

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1960

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

HAJDÚ PÉTER

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST
1960

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
HAJDÚ PÉTER

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1960. III. 9. — Példányszám: 700. — Terjedelem: 19 (A/5 iv)

1960.50977 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

1945—1960

Nem hivatkozhatunk immár majdnem egy évszázadot megért folyóiratunk hagyományaira, midőn a nyelvtudomány kérdéseiben elmélyedni kívánó olvasó előtt egy, a jelenünkkel szorosan összefüzdő történelmi eseményt idézünk fel. A Nyelvtudományi Közlemények a múltban sem foglalkozott a napi politika kérdéseivel, és ma sem ez a feladata. Hazánk felszabadulásának 15. évfordulóján mégis kötelességünknek érezzük, hogy emlékezzünk és emlékeztessünk.

1945 tavasza számunkra nemcsak a második világháború végét, a régen vágyott békét, hanem egyben történelmi fordulópontot is jelentett.

Az ország még a siralmas pusztulás nyomait viselte, városainkban szétbombázott és felrobbantott házak, iskolák, gyárak romjai közt botorkálva kerestük hozzátartozóinkat, értékeinket, de a friss tavaszi szél már új ígérettel ígézett meg bennünket. Éreztük, sőt tudtuk, hogy egy rettenetesen sötét korszak múltott el feletünk, s hogy az soha többé vissza nem tér. Nyomorúságunk közepette — a kifosztottság és a tönkretettség felismerésének első nyomasztó élménye után — új reményre éledtünk, amely célt és értelmet adott létünknek.

A lelkekben felparázsló szikrát a magyar munkásosztály legjava szította s lobbantotta lángra. Szavakba, szavakból pedig tettekbe testesült az, ami minden jó szándékú magyar ember kívánsága volt: mi, a magunk számára, a magunk ízlése szerint, a magunk javára építjük fel az országot.

Az a tudat, hogy magunknak dolgozunk, szárnyakat adott az embereknek. Súlyos nehézségek közepette, nélkülözések árán, a nép érdekei ellen acsarkodókkal győzelmes harcot víva jutottunk mindig előbbre. Ki ne emlékeznék e heroikus korszakra, amikor a munka pátosza ejtett rabjádul, amikor a „lehetetlen” ismeretlen fogalom volt.

Mivel pedig e lázas tevékenység motorja, a feladatok megjelölője, a gazdasági élet helyreállítója a Kommunisták Pártja volt, népünk szívesen hallgatott a kommunisták szavára, úgy hogy amikor választania kellett, a szocializmus mellett döntött.

Felszabadításunk ténye új korszakot nyitott meg a magyar nép történetében, és ez az új korszak a szocializmus építésében előbbre jutva egyre több és egyre nagyszerűbb eredményeket tud felmutatni.

Nem szándékunk, hogy a szocialista rendszer győzelmét e helyütt minden vonatkozásában méltassuk. Ha csak arra irányítjuk figyelmünket, ami tudományunk területén történt, s ezt összehasonlítjuk az azelőtti állapotokkal, akkor e kicsiny részleten is le tudjuk mérni szocialista rendszerünk fölényét más társadalmi-gazdasági berendezésekkel szemben.

Munkatársaink, olvasóink nagy része közvetlenül tapasztalhatta, mit jelentett Horthy Miklós Magyarországon a „tudománypartolás”. Nagyon jól emlékezünk még azokra az időkre, amikor a Magyar Tudományos Akadémia tudomá-

nyos életünk legfelsőbb irányítása s az alapításakor megjelölt célok helyett föld-birtok-gazdálkodással, bérpaloták építésével foglalkozott, amikor e nagymúltú intézményben József főherceg kegyeitől függött minden, amikor a tudomány művelői havi 80 pengős ideiglenes állásokban vagy egyéb kistisztviselői beosztásban küszködtek, amikor a kutatás lehetősége jóformán csak azoknak a szerencsés pályatársaknak adatott meg, akik egyetemi katedrához jutottak, ilyenek pedig kevesen voltak.

Az ellenforradalmi Magyarországnak nem tartotta fontosnak, hogy komoly áldozatokat hozzon a tudomány érdekében. A tudomány iránt megnyilvánuló bürokratikus közömbösség légkörében sok szép kezdeményezés volt már eleve halálra ítélve. Ezért a két világháború közötti időszak nyelvtudományára visszatekintve elég szegényes kép bontakozik ki előttünk. Hogy csak folyóiratunk példájára emlékeztessünk: e korszak 25 éve alatti a Nyelvtudományi Közleményeknek mindössze hét kötete (XLV—LI) látott napvilágot kín-keservesen. A felszabadulás utáni 15 évben máris felülmúltuk ezt a számot: folyóiratunknak tizenegyedik megjelent kötete van most az olvasó kezében, és elmondhatjuk, hogy a megindulás kezdeti nehézségeit nem számítva 1950 óta megjelenését rendszeressé, folyamatossá tudtuk tenni.

A Nyelvtudományi Közlemények a finnugor és az általános nyelvészet folyóirata. A nyelvtudománynak ezeken a hozzánk legközelebb eső területein fontos és örvendetes változások tanúi lehetünk. A Horthy-korszak finnugor nyelvtudománya például csak két reprezentatív mű megjelenését tudja felmutatni: Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” című könyvét és a Reguly könyvtár első kötetét. Pedig lett volna mit kiadni ekkor is. Finnugor nyelvészeink akkor sem tétlenkedtek, de a megnemértés eleve elzárta őket az érvényesüléstől, nagyobb művek közrebocsátásának a lehetőségétől. Így egyesek csendes lemondással visszavonulva íróasztaluk fiókjá számára dolgoztak, mások meg külföldön igyekeztek elhelyezni munkáikat. A hosszú időn át kiadatlanul heverő kéziratok megjelentetését azután népi demokráciánk tudománypolitikája tette lehetővé. Így váltak közkinccsé az utóbbi években Beke Ödön és Fokos Dávid cseremiszi, illetőleg zürjén szövegei, Reguly hagyatékának egy újabb kötete, Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjteményének egy kiegészítő kötete, legutóbb pedig Fokos Dávid esemény számba menő zürjén szótára. De felesleges további adatokat közölni a felszabadulás óta megjelent kiadványokról, hiszen mindenki, aki csak egy kissé is járatos szakmánkban, egyaránt jól tudja, hogy finnugor nyelvészeti, és általában nyelvtudományi kiadványaink száma ugrásszerűen megnövekedett.

A korábbi kettővel szemben ma négy finnugor tanszéken folyik a tudományos utánpótlás nevelése és a leendő magyar tanárok finnugor nyelvészeti ismereteinek alapozása. A finnugor nyelvtudományt ma sokkal többen művelik hazánkban, mint valaha is, s a kutatóknak nincsenek kenyérgondjaik: tanulmányaik végeztével tudományos intézetben vagy egyetemi tanszéken helyezkedhetnek el. Bevezették az aspiránsképzést, Nyelvtudományi Intézetet s ezen belül finnugor osztályt szerveztek, külön akadémiai bizottság foglalkozik a finnugor nyelvészet ügyeivel, egyszóval minden feltétele megvan annak, hogy lendületes munka folyék. Új utak nyíltak előttünk új lehetőségek felé. Mi pedig képességeink szerint iparkodunk jól kihasználni lehetőségeinket. Olyan nagyszabású, csak kollektív erőfeszítéssel létrehozható munkákba kezdünk bele, amelyeknek a megvalósítására régen még csak gondolni sem mertünk.

Az általános nyelvészeti kutatások is egyre nagyobb teret kapnak nyelvtudományunkban. A háború előtt jóformán egyetlen nagy nevű művelője volt e terület-

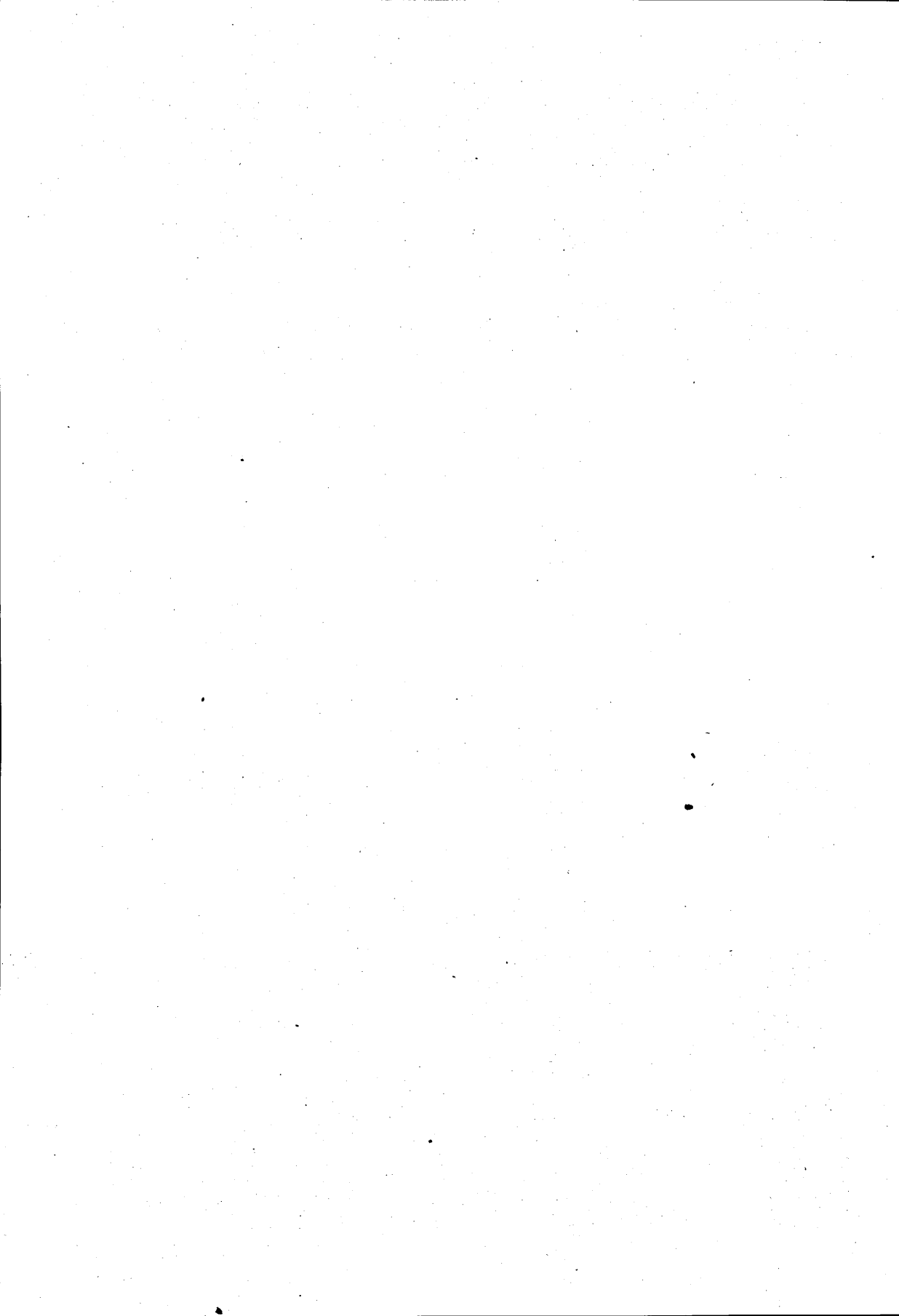
nek, ma már jól képzett fiatal gárdával is számolhatunk. S bár a megjelent kiadványok számát tekintve e tudományág fejlődése nem mérhető le oly kedvezően, mint a finnugor nyelvészeté, tudjuk, hogy általános nyelvészeink körében sok-sok új gondolat van erjedőben és az úgynevezett „szaknyelvészek” is egyre termékenyebben, egyre pozitívabban fordulnak általános kérdések felé. Általános nyelvészetünk teljes kibontakozását a budapesti egyetemen újonnan létesített általános nyelvészeti tanszék tevékenységétől és a Nyelvtudományi Intézetben új alapokra helyezendő vitaulésektől reméljük és várjuk.

A korábbtól eltérően alakul munkásságunk a tematika és az igényesség dolgában is. A múlt sokszor kissé egyoldalú, az etimológia, a hangtörténet, a helynévkutatás irányában eltolódott munkásságával szemben a kutatási témák széles és változatos skálája került előtérbe. Érezhető az a törekvés is, hogy a múlt pozitívizmusától és sokszor akaratlan nacionalizmusától megszabadulva, igényes, józan, korszerű, a nyelvi tényeket minden oldalról megvizsgáló nyelvtudományt műveljünk. E téren azonban igen nagy munkát kell még végeznünk, melynek végső célja a materialista szemléletű, dialektikus módszerű nyelvtudomány kiművelése. E nagy cél megközelítésére és elérésére államunk minden támogatást megad nekünk.

Igaz, hogy elvi, elméleti vonatkozásban még sok javítanivaló mutatkozik, de feladataink oly szépek, oly nemesek, hogy megvalósításuk a legnagyobb fáradságot is megérdemli.

Áldozat nélkül nincsen új élet — ezt hirdeti azoknak a szovjet és magyar harcosoknak, partizánoknak a példája, akik életüket adták népünk szabadságáért. Tőlünk nem várnak ilyen jellegű áldozatot, hanem csak munkát, jó munkát és hűséget a szocializmus eszméjéhez. Mi méltóbbat ígérhetnénk felszabadulásunkra emlékezve, mint azt, hogy ezt a munkát jó szándékkal, nagy kedvvel vállaljuk és marxista meggyőződéssel végezzük.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Van-e a finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?

Időszerű a *k*- kezdetű veláris hangrendű magyar szavak finnugor származtatásának sokat vitatott kérdését újra napirendre tűzni. Az utóbbi két évtizedben a magyar nyelvészek ezt a problémát rendszerint elintézettnek tekintették és szabályos megfelelést láttak a finnugornak tartott veláris szavak szókezdő *k*- hangjában (PAIS: MNy. XIX, 124—5, XLIII, 280—5, MNyTK. 78: 20, 9, Kodály-Emlk. 1957, 133—58; BÁRCZI, SzófSz., MSzE. 8, MNy. XLIX, 387—92, Hangtört.² 121, RMNyj. 4; BENKŐ, MNyjt. 67; HORPÁCSI: MNy. XLVIII, 156 stb.). A finnugor nyelvészek viszont vagy nyílnak látják e kérdést, vagy — különösen a finnek — tagadják a szóbanforgó etimológiák helyességét. E két, sőt háromféle állásfoglalás miatt célszerűnek látszik az idevágó módszertani problémákat, valamint a megoldást hátráltató finnugor és magyar nyelvészeti vonatkozású mozzanatokot röviden áttekinteni. Ehhez a munkához nem a megoldás reményével fogok, hanem azzal a céllal, hogy talán sikerül olyan vitát elindítanom, melynek eredményeként e kérdést a holtpontról elmozdíthatjuk, sőt esetleg megoldása felé segíthetjük.

A finnugor kutatások rendszeres és módszeres művelésének megindulása óta általánosan elfogadott és elismert hangszabály, hogy a magyar *h*- kezdetű veláris, valamint a *k*- kezdetű palatális szavaknak a finn-permi nyelvekben — a permi és lapp nyelvekbeli esetleges másodlagos zöngülést nem számítva — egyaránt *k*- kezdetű szavak felelnek meg. Ehhez a régi és helyes megfigyeléshez két probléma csatlakozik:

1. Mi következtethető a jelenlegi állapotból a finnugor alapnyelvre?
2. Lehetnek-e *k*- kezdetű veláris magyar szavak finnugor eredetűek?

Az első kérdéssel kapcsolatban, mintegy negyedszázada, LAZICZIUS GYULA (MNyTK. 33, MNy. XXXIV, 26—32, AECO. III.) és Y. H. TOIVONEN (FUF. XXII, 134—46) azonos eredményű vizsgálatai óta egységes a nyelvészek állásfoglalása: elvetik a 2, 3, 4, sőt 8-féle finnugor alapnyelvi szókezdő **k*- feltételezését, s csak egyfajta alapnyelvi zöngétlen **k*- explosívát fogadnak el, melynek fonetikai realizációja, minthogy a *k*-t követő magánhangzótól függött, természetesen különböző lehetett a palatálisok és a velárisok előtt.

LAZICZIUS és TOIVONEN véleménye még abban is megegyezik, hogy a fgr. **k*-ból az ugor alapnyelvben két hang fejlődött: egy előbb képzett a palatális szavakban, és egy hátrább képzett a veláris szavakban. Ezt a következtetést azonban a magyar nyelvészek nem szokták elfogadni. Az elutasítást, tudomásom szerint, csak BÁRCZI GÉZA indokolta meg (RMNyj. 5. jegyz.) azzal, hogy az osztják nyelv régi orosz jövevényszavai — melyek pedig a XII—XIII. századnál semmi esetre sem lehetnek régebbi átvételek — szin-

tén részt vettek a **k*- > *χ*- változásban, s ezek szerint a vogul-osztják *χ* és a magyar *h*- nem ugorkori örökség. Bárcki csak egy példát említ, a serk. *χosax* 'Soldat, Kosak' szót, melyet forrása, W. STEINITZ osztják chrestomathiájának szójegyzéke alapján tart orosz jövevényszónak (hasonlóképpen nyilatkozott KARJALAINEN OL. 92). Hangtani megfontolások alapján azonban valószínűbbnek látszik KANNISTO felfogása, mely szerint a 'kozák' szó a vogul és az osztják nyelvjárásokba a tatárból került át (vö. krm., kir., tel., sor., szag., kaz. tatár *kazak*: WogVok. 93, FUF. XVII, 12—3, 116 további irodalmi utalásokkal).¹ Időrendi szempontból ettől BÁCZSI érvelése még fenntartható lenne, hiszen a kérdéses szó így sem lenne ugorkori átvétel (vö. KANNISTO: FUF. XVII, 211—20; ZSIRAI, FgrRok. 148, 152), de más ellenvetés is hozható fel: az ilyen jövevényszóban talán nem hangfejlődés, hanem h a n g h e l y e t t e s í t é s jelentkezik. A serk. nyelvjárásban STEINITZ szójegyzékének tanúsága szerint ui. csak egészen új jövevényszók, pl. *kolχos* 'Kolchos' és *ko* 'Jahr' kezdődnek *ko*- hangkapcsolattal, azaz a *ko*- szókezdőt a legújabb időkig ismeretlen lehetett, és korábban a jövevényszavak *ko*- szókezdetét *χo*-val helyettesítették.² (Vö. MOÓR: III. orsz. m. nyelvészkongr. Bp. 1954, 331, másképp BÁCZSI uo. 341.)

BÁCZSI érve, melyet — mint láttuk — egy, másképpen is magyarázható adattal támaszt alá, a *ks*- > *χs*- hangfejlődés ugorkori voltát vagy ugorkori megjelenését nem teszi teljesen valószínűtlenné. Ráirányítja azonban a figyelmet a LAZICZIUS adta kormeghatározás támadható pontjára: LAZICZIUS csak a finnugor eredetű szavak szókezdő *k*- hangjával foglalkozott, s ezért — a jövevényszavak figyelmen kívül hagyása miatt — fejtegetéseit ki kell egészítenünk, eredményeit pedig ennek megfelelően revideálnunk. Különösen fontos ez azért, mert legújabban *k*- kezdetű veláris szavaink finnugor etimológiáját éppen LAZICZIUS közleményei óta fogadják el helyesnek (l. ALH. II, 396 kk.)

A palatális szókezdő *k*- (*g*), a finnugor eredetű szavakhoz hasonlóan, valamennyi vogul és osztják nyelvjárásban a tatár, zürjén, szamojéd és orosz jövevényszavakban megmaradt *k*-nak.³ A veláris hangrendű zürjén, tatár, szamojéd jövevényszavakban és a régi orosz jövevényszavakban viszont szókezdő *k*-ból a LAZICZIUS szerinti északi ugor nyelvjárásokban (vog. AK., FL., Sz., osztjÉ., D.) *χ*-, a déli ugor nyelvjárásokban (vogT., AL., KL., KK., FK.; osztjKel.) *k*-, ill. a vogP. és Vag. nyj.-ban *k*- lett.⁴

Néhány mélyhangú, főként orosz jövevényszó — melyek nyilván a nyelvjárások elkülönülése utáni, de nem egészen új átvételek — nyelvjárásonként különböző módon idomult az obi-ugor nyelvek hangrendszeréhez. Egyes osztják nyelvjárásokban a szókezdő *k*- megmaradt, de a szó palatálissá vált,⁵ más nyelvjárásban viszont a szó velaritása maradt meg, s a szókezdőt ennek megfelelően *χ*-, *k*- lett: pl. or. *хомуѣ* > Trj. *kā'mu'ĕ*, ill. Vj. *ka'muĕ*, O. *χvme't*, Ko. *χāmāt*, Jg. *kamūt* 'Kumt' (KT. 304a, PD. 397); кабакъ > Kr. *kāpā'k*,

¹ Az osztjKr. *kasa*'*k* alak, (KT. 437a) újabb orosz jövevényszónak látszik, vagy sajtóhiba **kásá*'*k* helyett.

² A chrestomathiában felsorolt többi *ko*- kezdetű szó *ko*fe 'Kaffee', *ko*ka 'Bett', *ko*mnata 'Zimmer' Li jelzetű, vagyis irodalmi nyelvi, tehát írott és nem beszélt nyelvi adat.

³ KANNISTO, WogVok. 11, 13, 14, 25, 27, 28, 37, 39, 40, 43, 52, 62, 63, 64, 67—8; OL. 81, 156—7, 165—6, 169, 172, 180—1, 210.

⁴ KANNISTO, WogVok. 83, 84, 86, 93—5, 105—6, 110, 124; OL. 31, 45, 51, 52, 59, 91—2, 111. A *k*- megmaradt és a jövevényszó palatális lett: OL. 80—2, 165, 181.

⁵ Vö. STEINITZ, G WogVok. 51.

Ni. *kàpèk*, Kaz. *kàbe'k*, Jg. *kàpèk*, de Vj. *kà'pà'k*, O. *xa'ba'x*, Ko. *xàpàx* 'Schenke, Kneipe' (KT. 414a, PD. 413, vö. még 488, OL. 37, 68).

A tatár Tob. *kanža* stb. átvétele a vogulban ugyanúgy viselkedik, mint a finnugor eredetű *k-* kezdetű velaris szavak: TJ. *kansà*, TCs. *kànsà*. AK, *xànsà*, KK. *kànsà*, P., Vag. *kansà*, AL. *kansà*, FL. *kxonkxsa*, Szo. *xonkxsa* 'Tabakspfeife' (SUSToim. XLVI, 83); az osztyák nyelvjárások közül egyesek a szó velaritását őrizték meg: DN. *xamsa'*, Fil. *xansà*, C. *xa'nsa*, Kr. *xanxsa*, Ko. *xànxsà*, Vj. *kànsà'*, Ni. *xànxsà*, Kaz. *xon'sa*, O. *xon'sa'* mások (egyes keleti nyelvjárások) viszont palatálisá alakították: V. *kànsz*, VK. *kà'snà'*, Likr. *kà'n'sà'*, Trj. *kà'n'sà*, Jg. *kànsà'ua.*' (KT. 306b, PD. 412). Némely más hangtani képet mutató szó — ha nem sajtóhibás —, pl. Vj. *karoula* 'Rechen, Harke' < грабля (KT. 423b), ma talán még nem jövevény, hanem idegen szó (erről részletesebben a V. nyelvjárás hangjelölésével kapcsolatosan NyK. LXI 250—2).⁶ Nem jövevényt szóban, ill. tudomásunk szerint nem jövevényt szóban is van eltérés a *k-*, *k-* nyelvjárásközi megfelelésben, de hangrendi eltéréssel párosulva Vj. *kòmłàn*, de Trj. *kòmłàn*, Vj. *ianki k.*, Trj. *ian'k* (csak syntagmában fordítva 'Wasserblase' Vj. 'Schwiele' Trj. 'Luftblase', KT. 305b—6a). Ko. *xakjò't* 'kitzeln, jucken', de Jg. *kòll'ov* (PD. 394, vö. 422). Ugyanabban a nyelvjárásban is előfordul velaris ~ palatális szópár: Trj. *kòm'łàki:n'kàn*z ill. *kà'm'łàki:n'kàn*z 'umfallen, umschlagen' (KT. 305a)⁷ stb. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy KARJALAINEN átírásában a velaris magánhangzó jele, ha fölötte 1, vagy 2 pont, vagy alatta előre mutató nyíl > van, már nem velaris hanem palatális hangot jelöl, hasonlóképpen a palatális magánhangzót jelölő betű, ha alatta félkör ◡ van, velaris hangot jelöl; a V., Vj. *a* velaris hang, de a Trj. *a* többnyire palatális, velaris párja az *â* stb.

Az obi-ugor nyelvekben annyira szabályszerű a *kš-*, ill. a *kš-*, *xš-* írásmód,⁸ hogy újra fel kell vetnünk a kérdést: fonetikai vagy fonológiai ellentét van-e a *k-:k-*, ill. a *k-:x-* szókezdet között. LAZICZIUS — aki, időrendi okokból, csak az OL.-t és a WogVok.-t ismerhette —, tévesen úgy vélte, hogy igazolni tudja a fonológiai ellentétet (vö. MNyTK. 33: 92).⁹ Mindazonáltal STEINITZnek a vogul és az osztyák vokalizmusra¹⁰ vonatkozó vizsgálata és TYERJOSKIN V. ábécéskönyvének megjelenése után,¹¹ ma már kétségtelen, hogy az osztyák nyelv keleti nyelvjárásaiban a *k-:k-* csak fonetikai eltérés. STEINITZ megállapítása szerint ugyanez a helyzet a vogul T., KK. és FK. nyelvjárásban (GWogVok. 92, 55), az AL. nyelvjárásban viszont fonematikus ellentét van a *k-:k-* között (uo. 93). A P. és a Vag. nyelvjárásban pedig még a fonetikai különbség is megszűnt (uo. 92). LAZICZIUSNAK a P. és a Vag. nyelvjárásra,

⁶ Érdekes STEINITZ egyik megfigyelése, amely szerint KANNISTO a századfordulón öt vogul Szo. jövevényt *k-* kezdetű palatális szónak jegyzett fel: *kūpnid* 'leicht' (< zürj. *koknid*, *koknyd*), *kūpnà* 'Heuschaber' (< *копна*) (SUSToim. XLVI, 129, a jelzett további három jövevényt Szo. adatai az idézett 67. lapon nincsenek meg), ő viszont *ū*-val hallotta e szavakat: *kūpna*, *kūpnit* (vö. MUNKÁCSI *kūpnit*, STEINITZ, GWogVok. 35).

⁷ A Trj. *kà'm'łàki:n'kàn*z címszó alatt feljegyzett *kàm'łàki:n'kàn* 'erfiel hin' sajtóhiba, szókezdő *k* helyett (uo.).

⁸ A KT.-ben a V. *xon'ta'ni* 'Auerhenne' (322b), minthogy ez lenne az egyetlen V. *x-* szókezdet, hasonlóképpen a Fil. *xadàn*, (kop.) *xadàn* 'Tür' (359b, vö. Fil. *xò't* 'Haus, Zimmer, 357a) és Trj. *kòtš kò* [*ka'fš:nš*] 'so ziemlich, so so; irgendetwas' (368a) valószínűleg sajtóhibás.

⁹ Az igazolásra hivatott V.-Vj. szóban nem a *k-:k-*, hanem az *š-:š-* alkot fonológiai ellentétet, vö. NyK. LXI, 251, 1. jegyz.

¹⁰ A V.-Vj., Trj. és Jg. [*k*]-ról vö. OstjVok. 7.

¹¹ Erről részletesebben VÉRTES E.: NyK. LXI, 251.

továbbá a magyarra vonatkozó megállapítása szerint „egy extrafonológikus variáció először két változatra bontotta az egységes *k* fonémet (*k̄* és *k̆*), később a variánsok közötti fonétikai különbség fonológizálódott... , hogy a magyarban és a pelmi-vagilszki vogulban aztán ismét defonológizálódjék, extrafonológikus variációvá süllyedjen vissza” (MNYTK. 33:101). STEINITZ kutatásai és az újabb nyelvi anyag megjelenése után ma már ez aligha fogadható el. Nemcsak azért nem, mert a „körforgást” (uo. 100) végzett csoporthoz most már több nyelvjárást kellene csatolni (osztj. V., Vj., Trj., Jg., VK., Vart., Likr., Mj., vog. T., KK., FK.),¹² hanem azért sem, mert ennél a csoportnál csak a kezdőpont következtethető ki nagy valószínűséggel: **k*-, és a végpont ismert: *k*-; *s* e kettő azonos, az egész közbeeső föltett körforgás pedig fikció. A finn-permi nyelvek vallomása alapján viszont a ma palatális és veláris szavakban is egységesen **k*- kezdőhangot alkalmazó nyelvjárások konzeratívoknak tekintendők.

A vogÉ. és AK., valamint az osztjÉ., D. *k*-: *χ*- a magyar *k*-: *h*-hoz hasonlóan feltétlenül fonémapár (STEINITZ, G WogVok. 293, 55, OstjVok. 7). A déli osztják nyelvjárások nagy részében (DN., Fil., C., Szogom., Cs., Kr., Kam., Szav.) *χ*- után *e* is következhet,¹³ de ezeknek a szavaknak az É. és Kel. megfelelőiben mindig veláris szótag található (OL. 174—6).¹⁴ Hasonlóképpen a Ni., Kaz. *χə*-, *χu*-, *χü*-. O. *χu* palatális magánhangzós szókezetnek másutt veláris felel meg. Az osztjÉ. és D. nyelvjárásbeli *o* (DN., Kr., Kos., C., Kaz.) és *u* (DN., Kr., Ni.) *k*- után is előfordul. PÁPAY—BEKE és PATKANOV szójegyzékében *a*, *ä*, *e*, *o*, és *u* egyformán szerepel *k* és *χ* után, az *i* viszont csak *k*- után.¹⁵ Hasonló figyelhető meg a vogul szójegyzékekből is (vö. MUNKÁCSI—KÁLMÁN, BALANGYIN—VAHRUSEVA stb.).

A régebbi kiadványok szerint az obi-ugor *k̄*-s és *χ*-s nyelvjárások élesen elkülönültek egymástól. Egy-két újabb adat mégis arra enged következtetni, hogy ez az elkülönülés nem egészen szigorú. Itt nem csak olyan fonetikailag nem finom feljegyzésre lehet utalni, mint a MUNKÁCSI feljegyezte tatár eredetű *χairən*, *k̄airən* 'kedves' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN 321), hanem KARJALAINEN néhány Kaz. *χ*-val és *k̄*-val is feljegyzett adatára: *χòrúχ̄*, *k̄*- 'Pelz' (KT. 340a), *χòlχət̄i*, *k̄*-, *χòk̄*- 'etw. schleudern, so dass es hängen bleibt, anhaften lassen (einen Klotz an einem baum)' (301b), vagy *χòlχət̄i*, de összetételben *χòk̄òlχət̄i* 'an etw. hängen bleiben (Zederknüttel an den Zweigen eines Baumes)' (uo.).¹⁶

Fonológiai szempontból a *k̄* az obi-ugor nyelvjárásokban kétféleképpen értékelendő. Az AL. *k̄* önálló, a *k*-tól különböző fonéma, éppen úgy, mint a vogÉ., AK. valamint az osztjÉ., D. *χ*. Ezzel szemben a T., KK., FK. és osztjKel. *k̄* csak fonetikai változata a *k*-nak, ezekben a nyelvjárásokban tehát fonológiai szempontból ugyanúgy egységes maradt a *k*, mint a vog. P. és Vag. nyelvjárásban.

¹² LAZICZIUS érvelése a FK. és KK.-ban 1900 körül történő extrafonológizálódásról (i. m. 93) — 8 FK. és 6 KK. *k*-s adat alapján a 49, ill. 51 *k̄*-s adattal szemben — elfogadhatatlan. KANNISTO *k*-s szavaiban sajtóhibát is gyaníthatunk; erről a kéziratok és KANNISTO szövegei alapján kellene tájékozódni. Egyébként STEINITZ megfigyelése szerint a FK. és a KK., sőt még a T. nyelvjárásban is *k*:*k̄* két fonetikai variáns (G-WogVok. 55, 92).

¹³ A Kr.-ben nem szókezetten *i* is: *χòml̄χ̄int̄i* 'Wasserblasen bilden' (KT. 303a).

¹⁴ V., Vj., Trj., *k̄i*-, É. *χi*-, Trj. *k̄á*-, V.—Vj. *k̄a*-, Ni., Kaz. *χä*, O. *χə*- stb.

¹⁵ PÁPAY—BEKE szójegyzéke ezeken kívül még *χə*-, *χi*-, *k̄i*-, PATKANOVÉ *χe*-, *ke*-, *χé*- és egy *kö*- szókezetet tartalmaz.

¹⁶ Vö. STEINITZ, OstjVok. 7.

LAZICZIUS szerint „a *k̄*- változat... fonémmé válását könnyen megérthetjük... Az önállósulásához itt sem kellett egyéb, mint hogy az előbb képzett *k*- (*k̄*-) változat a másik rovására terjeszkedjék, vagyis olyan helyzetben is lehetségessé váljék, amelyben eladdig csak *k̄*- állhatott. Ilyesmi — mondjuk — idegen szavak átvételénél könnyen megeshetett” (MNyTK. 33:98). Az osztjából KARJALAINEN számos zürjén és orosz jövevényszót említ, melyben *k*- után Ni. *u*, Kaz. *o* (OL. 71, 76—7), ill. orosz, tatár jövevényszóban DN. *a* (OL. 32, 42) található. KARJALAINEN adatai az É. és a D. nyelvjárásra korlátozódnak,¹⁷ vagyis azokra a nyelvjárásokra, melyekben ma nincs, vagy csak gyér nyomokban van magánhangzóilleszkedés. Feltehető tehát, hogy a szókezdő finnugor **k*- fonéma hasadása egy palatálisabb és egy velárisabb hangra összefügghet a hangzóilleszkedés megszűnésével is. Megjegyzendő, hogy a keleti nyelvjárásokban, melyekben van magánhangzóilleszkedés, palatális szó belsejében vagy végén is csak *k*, velárisokban csak *k̄* fordul elő. Ami viszont a vogult illeti, STEINITZ is következtet a szóközépi *χ* hangokból a mellettük álló magánhangzó eredeti hangszínére (GWogVok. 37, 165, 167, 168, 251). A jelenleg legjobban ismert keleti osztják nyelvjárásban, a V.-ban még a ragokban is palatális szóban csak *k̄*-, veláris szóban csak *k̄*- fordul elő (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 430—3). A hangrendi illeszkedés szempontjából kevésbé szigorú szurguti nyelvjárásokban is illeszkedik a loc. és az abl. ragja, sőt a translativusban a vokálison kívül a *k*- hangon is látszik a szó hangrendje.

Az osztjában együtt jár a vokális harmónia hiánya és a *k*:- *χ*- fonéma pár az É. és a D. nyelvjárásokban, ill. a hangzóilleszkedés és az egységes *k*- hang a keleti nyelvjárásokban. Hasonlóképpen a vogulban is: a magánhangzóharmóniát nem ismerő É. nyelvjárásokban (FL., Sz.) és az AK.-ban van *k*:- *χ*- fonéma pár; a magánhangzóharmóniát szigorúan követő T., továbbá a Vag. nyelvjárások viszont megőrizték a szókezdő **k*-t egységes hangnak. Igaz, hogy ezzel szemben az AL.-ban a *k̄*- fonéma pár, holott van magánhangzóilleszkedés, a KK.-ban, az FK. és a P. nyelvjárásban egységes maradt a *k*-, noha eltűnt a magánhangzóilleszkedés.

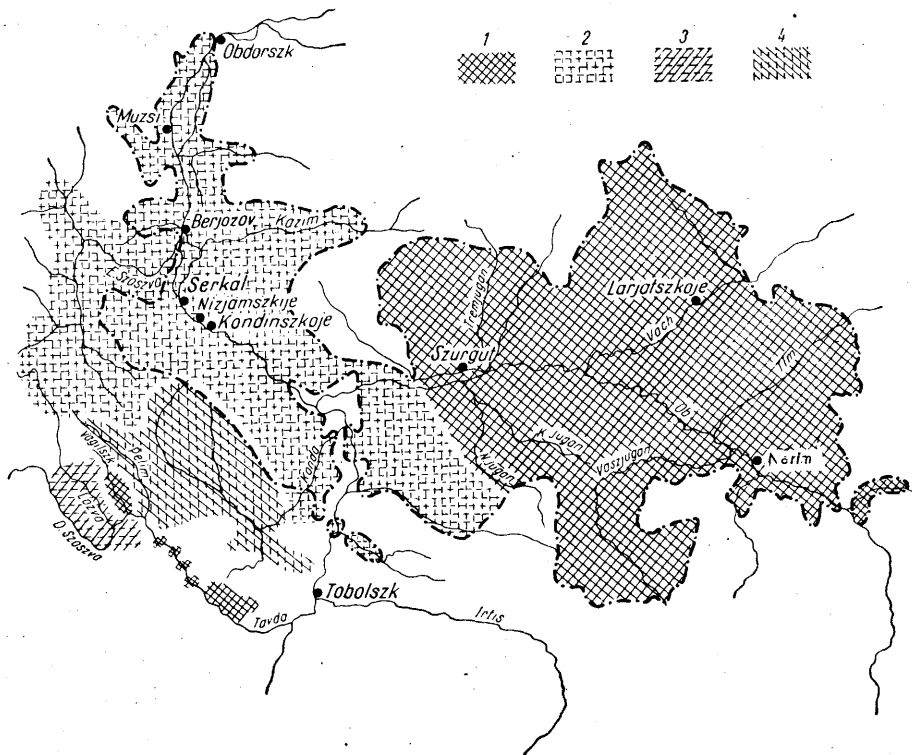
STEINITZ szerint a vogT. és az osztj.V.—Vj., Szurg. magánhangzó illeszkedés megőrzött régiség (GWogVok. 153, OstjVok. 11). Tekintettel arra, hogy a finn nyelvészek, és köztük éppen a vokalizmus kutatója, E. ITKONEN a finnt tekinti a legkonzervatívabb vokalizmusú nyelvnek, feltétlenül felül kellene vizsgálni a magánhangzóilleszkedésre vonatkozó eddigi negatív megállapításokat,¹⁸ annál is inkább, minthogy úgy látszik, az archaikus magánhangzórendszerű nyelvek, ill. nyelvjárások őrizték meg. A **k*- hangok szempontjából ez azért lenne fontos, mert az obi-ugorban éppen a konzervatív nyelvjárásokban (osztjKel., vogT., továbbá P., Vag., KK., FK.) nem történt meg a finnugor **k*- esetén a fonéma hasadás.

Ezek után fel kell vetni a kérdést, elfogadható-e LAZICZIUS következtetése, amely szerint az ugor alapnyelvben történt volna a fgr. **k*- fonéma

¹⁷ Vj. adat csak egy van, s talán az is sajtóhiba, vö. Vj. *ka'mt'iw'* 'Peitsche' (OL. 31), de ugyanaz a szó a szótárban hátrább képzett *k*-val és veláris redukált magánhangzóval: *k̄vmt'iw'* (KT. 306b), vö. még fent.

¹⁸ ZSIRAI fokozatos belső fejlődést látott az illeszkedés kialakulásában (FgrRok. 34).

hasadása. STEINITZ, épp úgy mint régebben SZINNYEI (Nyr. XLI, 65—7), e tételt nem fogadja el, egységes ősvogul, ill. őszosztják **k*-ról ír (WogVok. 92, 293, OstjVok. 7). Az egész ugor alapnyelvről nyilván aligha állítható, hogy a **k*-benne kettéágazott volna. Az viszont feltehető, hogy az ugor alapnyelvben két nagy nyelvjáráscsoport alakult ki, az egyikben a finnugor **k*-változatlan maradt (osztjKel., vogP., Vag., FK., KK., T., s esetleg egyes magyarrá váló nyelvjárások), a másikban melyből a magyar, az osztjÉ., D., a vog. AK., FL., Szo. (*kš*-, *χs*-) és az AL. (*kš*-, *ks*-) fejlődött, már megtörtént a fonéma hasadása.¹⁹

Jelmagyarázat:

1. Van magánhangzóilleszkedés; csak egy *k* fonéma van.
2. Nincs magánhangzóilleszkedés; *k*: *χ* két külön fonéma.
3. Van magánhangzóilleszkedés; *k*: *kš* két külön fonéma.
4. Nincs magánhangzóilleszkedés; csak egy *k* fonéma van.

¹⁹ LAZICZIUS felosztása az ugor nyelvekről (i. m. 100) módosítandó.

*finnugor **k*- (*kš*-, *ks*- változat)

finn—permi

k- (*kš*-, *ks*- változat)

ugor

korai ugor *k*- (*kš*-, *ks*- változat)

archaikus ugor *k*- (*kš*-, *ks*- változat)

[vog. P., Vag., FK., KK., T.;

osztj. V., Vj., Trj., Jg., VK., Vart., Likr., Mj.;

?magyar nyelvjárás (*kéz* ~ *kap*)]

neolog ugor *kš*-, *χs*- (*ks*-)

[vog. Szo., FL., AK., AL.;

osztj. É. (Ni., Kaz., O.), D (DN., I.);

magyar (*kéz* ~ *három*)]

A magyarban a **k*- fonéma hasadása már legrégebb nyelvemlékeink kora előtt lezajlott; írásbeliségünk kezdete óta szókezdő *k*- és *h*- után bármilyen magánhangzó következhet. Vándorlaskori jövevényszavaink tanúsága szerint a *k*-/*h*- (χ) fonémapár már a honfoglalás előtti időben megvolt. Az obi-ugor *k*- és χ (ill. vog AL. \underline{k} -s) szókezdet — mai ismereteink szerint — nincs még egyformán terhelve, nem minden magánhangzó következhet mindegyik nyelvjárásban *k*-, ill. χ - (AL. \underline{k} -) után. Ez azonban nem bizonyítja azt, hogy a fejlődési folyamat feltétlenül fiatalabb, mint a megfelelő magyar, hanem csak azt, hogy ha esetleg ugyanakkor kezdődött is, lassabban általánosul valamennyi vokálisra. A *k*- fonémahasadás korának megállapításához gondos obi-ugor etimológiai vizsgálatok szükségesek. Minthogy egyetlenegy finn-permi nyelvben sem hasadt a szókezdő **k*- palatális és veláris változatra, e folyamat viszont valamennyi ugor nyelv bizonyos nyelvjárásaiban bekövetkezett, így az ugor nyelvjárások egy részében legalábbis már megindulhatott az a fejlődési folyamat, hogy a *kš*- ~ *kš*-szókezdetek fonetikai különbsége élesebbé vált, mint volt a finnugor alapnyelvben.

Az obi-ugor nyelvekben a nyelvjárások egy részében a finnugor eredetű veláris hangrendű szavak ma is kétségtelenül éppenúgy *k*- kezdetűek, mint a finn-permi nyelvekben, a nyelvjárások másik csoportjában pedig a magyar *h*-kezdetnek megfelelően χ - (AL. \underline{k} -) kezdetűek. Ez a jelenség semmi esetre sem lehet teljesen újkeletű. Ebből joggal lehet arra következtetni, hogy — még abban az esetben is, ha a *kš*- és *hš*- nyelvjárások elkülönülése már az ugor korban megindult — akkor is lehettek a magyarrá fejlődő ugor nyelvjárások között a *hš*-s csoporton kívül *kš*-sok is, ahogyan LAZICZIUS gondolta. Ha viszont a *kš*- ~ *hš*- elkülönülést fiatalabb jelenségnek tartjuk, s csak az obi-ugor alapnyelv korára, vagy esetleg még későbbre datáljuk, akkor is — az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak analógiájára — az előmagyar nyelvjárások között is létezhetek a többenél archaikusabb jellegűek, melyekben a magyar nyelv külön életében végbement *kš*- > *hš*- fejlődés kimaradt, vagy a *kš*- > *hš*- fejlődéskor — ahogy BÁRCZI írja (RMNy. 3) — néhány szóban győzhetett a regresszív tendencia.

Bár eddigi gondolatmenetünkéből az következik, hogy elvben lehetnek *k*- kezdetű, eredetileg is veláris hangrendű finnugor eredetű magyar szavak, mivel azonban ez a kérdés már eddig is annyi vitára adott alkalmat, szükséges az eddigi vélemények alapjául szolgáló módszertani eljárásokat áttekintnünk.

LAZICZIUS Bevezetés a fonológiába c. tanulmányának megjelenése után 2 évvel — de valószínűleg ettől függetlenül — TOIVONEN (FUF. XXII, 134—46) szintén az egységes finnugor **k*- mellett foglalt állást (i. h. 145—6). LAZICZIUS joggal bírálta TOIVONENT (MNy. XXXIV, 27, 32, AECO. III, kny, 2, 8), hogy az obi-ugor viszonyokat nem veszi eléggé figyelembe. TOIVONEN figyelmen kívül hagyta ugyanis, hogy a vogul és az osztják nyelvjárások egy részében ma is *k*- (\underline{k} -) kezdetűek a finnugor eredetű veláris szavak. A magyar *kap* típusú szavakról pedig vagy azt mutatta ki, hogy eredetileg palatálisak voltak, vagy az etimológiát utasította el; egy esetben — *kopál* ~ *kovál* — LAZICZIUS (MNy. XXXIV, 29, AECO. III. kny. 4—5) szavai szerint TOIVONEN csak „stiláris érvet” használt, azaz tíz egynehány helytelen etimológia után említette. TOIVONEN elvileg nem tudta, de meg sem kísérelte kizárni a magyar *k*- kezdetű eredetileg is veláris hangrendű szavak finnugor származtatását, mindössze az eddigi etimológiák helyessége ellen emelt vétót.

A finnugor alapnyelvre egynél több szókezdő **k*-t kikövetkeztető elméletek közös hibája, hogy a finn-permi nyelvekben történt „összeesést” — melyet most már több obi-ugor nyelvjárásra is ki kellene terjeszteni — meg sem kísérik indokolni. Az alapnyelvi **k*- és **k̥*-t feltevő SZINNYEI a magyar *hal* és *kap* típusú szavakat egyaránt finnugor **k̥*-ből származtatta. Sem az NyH., sem a FgrSprw. kiadásában e kettősség okát nem fejtette ki. Egyetemi előadásain (vö. LAZICZIUS, MNyTK. 33: 87, BÁRCZI, RMNyj. 3) régi magyar nyelvjárási különbségekkel magyarázta a kettősséget.

SZILASI (Adalékok a finn-ugor palatális mássalhangzók történetéhez: Ért. a nyelv- és széptud. XVIII/8, erről GOMBOCZ: NyK. XXXIV, 458—65, továbbá úó.: MNy. V, 415) a *kéz* ~ *hal* ~ *kap*-féle hármasságot, WICHMANN (FUF. XI, 201—16, 236—7) ezeket megszerezve a *here* típusúakkal, a négyeséget vetítette vissza az alapnyelvbe; sőt egyetemi előadásain — ahogy ZSIRAI MIKLÓS közlése alapján LAZICZIUS írja (i. m. 88) — 8 féle finnugor alapnyelvi **k*- hangról tanított. WICHMANN eljárásának módszertani hibájára kellőképpen rávilágított LAZICZIUS (i. m. 88). A **k*- szókezdettel kapcsolatosan ma már nem is szoktak WICHMANNRA hivatkozni, de a többi explozívával kapcsolatos problémáknál a magyar nyelv kutatói napjainkig szoktak az ő elméletére építeni, ill. hivatkozni. Hibás módszeren alapuló etimológiai helytelenségére legújabban FOKOS DÁVID mutatott rá (NyK. LXI, 54—63).

Annak a tagadhatatlan ténynek az elismerésével, hogy minden szónak megvan, vagy meglehetett a maga története,²⁰ az összehasonlító nyelvészet módszertana mégis csak a szabályos, rendszeres változásokra épülhet. Ezért célszerű a finnugor alapnyelvi szókezdő **k*, ill. pontosabban a **ks*- szókezdet vizsgálatát is nagyobb összefüggésbe állítani, s a finnugor kikövetkeztetett szókezdő explozívak magyar megfelelőire, ill. az ezekhez kapcsolódó problémákra kitékintünk.

finnugor	magyar			
	szabályos	regresszív	hyperregresszív	zöngéstülés
<i>*p</i> -	→ <i>f</i> -	→ ? <i>p</i> -		→ ?? <i>b</i> -
<i>*t</i> -	→ <i>t</i> -			→ ? <i>d</i> -
<i>*k</i> -	→ <i>hs</i> -		→ ? <i>hš</i>	← (<i>hím</i> , <i>here</i>) hangrendváltás
	→ <i>kš</i> -	→ ? <i>ks</i> -	→ ?	→ ? <i>gš</i> - → ? <i>gs</i> -
				← ? hangrendváltás

Ábránkon vastag nyíl mutat a kétségtelen megfelelésekre: **p* → *f* (*fa*, *fej*), **t* → *t* (*tud*, *tő*), **ks* → *hs* (*hal*, *három*), ill. **kš* → *kš* (*kéz*, *kő*). Egy kérdőjellel a kétségtelen megfelelésekhez közvetlenül kapcsolódó problémát jelöltük, pl. vajon lehet-e a **p* → *f*-megfelelésen kívül a regresszív fej-

²⁰ Pl. a magyar *hét* hangtanilag szabálytalan szókezdetét a számsorban elfoglalt helye magyarázhatja: *hat*, *hét*.

lódési tendencia győzelmével számolni, azaz lehet-e *p*- kezdetű szó (*por*, *para*) finnugor származtatása is helyes; vagy a **t*- > *t*- esetében lehet-e zöngésüléssel magyarázni a *d*-s szókezdetet (*dug*, *domb*). Nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy itt sematikus ábránk kérdőjele a „szabályos” megfeleléshez kapcsolódó problémára és nem az etimológiák bizonytalanságára utal. Két kérdőjel oda került, ahol csak egy előbbi kérdés igenlő válasza után indokolt a második kérdés, tehát, ha van, ill. ha nem lehetetlen a **p* > *p*- fejlődés, akkor lehet a **p* >> *b*- szókezdet kérdését felvetni.²¹

Már a sematikus ábrázolásból is világos, hogy a finnugor **k*- magyar származékainál a problémák összetettebbek, mint a másik két explozívánál: míg a „szabályos” fejlődés **p*- és **t*- esetében egyetemleges, minden **p*- és **t*- szókezdetre fennáll, addig a **k*- esetében a „szabályos” fejlődés is megoszlast hozott létre: más a veláris és más a palatális szavak esetében. Ha valamely szó a magyarban megváltoztatta a hangrendjét, mint pl. *hím* (R. acc. *hímot*) vagy *here*²² (melynek obi-ugor és távolabbi megfelelői velárisak), akkor már, finnugor eredetű, ma palatális magyar szó „szabálytalanul” kezdődhet *h*-val. Elvileg azt sem lehet kizárni, hogy a nyelvzék megzavarodása következtében a **k*- > *h*- fejlődési tendencia túlléphetett saját hatókörén és egyes esetekben vagy a nyelvterület egyes részein a veláris szavakon kívül a palatálisakra is hatott. Ugyanilyen, sőt még nagyobb joggal lehet arra gondolni, hogy a **k*- > *h*- változástól nemcsak az amúgy is előbb képzett *k*-val kezdődő palatális szavak maradtak mentesek, vagyis a *kš*- kezdetűek, hanem ez a mentesség áterjedt egyes szavak esetében, ill. némely nyelvjárásban a velárisokra is. Minthogy a fejlődési irányzatok mellett gyakran a regresszív tendencia is érvényesül, a **ks*- > *hs*- fejlődés létrehozta regresszív tendencia is eredményezhetett *ks*- kezdetű szavakat. Továbbá ha *kš*- kezdetű szónál hangrendi változás történt (pl. *kering*, székely *karing*, innen pl. JÉKELY ZOLTÁNNÁL *karingós tánc*), akkor is veláris *k*- kezdetű magyar szó az eredmény. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy hangutánzó alapnyelvi szavakban az expreziivitás igénye is magyarázhatja veláris szavakban a szókezdő *k*- megmaradását (vö. STEINITZ, GWogVok. 165, 294). Anélkül, hogy pl. a *kakukk* szó kora mellett állást akarnék foglalni (ehhez tudni kellene, hogy hol él és hol élt ez a madár most és évezredekkel ezelőtt), érdemes megemlíteni azt a tényt, hogy az osztjákban olyan nyelvjárásban is *k*- kezdetű és veláris hangrendű e madár neve, ahol *k*- csak palatális szókezdeten szokásos: DN., Ni. *kù-kkùk*, Kaz. *ko'kko'k*, de O. *kòkkòç*, vö. még C. *kukkucig*, Fil., C. *kukkucimz*, Kr. *kukkukimz* (KT. 394 ab, vö. 387a, a 'kakukk' hangszabálynak megfelelő neveivel).

A most vázolt elvi állásfoglalással, azaz azzal az elvi „előítélettel” fogtam a Magyar Szókinés Finnugor Elemei (= MSzFgrE.) munkálatainak során a magyar *k*- kezdetű, veláris hangrendű szavak etimológiai cikkeinek ún. előszerkesztéséhez, hogy minden bizonnyal vannak közöttük jó finnugor etimológiájúak. Céлом az volt, hogy kikeresek 2 vagy 3 olyan szót, melynél

²¹ LAKÓ GYÖRGY hívta fel a figyelmemet arra, hogy szókezdő magyar *b*- másképp is keletkezhetett: a *p*- zöngésülhetett a *p*- > *f*- változás lezajlása előtt.

²² A *here* szót a vogT. *kār*, KK., FK., AL., KL. *kēr*, AK. *yar*, P., Vag. *kēr*, FL. *kār*, Szó. *yar* 'Männchen, Renntierochs, Hengst' (SUSTOIM. XLVI, 95), az osztjDN. *ç'or*, Trj. *kār*, V., Vj. *kār*, Ni. *çor*, Kaz. *çor*, O. *çar* 'Renntierochs; Hengst; Männchen (von Tieren)' (OL. 88) a finn *koira* 'Hund' stb. szokták egyeztetni (SKES). Ebben az esetben nemcsak a finn, de a vogT. és az osztjV. — Vj. megfelelők is veláris hangrendűek. Ez a két archaicusnak tartott nyelvjárás hangrendileg akkor is a magyarral szokott megegyezni, amikor a finn szó más hangrendű, mint az ugor (vö. *tél*, *két*, *fél* ~ *jele*- stb.).

nincs jelentéstani nehézség, a szóközépi mássalhangzó vagy mássalhangzó-csoport „szabályosan” viselkedik, továbbá a szó ősi velaritásához kétség sem fér. Ha lehetséges — de ehhez már nem ragaszkodtam feltétlenül —, akkor még a magánhangzómegfelelésre is szándékoztam közelebbi analógiát hozni. Feltétlenül ki kellett zárnom azonban az expresszív jellegű szavakat. Az expresszív jelleg megítélése a hangutánzó szavak esetében — ahol a hanghatás minden valószínűség szerint eszközfonetikailag mérhetően is közel áll az érzékeltetni kívánt zaj hatásához (*kakukk, kukorékol, kopog ~ koppan*) — könnyebb, mint hanggal festő szavaknál, ahol szubjektív megítélésnek feltétlenül nagy szerepe van.

A nyilvánvalóan hangutánzó, de egyesektől finnugornak magyarázott szavakat (*kacag, kukorékol* stb.), a jövevényszóként könnyen és jól magyarázhatókat (*kar, kard, kabala* stb.) vagy az állathivogató szóból magyarázható szavakat (*kutya*) eleve ki lehet zárni.

Számomra teljesen meggyőző etimológia azonban a többiek között sem akadt. LAZICZIUS hitét a *kap* finnugor eredetében TOIVONEN nem tudta megingatni (MNy. XXXIV, 20, AECO. III, kny. 5—6), az enyémet azonban LAKÓ GYÖRGYNEK a Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályán (1959, V. 19, vö. UAJb. XXXI, 159—62.) tartott előadása igen; annál is inkább, mert egy, a törökségben és az indo-európai nyelvekben egyaránt elterjedt szó bizonyító erejét egy finnugor hangszabállyal kapcsolatban nem szabad sokra értékelni.

A *kapar* szó sem alkalmas bizonyítéknak, mert a vele egyeztetett *votják kopirt* szót MUNKÁCSI az orosz *копырнетъ* fordítással jegyezte fel (AkÉrt. XXVII, 1916, 74), s e 3 szó együtt, valamint a magyar népryelvi adatok és ezek származékai expresszív jellegű szócsoportha utalhatnak. A *kopog* 'klopfen' TOIVONEN (FUF. XXII, 139) és LAZICZIUS (MNy. XXXIV, 27, AECO. III, kny. 3) szerint is hangutánzó. Véleményem szerint a *kopál ~ kovál* esetében a csonthéjasoknak a burkából való kiverésekor hallható *kopp-kopp* hang őrizhette meg a kétségtelenül finnugor eredetű szó szókezdő *k-* hangját. A *kopog* 'schnappen', *kopik* stb. esetében — ahogy BÁRCZI cikkéből is látható (MNy. XLIX, 387—92) — a különböző *kop-* kezdetű igék jelentésbeli és alaki rokonsága oly nagy mértékű, hogy ezek keveredésével nemcsak mai nyelvünkben lehet számolni, de már a **ks-* > *hs-* változás idejében is, s így a hangutánzó *kopog* 'klopfen' ige hatása a többi szókezdő *k-* esetében is a regresszív tendenciát segíthette győzelemre.

A *kúszik* és a nyelvjárási *kukk* — melyek rokonnyelvi megfelelőiben a vokalizmus is közelebbi kapcsolatot mutat — benyomásom szerint expresszív eredetű, bár hangfestő szavak esetében az ilyesmin gyakran lehet vitatkozni. Egyébként a *kúszik* az egyetlen veláris *k-* kezdetű szó, melynek finnugor eredetét ERKKI ITKONEN is elfogadja (FUFAnz. XXXII, 71), de TOIVONENNEL együtt (FUF. XXII, 138) ő is eredetileg palatális szónak tartja. PAIS DEZSŐNEK a *kiált ~ kajált* szócsaláddal kapcsolatos tanulmánya óta (Kodály-Emlékönyv 1957, 133—58) e szócsalád hangutánzó-hangkifejező eredetében aligha kételkedhetünk (vö. TOIVONEN, i. m. 139, LAZICZIUS: MNy. XXXIV, 27, AECO. III, kny. 3).

A *karika* finn megfelelőjét TOIVONEN (i. h. 13) olyan lapp szóval egyezteteti meggyőzően, amelyhez a magyar szó semmiképp sem kapcsolható. A magyar szó elemzése is bizonytalan; a SzófSz. szerint az elemzés *karik|a* lenne, de nézetem szerint *kari|k|a* tagolás is elképzelhető. Talán a *kerék, kéring* szócsaládjába tartozik (vö. SzófSz.). Én játszi szóalkotásnak vélem, mert

eleje vége azonos, s ez számomra — talán a kör matematikai definíciójának visszacsengéseként — érzékelteti az önmagába visszatérést, visszagördülést.

Karcsú szavunk tövéről is nehéz nyilatkozni: *kar|cs|ú*, vagy *karcs|ú*. Az utóbbi elemzés esetén lapp és obi-ugor megfelelői is lehetnek ezek azonban eredetileg talán palatálisak voltak (FUF. XXII, 137), ha a *cs*-t is képzőnek tartjuk, akkor viszont túlságosan kevés marad ahhoz, hogy az etimológia helyességét — minthogy a szókezdet még bizonytalan — el lehessen dönteni.

A *kofa* finnugor etimológiája igen valószínűtlen: ez lenne az egyetlen szó, ahol a **p > f* változás szokóképpen végbement volna. A *kast* szót is csak több kérdőjellel lenne a finn *kasi* 'haromat' és obi-ugor megfelelőihez illeszthető (TOIVONEN, i. h. 137, LAZICSIUS: MNy. XXXIV, 27; AEEO. III, köny. 3). Az ugyancsak bizonytalanul egyeztethető *kozma* esetében még a hangrend változás gyanúja is felmerül (TOIVONEN i. h.); a *kígyó* pedig — a népnyelvi változatok és a finnugor megfelelők tanúsága alapján — nyilván palatális volt (vö. N. *kijö*, finn *kyj* stb.).

Hátra vannak még azok a veláris szavak, melyeknek egyes feltevések szerint a magyarban *k*-val és *h*-val kezdődő változatuk is van.

A *hív* ~ *kíván* esetében a finnugor etimológia nem meggyőző, viszont a *kíván* RÄSÄNEN adta török származtatása (FUF. XXVI, 215—6) elfogadhatónak látszik.

Hasonlóképpen a *komoly*, *komor* esetében is a jövevényszóként való magyarázat legalább annyira meggyőző, mint a *homály* tövével való összeállítás.

A *homorú*, *homlít* etimológiájában jelentéstani okokból TOIVONENNEL értek egyet, aki a magyar adat elé kérdőjelet tesz (SKES.); így a hozzá kapcsolt *k*-s adatoknak (*kanyar*, *konyul* stb.) nemesak az idetartozása de finnugor származása is még inkább bizonytalanává válik.

A *homp* ~ *komp* 'szópár' finnugor származtatása is mindenképpen bizonytalan: bizonytalan a már éppen említett okból, ha a *homorú*, *homlít* szó családjába soroljuk (vö. MNy. XXXIV, 31 jegyz., MNy. XXXVII, 13, Kodály-Emlk. 1957, 147). BAKÓ ELEMÉR (MNNy. IV, 51—70) finnugor származtatása sem meggyőzőbb, ő ugyanis a *hop(p)* ~ **kopp* szópárból — melynek egyik tagja csak kikövetkeztetett szó! — egymással párhuzamos disszimilációval magyarázza a *homp* ~ *komp* alakokat. Ha viszont az *-mp-* mássalhangzókapcsolatot eredetinek, finnugor **-mp-* denazalizálatlan magyar megfelelőjének akarjuk tekinteni (MNYTK. 78:9, 20), akkor legalább még 1—2 példát kellene ismernünk, amelyben az ősi *-mp-* megmaradt, ilyenekről azonban jelenleg nem adhatunk számot.

A *hajlik* ~ *kajla* szavakat illeti, a *hajlik* ~ *hajt* ugor etimológiája valószínűnek látszik ugyan; a *kajla* a N. *csajla* változattal együtt azonban inkább expresszív szó lehet, s nem a *hajlik* *k*-s változata.

A *húny* finnugor etimológiája, véleményem szerint, vitathatatlan. Noha szóközépi *-ny* népnyelvi *-m* megfelelésre más példa is van, addig, amíg a finnugor **-ń-* hang magyar népnyelvi megfelelőit földrajzi eloszlás feltüntetésével világosan fel nem dolgozzák, a *húny* és *kúm* azonos eredetét nem látom teljesen bizonyosnak. A MTSz.-ban intervokalikus *m* ~ *ny* váltakozás biztosan finnugor eredetű szóban nincs, expresszív eredetű szóban viszont többször előfordul: *ámolyog* 'ácsorog' ~ *ányolyog* 'ügyetlenül enyeleg', *ámolyi* 'bámsz-kodó' ~ *ányoli* 'élhetetlen', *kummog* ~ *kunnyog* 'érthetetlenül beszél, alattomosan leselekedve jár' *ümmög*, (*hümmög*) ~ *ünnyög*, *szuny(ik)* ~ *beszomni* 'húnyik', *szunyák* ~ *sumák* 'rest', *szunyákol* ~ *sumákol* 'bóbiskol' *szunyáta* ~

sunyáta 'tunya' vö. még *húmor* ~ *húnyor* 'vkinek a természete', továbbá a vitatott eredetű *kanyarodik* ~ *kamarodik* ~ *karamodik*. Hasonló a helyzet *m* + mássalhangzó, *ny* + mássalhangzó váltakozásában is: nem meggyőző a finnugor eredet *fémlik* ~ *fénylik* és *semved* ~ *senyved* ~ *szenyved* esetében, semmi esetre sem finnugor eredetű: *lomha* ~ *lunyha*, *lomhálkodik* ~ *lunyhálkodik*, *pemhed* ~ *penyhed* ~ *penyved*, *könyv* ~ *kömv*. A finnugor eredetű *szomjú*, *szomjas* esetében a *szonnyú*, *szonnyas* változat a -j- hatásával magyarázható, tehát nem elegendő analógia a *húny* ~ *kúm* szópárhoz. A MTSz.-ban és az ÚMTSz.-ban (= Új Magyar Tájszótár) is több olyan szó található, amelyet eddig nem magyaráztak finnugornak (*kajneszes* ~ *hajneszes*, 'féleszű, bolondos', *kámpol* '...csúfol' ~ *hámpol* 'gyaláz', *hókkadt*, *dókkadt* 'fakó' ~ *kókkadt* 'sáppadt'; *kankalék* ~ *hankalék* 'kútgém stb.'). Sőt akad török jövevényszó is (*karám* ~ *harám*), amelyben a *k* ~ *h*- szókezdet váltakozhat. A magyar népryelvkutatás és az amúgy is gyermekecipőben járó történeti nyelvjáráskutatás e *k* ~ *h*-s adatok vizsgálatával még adós. A *k* ~ *h*- kezdetű és finnugor eredetűnek vélt szavak etimológiájában az utolsó szót csak a magyar nyelvjárásközi *k* ~ *h*- szókezdetek monografikus feldolgozása után lehet majd esetleg kimondani.

Mindezek után egyetlen olyan *k*- kezdetű veláris szó van még, melynek finnugor eredetét esetleg lehetségesnek látom: ez a szó *kupa* 'mélyedés' (vö. LAZICZIUS: MNy. XXXIV, 28, AECO. III kny. 3—4). Jelentéstani magyarázatra nincs szükség, a szóközépi -p- is szabályszerű. Finnugor eredetű magyar szó azonban, még hozzá szóközépi mássalhangzócsoport nélkül nem szokott *a*, -e-re végződni (legfőljebb -ó, -ő vagy -u, -ü-re). Ahol -a vagy -e a végződés (*apa*, *ia-fia*, *epe*, *ipa*, ? *here*), ott az többnyire 3. sz. birtokos személyrag, de ilyet eddig csak rokonság- és testrészneveknél láttunk, vagyis ez az etimológia, ha nem is kérdőjeles, de azért semmiképpen sem teljesen biztos.

Miután az etimológiai kutatásoknál szokásos és elismert módszerekkel nemhogy 2—3, de egyetlen egy megtámadhatatlan, eredetileg is mélyhangú, nem expresszív, finnugor eredetű *k*- kezdetű magyar szót sem sikerült találnom, kísérletet tettem egyik- vagy másik szó finnugor etimológiáját új érveléssel alátámasztani és valószínűsíteni. Így a *kapar*, N. *kopor* esetében a származékok között van N. *kapari* 'zsugori', de vö. *kupori* 'ua.'. Minthogy a magyarban magánhangzó váltakozás csak finnugor szavakban van: *az* ~ *ott* ~ *ügy* (*ez* ~ *itt* ~ *így*), *halál* ~ *holt*, *van* ~ *volt*, *alszik* ~ *álom* ~ *olt*, próbáltam magam előtt azzal érvelni, hogy a népryelvi variációk és a származékokban váltakozó *a* ~ *o* ~ *u* is finnugor eredetre vall. Ezzel az érveléssel sem tudtam magam meggyőzni, sőt ellenkező eredményre jutottam (s az említett példában ezt is az expresszivitás mellett szóló érvek minősítettem). Zavaró körülmény, hogy egy olyan munkát sem találtam a magyar dialektológiában, amely szókincsünk különböző eredetű rétegeinek interdialektikus magánhangzómegfeleléseiről ad áttekintést. E kérdés vizsgálata során egyébként megingott a hitem az eddig finnugor eredetűnek mondott magánhangzó váltakozásokban. Az idézett példákban az I. szótagi magánhangzók magyar leíró szempontból — leírónak tekintem legrégebb nyelvemlékeink nyelvállapotának a leírását is — váltakoznak, de nem úgy, mint pl. az osztyák keleti nyelvjárásaiban: V. *ámp* 'eb' ~ *impem* 'ebem'; V. *kál'ta* 'übernachten', imperativus: *kál* (KT. 375b).²³ Minthogy legújabbban többen hajlanak a felé a felfogás

²³ Több keleti nyelvjárásra vö. pl. Vart. *kõn* 'Polar-, Steinfuchs' és Litr., Mj. megfelelője (413a) stb. Hasonló váltakozás közismert a Vj., Jg. nyelvjárásban is.

felé (RAVILA: Vir. 1945: 323, FOKOS: NyK. LVIII, 65), hogy az alapnyelvben több mutató névmás volt, mint amennyit ma ismerünk, kézenfekvő az a gondolat, hogy az *az ~ ott ~ úgy* 3 különböző távolra mutató névmásból származik, s kapcsolatuk éppen úgy kiegészüléssel jött létre, mint a finn *tämä ~ nämä, tuo ~ nuo, se ~ ne* esetében. A *hal ~ holt, vala ~ volt, alszik ~ átom ~ ott*, esetében pedig esetleg alkalmazni lehet PAIS DEZSŐNEK a *vol ~ vogy, hul ~ hug* alakok kettősségének magyarázatával kapcsolatos ötletét (ALH. VIII, 144): más-más nyelvjárásból eredhetnek. ITKONEN is pl. az *én, te* megfelelőit a finnugor nyelvekben két különböző tőből származtatja (FUF. XXXI, 180, 181). Könnyű volna ilyen „kiegészülések” paradigmákból pl. egy Kaz.—Ni.—O. nyelvjárásokra alapozott osztjÉ. köznyelvet összeállítani.

Szilárd meggyőződésem, hogy az elméleti és gyakorlati kutatások egymást kölcsönösen kiegészítve viszik előre a tudományt. A szókezdő *k-* esetében elméleti megfontolások alapján igen valószínűnek látszik, hogy finnugor eredetű, eredetileg veláris hangrendű és nem expresszív magyar szó kezdőhangja *k-* is lehet; az etimológiai vizsgálatok során azonban eddig erre a megfelelésre teljesen biztos példát, tudomásom szerint nem találtak. Véleményem szerint, idővel — talán nagyobb finnugor, s elsősorban obi-ugor szókincs megismerése után lehet majd biztos *ka-* kezdetű magyar etimológiákat is felállítani s akkor a most még kérdőjeles etimológiák egy része is minden bizonytalansággal helyesnek fog majd bizonyulni. Ehhez azonban még számos előmunkáltra van szükség mind a finnugor, mind pedig a magyar nyelvészek részéről. Szükséges az obi-ugor nyelvek nyelvjárásonkénti alapos fonológiai feldolgozása s ezzel párhuzamosan a jelenleg uralkodó hangjelölési tarkaság tüzetes felülvizsgálása.²⁴

Szükség van a fonológiai vizsgálatokon kívül az obi-ugor szókészlet beható etimológiai tanulmányozására is, az adott problémához különösen a *k-*, *χ-* kezdetű szavakéra. Ki kellene az obi-ugor szókincsre is terjeszteni a palatális ~ veláris szópárok²⁵ vizsgálatát. Talán lehetne olyan szópárokat találni, mint DN. *χui-*, Trj. *koi-*, V., Vj., *koi-*, Ni. *χui-*, Kaz. *χoi-* 'laichen' (OL. 147)²⁶ ~ DN. *kai-*, Trj. *koi-*, V., Vj., *koi-*, Ni. *kai-*, Kaz. *kai-* 'balzen' (OL. 195).²⁷ E két szónál a keleti nyelvjárásokban tökéletes a palatális ~ veláris megfelelés.²⁸ Egy szópárnál lehet ugyan véletlen összecsengésről szó, mindamellert az a kér-

²⁴ Azt már az eddigiek során is láttuk, hogy a *k̄* -a keleti osztják nyelvjárásokban és a vogT., KK., FK. nyelvjárásban fonetikai változat, az AL-ban viszont a *k*-val fonológiai ellentétet alkotó önálló fonéma. Külön vizsgálatot igényelne annak a megállapítása, hogy a KL. *k̄* — amely LAZICZIUS szerint fonéma (MNYTK. 33: 93) — csakugyan fonéma-e, vagy változat. STEINITZ megfigyelése szerint (OstjVok. 20, 38. jegyz.-az osztjO.-ban a [k] kombinatorikus változatát *χ* jelöli, noha ugyanabban a nyelvjárásban a *χ* a *k*-val szembenálló fonéma. (Vö. még STEINITZ, GWogVok. 18, OstjVok. 7.) Mindig ki leszünk téve tévedéseknek és félreértéseknek, amíg a [k], [χ] hangok jelölésében nem érvényesül az az elv, hogy „a nyelvileg is fontos ellentétet képező hangokat (fonémákat) ne diakritikus jelekkel különböztessük meg egymástól, hanem külön betűkkel” (LAZICZIUS: NyK. L, 225), ugyanakkor a „a nyelvileg fontos ellentéteket nem szabad a diakritikus jelekkel eltakarni” (i. h. 226).

²⁵ Ilyenekre gondolok mint: *mer ~ márt* (SAL: NyK. LIV, 258—63), *súly ~ sülylyed* (FALUDI: MNY. L, 455—7), vö. még *irány ~ arány* (KISPÁL: NyK. LIV, 233—46).

²⁶ Vö. Fil., Ó., Szogom., Cs., Kr., VK., Vart., Likr. Mj. (KT. 285a), Ko., Jg. (PD. 550); vö. finn *kutea* 'ua', SKES.

²⁷ Vö. DT., Kr., Kam., Bolcs., O. (KT. 384b).

²⁸ Az *o, o, o*, ill. *ó, ó, ó* hangokról vö. STEINITZ, OstjVok. 27—8, különösen 56. jegyz., VÉRTES E.: NyK. LXI, 255—7.

dés, hogy vannak-e veláris ~ palatális szópárok az obi-ugor nyelvekben, feltétlenül további vizsgálatot igényel és érdemel.

Természetesen a magyar dialektológiának is — mint már említettük —, hozzá kellene járulnia a kérdés sikeres megoldásához. A *k- ~ h-* kezdetű szavak földrajzi eloszlását, legrégebbi előfordulását, eredet szerinti megoszlását, valamint különböző eredetű szavaink vokalizmusának nyelvjárási váltakozását s több további felmerült kérdés tisztázását a magyar nyelvjáráskutatásnak kellene elvégeznie.

Sajnálom, hogy e kérdés vizsgálatára nem néhány évvel később került sor, mert akkor talán a MSzFgrE. cikkei alapján néhány ma még megoldatlan problémára mást lehetne válaszolni (pl. *komp ~ homp -mp-*je esetében), de egyúttal azt is sajnálom, hogy a problémák egy része nem hamarabb merült fel, mert talán a nyelvatlasz anyaggyűjtésekor egy-két olyan szót is figyelembe lehetett volna venni, melyeknek tüzetesebb megismerése finnugor szempontból is jelentős*.

VÉRTES EDIT

*Dolgozatomat a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztályának 1960. február 23-án tartott felolvasó ülésén mutattam be. A felolvasás utáni beszélgetésünk során BENKŐ LORÁND tett néhány olyan megjegyzést, amelyek után szükségesnek látszik a következőket leszögezni:

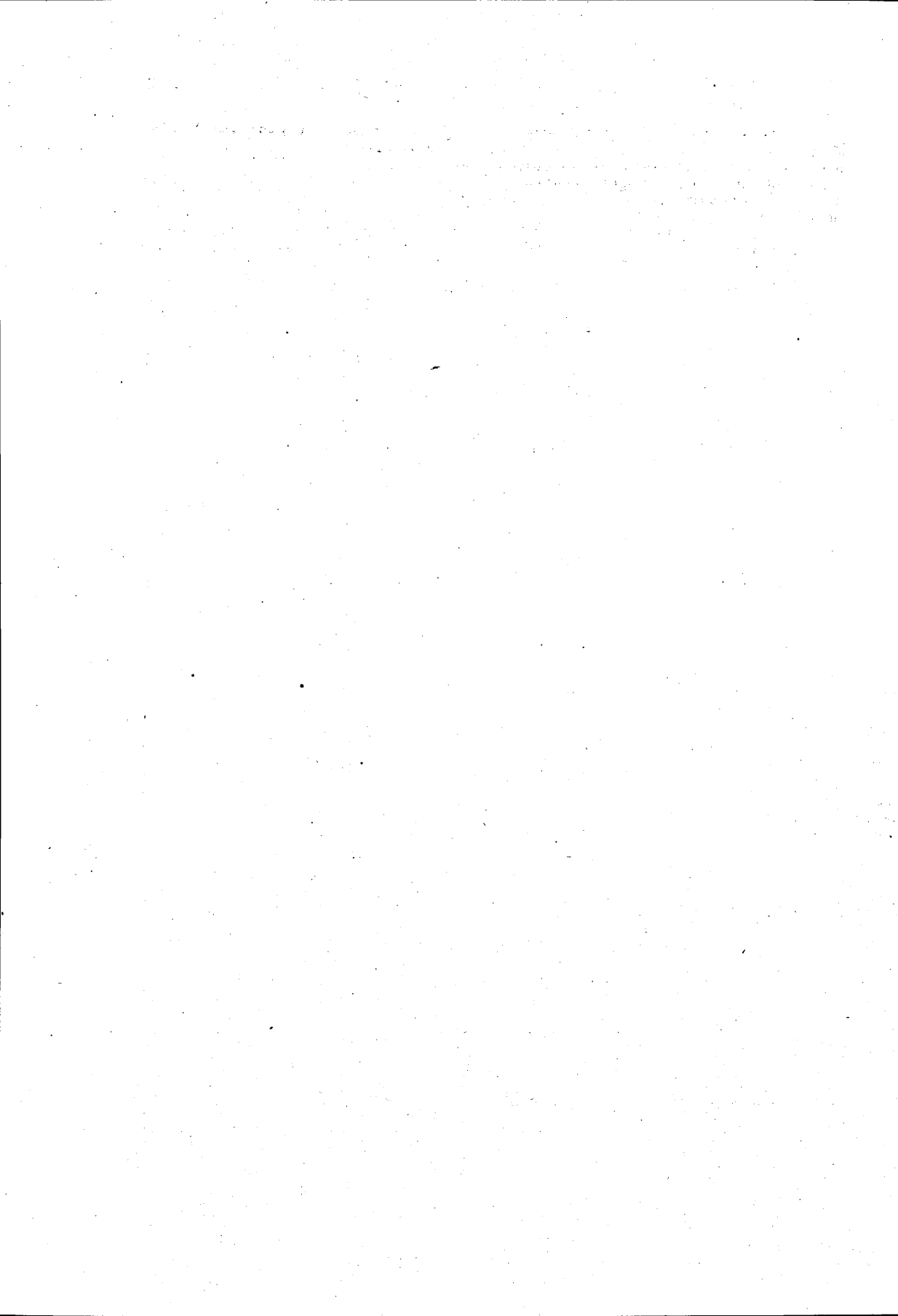
A fentiekben nem vontam kétségbe, hogy expresszív eredetű szó finnugor eredetű lehet, s benne a szókezdő fgr. **k-* magyar veláris szavakban is megmaradhatott *k-*-nak. Ezt azonban nem merném „hangszabály”-szerű megfelelésként számon tartani. Véleményem szerint az expresszivitás magyarázatul szolgálhat arra, hogy egy szó miért maradt ki a hangfejlődési tendencia követéséből; adott esetben azt jelenti, hogy expresszív veláris hangrendű szóban a szókezdő *k-* akár az uráli kor óta mindig *k-* lehetett. Az ilyen szavakra azonban nem lehet analógiaként hivatkozni nem expresszív *kő-* szókezdetű etimológiák finnugor eredetének bizonyításakor, éppen úgy, ahogy *tüssök*nek *trücsök*, *ptrücsök* neve, vagy a *tüsszent* ige *prüsszent*, *trüsszent* alakváltozata nem bizonyították arra, hogy a magyar nyelv a szókezdő mássalhangzókapcsolatokat régóta ismeri és eltűri.

A *kajla ~ hajlik* és a *húny ~ kúm* szópárral kapcsolatosan módosítani kell az előadásban elhangzott és fent közölt fogalmazásomat. A magyar nyelvjárásközi *k- ~ h-* szókezdeti váltakozás, valamint az *-m- ~ -ny-* meglétét fent sem vontam kétségbe. BENKŐ LORÁNDnak feltétlenül igaza van abban, hogy finnugor eredetű szóban a magyar nyelvjárásközi történetében bármikor bekövetkezhetett akár a *k- ~ h-* akár az *-m- ~ -ny-* váltakozás. Minthogy ismeretlen eredetű jövevényszavainkban a *k- ~ h-* és az *-m- ~ -ny-* váltakozásra is van példa, úgy természetesen finnugor eredetű szavaink is részt vehettek a váltakozásban, anélkül azonban, hogy a *k-* ősi örökség lenne bennük. Az ugor eredetű *hajlik* igének lehetnek *kajla*, *kajlad*, *kajsza* stb. származékai, melyek finnugor eredetű töből a magyar nyelv külön életében keletkeztek, de ezek nem bizonyíthatják a fgr. **k-* magyar *k-* fejleményét veláris hangrendű szavainkban. Minthogy BENKŐ véleménye szerint a *kajla ~ csajla* lehet expresszív szó, így akár finnugor örökség szókezdő *k-* hangja, akár nyelvjárási fejlődés, finnugor hangfejlődési tendencia, ill. egy fejlődési hatás regresszív tendenciája győzelmének kimutatására nem alkalmas példa.

A *húny ~ kúm* esete még bonyolultabb, itt ugyanis a *h- ~ k-* és az *-ny- ~ -m-* váltakozás is teljes bizonyossággal csak magyar nyelvjárásközi fejleményként magyarázható. A *kúm* változatnak sem a *k-* kezdőhangja, sem a szóközépi *-m-*je közvetlenül nem egyeztethető a *húny* finnugor megfelelőivel. A *kúm* alak a *húny*-nak a magyar nyelvben keletkezett változata lehet, de szerintem inkább expresszív eredetű szó. Lehetséges természetesen, hogy a *kúm* változatot azért vélem expresszív szónak, mert a köznyelvi *húny* alakhoz képest számomra hangulati többletet tartalmaz. Ezen lehet vitatkozni. A *kúm* expresszív eredetét azonban talán alátámaszthatja az a körülmény, hogy a MTSz. és az UMTSz. a *kúm* ige *kúmik* változatát is több helyütt közli, holott a *húny* igének nincs *ikes* változata, továbbá a származékok túlnyomó többsége csak *h-* kezdetű azokon a vidékeken is, ahol az alapigét csak *k-*, vagy *k-* és *h-* kezdőhanggal is feljegyezték.

Fokos DÁVID azt a kérdést vetette fel, hogy nem lehet-e a magyar szavak palatális ~ veláris finnugor megfelelésein túlmenően a tőszótagbeli *a*, *o*, *u* stb. hangok finnugor megfeleléseinek sorában is valamilyen különbséget kimutatni. Már E. ITKONEN is rámutatott arra, hogy az ugor magánhangzók megfelelései viszonyai mennyivel bonyolultabbak, mint a finn-permi nyelvekben levők (FUF. XXXI, 150). Ehhez még azt szeretném hozzátenni, hogy a magyar helyzet sok szempontból még tisztázatlanabb, mint a vogul, vagy az osztják; jelenleg a vogulból a T.-ra, ill. az osztjából a V.-ra szokás hivatkozni, mint a legarchaikusabb vokalizmusú nyelvjárásra. A magyarban pl. a *kapar*, N. *kopor* esetében (vö. még *kupori*) eddigi ismereteink szerint nem tudjuk megmondani, melyik tükrözi a legősibb nyelvállapotot, az *a*, az *o*, vagy az *u* hangzós alakváltozat, a köznyelvi vagy valamelyik népyelvi adat.

V. E.

Manysi szövegmutatványok

1957—8 telén alkalmam volt Leningrádban főleg manysi diákoktól szó-tári, nyelvtani és szöveganyagot följegyezni. A szövegek túlnyomó többségét magnetofonszalagra is fölvettem. Utamról és gyűjtésem eredményeiről beszámoltam a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1958 májusában (nyomtatásban megjelent: I. OK. XIII, 453—6). Tekintve, hogy más irányú elfoglaltságaim miatt gyűjtésem sajtó alá rendezése még évekig elhúzódhat, az alábbiakban közreadok minden jelentősebb adatközlőmtől egy-egy rövidebb szöveget, hogy az általam megismert nyelvjárások — ha szemelvényesen is — bekerüljenek a tudomány vérkeringésébe.

Alábbi mutatványaimhoz nem mellékelek bővebb hangtani és nyelvtani leírást (az majd a megjelenendő kötet feladata lesz), mindössze egy-két rövid utalásra szorítkozom. A szövegek a következő nyelvjárásokból valók:

Északi nyelvjárások

Szoszvai nyelvjárás. Főleg MUNKÁCSI (É.) és KANNISTO (Szo.) följegyzéseiből ismeretes. Az új irodalmi nyelvnek is ez az alapja. Az említett kutatóktól eltérő módon jelölöm a nyílt, hosszú *o*-t: \bar{o} (= MUNK. \bar{a} , \bar{o} , KANN. \bar{o}), jelölésmódom egyébként megegyezik a finnugor nyelvészeti irodalomban használatos jelekkel.

Szigvai nyelvjárás. Noha REGULY és MUNKÁCSI is gyűjtött a Szigva mentén, nem különítik el a többi északi nyelvjárástól. KANNISTO sem jelzi külön nyelvjárásnak. LAKÓ följegyzései (NyK. LVII, 14—72; ALH. VI, 347—423 és külön a Nyelvtudományi Értekezések 8. számaként: Északi-manysi nyelvtanulmányok, Bp. 1956) egyetlen, de eszményien kitűnő adatközlőtől, E. J. ROMBANGYEJEVÁTÓL valók. A nyelvjárás legjellemzőbb vonása (valószínűleg újabb fejlemény), hogy benne a *k* hang palatális magánhangzók (*i*, \bar{i} , \bar{e}) előtt *t*-re változott. A nyelvjárás e sajátosságáról különben LAKÓ nem emlékezik meg. Ennek az a magyarázata, hogy ez az ejtésmód nem mindenkinél általános, és mivel az irodalmi nyelvben *k*-t írnak és ejtenek, azért R o m b a n g y e j e v a LAKÓ manysi tanulmányai során megtartotta az utóbbi ejtésmódot.

Obi nyelvjárás. Ebből a nyelvjárásból eddig még nem jelent meg semmilyen mutatvány. STEINITZ (ÖESA. 1937: 245, 2. jegyz. és WogVok. 2, 2. jegyz.) jelzi ugyan, hogy e nyelvjárásból is rendelkezik saját följegyzésekkel, de ezeket nem tette közzé. Legfőbb hangtani jellemzői: a chantiból jól ismert *a* és *a'* megléte, egyes falvakban az *š* fonéma az *s* mellett, az infinitívus *-ke* végződése a Szi. és Szo. *-kwe* helyett. Az északi nyelvjárások olyan közel állnak egymáshoz, hogy a beszélők minden nehézség nélkül megértik egymást.

Keleti nyelvjárások

Jukondai nyelvjárás. A Konda egyik északi mellékfolyója mellett beszélt nyelvjárás, az alsókondaihoz (KANN. KU.) áll legközelebb. Eddig még nem tanulmányozták. Magánhangzó-fonémarendszere igen gazdag. Az eddigi följegyzésektől eltérően az itt előforduló nyílt ö-féle hangot (KANN. *ä*) ö-vel, hosszú párját (KANN. *ǟ*, *ǟö*) pedig *õ*-vel jelölöm.

I

xūrum āyi

xo'sá sāŋ xūrum āyi,
jārmák sūpŋ-a¹ xūrum āyi
nāŋŋ-xāpkwen²-a xartāwēw-a,
nāŋŋ-tŋŋtkwen³-a to'tāwēw-a.
xōtāl nūpl-a mo'lāmlēw-a,
xōŋxākēwn⁴-a ūrāwēw-a?
wō'tim puŋkpa xūrum matum ēkwan
xānsāŋ saŋpā sāw pŋkwetn-a.
ul tistēn-a, ul tŋŋšēn-a!
manki ōlne ūlŋ mākēwn-a
sār šol' lāwim joŋtikēw⁵-a,
sār mak lāwim joŋtikēw⁵-a.

Három lány

Hosszú hajfonatos három lány,
 selyeminges három lány
 gőzhajóval utazunk (húzatunk),
 vonattal vitetünk.
 Merrefelé sietünk,
 ki vár minket (pass.)?
 Őszfejú három öregasszony
 színes szemű sok fiacskája.
 Ne szomorkodjatok, ne sirjatok!
 A magunk élő vidám földecskénk
 Mindenképpen (igazat mondva) visszatérünk,
 föltétlenül (valót mondva) visszatérünk.

Jegyzetek. Közlő: Darja Vasziljevna Monyina 23 éves asszony, főiskolai hallgató a Szoszva melléki *tariŋ-saw-paul* (Fenyőliget-falu, Резымовские)-ból*. Följegyeztem és magnetofonszalagra vettem dallammal együtt 1957. nov. 12-én. — A dalt lányok éneklük evezés közben. — 1. Énektoldó hang, majdnem minden sorban egyszer-kétszer előfordul. — 2. Kicsinyítő, kedveskedő képzővel („tüzes csónak” = gőzhajó). — 3. Kicsinyítő képzővel („tüzes szán” = vonat). — 4. Kicsinyítő képzővel. — 5. Kedveskedő igeragozás.

* MUNKÁCSINÁL (VNGy. IV, 437) tévesen: *Tari-saw p.* (Daru-csillag-f.)

2

pal-ja mäh tumpät

tit pēs-tayəl çül a'lišlawe, pum wārawe.¹ tit su'mā pāwəl çül-a'lišlān
колхоз-мāχум çül a'lišlēyt, ēkwat kolχos māγəs pum wārēyt.

tī tuw tot komsomolski brigāda çül a'lišli. tan sāwsir ηül a'leyt: jāçul,
ñā'lək, sōrəç, pişjān, ūs, simri, sořt. alne çülānal gosuda rstwən miγānal. taji-
māγəs ðlnəl mi'wet.²

tðlyinenl çalt çül a'lišlān çumit a'liš pormāsa'nel šēpitēyət, towāt su'nəη
kwālīy tīntlēyət, towāt mis sownəl kwālīy uš siltālēyət i tīntlēyət.

çun takpisiγy jēmti, kamsomoltsət ta'rā lēnən a'lišlançkwe ðwltaxteyit.

kamsomolski brigādat çumqos tu'ji plānanal towaltēyət, ta širal ōs tēli
jomšakw a'lišlançkwe pa'tēyət.

A *pal-ja* kis szigetén

Itt régtől fogva halásznak (pass.), szénát kaszálnak (pass.). Itt a Szumafalvi halász-kolhoz népe halászik, az asszonyok a kolhoznak szénát gyűjtenek.

Az idén nyáron a komszomol-brigád ott halászik. Ők sokféle halat fognak: jászhalat, tugunt, sziroklazacot, pizsjánt, nyelmát, sügért, esukát. Halászsákmányukat (fogott halukat) az államnak adják. Ezért pénzt kapnak (pass.).

Halászásuk közben a halászok vadászeszközeiket hozzák rendbe. Egyesek a szánhoz való hámot készítik ki, mások marhabőrből épp most hasítanak szíjat és kikészítik.

Mihelyt őszre fordul (az idő), a komszomolisták egyszeriben mókuszvadászathoz fognak.

A komszomol-brigádok, ahogy nyári tervüket végrehajtják, oly módon kezdenek télen is jól a vadászathoz.

Jegyzetek. Közlő: Anasztaszija Iljinyicsna Szajnahova 24 éves leány, főiskolai hallgató a Szigva torkolatához közel eső *su'mā-pāwəl* (Шомы) faluból. Följegyeztem 1957. december 27-én. — A közlő a szöveget, amelynek egyébként ő maga a szerzője, könyvből (Е. И. Ромбандеева: Манки латнгув, 1956. 24) olvasta mikrofonba. Magnetofonszalagról jegyeztem le. Talán az írásképe okozta, hogy az orosz szavakat jórészt orosz hangsúllyal és oroszos fonetikával ejtette. — 1. „Szénát (füvet) csinálnak”. — 2. „Pénzzel adatnak.”

3

çõtāl kätçkwe...

çõtāl kätçkwe¹ witçket¹ joñyi
tšrumt çā'ni² nu'li-kis...
ñō'ləη lšmwoj pañyi, pañyi
sēməl šā'çəl çaçne siš.⁷

tauvánt... rēykwē¹... ma'nā χy'ri:
 χῥῆτάλ, śa'xel, nu'li-kis,
 xo'rāmlēyot akw-to'riy
 śārmāt kośār⁴ xañsān siš.

A napsugár...

A napsugár a vizen játszik,
 az égen kirajzolódik a szivárvány...
 orros szúnyog zümmög, zümmög,
 míg a fekete viharfelhő emelkedik.

Csönd... forróság... milyen is:
 a nap, viharfelhő, szivárvány
 úgy mintázódnak egyszerre,
 mint a csíkos mókus tarka háta.

Jegyzetek. Közlő: Ivan Nyikolajevics Sesztalov 20 éves költő a Szoszva menti *χομπράτ-παύωλ* (Компратки) faluból. Szalagról jegyeztém le 1957. dec. 1-én. A költő versei 1958-ban „Μαkem ar” (Földem illata) címen nyomtatásban is megjelentek. — 1. Kicsinyítő képzővel ellátva. — 2. „Levális”. — 3. „Emelkedés(e) közben”. — 4. 'бурундук, tamias asiaticus'. A vers KÉPES GÉZA műfordításában a következő:

Fény hímezi a víztükröt,
 szivárvány meg az eget...
 Ofros szúnyog zümmög-zümmög,
 sötét felhő fenyegét.

Füledt csönd... A szem az égen
 fényt, szivárványt, felhőt lát:
 úgy szövéődnek össze szépen
 mint egy csíkos mókus-hát.

4

πιλ wātīl.

mān pāwluw lāpwt, sa'rān-pāwlan minne l5x wātāt, jā'niy' jānkelmā 5li,
 taw χῥῆσῶγ jānkelmāy' lāwāwe. ti jānkelmāt sa'ka sāw sañkwīpīl 5λιγλι.¹
 tu'jay' sañkwīpīpūñket 5sn nēylēy't, māχum tot tuw'-ra'yātanēy'² πιλ wātēy't.
 mān pāwluwnēl χῥῆσῶγ jānkelmā-moš χūrum-ñilā-tem wēerastā.

akw tūja ālpāl kwālāpasuw', p5l t5lne eēli-pāt jānkelmān ta χājtegew'.
 lōñxēt mintēew't³ tērum-sāt 5s'xol: eēryēew', m5jtēew, nāwramāt χa'luw't tu'jās-
 laxtēgew. tox ka'pōrtimaw' māw' χūñt χῥῆσι'panēte,⁴ a'tiñ wāyluw'.

jā-te, jānkelmaw'n joxtēew, 5wl wā'lanēgew' pōrāt⁵ tit 5s sāw-sir 5s'xol:
 t5wā sañkwīpūñkēn lūlumti, lāyle jol-wōñkāti, eēl-r5ñxpatāxti: „ax-ā!
 wi'te⁶ ma'nēr «jīsum»!” man os lāwi: „am ūj-kot s5pākatēim śār at sāsēy:
 jūnyānēēnā wit śālti, nō'lanēēnā koñ-s5siy'χāti”. — manos: „pā-pā!⁷ wi'te⁶
 śār lāyl-sim xo'sit χūñxi.” „lāylēym śār 55l'sin pū'rāwēy”.⁸

tit ta mo'wint, ta 5s'xol, ta r5x. χῥῥtum kāsīñ jānkelmān ta wāylēew'.⁹ πιλ
 kāsālēgew', moš jol ta rotmāntaxtegew'. lāylānuw' p5lēm witn xañšuwīy't,
 wassiy' at p5lāwet.

jā'niy-pālā eēkwāt lāsmārt n5w'sēy't. χῥῥt πιλñuw-l5mt χōntēy't, tot ta
 mo'kartaxtīlēy't. māñlātnuw' nēēt tāj mōtmāt mān mošsān pa'tāpālēy't.¹⁰ akwāiy'
 χōrsow' χolt¹¹ totiy' laxtēy't: jāñiy'nāl jāñiy' πιλ woss χῥōntsēt.

akwñākt man tox πιλ wātīmaw,¹² jānkelmā jāñitēl χājtnē Wāsšilēkw
 5ñyūw' jot jā'līmaw', saka jā'niy' pī'liñ-l5mt χῥōntsūw', sañkwīpūñket akwtopmat
 nas rautasi'māt. wātne pī'lānuw akwāiy' ujriš mūñi jā'nitēl.

ti pi'λη — λῃmtuw't māntsimāw' akqmāt χῡntām̄lasuw': ma'nēr λuῡγαλ-
tāwe? sa'mānuw' ἐελάλ' pa'tsət: na'sāti¹³ man ἐελ'pānuw't pu'pāp'stēw'.¹⁴ taw
ontsāle tīt sūsāmākwe. tawe kāsāla'suw', sim χῡn̄ ὄh̄sew', γot ta roχtesuw'
pājpanuw', sōwtānuw' wōškāsasuw', si'si ta pattāpaxtāsuw', λāγlānuw' top
sōprināl wōjlēw. Wa'ssilēkφ ὄnyuw ὄs roχtēs.

ὄ'mānuw' pāl̄t joχtēsuw', λāwēw': „man pu'pākwe wāsuw', taw wātāle¹⁵
naη pāl̄tēn ta ὄjāsuw'.” jān̄y' māχmanuw' γot-tēgnātast, λāwē't: „ossam χa-
h̄uw't! si'si ὄjηkwe man rō'wi!¹⁶ a'tiηk nān jūji pāl̄nt pattāpaxti! tōnt nān
χotāl' pa'sāpēyēn!¹⁷ nas akqmāt ὄληkweēn-a,¹⁸ tūrn¹⁹ wāruηkweēn-a!¹⁸ taw —
mojparākwe — nānan toῡyamtānuw', ta'kwi si'si pattāpaxtānuw'. taw' χotlal
sōjmi, si'si minuηkφ uss rōwi. taw' si'si miñtāle lūlne mānnal ḥowmtaηkwe at
rōwi. naηte sārtn si'si ḥo'wumtēyēn, taw' ti'ji na'rahte, jūjil ḥāwli'tawen, tot
χotlal ta sēl'sālapāwen.

jān̄y' māχmānuw' ti'ji lāw'set: mān uspāl̄nēγ roχtuptāχ'tasuw', pājpanuw',
sōw'tanuw' wīηkwe tēgtāwēw', pi'lēw', at minēw', māχmānuw' lāwsət: ὄs
χōt akwān-te χōntχātēyēn, mā'tar suj wārēn, nānan toῡyamti, takwi ἐel sōjmiḥkwe.
to'wānakt — χōrtal'pi po'rat — naη lāltn lāl̄t jijm̄χti. tōnt naη lāyālen: ti naη
χῡn̄ ūnttum sajum χῡl sānn lāl̄t jūwn!²⁰ naη ti lātḥān χῡli, xot ēssāma'we,
jūw raχtāsaw'ti, χotlal ta tāχi, top tālsākwanē ῡn̄lēy't'.²¹

Bogyószedés

Falunk közelében, a *Sarān-pāwl*-ba vezető út mentén [egy] nagy láp van. *χōsloy*-lápnaк hívják. Ezen a lápon nagyon sok mocsári áfonya terem. Távasszal a zombékók a fölszínre bukkannak, az emberek [akkor] ott rogyásig szednek bogyót. A mi falunktól a *χōsloy*-lápig mintegy három-négy verszt.

Egy tavaszi hajnalon fölkerekedtünk, a hókéreg olvadása előtt a lápra szaladtunk. Az úton mentünkben különféle (isteni hét) tréfa [éri egymást]: énekelünk, mesélünk, [mi] gyerekek [egymás] közt lökdösődünk. Így mókázva, az útunkat mikor tesszük meg, nem is tudjuk.

No, végre megérkezünk a lápunkra. Első megpillantásakor itt is sokféle tréfa [hangzik el]:

Az egyik föláll [egy] zombékra, a lába lecsúszik, fölkiált: „juj! vize milyen forró!” [Egy] másik mondja: az én jávor-lábszárbőrből készült eszmácskám éppen nem vízhatlanok: sarkukon bemegy a víz, orrukon kiömlik”. — [Egy] másik: „Jaj, jaj! a víz egészen a lábam közepe hosszában emelkedik!” — „Az én lábacskáimat megharapja a menyét!”

[Van] itt nevetés, tréfa, kiabálás. Végre megérkezünk a lápra. Megpillantjuk a bogyókat [egyes sz.], kissé lecsendesedünk. Lábunk [többes sz.] a fagyos vízhez hozzászokik, nehogy megfagyjon.

Az idősebb asszonyok lassacskán haladnak (mozognak). Ahol bogyósabb részt találnak, ott hajlongnak. A fiatalabb asszonyok pedig különféle helyeken (tkp. helyre) kissé fölbukknának, majd ismét eltűnnek. Állandóan [szélfújta] halbőr módjára futkosnak, hogy nagyobbnál nagyobb bogyót találjanak.

Egyszer, [amint] mi így bogyót szedünk a lápot befutkosó Vaszilné ángyunkkal együtt járván igen nagybogyós helyet találtunk, a zombékókat [mintha] éppen [nekünk] szórták volna el. Az előttünk levő (tkp. szedő) bogyóink madárka-tojás nagyságúak.

E bogyószedő helyünkön hajlongván egyszerre csak halljuk: valami morog [pass.]. Fölnéztünk (tkp. szemünk előre vetődött): hát előttünk [egy]

medve! Oldalán két kis bocs. Ránéztünk, elszorult a szívünk (tkp. szívünk is van), megijedtünk. Puttonyainkat, kosarainkat elhajítottuk, megfordultunk, [úgy elszaladtunk, hogy] lábunk [többes sz. futás közben] majd a tarkónkat érte. Vaszilné ángyunk is megijedt.

Anyánkhöz értünk, mondjuk: „Medvét láttunk, hogy ne lássuk, hozzád menekültünk”. A felnőttek (tkp. nagy népünk) elégedetlenül dűnnyögtek mondják: „Buta lányok! Hátat fordítva menekülni hogy [volna] szabad?! Egyszerre csak utánatok ered! Akkor hová bújtok?! Eppen együtt [kell] maradni, [torokból] hangot [kell] adni. Ő — a mackó — titeket megértett volna, ő maga szaladt volna el. [Csak ha] valahová eltűnik, hátrafordulni csak akkor szabad. Az ő hátrafordulása nélkül álló helyedről elmozdulni nem szabad. Ha magad mozdulsz elsőnek hátra, ő bosszút áll rajtad, üldözőbe vesz (tkp. hátulról üldöztetsz), és ott valahol letipor (pass. tkp. letöröltetsz).

A mi elődeink (tkp. nagy népünk) így mondták: Mi még inkább megijedtünk, [mikor] puttonyainkat, kosarainkat vinni küldtek minket [praes. pass.], félünk, nem megyünk. A mieink mondták: Ha találkozol is vele, valami zajt csinálj, téged megért, ő maga tűnik el, a kedves. Néha — mikor éhes (éhség idején) — nekedmegy. Akkor gyorsan mondd ki: te a valamikor kitett rothadt halas csészéd ellen jössz! E szavaidat meghallja, elszégyelli magát, visszafordul, valahova távozik, csak a [lehullott] túleveles ágdarabkái maradnak hátra.”

Jegyzetek. Közlő: Jevdokija Ivanovna Rombangyjeva 28 éves, aspiranturát elvégzett tudományos kutató a Szigva menti *χῶσλύ-πᾶωλ* (Хощлор) faluból. — A szöveget leírta magának, lediktálta 1957. okt. 19-én és 21-én, szalagra vettem nov. 12-én és 14-én. A tollba és mikrofonba mondott szöveg közt csak csekély az eltérés. — 1. A létige gyakorító alakja: leveget, szokott lenni. — 2. A *ra'yatan'kwe* 'lerogy' jelentésű ige part. praes. translativusi alakja. — 3. Becéző ragozás, tehát a mondatba a becéző képzővel ez is beleértődik: a mi kedves, meghitt társaságunk. — 4. Szó szerint: 'útunk (bejárt földünk) megtevését. . .'. — 5. Szó szerint: 'meglátásunk idején'. — 6. Úgy is érthető, hogy: '(a lóp) vize', de lehet, hogy itt a birtokos ragos alak magyarra egyszerűen határozott névelős alakkal fordítandó: 'a víz'. — 7. Indulatszó, amelyet csak akkor használnak, ha víz ér a testhez. — 8. Passivum. — 9. A *wāylun'kwe* ige jelentése: 'leszáll, egyik helyről a másikra érkezik'. — 10. A *pa'tāpāun'kwe* ige jelentése: 'fölbukkan, majd eltűnik, ismét fölbukkan és eltűnik', tehát: 'föl-föl bukkán'. — 11. Ha a halat kiakasztják száradni, bőre helyenként leválik, és a szél lengeti. A lengő-lobogó ruhájú, ideoda futkosó lányokat ehhez hasonlítja a közlő. — 12. Gerundium, tehát: 'így bogyt szedvén'. . . — 13. A *na'sati* jelentése R. szerint: 'úgy látszik, kiderül, bebizonyosodik'. — 14. Szó szerint: 'istenke-öcsikénk', a medvének nőktől és gyerekektől használt neve. — 15. A *wāy* 'lát, tud' igének fosztóképzős alakja birtokos személyranggal. — 16. Hát hogy szabad visszafordulni! — 17. *pa'sāpan'kwe* 'befurakodni, valahova szorosan elbújni, meglapulni'. — 18. Ez a különös nyelvtani alak az infinitivus felszólító módban; az -a itt nem kérdőszócska, hanem nyomósító, felhívó szó. — 19. *tūr* indulatszó-féle, azt jelenti, hogy a torokból kell hangot adni, nem pedig kézzel vagy valami tárggyal zajt csapni. — 20. 'Mikor tetted ide ezt a rothadt-halás csészét, miért jössz vele szembe?' Ha az ember így megalázkodik a medve előtt, ha önmagát rothadt halas csészéhez hasonlítja, ezzel jelképezve saját gyengeségét a medvé-

vel szemben, akkor jóindulatra bírja. — 21. Olyan gyorsan és olyan erővel tör utat magának az erdőben, bozótban, hogy fenyőgallyak potyognak a fákról, amiket azután mentében eltapos.

5

ĕkā tūlmāntne warməA'

jársum a'kim ʒjka ma'tumij jəmts. ləyle wəy, kəte wəy. taw aŋ wərtolnut waltanke, wə-r-uj a'lišlanke at jāli.

kāšŋ ət ŋawremət taw palten joxtəyət, kāšŋ rəs məjt os pès ɔlm wərməA' po'tər ta kitənnəl wəweyət.

turpəte taylek šarl toxrəte, kozamtite, moššake astal ūnli, tuwl ʒwlti:

„ŋawremət, ʒəntlen! ti warməA' ʒo'sət ɔls. am ta porət iŋ māŋsuptal ʒəjtij-təsum — sart ĕkā toŋne A'a'pə mos ʒum-ŋawremət māŋsuptal jā'łasəsət.

kəŋkum¹ ʒjka aštupkə mɔjtŋ ĕkate tūlmantəstə. kit-ʒərurum sətkeŋ aŋjot ʒlsij, tuwl taw naŋk-rošŋ jānij tolyəŋke mi'nəs, ĕkət' ʒun-ʒuA'təste.

māʒum mətīt ʒətəl suŋsəyət, aluA', man pəylyuwnl māŋ ʒəp nəyləs. a'əpən joxtəs — sɔ'ri ʒon² wāŋka. taw kəŋkum ʒjkəA ru'məŋšl' ɔlsij.

— kəj, naŋ os ʒot A'uA'! ma'na wətn, ma'na ɔwn tij totwəsn?!³ — a'ŋij-laxtəy, sɔ'pəyaxtəy.

kəŋkum ʒjka ʒon wāŋka pūtal tittəte, šəjl ajtite.

am ta-sis ʒon wāŋka māŋ ʒəpe sɔnsijlamən ka'saləsəm: māŋ ʒəp pattət dŋyum ʒūji, numluA' rəkə-šil ləpim. nomt worsəts: — ʒəjteym, kəŋkumn ləweym! — tuwl nomsəym: — ɛrij taw tinalaste ĕkate ʒon wāŋkən: ɛsarman pə'teym, ti ʒalt noskasij rə'təwem. atpəl ləwsəm.

ʒon wāŋka ʒəpen tālməts, ta mi'nəs. ɛti-paləy po'tər-ʒalt yA ləwsəm: „oŋijrišuw⁵ amən tūlməntəwes, amən ti'nələwes?”

ta pūwesum: — ti ʒurip, ta ʒurip poŋktal warnək, naŋ manrij amn ta porət at ləwsən?! am lun ta kite ʒəpe jot raw rə'təslum!”

ŋawremət jānij mo'yintəl ti mo'yintəyət, tuwl akmat māŋ piyriš a'kim ʒjka ki'tijli'te:

— manrij mət ʒum ĕka ʒon wāŋka tūlmənts? man ayi at təwlxəts?

„əj-jə-jə, man ayi ta porət at təwlxəts, man ĕk' at təwlxəts. səw ayi kos ʒls, ayi māyəs səw ɔln ojtunŋ' ɛrs, a ʒjkəŋ ĕka tin at ʒŋšəs. tij māyəs kəŋkum ʒjka mot ʒumnəl ĕka tūlmənts a ta kitənnəl ta nē ʒon wāŋkən tūlməntəwes.

ĕka-pl səwi ul-pəl təlɔm ʒls. sət ʒum pəA jāls. taji māys li'pijij⁶ nəmtələwes.

ta nē ak piye no'milm. əmpəne wəwunke kon ʒun kəli, nəmat-ʒuntə at roŋxəl'i: — li'pi, — akpišij — ku'tuw, ku'triš!”

Asszonylopás

Geraszim apó megöregedett. Lába elgyengült, keze elgyengült. Ő most medvét elejteni, erdei vadat vadászni nem jár.

Minden este a gyerekek elmennek hozzá, minden alkalommal mesét és rég megtörtént dologról elbeszélést kérnek tőle.

Pipáját dchánnyal teletömi, rágyújt, kissé szótlanul ül, akkor elkezd:

„Gyerekek, hallgassátok! Ez a dolog rég történt. Én akkor még gatyá nélkül szaladgáltam — régebben a nősülő (asszonyt vevő) idő közeledtéig a fiúgyerekek gatyá nélkül jártak.

Boldogult István nagybátyám feleségét ellopták. Körülbelül két-három hétig éltek együtt, akkor elment kerítőhálóval halászni a vörösfenyő-homokpartra, feleségét otthon hagyta.

Az emberek másnap nézik, délről, a mi falunkból egy kis csónak tűnt föl. Közel ért — [hát] a Szuri-falusi nagybélú Ványka. Ők (ő) nagybátyámmal barátok voltak.

— Hej, te meg honnan [jöttél]? Milyen szél, milyen ár hozott ide?! — megcsókolják, megölelik egymást.

Nagybátyám a nagybélú Ványkát főtt-étellel (üsttel) eteti, teával itatja.

Én akkor a nagybélú Ványka kis csónakát nézvén észrevettem: a kis csónak fenekén ángyom fekszik, fölül gyékénnyel letakarva: [Az a] gondolatom támadt: szaladok, szólok nagybátyámnak! — Aztán meggondoltam: talán eladta a feleségét nagybélú Ványkának: szégyenbe jutok, közben szükség-telenül ki is kapok. Hát nem szóltam.

Nagybélú Ványka gyorsan beszállt csónakjába, elment. Estefelé beszéd közben többek közt mondtam: „Szegény ángyunkat ellopták, vagy eladták?”

Akkor [nagybátyám] megragadott: „Te ilyen-olyan fejetlen ostoba, miért nem szóltál akkor [azonnal]? Én a csónakjával együtt szétvertem volna!”

A gyerekek nagy nevetéssel nevetnek, akkor egy kisfiú megkérdezi az apót:

— Miért más ember feleségét lopta el nagybélú Ványka? Hát lány nem volt elég?

„Ajajja, abban az időben vagy lány nem volt elég, vagy asszony nem volt elég. Bár sok lány volt akkor, a lányért sok pénzt kellett fizetni, de a férjes asszonynak nem volt ára. Ezért lopta nagybátyám más embertől a feleségét, tőle meg ezt az asszonyt nagybélú Ványka lopta el.

Az asszony is furcsa teremtesnek született. Hét emberhez ment [így feleségül]. Ezért *lipi*-nek nevezték el.

Annak az asszonynak egy fiára emlékszem. Ha kutyáit szólítani kimegy, sohasem kiáltja [nekik]: *lipi* (közönséges kutyanév) — mindig csak: kutyus, kutyuska (csak a kölyökkutyákat szokás így szólítani)!”

Jegyzetek. Közlő: *Leonid Taraszovics Kosztyin* 22 éves főiskolai hallgató az Ob menti *jálp-ús* ('Szent város', Бежакары) faluból. A szöveget 1957. nov. 27-én mondta mikrofonba, szalagról jegyeztem le. — 1. *kánk* 'az apa öccse'. — 2. A *zon* szó a chantiban annyit jelent: 'has'. Gúnynév. — 3. Viszonosságot kifejező rag. — 4. Ványka szokatlan irányból, nem a saját faluja felől, hanem az ellenkező irányból, a nagybácsi faluja felől érkezett. Közben ugyanis a faluból ellopták a nagybácsi feleségét, aki egyedül volt otthon. Még volt annyira szemtelen, hogy ezek után vendégül láttatta magát a nagybácsival, aztán hazaevezett az újonnan szerzett feleséggel. — 5. A *-ris* rendszerint sajnálkezést kifejező képző. — 6. A *li'pi* hozontos szőrű, fölálló fülű kutya, általában szánhúzásra használják. Van köztük sok csavargó kutya, aki ahhoz áll be, odamegy, ahol enni adnak neki.

6

āmšət

1. *ponke pulp, kakre sàjt* — *šowal pulp.*
2. *arəš-wātā xósā nōl* — *šaj-pūt.*
3. *kole wa'ti, soxrəəpe xo'sā* — *sākā's'kā.*

4. *joł-xūji kālāš, nox a'ua'i ūlas — āmp.*
5. *seer-wōrt, mur-wōrt tūsej ōjka a'ua'i — xaša'in-jwō.*
6. *ās-wātā xošā noł — šua'si.*
7. *turmān kol-sāmt laš luji — wit pāsji.*
8. *ās uatā seemal seētāp xartim — jānk-xal.*

Találós mesék

1. Feje dugó, teste bot. — A csuvalnyílás elzárója.
2. Tűzhely szélén [nom.] hosszú orr. — Teáskanna.
3. Háza rövid, pitvara hosszú. — Szarka.
4. Lefekszik, cipó, fölkel, szék. — Kutya.
5. Sűrű erdőben, sötét erdőben szakállas bácsi áll. — Mohos fa.
6. Az Ob partján [nom.] hosszú orr. — Cankó (totanus).
7. A sötét ház-zugban fűrj füttyöget. — Víz csepeg.
8. Az Obon keresztül fekete cérna [van] húzva. — Jégrepedés.

Jegyzetek. Közlő: **Leonyid Jefimovics Szavin** 23 éves főiskolai hallgató az Ob menti *hari-xumit-pajl* (Нарыкары) faluból. Hasonló találós kérdések **MUNKÁCSINÁL** (VNGy. IV) is előfordulnak.

7

mōjt

loj ōtarij jāppjwīnš¹ tox ōlnātən, tox xojnātən. ākmāšt wiš ōtar kən kōls. pāwal ōwalt, ūs ōwalt ēekā ōnšxātəl ōlā.²

ōnšəx wiš ōtar tārij löttij: „ōtar, el māt, el jert tōrəm-sēləŋ ātpən ōtar ō nāmāt mäs löwəjlāwə: ōln sošij, surŋ sošij. sānəŋ³ kōljij xūrəm ōwlāt nājnōn ōwəmtāwəs, ōpən⁴ kōljij xūrəm ōwlāt nājnōn ōwəmtāwəs. ōs wātət xūrəm təl wōr pupij ōlij. tāwāmə wōjəl kəl-nəramtəstə el pōlnə wəstə.”

wiš ōtar tāw kälātən juw-tūs, tonātəl jāppjwāt pōlt mənəs jānəj ōtar tārij löttij: „tōrəm-sēləŋ ātpən ōtar pōlt ō mäs löwəjlāwə. sānəŋ kōljij xūrəm ōwlāt āmnōn ōwəmtāwəs, ōpən kōljij xūrəm ōwlāt āmnōn ōwəmtāwəs.”

„kāsəm⁵ — löttij — ām jātłəm ūp xoŋij āt jālən? — mənāmən juntəp ōlāt pīlij.⁶ ōln sošij, surŋ sošij ō xūrəm təl wōr pupijna wōjəl nərmtāwəs. xūrəm təl wōr pupij ūst sōt ōs-wōl ōlij. ŋəm-ōwel ūs jiwət ŋəm-tōrəmna nox-xoját, jāl-ōwal ūs jiwət jāl-tōrəmna jāl wortxātāt. tāw pōltət sōw ōtəm ōlij. xoŋəj-pən, ōmp pən xojt sōw jōrən xoŋ ōlaj.”

jānəj ōtar wiš ōtar tārij löttij: „əx, kāsəm, ām āt mənām.” wiš ōtar pārij-tārij tēšuwł tox löttij: „nəj, jāppjw, xānšān kiwtxātəna axtəšij tēləpən? āljəl mənəp xār ōls kət.⁷ kəsjet mənšəs kət, nəj āljən pəntlitə, loŋxal mənəp xār ōls kət⁷ sərjet mənšəs kət, nəj āljən pəntlitə!”

wiš ōtar juw mənš. tāw ākətək kərštəxtəs. xāšə mənš, wafī mənš, ākmāšt tək xəlētət löttij: „ām tēšuwł mənām, xojtəl joxtām?”

tonātəl ōjōnšəx xārjij rōwləxtəs. sūms,⁸ sūms, ākmāšt jāl-tunšpəs, nām-səxtij: „ām tēšuwł löpštām, xojtəl joxtām?” — pəpixār xārjij tē rōwləxtəs. pəpixār xārjij mənš, mənš, ākmāšt jāl tunšpəs: „ām tōsəm-pum kəsältəm⁹ xojtəl joxtām?”

tōnātəl tāw xołx xārjij rōwləxtəs, nox-tijləmləs, tijləs, tijləs, xūrəm təl wōr-pupij ūsn tē joxtəs. . .

Mese-töredék

A két északi fejedelem-testvér éldegél (úgy él, úgy fekszik). Egyszer az ifjú hős kiment. Falu végén, város végén öregasszony és öregember lakik.

Az öreg az ifjú hősnek mondja: „Hős, messze földön, messze vidéken égszéli ötven hős lányát név szerint emlegetik: ezüst ribizke, arany ribizke (szemű). Nyírhéjbölcső kötélének három vége hintáztatott téged, pólyabölcső kötélének három vége hintáztatott téged. Az Ob partján él a háromöles erdei bálvány-istenség. Őt (ti. a lányt) erővel elragadta, messzire vitte.”

Az ifjú hős hazatért a házába, azután a bátyjához ment. Bátyjához így szól: „Az égszéli ötven hősnel egy lányt emlegetnek. Nyírhéjbölcső kötélének három vége himbált engem (pass.), pólyabölcső kötélének három vége himbált engem (pass.)”.

„Öcsém — mondja — nem jössz velem nászragynak? — Minket tú hegye szurkál. Az ezüst ribizke, arany ribizke (szemű) lányt a háromöles erdei bálvány-istenség erővel elragadta. A háromöles erdei bálvány-istenség városában hét Ob-kanyar van. A város fainak teteje az eget érinti, a város fainak alja az alvilágra támaszkodik. Nála sok ember él. Rénször, kutyaször módján (mennységben) sok szamojéd férfi van.”

Az idősebb hős a fiatal hősnek mondja: „Ej, öcsém, én nem megyek.” — Az ifjú hős akkor így válaszol neki: „Te bátyám, tudsz köszörűkővé változni? Ha fölfelé menő ember kése eltompult, rajtad köszörülje, ha lefelé menő ember kardja eltompult, rajtad élesítse!”

Az ifjú hős hazament. Egyedül készülődött. Hosszú ideig ment, rövid ideig ment, egyszerre azt mondja magának: „Ha így megyek, hova jutok?”

Akkor medvévé változott. Ugrált, ugrált, egyszerre megállt, gondolkodik: „Ha így csoszogok, hova jutok?” — Kígyóvá változott. Kígyó képében ment, ment, egyszerre megállt: „Szénát forgatva hova jutok?”

Akkor hollóvá változott, fölröppent, röpült, röpült, im megérkezett a háromöles erdei bálvány-istenség városába. . .

Jegyzetek. Közlő: Matrena Pankratyevna Vahruseva 36 éves főiskolai adjunktus a Jukonda menti *čarm-pāwal* (Карым) faluból. A szöveget 1957. december 21-én vettem szalagra, onnan jegyeztem le. A mese csak töredék, a közlő nem tudta tovább. — 1. A kölcsönösséget kifejező rág-elem: A két hős testvére egymásnak. — 2. Szó szerint: öreg asszony öregembere élnek ketten. — 3. A *sān* 'nyírhéjedény'. — 4. *špa* 'люлька, függő bölcő'. — 5. A közlő valószínűleg tévedett, mert a mese értelme szerint itt még a fiatal hős beszél, hiszen ő tárgyalt a faluvégi öregemberrel, és ő akarja bátyját rávenni a kalandra. Az idősebb hős valószínűleg csak ott kezd el beszélni, amikor a nehézségeket ecseteli, amellyel ez a vállalkozás járhat, tehát a „Minket tú hegye szurkál” mondatról kezdve. — 6. Ez a mondat azt fejezi ki, hogy a vállalkozás, kellemetlen, nehéz és veszedelmes. — 7. Szó szerint: „Fölfelé menő ember volna, kése eltompulna. . .” stb. — 8. Vágtat, ugrálva fut. — 9. Ahogy a szénaforgató ember lassan halad, a kígyónak is csúszás közben minden fűszállal, földi akadállyal meg kell küzdenie.

KÁLMÁN BÉLA

A manysi nyelv szóvégi magánhangzóinak történetéhez

1. KÁLMÁN BÉLA legutóbbi cikkeiben több helyütt is foglalkozik a manysi nyelv szóvégi magánhangzóinak a kérdésével. A manysi nyelv orosz jövevényszavainak szóvégi magánhangzóiról írt munkájában (*Die Auslautvokale der russischen Lehnwörter im Wogulischen*: UAJb. XXVIII. 265 kk.) a PALLAS-szótár¹ adataira támaszkodva kimutatja, hogy a XVIII. század folyamán a ma már kihalt déli (Csuszovaja vidéki) nyelvjárásban még megvolt a tővégi magánhangzó (i. m. 266; lásd még: Uő.: NyK. LIX, 244; NyK. LX, 69).

Ugyancsak foglalkozik a kérdéssel „L’histoire des voyelles finales des langues finno-ougriennes” című, összefoglaló jellegű előadásában (ALH. VIII, 99 kk., különösen: 102—3; NyK. LX, 409 kk.)

Az alábbiakban megkísérlem, hogy KÁLMÁN BÉLA megállapításait XVIII. századi kéziratos manysi szójegyzékek anyaga alapján — amelyeken többek között a PALLAS-szótár manysi szóközlései is alapszanak — néhány szempontból kiegészítsem.

2. A kérdéses szójegyzékeket 1956 és 1957 folyamán kutattam föl, másoltam és fényképeztettem le a leningrádi (Архив Академии Наук СССР; Рукописный отдел Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина), illetve a moszkvai (Центральный Государственный архив древних актов в Москве) levéltárakban. 1957 végén és 1958 elején ugyanezekben a helyeken KÁLMÁN BÉLA is végzett levéltári kutatásokat és lezárta után levéltári feljegyzéseit — köztük 5 igen értékes szójegyzéknek a másolatát — rendelkezésemre bocsátotta. Így anyagomat az ő gyűjtése, valamint 1958 folyamán az említett moszkvai levéltártól utólag megrendelt kéziratos mikrofilm anyaggal kiegészíthettem.

Az egyes kéziratok forráskritikai megvizsgálása után kiderült, hogy azok — a nyelvjárási szempontot is figyelembe véve — 24 forrásra mennek vissza. A szójegyzékek szempontját követve a következők: a déli nyelvjárásterületről (Kungur, a Csuszovaja-folyó, Verhoturje, a Tagil- és a Tura-folyó vidékéről) származik 8 szójegyzék, melyek közül egy, a Déli-Szoszva mellékén gyűjtött szójegyzék a délivel párhuzamosan nyugati nyelvjárási adatokat is tartalmaz; az *északi* nyelvjárásterületről származik 6 szójegyzék, a *nyugati* ról 8 (Cserdin, Szolikamszk, a Tura-folyó, valamint a Verhoturje

¹ P. S. PALLAS, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Petropoli 1786—9. I—II. k.

fölötti vidékről); a keletiről (a Pelim—Tavda folyóktól keletre, valamint a Tobolszk közelében elterülő vidékről) pedig 2 szójegyzék.²

Időrendileg 10 forrás a XVIII. század első feléből, 13 az 1770 körüli időből, 1 szójegyzék pedig a XIX. század elejéről való.

A szójegyzékek együttesen mintegy ezernél több szócikket tartalmaznak, melyek közül kb. 250—300 szó majdnem minden forrásban megvan.³

A manysi nyelvi adatok lejegyzése cirill, illetve latin betűs (nagyobbára német helyesírással).⁴

3. A manysi szóvégi magánhangzók történeti vizsgálatában mindenképp előtt az a legfontosabb feladat, hogy kiderítsük: a XVIII. századi manysi nyelvben (nyelvjárásokban) mikor, milyen helyzetben volt meg a szóvégi magánhangzó. Már az anyag futólagos áttekintéséből is kitűnik, hogy a szóvégi magánhangzók XVIII. századi előfordulása összefügg az őket megelőző mássalhangzó mennyiségével, pontosabban azzal, hogy a szóvégi magánhangzó előtt egy mássalhangzó, vagy mássalhangzócsoport (torlódás) volt-e.⁵

Legcélszerűbb tehát, ha anyagunkat is e szempont szerint csoportosítjuk.⁶

² A szójegyzékek nyelvjárási hovatartozásának a kérdéséhez lásd: A. KANNISTO. JSFOu. XXX/8, 16; Uő.: FUF. XVII, 264; W. STEINITZ, WogVok. 2—3, 191; KÁLMÁN B.: NyK. LX, 70; GULYA J.: NyK. LX, 41 (térképmelléklet).

³ E dolgozat 600 kiválasztott, modern adatokkal is egybevethető szó alapján készült.

⁴ Minthogy e cikk egy később megjelenendő, a régi manysi nyelvjárásokkal foglalkozó dolgozatomnak a része, a szójegyzékek könyvészetével, egyéb filológiai vonatkozásaival itt nem foglalkozom.

⁵ Hogy a szóvégi magánhangzó megléte függ az őket megelőző mássalhangzók mennyiségétől erre nézve több példát találhatunk a magyar, a permi és a volgai finnugor nyelvekben (vö. BÁRCZI G., TihAl. 75; LAKÓ Gy.: A permi nyelvek szóvégi magánhangzóí (Finnugor Értekezések, 2) 36—7, 58—9, 62; P. RAVILA: FUF. XX, 83 kk., E. ITKONEN: Vir. 1945: 163 kk., FUF. XXIX, 382—3, 294—9; stb.) Másképpen az észttben (vö. KÁLMÁN B.: ALH. VIII, 101; NyK. LX. 410).

⁶ Rövidítések: D. = déli, É. = északi, Ny. = nyugati, K. = keleti vagy kondai. — nyjt. = nyelvjáróterület. — A források rövidítése: (a | jel előtti források a XVIII. század első feléből valók) M2, M7. | Ak99., Ber., Ber. kny., Akl31., Ad21. = É. nyjt.; Tag., Tura, Csusz., M19., VTur. | Kg., DSzo. = D. nyjt.; Pel., Str., Mess., Csd., VT., Tur., SCs., Kupf., Karp. = Ny.nyjt.; Akl64. | Tob. = K. ny. jt. Az egyes adatok utáni „Adel.”, ill. „B.” jelzések másolatokra utalnak; zárójelben az eltérő, egyéb lehetséges olvasatokat közlöm. — Az egyes forrásokkal kapcsolatban még a következőket jegyzem meg: az M2. és az M7. jelzetű források valószínűleg egy közlőtől, de minden bizonyára egy helyről származnak. A DSzo.-i forrásban nyugati adatok is vannak. A Karp. jelzetű szójegyzék az A. KANNISTO által (JSFOu. XXX/8, 1—33) M. A. CASTRÉN hagyatékából kiadott ún. Karpinszkij-féle szójegyzék. — A modern adatok, ha mellettük külön forrásjelzés nincs, W. STEINITZ, Geschichte des wogulischen Vokalismus (Berlin, 1955) című munkájából valók. Ugyanígy: KANN., KANNISTO = KANN., WogVok. — A CSERNYECOV-féle szótárban (В. Н. Чернецов és И. Я. Чернецова: Краткий мансийско-русский словарь. Москва—Ленинград, 1936) használatos *ʀ*, *l*, *t*, *s* illetve *ʂ* betűket nyomdatechnikai okokból *ʀ*, *l*, *t*, *s* és *ʂ* betűkkel helyettesíttem. — BV. = A. H. Баландин és М. П. Вахрушева: Мансийско-русский словарь. Ленинград 1958. — MSz. = MUNK.—SZIL.; MK. = MUNK.—KÁLM.; KT. = KARJ.—TOIV. — Az egyes példák előtt álló félkövér szedésű címszavak szótárszerkesztési szempontból szükséges; nagyobbára a CSERNYECOV-féle szótáron alapuló, fiktív alakok.

A) Szóvégi magánhangzó előfordulása egy mássalhangzó után

1. **hap:** (D. nyjt.) M19. *kaeba*; VTur. *kaβa*; Kg. *koβa*; DSzo. *kahbe* | (É. nyjt.) M2. *chap*; Akl31. *xáaβz* | (Nyj. nyjt.) Pel., Csd., VT. *Kaβz*; Kupf., Karp. *Kaanβ* | (K. nyjt.) Akl64. *Kāp*; Tob. *κινβ* 'hajó'. — Vö. TJ., TCs. *kāp*, AK. *χāp*, K., AL., KL., *kēp*, P., V. *kēp*, FL., Szo. *χāp* 'Kahn'.

2. **tap:** (D. nyjt.) VTur. *manβ*; DSzo. **Tābe* | (Ny. nyjt.) Pel. *manβ* 'epe'. — Vö. TJ., TCs. *tāp* 'Galle', KK., FK. *toāp*, P. *tāp*, Szo. (MUNK.) *tāp* 'Galle des Bären'.

3. **kat:** (D. nyjt.) M19. *Kata*, (összetételekben) *Káta-*; Kg. *kama*; DSzo. *Kaate*, (összetételekben) *káte-* | (É. nyjt.) M2. *Kat*, (összetételekben) *Kata-*; Ak99. *komβ*; Ber. *kama*; Ak131. (összetételekben) *kam-*, *kámβ*, *-kemβ* | (Ny. nyjt.) Csd., VT., Tur. *kamβ*; SCs. *kamβ*, (összetételekben) *kámβ-*; Kupf. (összetételben) *kam-* | (K. nyjt.) Ak164. *Kat*; Tob. *Kamβ* 'kéz'. — Vö. (KANN. 3) TJ. *kāt*, TCs. *keāt*, AK. *kāōt*, KK. *kōāt*, FK. *kōāt*, P. *kōāt*, ÉV. *kūōt*, DV. *kōāt*, AL. *koāt*, FL., Szo. *kāw* 'Hand; Vorderfuss'.

4. **pat:** (D. nyjt.) M19. *bátta*; VTur. *noma*; Kg. *βama*; DSzo. *Pot*, *Botte* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd., VT., Kupf., Karp. *nomβ*; SCs. *Πómβ* | (K. nyjt.) Ak164. *poat*; Tob. *nom* (!) 'kacsa'. — Vö. (KANN. 174) TJ., TCs., *pōt*, TG. *pāt*, K. *pāt*, P. *pōt*, DV. *pōt*, AL., KL., *pāt* 'Ente'.

5. **sat:** (D. nyjt.) Tag. *uáama*; Tura, *uaama*; Csusz. *uaáama*; M19. *schā'ta*; VTur. *uama*; DSzo. *Schōtt*, *Schāte* (Adel. *Schōtt*, *Schāte*) | (É. nyjt.) M2. *schat*; Ber. *uamβ*, (összetételekben) *uaōz*; Ad21. *uamβ*; Ak131. *uammβ* | (Ny. nyjt.) Pel. *ue(ō)*; SCs. *uémβ*; Kupf. *IIIβemβ*, Str. *Zaat*, *Schat* | (K. nyjt.) Ak164. *Schāt* 'száz'. — Vö. TJ., TCs. *šat*, AK. *šāt*, KK., FK. *šēt*, P., ÉV., DV., AL. *šēt*, FL., Szo. *sāt* 'hundert'.

6. **sat:** (D. nyjt.) Tag., Csusz. *caáama*; Tura *caama*; M19. *sáta*; VTur., Kg. *cama*; DSzo. *sōat*, *Saate* | (É. nyjt.) M2. *sat*; Ak99. *camβ*; Ad21. *cámβ*; Ak131. *cámmβ* | (Ny. nyjt.) Pel. *cam-*; Csd., VT. *Camβ*; SCs. *Cámβ*; Kupf. *Coamβ*; Str. *Zaht*, *Satt* | (K. nyjt.) Ak164. *sat*; Tob. *camβ* 'hét (számnév)'. — Vö. TJ., TCs. *sāt*, AK. *sōāt*, KK., FK. *sōāt*, P. *sōāt*, ÉV. *sūōt*, DV. *sōāt*, AL. *soāt*, FL., Szo. *sāt* 'sieben; Woche'.

7. **vat:** (D. nyjt.) M19. *Uáta*; Kg. *soama*; DSzo. *vōat*, *vōote* (Adel. *Wōat*, *wōate*) | (É. nyjt.) M2. *uat*; Ak99., Ber. *somβ*; Ak131. *sommβ* | (Ny. nyjt.) Csd. *Yaōz*, (összetételekben) *yam-*, *yamβ-*; VT., Tur. *somβ*; SCs. *sómβ*; Kupf., Karp. *Yomβ* | (K. nyjt.) Ak164. *wot*; Tob. *somβ* 'szél, Wind'. — Vö. TJ. *wāt*, TCs. *wāt*, K. *wōt*, P., V., AL., FL. *wōt*, Szo. *wōt* 'Wind'.

8. **at:** (D. nyjt.) Kg. *amma* 'духъ'; DSzo. *āte* 'halitus' | (É. nyjt.) Ber. *amβ* | (Ny. nyjt.) Csd., VT., SCs. *amβ* 'lehellet, (lélek)'. — Vö. ? TJ., TCs. *et*, V. *āt*, P. *eet*, FL., Szo. *at* 'Geruch, Geschmack'.

9. **at:** (D. nyjt.) M19. *ätta*; VTur., Kg. *ama*; DSzo. *Aat*, (összetételekben) *-ad* | (É. nyjt.) M2. *át*, Ber. *ama*; Ak131. *amβ* | (Ny. nyjt.) Pel. (összetételekben) *-amβ*, Csd. *amβ*, VT. (összetételekben) *-*omβ* | (K. nyjt.) Ak164. *āt* 'haj'. — Vö. TJ., TCs. *āt* 'Haarflechte', KK., P. *-ēt*, FL., Szo. *āt* 'Haar'.

10. **at:** (D. nyjt.) Tag. *ám'mβ*; Tura, Csusz. *amβ*; M19. *het*, (összetételekben) *at-*; VTur. *a(m)me*; DSzo. *ätt* | (É. nyjt.) M2. *öt*, *ät*; Ak99., A21. *amβ*; Ak131. *ammβ*, (összetételekben) *ám-* | (Ny. nyjt.) Pel. (összetételben) *am-*; Csd., VT. *amβ*; SCs. *Amβ*, *Amβ*; Kupf. *Amm*, (összetételekben) *Amm-*, *Am-*; Str. *Et*,

At (HL. *Ætt*) | (K. nyjt.) Ak164. *at*; Tcb. *amə* 'öt'. — Vö. TJ., TCs. *et*, K. *ät*, ÉV. *ät*, P. *et*, DV. *ät*, AL. *ēt*, FL., Szo. *at* 'fünf'.

11. **vit**: (D. nyjt.) Tag. *ýmə*; Tura *nyтя*; Csusz. *vi'ma*; M19. *útä*, (összetételekben) *ut-* (-*t* előtt!); VTur. *yтя*, (összetételben) -*yome*; Kg. *Утя*; DSzo. *Wuidh*, *uitje*, (összetételekben) *Uty-*, -*wuit*, (Adel. *uite*) | (É. nyjt.) M2. *uit*; Ak99., Ber. *viimə*; Ak131. *viimы*, (összetételekben) *viimты-*, *viimы-* (-*w* előtt!), *viimты-* | (Ny. nyjt.) Pel. *viimə*, *ymə*; Csd., VT. *Уmь*; Tur. *viimə*; SCs. *Уmь*, (összetételben) *viim'b-*; Kupf. *Юimь*; Karp. *Уimь* (*Uit*), Str. *átia* | (K. nyjt.) Ak164. *Úti*, (összetételben) *Ut-* (-*j* előtt!); Tob. *vumь* 'víz'. — Vö. TJ., TCs. *üt*, AK., KK., *wat*, P. *wiit*, V., AL. *üt*, FL., Szo. *wit* 'Wasser'.

12. **rakv**: (D. nyjt.) M19. *rog*; Kg. *ракъ-кyю*; DSzo. **Röchf* | (É. nyjt.) M2. *rä'oku*; Ak99. *paəə*; Ber. **pekə*; Ak131. *pákə* | (Ny. nyjt.) Pel. *pakye* (B.: *pakyu*); Csd. *paəə*, VT. *paən* (!); Tur. *pakə*; SCs. *Pákyu*; Kupf. *Paxy*; Karp. *Poxy* (*Rakú*) | (K. nyjt.) Ak164. *Riä'chui*; Tob. *paəəy* 'eső'. — Vö. KK. *räəə*, AL. *reəə*, Szo. (STEIN.) *rakə* 'Regen'; (MSz.) T. *ruə* 'eső'.

13. **pum**: (D. nyjt.) M19. *púma*; VTur. *пунь*, *пумю*; Kg. *бумь*; DSzo. *Pumb* | (É. nyjt.) M2. *pum*; Ak99., Ber., Ak131. *пумь* | (Ny. nyjt.) Csd., VT., Tur., Kupf., Karp. *Помь*; SCs. *пómь* | (K. nyjt.) Ak164. *Póm*; Tob. *пумь* 'fű, széna'. — Vö. TJ., TCs., *pòm*, AK. *pot*, KK., FK., P. *püm*, DV. *pòm*, ÉVK. *pum*, ÉVZ. *pot*, AL., KL. *pot*, FL., Szo. *pum* 'Gras, Heu'.

14. **sim**: (D. nyjt.) M19. *schüma*; VTur., Kg. *Шумь*; DSzo. *Schünn* (?) | (É. nyjt.) M2. *schim*; Ak99. *сымь*; Ber. (Adel.), Ak131. *Шумь* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd., VT., Tur., SCs. *Шумь* | (K. nyjt.) Ak164. *Schim*; Tcb. *Шень* 'szív'. — Vö. TJ., TCs. *šem*, AK. *šəm*, KK. *šəm*, FK. *šim*, P., ÉV. *šim*, DV., AL., *šim*, FL., Szo. *sim* 'Herz'.

15. **lam**: (D. nyjt.) VTur. *лама*, (összetételekben) -*лемь*, *-*лама*; DSzo. (összetételben) -*läme* | (É. nyjt.) M2. *Ljäm* | (Ny. nyjt.) Pel. (összetételekben) -*lemь*; Kupf. *Лэмь*, *лянь*; Karp. *ямь* (*Амь*, *Лам*), *Илямь* (*Лам*) 'zelnice-meggy'. — Vö. TJ., P., V., AL., KL. *lēm*, FL., Szo. *lām* 'Ahlkirsche'.

16. **jim**: (D. nyjt.) M19. *jema*; VTur. *ѣма*; Kg. *Гема*, DSzo. *Jihm*, *jähme* | (Ny. nyjt.) Csd., VT. *emь*; SCs. *ímь* 'homok'. — Vö. TJ., KL. *jim*, P., ÉV., AL. *jēm* 'Sand'.

17. **nam**: (D. nyjt.) Kg. *Намми* | (É. nyjt.) Ak99. *Намь*; Ber. *нема* | (Ny. nyjt.) VT. *Намь*; Tur. *онамь* (?), *намя* | (K. nyjt.) Tob. *нямь* 'név'. — Vö. TJ., TCs. *nem*, AK. *nām*, KK., FK., V. *nām*, P. *neem*, AL. *nem*, FL., Szo. *nam* 'Name'.

18. **non**: (D. nyjt.) DSzo. *Noone* | (É. nyjt.) M2. *non*; Ak131. *нонь* | (Ny. nyjt.) SCs. *Ноны* | (K. nyjt.) Ak164. *Nonn* 'cunnius'. — Vö. TJ. *nān*, TCs. *nān*, K. *nōn*, P., V., AL., FL. *nōn*, Szo. *nōn* 'vulva'.

19. **tan**: (D. nyjt.) DSzo. *Taane* | (É. nyjt.) Ak131. *тань* | (Ny. nyjt.) SCs. *Téнь* 'in'. — Vö. ÉVZ., DV. *tēn*, Szo. (STEIN.) *tān* 'Sehne'.

20. **mañ**: (Ny. nyjt.) Pel. *мания* (B.: *мания*); SCs. *Māнь* 'meny'. — Vö. V. *māñ*, P. *meəñ*, AL. *mēñ* 'Schwiegertochter'.

21. **tar**: (D. nyjt.) M19. *tárre*; VTur. (összetételben) -*таpa*; Kg. *таpa*; DSzo. *Täre* | (É. nyjt.) M2. *tar*; Ak99. (összetételben) -*таpь*; Ber., Ak131. *таpь* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd., VT., SCs. *Таpь*; Tur. *таpы* | (K. nyjt.) Ak164. *Tár*; Tob. *таpь* 'gyökér'. — Vö. (KANN. 3) TJ. *tāy*, TCs. *teār*, AK. *tāār*, KK., FK. *tāār*, P. *toār*, ÉV. *tūār*, DV. *tōār*, AL. *toār*, KL. *tāār*, FL. *tār*, Szo. *tār* 'Wurzel; Schiesspulver'.

22. **ker**: (D. nyjt.) M19. *Küera*; VTur. *кyэpo*; DSzo. *Koäre*; | (É. nyjt.) M2. *Ker*; Ak131. *Керь* | (Ny. nyjt.) SCs. *Kéрь*, *керь*; Kupf. *Кѣрь*, Karp.

Kep̄z; Mess. *Kéere* | (K. nyjt.) Ak164. *Ker* 'vas'. — Vö. (KANN., JSFOu. XXX/8, 25) AL. *kēr* 'Eisen'; (MSz.) É. *kēr* 'vas'; (MK.) KL. *kēr*: *k.-sâpâm* 'vasból való sírdúc'; (BV.) K. *кep* 'железо'.

23. **tor**: (D. nyjt.) VTur. *тара*; DSzo. **Toora* (Adel. *Toore*) | (É. nyjt.) Ak131. *мор̄* | (Ny. nyjt.) Pel., SCs., *мор̄*; Kupf., Karp. *Тоор̄* 'kendő, vászon'. — Vö. TJ. *tār*, P., V., AL., FL. *tōr*, Szo. *tōr* 'Leinwand'.

24. **vor**: (D. nyjt.) M19. *wara*; Kg. *вар̄* | (É. nyjt.) M2. *wor*; Ak99. Ber. (Adel.) *вор̄*; Ak131. *вóр̄* | (Ny. nyjt.) Csd. (összetételben) *yar-*; Tur. *вор̄*; Str. *Worr* | (K. nyjt.) Ak164. *wor* 'erdő'. — Vö. TJ. *wār*, TCs. *wār*, FK. *wōr*, ÉVK. *wor*, AL. *wor*, Szo. *wōr* 'Wald'.

25. **ñar**: (D. nyjt.) Kg. *Няра* | (É. nyjt.) Ak99., Ber. *Няр̄* | (Ny. nyjt.) Csd. *Нiör̄*; VT. *няр̄* | (K. nyjt.) Tob. *няр̄* 'nyers'. — Vö. TJ., T Cs. *ñār*, AK. *ñöär*, KK., FK. *ñóär*, P., KL. *ñōär*, ÉV. *ñüör*, DV. *ñoär*, FL., Szo. *nār* 'nackt; roh'.

26. **ñar**: (D. nyjt.) VTur. *нера*; DSzo. **Njāra* | (É. nyjt.) Ak131. *няр̄* | (Ny. nyjt.) Pel. *не(p)*; SCs. *Hépr̄* 'mocsár'. — Vö. TJ., TCs., P., V., AL., KL. *ñēr*, FL., Szo. *nār* 'Sumpf'.

27. **ašt̄or**: (D. nyjt.) VTur. *астера* | (Ny. nyjt.) Pel. *ocme(p)* 'ostor'. — Vö. (KANN., 77) TJ., TCs. *āšt̄or*, DV., AL., KL. *ošt̄or* 'Peitsche'.

28. **tankr**: (D. nyjt.) M19. *tengār*; VTur. **та(н)гар̄*, Kg. *тыкыр̄*; DSzo. *Tōngr* Adel. *Tāngr* | (É. nyjt.) M2. *tāngyr*, M7. *tanger*, *tenger*, *tēnger*; Ak131. *тангар̄*, (összetételekben) *-māngar̄*, *mēngar-* | (Ny. nyjt.) Pel. *та(н)-га(p)*; Csd. *танкыр̄*; VT. *танкара*; Tur. *менгар̄*; SCs. *mēnkыр̄*; Mess. *Tangar* | (K. nyjt.) Ak164. *Tānkyr*; Tob. *танкыр̄* 'egér'. — Vö. (MSz.) K., AL. *tāngēr* 'egér', (BV.) K. *тāнк̄ар* 'мышь', (STEIN.) Szo. *tan̄kar* 'krot'.

29. **kol**: (D. nyjt.) M19. *kolla* (*köllä*); DSzo. *Kuäl* | (É. nyjt.) M2. *kol*, *küöl*, (összetételben) *-kul*, *küöl*; Ak99., Ak131. *коль*; Ber. kny. *кволь* | (Ny. nyjt.) Pel. **каль*; Csd. *Куаль*, (összetételben) *-коль*; VT. *квал̄*; Tur. (összetételben) *Квал-*; SCs., Kupf., *каль*; Karp. *Квайль* (*Квайль*, *kvail*) | (K. nyjt.) Ak164. *Kwal*; Tob. *квал̄* 'ház'. — Vö. TJ., TCs. *kül*, K. *kōäl*, P. *kōel*, *kēl*, V. *kāl*, AL. *kōēl*, FL., Szo. *kol* (MUNK.) *kwol* 'Haus'.

30. **ňal**: (D. nyjt.) M19. *janila* (?); VTur. *нела*; DSzo. *Njela* | (É. nyjt.) M2. *njal*; Ak131. *няль* | (Ny. nyjt.) Pel. *neu(l)*; SCs. *нѣль*, (összetételben) *-niöl̄* | (K. nyjt.) Ak164. *Niel* 'nyíl'. — Vö. TJ., TCs., P., V., AL., Kl. *ñēl*, AK. *ñāl*, KK. *ñēl*, FK. *ñēl*, FL., Szo. *ñāl* 'Pfeil'.

31. **hal**: (D. nyjt.) M19. *kūlā*; VTur. *каля*; DSzo. *kāhl*, *kahle* | (É. nyjt.) M2. *chal*; Ak131. *халь* | (Ny. nyjt.) SCs. *Кάλ̄*; Kupf. *Каль*; Mess. *Kcheille* | (K. nyjt.) Ak164. *Kāl* 'nyírfa'. — Vö. TJ., TCs. *kāl*, AK. *χ l*, TG., KK., FK., AL., KL. *kēl*, P., V. *kēl*, FL., Szo. *χāl* 'Birke'.

32. **koľe**: (D. nyjt.) VTur. *коле* (B.: *коль*) | (Ny. nyjt.) SCs. *куль*; Kupf. *кууль* 'kaftán'. — Vö. (MSz.) K., KL. *khul* 'posztó, szűr'.

33. **sou**: (É. nyjt.) M2. *Su*; Ak99. *сов̄*; Ber. *сой*; Ak131. *Cý* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd. Kupf., Karp. *Сой*; VT. *Сов-ва*; Tur. *совы* | (K. nyjt.) Ak164. *Sau* 'csillag'. — Vö. (KANN.: JSFOu. XXX/8, 21) K., AL. *sof* 'Stern'; (MSz.) É. *sāw*, KL. *sāu* 'csillag, szem'.

34. **tav**: (D. nyjt.) VTur. *тыу*; Kg. *тыль*; DSzo. (Adel.) *Tou* | (É. nyjt.) Ak99. *мой*; Ber. *тыу*; Ak131. *móy* | (Ny. nyjt.) Csd. *толь*; VT. *то*; Tur. *тавы*; SCs. *mógz*; Kupf., Karp. *Тоу* 'ág'. — Vö. TJ. *taw*, TCs. *tāw*, ÉV. *taw*, P. *tey*, DV. *tay*, AL., KL. *tay*, FL. **tōβ*, Szo. *tōβ* 'Ast'.

35. **voj:** (D. nyjt.) Tag. (összetételben) *-vae*; Tura *-vay*; Csusz. *-vay*; M19. *-ve, wóie, -woie*; VTur. *-vay*; DSzo. *-voi, -woi* | (É. nyjt.) M2. *-woi*; Ak131. *woj* | (Ny. nyjt.) Pel. *-wo(л), wo-* (?); SCs. *woj, -woj*; Kupf., Karp. *Yoj, -woj* | (K. nyjt.) Ak164. *woi* 'vaj, zsír, olaj'. — Vö. TJ. *-wāj*, TCs. *-wāj*, P., V., AL., Kl. *-wōj* 'Fett'; (KANN. 78) FL. *βόζ* 'Butter'; (BV.) É., K. *woj, 'жир, масло, сало'*.

36. **us:** (D. nyjt.) M19. *óscha*; VTur. *oča*; DSzo. *Ootsche* | (É. nyjt.) M2. *úsch*; Ak99. *Узъ*; Ber. *уѣкъ*; Ak131. *wousz* | (Ny. nyjt.) SCs. *úsz*; Csd., Kupf., Karp. *Уушъ* | (K. nyjt.) Ak164. *Úsch*; Tob. *uusz* 'város'. — Vö. TJ., TCs. *ōš*, P. *wūš*, AL. *ūš*, AK., KK., Szo. *ūs* 'Stadt'.

Valószínűleg ide lehet sorolni a következő két szót is.

37. **ava:** (D. nyjt.) Tura, Csusz. *awa* 'anya'. — Vö. ? (MSz.) T. *āu, āw* 'leány'.

38. **maγ:** (É. nyjt.) Ak131. *māzy* 'méz'. — Vö. (MUNK., VNGy. II, 666) É. *maī* (*ma'i*) 'méz'.

B) Szóvégi magánhangzó mássalhangzókapcsolat (mássalhangzótorlódás) után.

39. **amp:** (D. nyjt.) M19. *āmba*; VTur. *anba*; Kg. *Амба*; DSzo. *āmb*, (Adel.) *ārm̄b, āhmb̄e* (összetételben) *āmb̄e-* | (É. nyjt.) M2., M7. *amp*; Ak99. *ампа*; Ber. *Ампъ*; Ak131. *амбъ* | (Ny. nyjt.) Pel. **ампа*; Csd., VT. (összetételben) *-ампъ*; Tur. *анпа*; SCs. *ампъ*; Kupf., Karp. *Омбъ* | (K. nyjt.) Ak164. *Аmp*; Tob. *ампа* 'eb'. — Vö. TJ., TCs., *āmp*, AK. *ōāmp*, KK., FK. *ōāmp*, P., KL. *ōāmp*, ÉV. *üāmp*, DV. *oāmp*, AL. *oāmp*, FL., Szo. *āmp* 'Hund'.

40. **tump:** (D. nyjt.) DSzo. *Tumbe* | (É. nyjt.) Ak131. *тумбъ* | (Ny. nyjt.) SCs. *түмпъ*; Kupf., Karp. *Түмбъ* 'sziget'. — Vö. (KANN.: JSFOu. XXX/8, 27) AL. *tump*, Szo. *түмв* 'Insel'; (MSz.) KL. *tump* 'sziget'.

41. **lunt:** (D. nyjt.) M19. *lōnta*; VTur. *лунда*; Kg. *лонта*; DSzo. *Lulun* (?), *Lunda* | (É. nyjt.) M2., M7. *lunt*; Ak99. *люнтъ*; Ber. *люнтъ* (Adel.) *лунтъ*; Ak131. *люнтъ*, (összetételben) *-лунтъ* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd., VT. *лунтъ*; Tur. *лунта*; SCs. *Лүнтъ*; Kupf., Karp. *Лундъ* Mess. *Lundt* | (K. nyjt.) Ak164. *Lunt*; Tob. **люнтъ* 'lúd'. — Vö. (KANN.: JSFOu. XXX/8, 21) AL., Kl. *lunt* 'wilde Gans', (MSz.) K., T. *lont* 'lúd'.

42. **hont:** (D. nyjt.) VTur., Kg. *канта* | (É. nyjt.) Ber., Ber. kny. *хонды* | (Ny. nyjt.) Pel. *кондъ*; Tur. *хонтъ* 'had'. — Vö. (MSz.) É. *χānt* 'had', K. *khōnt* 'tábor'.

43. **añt:** (D. nyjt.) Kg. **Анта*; DSzo. *Aante* | (É. nyjt.) Ak131. *антъ* | (Ny. nyjt.) Csd. *Антъ*; VT. *Оннтъ*; Tur., Kupf., Karp. *Оннтъ* | (K. nyjt.) Tob. *ентъ* 'szarv'. — Vö. TJ., TCs. *ānt*, AK. *āñt*, KK. *ēñt, āñt*, FK. *ēñt*, P. *ōñt*, V., AL. *añt*, FL., Szo. *āñt* 'Horn'.

44. **jan̄k:** (D. nyjt.) M19. *jānka*; Kg. *Анка, янка, уанко*; DSzo. *jong, jāng* | (É. nyjt.) M2. *jan̄k*; Ak99. *янкъ*; Ber. *янъ*; Ak131. *Јанъ* | (Ny. nyjt.) Csd. *янкъ*; VT. *ягнкъ*; SCs. *јонкъ*; Kupf. *Јонъ*; Karp. *Јонъ* (*Jang*) 'jég'. — Vö. TJ., TCs., *lāñ*, AK. *jōāñk*, KK. *jōāñk*, P., KL. *jōāñk*, ÉV. *jūñk*, DV. *jōāñk*, AL. *jōñk*, FL., Szo. *jāñk* 'Eis'.

45. **puñk:** (D. nyjt.) VTur. *панка*; Kg. *банка*; DSzo. *Püñg, Pönkä, Penkä, päñge* | (É. nyjt.) M2. *pōñke*; Ak99. *помкъ*; Ber. **пенкъ*; Ak131.

пынгэ, (összetételben) **-пангэ** | (Ny. nyjt.) Pel. *пенкэ*, **-пангэ**; Csd. **панкэ*, *банкэ*; VT., Kupf., *Панкэ*; Tur. *панга*; SCs. *пáнкэ*, *Панкэ*, (összetételben) *Пéнгэ* - | (K. nyjt.) Ak164. *pank*; Tob. *панкэ* 'fej'. — Vö. TJ., TCs. *peŋ*, K., ÉV. *pǎŋk*, P., AL. *peŋk*, FL., Szo. (KANN.) *puŋk*, (STEIN.) *poŋk* 'Kopf, Zahn'.

46. **пуŋк**: (É. nyjt.) Ak99. *понкэ*; Ber. *пынгэ* (Adel. *Пунгэ*, *Пынгэ*); Ak131. (összetételben) **-пангэ** | (Ny. nyjt.) Pel. (összetételben) **-пенгэ**, **-панга**; Tur. **-панга**; SCs. *Пáнгэ* | (K. nyjt.) Tob. **-панкэ* 'fog (főnév)'. — L. a 45 sz. szót.

47. **аŋкv**: (D. nyjt.) VTur. *онкою*; DSzo. *angu* | (É. nyjt.) M2. *ángu*; Ak99. *Анка*; Ber. *анга*; Ak131. *ángu* | (Ny. nyjt.) Pel. *анку*; VT. *анка*, SCs. *ámku* | (K. nyjt.) Ak164. *Ank* 'anya'. — Vö. TJ. *üŋ*, TCs. *üŋ*, KK. *óáŋk*, P. *ǎŋk*, ÉV. *āŋk*, AL. *āŋk*, FL., Szo. *āŋk*. 'Mutter'.

48. **Ionh**: (D. nyjt.) M19. *lónka*; VTur. **ла(н)га*; DSzo. *Jong*, (Adel.) *Jong*, *Long* | (É. nyjt.) M2. *lǒngá*; Ak131. *лǒнгэ* | (Ny. nyjt.) SCs. *лǒнкэ* | (K. nyjt.) Ak164. *Lionk* 'út'. — Vö. (MSz.) É. *lǎŋh*, K. *lǒŋkh*, P. *lǒŋkh*, KL. *loŋ* (tő: *lǒŋkh-*), T. *lǎŋ* 'út, nyom'.

49. **sans**: (D. nyjt.) M19. *Tschäntschi*; VTur. (összetételekben) *ча(н)чи*; Kg. *Шаниш*; DSzo. **Tschändsche-*, *Schans-* | (É. nyjt.) Ak99. **санс-*; Ak131. *шáнши-* | (Ny. nyjt.) Pel. *ша(н)чэ*; VT. *Шанишэ*; Tur. *Шанжа*; SCs. *Шаниш-*, *-шанишэ* | (K. nyjt.) Ak164. *Scháns-*; Tob. *Шанчэ* 'térdf'. — Vö. (KANN. 7) TJ., TCs. *šəns*, AK. *šǎns*, KK. *sóáns*, FK. *sóáns*, P. *šans*, ÉV. *šans*, *šáns*, DV., ALT. *šáns*, AL. *šáns*, FL. *sáns*, Szo. *sáns* 'Knie'.

50. **tañš**: (Ny. nyjt.) Pel. *тончэ*; Csd. *Тоншэ*; Tur. *танча* | (K. nyjt.) Tob. **тончэ* 'féreg, kukac'. — Vö. K. *tǒns*, V., AL. *tǒns*, P. *tǒns*, *tǔns* 'Wurm'.

51. **koñsa**: (D. nyjt.) M19. *Konza*; VTur. *конча*; Kg. *конся*; DSzo. *Koondse* 'csillag'. — Vö. (MSz.) T. *khǒns* 'csillag'.

52. **rakt**: (D. nyjt.) M19. *rächta*; VTur. **рахта*; Kg. *Рякта* (*Ряхта*); DSzo. *Räächte* | (É. nyjt.) M2. *rächta*; Ak99. *рахтэ*; Ber. *рахта*; Ak131. *rákta* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd. VT. *рахтэ* 'agyag'. — Vö. (MSz.) É. *raxt* 'sár, iszap, agyag'; (BV.) É. *rakt*, *rákt*, K. *pa^oxt*, *pa^okt* 'глина'.

53. **takəm**: (D. nyjt.) VTur. *тахма* | (É. nyjt.) Ak131. *такмэ* | (Ny. nyjt.) Pel. *та(х)ма*; SCs. *тахмэ* 'tetű'. — Vö. TJ., TCs., *teħə^m*, P., ÉV., AL. *taħm*, DV. *tāħm*, FL., Szo. *tākəm* 'Laus'.

54. **ňohos**: (D. nyjt.) M19. *ňočka*; DSzo. *Njuchs*, (Adel.) *Njuchs Njukse* | (É. nyjt.) M2., M7. *ňǒkusi*; Ak131. *ňǒгэ* | (Ny. nyjt.) SCs. *Hǒkcs*; Kupf. *Hěkucs*; Karp. *Hюkucs* (*Njukus*); Mess. *Ŋiochša* | (K. nyjt.) Ak164. *Ni'ochsa* (*Njóchsa*) 'coboly'. — Vö. TJ., TCs. *ňǒks*, TG. *ňuħs*, AK., KK. *ňǒħs*, FK. *ň^hħ^os*, P., ÉV. *ň^hħ^os*, DV. *ňáħ^os*, AL. *ňǒħs*, KL., FL., Szo. *ňǒħəs* 'Zobel'.

55. **takus**: (D. nyjt.) VTur. *токсе* (B. *токсб*); DSzo. *Toksä*, (Adel.) *Toksä*, *Tochsä* | (É. nyjt.) M2. *tákus*; Ak131. *tákuсэ* | (Ny. nyjt.) Pel. *mekucs*; SCs. *tákuсэ*, *такусэ*; Karp. *Такусэ* 'ősz'. — Vö. TJ., TCs. *túks*, DV. *tāħ^os*, ÉV. *tāk^os*, P. *teħs*, *teeks*, AL. *teħs*, FL., Szo. *tak^os* 'Herbst'.

56. **lahs**: (D. nyjt.) VTur. **лакса* | (É. nyjt.) Ak131. *ляхсэ* | (Ny. nyjt.) Pel. *лагсэ*; SCs. *лэхсе*; Kupf. *лахсэ* 'gomba'. — Vö. (CSERNY.) *lahs* 'гриб', (BV.) É. *лахыс*, K. *лахс* 'ua'.

57. **pohs**: (D. nyjt.) VTur. *бакса* | (Ny. nyjt.) Pel. *поксэ* 'lódarázs'. — Vö. (CSERNY.) *pohs* 'личинка овода', (BV.) É. *похыс*, *похс*, K. *похс* 'ua'.

58. **kakr**: (D. nyjt.) M19. *kökkör*; Kg. *Какарэ*; DSzo. *Kächrae* | (Ny. nyjt.) Pel., Tur. *кохра*; Csd. *хохрэ*; VT. *Қахрэ*; SCs. *Кохрэ* | (K. nyjt.) Ak164. *Köchra*; Tob. *Қақирэ* 'has, gyomor'. — Vö. TJ. *kǎħə^r*, TCs. *kəħə^r*,

K. *käxər*, P., V., AL. *küxər*, FL., Szo. *kakər* 'Magen, Bauch'; (MSz.) KL. *kuxr* 'kebel'.

59. **kvert:** (D. nyjt.) M19. *kurta*; VTur. *корта*; DSzo. *kürte* | (Ny. nyjt.) Pel. *kœe* (*p*)*m̄*; SCs. *kedpm̄*, Kupf. *Kyartm̄*; Karp. *Kvartm̄* 'ing'. — Vö. (KANN.: JSFOU. XXX/8, 23) AL. *kβert* 'Hemd'; (MSz.) K., KL., AL., P. *kwärt* 'ing'.

60. **sort:** (D. nyjt.) M19. *sórta*; VTur. **corma*; DSzo. *Sort, Sorte* | (É. nyjt.) M2., M7. *sort*; Ak131. *copm̄* | (Ny. nyjt.) Pel. *co*(*p*)*m̄*; SCs. *Cópm̄* | (K. nyjt.) Ak164. *Sart* 'csuka'. — Vö. TJ. *sart*, TCs., AK., KK., *sárt*, P., ÉVK., AL., KL. *sart*, FL., Szo. *sort* 'Hecht'.

61. **perk:** (D. nyjt.) Kg. *Бѣрко* | (Ny. nyjt.) VT. *Перкѣ*; SCs. *Пѣркѣ* 'féreg'. — Vö. (MUNK., ÁKE. 271) É., L. *pērk* (*pērik* Reg.) 'Wurm, Ungeziefer'.

62. **kelp:** (É. nyjt.) Ak99. *келпѣ*; Ber. *Келбѣ*; Ak131. *келбе* | (Ny. nyjt.) Tur. *келбѣ* | (K. nyjt.) Tob. **келпѣ* 'vér'. — Vö. K., DV., FL., Szo. *kēlarp* 'Blut'.

63. **ńurum:** (D. nyjt.) Kg. *Нюрма* | (Ny. nyjt.) Csd. *Нюрумѣ*; VT. *Нормѣ* SCs. *Ніормѣ, Нюрмѣ*; Karp. **Нюрмѣ* 'rét'. — Vö. (KANN.: JSFOU. XXX/8, 27) KL. *ńurm* 'Wiese'; (MSz.) É. *ńurém* 'rét'.

64. **ulum:** (D. nyjt.) Kg. *Олма* | (É. nyjt.) Ber. *улымѣ* | (Ny. nyjt.) Csd. *Улмѣ*; VT. *Олмѣ*; Tur. *улма* | (K. nyjt.) Tob. *улымѣ* 'álom'. — Vö. TJ. *ōlə m*, K. *ūlət*, P. *wilət*, ÉV. *ulət*, DV., AL. *ulət*, FL., Szo. *ūlət* 'Traum'.

65. **ńelm:** (D. nyjt.) M19. *nelma*; Kg. *нельма*; DSzo. *Neelme* | (É. nyjt.) M2. *ńjelm*; Ak99., Ber. *Нелмѣ*; Ak131. *ńеломѣ* | (Ny. nyjt.) Pel. *ne*(*l*)*m̄*; Csd., VT. **Нильмѣ*; Tur. *нильма*; SCs. *Нѣльмѣ*; Karp. *Ниломѣ* | (K. nyjt.) Ak164. *Nielm*; Tob. *ńjelmѣ* 'nyelv'. — Vö. TJ., TCs. *ńjələt*, KK., (AK.) *ńələt*, FK. *ńjələt*, P. *ńjələt*, V., AL. *ńjillət*, FL., Szo. *ńjələt* 'Zunge'.

66. **oln:** (D. nyjt.) M19. *olna*; Kg. *ална* | (É. nyjt.) Ak131. *олна* | (Ny. nyjt.) Pel. *o*(*l*)*na*; Csd. *Олмѣ* (!); VT. *олнѣ*; Tur. *олна*; SCs. *олнѣ* | (K. nyjt.) Ak164. *Álna*; Tob. *олынѣ* 'ezüst'. — Vö. (MSz.) É. *áln* 'ezüst'; (Cserny.) *oln* 'денги'.

67. **hout:** (D. nyjt.) M19. *Káuita*; VTur. *ко(л)та*; DSzo. *Kouit, Kouette* (Adel. *Kōuit, kōutte*) | (É. nyjt.) M2. *choud*; Ak131. *хóуитѣ* | (Ny. nyjt.) SCs. *Кóуитѣ*; Kupf. *коуитѣ* | (K. nyjt.) Ak164. *Kaut* 'jegenyefenyő'. — Vö. AK. *χəwt*, KK., FK., *kwət*, P., ÉVK. *kəwt*, ÉVZ., DV. *кайт*, AL. KL. *kwyt*, FL. **kχóβt*, Szo. (Kann.) **χóβt*, (STEIN.) *χōwt* 'Tanne'.

68. **toul:** (D. nyjt.) VTur. *тол(л)о*; Kg. *Тулла* | (É. nyjt.) M2. *toul*; Ak99. *тоуль*; Ber. *тууль*; Ak131. *тóуль* | (Ny. nyjt.) Pel. *toy*(*l*); Csd. **Тоуль*; VT. *Товль*; SCs. *тóуль*; Kupf., Karp. *Тоуль* | (K. nyjt.) Ak164. *Taul*; Tob. *тоуль* 'toll, szárny'. — Vö. (KANN. 73) TJ. *təl* 'Feder', AK. *təβl*, KK., FK. *təβl*, P., ÉV. *təβl*, DV. *təyl*, AL. *toul*, KL. *toβl*, FL., Szo. *tóβ̄βl* 'Flügel'.

69. **toul:** (D. nyjt.) VTur. (összetételekben) *-толь*, Kg. *Тоуль*; DSzo. **Toole* | (É. nyjt.) M2. *toul* | (Ny. nyjt.) Csd., Kupf., Karp. *Тоуль*; VT. *товль*; Tur. *тоуль*; SCs. *тоуль, тоуль* | (K. nyjt.) Tob. *тоуль* 'bőr'. — Vö. TJ. *tawl*, TCs. *təwl*, K., P., ÉV. *təwl*, DV., AL. *tawl*, FL. **təβ̄l*, Szo. **təβ̄l* 'Haut, Leder'.

70. **sovle:** (D. nyjt.) DSzo. *Sóule* 'sün'. — Vö. m. *sül, szül* (KÁLMÁN B., Obi-ugor állatnevek 19).

71. **ayər:** (D. nyjt.) Kg. *аура*; DSzo. *oure* | (Ny. nyjt.) VT. *агырь* 'mélység'. — Vö. TJ., TCs. *ewər*, P., AL. **ауыр* 'Wirbel'.

72. **maγəl:** (D. nyjt.) M19. *māyla*; DSzo. *Moule* | (É. nyjt.) M2. *magl*; Ak131. *мáгыль* | (Ny. nyjt.) Pel. **магль*; Tur. *магла*; SCs. *Мáгль* | (K. nyjt.)

Ak164. *máglá* 'mell'. — Vö. TJ. *mewl*, TCs. *mewl*, AK. *mācyl*, KK. *māyl*, P. *maγl*, ÉV. *māyl*, DV. *māyl*, AL. *maγl*, FL., Szo. *māyl* 'Brust'.

73. **pajt**: (D. nyjt.) M19. *wi't*; DSzo. *Woit* | (É. nyjt.) M2. *páit*; Ak99., Ber. *пaumъ*; Ak131. *náimъ* | (Ny. nyjt.) Pel. *пояm(m)*; Csd. *Поума*; VT. *Пам* (!) | (K. nyjt.) Ak164. *Pjaut* 'arc, pofa'. — Vö. (MSz.) É. *pajt*, KL. *pōt*, K., *pōt*, *pōut* 'arc, pofa'.

74. **posna** (D. nyjt.) M19. *bósna*; VTur. *посна*; DSzo. *Postna* | (Ny. nyjt.) Pel. **посна*, SCs. **пыссынъ* (?); Kupf. *поснъ* 'liszt'. — Vö. (MSz.) KL. *pasén* 'liszt'.

C) Szóvégi magánhangzó előfordulása formánsokban

75. **jonhup**: (D. nyjt.) M19. *jánkoba*; VTur. *янгоба*; Kg. **янкобы*; DSzo. *Gonkop*, *Gonkübe* | (É. nyjt.) M2. *jóngúp*; Ak99. **янкопъ*; Ber. *юнгопъ*; Ak131. *ю'нгопъ* | (Ny. nyjt.) Pel. *e(n)гопъ*; VT. *янхонъ*; Tur. *юнгупъ*; SCs. *юнкупъ*; *Юнкупъ*; Karp. **Ионгопъ* | (K. nyjt.) Ak164. *Jónkup*; Tob. *енкепъ* 'hold, hónap'. — Vö. (KANN.: JSFOU. XXX/8, 22) AL. *jonkpr* 'Mond, Monat'; (MSz.) T. *jamp*, K. *joñkhep*, KL. *joñkhep*, É. *jāñxep* 'hold, hónap, hold'. (Vö. SZABÓ, D.: NyK. XXXIV, 423; LEHT. AblSuff. 253 stb.)

76. **talah**: (D. nyjt.) VTur. — *талюха* 'csúcs'. — Vö. TJ. *taləχ* 'Gipfel, Spitze. . .'. (Vö. SZABÓ D.: i. m. 443 kk.; LEHT.: i. m. 341 stb.)

77. **kotil**: (D. nyjt.) DSzo. *kuätle'* | (É. nyjt.) *kull* | (Ny. nyjt.) SCs. *комль* 'közép'. — Vö. AL. *kəstl*, P. *kestl*, FL., Szo. *kotl'* 'Mitte'; (MSz.) KL. *kwäfl* 'közép'. (Vö. SZABÓ D.: i. m. 453; LEHT.: i. m. 154 stb.)

78. **tuj-**: (D. nyjt.) M19. *toita*; VTur., Kg. *mouma*; DSzo. *toit* | (É. nyjt.) M2. *tuit*; Ak99. **myumъ*; Ak131. *mymъ* | (Ny. nyjt.) Pel. **myumъ*; Csd. **myuōb*; VT. *moumъ*; SCs. *Týmъ* | (K. nyjt.) Ak164. *Tuit*; Tcb. *myumъ* 'hó'. — Vö. TJ. *tōjat*, KK., Szo. (STEIN.) *tūjat* 'Schnee'. (Vö. SZABÓ D.: i. m. 440; LEHT.: i. m. 278; RADANOVICS K.: NyK. LX, 423.)⁸

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a XVIII. századi manyси nyelvben a szóvégi magánhangzók leginkább eredetileg kétszótagos szavakban (pl. **kätš*, **ämpš*, mai: TJ. *kät*, *ämp* stb.) maradtak meg. Háromszótagú szavakban szóvégi magánhangzó elvéve, csak ősi (finnugor) jövevény- és képzett szavakban fordul elő (27, 28, 75—8 stb. sz. — L. még: KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 266—7).⁹

⁷ A DSzo.-i adat nyugati is lehet.

⁸ A szóvégi magánhangzó megőrződött néhány ige-tőben (pl. **hont-**: Csd. *контахты* 'hadakozni'. — Vö. MSz. P. *khōnilayti* 'hadakozik' stb.), valamint feltehetőleg néhány ragban is (vö. KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 266). Ezek megvizsgálására a kevés XVIII. századi adat, valamint a szűkséges előtanulmányok hiánya miatt nem térhetek ki.

⁹ Itt említhetjük meg, hogy néhány esetben — összetett szavak első tagjának a végén — szóbeliséjében is találunk szóvégi magánhangzóként viselkedő magánhangzókat: **saja-**: (D. nyjt.) Tag. *cāsaē*; Tura *cyasay*; Csusz. *cyasay*; M19. *saiowe*; VTur. *caювая*; DSzo. *Seivoi* | (Ny. nyjt.) Pel. **coyasoi*; SCs. *cōivoi*; Kupf. *Caювой*; Karp. *Cāivoi*; 'vaj, olaj, halzsír'. — Vö. TJ. *sajarwāj*, TCs. *sajj'wāj*, P., DV., AL., KL. *sajwōj*, ÉV. *sājwōj* 'Butter' (< **saja + waj*); = **seri-varup**: (D. nyjt.) VTur. *серваропъ*; Kg. *сырваропъ*; DSzo. *Surwarok* (!) | (É. nyjt.) M7. *ser-wārpi*; Ak99. *селварп* (!); Ber. **сертварпъ*; Ak131. *сёрварпъ* | (Ny. nyjt.) Pel. *серварыпъ*; Csd. *ceγarпъ* (!); VT. *серварыпъ*; Tur. *сырваръ*; SCs. *сёрварпъ* 'légy'. — Vö. (CSERNY.) *seri-varup* 'муха' (< **seri-varpi*) stb.

Azt is láthatjuk egyúttal, hogy a szóvégi magánhangzók megléte függött nemcsak az őket megelőző mássalhangzók számától, hanem minőségétől is.¹⁰

A szóvégi magánhangzót egy rövid mássalhangzó előzi meg, és pedig *t* (*t*) 9 esetben, *r* 8, *m* 5, *p*, *l* 3—3, *l*, *n* 2—2, *k* (*k*_o), *χ*, *j*, *s*, *ń* 1—1, valamint *w* 2 szórványos és egy bizonytalan példában, *γ* pedig mindössze egy bizonytalan esetben. Mássalhangzócsoportok hasonló helyzetben: nazális + zárhang 10; zárhang + *s*-hang, liquida + zárhang, liquida + nazális 4—4; nazális + *s*-hang, *w* + liquida 3—3; *j* + zárhang 2, *γ* + liquida; zárhang + zárhang, zárhang + nazális, zárhang + liquida, *w* + zárhang, *s* + nazális pedig 1—1 esetben.

Szembetűnő, hogy a szóvégi magánhangzók az egyes nyelvjárás-csoportokban nem egyenlő arányban fordulnak elő. Leginkább megtaláljuk a déli nyelvjárásokban, ahol egyaránt megvan mind a felsorolt „A”, mind a „B” szócsoporthoz. Az északi nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó a délinél jóval kevesebb példában van meg. E nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó az „A” szócsoporthoz csak szórványosan bukkan elő (3, 6, 9, 11, 12, 17, ? 38 sz.), a „B” szócsoporthoz viszont a felsorolt adatok jelentős részében megvan (39, 42, 47, 48, 49, 52, 54, 62, 66 sz.). Lényegében más a szóvégi magánhangzók helyzete a nyugati és a keleti nyelvjárásokban. A nyugati nyelvjárás-területről származó adatokban szóvégi magánhangzó az „A” szócsoporthoz mindössze 11 szóban fordul elő. Ezek is nagyjából a déli nyelvjárásokkal határos (konzervatív jellegű?) nyelvjárásokból (VT., Tur., Mess.) származnak (17, 21, 22, 28, 31, 33, 34 sz., összesen 7 szóban).¹¹ A többi nyugati forrásban a szóvégi magánhangzók előfordulása a következő: Pel. 2 (12, 20 sz.), Str. 1 (11 sz.), SCs. 3 (11, 12, 18 sz.).¹² A „B” típusú szavakban a szóvégi magánhangzó 15 szóban van meg (39, 41, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 56, 58, 64, 65, 66, 72, 73 sz.). Ezek közül is 9 szóban a szóvégi magánhangzó csak az említett, délivel határos nyelvjárásokból, legnagyobb részben a Tur.-ból való. A keleti nyelvjárás-területről az „A” típusban csak két szóban (11, 12 sz.),¹² a „B” típusból is csak 5 szóban (39, 54, 58, 66, 72 sz.) van szóvégi magánhangzó.

A XVIII. századi szóvégi magánhangzók vizsgálatokor talán figyelmet érdemel az a tény is, hogy a XVIII. században az „A” típusú szavak mintegy 50 százalékában a szóvégi magánhangzó azokban a szavakban maradt meg, melyeknek a szótövében eredetileg ósmányi alsó nyelvállású magánhangzó volt. E korban — mint arra az alábbiakban rámutatck — a szóvégi magánhangzó néhány szórványos esettől eltekintve szintén alsó nyelvállású volt, s ily módon megmaradásában szerepet játszhatott az alsó nyelvállású többeli magánhangzó is.¹³

¹⁰ Hasonlóképpen a magyarban (vö. BÁCZSI G., TihAl. 75 kk.).

¹¹ KÁLMÁN BÉLA az orosz jövevényszavak szóvégi magánhangzóival foglalkozó kutatásának az eredményei szintén azt mutatják, hogy az egyes nyugati nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó megmaradását illetően eltérések voltak. (Vö. KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 266—71).

¹² A *vit* (11 sz.) szóban minden bizonnyal a többeli *i* (részben talán az ennek következtében palatalizálódott *t*), a *rakv* (12 sz.) szóban pedig a labializált *k*_o játszhatott közre a szóvégi magánhangzó megmaradásában.

¹³ Talán ez lehet a magyarázata annak is, hogy már a XVIII. századi adatokban is aránylag miért ritkább a szóvégi magánhangzó az eredetileg magas ósmányi magánhangzóra visszamenő szavakban. Nincs szóvégi magánhangzó pl. a következő szókban: **pun:** (D.nyjt.) VTur. *пунъ* 'szőr' (Vö. TJ. *пунъ* 'Feder, Haar'), **kul:** (D.nyjt.) M19. *kol* 'hal' (vö. TJ. *кол* 'Fisch'), **tor:** (D.nyjt.) *Торъ* 'torok' (vö. MSz. É. *tur* 'torok, hang')

4. Már KÁLMÁN BÉLA is említést tesz arról, hogy a XVIII. századi szóvégi magánhangzó — néhány kivételtől eltekintve — általában *a* betűvel jelölt hang volt (UAJb. XXVIII, 266). A várakozásnak megfelelően a szóvégi magánhangzó jeleként a szójegyzékekben is leggyakrabban szintén *e* betű fordul elő. De érdemes ezt a kérdést részletesebben is megvizsgálni.

Az „A” típusú szavak több mint háromnegyed részében a déli nyelvjárásterületen M19. *a*, *ä* (11, 31 sz.), Tag., Tura., Csusz., VTur., Kg. (cirill) *a*, *я*, DSzo. *e*, (\emptyset) jelölést találunk. Ezenkívül néhány szóban — részben *j*, ill. palatalizált mássalhangzó után — (11, 32: VTur.; 35: M19., Tag.; valamint 10: VTur.; 21: M19.) *e*, (cirill) *e* áll. A DSz.-ban egy kétes olvasatú adatban (23 sz.) *a*, két szóban (ősmanyisi magas tőhang mellett) egy-egy adatban *ю* (12, 13 sz.), a 17. sz. szóban pedig (cirill) *u* jelölés van. Az északi és a nyugati adatokban szórványosan *a* (cirill) *a*, *я* (Ber.: 3, 9, 17 sz.; Ak99.: 12 sz.; — Str.: 11; Pel.: 20; Tur.: 17; VT.: 28, 33, 32 sz.). *b* (Ak99.: 6 sz., SCs.: 11 sz.), Mess. *e* (22, 31 sz.), (cirill) *u*, *ti*, (*y*) (Ak131.: 11, 38 sz.; — Pel. 12 sz., SCs. 12, 18 sz., Tur. 20, 33, 34 sz.) fordul elő. A keleti nyelvjárásterületen (Ak164.) két adatban (11, 12 sz.) *i*-t találunk. Egy esetben (VTur.: 22 sz.) (cirill) *o* is előfordul.

A „B” típusú szavakban, néhány kivételtől eltekintve, a déli nyelvjárásokban M19., VTur., Kg. *a* (cirill) *a*, *я*; DSzo. *e* jelölések vannak. Ettől eltérőleg a DSzo.-ban több ízben *a*, (*ä*) (41, 55, 74 sz.), egyszer pedig *ae* (!) (58 sz.) szerepel. Az egyéb, szórványos eltérések a következők: VTur. *e* (55 sz.), a *sans* szóban (49 sz.) M19. *i*, VTur., Kg. *u*; Kg. (61 sz.), VTur. (68 sz.) *o*; egy alkalommal (47 sz.) *ю*. Az északi, a nyugati és a keleti forrásokban általában *a*, (cirill) *a*, ezenkívül Ber. *ti* (42 sz.); Ak131. *u* (49 sz.), *e* (62 sz.); M2. *i* (54 sz.); SCs. *e* (46, 55 sz.) fordul elő.

Mi lehetett a szóvégi magánhangzók jelöléseként használt betűk hangértéke? A (latin) *a*, *ä* s részben talán az *e* is (M19.), a (cirill) *a*, *я* a szó hangrendétől függően minden bizonnyal *a*, ill. *ä* hangot jelölhetett. A DSzo., s talán a Mess. *e* betűjének feltehetőleg *ə* (vö. a mai kondai nyelvjárásokkal), szórványosan *e* volt a hangértéke. Ezt megerősíteni látszik az a tény is, hogy *e* szójegyzékekben az *e* [= *ə*, *e*] mellett előfordul *a*, *ä* [= *a*, *ä*], sőt *ae* [= *ä*] jelölés is. A (latin) *i*, (cirill) *u* hangértéke *i* lehetett. Részben ezt jelölhette a (cirill) *e*, de méginkább a *b* is, mely elsődlegesen főképp *e*, (*ə*) hangot jelölt. Az *ti* (*y*) részben *i*, *i* (*i*, *ü*), részben *ə* (*ə*), a *ю* pedig *k_o* után, valamint többeli magas magánhangzójú szóban *ü*, a déli források *o*-ja *a* hangot (vö. TCs.) jelölhetett.

Mindebből az derül ki, hogy a XVIII. századi manysi nyelvben (nyelvjárásokban) a következő szóvégi magánhangzók fordulhattak elő: *a* (*ä*, TCs. *ä*), *ä*; *i*, *i* (*i*), (*ü*); *ə*, *ə*, *e*.

E hangok közül a középső nyelvállásúak másodlagosaknak látszanak.¹⁴ Az *i* és az *i* (*ü*) hangoknak a megterheltsége rendkívül csekély lehetett, a szóvégi magánhangzók legnagyobb része alsó nyelvállású volt.¹⁵

stb. E szavakban talán a többeli magas nyelvállású magánhangzó hatása hozzájárulhatott a pozíciójában már meggyengült szóvégi magánhangzó zártabbá (felső nyelvállásúvá) válásához, s ezáltal a lekopásához is.

¹⁴ Vö. komi *karta* > manysi KK. *kjártə*, FK. *kjártə* (Toiv.; FUF. XXXII, 34) stb.; tat. Tob. (RADL.) *aķca* > manysi AK., KK. *ayšə*, DV. *oγuše* (KANN., TLW. 49) stb.

¹⁵ A XVIII. századi vogul szóvégi magánhangzóknek ez a rendszere l é n y e g é b e n megegyezik az ősspermi szóvégi magánhangzók rendszerével (vö. LAKÓ Gy.: MNy. XXIX, 176).

5. Ha a XVIII. századi szóvégi magánhangzóra végződő szavakat a mai megfelelőikkel egybevetjük, akkor azt látjuk, hogy ezekben a szóvégi magánhangzó eltűnt. Eltűnésük, amint arra a XVIII. századi nyugati és északi adatokban levő szórványos *i, î* hangokból következtetni lehet, részben az alsó nyelvállásúak zártabbá válása révén ($a, ä > (ə) > \emptyset$; vagy $a, ä > ə (\hat{a}) > i, î$), részben a felső nyelvállásúak közvetlen elsorvadása folytán történhetett.¹⁶

6. Mint ismeretes a mai manyisi nyelvjárásokban egyes szavakban szóvégi magánhangzó jelentkezik. Ezeknek jelentős része azonban korábbi *-y, -j* spiránsok vokalizálódásából keletkezett. (Pl. TJ., TCs. *āñi.*, AK. *öänə*, KK., FK. *oänə*, P. *oänə*, ÉV. *üönä*, DV. *oänä*, AL. *oänä*, FL. *āna*, Szo. *āni* 'Schale' ~ chanti (KT. 51b) V. *ānəχ*, (tbsz.) *ānyəχ* 'Trog, Mulde (aus Holz)', DN. *ānə* 'Napf, Schale, Kaffeetasse, (Ess)trog, Mulde, O. *ān* 'Napf, Teller, (Holz-, Eisen-, Porzellan-) schüssel, Schale'. L. még ЛЕНТ., AblSuff. 53, 57, 338, 375; SZABÓD.: NyK. XXXIV, 443—50 stb.)

Ezzel szemben valószínűleg eredeti szóvégi magánhangzót őrzött meg néhány (É.) *owi* 'Tür' (79 sz.) és talán *āpa* 'Wiege'¹⁷ típusú, valamint a mai északi (és tavdai) nyelvjárásokban *-i*-re végződő szó (80, 81. sz.). Ezenkívül megmaradt a szóvégi magánhangzó egyes finnugor (ugor) korban mássalhangzókapcsolatra visszamenő szóban (82, 83. sz.), illetve oly képzett szavakban, melyekben e képzés folytán mássalhangzótorlódás lépett fel (84—86. sz.). E típusokból az alábbiakban bemutatunk néhány példát:

79. **avi:** (D. nyjt.) M19. *auve* (*auwe*); Kg. *Ava*; DSzo. *auve* (Adel. *Auwe*) | (É. nyjt.) M2. *āui*; Ak99. *au*; Ber. *Oy*; Ak131. *au* | (Ny. nyjt.) Pel. *ay*(*λ*) (B.: *ayə*); Tur. *eny*; SCs. *Éə*, (összetételben) *-eə* | (K. nyjt.) Ak164. *Āau*; Tob. *eyə* 'ajtó'. — Vö. AK. *āw*, FK., P., DV., AL. *ēw*, Szo. *āvi* 'Tür'.¹⁸

80. **mañsi:** (D. nyjt.) Tag., Csusz. *mān'ze* | (É. nyjt.) Ak131. *манзи*, *мāнзи* | (Ny. nyjt.) Mess. *Mansi*, *Manu-*: *Manu-kum* | (K. nyjt.) Ak164. *mansch-*: *manschkum* 'vogul, osztják'. — Vö. TJ., TCs. *meñši*, FL., Szo. *māñsi* 'Wogule'; (MSz.) É. *mañsi*, K. *māñs* 'vogul', KL. *mañšū*, K. *māñšēñs*, T. *māñšīñis* 'vogulul'.

81. **solši:** (D. nyjt.) M19. *schōlsa*; VTur. *шолце* (B. *шольца*); DSzo. *Schols* | (É. nyjt.) M2., M7. *schāldschi*; Ak131. *шолзи* | (Ny. nyjt.) Pel. *шольч*; SCs. *Шолци*; Mess. *Shaldša* 'hölgyemenyét'. — Vö. (KANN. 77) TJ. *šalš*, TCs. *šalš*, P., ÉV. *šolš*, DV., AL., KL. *šolš*, FL. *šölši*, Szo. *šölši* 'Hermelin'.¹⁹

82. **nuli:** (D. nyjt.) M19. *Niōlla*; DSzo. *Njula* | (É. nyjt.) M2. *nūlli* | (Nyj. nyjt.) SCs. *Нюль*; Kupf. (Karp.) *Нюль*; Mess. *Nuilla* 'abies alba'. — Vö. (KANN. 118) TJ. *nōlè*, TCs. *nōlè*, P., V., AL. *nul*, KL. *nuli*, FL. *nuli*, Szo. *nū'li* 'Weisstanne, Pichta' ~ chanti (KT. 651a) V. *nōlk'i* (*nōlk'i't*) 'Weisstanne'; Trj. *nōl'ēnk'i* 'пихта, Weiss-, Silbertanne'; DN. *nūtxe*, (pl.) *nūtxe't* 'пихта, остяцкий ладань', Weisstanne; ostj. *Weihrauch*; O. *nōl'ga* 'пихта, Silbertanne'; ~ m a r i K.: *nulyg* 'Weisstanne, Abies picea (пихта)' stb. < fgr. *-lk- (PAAS., Beitr. 64).

¹⁶ Hasonlóképp a magyarban is. (Vö. BÁRCZI G.: TihAl. 69 kk.; LAKÓ GY.: MNy. XXIX, 176).

¹⁷ E szóra a XVIII. századi forrásokból nincs adatom.

¹⁸ L. még az *āyi* 'Tochter, Mädchen', a (CSERNY.) *muñi* 'яйцо' stb. szavakat.

¹⁹ Talán idetartozik a (CSERNY.) *šankš* 'птичка (из семейства воробьиных)' s a *šulši* 'кулик' szó is.

83. **níla:** (D. nyjt.) Tag., Tura, Csusz.; *ниля*; M19. *nilla*; Kg. *Нила*; DSzo. *Nille*, (összetételben) *Nillä-* | (É. nyjt.) M2. *n'ille*; Ak99. *нире (!)*; Ber. *нила*; Ad21. *ниле*; Ak131. *ниля* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd. *Нила*; VT. *Нила*; SCs. *Híle*, Str. *Nila*, *Nilla* | (K. nyjt.) Ak164. *Nille*; Tob. *нилт* 'négy'. — Vö. TJ. *níli*; TCs. *níli*; AK., KK. *nělə*, FK. *níle*, P. *níla*, V., AL. *níla*, FL., Szo. *níla* 'vier' ~ chanti (KT. 647b) V. *nělə*, DN. *něpз*, O. *ně* 'vier', finn *neljä* 'négy' stb. < fgr. -*lj- (PAAS., Beitr. 47).²⁰

84. **lopta:** (D. nyjt.) M19. *lópta*; VTur., Kg. *лонпа*; DSzo. *Lopt*, *lopta* | (É. nyjt.) M2. *lópte*; Ak99. *лунпа*; Ak131. *лонпа* | (Ny. nyjt.) Csd., Tur. *лунпа*; SCs. *lúnme* | (K. nyjt.) Ak164. *Lupt*, Tob. **лонто* 'levél'. — Vö. (KANN. 182) TJ. *laptá*; TCs. *lâptá*, AK. *лoptэ*, KK. *лoptэ*, FK. *лuptэ*, P. *лuptá*, ÉVK. *лoptá*, ÉVZ., DV., AL. *laptá*, KL. *luptá*, FL. *luptá*, Szo. *luptá* 'Blatt' ~ chanti (KT. 489b) V. *lūpāt*, (tbsz.) *lūpāt* 'Blatt, Tabak', DN. *лiвѣт*, *лi'птѣ* 'листъ, Blatt', Trj. *лi'p'āt* *лi'p'fāt* 'Blatt (des Baumes, Tabaks)', O. *libet*, *libet* 'Blatt (des Baumes, Papier)', magy. *levél* (NyH.⁷ 145).

85. **konka:** (D. nyjt.) M19. *Kūnna*; VTur. **кунна*; DSzo. *Kunna*, *Konna* | (Ny. nyjt.) Pel. *кунма*; SCs. *Кўнны*; Kupf., Карп. *кунна*; Mess. *Kchónna* | (K. nyjt.) Ak164. *Kūnna* 'rénszarvas'; SCs. *Кунь*: *Кунь тоуль* 'оленина'. — Vö. (KANN. 118) TJ. *kōnkā*; TCs. *kōnkā*, AK. *хōнγэ*, KK. *кiонγэ*, FK. *кiунγэ*, P., V. *kunnā*, AL., KL. *kunnā* 'Renntier'. (-*ka képző; vö. COLL., FUV. 12; SCs. *Кўнэ*.)

86. **passa:** (D. nyjt.) VTur. *na(c)ca* | (Ny. nyjt.) Pel. *na(c)ca*; SCs. *Пёссе* 'kesztyű'. — Vö. TJ. *paskā*; TCs. *paskā*, AK. *pāsγэ*, KK. *pēsγэ*, FK. *pēsγэ*, P. *passā*, ÉV. *pēssā*, DV., AL. *pessā*, FL., Szo. *pāssa* 'Fausthandschuh' ~ chanti (KT. 739b) V. *pa's*, DN. *po's*, Trj. *p'ā's*, O. *pās* 'Fausthandschuh... ' stb. (l. még: SZABÓD.: NyK. XXXIV, 444 stb.).

Megvan a szóvégi magánhangzó még néhány szórványos adatban is:

87. **sotər:** (É. nyjt.) M2. *tschótero*; Ber. *Шодарь*; Ad21. *шодорь*; Ak131. *шодара* | (Ny. nyjt.) Pel. *шоты(p)*, (összetételben) **чотрь*; Kupf. *Шоатарь* | (K. nyjt.) Ak164. *Schótr* 'ezer'. — Vö. (MSz.) É. *sātēr*, KL. *šoātēr*, T. *šatērā* 'ezer'.

88. **taht:** (D. nyjt.) DSzo. (Adel.) *Taachta* | (É. nyjt.) M7. *tächte*, (összetételben) *tachte-*; Ak131. *тахтэ* 'búvármadár'. — Vö. TJ. *tatka*, FL., Szo. *tāxt* 'colymbus arcticus'.

89. **naγr:** (D. nyjt.) VTur. *наγра*; DSzo. *Newrā* | (Ny. nyjt.) Pel. **наγря*; Kupf., Карп. *наγрэ* 'nyereg'. — Vö. TJ., TCs. *nēwrā*, P. *naγr*, AL., KL. *nāγr*, Szo. (MUNK. folklor.) *naγr* 'Sattel'.

90. **vonha:** (D. nyjt.) Kg. *ванка* | (É. nyjt.) Ak99. *вонка*; Ber. **вомка*; Ak131. *вонгэ* | (Ny. nyjt.) Csd. *вонка*; VT. *вонко(?)*, *вом(?)*; Tur. *вонга*; SCs. *вомка*; Kupf., Карп. *Вонго* (*Vongo*) | (K. nyjt.) Ak164. *wónga*; Tob. **вонке* 'árok, gödör'. — Vö. (KANN.: JSFOu. XXX/8, 33) KL. *воŋkā* 'Grab, Grube'; (MSz.) É. *vāñhā*, KL. *woānkhā*, AL; *vāngha*, T. *vongha*, *vānkhā* 'gödör'; (BV.) K. *воγхэ* 'логово, берлога, нора'.

91. **aŋha:** (D. nyjt.) DSzo. *Angö*, *Anka*²¹ | (É. nyjt.) M7. *ánга*; Ak131. *ánга*, *анг* | (Ny. nyjt.) SCs. *Эмке* 'куропатка'. — Vö. (MK.) FL. *āŋhā*, KL. *āŋkā* 'tetrao lagopus'.

²⁰ L. még a *pāja* 'Daumen', (CSERNY.) *hopsi* 'легкое', ? *simri* 'окунь' stb. szavakat.

²¹ Mindkét adat nyugati is lehet.

7. A manysi szóvégi magánhangzók története rendkívül szövevényes probléma, mely még sok részletkutatást igényel. Ezeket a problémákat nagyrészt csak MUNKÁCSI B. és A. KANNISTO szótárának a kiadása után lehet megnyugtatóan megoldani.²² Két kérdés megoldására viszont már most szeretnénk kísérletet tenni. Ezek: 1. mely területen indult el a manysi szóvégi magánhangzók lekopása, 2. mikorra tehető a szóvégi magánhangzó lekopásának kezdete.

A felsorolt XVIII. századi „A” típusú adatokban a szóvégi magánhangzó megléte, illetve hiánya azt mutatja, hogy a szóvégi magánhangzó lekopása a középső manysi nyelvjárásterületen, feltehetőleg a keleti nyelvjárásban (Ak164., Tob.) — a mai Leusi és Pelimszkoje térségében indult meg, s terjedt el egyrészt a Közép-Lozva, Déli-Szoszva, Szolikamszk, Cserdin, másrészt észak (Ak131.) és dél felé.²³

A szóvégi magánhangzó lekopása nyilvánvalóan időben is legkorábban az említett keleti (Ak164., Tob.); Pel.(?) nyelvjárásokban kezdődött meg. Ezzel kapcsolatban vizsgáljuk meg az egyes manysi jövevényszócsoportokat.

a) Komi eredetű jövevényszavak.²⁴

92. **sorñi:** (É. nyjt.) M2. *sórni*; Ak99. *сорнux (!)*; Ber. *сорну*; Ak131. *сорнь* | (K. nyjt.) Ak164. *Surn*; Tob. *сурьнъ* 'arany, (ezüst)'. — Vö. (KANN. 94) AK. *sürñ*, KK. *sürñ*, FK. *су'рñ*, FL. *sörñi*, Szo. *sörñi* 'Gold' < komi V., AV., Sz., I., U. *zarñi* 'Gold'; golden (Sz., U.) (Toiv., SLO. 69).

93. **ojka:** (É. nyjt.) Ak131. *айкэ* 'öreg'. — Vö. (KANN. 94) FL. *òjka*, Szo. *òjéá* 'Mann, Ehemann, Gatte, Greis' < komi V., Sz., Lu., U. *ajka* 'Vater des Mannes, (U. auch) Vater der Frau', (WIED.) *aika* 'Mann, Ehemann, Gatte; (U.) Schwiegervater (Vater des Mannes)' (GEN.) KP. *ájka* 'Ehemann' (zu *aj* 'Vater') (Toiv., SLO. 9).

94. **uska:** (D. nyjt.) M19. *oschka*; VTur. **ouka*; Kg. *ouka*; DSzo. *Uschk*, (Adel.) *Űschk*, *oschka* | (Ny. nyjt.) Pel., Tur., *Ушка*; VT. *Ouka*; SCs. *Ушка* | (K. nyjt.) Tob. *ушке* 'ökör, bika'. — Vö. (KANN. 67) FK. *űşkə*, P. *beşka*, V. *βəşká*, AL. *òşká*, FL. *űská* 'Ochs' < komi (Fokos D., Jövevényszó-kutatók: NyK. LV, 22) P. *ęška* 'Stier, Ochs'; (GEN.) KP. *òška* 'Ochs'.

95. **surtñi:** (Ny. nyjt.) SCs. *шуртне*; Karp. *šurtnja* 'répa'. — Vö. (KANN. 67) KK. *sòrñá*. . . P. *šurtná*, ÉV. *šortná*, DV., KL. *šorñná*, AL. *šortná*, Szo.

²² Többek között: mennyire befolyásolta a szóvégi magánhangzó lekopása a többeli (első szótagi) magánhangzó időtartamát, okozott-e — mint a magyarban (*kéz* ~ *keze*)-*három* ~ *harma*- stb. Vö. BÁRCZI G.: Hangt.² 62–5) — pótlónyúlást. Pl. (STEIN. 102, TJ *pāl* 'Seite', *pält* Lok. ~ *pelt* 'bei (Postposition)', (i. h. 103) TJ. *тй*, TCs. *тй* 'Keil' ~ TJ., TCs. *тйт* 'keilen', (i. h. 104) *əy* 'Hügel' ~ *əyрə'n* 'Uferberg'; TJ., TCs. *kòrə'm* 'drei' ~ *kòrmat* 'dritte' stb. — Más ilyen kérdés: a szóvégi magánhangzó lekopásának következményeképp hogyan módosult a manysi szótövek rendszere; mennyiben okozta ez másodlagos, nem első szótagi (redukált) magánhangzók létrejöttét (pl. **ulma* > **ulm* ~ **ülm* > Szo. *ülm*) stb.

²³ Feltevésünk mellett szól az is, hogy a mai (ill. 1900 körüli) manysi nyelvjárásokban közül a keletiekben (s részben a nyugatiakban) jutott el a szóvég redukálódása (megváltozása) a legmesszebre. (Pl. AK., KK. *пərwə*, FK. *пərwə*, Ny., É. *пərwə* 'anas querquedula' | P. *marn*, KK., FK. *mòärnə*, AK. *mòärnə*, TJ., TCs. *mernä* 'Rogen' | (KANN. 94) KK. *sürñ* . . . , FL. *sörñi* . . . 'Gold' stb.).

²⁴ SLO. = TOIVONEN, Y. H., Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen: FUF. XXXII, 1–169. Itt további irodalom is található.

šürtni 'Rübe' < komi (FOKOS D.: i. h. 26) AV. *šorkni*, V., Pecs., Le., I. *šortni*, Sz., Lu., P. *šortni* 'Rübe'; (GEN.) KP. *šortni* 'ua.'

96. **sula:** (D. nyjt.) DSzo. *Schulle*, (Adel.) *Schulle*, *Schulla* | (Ny. nyjt.) Kupf., Karp. *Шула* 'császárfajd'. — Vö. (KANN.: JSFOU. XXX/8, 29) AL. *šulá* 'tetrastes bonasia' < komi V., AV., Sz., Pecs., Lu., Le., I., U. *šela*, PJ. *ševa*, PK. *ševa* 'Haselhuhn'; (GEN.) KP. *šöla* 'ua.' (Toiv., SLO. 88).

97. **isnas:** (É. nyjt.) Ak131. *бiушу* 'ablak'. — Vö. (MSz.) É. *isnäs* 'ablak' (*äs* 'rés'); chanti (Toiv., SLO. 15) C., Szogom *išən*, O. *išni* 'Fenster' stb. < komi V., AV., Pecs. *ešni*, V., U., *ešni*, P. *ešni*, 'Fenster', (GEN.) KP. *yšən* id.

Az idézett komi jövevényszavak közül néhányban (92: Ak131., Ak164., Tob.; 93: Ak131.; 94: DSzo.) már a XVIII. századi adatokban sincs szóvégi magánhangzó, a többi szóban pedig a szóvégi magánhangzók már beilleszkedtek az eredeti manysi szóvégi magánhangzók rendszerébe. Figyelemre méltó, hogy a „répa” jelentésű szó (95 sz.) komi -i-jének manysi K. -ə, Ny. -ä (!), É. -i felel meg. A „császárfajd” jelentésű szó újabb keletű átvétel (vö. Toiv., SLO. 116—7). Az „ablak” jelentésű szóról (97. sz.) I. TOIVONEN, i. h. 145.²⁵

Már az eddigi szakirodalom is utal arra (STEINITZ, 174; Toiv. SLO. 151), hogy a komi-manysi érintkezések hosszabb időn át tartottak. Az érintkezések kezdete, és feltehetőleg meglehetősen intenzív korszaka, a XIII—XIV. század lehetett, de a szinte a mai napig tartó komi-manysi kapcsolatok folyamán juthattak át komi jövevényszavak a manysiba a XVI—XVII. században is. (Vö. FOKOS D.: i. h., különösen 28—9, 144; Toiv., SLO. 151, 166; KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 266; GÜLYA J.: NyK. LX, 42 stb.)

Mármost az a tény, hogy egyes régi komi jövevényszavak résztvettek a szóvégi magánhangzók lekopásában, ez arról tanúskodik, hogy a manysiban a XIII—XIV. század folyamán még megvolt a szóvégi magánhangzó.

Megerősítik ezt a feltevést a XVIII. századi szójegyzékekben nem szereplő egyéb komi jövevényszavak is: (Toiv., SLO., 169 sz.) m a n y s i AK., KK. *pöp* 'Popanz', FK. *püp* 'Bär (eine von den Frauen gebrauchte Bezeichnung)' stb. < k o m i Sz. *bubu* 'Popanz' stb., Vim *pupa* 'Teufel, Waldgeist' stb. (A manysi szó É., Ny. nyelvjárásokból való adatai bizonytalanok.) Figyelmet érdemel a komi eredetű manysi (i. h. 178 sz.) TJ. *pěrnä* 'Kreuz' szó AL. *pern* alakja is. (A többi nyelvjárásban K. -ə, P., V., FL., Szo. -ä.) Az alsó-lozvai nyelvjárásba a szó feltehetőleg akkor került át, amikor ott a szóvégi magánhangzó lekopása még folyamatban volt.

b) Tatár eredetű jövevényszavak.²⁶

98. **sol:** (D. nyjt.) M19. *sũlo*; VTur. *су(л)ля*; Kg. *Суло*; DSzo. *Sulu* | (Ny. nyjt.) Csd., VT. *сулэ*; SCs. *Сулэ*; Kupf., Karp. *Сулэ* | (K. nyjt.) Ak164. *Sul*; Tob. *суль* 'zab'. — Vö. (KANN., TLW. 168)²⁷ TJ., TCs. *sõl*, AK. *sõl*,

²⁵ A komi szóvégi -ø ~ manysi -i (chanti 3, ə, i stb.) megfelelésekben az obi-ugor szavak talán analógikusan másodlagos véghangzót vettek fel (vö. finn **professor* > *professori*; magyar (*Ecilburg* >) *Ecilburgu* stb. (BÁRCZI G.: Hangt.² 19; — I. MEG LAKÓ Gy.: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. 7).

²⁶ A szamojéd eredetű jövevényszavakkal nagyobbára csak az északi nyelvjárás-területen való elterjedtségük miatt nem foglalkozom. — W. STEINITZ Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen (UAJb. XXXI, 426—53) c. munkája dolgozatom nyomdába adása után jelent meg, ezért eredményeit már nem tudtam figyelembe venni.

²⁷ A KANNISTO felsorolta tatár stb. adatok közül csak a legfontosabbakat idézem.

KK. *şol*, FK. *sul*, P. V. *sul*, AL., KL. *sul*, FL. *sul* 'Hafer' < tat. Tob. *sulu*, (RADL.) Tel. stb. *sula* 'Hafer'.

99. **arax**: (D. nyjt.) M19. *aräch* | (Ny. nyjt.) Csd. *apaxy*; Tur. *opoxy*; SCs. *opoxy*; Kupf. *Oppaxsz*; Karp. *Opoxo* | (K. nyjt.) Ak164. *óroku*; Tob. *opokea* 'pálinkaféleség'. — Vö. (KANN., TLW. 60) TJ., TCs. *araχ*, AK. *örχ*, KK. *öräku*, P., ÉVK. *orok*, ÉVZ. *arokφ*, DV. *arokφ*, AL. *arok* 'Branntwein, Wein' < tat. Tob. *araxy* 'Branntwein'.

100. **sor**: (K. nyjt.) Ak164. *ssára* 'sör'. — Vö. (KANN., TLW. 174—5) AK., KK. *sårə* 'Bier' < tat. Tob. *sra*, Alt. stb. *syra* 'Bier'.²⁸

101. **ali**: (É. nyjt.) Ak99. *alu* | (Ny. nyjt.) Tur. *oly* | (K. nyjt.) Tob. *alb* 'vagy, (oder)'. — Vö. (KANN., TLW. 51) TJ. *elä*, AK. *äl*, KK. *äl*, FK. *äl*, ÉV. *äl* 'oder' < ? tat. (RADL.) Kas. stb. *ällä* '[vajjon]', baskír (PRÖHLE) *ällä* '[ua.]'.

102. **kup**: (D. nyjt.) DSzo. *Kobe* | (É. nyjt.) *kóp* | (Ny. nyjt.) SCs. *Kýnə*; Karp. **Kynə* 'kanál'. — Vö. (KANN., TLW. 108) FL. *kyyp* 'Löffel' < ? tat. oszm. *kopa*, *kupa* 'Pokal, Schale, Trinkgefäß'. (Másképp: MUNK.; ÁKE. 305).

103. **χortχan**: (D. nyjt.) M19. *kártaga* 'héja'. Vö. ? (KANN., TLW. 114) TJ. *kar tše kán* 'Habicht' < tat. Tob. (PAAS.) *karžəya* 'Habicht'.

104. **pojraχs**: (D. nyjt.) VTur. *byrakce* 'angyal'. — Vö. (KANN., TLW. 145) AK. *pojraχš* 'Herr, Господь' < tat. Tob. *biǰurguce* (*биургуце*) 'Gebietet, приказатель'.

105. **kopta**: (Ny. nyjt.) SCs. *Kónme* | (K. nyjt.) Ak164. *kapt* 'olló'. — Vö. (KANN., TLW. 111) KK. *ká'pt*. . . ÉVK. *koptá*, DV. *kaptá*. . . FL. (ritkán) *kyóptá* 'Schere' < tat. Schor. stb. *kypty* 'Schere'.

106. **axtsa**: (Ny. nyjt.) Pel. *axca* (B. *oxca*) | (K. nyjt.) Ak164. *Óchtschä* 'pénz'. — Vö. (KANN., TLW. 49) TJ. *ax tsá*. . . AK., KK. *oxšə*, FK. *oxuša*, P. *oxšá*. . . DV. *oxuše* 'Geld' < tat. Tob. (RADL.) *akca* 'Geld'.

A tatár jövevényszavak XVIII. századi nyugati és keleti nyelvjárás-területekről származó előfordulásaiban a szóvégi magánhangzó részben már eltűnt (98, 99: Csd., Tur., SCs., Kupf., Ak164.; 105: Ak164), részben még megvolt (99: Tob.; 101, 105: SCs.; 106 sz.). Ez utóbbiak közül a 106 sz. és a 105: SCs, valamint a 100 sz. szó kivételével a szóvégi magánhangzó a XVIII. század után tűnt el. A megmaradt szóvégi magánhangzók pedig beleilleszkedtek az eredeti manysi szavak szóvégi magánhangzói rendszerébe. A két északról származó XVIII. századi adat egyikében (102 sz.) már nem, másikában (101 sz.) még megvolt a szóvégi magánhangzó. A déliben pedig az egy 99 sz. szó kivételével a szóvégi magánhangzó minden esetben megvolt.

Mindez azt mutatja, hogy a tatár jövevényszavak átvételekor a manysi nyelvjárásokban a (XIV. ?) XVI—XVII. században (vö. KANN., TLW. 212, 235, 237, 38 stb., STEIN. 5, 174; FOKOS D.: i. h. 46; KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 266) még általában megvolt a szóvégi magánhangzó.

²⁸ A DSzo. *sorr*; SCs. *cópps*; Ak131. *copə* 'sör' jelentésű szavak a komiból származ-
nak (KANN., TLW. 175; Toiv., SLO. 66).

e) Orosz jövevényszavak:²⁹

107. **soloto**: (D. nyjt.) M19., VTur., Kg. *золото* | (Ny. nyjt.) Pel., Csd. *золото*; VT. **Солтъ*; SCs. *Солетъ* 'arany'. — Vö. (KANN. 114) KK. *sōlt*, P. *salodt*, *soljt*, ÉV. *sōlotá*, *zōlotá*, DV. *sōlot* 'Gold, KK. Blattgold' < orosz *золото* 'arany'.

108. **pekšä**: (D. nyjt.) DSzo. *Peechs*, *Pichsch*³⁰ | (Ny. nyjt.) SCs. *Пёкша*; Kupf., Karp. *Пехша* 'evet' белка'. — Vö. (MSz.) KL. *pēkšä* 'mókus' < orosz *векша* 'Eichhorn' (KANN., TLW. 234).

Mindkét orosz jövevényszó — az orosz—mansyi kapcsolatok gazdaságtörténeti hátterét is figyelembe véve — minden bizonnyal az orosz jövevényszavak legrégebbi rétegéhez tartozik. Mindkét szó egyes nyugati (déli?) alakjaiban már a XVIII. század második felére lekopott a szóvégi magánhangzó, ami végső soron arra vall, hogy átvételükkor, a XVI. (XV.?) században (vö. KÁLMÁN B.: NYK. LIII, 154, 169, 170 további irodalommal — e két orosz jövevényszó tanúsága szerint is — a mansyiban (a nyugati nyelvjáróterületen) még megvolt a szóvégi magánhangzó.³¹

Összefoglalva az eddig elmondottakat két dolgot láthatunk világosan: 1. a mansyi szóvégi magánhangzók előbb a keleti, a nyugati, majd az északi és legvégül a déli nyelvjárásokban koptak le. 2. A déli nyelvjárásban a szóvégi magánhangzó a XIX. század folyamán sorvadt el (vö. KÁLMÁN B.: UAJb. XXVIII, 268), de még a keletiben is megvolt a komi, a tatár és feltehetőleg az orosz átvételek korai szakában.

Ha helyesen határoztuk meg az egyes jövevényszócsoportok, de különösen az időben utolsó orosz jövevényszavak átvételének a korát, akkor a mansyi szóvégi magánhangzók tendenciaszerű lekopásának a kezdetét kb. a XV—XVI. századra kell tennünk.³²

Felvetődik a kérdés, mi okozhatta, hogy a déli nyelvjárásokban a szóvégi magánhangzó lekopása a többi mansyi nyelvjáráshoz képest aránylag későn (a XIX. század elején) következett be. Úgy gondolom, a megoldást a déli (tavdai) nyelvjárás hangsúlyviszonyaiban kell keresnünk. Ismeretes, hogy a mansyiban első szótagi hangsúly van (E. ITKONEN: NYK. LVI, 11; STEINITZ, 336; KÁLMÁN B.: NYK. LVII, 132—3, LIX, 245; KANNISTO, TLW. 36—7), melytől csak a déli (tavdai) nyelvjárások térnek el, „ahol rendszeren a m á s o-

²⁹ A mansyi nyelv orosz jövevényszavainak szóvégi magánhangzóival KÁLMÁN B. két helyütt is részletesen foglalkozik (NYK. LVII, 130—2; UAJb. XXVIII, 265—8 stb.) ezért itt csak két, fontosabb szót tárgyalok.

³⁰ A DSzo-i adatok nyugati nyelvjárásból is származhatnak.

³¹ A mansyi szóvégi magánhangzónak az orosz—mansyi érintkezések kezdetén (korában) való meglétét mutatják az oroszba került mansyi szavak is: mansyi É. *juchl* 'юкола'. (Vö. É. *joxel*, *joxl* 'száritott és füstölt hal', KL. *khuljâxel* 'száritott halszeletek', (CSERNY.) *johul* 'юкола') > or. юкола 'der an der Luft gedörrte u. in Gruben gesauerter Fisch, nam. Hecht, von dem sich in Kamtschatka Menschen u. Hunde nähren' (PAWL; KÁLMÁN B.: Obi-ugor elemek az orosz nyelvben: NYK. LIII, 167). L. még KÁLMÁN B.: i. h. 155—168: *гимга*, *жали*, (*зела*), *манси*, *нырка*, *няры*, *пайба* ~ *пайва*, *панга*, *сяйм* ~ *сайма*, *шунша*, *яла*, *яча* szavakat.

³² LAKÓ Gy.: (i. m. 65) a komi szóvégi magánhangzó lekopásának a tartamát hozzávetőlegesen két évszázadra teszi. A magyarban a XI. században már a lekopás útján levő felső nyelvállású szóvégi magánhangzók a tatárjárás korára (BÁRCZI G.: Hangt.² 23) kb. szintén kétszáz év alatt koptak le. Ezek alapján a mansyi szóvégi magánhangzók lekopására feltett idő hozzávetőlegesen szintén megfelelhet a valóságnak.

dik szótag hangsúlyos" (E. ITKONEN: i. h.). Az is ismeretes, hogy a manysi nyelvjárások közül a tavidai került a legerősebb tatár befolyás alá. (Vö. KANNISTO, TLW. 221 stb.) Feltehető, hogy e nyelvjárásban a hangsúly is — mint az udmurtban és az egyik legkeletibb mari nyelvjárásban (E. ITKONEN: i. h. 10) — tatár hatás következtében tolódott a második szótagra, gyakorlatilag sok esetben, a szó végére (vö. MUNK., VNyj. 255—6).³³

Ez az áttolódott hangsúly pedig, legalább is hosszú időre, megőrizte a szóvég épségét, megakadályozta a szóvégi magánhangzó lekopását. Ebben az esetben olyan jelenséggel van dolgunk, melynek következtében valamely idegen nyelv hatására egy másik nyelv régebbi, archaikusabb állapota őrződött meg.³⁴

GULYA JÁNOS

³³ A tavidai hangsúlyt E. ITKONEN is (i. h. 11) kései mechanikus eltolódás eredményének tartja.

³⁴ Ez volt az oka annak is, hogy a permi nyelvek közül a szónak a komihoz képest eredetibb (szóvégi magánhangzós) alakját szintén a tatár (hangsúly) hatása alá került udmurt nyelv őrizte meg. (Vö. LAKÓ Gy.: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói, 52.)

A szamojéd sámánok kategóriáiról

1. A szibériai sámánista népek a sámánokat különböző kategóriákba szokták sorolni. A kategorizálás rendszerint a sámán képességeit, tudását tükrözi. Leggyakrabban azzal a hármas tagozódással találkozunk, amely szerint a felső fokozatba a leghatalmasabb, legnagyobb tudású sámánok soroltatnak, akik a szellemekkel, felsőbb lényekkel való érintkezés mesterei, akik mágikus varázsló és csodatevő erővel rendelkeznek; a középső kategóriát a csodatételekkel nem, vagy csak korlátozottabban foglalkozó, s a jóslásban, gyógyításban híres sámánok foglalják el, míg az alsó fokozatba olyan érzékeny idegrendszerű emberek tartoznak, akik álommagyarázó képességükkel, s könnyebb betegségek gyógyításában való ügyeskedésükkel válnak ki a többiek közül. Más népek viszont a jó és rossz (fehér és fekete) sámánt különböztetik meg, aszerint, hogy jó vagy rossz szellemekkel állanak-e összeköttetésben (1. NIORADZE 85—7, HARVA 1933: 320—2, OHLMARKS 52 kk.).* A sámánok

* Rövidítések és irodalom (a szakirodalomban általános rövidítéseket nem soroljuk fel):

- ANUCSIN = *B. И. Ануцин*, Очерки шаманства у енисейских остяков. Сборник МАЭ. II. 2. (1914).
- CASTRÉN 1853 = M. A. CASTRÉN's Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—1844. Herausgegeben von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1853.
- CASTRÉN—JOKI = M. A. CASTRÉN: Tutkimusmatkoilla Pohjolassa. Suomentanut A. J. JOKI. Helsinki 1953.
- DOLGIH = *Б. О. Долгих*, Происхождение нганасанов: Сибирский Этнограф. I. Москва—Лгрд. 1952. (Труды ИЭ. нов. сер. XVIII).
- DONNER 1923 = K. DONNER: Siperian samojedien keskuudessa. Helsinki 1923.
- DONNER 1933 = K. DONNER: Ethnological Notes about the Yenisey—Ostyak. Helsinki 1933. MSFOu. LXVI.
- DONNER, Sip. = K. DONNER: Siperia. Elämä ja entisyys. Helsinki 1933.
- DONNER—JOKI = Ketica. Materialien aus dem Ketischen oder Jenisseiostjasischen. Aufgezeichnet von K. DONNER. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1955. MSFOu. CVIII.
- HARVA 1933 = U. HARVA: Altain suvun uskonto. Helsinki 1933.
- HARVA 1948 = U. HARVA: Suomalaisten muinaisusko. Porvoo—Helsinki 1948.
- HOLMBERG 1915 = U. HOLMBERG (HARVA): Lappalaisten uskonto. Porvoo—Helsinki 1915.
- ISZLAVIN = *В. Иславин*: Самоеды в домашнем и общественном быту. Спб. 1847.
- ITKONEN = T. I. ITKONEN: Suomen lappalaiset I—II. Porvoo—Helsinki 1948.
- JaPi. = Языки и письменность народов Севера I. Москва—Лгрд. 1937.
- JOKI = A. J. JOKI: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. Helsinki 1952. MSFOu. CIII.

ilyetén osztályozásában persze sok más szempont is érvényesülhet (pl. az, hogy milyen jellegű, milyen hatalmú segítő szelleme van a varázslónak stb.), s ennek következtében teljesen egységes, minden sámánista népre egyaránt érvényes kategória-rendszert nem lehet felállítani.

- KLAPR. = J. KLAPROTH: Asia Polyglotta. Paris 1823.
 KUSELEVSZKIJ = Ю. И. Кушелевский: Сѣверный полюсъ и земля Ялмалъ. Спб. 1868.
 LEHTISALO 1924 = T. LEHTISALO: Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden Helsinki 1924. MSFOu. LIII.
 LEHTISALO 1932 = T. LEHTISALO: Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Juraksamojeden. Oslo 1932. Instituttet for Sammenliggende Kulturforskning XVI.
 LEHTISALO 1936 = T. LEHTISALO: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Helsinki 1936. MSFOu. LXXII.
 NarSzib. = Народы Сибири. Szerk. М. Г. Левин—Л. П. Потапов. Москва—Лгрд. 1956.
 NEM.—DAN. 1881 = В. И. Немирович-Данченко, Мезенская тундра: Живописная Россія (Спб.) 1881. évf. очерк 3.
 NEM.—DAN. 1884 = В. И. Немирович-Данченко: Племена глухих угловъ. Спб. 1884.
 NIORADZE = G. NIORADZE: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart. 1925.
 OHLMARKS = A. OHLMARKS: Studien zum Problem des Schamanismus. Lund—Kopenhagen 1939.
 PAIS = PAIS DEZSÓ: Reg: A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Bp. 1949. MNyTK. 75.
 PALLAS = P. S. PALLAS: Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. III. StPetersburg 1776.
 PARK = W. Z. PARK: Shamanism in Western North America. Evanston—Chicago 1938.
 POPOV 1936 = А. А. Попов: Тавгийцы. Материалы по этнографии авамских и вадеевских тавгийцев. Москва—Лгрд. 1936. Труды Инст. АЭ. I. вып. 5.
 POPOV 1948 = А. А. Попов: Нганасаны. I. Москва—Лгрд. 1948. Труды ИЭ. нов. сер. III.
 PROKOFJEVA 1949 = Е. Д. Прокофьева, Костюм селькупского (остяко-самоедского) шамана: Сборник МАЭ. XI (1949).
 PROKOFJEVA 1951 = Е. Д. Прокофьева, Энецкий шаманский костюм: Сборник МАЭ. XIII (1951).
 RYCKOV = К. Рычков, Береговой год юраков: Записки Зап. Сиб. отд. имп. РГО. XXXVIII (1916).
 SCHRENCK = A. G. SCHRENCK: Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojeden zum Arktischen Uralgebirge II. Dorpat 1854.
 SzelkGt. = Г. Н. Прокофьев: Селькупская (остяко-самоедская) грамматика. Ленинград 1935.
 SZTARCEV = Г. А. Старцев: Самоеды (ненца). Историко-этнографическое исследование. Ленинград 1930. Инст. Нар. Севера.
 SZTYEPANOV = Степановъ: Енисейская губернія II. Спб. 1835.
 Vd. = T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki 1947. MSFOu. XC.
 VERBOV = Г. Д. Вербов: Диалект лесных ненцев. 1935. (Géppel irt kandidátusi disszertáció a leningrádi Институт Этнографии АН. könyvtárában.)
 VERESCSAGIN = В. Верещагин, Самойды: Звѣздочка. Журналъ для дѣтей старшего возраста VII. évf. (1848), 25. sz.
 Wb. = T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1956.
 ZUJEV = В. Ф. Зуев: Материалы по этнографии Сибири XVIII. века (1771—1772) S. a. rend.: Г. Д. Вербов. Москва—Лгрд. 1947.

A különböző kategóriákba tartozó sámánoknak sok helyütt külön elnevezésük van, és sok külsőséges megkülönböztető jel is elválasztja őket egymástól (pl. a sámánfelszerelés eltérései), nem is szólva társadalmi helyzetük, megbecsülésük egyenlőtlenségéről.¹

A következőkben nyelvészeti, de azt kiegészítőleg egyben néprajzi szempontból azt vizsgáljuk meg, hogy a szamojéd népeknél milyen mértékben ismeretes a sámánok osztályozása, s hogy melyek e kategorizálás nyelvi kifejezési formái. E célunkat a 'sámán' jelentésű szamojéd szavak és a velük kapcsolatban álló szócsaládok vizsgálatával próbáljuk elérni.²

I.1. A sámánok képességeik szerinti csoportosítása a szamojéd népek sámánizmusára vonatkozó forrásokból többé-kevésbé világosan kimutatható. V. VERESCSAGIN 1848-ben azt írja, a hogy a jurák sámánok, *tādibe-k* (*madube*) és segítő szellemeik, a *tādēptsu-k* (*madebyio*) között meg lehet különböztetni jó és rossz sámánokat, ill. segítő szellemeket (VERESCSAGIN 153).

ISZLAVIN 1847-ben megjelent közleménye pedig arról számol be, hogy nem mindenki lehet sámán, csak az „кому является Тадебции [ti. a segítő szellem — Н. Р.] и тогда избранный чувствуя въ себѣ призваніе, еще въ отроческомъ возрастѣ (даже и женщины) обращается къ опытному Тадибею,³ чтобы под руководствомъ его научиться шаманскому искусству.” (ISZLAVIN 109—10.)

SZTARCEV (123) is megemlíti, hogy a jurákok elképzelése szerint vannak jó és rossz, valamint erős és gyenge sámánok, aszerint, hogy mennyire képesek teljesíteni a rájuk bízott feladatokat. A jó sámánok nem halnak meg, hanem lelkük a holdban él majd tovább, a rosszak viszont még a földön elpusztulnak (SZTARCEV 123, 126—7).

Érdekes, hogy a jó és rossz sámánokról aránylag keveset olvashatunk a szamojédokra vonatkozó irodalomban. Az általános megállapításokon kívül fontos LEHTISALONnak az a közlése, hogy a jó és rossz sámánok közötti különbségtevésnek az elhunytakkal kapcsolatos hiedelmekben van nyoma. A jurá-

¹ A sámánok osztályozása nemcsak a szibériai népeknél található meg, hanem a szamojédoktól messze nyugatra vetődött lappoknál is. HOLMBERG írja, hogy a lapp *noita-k* (sámánok) közt számottevő különbségek lehetnek: az igazán erős sámán a legkülönbözőbb csodálatos dolgokat tudja végrehajtani, pl. izzó követ tart a kezében, tűzbe veti magát anélkül, hogy baja történnék (l. HOLMBERG 1915: 96—7). T. ITKONEN a lapp sámánoknak három kategóriájáról emlékezik meg: az elsőbe tartoznak azok, akik repülni is tudnak, a másodikba, akik erre ugyan nem képesek, de lelkük el tudja hagyni testüket, s valamely állatba költözhet át egy időre; végül a harmadikba azok sorolhatók akik a szó erejével varázsolnak. Vannak közöttük jó vagy rossz sámánok (ITKONEN 331—2). De nemcsak a szibériai, meg a lapp, hanem az indián sámánizmusban is fel-lelhető a sámánok osztályozása. Sőt erről alaposan, részletesen tájékozódhatunk. A szibériai sámán-kategóriákat sajnálatos módon eddig nem tárgyalták olyan behatóan, mint éppen az indián sámánok kategóriáit. L. PARK 92—3, 100 kk. stb. (uo. részletes irodalom).

² Nem vizsgáljuk e helyütt azokat a hitéleti szavakat, melyek alapul szolgálhatnak ugyan 'sámán' varázsló, jós stb.' jel.-ű szavak kialakulására (pl. jur. O. *jiltsettā* 'losen'), de amelyeknek ilyen jellegű származékát nem ismerjük. Nem tárgyaljuk továbbá azokat a szavakat sem, amelyek képzésüknél és jelentésüknél fogva lehetnének éppen sámánra vonatkozó kifejezések, de használatuk inkább a keresztvén egyház tisztségviselőire terjed ki: pl. jur. CASTR. *hahedanuda* 'Priester ~ Wb. 180a: O. *χάεχεδανκυδα* 'Täufer'; Wb. 494b: U. *χάεχε μάδαν τóδαλάνβαδα* 'Kirchendiener (»Heizer des Zeltes des Geistes«)'; tavgi *koiku'sie*, jen. Ch. *kahafonde*; B. *kihofonde*, kam. *ābes* 'Priester' stb.

³ Az én kiemelésem — H. P.

kok szerint ugyanis az elhaltak az alvilág három különböző helyén laknak. A holtak lelkének az alvilágba vezetésekor a jó sámán a szerencsés túlvilági lakóhelyre vezeti a lelkeket, a rossz sámán a középső térségre vezérli, míg az egészen gonosz sámán az alvilág legrosszabb, kezdeti szakaszán hagyja őket (KSVK. II [1922], 99).

LEHTISALONAK a jurák mitológiáról írt munkájából is kiderül, hogy a jurák sámánok tudásuk szerint osztályozhatók, ám leírása az osztályozási rendszernek csak egy-két tagjára terjed ki: „Der unbedeutendste Zauberer ist der «Traumseher» und «der Seher», die die Waldjuraken «die aus dem Wurzelloch Schauenden» nennen. Der erstere sieht im Schlaf vergangene und zukünftige Ereignisse, der letztere sieht z. B., wenn ein Gast kommt, die Spuren vorher, beim Gelingen des Fanges die Augen des Glücks, d. i. die des Fisches, Renntieres u. a. Sie lesen und gewinnen Klarheit über gute und schlimme Dinge sowie darüber, wann ein jeder Geist Opfer wünscht, und auf Grund davon wirken sie als Opferpriester. Sie schlagen die Trommel nicht und sind zu so schweren Aufgaben wie die Zurückbringung des gestohlenen Schattens eines Kranken nicht geeignet.” (LEHTISALO 1924: 145; l. még NarSzib. 627.)

Ezt a képet kiegészítik G. N. PROKOFJEV közlései, melyeket E. D. PROKOFJEVA használt fel egyik munkájában. E szerint a bolsaja zemljai és jamali jurák sámánok a dob készítésekor leölt rénszarvas húsát annak az istenségnek áldozzák, amelynek a kategóriájába tartozik a sámán: A *видутана* (= jen.-szam. *бүдүтэдэ* l. alább) a legfelsőbb istennek *Num*-nak, a *дьяно* és a *самбана* (= jen.-szam. *саводэ*) a rossz szellemnek áldoznak (PROKOFJEVA 1951: 145). Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a közölt *дьяно* samánnevezés nyilván tévedésből szerepel jurák sámán neveként, hiszen hangalaki okokból ez semmi körülmények között sem lehet tundrai jurák forma. A szókezdő *d* ugyanis a jurák nyelv e nyelvjárásban ismeretlen: a közölt alak (*dano*) csak jeniszeji-szamojéd lehet.

1.2. Hasonló különbségek vannak a szelkup (osztják-szamojéd) sámánok között is: a tulajdonképpeni, igazi sámán az, aki isteni elrendelés folytán közvetítőként áll az emberek és a szellemvilág között, s ez mindig férfi. Vannak persze olyan férfiak és nők is, akik hivatásszerűen foglalkoznak jóslással vagy betegek gyógyításával, de ezek nem képesek az igazi sámán színvonalát, s egyben címét elérni (DONNER 1923: 143). Az idézett szerző másutt azt jegyzi meg, hogy a jóslás és hasonló feladatok az ún. kisebb sámánok hatáskörébe tartoznak (DONNER, Sip. 242).

A szelkup sámán-fokozatokról részletesebben tudósít PROKOFJEVA. Leírása szerint a sámánjelölt, midőn megkapta a dobverőt visszavonul egy üres sátorba, vagy elvonul a pusztá tundrára, szóval valamilyen elhagyatott, magányos helyen kezdi gyakorolni a dobolást és a sámánéneklés módját. Ez az az időszak, amikor a szellemekkel ismerkedik, s amikor „halandó ember”-ből (*кульль солькуп*) sámánná (*тэтыны*) lesz (PROKOFJEVA 1949: 338). A fiatal sámán ezután részletenként nyeri el teljes felszerelését: a verő után először a dobót, majd a mellvédőt (nagrudnyikot), azután a sámánköpenyt és csizmát, végül a sámán-sapkát és a botot (i. m. 341). A sapka elnyerése előtt világos és sötét sátorban (tehát tűz mellett és anélkül) egyaránt működhet. Miután azonban a legnagyobb sámáni fokozat jelvényét, a sapkát megkapta, tűz nélkül már nem varázsolhat (i. m. 338). E leírásból kiviláglik tehát, hogy a szelkup sámánok is különböző erejűek. Vannak híres, öreg, kitanult sámánok, akik

a teljes sámán öltözéket birtokolják, vannak fiatalabbak, „noviciusok”, akiknek felszerelésük korántsem teljes (i. m. 339).

1.3. A sámánok három kategóriára oszlása legvilágosabban a jéniszeji-szamojédoknál (enyeeceknél) jelentkezik. Itten a legmagasabb sámán kategóriát az ún. *бѣгомѣ* képviseli, aki az égben lakó szellemekkel érintkezik (külön sámánruhája, dobja, botja van). A középső fokozatba tartozó sámán neve jéniszeji-szamojédul *дьяно*: ez védelmezi az embereket a gonosz szellemek ellen (csak dobja van). Végül az utolsó a *саѣомѣ* kategóriája. Az idetartozóknak sem sámánruhájuk, sem dobjuk nincsen, s feladatuk az elhunytakkal való érintkezés, meg a temetési szertartásban való részvétel (PROKOFJEVA 1951: 126).

2.1. A jurákoknál a sámán általános neve *tādībe*. Ezt a szót már a XVIII. században ismerik: (ZUJEV 43, 46) *Tādīb*, (PALLAS 75) *Tadyb* 'Zauberer'. A szamojédokra vonatkozó későbbi leírásokban, jurák-szamojéd szójegyzékekben is gyakran említik ezt a szót: KLAPROTH (165) *Tādībei* 'Zauberpriester', SZTYEPANOV (II, 59) *Тадѣду* [!], VERESCSAGIN (153) *мадуѣ, мадуѣ*, SCHRENCK (272) Arch. *tātībē, tādībē* 'Schaman, Zauberer', DUNYIN-GORK. (2) *мадуѣ*, RYCKOV (189) *tādabe*, KUSELEVSZKIJ (147) *мадуѣ* 'шаманъ', SPROGIS (145) *tād'ä-hiberi* 'Zauberer' (az utótag jelentése 'Mensch'), BUDENZ (351) Kan. *tādībe* 'jós, varázsló', REGULY (351) *tādībe* 'Zauberer', CASTRÉN *tādībea* 'Zauberer, Schaman'. LEHTISALO feljegyzései⁴: (Wb. 477b) O. *tādebē*, OP. Szj. U—C. *tādībe*, N. *tādīβ'ēä*, Nj. Lj. *tātšipeä*, Kisz. *tātšipeä* 'Zauberer, Schaman', Nj. *nie tātšipeä* 'Schamanin'. A mai nyenyec irodalmi nyelv ortográfiája szerint a szó így hangzik: (TER.) *madebja* 'шаман'.

E szó megfelelői ugyancsak 'Schaman, Zauberer' jelentésben megvannak a jéniszeji szamojédban, a szelkupban és a kamaszban is: s z a m J e n. (CASTR.) Ch. *tārebe*, B. *tādebe*, s z e l k. Kar. *tytebe*, *tytebel-gum*, B. Taz. *čuežebel-gum*, N. (?) *tutebe*, *tutebel-gum*, (PROKOFJEVA 1949: 338) *тэтыны*; k a m. *thārбу*, (DONN.) *t'ārбу*.⁵ Ez utóbbi szavakkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a jur. *-d-* ~szelk. *-t-* ~jen. B. *-d-*, Ch. *-r* megfelelés közönséges és szabályos. A kam.-ban szabályszerűen szóközépi *-d-* lenne várható, itt azonban a normálistól eltérő hangmegfeleléssel van dolgunk, mint a kam. *bera* ~ jur. *pād*, samT. *foadai* 'Sack' esetében. A szóeleji képviselőt a szelkup *č-* esetében nem meglepő. A szelkup adatok egynémelyikében jelentkező szóvégi *-l* gyakori névszóképzője e nyelvnek. E képzőtől függetlenül a 'sámán' jel.-ű szavak valamennyi szamojéd nyelvben képzett szónak látszanak. A szóvégi *-peä*, *-be* stb. elemet ui. azzal a nom. deverb. (és denom.) képzővel azonosíthatjuk, amely megvan pl. a jur. *sūdabe* 'riesenhafter Geist' (<: *sūda-rtš* 'pfeifen'), samJen. *kābe* 'tot' (<: *kā-ro* 'sterben'), szelk. *kūbie* 'tot' (<: *ku-ak* 'sterben'), *ile-be-l* 'ausgelebt' (<: *ilá-η* 'leben'), kam. *ku-bé* 'tot' (<: *khū-lām* 'sterben') stb. szavakban (l. LEHTISALO 1936 : 257—8).

Ha a *tādībe* szóban és családjában e *-be* nom. deverb. (ill. bizonyos értelemben participium perfectum) képzőt véljük felfedezni, akkor a szó etimológiájának megvilágításához is közelebb juthatunk. Az alapszót, melyből a

⁴ LEHTISALO adatait egyszerűsített átírásban közlöm.

⁵ Mint a későbbiekből is látható esetleg idevonhatjuk a tavgi-szamojéd (POPOV 1936: 100) *tuoptatā* 'a sámán segéde' szót is. L. a 4.2. pontban.

'sámán' jel-ű *tādībe* alakult, nem tudjuk kimutatni, de annak egy származékát láthatjuk a rénszarvas-tenyésztés terminológiája körébe eső egyik jurák szóban. Ez a szó: (Wb. 477) O. *tādarā* 'brünstig, geil sein' (Tier, Vogel); h a l b v e r r ü c k t s e i n',⁶ OP. 'brünstig sein, sich begatten (von Renttieren; auch von dem Koitus der Menschen. . .)', O. *tādarāmbada tī* 'brünstiges Renttier', T. *tādaββī* 'halb verrückt',⁶ Kisz. *tātmaĵ* 'von der Begattung erschöpft'.

A *tādarā* igében a *-rā* augm. deverb. képző mutatkozik, vö. O. *sēdorā* augm. <: *sēdā* 'nähen'; O. *numrā* 'hochmütig sein' <: vö. Lj. *nu'maš* id. stb. (LEHTISALO 1936: 189). Az önmagában ma már ki nem mutatható **tādā*-tő ezek szerint valaha általában a felingereltség, elrévülés, extázis állapotát jelölhette, s ebből alakult a **-p-* elemű képzővel, eredetileg 'révült', 'extázisba jutott' jelentéssel a 'sámán' szó. Az alapszó kiveszett, legalábbis nem tudjuk adatolni, *-rā* képzős származéka azonban a félbolondság, kergeség állapotának, ill. a réntartás szókinésében a sexuális felhevültségre jutott állat állapotának jelzésére vált használatossá. Jelentéstani szempontból nincsen nehézség ebben a magyarázatban: a révülés, az extátikus állapot — a sámán tevékenységének ez a legfontosabb vonása — könnyen válhatott a sámán elnevezésének alapjává, s a révülésnek egy más természetű kábultságra — jelen esetben pl. sexuális felhevültségre — vonatkoztatása ugyancsak érthető, és nem meglepő.⁷ Az ige 'halb verrückt sein' jelentése is önként adódik a 'révülni' jelentésből.

Hangalaki probléma sincs az általam előadott magyarázattal kapcsolatban. Az ige szóközépi *-d-* jével szemben a 'sámán' jelentésű jurák szóban ugyan szóközépi *-d-* (*-δ-*) hangot találunk (ennek az erdei nyelvjárásokban szabályosan *-tš-* felel meg). A jurák *-d-* (*~* erdei *-tš-*) azonban — miként a hasonló jelenségek tömege — a palatális magánhangzó előtti helyzettel magyarázandó (vö. O. *χilttarā* 'vornübergebeugt sein' *~* *χiltterš* 'sich herabbeugen'; O. *pidā* 'scheren' *~* *pit t'emme* 'Eigentumsmarke'; O. *ηjā* 'aufhängen' *~* *ηjōš* 'Henkel' stb. Wb. 185b, 387b, 34).

2.1.1. A *tādībe* nemcsak a 'sámán' általános megnevezése a jurákban, hanem a sámánizmus terminológiájának több tagja sarjadt ki belőle. E szó származéka pl. a 'varázsolni' jel-ű ige: (DUNYIN-GORK. 2) *mađebmenĵu* 'шаманить', (TÉR.) *mađebmenĵo (cš)* 'шаманить, колдовать, ворожить', (CASTR.) *tādīebtlenudm, tādīebtlenudm* 'ich zaubere', (Wb. 478a) O. *tādēptšēnkō*, Szj. *tādēptēnkō* 'schamanisieren', Nj. *tātšipeāt!* 'schamanisiere!', Kisz. *tātšipeātĵa* 'er schamanisiert', meg a 'varázló segítő szelleme' jel-ű szó: (VERESCSAGIN 159) *mađebĵio* 'духи, подчиненные Нуму', (SCHRENCK 273) *tādēbzo* 'Geist', (CASTR.) *tādīebtu, tādīebtu, tādīebcu, tādīebco* 'dienender Geist des Schamans', (Wb. 478a) O. *tādēptsū*, Szj. *tādēiptšō*, U—C. *tādēptso*, Sjo. *tādēbtšō*, Nj. *tātšipeāptšū* 'helfender Geist des Zaubers'. A 'sámánének' egyik elnevezése is ezzel a szóval függ össze: (Wb. 187a) Nj. *tātšipātmae* [= nom. actionis] *kĵinnapts* 'Zauberlied' (szósz. 'varázslás ének'), ill. összetételként saját feljegyzésem szerint: BZ. *tādībe zō* 'шаманская песня'. A 'vmivé válást' jelentő

⁶ Az én kiemelésem. — H. P.

⁷ Analógia gyanánt arra hivatkozhatunk, hogy PAIS DEZSŐ szerint (PAIS 13) a m. *rěj, rév, reg* szók a varázslatos kábulation kívül más jellegű kábult állapotot, pl. az ital mámorát is jelenthették, s e jelentés feltevésével kapcsolja PAIS a szócsaládkhoz a m. *részeg* szót.

-mma- denom. igeképzővel: (Wb. 478a) Sz. *tātšipiemmas* '(er) wurde ein Schaman'.

2.1.2. A jurák *tādibe* szóval, mint utótaggal alkotott szókapcsolatok a különböző kategóriájú sámánok megnevezésére szolgálnak.

Az „erős”, „hatalmas” sámán megnevezésére az alábbi kifejezések használatosak: (Wb. 400b) Nj. *χattas tātšipeū* 'kraftvoller Zauberer' (vö. *χattas* ~ O. *satta* 'kräftig')⁸; (Wb. 70b) Szj. *βēdūttana tādibe* 'Zauberer, der in anderen Welten umherwandert'. A *βēdūttanna* jelző az O. Szj. *βi* 'das Wandern des Zauberers in anderen Welten' -d- tövű (vö. genSg. *βīdan*) szóból, ill. ennek egy igei származékából ered. A *βēdūttanna* jelzőben ugyanis egy felteendő **βēdūtta* igének a jurákban gyakori -na képzős jelenidejű participiumával van dolgunk.⁹ A kifejezés jelentése tehát 'a másvilágon bolyongó sámán' (ill. a 9. jegyzetben mondottak figyelembevételével 'testét vagdosó sámán'). A jur. **βēdūtta* igének egyébként szabályszerű megfelelője a jen.-szam. *budto-* tö, melynek -de képzős jelenidejű participiuma: *budtode* (*бυδmodə*) a jensiszeji szamojédok legmagasabbrendű sámánját jelöli.

Valószínűleg a legfelső kategóriájú sámánra vonatkozhatott a P. *ηīt-teama* 'Zauberergreis' is, valamint nyelvjárási változatai. Ma azonban főleg más jelentésben használatos, s ezért a későbbiekben külön tárgyaljuk (l. 4.1. pont).

Ugyancsak az erős, hatalmas sámánt jelöli az alábbi két kifejezés: (Wb. 477b) OP. *sīddeñā* 'tārānna tādibe' 'Zauberer, der sowohl im Himmel als in der Erde wohnende helfende Geister hat' és *nū-ūññān* 'tārānna tādibe' 'Zauberer, dessen helfende Geister im Himmel wohnen'. A két kifejezés szószerinti fordítása: 'kétfelé [ti. az égi és a földi szellemekhez egyaránt] ugró sámán', ill. 'égbe ugró sámán' (l. még LEHTISALO: JSFOu. XLIV/4, 21—2). E kifejezések megmagyarázásához egy kis kitérőt kell tennünk.

PROKOFJEVA (1951 : 147) számol be arról, hogy a jen.-szam. legfelső kategóriájú sámánoknak (*бυδmodə*) két dobjuk van: az egyikkel a „felső világ” szellemeit idézik (ennek neve *нано педду* = 'égi dob'), a másikkal az „alsó világ” szellemeit idézik (*дыяно педду* = 'földi dob'). Az utóbbi egyben a középső kategóriájú sámán (*дыяно*) eszköze is, aki az „alsó világ” szellemeivel érintkezik, de sem neki, sem a legalsóbb kategóriába tartozó *саводə*-nek nem lehet *нано педду*-je, azaz a „felső szellemvilág megidézésére szolgáló dobja”.

Ebből a leírásból megérthetjük, miért nevezik a jurákok nagy képességű sámánjaikat „égbe ugrónak”, ill. „kétfelé ugrónak”. Nyilvánvaló, hogy ez a két kifejezés a legmagasabb kategóriájú sámánokra vonatkozik, akiknek

⁸ A megfelelő tundrai jurák kifejezést megtaláltam egy még a háború előtt viaszhengerre fölvelt, jelenleg Leningrádban őrzött, s DIÓSZEGI VILMOSTÓL magnetofon-szalagra átjásztott jurák sámánének (1402 B. sz.) két egymásután következő sorában: *satta, ηuli* 'satta, satta tādibōβ | ηarka ηarka tādibōβ 'erős, nagyon erős, erős sámán! | nagy, nagy sámán!'. Az említett viaszhengerek Leningrád ostroma alatt majdnem teljesen tönkre mentek, s a jurák szövegek megfejtése V. L e d k o v fiatal jurák költőnek, a Herzen Intézet hallgatójának köszönhető. A sámánének fenti sorát az ő általa leírt jurák szövegnek és a magnetofonszalagon levő éneknek az egybevetésével jegyeztem le.

⁹ A *βi* szó nemcsak a másvilágon való vándorlás műszava lehetett. Mint erdei jurák megfelelőjének (P. *βuj*) jelentése mutatja — 'das Schneiden des eigenen Leibes in schadloser Weise (vom Zauberer)' — olyan szóval állunk szemben, mely a felső kategóriába tartozó sámán csodálatos, ésszel fel nem érhető képességeit jelöli.

hatalmukban áll, hogy az égi, ill. az égi és a földi, földalatti szellemekkel egyaránt érintkezzenek.

A jeneszeji szamojéd analógia alapján feltehetjük, hogy az ottani *дьяно* középső kategóriájának megfelelő elnevezés a jurák (Wb. 477b) OP. *ǰānīān-tārānna tāđībe* 'Zauberer, dessen helfende Geister in der Erde, unter der Erde wohnen', szósz. 'a földbe (a föld alá) ugró sámán'.

Valószínűleg az alsó kategóriát jelöli a (Wb. 196a) Nj. *kōmpūrtae taťsīpeā* 'Wahrsager, der alles weiss', szósz. '(mindent) kitaláló sámán' (vö. Nj. *kōś*, O. *χōś* 'finden').

2.2. PROKOFJEVA szerint (1951 : 145) az alsó kategóriájú sámán fogalmára használatos a jurák *самбана* szó is. PROKOFJEVA ezt PROKOFJEVRE hivatkozással a BZ. és Jam. nyj.-ból említi a legalacsonyabbrendű jeneszeji-szamojéd sámánkategória, a *casodə* megfelelőjeként. Feladatkörét az alábbiakban határozza meg: '... шаман, присутствовавший на похоронах, совершавший обряд погребения, проважавший душу умершего в загробный мир. . .' (i. m. 338, 3. jegyz.). A szó LEHTISALO szerint (Wb. 406a) így hangzik: O. *sāmpanna* 'Zauberer, der die Schattenseele des Verstorbenen mit Liedern unter Begleitung der Zaubertrommel in die Unterwelt führt', OP. *sāmpanna tāđībe* 'Zauberer, der ein Jahr nach dem Tode die Angehörigen des Verstorbenen in der Weise reinigt, dass diese wieder auf der Jagd und beim Fischfang Glück haben'. A *sāmpanna* egy igen elterjedt és kiterjedt hitéleti műszó a jurO. *sāmpā*, Kisz. *χāmpaš* ige jelenidejű igeneve. Az ige jelentése: 'die Schattenseele des Verstorbenen mit Liedern unter Begleitung der Zaubertrommel in die Unterwelt führen'.

Itt említenők meg az OP. U—C. *sāmpadanna*, 'wer unter Begleitung der Zaubertrommel Zauberlieder singt', Szjo. *sāmpadanna χūβ'eri* id. adatok is, melyek ugyancsak jelenidejű melléknévi igenevek a (vö. T.) *sāmbadā* 'Zauberlieder unter Begleitung der Zaubertrommel singen' igéből (vö. még REG. *sambedanu* 'hexen').

PROKOFJEVÁNAK az a megállapítása, hogy e szó az alsó kategóriájú sámánt jelöli, részben PROKOFJEV idézett közlésén, részben pedig azon alapul, hogy etimológiai megfelelője a jen.-szam. *casodə* szintén az alsó kategóriájú sámán jelzésére szolgál. Miként a jen. *casodə*, a jur. *sāmpanna* is a holtak világával való érintkezéssel foglalkozik (l. még erre: NarSzib. 628). A különbség kettejük között abban látható, hogy az előbbinek nincsen dobja, az utóbbinak van, s annak a hangja mellett vezeti el a halott lelkét az alvilágba (l. LEHTISALO 1924 : 131—5). Ha tehát a jur. *sāmpanna* és a jen. *casodə* lényegében egyező kategória is, megkülönböztetendő a legalacsonyabb rendű varázslófélektől, a jurák álomlátók csoportjától.

2.2.1. A *sāmpā* igéből származnak még az alábbi kifejezések: O. *sāmpadaps*, T. *sāmbadaps* 'Zauberlied', (PROKOFJEVA 1951 : 127) *самбуру* 'шаманская парка', (CASTRÉN 1853 : 192), *Samburtsja* id., (RUCSKOV 189) *sāmbutōrsē* 'шаманить', (NEM-DAN. 1881 : 103 és 1884 : 77) *самбадава* 'таинство тадибея', ill. 'кудесничанье тадибеев'.

A szócsalád a tavgi kivételével valamennyi szamojéd nyelvben ismeretes: jen.-szam. (PROKOFJEVA 1951 : 126) *casodə* 'a legalacsonyabb kategóriájú sámán', (CASTR.) Ch. *sabu-rināro*, B. *sabu-deṇado* 'zaubern' ~ szelkup Kar. B. Taz *sumba-ŋ* 'singen, zaubern'; Taz *sumbe-del-gum* 'Zauberer', K. Cs.

sombe-rnan 'zaubern'; *somberi-gum* 'Zauberer', (PROKOFJEV: UngJb. XI, 477) Taz *zūmbitil kup* 'der Schamane', (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумбитиль куп* 'шаманский человек' stb. ~ kam. (CASTR.) *sāma-lam* 'zaubern', (DONN.) *sāmo-lām, sāmā-lām* 'schamanieren' stb. A szócsalád eredetére l. HAJDÚ: NyK. LVI, 53 kk.

2.3. A jurák varázslók, sámánok közt a legelső helyet foglalják el az álomlátók, akiknek összetett elnevezéseiben utótagként nem is a *tādibe*, hanem az 'ember' jel.-ű szó fordul elő, s ebből következtethetőleg a sámán fogalomkörének tulajdonképpen csak a perifériájába tartoznak: (Wb. 145—6) Nj. *jüttjssämmi nieššēä* 'Zauberer, der nur aus dem Traum wahrsagt', és *jüttjrtäe nieššēä* 'Zauberer, der aus dem Traum wahrsagt'. A *jüttjssämmi* melléknév a Nj. *jüttj* 'Schlaf, Traum' szó *-sämmi* nom. possessoris képzős alakja (~ tundrai *-saβäei*; erdei VERBOV 57: *-samej*: pl. *tj* 'олень': *tjesamej* 'оленья имеющий'). Az első kifejezés tehát szószerint 'álmas [ti. akinek álmai vannak, álomlátó] ember'. A második kifejezés igei származék. Az augm. O. *jūdērtš* 'traumen' (<: O. *jūdē* id.) igeinek megfelelő Nj. augmentatív **jüttjrs* inf. nem mutatható ki a szótárakban, de a *jüttjrtäe* szóban ennek az augm. képzős 'álmodni' jel.-ű igeinek jelenidejű participiumát kell látnunk: 'álmodozó ember'.

E két utóbbi elnevezés szinonimája az a kifejezés, melyet LEHTISALO a legjelentéktelebb „sámán” erdei jurák neveként említ (LEHTISALO 1924 : 145): (Wb. 54b) Nj. *βēnnuj šī nieššēä* 'Mensch, der durch ein Wurzelloch sieht' [szósz. 'gyökér-lyuk ember'], vö. még: *βānnu šimnae χinnjrtäe* 'er sieht durch ein Wurzelloch (sagt man von einem Menschen, der im Traum od. dank seinem Scharfblick wahrsagen versteht od. von übernatürlichen Dingen weiss)' [szósz. 'gyökérlyukon át néz']. A kifejezés magyarázata abban rejlik, hogy a jurákok hite szerint a rossz, alvilági szellemek a föld alatt, egyesek a fák gyökérzete alatt laknak (pl. *pārñē*: LEHTISALO 1924 : 41—2).

2.4. Nem tartozik a szoros értelemben vett sámánnevekhez a most következő két szó, melyek a sámán segédét jelentik. Mégis tárgyalnunk kell őket, mert a sámán segédének fontos szerepe van a szertartásokon, s ő maga is lehet kisebb képességű sámán (CASTRÉN 1853 : 193; CASTR.—JOKI 138), bár ezt a szerepet más is elláthatja. Feladatához tartozik, hogy a szertartás megkezdése előtt a tűz fölé tartsa a sámándobot (a bőr így megfeszül, s a dob hangja erőteljesebb lesz). Az ő hivatása, hogy a sámán által énekelt, olykor értelmetlen szöveget a hallgatóságnak megismételje, mintegy tolmácsolja, s midőn a sámán extázisba jut, ő dobol tovább, mert e nélkül a sámán lelke nem juthatna vissza testébe¹⁰ (LEHTISALO 1924 : 153—5 és uő.: JSFOu. XLVIII/2, 12; PROKOFJEVA 1951 : 148—9; CASTRÉN—JOKI 138; a tavgi-szam. sámán segédére vö. POPOV 1936 : 100).

A sámán segédének megnevezésére használatos két szó: (Wb. 376) OP. *βēllēj* 'Gehilfe des Zauberers, der den Gesang des letzteren wiederholt', és (PROK. 1951 : 148) *тельмана* 'помощник шамана', ill. (Wb. 482) O. *tjlttanškōda*, Szj., Szjo. *tj'elttanškōda* 'wer die letzten Worte des Sängers oder Sagnerzahlers wiederholt, wenn dieser von Zeit zu Zeit innehält'.

¹⁰ Hasonló funkciója volt a lapp sámán segédének is. OLSEN szerint a sámán segéde az elrévült varázslót kelti életre: megkeresi a varázsló lelkét, utána megy a hegyek belsejébe, tavak alá, s onnét hozza vissza (HOLMBERG 1915: 105—6).

Az elsőként említett elnevezés az uráli eredetű O. Sj. *pěllē*, OP. *pěllē* 'Hälfte, Stück' szó -j képzős származéka. A 'Hälfte' jel.-ű szónak ugyancsak -j képzős származéka a sámán segédén kívül azt a rénszarvast is jelöli, amely — kettős fogatban — a vezér-rén mellett (vagyis jobboldalt) — hármas-, négyes-, ötös- vagy hatos-fogatban — a baloldali vezér-réntől legszélre jobboldalt van befogva, ill. amelyik általában a vezér-rén mellett, vagyis tőle jobbra áll: OP. *pěllēj* stb. 'das Renntier ganz rechts im Gespann; auch überhaupt ein Renntier, das neben das Lenkrenntier angespannt wird'. „Dieses Wort bedeutet im Jurakischen auch überhaupt ein Gespannrenntier, das kein Lenkrenntier ist" (LEHTISALO 1932 : 23), vö. még (Wb. 376b) T. *ħabortta ħaerħam' pěllējñāβ* 'das Elchbeinartige (Renntiernamen) spannte ich als Seitenrenntier an'. Ezenkívül azonban ugyanezen -j képzős szó, ill. ennek -kko kicsinyítő képzős továbbbi származéka még a sátor üres, bal felét is jelentheti: (Wb. 376b) O. *nūde pěllēi nānna parkkaši' ħāmti'* 'seine Söhne sitzen nackt auf der leeren linken Seite des Zeltes', O. *pěllēikku*, OP. *pěllēikku*, Sj. *pěllēikku* stb. 'leere (nicht mit einem Bett versehene) linke Seite des Zeltes'. Tudnunk kell ui., hogy a szamojéd sátort a tűzhely, ill. a tűzhely fölött vonuló két vasrúd, mely az üstkar felfüggesztésére szolgál, két részre felezi, s ezek közül a bejárattól jobbra eső rész a fontosabb. A fekvőhelyek általában ezen az oldalon vannak, a másik rész üres. Előfordul azonban, hogy a sátorban két család lakik, s a baloldal is ugyanolyan berendezésű, mint a jobboldal. A tekintélyesebb család, a gazda családja azonban ekkor is a jobb oldalt foglalja el, a sátor kevésbé megtisztelő bal fele pedig a „társbérlő"-nek marad (I. POPOV 1948: 84—7, 79 és NarSzib. 618—9).

Mindezekben az esetekben az elnevezés úgy alakult a 'Hälfte' jel.-ű szóból, hogy a megnevezendő fogalmi kategóriát egy fölé rendelt s vele szorosan egybetartozó kategória kiegészítő részének, alkotó elemének fogták fel. A tűzhely által kettéosztott sátor jobb, fontosabb részének velejáró, de alárendelt része a másik fél, a sátor baloldali területe. A befogott szánban a jobboldali legszélő rén egységet alkot a vezér-rénnel, de alá is van rendelve neki. Ez különben a rének befogási módjából is látható: a szán ülésének a két szélső deszkájához ui. a szántalp felgömbülő végén át egy-egy korong van oda-szíjazva, s e korong lyukain át fűzik be a szabadon futó istrángot, melynek egyik vége a vezér-rén, a másik vége pedig a szélső (ill. hármas-, négyes-, ötösfogat esetén a legszélő) rén hámvéhez van erősítve: a két állatnak tehát egyforma erővel kell húznia, hogy az istráng a helyén maradjon. Ha kettőnél több rént fognak be a szán elé, akkor a két szélső rén közötti rénszarvasok a két oldalsó korong közt húzódó istrángdarabra külön, e célra felszerelt korongokhoz vannak erősítve (LEHTISALO 1932 : 120 és 14., 15., 16. ábra és VASZILJEVIC-SZOVÉTN. 1951/1, 68—9). A rénfogat két fix pontja tehát a két szélső rén. Ezek közül természetesen a baloldali, a vezér-rén a fontosabb (ezzel irányítják hajtás közben a fogatot), a másik inkább segítője, kiegészítője, képletesen mintegy a fele amannak.

Ilyen elnevezések láttán nem meglepő, hogy a sámán segédét is a 'fél' szó származékával jelölik, hiszen a sámánkodásban a két személy olyannyira egységet alkot, hogy a segéd nélkül nem lenne tökéletes a sámán munkája. Az e típusú elnevezésekben ugyanaz a szemlélet nyilvánul meg, mint a magyar R. *fél*, mai *feleség* 'uxor' szóban, melynek alapja az, hogy a magyar a házaspárt két *fél*-ből álló egységnek tekintette.

A sámán segédének másik elnevezése a *тельмана* 'помощник шамана', az (Wb. 481—2) O. *tělltā* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden

Schamanen oder des Sagenerzählers wiederholen (singend, wenn es sich um ein Lied handelt), der Wiederholer des Sängers oder Sagenerzählers sein' ige jelenidejű igeneve. Ennek az ige nek másik igenévi származéka: a *tělttaŋkōda* és említett változata. Ez az elnevezés, mint értelmezései mutatják, nemcsak a sámán segédére vonatkozik, s nem kizárólag a sámánizmus terminológiája körébe tartozik.¹¹

3.1. A *jeniszeji-szamojéd* sámánok, mint már mondtuk három kategóriába sorolhatók (I. PROKOFJEVA 1951 : 126). A *бyдmодэ* a menyeyei szellemekkel áll kapcsolatban, s teljes sámánfelszerelése (ruhája, dobja, dobverője, botja) van. Az elnevezés a jur. *βēdūtanna* etimológiai megfelelője: ugyancsak *-de* képzős jelenidejű participium.

A középső kategória képviselője a *дьяно*. Ez oltalmazza az embereket a rossz szellemektől: működésének egyetlen eszköze a dob. A *дьяно*-val azonos típust képviselhet a jurák OP. *ǰānñān tārānna tāđibe* 'a föld mélyébe ugró sámán'. A jen. *дьяно*, valamint a jur. kifejezés 1. tagja etimológiailag azonos tőből fakadnak, ti. a jur. *ǰā* 'Land, Erde' ~ jen. Ch. *ǰā*, B. *đā* 'Erde, Stelle' szóból (vö. még szelk. N. *ču*, B. Jel. *tū* stb. 'Ton, Erde'; kam. *đu* 'Land, Erde' stb.). Míg azonban a jur. *ǰānñā* (~*t*-vel kezdődő szó előtt: *ǰānñān*) a *ǰā* 'Erde' és a *nā* 'felé' névutó összetétele, a jen. *đano* a *đā* szóból a *-nō* melléknévképzővel alakult (vö. Ch. *fiōnō* 'der äussere' <: *fiō* 'das äussere'; *teinō* 'das oben befindliche' <: *te'i* id.: LEHTISALO 1936 : 123).

A sámán alsó kategóriájába tartozó *casodэ* jelenidejű igenévről ugyancsak volt már szó az eddigiek során. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy CASTRÉN adataiból egy Ch. B. *sabu-* 'zaubern' jel-ű igető következethető ki, a PROKOFJEVA közölte sámán-elnevezés viszont *caso-* igetőre mutat. Ez az eltérés érthetővé válik, ha rámutatunk arra, hogy a *jeniszeji-szamojéd* karásina-i nyelvjárásában, néhány DONNER gyűjtötte példában CASTRÉN Ch. és B. intervokális *-b*-jének *-w*-felel meg: jen. CASTR. *āba* ~ DONN. K. *āba* ~ *āβa* 'Schneehuhn'; CASTR. *ēba* ~ DONN. K. *ewwa* 'Kopf'; CASTR. *tābu* 'Haarwurzel' ~ DONN. K. *tāwu* 'kurzes Renntierhaar'; CASTR. *tubae* ~ DONN. K. *tuwvaj* 'Finger' (I. JSFOU. LVIII/1, 12—5). PROKOFJEVA *jeniszeji-szamojéd* adatainak közelebbi forrását, nyelvjárási hovartartozását nem ismerjük, de a közölt szavak egynémelyike más téren is árul el egyezést a DONNER által lejegyzett néhány K. szóval (pl. *пазэ* 'шаманская парка' ~ CASTR. *fagge*, vö. CASTR. *fē* 'Baum' ~ DONN. K. *pē*; *недду* 'бубен' ~ CASTR. *fēdi* ~ DONN. K. *ppeđi* stb.).

3.2. A három jen.-szam. sámán-elnevezés vizsgálata azt mutatja, hogy a terminológia itt kiforrottabb, egymástól jobban elkülönülő kategóriákra mutat, mint a jurákoknál. A megfelelő jurák elnevezések jelzős összetételek, melyeknek utótagja általában a 'sámán' jel-ű *tāđibe* szó. A jen.-szam.-ban megvan ugyan az utóbbinak az etimológiai megfelelője (Ch. *tārebe*, B. *tādebe*, SZTYEPANOV 59: *Тарыбы*), s feltehetőleg itt is a sámán általános, kategóriáktól

¹¹ E szó szinonimája a Sz. *täeptakkōttae* az énekstrófák ismétlőjét jelenti: "wer die letzten Worte des Sängers oder Sagenerzählers wiederholt, wenn dieser nach einige Zeit innehält" (Wb. 480b). Lehetséges, hogy ezt az igenevet helyenként a sámán segédére is alkalmazzák, legalábbis erre következethetünk a képzés alapjául szolgáló ige jelentéséből: P. *täeptas* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden Schamanen ... wiederholen' (uo).

független megjelölésére szolgált, az újabb források mégsem idézik mint a 'sámán' nevét. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a szó kezdetben jelzett szóként is használatos volt a *будтоде; дьяно* és *саводе* jelzők mellett. A **budtode tādebe* 'másvilágon vándorló sámán', 'magát vagdaló sámán', **đanō tādebe* 'földi sámán', **savode tādebe* 'elholtakat az alsó világba bűvölő sámán' jelzős kapcsolatokból jelentéstapadással a jelzett szó jelentése a jelző jelentésébe át-sugárzott, s így jött létre a 'sámán' fogalom megnevezésére három új szó.

4.1. A sámán megjelölésére a tavgi-szamojédban CASTRÉN szerint a *d-tővű ŋa'* (gen. *ŋadan*) 'Schaman' szó használatos (ebből: *ŋatadandem, ŋatada-seam* 'zaubern', *ŋatadandatem* 'ich bin im Begriff zu zaubern', *ŋatadafeatem* 'ich gehe zaubern', *ŋatadaŋantendem* 'ich will zaubern', *ŋatadak'em* 'ich fing an zu zaubern'. РОПОВ (1936 : 83) viszont *ŋida* többesszámnak ítéhető¹² alakban említi a sámán nevét („По возрениями тавгийцев, шаманы — *ŋda* являются представителями и защитниками всех *ŋā* от действий злых божеств и духов. От них зависит счастье и благополучие всех тавгийцев”). A *ŋa'* és a *ŋida* összetartozása kétségtelen, s a vokalizmus szempontjából olyan viszonyban állanak, mint CASTR. *samu* 'Mütze', *anai* 'aufs Neue noch' szavai РОПОВ (1948 : 115, 15) *šimu* (*šьmu*) 'шапка', *anija* (*аньја*) 'первый' adataival.

E szó eredetével eddig nem foglalkoztak. Hangtani okokból nem lehet azonos a jur. *ŋā* 'unterirdischer Totengeist', jen. *ŋā* 'Gott' (~tavgi *ŋua* 'Gott') szavakkal, de jelentésanilag sem lenne meggyőző egy ilyen magyarázat.

A szó eredetére a szomszédos, nem szamojéd nyelvekben sem kapunk felvilágosítást, de hangalakja is olyan, hogy eredeti szamojéd szónak látszik. Éppen ezért felvethetjük azt a gondolatot, hogy a tavgi *ŋā'* (: *ŋida*) az elhalt, és segítő szellemmé vált jurák sámán *ŋitterma* névvel függ össze. Vö. jurák (CASTR.) *ŋytarma, itarma* 'Geist; Schaman nach dem Tode' (Wb. 35a) O. OP. T. *ŋitterma* 'Totenpuppe, die man nach dem Tode eines Greises anfertigt (O.), Totenpuppe, die der Zauberer aus einem Stück Holz von dem Sarg eines gestorbenen Zauberers anfertigt und dessen Angehörigen gibt, damit sie sie 5—6 Jahre aufbewahren (OP., T.)', Oksz., U—C. *itterma* 'Kopf des Zauberers, der früher nach dessen Tod genommen, angekleidet und aufbewahrt wurde (Oksz.), ein in aller Zeit aufbewahrter «šaitan» (U—C.)', Szjo. *itterma βēško* 'aus einem Stück Holz von Sarg eines gestorbenen Zauberergreises in der Gestalt eines Menschen geschnitzte und bekleidete Puppe, die als *tādeptšō* aufbewahrt wurde', Sz. *ŋittermae* 'ergrauter alter Mann', P. *ŋitteama* 'Zauberergreis',¹³ *ŋitteamaŋ ŋāeiβan aī* 'aus Holz gefertigte und in dem unzertrennt abgezogenen Fell eines kleinen Renntierkalbs¹⁴ aufbewahrte Figur eines Renntierbullen, die der Sohn des Zauberers nach dem Tod seines Vaters herstellt (wörtl. Schädel des Zauberergreises)'.

¹² A többesszámban tkp. hangszalagzárra kellene végződnie a szónak. Ebben az esetben azonban számolhatunk azzal, hogy a teljes tőhöz járó többesjel (hangszalagzár) jelölése elmaradt. A tavgi—szamojéd nyelvjárásokra igen hézagosszerű ismereteink vannak, s így az is meglehet, hogy ez az alak olyan egyszámú nyelvjárási változatot mutat, mely a szó eredetibb alakját őrizte meg. Az orosz szövegvkörnyezet — ahol az adat előfordul — mégis inkább többesi alakra utal.

¹³ Az én kiemelésem. — H. P.

¹⁴ Itt nyilván a sámán állatalakjára való célzással van dolgunk.

A *ņitterma*-val kapcsolatos hiedelmekre l. CASTRÉN 1853 : 264, CASTRÉN — JOKI 184 és LEHTISALO 1924 : 141—2.

E szónak a tavgi *na'* (*ņida*)-hoz kapcsolása már csak azért is valószínű, mert az erdei-jurák puri nyelvjárásból a 'Zauberergreis' jelentés is kimutatható, s így nagyon valószínű, hogy ez a szó eredetileg a jurákban is 'öreg sámán' (= nagy, tudós sámán) jelentésben volt ismeretes.

A jurák és a tavgi szó egybekapcsolása következtében a *ņitterma* szavégi *-rma* elemét elhomályosult képzőnek kell tekintenünk, miképp az O. *Vintšērme* 'Rauschbeere' (Wb. 235a) ~ CASTR. *lyndermea* vagy az O. Šj. *ņedarma* 'grosser Weg' <: *ņēda* (Wb. 322) esetében.

A tavgi *na'* : *ņida* és a jur. **ņitte(rma)* feltehetőleg igen tekintélyes "fősámánt" nevezhetett meg. Erre mutat POPOV idézett leírása a tavgi sámánról, s nem utolsó sorban a jurák szavak jelentése: nemcsak a 'Zauberergreis', hanem az is, hogy olyan sámán armását jelölik a szóval, aki holtá után tiszteltben részesült, sőt segítő szellemmé vált. Ez pedig csak a nagy tiszteltben álló, híres sámánok esetében lehetséges.¹⁵

A tavgi-szamojédokra vonatkozó szegényes anyag nem teszi lehetővé, hogy a sámánok egyéb kategóriáiról szólhassunk. A sámánoknak a környező népeknél való osztályozása, és a sámánizmusnak a tavgi-szamojédok közti fejlettsége azonban megengedi azt a feltevést, hogy a sámán-kategóriák létezésével elméletileg itt is számoljunk.

Ennek a feltevésnek a bizonyítékát láthatjuk B. O. DOLGIN egyik leírásában, mely szerint D j u f a g e K o s z t y e r k i n a a húszas évek „legnagyobb nganaszán sámánja” volt (Kratkie Szooobsz. IE. XIII [1951], 9).

Viszont tanácstalanul állunk DOLGINnak egy másik helyen közölt adatával szemben, mely szerint lenne a tavgiban egy *нзо* 'шаман' jelentésű szó (DOLGIN 44).¹⁶ Vajon itten egy a *na'*-tól független szóval van dolgunk? Aligha hihető. Inkább arra gondolhatunk, hogy e szónak egy eltorzult, fonetikailag pontatlan lejegyzése áll előttünk.

4.2. A sámán segédét a tavgi-szamojédok *tuoptatā*-nak nevezik. A. A. РОРОВ írja: „При камланиях всегда должен быть подпевающий помощник *tuoptatā*. Без него ни один шаман не камляет, он является ближайшим направляющим спутником шамана” (РОРОВ 1936 : 100).

A *tuoptatā* szó magyarázatát kétféleképpen is meg lehet kísérelni. Származtathatjuk egy 'az ének (sámánének) utolsó sorait megismételni' jelentésű, de a tavgi-szamojédban forrásaink szerint nem ismert igéből, melynek erdei-jurák megfelelőjét a puri nyelvjárásból idézhetjük: (Wb. 480b) P. *täeiptäs* 'die letzten Worte des Liedersängers, des singenden Schamanen oder des Sagenzählers wiederholen (diese pflegen stets nach einiger Zeit innezuhalten,

¹⁵ Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a ket (jeniszeji-osztják) mitológia egész sereg jó szellemet tart nyilván. Közéjük tartoznak a hősök (*bataj* ~ *batar*, DONNER — JOKI: *bogotpyl*), akik hitük szerint valaha mind élő emberek voltak. Ezeknek egy csoportját alkotják azok a nagy, csodatevő sámánok, akik holtuk után jó szellemekké váltak. Közülük legtiszteltebb egy *doh* nevű (l. ANUCSIN 7). Vö. még DONNER (1933: 93): „*dōy* is the name of an old hero, who is also called the first YO shaman”. (L. még DONNER — JOKI 36—7). — A tungúz, jakut, burját és altaji török sámánoknak is egyik fő segítő szelleme az elhalt sámánélőd lelke, s ezeket egyes helyeken ki is faragják, felöltöztetik, éppúgy, mint a jurákok a *ņitterma*-t (l. HARVA 1933: 305 kk., OHLMARKS 175). Az elhalt sámán képmását a jukagirok is állandóan magukkal vitték (DOLGIN 78).

¹⁶ Ebből eredezteti a szerző a *нгомде* nemzetségnevet. Feltevése nem meggyőző.

wobei der neben ihnen sitzende Gehilfe, der «Dolmetscher», die letzten Worte wiederholt, und zwar singend, wenn es sich um ein Lied handelt), vö. még: Lj. Sz. *täeptät!* 'sei der Wiederholer', Kisz. *täeptaxart'* id. Az erdei jurák ige jelenidejű igeneve az ismétlő énekest jelöli: Sz. *täeptakkötta* 'wer die letzten Worte des Sängers oder Sagenzählers wiederholt'. A tavgi *tuoptatā*-nak e szóval való egybevetése jelentéstani szempontból kifogástalan: a sámán segédét gyakran nevezik el ilyen jelentésű szóval (l. jur. *тельмана* 2.4. pont).

A jurák és tavgi szavak egyeztetésének van ugyan egy kis hangtani nehézsége. A jurák elsősztótagi *äe* diftongusnak a tavgiban *oi*, *oai*, *ae*, *ai*, néha *a* szokott megfelelni (jur. *näeβ* 'Freiwerber' ~ tavgi *noibi*; jur. *χäεχε* 'Geist' ~ tavgi *koika*; jur. *näe* 'Fuss' ~ tavgi *noai*; jur. *χäεββα* 'Knochenmark' ~ tavgi *koaimu*; jur. *päebi* 'dunkel' ~ tavgi *faemei*; jur. *näeββα* 'Kopf' ~ tavgi *naewua*, *naiwua*; jur. *näept* 'Kopf, Haar' ~ tavgi *näbta* stb.), a mi példánkban viszont jur. *äe* ~ tavgi *uo* viszonyt találunk, amely szokatlan, s melyhez hasonlót legfeljebb a jur. *täeββā* 'ankommen; erreichen' ~ tavgi *tuaro* (Sg. 1. sz. *tu'am*) 'kommen' esetében látunk (ez utóbbiban azonban az *u* létrejötté nyilvánvalóan az eltűnt szóbelseji bilabiális mássalhangzó számlájára irandó).

A tavgi szót másrészt a jurák *tādībe* szó családjával is rokonságba állíthatjuk (~ jen. *tärebe*, szelk. *tytebe*, kam. *thärbu*).

Ha a 2.1. pontban feltett **täda-* igetöböl indulunk ki, akkor feltűnhet a *-t*-, *-d*- eleme hiánya a tavgi *tuoptatā* szóban; melynek tulajdonképpen meg kellene itt is lennie. Vannak azonban olyan példák, amelyek tanúsága szerint a szóbelseji magánhangzóközti *-d*- egyes esetekben a tavgiban kieshet. Pl. jur. *χādī* 'Fichte' (~ szamJen. Ch. *kari*, B. *kadi* ~ szelk. *kāde* stb. ~ kam. *ko'd*) ~ szamT. *ku'a* 'Tanne'; szelk. Kar. *sātaŋ*, KO. K. NP. *sādaruŋ* 'waten' ~ szamT. *suārum*; szamJen. Ch. *kūri*, B. *kude* 'Löffel' ~ szamT. *kui*; jur. *βāda* 'Wort' ~ szamT. *buadu* id., de: > *buafandum*, *buakiem* 'sprechen'.

Az első szótág vokalizmusát illetőleg megállapítható, jghogy a jurák *ā*-nak a tavgiban *a*-n, és *o*-n kívül gyakran *u*, *ua* is megfelel: jur. *χāpt* 'Ochs' ~ tavgi *kuabtā'a*; jur. *mādartš* 'bellen' ~ tavgi *mutārum*; jur. *χāsaββα* 'Mann' ~ tavgi *kuajūmu*; jur. *χānnā* 'tragen' ~ tavgi *kuanda'ama*; jur. *maranka* 'Moorbrombeere' ~ tavgi *mura'ka*; jur. *χādī* 'Fichte' ~ tavgi *ku'a* stb.

A *tādībe* (jen. *tärebe*, szelk. *tytebe* stb.) szónak megfelelő szórész tehát a tavgiban **tuop-* lehetne, s így számolnunk kell azzal, hogy a *tuoptatā* alakulat egy feltehető **tuopta-* igésített töből képzett nomen. A *-tā* képző *-t*- eleme a *-tua-* adj. denom. és partic. präs. képző (LEHTISALO 1936 : 320, 281—2) *-t* elemével lehet azonos.

Joggal vethetjük fel azt a kérdést, hogy vajon a *tuoptatā* régen jelölte-e magát a sámánt, és hogyan vált ebből a sámán segédének kifejezőjévé? Véleményem szerint a sámánt a tavgiban legfeljebb e szó **tuop(s)* része, ill. az ennek megfelelő hajdani forma (**tudop*) jelenthette. Ez a sámán-jelölő szó bizonyos okoknál fogva (pl. tabuszó lehetett) átadta helyét egy másik elnevezésnek, s csak igei származékában élt tovább (**tuopta-*), melynek *-tā* képzős alakulata régen talán a *kuajūmu* 'Mensch' szóval alkotott, varázsló ember' jel.-ű összetételt. Ezt az összetételt talán a kisebb képességű varázsló, jós stb. megnevezésére használták, s ezen a fokon keresztül jelentéstapadással önállósult a *tuoptatā* szó, majd pedig később a sámán segédének kifejezésére süllyedt.

A fenti két magyarázat közül az első talán természetesebbnek látszik, de a másik is védhető, s ezért dönteni egyik javára sem tudok.

5. A szelkup sámánt általában (PROKOFJEVA 1949 : 338) *тэтыны-нак*, (SzelkGr. 128) *тэдьвь-нек* (о: *тэдьвь*) hívják (~ CASTR. Kar. *tytebe*, *tytebel-gum* stb., l. fennebb: 2.1.), melyről a jurák *tādibe*-vel kapcsolatban már szóltunk.

A sámán másik szelkup neve: (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумпытыль куп 'шаманский человек'*, (PROKOFJEV: UngJb. XI, 477) *Таз зумвѣтѣл' куп 'der Schamane'*, (SzelkGr. 54, 109) *зумвѣтѣл' (о: зумвѣтѣл') гур 'шаманский человек'*, (CASTR.) *Таз sumbedel-gum 'Zauberer'*. Ezek a (PROKOFJEVA 1949 : 338) *сумпыко, сомпыко* 'шаманить в светлом чуме' azaz 'világos sátorban (tehát tűz mellett) varázsolni' jel-ű ige jelenidejű participiumai (l. i. h. és SzelkGr. 54).¹⁷

A sámán harmadik nevéként PROKOFJEVA (1949 : 338) még a *қамытырыль куп 'шаманящий человек'* kifejezést is említi, mely szintén jelenidejű participium a *қамытырқо* igéből 'камлать в темном чуме', vagyis 'sötét sátorban (tűz nélkül) varázsolni'.

E kifejezések háttérének megrajzolásához föltétlen szükséges emlékeznünk arra, hogy a szelkup sámán fokozatosan nyeri el felszerelését, s hogy a sámán-sapka elnyeréséig tűz mellett és tűz nélkül (világos és sötét sátorban) egyaránt végezheti mesterségét. A sámán-sapkát, tehát a legmagasabb sámán fokozatot elért sámán azonban már csak tűz mellett sámánkodhat (PROKOFJEVA 1949 : 338). A fenti két kifejezés a tűz mellett és a tűz nélkül varázsló sámánt jelöli meg, de értékelést a sámán kategóriáját illetően csak annyiban tartalmaz, hogy a sámán sapkát elnyert, tudós, öreg sámán csak *зумвѣтѣл' гур* lehet, míg ezt a fokozatot el nem ért fiatalabb társai a *зумвѣтѣл' гур* és a *гамитѣрѣл' гур* nevet egyaránt viselhetik. Számukra ui. a „sötét” és „világos” sátorban való sámánkodás egyaránt megengedett.

Mindehhez még azt lehetne hozzáfűzni, hogy PROKOFJEV szerint a sötét sátorban való sámánkodás abban különbözik a világos sátorban végrehajtotttól, hogy a sámán az előbbinél *д о б н ѣ л к ѹ л* varázsol (SzelkGr. 123). A két módszer illusztrálására idézhetjük PROKOFJEV szövegeiből az alábbi mondatot: *јатва чѣлѣт зумва, рѣт қамитѣрнѣ, гамитѣрмѣ ај зумва* 'Йомпа днем шаманит (с бубном), ночью шаманит (без бубна), шаманит (без бубна) и шаманит (с бубном)' (SzelkGr. 108).

A *гамитѣрго* ige eredete ismeretlen, de *gam*-része meglepően emlékeztet a szibériai török nyelvekben meglevő *kam* 'sámán' szóra, mely egyebekben a sámánkodást jelentő or. *камание* szó forrása is (НАРВА 1933 : 299). A szelk. *gam-*, *gap-* tő a fenti igenek a *қаншум, қаншин* 'колотушка' (= 'dobverő') szóval való egybevetésével mutatható ki (PROKOFJEVA 1949 : 337).

A fenti három elnevezésen kívül még egy negyedik 'Zauberer, Priester' jel-ű szót közöl CASTRÉN és PÁPAI KÁROLY: (CASTR.) N. *kēdehul-gup, kēdehul-*

¹⁷ Az ige különböző származékaira vö.: *zumvta* (о: *zumvta*) 'песнь'; *lōzi-irat zumvtašā nilēk zumvārtēvta* '... чорта-старика напевом так распевая...'; *zumvārtēvta* 'распевае' <: *zumvārtē-го* 'напевать, распевать' stb. (SzelkGr. 126, 106, s l. még uo. 99, 107). A *сомпыль* melléknév a sámán felszerelését jelölő szavakban gyakran előfordul: *с. ұқы* 'шаманская шапка', *с. порқы* 'шаманская парка', *с. кита* 'шаманская сабля' (PROKOFJEVA 1949: 359, 370, 338). — PROKOFJEV hangjelölésének egyes betűit itt, és a következőkben a szakirodalomban megszokottabb jelekkel helyettesítem: pl. *ь, ѣ = ѣ, æ = ä, ә = ä, љ = љ*.

gup, ill. (PÁPAI K.: NYK. LIV, 162) *khödzsüi-γupp* 'шаманъ', melynek első tagja a (CASTR.) *kèdežak* (sg. 1. sz.) 'zaubern' [a -ča ~ -ža perfectiv képzőre vö. *gondalečak* (sg. 1. sz.) <: *gonpalgo* 'собраться спать' JaPi 113], ill. a *kèd* 'Zauberweisheit' szóval függ össze (második tagja az 'ember' jel.-ű szó).

A szelk. *kèd* eredetével eddig tudtommal nem foglalkoztak. Ezt az utóbbi szót PROKOFJEV *kəb* (ϑ: *kəti*) alakban közli 'мудренность; фокыс' jelentéssel (SzelkGr. 114), s lehetségesnek tarthatjuk, hogy ugyane tőből alakult a *kəbgo* (ϑ: *kətiqo*) 'сказать' ige, melyet CASTRÉN N. *kadap*, KO. K. *kānnau* (-nn- < *tn-), FO. *kannam*, Kar. *ketam*, NP. *katnam*, B. Taz. *kətam*, *kətejam*, Taz. *ketendam*, *kətetam* (frequ.) stb. DONNER Тым *ket-* 'sagen, sprechen' alakban közöl, s mely a jur. O. (Wb. 185a) *χəttā* 'erzählen, sagen', és esetleg a lappL. *keottu-* 'erzählen' megfelelője (l. LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 133 és űő.: LII, 156, valamint HAJDÚ: NYK. LVII, 259).

Ez a sámán-név leginkább olyan személyre vonatkozhat, aki jóslással foglalkozik, vagyis az alsó kategóriákba tartozó "varázslót" jelentheti.

A szelkup sámánelnevezések vizsgálata során nem lehetett határozottan kimutatni, hogy az egyes elnevezések mely kategóriáknak felelnek meg, s hogy éles határok vannak-e az egyes kategóriák között. Az elnevezések így is arra mutatnak, hogy bizonyos különbségtevésel használják őket, s ezért feltehető, hogy a kategóriák nyelvi nyomait láthatjuk bennük. A nem teljes kép természetesen az anyag hiányosságával is magyarázható.

6. A k a m a s z sámán-nevekről ugyancsak keveset tudunk. A rég, szamojéd elnevezés — mint már láttuk — itt is megvan: CASTR. *thārbu*, DONN. *tārba*, *tārbu* 'Zauberer, Schaman', *tārbān* v. *tārbun p'āraa* 'Pelz des Zauberers'.¹⁸

Hogy a kamasz sámánokról csak ennyit tudunk mondani az azzal magyarázható, hogy sámánjaik, varázslóik már századunk elején nem voltak. Legutolsó kutatójuk KAI DONNER már egyetlenegyét sem talált az akkor mintegy 50 főt számláló kamasz töredék között (DONNER 1923 : 250).

7. Az eddigiek azt mutatják, hogy a sámánoknak képességeik szerinti osztályozása a szamojédok körében ismert volt. Az egyes osztályokat és a hozzájuk tartozó elnevezéseket a túloldali táblázatban összegezhettük.

E táblázatból a fentebb kifejtettek áttekintéseként azt láthatjuk, hogy a sámán-kategóriák közötti határok nem mindig élesek, merevek, s hogy bizonyos nyelvekben (tavgi, kamasz) a kategóriák nem is mutathatók ki. Ez utóbbi egyrészt a sámánizmus pusztulásával (kamasz), másrészt a hiányos anyaggal (tavgi) magyarázható. Hogy a sámán-elnevezésekre vonatkozó anyag új gyűjtésekkel bővíthető lenne, az a jurák sámánnevek gazdagságából is következik. Ha a tavgi, vagy a szelkup nyelvből legalább annyi szótári és szöveganyagunk lenne, mint a jurákból, akkor táblázatunkban az e nyelveknek megfelelő hasábok is bizonyára jobban megtelnének sámán-elnevezésekkel.

A sámánok közti különbségek a jensiszeji-szamojédban jelentkeznek leghatározottabban: itt az egyes kategóriákba tartozó sámánok nemcsak feladatkörükben különböznek egymástól, hanem öltözetükben, sőt általában sámánfelszerelésükben is nagy különbségek mutatkoznak.

¹⁸ A CASTRÉN szójegyzékében feltüntetett másik 'Schaman' jel.-ű szó (*khöwü*) — mint JOKI (200) rámutat csak sajtóhiba folytán jutott e jelentéshez. A szó jelentése helyesen 'Schaum'.

	jurák	jeniszeji- szám.	tavgi-szam.	szelkup	kam.
általános (össze- foglaló) elnevezés	<i>tad'ibe</i>	<i>tyrebe</i>	[?R. *tuop- tuoptatā]	<i>tetiipi</i>	<i>thārbu</i>
I. erős (csoda- tevő) sámánok	<i>βēduttanna tād'ibe</i> <i>šī'Lehā' tārānna t.</i> <i>nū, āhā' „ „</i> <i>χattae t.</i> [<i>ηitterma</i>]	<i>budtode</i>	<i>ηa'</i>		
II. közepes erejű sámánok	<i>jāhā' tārānna t.</i> ↑ <i>sāmpanna (t.)</i>	<i>đano</i>		<i>sumpū'it' qup</i> ↓ <i>qamū'it'it' qup</i>	
III. kis sámánok	<i>kompūrtta t.</i> ↓	<i>sawode</i>		<i>kēdehul-qup</i> ↓	
IV. álomlátók, jósok	<i>jūttīssimmē hiesšēä</i> <i>jūttīrttae „</i> <i>βēnnuj šī „</i>				

Annak ellenére, hogy a jurákban az egyes kategóriákra vonatkoztatható elnevezések aránylag nagy számban állíthatók össze, a kategóriák közötti különbségek mégsem olyan határozottak, mint a jeniszeji-szamojédban. Ebben szerepe van annak, hogy a jurák sámánok különböző fokozatai külsőleg, ruházat és felszerelés alapján nem különböztethetők meg egymástól. Századunk folyamán ugyanis a jurákoknál a sámánruha lassan megszűnt a sámáni hivatás jelképe lenni, s egyben a sámánok befolyása is erősen csökkent.

A szamojéd (= jurák) sámánruháról már a XVIII. században közöltek hiteles leírásokat (ZUJEV 46, PALLAS 75, 78). VERESCSAGIN 1848-ban még úgy tájékoztat (153), hogy a sámánt ruhája alapján meg lehet különböztetni a közönséges szamojédoktól. 1855-ben részletesen tárgyalja a Mezeny környéki jurákszamojéd sámán-viseletet VENJAMIN arhimandrita (Veszt. R. Geogr. Obscs. 1855 : 118), s CASTRÉN is arról tudósít, hogy a jurák sámánnak külön ruhája van (CASTRÉN 1853 : 192—3, CASTRÉN—JOKI 138). LEHTISALO (1924 : 147) azonban már így nyilatkozik: „Bei den Juraksamojeden habe ich nicht so vollstündige Zaubereranzüge gesehen wie sie sich bei vielen östlicheren sibirischen Völkern finden”. Szerinte talán leginkább a sámánsapka (és természetesen a dob) az, ami még hozzátartozik a sámán ötözkéhez, felszereléséhez. L. GEIGENREICH is azt írja a kanini jurákokról (SzovSzev. 1930/4, 26—7), hogy sámánjaiknak külön ruhájuk nincsen. Ugyanakkor azonban SZTARCEV (129—30) akképp informál, hogy a Bolsaja Zemlján és a Jamal félszigeten még található sámánruha. Ebben a fogalmazásban persze az is benne van, hogy a külön sámánruha már ritka.

A sámánruha lassú eltűnésével¹⁹ a sámánok befolyása is egyre csökken. Nemcsak GEIGENREICH leírásából tudjuk, hogy a sámánoknak nincs különösebb befolyásuk a kanini jurákokra (i. h.), hanem SZTARCEV megfigyelése szerint is a jurákok másképp viszonylanak a sámánokhoz, mint osztják szomszédaik: nem keresik fel őket oly gyakran, s ha egy jóslatuk nem válik be, nagyot zuhan tekintélyük. A jurákoknak ez a magatartása nyilatkozik meg abban a véleményükben, mely szerint nagy sámán már nem található közöttük, vagy legalábbis már csak igen ritkán (i. h.).

LEHTISALO (1924 : 166) szerint: „Bei einigen Samojuden ist der Glaube an die Geister und die Furcht vor den Zauberern sehr gering; wir haben es hier also mit einer ähnlichen Erscheinung wie der verschiedenen Einstellung zur Religion bei entwickelteren Völkern zu tun. Im allgemeinen herrschte unter den Samojuden allgemeines Bedauern darüber, dass es nicht mehr so gute Zauberer gebe als die Vorväter waren.” Sőt, LEHTISALO szerint, még az erdei jurákok közt is oly nagy a gyanakvás, hogy a betegre ráolvasó sámán csak akkor kap honoráriumot, ha a beteg meg is gyógyul a kezeléstől (i. h.).

A jurák sámánok tekintélyének alászállásával magyarázható, hogy a jurákok a jeniszeji-szamojéd sámánokat a sajátjaikénál nagyobbra tartják. A jeniszeji-szamojédok viszont — bár itt a sámánok tekintélye nagy, és osztályozásuk rendszere is sokáig megőrződött — a saját sámánjaiknál még hatalmasabbaknak, erősebbnek tartják a ket és szelkup sámánokat, s különleges esetekben ezekhez fordulnak (PROKOFJEVA 1951 : 126. l. 2. jegyzet).²⁰

A jeniszeji- és tavgi szamojédoknál, valamint a szelkupoknál a sámánoknak sokkal nagyobb tekintélyük van, és a sámánruha sem ment ki annyira a divatból, mint a jurákoknál. Ehhez hozzátartozik, hogy a sámánfelszerelést részletenként, képességeik fejlődésével lépést tartva nyerik el. Határozottan így van ez a szelkupoknál, ahol a sámán előbb a dobverőt, azután a dobot, majd a mellvédőt, a sámánruhát és csizmát s legvégül a sámánsapkát és botot nyeri el (l. PROKOFJEVA 1949 : 341),²¹ s erre mutat, hogy a jeniszeji szamojédoknál a három sámánkategória külsőleg is megkülönböztethető: teljes sámán felszerelése csak a *budtode*-nak van stb. (PROKOFJEVA 1951 : 126). A tavgi-szamojéd sámánokra és sámán öltözékre vonatkozólag sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan részletes leírás, mint a többi szamojéd népére.

A megvizsgált nyelvi anyag egy másik tanulsága gyanánt az tűnhet a szemünkbe, hogy a szamojéd nyelveknek van egy közös sámán elnevezésük (*tādibe* típus), amely mind az öt szamojéd nyelvből kimutatható, vagyis a sámánizmus ősi voltát hirdeti. Ennek ellenére mégis az a benyomásunk, hogy ez a szó a legtöbb szamojéd nyelvben aránylag kevésbé, ill. csak igen általános

¹⁹ A sámánruha háttérbe szorulása nemcsak a jurákoknál figyelhető meg: ma már sem az obi-ugoroknál, sem a lappoknál nem található (KARJALAINEN 553—4 és HOLMBERG 1915: 111), de egyébként is: „Generally, shaman costumes are beginning to decline everywhere, — írja HOLMBERG (AUF. I/2, 9) — although the belief in shamanism still prevails”. Majd azt a megfigyelést közli, hogy először a sámánkesztyű és csizma tűnik el a sámán viseletéből, s legtovább pedig a köpeny és a fejviselet tartja magát (i. m. 10). „The other magic instruments, such as the drum, would seem to have been more essential to the shaman, and their use has therefore been able to survive that of the costumes” (i. m. 9 és HARVA 1933: 332; l. még uő: KSVK. II (1922), 109).

²⁰ A mai állapotokról e tekintetben nincsen értesülésünk.

²¹ A keteknél is három sámánkategória van, s felszerelésüket ezek is meghatározott sorrendben (dobverő, homlokszalag, mellvédő, csizma, kesztyű, dob új verővel, bot, köpeny és sámánkorona, második bot) nyerik el (ANUCSIN 33).

értelemben használatos, s helyette más, nagyrészt amannál újabb keletkezési elnevezéseket használnak. E jelenség megítélésében két dolgot kell szem előtt tartanunk, nevezetesen azt, hogy a különböző kategóriájú sámánok megnevezésére új nevekre volt szükség, s ezt rendszerint újonnan alkotott szavakkal, vagy a 'sámán' szó elé tett jelzőkkel érték el (melyek persze jelentéstapadás útján később már egymagukban is jelölhették a megfelelő sámánt), másrészt pedig azt, hogy egyes esetekben a tabunak is szerepe lehetett az ősi szamojéd 'sámán' jel.-ű szó visszaszorulásában. Ilyen tabu-jelenségeket nemcsak az állatneveknél figyelhetünk meg, hanem a sámánkodás eszközeinek megnevezésében is.

Például a 'sámándob' elnevezéseit említhetjük. A szamojéd nyelvekben a sámánolásnak erre a legfontosabb eszközére közös szó van: jur. (Wb. 378—9) O. *pēntšēr*, Lj. *pienseär* 'Zaubertrommel' stb.; jen. (CASTR.) *fedi* (gen. Ch. *fediđo*, B. *fediđo*), (PROKOFJEVA 1951: 146) *neđu*, (DONN.: JSFOu. LVIII/1, 13) K. Ch. *pedi*, *pēdi*; tavgi (CASTR.) *feandir* id.; szelkup (CASTR.) K. Cs. FO. *pöner* id. és 'Violine', (DONNER: MSFOu. XLIX, III) Тум *pəngər*, Csa. *pəggər* stb. 'besonderes samO. Musikinstrument'; kam. (CASTR.) *phiri*, (DONN.) *p'ēri* 'Zaubertrommel' (I. DONNER: i. h.). Ez a szó azonban aránylag ritkán használatos. Mellette — különösen a sámán énekekben — gyakran még egészen más kifejezésekkel is illetik a sámándobot. Pl. (PROKOFJEVA 1951: 146) jur. *xapв нын* (helyesen: *нгын* — Н. Р.) 'лиственничный лук' (= vörösfenyő íj) ~ jen. *камо иддо* id.; jur. *нув' нын* (= *нгын*) ~ jen. *на иддо* 'небесный лук' (= égi íj); jur. *минутя ня* 'выгнутое дерево' (= hajlított fa); jur. *xapв пуд талома'ав* 'лиственничный покрытый обруч' (= befedett vörösfenyő abroncs) stb.

LEHTISALO jurák szövegei teljes mértékben alátámasztják ezt a megfigyelést. Az itt közölt sámánénekekben a dob neveket gyakran fordulnak elő 'íj-fa', 'éneklő íj-fa', 'kétszer hét kávacsapos',²² 'éneklő vörösfenyő' jelentésű kifejezések. Pl. OP. *ηηηη-pāmīi* *χηννυκκάδ* 'Sänger meines Bogenholzes' [ti. a szellemek], *ηηηη-pāmīi* *ιαλιβα* *πᾶχαββᾶς* 'Mein Bogenholz zu schlagen begann ich', *ηηηη-pāmīi* *ηάμμηάδα* 'Sein Bogenholz nahm er in seine Hand', *χηννυκκάδ* *ηηηη-pāmīi* 'Mein singendes Bogenholz', *σιδδε* *σιβ* *χᾶεηηορῶττα* *τιχιντα* *πᾶνναββῆ* 'Die mit zwei(mal) sieben Rahmenzapfen Versehene ist ganz glatt gespannt', *σιδδε* *σιβ* *χᾶεηηορῶττα* *μ'νάμπας* 'die mit zwei(mal) sieben Zapfen Versehene (d. h. die Zaubertrommel) in der Hand haltend' stb. (Vd. 477, 484, 485, 503, 500, 496), vö. még T. *χαῖττα* *χηννῶττα* *χᾶρβ* *πᾶμῆ* 'mein selbstsingender Lärchenbaum' (Wb. 166 b).

LEHTISALO abból a körülményből, hogy a dob rendes neve (*pēntšēr*) helyett gyakran az 'íj', 'íj-fa' szó szerepel, messzemenő következtetéseket von le. Ez a jelenség szerinte arra mutat, hogy a sámándob használata a szamojédoknál (valamint azoknál a finnugor népeknél, ahol megvan, ill. megvolt) másodlagos, s hogy kezdetben a sámán varázsló eszköze az íj volt, mellyel a szellemeket elhárította. Ezzel kapcsolatban említi, hogy a sámán a halott hozzátartozóinak kis íjat és nyilat ad „megtisztításuk” után, hogy a vadász-szerencse visszatérjen hozzájuk. A szertartás során azután ezt az íjat a *šimsi-*

²² Ti. a dob kávájának külső részén kiugró csapokat (= O. *χᾶεηορ'* Wb. 180b) ékelnek be a fába, hogy a bőr jobban megfeszüljön (I. LEHTISALO 1924: 149 és PROKOFJEVA 1951: 146).

rúd²³ körül több irányban kilövi, hogy ezzel is fenyegetse a szellemeket (LEHTISALO: JSFOu. XLIV/4, 23—4).

Az íjnak és a nyílnak kétségtelenül van szerepe a finn mitológiában: ha valaki nyilat lő egy emberről készített képmásra, akkor az illetőt ezzel megrontja (HARVA 1948 : 251). A koltta-lappok között is megvan az a nézet, hogy a varázsló olyan nyilat tud kilőni, amely a közeledőket megbetegíti. Sőt régen, egyes helyeken ha útnak indultak, varázsnnyilat küldtek előre, hogy útközben bajuk ne történjék (ITKONEN II, 344—5). HARVA másutt is említ egy régebbi tudósítást, mely szerint, ha a lapp meg akarja rontani egy közel vagy távol levő ellenségét, akkor rénszarvból egy kis íjat készít, s nyilakat is hozzá. Ugyanakkor ellensége képmását is elkészíti, s a nyilat a megsebesítendő testrészre lövi. HARVA azonban ugyanitt azt is kimutatja, hogy ez a lapp szokás a terminológiából ítélve skandináv eredetű. A lappok ui. ezt a varázsnnyilat *gand*, v. *dirri* néven nevezik, s ezek a skand. *gandr* 'varázshot', ill. *dirri* 'varázsnnyíl' szavakból erednek, amelyekhez a skandinávoknál is az előbb leírthoz hasonló babonás eljárások fűződnek (HOLMBERG 1915 : 109).

Ha ezt a lapp hiedelmet nem is tartanánk skandináv eredetűnek, akkor sem következnek belőle, meg a hozzá hasonló szamojéd eljárásból, hogy az íj mint varázsló eszköz megelőzte a dobot.

Az ilyenfajta hiedelmekben mindössze a rontásnak, ill. a várható rontás elleni védekezésnek egyik módját kell látnunk a sok közül, de sem ezek a példák, sem a sámándobnak a jurákból adatolt 'íj-fa' fedőnevei nem teszik szükségessé, hogy a dob előtti elsődleges varázsló-eszközt az íj-ban lássuk.

HARVA (1933 : 356) is rámutat arra, hogy LEHTISALO feltevése értelmében a dobot kezdetben csak szelleműzésre, riasztásra használhatták volna. Ez pedig nem valószínű, hiszen a dob legfontosabb funkciója, hogy a sámán általa éppen segítő szellemeivel kerüljön kapcsolatba.

A dobnak fentebb említett fedőnevei (vörös fenyő íj, égi íj, íj-fa, éneklő íj-fa, hajlított fa éneklő fa, befedett vörösfenyő abroncs (kétszer hét kávacsapos), a maguk rendszerében vizsgálva arról tanúskodnak, hogy ezek a fedőnevek a megnevezendő tabu tárgynak bizonyos tulajdonságai, jellegzetességei alapján keletkeztek. A sámándobnak jellegzetes tulajdonsága, hogy vörösfenyőből van, hogy kávacsapjai vannak, hogy hangot ad, hogy befedett, hajlított és abroncs alakú, s éppen ilyen jellegzetességnek számíthatjuk az íjhoz való hasonlóságát is, hiszen mindkettő hajlított fa,²⁴ s anyaguk is egyező (vörösfenyő). Ezek szerint a jurák sámándob 'íj-fa' stb. elnevezését ugyanolyan, a tárgyra jellemző fedőnévnek tarthatjuk, mint amilyenek pl. a farkas 'négy lábú vadállat', 'rén-ölő', 'hosszú fark', 'farkas' stb. elnevezései.

A sámándobbal kapcsolatban említett példák láttán nem csodálkozhatunk azon, hogy a 'sámán' fogalmára tabuisztikus okokból is több elnevezés keletkezhetett a szamojédok között.

Hozzáfűzhetjük az eddig elmondottakhoz még azt, hogy KARJALAINEN is feltűnőnek tartja az osztják és vogul sámán elnevezések változatosságát. Különösnek találja, hogy e fontos funkciójú egyénnek nincsen az egész osztják

²³ A *šimsi* a sátorban a bejárattal szemben felállított függőleges rúd, mely a tűzhely felett vonul, s az üstkar felfüggesztésére szolgáló vasrudak egyik végének rögzítésére szolgál. A *šimsi* egyben a szamojéd mitológiának szent tárgya.

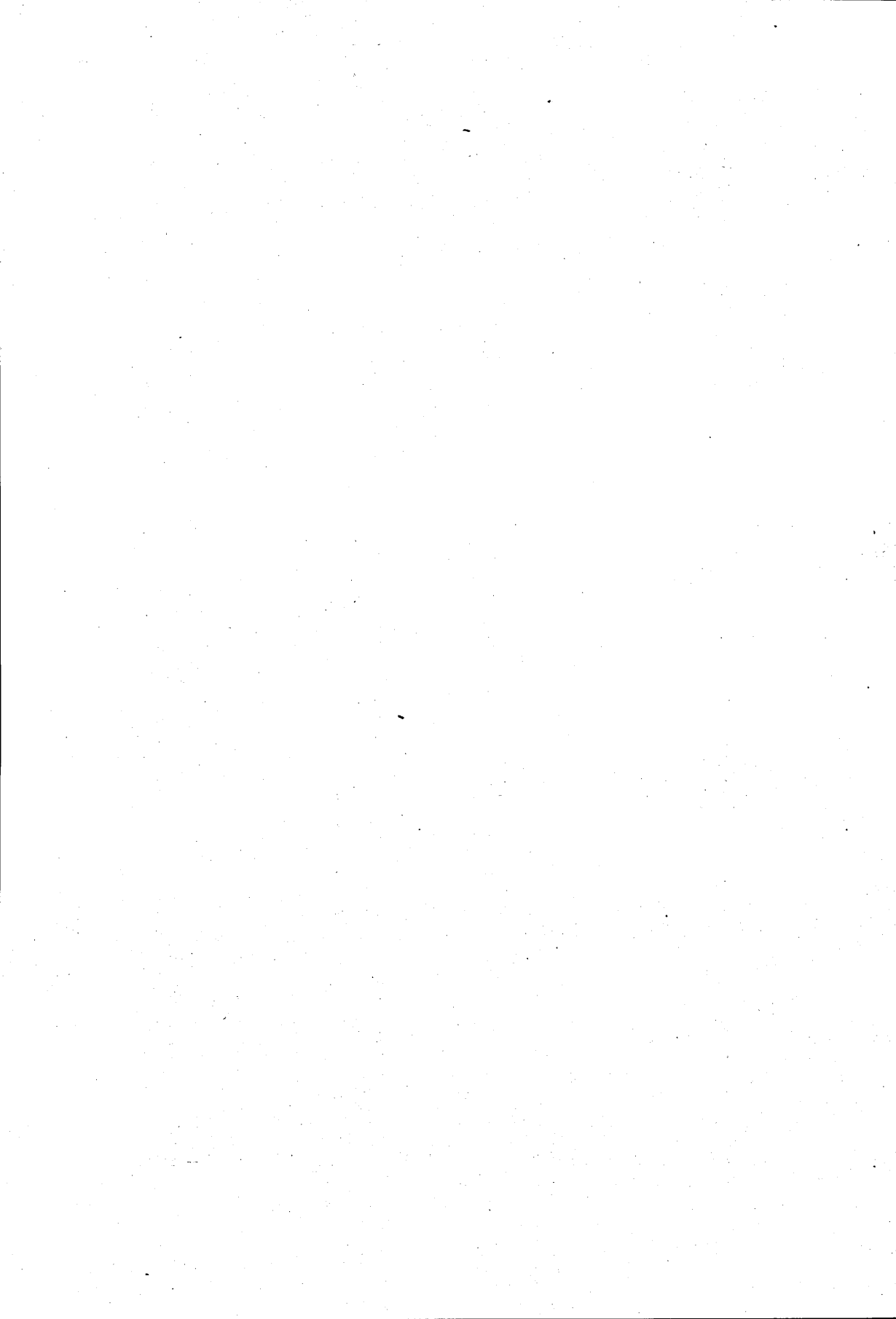
²⁴ A HARVÁTÓL LEÍRT LAPP „varázs-íj” rajza (HOLMBERG 1915: 109) is egy szinte szabályos körívre emlékeztet.

területen egységes neve. A régi fgr. elnevezés (~ fi. *noita*) csak a voguloknál található meg (vog. *naït*), de emellett itt is egész sor egyéb, valószínűleg kései, helyi elnevezés jelentkezik (vogT. *sātəp-kum* 'javas ember', É. L. *pupj' kāsana χum* 'istent, bálványt idéző férfi' stb.). Az osztjakoknál a legáltalánosabb, majdnem mindenütt ismert elnevezés a K. *tšəpən* 'varázslat' előtagot tartalmazó szókapcsolat (*tšəpənəŋ-χoi* 'varázsló', V. *tšipənəŋ-kū* 'jvasember' stb.)²⁵ Elterjedt még a *tərtəŋ-χoi* 'jós, tudós', a V. Vj. *jol* '(nagy és kis) varázsló', Trj. *mūltə-kō* 'imádkozó férfi', É. *semvōjaŋ-χo* 'látó ember' stb. (KARJALAINEN 551). Az obi-ugor sámánnevek első tekintetre nem sorolhatók egymástól élesen elkülönülő kategóriákba, s ez bizonyára a sámánizmus hanyatlásával is összefüggésben áll, vagyis azzal, hogy a tulajdonképpeni sámánok helyett már inkább csak különféle jósaik, álomlátóik, javasaik vannak. Hasonló képet mutat a lapp sámánizmus is, ahol — noha a sámán 3 kategóriája megkülönböztethető, de ezen kívül — több elnevezés található a különböző fajtájú látó és javasemberekre (ITKONEN II, 345).

E példákat azért említettük, hogy alátámasszuk a szamojéd sámán-elnevezésekre vonatkozó megállapításainkat. Ezek szerint valóban számolhatunk azzal, hogy az eredeti 'sámán' jel-ű szavak tabu-szavak voltak, s kevésbé elterjedt voltak, vagy nagyon is általános jelentésük ezzel magyarázható. Másrészt pedig az is kitűnik anyagunkból, hogy a sokféle sámán-elnevezés a sámán-kategóriák jelölését is szolgálja s létrejöttükben ennek is szerepe van. Egy részük azonban a sámánizmus hanyatlásával egyidőben jelentkezik az egyre ritkább „igazi” sámánok helyett fellépő, természetfeletti képességekkel már nem rendelkező álomlátók, kuruzslók, jósok megnevezésére.

HAJDÚ PÉTER

²⁵ Ez az osztják szó (mely egyébként az osztjából a vogulba is átkerült) — mint nemrégiben kimutattam (NyK. LVII, 250 kk.) zürjén eredetű lehet.

A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben

1. Ha nem is tudjuk, hogy az éppen gyülekező vendégek, miről is beszélnek majd, kinek mi lesz a szóba kerülő személyről vagy dologról a véleménye, megközelítő pontossággal előre meg tudjuk határozni, hogy az egyes hangok milyen gyakran fordulnak elő a társalgás folyamán. Meg tudjuk mondani a nyomdásznak is, hogy a kinyomandó kétíves novella szedéséhez körülbelül hány *a*-ra, *f*-re, *g*-re lesz szüksége. Nem kell ehhez mást ismernünk, csak a magyar nyelv statisztikai vizsgálatok alapján meghatározható fonetikai struktúráját.

A valóság mindig tartalmaz bizonyos meglepetéseket. Kiderül majd, hogy a szerző vagy az egybegyűlt társaság az egyik-másik hangot gyakrabban vagy ritkábban használta, mint ahogy erre az eddigi tapasztalatok alapján számítottunk. Eltérnek egymástól a más-más anyag alapján készült statisztikák is, melyekre a jóslást alapíthatjuk. A magyar *l* viszonylagos gyakorisága 5,9% TARNÓCZY T. szerint (aki Ady verseit vette alapul), 4,98% VÉRTES E. szerint (aki Veres Péter prózai szövegeit elemezte), 6,27% MIKES parlamenti gyorsító feljegyzései alapján.¹

Nem könnyíti meg a dolgunkat az sem, ha tudjuk, hogy körülbelül miről is lesz majd szó a beszélgetés folyamán, hogy szerencsés vagy tragikus kimenetelű-e a novella.

2. Kedvezőbb helyzetben vagyunk, ha költeményekről van szó. A vers tárgyának, alaphangulatának ismeretében azt is megjósolhatjuk, hogy bizonyos hangok viszonylagos gyakorisága milyen irányban és körülbelül milyen mértékben tér majd el a nemzeti nyelv statisztikájából adódó irányszámtól. M. M. MACDERMOTT angol versek statisztikai vizsgálata alapján például arra az eredményre jut, hogy a sötét magánhangzók gyakoribbak a mélységet, rejtett tárgyakat, sötét színeket, misztikus homályt, lassú, nehézkes mozgást, gyűlöletet, harcot ábrázoló sorokban stb.²

Feldolgoztam Petőfi lírai költeményeit 1847-től haláláig, külön csoportra osztva a forradalmi (vagy személyi haraggal telt) és az idillikus verseket. Azt tapasztaljuk, hogy a „kemény” *t*, *k* és az *r* dominál az agresszív versekben, negatív viszont az összefüggés a harag és a „lágym” *m* és *l* között. Feltehető, hogy ez az eltérés a magyar szókincs sajátosságaival függ össze, hogy a támadó indulat kifejezésére alkalmas szavakban viszonylag gyakoribb véletlenül a *t*, a *k*, az *r* stb. Hasonlóképpen módosul azonban a spektrum német vagy francia

¹ Vö. E. VÉRTES, *Phonetischer Aufbau der ungarischen Sprache*: ALH. III, 136.

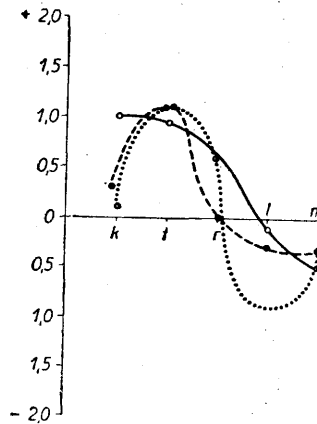
² *Vowel Sounds in Poetry. Their music and tone-colour*: Psyche Monographs No 13. London 1940, 89–92.

versekben is. Egybevettem V. Hugo és Verlaine agresszív versciklusait lírai hangúakkal. A k , a t ezúttal is gyakoribb volt a támadó jellegű versekben, az l és az m a líraiakban.³ Az r V. Hugo és Verlaine verseiben semlegesnek bizonyult, ami összefügghet a modern francia r „lágább” (lingvális vagy uvuláris) képzésmódjával.⁴ Hogy az r és az agresszió kapcsolata nem korlátozódik a magyar versekre, ezt valószínűvé teszi Rückert két versciklusának hangstatisztikája. Feldolgoztam az idillikus hangú *Liebesfrühling* ciklus első „csokrát” (Erster Strauß)⁵ és a *Geharnischte Sonette* 32 strófáját.⁶ A harcias „felvértezett” szonettekben a t , az r és — kisebb mértékben — a k dominál. A Szerelmes Tavasz-ban az l , az m (vö. 1. táblázat és 1. ábra).

1. táblázat

	Szelíd	Támadó
r	6,52	7,75
t	5,15	7,26
k	1,80	1,93
l	5,29	3,73
m	3,48	2,95

Az r , t , k , l , m hang viszonylagos gyakorisága (a hangok összességéhez képest) Rückert költeményeiben.

1. ábra. A függőleges tengely számadatai az egyes mássalhangzók gyakoriságát jelzik Petőfi (— — —), V. Hugo és Verlaine (-----), továbbá Rückert (.....) támadóhangú verseiben a költők egyéni átlagához képest.

3. Nagyobb egységek felé haladva, a semantika síkján önkéntelenül ugyanazt a törvényszerűséget keressük, mely a fonetika síkján érvényesül. Azt várjuk, hogy az elemek ezúttal is kötöttebbek, hogy a vers esetében könnyebb

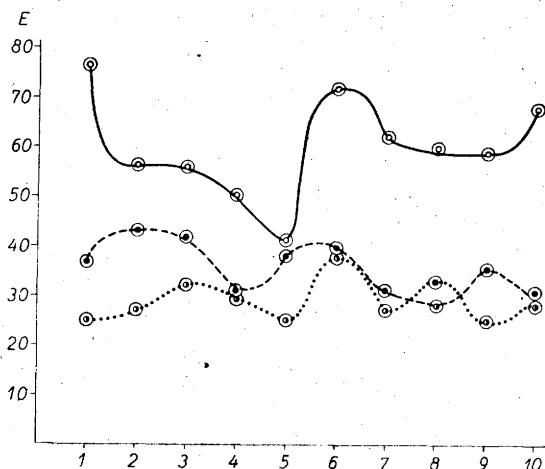
³ A statisztikai vizsgálatok eredményét részletesen ismertetem „A költői nyelv hangtanából” című könyvemben (Budapest 1959, 37 kk.).

⁴ Az *r-grass* illé inkább lágy (vagy lágú is lehet) a francia esztéták szerint. Vö. A. SPIRE, *Plaisir poétique et plaisir musculaire*. Paris 1949, 195, 234, 364.

⁵ Friedrich Rückerts Werke. Cotta, Stuttgart 1895. I, 9—30. 16 378 hangot tartalmaz a ciklus.

⁶ Friedrich Rückerts Werke. I, 3—16. 14 207 hangot tartalmaz.

kitalálni, melyik lesz a következő szó, mint a köznapi nyelvben, mintha, teszem azt, újságcikkekről lenne szó. A metrum, a rímek nagyon megkönnyítik a dolgunkat. A metrum segítségével többnyire meghatározható, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan (resp. hosszú vagy rövid) szótag következik-e, a rímek megkötik a sorvégi szó utolsó (esetleg két utolsó) szavának magánhangzóit és erősen korlátozzák a mássalhangzók variációs latitudjét is. Robert Frost, amerikai költő és esztéta azt tanította előadásában, hogy a költő csak addig szabad, míg az első szót le nem írta. Ez az első szó meghatározza már a vers jellegét, ahogyan az első versláb meghatározza a vers ritmusát. Mondatról-mondatra, szakasról-szakaszra egyre szűkebb térre szorul a költő választása.^{6a}

2. ábra. Ady „Valaki útvált belőlünk” c. verse egyes sorainak (---), egy újságcikk (-----) és egy két lány közt lefolyt beszélgetés első tíz mondatának (.....) semantikai „entrópiája” 20 kísérlet alapján. A függőleges tengely számai a kötetlenség fokát, a vízszintes tengely számai a vizsgált mondatok sorrendjét jelzik.

A valóságban ennek ellenkezője tapasztalható. Huszadik századi magyar versekkel, magnetofonra vett beszélgetések lejegyzett szövegével, mai újságcikkkel végzett kísérletek arra az eredményre vezettek, hogy (modern) versek esetében van egy mondat kipuhatólásához a legtöbb találgatásra (guess) szükség (vö. 2. ábra). Ez azt jelenti az információ elmélet nyelvén megfogalmazva, hogy a verseknek nagyobb a hírértéke, nagyobb az „entrópiája”. Az újságcikkekből, a mindennapi beszélgetésekben több a felesleges, redundans elem.

A hír (information) szó értelme az információ elméletben részben tágabb, részben pontosabban meghatározott, mint a köznyelvben. Minden hang vagy fényrengés hír forrása, tekintet nélkül arra, hogy nyelvi értelemben jelentős-e vagy sem. Hírről, beszélhetünk valahányszor a jeladó, a hírforrás több lehetséges jeltől, egy bizonyos jelkészletből az egyik- vagy másik jelet választja ki. A hír tehát valamelyik jel kiválasztása egy meghatározott jelkészletből. Minél nagyobb készletből választ szabadon a jeladó, annál nagyobb a közlés hírtartalma, hírértéke,

^{6a} Vö. J. W. BLACK—W. B. MOORE, *Speech, Code, Meaning and Communication*. New York—Toronto—London, 1956, 95 és k.

entrópiája (vagy negentrópiája), mivel annál nehezebb kitalálni, vajon melyiket is választja majd. A hírérték mértéke a hír kifejezéséhez szükséges „igen” és „nem” közötti döntések száma. (Az információ elmélet szerint minden híradás visszavezethető ilyen döntésekre.) A morze-kód egyes jeleinek hírértéke csekély, mivel két lehetséges jel között választhatunk csak, a kínai nyelv jelelé lényegesen nagyobb, hiszen ez esetben mintegy 10 000 jel áll rendelkezésre (G. A. MILLER, Language and Communication, New York—Toronto—London 1951, 41).

Ehhez hozzá kell tennünk: a hírérték az alternatívák számának logaritmusával egyenlő, ha az egyes alternatívák azonos valószínűséggel szerepelhetnek és egymástól függetlenek. Jól tudjuk, hogy a nyelv esetében ez nincsen így. Az *e* hang mintegy százszorta gyakoribb a *ty*-nél és így százszorta valószínűbb, hogy *e* hanggal és nem *ty*-vel találkozunk. Nem is függetlenek egymástól az egyes jelek; sokkal valószínűbb, hogy két mássalhangzó után magánhangzó és nem egy harmadik mássalhangzó következik. Az egyes hangok (vagy szavak) előfordulásának nagyobb vagy kisebb valószínűsége csökkenti hírértéküket. Különösen világossá válik ez szélső esetekben. A szókezdő *ty* hang után például a magyarban csak *ú* következhet, mivel a *tyúk* az egyetlen *ty*-vel kezdődő szavunk. Az *ú* és a *k* hírértéke ebben az esetben semmivel egyenlő, hiszen a szókezdő *ty* magába foglalja már mintegy a következő hangokat is. A hírforrás tehát önmagát ismétli csak, közlése *terjengős* (redundens). A hír értékvesztését, mely a jelek eltérő valószínűségéből következik, *terjengősségnek* (redundanciának) nevezik az információ elméletben.

A következőképpen igyekeztünk meghatározni a mondatok semantikai redundanciáját: 20 kísérleti alannyal annyit közöltünk⁷ csak, hogy néhány mondatot betűnként kell kitalálniuk. Jegyezhete a kitalált (vagy megadott) hangokat, s így szavanként mondatonként könnyebbé vált a találgatás. A kísérletek végén meghatároztuk a megadott és a kitalált hangok arányát. A következő három szöveggel kísérleteztünk: *a*) Ady, Valaki utravált belőlünk I—III, *b*) a „Tettekkel” c. cikk (Népszabadság 1959. július 12. száma, 3. oldal) első négy mondata, *c*) egy két fiatal nő között lefolyt beszélgetés eleje.

Ady Endre versének 60,5%-át meg kellett adni, az újságcikk esetében elegendő volt a hangok 32,8%-a, a többi kitalálták a kérdezettek. A beszélgetésvételéből a hangok 29,3%-át adtuk meg. Tanulságos az is, hogy mit kellett és főleg, hogy mit nem kellett közölnünk a játékban résztvevőkkel. Könnyen kitalálható, ami a helyzetből logikusan (szükségszerűen) adódik (pl. „le is feküdtem volna szívesen, mert nagyon *álmos vagyok*”) és még könnyebben található ki a bizonyos helyzetekben gyakran elhangzó banális mondatok (pl. „Hát olyan régen láttalak, hogy az csuda”, „hogy őszinte legyek”).

A hangok fölébe írott indexszám jelzi, hogy hányszor kellett megadni a hangot a 20 kísérlet folyamán. (Ha nincsen szám a hang felett, ez azt jelenti, hogy a kísérleti alanyok minden alkalommal segítség nélkül találtak rá a hangra.) Ez a szám tehát a hang „entrópiájával” arányos. Minél kisebb az indexszám, annál nagyobb a hang kötöttsége, redundanciája az adott szövegben. Minden mondat után zárójelben adom meg az el nem talált hangok százalékat a mondat összes hangjához képest. (Számos szótanban, mondatbanba vágó következtetést lehetne a szöveg alapján levonni. De ez messze vinne a tárgyunktól, s így ezt más alkalommal tenném meg.)

Két nő beszélget

	20	20	11	13	17	5	1	5	2	14	6	2	1	1	1	3	9	2	3	1							
A:	I	r	t	ő	ő	r	ü	l	ő	k,	h	o	g	y	t	a	l	á	l	k	o	z	t	a	m	v	e
l	e	d	v	é	g	r	e	(25,3%).	H	á	t	o	l	y	a	n	r	é	g	e	n	l	á	t	t	a	e

⁷ A többes szám nem formális. A kísérleteknél igen sokat segített nekem Dr. MAGDICS KLÁRA.

l a k, h o g y a z c s u d a (27,7%). N e m z a v a r l a k
19 11 6 4 2 12 1 20 2 1 20 11 13 6 1
s e m m i b e n s e m (32,0%)? M i t c s i n á l s z (30,0%)?
20 10 1 20 15 8 18 2 20 19 7 6 14 1
B: É p p e n u n a t k o z t a m, é s i r t ó ö r ü l ö k,
1 18 9 3 1 20 17 12 4 1 20 18 15
h o g y e l j ö t t é l (25,4%). K o m o l y a n (38,6%). M e g -
20 4 3 1 7 1 9 19 15 17 12 19 14 3 2 1 6 20 13
m o n d o m, h o g y l e i s f e k ü d t e m v o l n a s z í -
3 19 9 4 12 4 16 1 1 1 8 20 6
v e s e n, m e r n a g y o n á l m o s v a g y o k, d e g o n -
1 1 17 12 3 12 2 20 16 7 2 14 10 1 2 11 2 16 3 1
d o l t a m, m é g s e b í r o m k i, h o g y n e l á s s a -
1 20 7 16 8 1 20 12 15 1 20 3 1 20 12 16
l a k (27,6%). **A:** N a h á t e z n a g y o n h e l y e s, c z t
19 7 10 2 6 5 2 19 4 1 18 17 18 11 11 5 8
e l i s v á r t a m t ö l e d (33,3%). H á t m e s é l j, m i t
2 8 4 19 17 4 18 13 20 17 9 1 1 19 12 5 2
c s i n á l t á l, m o s t m á r p o n t o s a n h á r o m h e t e
6 5 13 1 1 1 19 14 8 20 17 19 1 1
n e m l á t t u k e g y m á s t (25,5%). **B:** M o s t k é p z e l d
6 1 20 15 5 9 8 2 15 5 1 20 19 16 2 9 4 15
e l, á l l a n d ó a n d o l g o z o m (31,0%). A k á r m i l y e n
19 8 3 2 8 20 9 12 3 2 20 9 15 5 20 9 11 3 1 16 4
r o s s z u l h a n g z i k e z, d e e z í g y v a n (40,6%). **A:** N e
12 20 16 16 8 17 4 4 14 1 19 10 13 15 2 19 8
m o n d d (26,7%). É s e z h o g y l e h e t (43,3%)? E z t n e m i s
14 3 1 5 4 5 20 20 13 2 2 14 2 20 19 13
t u d o m e l k é p z e l n i (25,6%). **B:** E g y s z e r ú e n r á m
15 11 3 5 1 20 16 6 2 13 13 19 17 19 2
k é n y s z e r i t e t t é k (33,3%). A f ő n ö k ö m n e k a d i p l o -
2 17 11 6 1 7 3 17 5 20 18 3 6 6 20 17 3
m a t e r y é t g é p e l e m s z ü n e t n é l k ü l, é j j e l -
20 6 12 16 4 20 15 19 12 13
n a p p a l (26,5%). **A:** H á t e z b o r z a s z t ó (22,3%). É s l e g
6 19 11 20 5 2 1 18 5 5 1 3 1 16 1 19 20
a l á b b e z v a l a m i é r d e k e s d o l g o g (32,2%)? **B:** A b -
17 11 1 6 1 20 18 12 6 14 18
s z o l ú t n e m é r d e k e s, t e l j e s e n u n a l m a s, a
20 20 19 20 11 5 13 2 3 4 3 8 20 12 17 17 13 7 2 20 13 13 2 1 9
T M K s z é r v e z e t e (32,3%). E z a t é m a, k é p z e l d e l
20 4 15 4 17 7 1 16 5 18 15 11 15 5 3
(45,6%). H á t e z n e m é r d e k e s (29,7%). A z t h i s z e m,
19 20 16 7 9 2 18 17 2 2 20 6 1 18 7 20 16 5 1 19 1 3
a v é g é n k a p o k é r t e e g y d o b o z z s e r b ó t (41,1%).
20 13 14 4 17 20 1 1 17 3 7 1 1 19 9 16 20 15
É s e z é r t, n e m é r d e m e s (34,1%). Ú g y e (73,3%). É s
18 6 8 20 5 1 20 5 4 1 20 8 6 2 3 2 5 20 10 11 12 7 1
e z é r t ü l ö k b e n t m i n d e n n a p n y o l c i g a h i v a -
20 18 8 8 17 10 20 18 5 1 1 1
t a l b a n (28,0%). **A:** D e a z é r t, h o g y ő s z i n t e l e g y e k,
20 20 6 15 7 3 11 4 6 1 20 14 13 20 13 6
n é h a f ő l h í v h a t t á l v o l n a (26,20%). **B:** E z t t é n y -
5 1 2 1 2 19 4 3 2 10 2 5 20 14 8
l e g m e g t e h e t t e m v o l n a, d e v a l a h o g y t é n y -
20 20 2 15 7 1 4 1 1 6 1 3 20 4 20 13
l e g m é g e r r e s e m v o l t i d ő m (23,20%). É s h o g y -
16 2 20 13 2 15 11 4 1 16 2 12 14 12 12 20 17 11 13 8
h a d o l g o z n o m k e l l, a k k o r r o s s z i s a k e d -
19 11 6 13 2 17 1 1 20 6 19 17

v e m (37,60%). A: A z t e l t u d o m k é p z e l n i , b á r T é .
 6 18 8 2 2 9 5 2 4 20 6 7 6 4 2 2 5 2 2
 g e d r o s z k e d v ű n e k v a l a h o g y n e m t u d l a k
 1 20 7 6 18 1 2 12 2 15 2 11 5
 e l k é p z e l n i (19,1%). N e m t u d o m , h o g y m i é r t , d e
 19 6 15 4 4
 e z í g y v a n (29,6%).

Ezek szerint lényegesen nagyobb a beszéd, az átlagos újságciikk semantikai kötöttsége, mint a modern versé.

De hitelt adhatunk-e az ilyen kísérleteknek? Amikor fonémák átmenet-valószínűségét határozzuk meg, nem abból szoktunk kiindulni, hogy hányan várják a kísérleti alanyok közül *k* után az *l*-t. Meghatározzuk szövegek vagy hangfelvételek alapján az *l* gyakoriságát az *ót* megelőző hangok függvényében. Így kellene eljárniuk szavak esetében is. Ez az út azonban alig járható. A fonémák száma a szavak számához viszonyítva elenyészően csekély. Ennek megfelelően a lehetséges kombinációk száma is sokkalta nagyobb a szavak esetében. A szövegek, hangfelvételek szinte beláthatatlan tömegét kellene feldolgoznunk ahhoz, hogy a semantikai átmenet-valószínűség nyelvi normáit meghatározhatassuk. Megfelelő gépi berendezésekkel valószínűleg ezek a nehézségek is leküzdhetők. Az objektív módszer kialakításáig azonban az elektronikus agy helyett felhasználhatjuk az emberi agyat is. Kísérleteinknél abból a feltevésből indultunk ki, hogy a hallott mondatok valamiképpen nyomot hagynak az egyes embereken. Minél gyakoribb egy szókapcsolat, annál mélyebb ez a nyom, annál könnyebben, készségesebben társítjuk az egyik szót a másikhoz. Minél több embernek jut egy *a* szóhoz egy *b* szó az eszébe, annál valószínűbb, hogy a kettő a beszédben, az írott szövegekben is gyakran követi egymást. Semmiféle eddigi tapasztalat sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy a s z u b j e k t í v v á r a k o z á s megfelel az egyes szavak o b j e k t í v á t m e n e t - v a l ó s z í n ű s é g é n e k. Tudjuk ugyanakkor, hogy a hangok, szavak felismerésében, nyelvérzékünk kialakításában az ösztönös valószínűségszámításnak döntő szerepe van. Hasonló eljárást követett SHANNON, hasonlóképpen, jártak el nyomában mások is.⁸

Felvethető a kérdés: vajon az Adyt alaposan ismerő kísérleti alanyok is ilyen kevés hangot találtak volna ki költőjük verséből? Talán nem is olyan nagy valójában Ady versének entrópiája, meglehet, hogy a kísérleti alanyok azért érték csak el ilyen gyenge eredményt, mert nem ismerték az Ady versek semantikai, szintaktikai szabályait. A szokottól való eltérésnek is lehetnek és vannak szabályai. A szokottól (és más költők szokatlanságaitól) való eltérés maga is kötelezővé, szabállyá válhat. Hogy bizonyos értelemben éppen a nagy költő egyéniségek nyelve szabályszerű (s így redundens), azt abból is láthatjuk, hogy könnyebben utánozhatók, karikírozhatók, mint a jelentéktelen költők. Úgy szoktuk mondani: sajátos stílusuk, sajátos nyelvük van. Az egyes költők-nél felfedezett gyakori (szokásos) szokatlanságokat emelik ki az epigonok, a karikaturisták. Sajátos redundanciái alapján jellemzi a költőt a kritikus, ezek alapján ismeri fel a szerzőt, javítja a szöveget a filológus.

Mindezek ellenére, úgy hiszem, nem értelmeztük helytelenül a kísérlet eredményét, amikor azt mondtuk, hogy az Ady vers kevésbé terjedős (redundens), mint az újságciikk és a beszélgetés. Mégha kötelezőnek, törvényszerűnek fognánk is fel a szokottól való eltérést a modern versben, például a szokatlan jelző használatát (bár nem az), el kell találnunk minden esetben, hogy a meg-

⁸ C. E. SHANNON, Prediction and Entropy of Printed English: The Bell System Tech. J. XXX (1951). — FRIEDA GOLDMAN EISLER, Speech Production and the Predictability of Words in Context: The Quaterly Journal of Experimental Psychology X (1958).

határozatlan számú szokatlan, váratlan lehetőség közül melyiket választja a költő és erre jóval kisebb az esély, mint ha meghatározható számú szokott szó közül kellene választanunk. A költők egyéni nyelvét meghatározó törvényszerűségek, a szokatlan szavak törvényei sokkalta bonyolultabbak, mint a köznapi nyelv. A költő „modorosságai” ellenére nehezebben tapintható ki a soronkövetkező elem, a modern versben, mint a köznapi beszélgetés során. Ezt bizonyítják a kísérletek is. Nem adtam meg a költő nevét, ahogyan nem adtam meg a felvett beszélgetés szereplőinek nevét sem. A kísérleti alanyok többsége felismerte Adyt, ki előbb ki később. A beszélgetők a cikkíró egyéni nyelvét, egyéni kötöttségeit nem ismerték, nem ismerhették (csak amennyire a szöveg alapján fokozatosan kibontakoztak). Kedvezőbb helyzetben voltak tehát a vers esetében. (Nem is szólva arról, hogy a kísérleti alanyok egy része feltétlenül olvasta már, ha talán nem is figyelmesen, Adynak ezt a talán kevésbé ismert versét. A két lány beszélgetését pedig félfüllel sem hallhatták a múltban.) Ennek ellenére lényegesen nagyobbak bizonyult a vers entrópiája.

A mindennapi élet nyelvében láthatatlan, de erős szálak kötik össze a szavakat. Ezekben a szálakban botladozunk szüntelenül, amikor idegen nyelven beszélünk, idegen nyelvre fordítunk. Nem véletlen, hogy a többnyelvű Svájcban született meg a nyelvészeti stilsztika, mely a nyelvnek ezeket az addig még íratlan törvényeit igyekszik kitapintani.

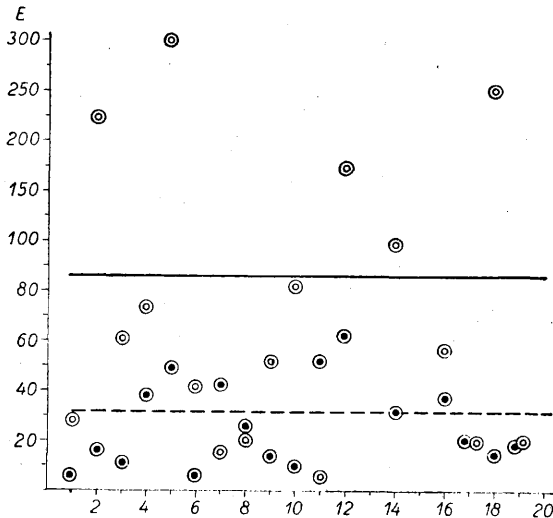
CHARLES BALLY francia stilsztikájában⁹ arra tanít például, hogy a *chaleur* szóhoz sokféle jelző járulhat. A *chaleur* lehet *suffocante, accablante, tropicale, torride, sénégalienne* stb., a *froid* lehet *épouvantable, mordant, cuisant, pénétrant, perçant, âpre* stb. Ez a sokféleség abban az illúzióban ringathatna, hogy bármilyen értelmes (tárgyilag megfelelő) jelzőt fűzhetünk a *chaleur*-höz, a *froid*-hoz. Könnyen meggyőződhetünk róla, hogy ez nincs így. A *froid raidissant* értelmes (*froid qui raidit les membres*), megfelel a magyar *dermesztő hideg*-nek, de nem használatos, nem posszibilis. Ugyanez áll más szintagmákra, így az állítmány és határozó viszonyára. A *grièvement* és *gravement* szó szinoním. Ennek ellenére csak a sebesült lehet *grièvement blessé*, a beteg *gravement malade* (I, 70 kk.). Kötöttek, konvencionálisak a köznapi nyelvben, a népnelvben a hasonlatok is. A németben úgy iszik valaki, *mint a kefekötő*, a francia úgy iszik, *mint a tűzoltó* (*boire comme un pompier*), mint egy lengyel (*b. comme un polonais*), mint egy szivacs (*b. comme une éponge*). Az angol fordító szemrebbenés nélkül hallal helyettesíti a kefekötőt, a szivacsot, mert az angolban az iváshoz ez a hasonlat tartozik (*to drink like a fish*). A *Bürstenbinder*, a *pompier*, a *fish*, a *kefekötő* szó szinte közvetlenül az őt kiváltó *trinken, boire, to drink, iszik* igéhez fűződik, és az igazi kefekötőhöz, tűzoltóhoz, az eleven halhoz alig van már köze.

A konvencionális jelző vagy határozó, a konvencionális hasonlat redundanciája igen nagy. Egy újságcikkből kiemelt mondatból („Valósággal *elemi erővel* tört ki a vita során a kívánság. . .”) kipontoztuk a jelzót. 10 személy közül 9 még a jelző szótagszámának megadása előtt helyesen tippelt, 1 pedig az első hang megadása után talált rá a kihagyott szóra.¹⁰ A „*Forró*, testvéri szeretetünket küldjük a román testvérpártnak” mondatban az első jelzót 10 személy közül 6 első ízben, minden segítség nélkül kitalálta, 1 a szótagszám alapján, 3 pedig az első hang megadása után. Amikor ugyanezt a jelzót egy Tóth

⁹ *Traité de stylistique française*.² Heidelberg—Paris, é. n. I—II.

¹⁰ A kísérletknél először pusztán a mondatösszefüggés alapján próbálták meg kitalálni a kérdezettek a jelzót. Azután a szótagszámot adtam meg, majd az első hangot, azután a másodikat, stb.

Árpád verssor¹¹ alapján megszerkesztett prózai mondatból hagytuk el („*Forró* hír repül felénk a táviródróton át”), 10 közül 3 ember találta el hatodik alkalomra (a szótagszám és négy hang, *forr* megadása után), 2 hetedik alkalomra (amikor a teljes szót megadtuk már). A két első hang megadása után (*fo-*) többeknek eszébe jutott a *forró* szó, de félretolták, mint alkalmatlan ötletet és többnyire a *fontos* mellett kötötték ki. A *súlyos tévedés* jelzős szerkezetben a jelzőt tizen a szótagszám vagy az első hang megadása után kitalálták már. Egészen más volt az eredmény, amikor József Attila „Alkalmi vers”-éből emeltük ki a *szerető tévedés* szintagmát. 10 résztvevő közül 5 csak öt hang meg-

3. ábra. A függőleges tengely számai a jelzők kötetlenségének fokát, „entrópiáját” jelzik, a vízszintes tengely számai a jelzők sorrendjét Tóth Árpád „Orgonák” c. versében (üres karikák) és egy újságcikkben (kitöltött karikák). A két vonal a vers (egyenes) és az újságcikk (szaggatott vonal) jelzői kötetlenségének középértékét ábrázolja.

adása után találta el a szót, 1 személy négy hang után talált rá, 3 kísérleti alany az ötödik (utolsó) hang megadása után is „tartózkodott”. Amikor Tóth Árpád „Orgona” c. verséből vett *hűs zene* jelzőjét kellett eltalálni, több kísérleti alany az utolsó betű megadása után is más jelzőre (*hűséges*) tippelt, azután feladta a versenyt. Amikor a *fanyar szobát* szerkezetből adva volt a jelzett szó és a jelző két első hangja (*fa... szobát*), a legkülönbözőbb javaslatok hangzottak el (*fagyos, fapadlós, fakó, faburkolatos*), de (két kísérletsorozat folyamán összesen 30 személy közül) senki se hozta szóba a versbeni jelzőt az *ny* megadása előtt. A legtöbben még ezután is haboztak, holott nagyszótáraink tanúsága szerint a *fanyar* melléknéven (és tórokonain) kívül csak a *fanyelű, fanyeső, fanyomatos* kezdődik *fany*-nyal.

A 3. ábra az „Orgona” jelzőinek és a már idézett újságcikk megfelelő számú jelzőjének erősen eltérő kötöttségét, várhatóságát (predictability)

11

... s a fák
Zsongnak, mint sínmenti nyurga póznák,
Ha rajtuk szárnyas, *forró* hír repül...
(Március)

érezelteti 20—20 kísérlet alapján. A jelzők a versben általában lényegesen váratlanabbak, mint az újságcikkekben. Azt is elárulja az ábra, hogy entrópia (hírérték) szempontjából sokkalta szélesebb a költői jelzők szórása. A leg-szokatlanabb jelzők mellett szinte banális jelzők állnak. Az olvasó tehát mégcsak a jelző váratlanságával sem számolhat biztosan. A várt váratlan jelző helyett néha szokatlanul szokványos jelző következik.

A jelzett szó megadása után a kísérleti alany kedve szerint találghatott. Amikor kérte, megadtuk a jelző első betűjét. Ismét találghatott, majd a következő betűt kérte. És így tovább. A pontozásnál az alábbi „díjszabást” vezettük be:

Sikertelen találgatás:

az első hang megadása előtt	1 pont
az első hang megadása után	2 pont
a második hang megadása után	4 pont
és így tovább.	

A megadott hangok díja:

1 hang	5 pont
2 hang	10 pont
3 hang	20 pont
és így tovább.	

A megadott utolsó hang duplán számított. Ha a kísérleti alany az utolsó hang megadása után sem ismerte fel a szót, hibapontjait kétszeresére emelte.

Megadom egyúttal az ábra kulcsát. A sorszámok a következő jelzős szerkezeteket jelölik:

1. szocialista munkaverseny
2. görbe kése
3. szélesebb kibontakozásáról
4. fanyar szobát
5. jelentékeny eredményekben
6. hús homály
7. szép számadatai
8. halk hurok
9. féléves tervteljesítésről
10. rezge rése
11. nagy eseményét
12. lila fürtön
13. nagyszerű hagyománya
14. arany fényt
15. építő tettekkel
16. nagy, kevély opált
 - a) nagy
 - b) kevély
17. komoly erőfeszítések
18. ferde kés
19. nagy munka
20. édes emlék
21. elkövetkező időkben
22. sóhajtó illat
23. valamennyi alapszervezetének
24. hús zene
25. területi, választott pártszerveket
 - a) területi
 - b) választott
26. tágranyílt, opál szeme
 - a) tágranyílt
 - b) opál

27. a budapesti és megyei pártértekezleteken
 a) budapesti
 b) megyei
28. felfénylő, drága, ritka percnak
 a) felfénylő
 b) drága
 c) ritka
29. az egész párttagság

Ha a magyarban azzal indul a mondat, hogy:
 Sír, mint. . .

már fut is előre a gondolat, hiszen tudjuk, hogy csak a *záporosó* következhet. József Attila versében (Egy kis gyermek sír) azonban élesen lekanyarodik a vers a szokott útról:

. . . ahogy a vízben sír a mész.
 Sír, mint a. . .

Ismét csalódunk várakozásunkban:

. . . víz sír a fedő alatt.
 Sír, mint a holt fa, melyet tűz emészt.
 Sír, mint csarnokban a futószalag. . .

Ugyanilyen minimális a hasonlatok redundanciája Trakl, Rilke, Apollinaire vagy Eluard verseiben.

Das Fieber donnert. Ihre Eingeweide
 Brennen wie Berge. . .

(Trakl, Das Fieberspital)
 Et moi j'ai le coeur aussi *gros*
 Qu'un cul de dame damascène. . .

(Apollinaire, La chanson du mal-aimé)
 J'étais jeune je jouais comme un rire respire. . .
 (Eluard, L'enfance maitresse)

A köznapi, hírlapi, népi szókapcsolatok és a költői szófűzés között minőségi különbség van. A nagyfokú szemantikai entrópia törvényszerű jelenség a modern költészetben, egyike azoknak a lényeges vonásoknak, melyek megengedhetővé teszik, hogy a költői „nyelv”-et szembeállítsuk a hétköznapi élet nyelvével. Tisztában van ezzel a fordító is, aki egységként kezeli általában az idegen nyelv szószerkezeteit és a fordítás során a megfelelő magyar szó szerkezeteket állítja velük szembe, szavanként fordítja azonban a szószerkezeteket, hasonlatokat, ha versről van szó.

Magunk is érezzük, hogy valóban más „nyelv” a hétköznapi élet nyelve, amikor a költő szándékosan a hétköznapi szintre csökkenti a szemantikai entrópiát. Ilyenkor úgy hat a redundens szószerkezet, mint az idegen szó az anyanyelvi szövegben. Gúnyos gesztussal dobja oda Verlaine az udvarias klisé parafrázisát elvált feleségéhez írott fájdalmas hangú „invektívái”-ban.

Femme à jamais quittée, ô oui! *reçois* ici,
 Non sans *l'expression* d'un injuste regret,
 L'insulte d'un qu'un seul remord ramènerait.
 (O, la Femme. . .)

A *recevez l'expression de* kezdetű levélsémát kölcsönzi a „Parfait Secrétaire”-ből, hogy a gyűlölet nagyon is eleven kifejezésévé változtassa a tisztelet hült helyét őrző klisé.

Hogy a megszokottól való eltérés, a nagyobb entrópia szervesen hozzátartozik a költészethez, ez a felismerés egyidős a poetikával. Aristotelés szemére veti Ariphradésnek, hogy „jogtalanul mókázik a tragédiaírókkal, hogy olyan nyelven írnak, amilyent senki sem beszél”, hiszen a költői nyelv szépsége szorosan összefügg a kifejezések szokatlanságával. Beszédés példák segítségével világítja meg, hogyan vész el nyomtalanul a vers szépsége, amint a szokatlan szót egy redundensebb formával cseréli fel az ember. (De arte poetica liber. XXII. G e r é b J ó z s e f fordításában idéztem: Budapest, 1891. 67 és kk.).

4. A költői közlés nagyobb entrópiája nyilván összefügg a vers írott jellegével. *Verba volant*. . . Ez azt is jelenti, hogy a kimondott szó visszavonhatatlanul elhangzott, megmásíthatatlan. Könnyebben javíthatunk márványba vésett szövegen, mint kimondott mondatokon. A társas együttlét ritkán túri meg a csendet. Lépten-nyomon rákényszerülünk, hogy alapos megfontolás, sőt alapos ok nélkül mondjunk valamit. FRIEDA GOLDMAN EISLER vizsgálataiból tudjuk, hogy a beszédszünetek időtartama arányos a szünetet követő közlés informatív értékével.¹² Az írott közlés esetében ezek a nekirugaszkodások (hesitation pauses) az emberi élet határain belül tetszőlegesen megnyújthatók.

Tanulságos, amit erről Heine kortársának, Ferdinand Hillernek emlékezőseiben olvassunk:

„Sokszor kérdeztek tőlem, vajon ugyanolyan szellemes volt-e Heine beszélgetés közben, mint írásban. Hisz ez képtelenség lett volna! Amikor valamelyik nap meglátogattam, éppen íróasztalánál ült. Kíváncsi pillantást vetettem az előtte fekvő papirosra. Alig akadt egyetlen sor, melyet át ne húzott volna, s fölébe ne írt volna egy másikat. »És az emberek ihletről, megcsállottságról és effélékről regélnek« — szolt gúnyos hangon... Az író igyekszik a legfinomabb szellemi szőlőszemekből egy pohár bort kisajtolni számunkra. Mi sem természetesebb, mint hogy az a bor, mely a maradék szőlőből készült nem éri el ezt a minőséget.”¹³

Mallarmé évtizedekig formálta, tömörítette verseit. Tudatosan arra törekedett, hogy minden banális, nélkülözhető (redundens) elemtől megtisztítsa a költeményt.

„Je t'envoie enfin ce poème de *L'Azur* que tu semblais si désireux de posséder. Je l'ai travaillé ces derniers jours, et je ne te cacherai pas qu'il m'a donné infiniment de mal — . . . Il m'a donné beaucoup de mal, parceque banissant mille gracieusetés

¹² „Pauses and transition probabilities appear in consequence mutually related; predictability, i. e. high transition probability (or redundancy) and fluency being as closely linked as pauses and uncertainty of prediction (or entropy).” *Speech Production and Information: The Quarterly Journal Experimental Psychology X* (1958), 103 k. Vö. még: *The Predictability of Words in Context and the Length of Pauses in Speech: Language and Speech I* (1958), 226 kk.

¹³ Vö. *Gespräche mit Heine*. Hrg. von H. Houben. Frankfurt 1926, 208 k.

lyriques et beau vers qui hantaient incessablement ma cervelle, j'ai voulu rester implacablement dans mon sujet. Je te jure qu'il n'y a pas un mot qui ne m'ait coûté plusieurs heures de recherche...”, írja Henri Cazalisnak a költő.¹⁴ És ezúttal egy viszonylag rövid idő alatt készült költeményről van szó. Egy másik levelében azt fejtegeti, hogy voltaképpen minden írásmű elejét és végét el kellene hagyni.¹⁵

Az alkalmi és ifjúsági versektől, variánsoktól eltekintve 62 költeménye maradt ránk, mintegy 1100 írott szó. Egy nap alatt is lényegesen többet mondott ennél Mallarmé (aki szívesen, szellemesen társalgott magánéletében). Első költeményétől haláláig 40 év telt el. Mintegy tizenhárom nap esik tehát verseinek minden egyes szavára.

Rilke is elítéli a „sovány hasonlatokkal”, a megszokás langyos melegével beérő költőket.

... Wie sich doch alle
wohnen im warmen Gedicht, häuslich, und lang
bleiben im schmalen Vergleich. Teilnehmende. Du nur
ziehst wie der Mond.

(An Hölde.lin)

Schiller így jellemzi a hallgatás szerepét a költői alkotásban:

Jeden andern Meister erkennt man an dem, was er ausspricht,
Was er weise verschweigt, zeigt mir den Meister des Stils.

5. Bajos lenne teljes egészében az írásbeliségből levezetni a költemények nagyfokú semantikai entrópiáját. Még ha el is tekintünk attól, hogy a költemény nincs eleve íráshoz kötve (mi itt első sorban a nyomtatott modern lírát tartjuk szem előtt), feltűnő a vers entrópiája más írott műfajokhoz, a politikai tárcához, hivatalos vagy kereskedelmi levelekhez, a népszerű tudományos közleményhez stb. képest. Ez a sajátos vonása a költői formának nyilván a költemények funkciójával függ össze.

Amikor üdvözlőlapot vagy táviratot küldünk valakinek, nem helyezünk különös súlyt az egyes szavakra. Azt akarjuk csak, hogy azok, akiknek a táviratot küldjük, tudják, hogy rájuk gondolunk. Úgyszólván kész üdvözlő szövegek közül választjuk az egyiket vagy másikat. Néha ezt tesszük a szó szoros értelmében. Aláhúzzuk a posta által javasolt üdvözlő mondatok közül a legkevésbé idegenszerű mondatot. Az ilyen üdvözlő lap „tartalmát” ki lehetne egyetlen jellel, a lap vagy távirat keretének színével fejezni. A kondoleáló távirat alig tartalmaz több információt, mint amit a gyászkeret már úgyszólván kifejez. A postai gyakorlatban különbséget is tesznek redundens üdvözlőlap és egyéb információt is tartalmazó közlemény között. Magyarországon 20 filléres bélyeget kell ragasztani vidéki képes levelezőlapra, ha a lap üdvözleten kívül más információt nem tartalmaz. Egyébként azonos körülmények között hasonló terjedelmű (kevésbé redundens) közlemény portója 40 fillér.

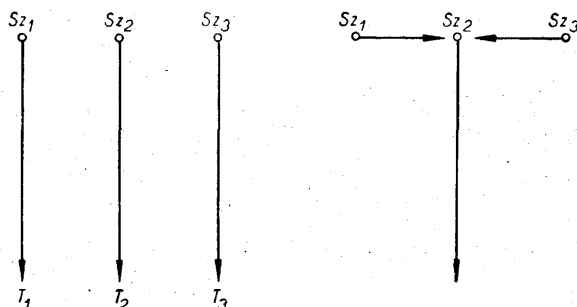
A költő nem érheti be, úgy látszik, ezzel az olcsóbb megoldással. A szerelmes vers mondatait nem válogathatja össze valamelyik szerelmi levelezőből.

Ha egy művész mozaikcockákkal képezi le modelljét, nyilvánvaló, hogy ábrázolása annál pontosabb, minél kisebb mozaikcockákkal dolgozik. Ugyanez áll a szavakkal való ábrázolásra is. A köznapi beszéd nagyfokú semantikai kötöttsége, a semantikai elemek erős tapadása csökkenti a nyelvi forma rugal-

¹⁴ Stépahe Mallarmé, Correspondance 1862–1871. Paris 1959, 103.

¹⁵ MICHAUD, Mallarmé. L'homme et l'oeuvre. Paris 1953, 26.

masságát. Minél kisebb semantikai elemekből áll a nyelvi forma, annál engedelmesebben simulhat a kifejezendő tartalomhoz. Minél jobban függnek egymástól a szavak, minél nagyobb az átmenet-valószínűség (transition probability), annál lazább a mondat és a valóság kapcsolata (vö. 4. ábra). Ha nyelvi szabály (a horizontális kötöttség) határozza meg, hogy egy jelzett szóhoz milyen jelző járulhat, hogy az állítmányt milyen hasonlattal egészíthetem ki, akkor ez a jelző, ez a hasonlat alig hoz be új elemet a valóságból, egyszerűen erősíti, aláhúzza a jelzett szóban, az állítmányban már kifejezett hírt. (BALLY, *Traité de styl.* fr. I, 70 k.). A jelző, a hasonlat eredeti jelentéséről gyakran nem is veszünk már tudomást.

4. ábra. A kötetlen és kötött szókapcsolatok sémája. Sz = szó, T = tárgy. A kötött szókapcsolatokban (jobboldalt) a szavak közötti kohézió lazítja a szavak és az ábrázolandó valóság kapcsolatát.

A XIII. századbéli francia hallgató vagy olvasó aligha érezte át az ilyen sorok komikus báját:

Douce dame, froiz glaives vos destroigne!¹⁶
(Édes hölgyem, járja által hideg acél a tested!)

Nem lepte meg őket nyilván az sem, hogy Aucassin az egyfogú, szénfekete, torzonborz, dagadt ajkú szörnyszülött „Bi a x frere”-vel (S z é p öcsém) szólítja meg (28, 15–25). Ezek a jelzők nem deskriptív jellegűek, nincsen semmi kapcsolatuk a megszólított testi vagy erkölcsi tulajdonságaival. Semantikai egységet képeznek a jelzett szóval és egy adott helyzethez kapcsolódnak, mely automatikusan váltja ki a megszólítást.

Lényegében azonos ez a folyamat azzal az alacsonyabb szinten lejátszódó, jól ismert, mérhető jelenséggel, melyet adaptációnak hívnak.¹⁷ A bőr egy adott pontját érő folyamatos nyomás egyre csökkenő ingerületet vált ki. Érzékszerveink egyre kevésbé közvetítik a hírt. (Éppen ezért rendes körülmények között nem érezzük testünkön a megszokott ruhát.)

A szokatlan, váratlan jelző, nem kerülheti el a figyelmet.

Körül *szomorú*, déli zaj esőrog.
(Tóth Árpád, *Kisvendéglő*)

¹⁶ *Chansons satiriques et bachiques du XIIIe siècle.* Éd. par A. Jeanroy et A. Langfors. Paris, 1921. 46.

¹⁷ J. GORTSCHICK, *Die Leistungen des Nervensystems.* Jena 1951, 69.

Starker, stiller, an den Rand gestellter
Leuchter: oben wird die Nacht *genau*.

(Rilke, An den Engel)

Die Sterne erschrecken so *weiß*.
(Heym, Halber Schlaf)

Élesen elűt a banális, észrevétlenül elsikkadó dedikációktól az a paradoxális ajánlósr, amit Apollinaire írt egy levél alá.

tout terriblement

Guillaume Apollinaire¹⁸

A szövegben kurzív szedéssel kiemelt szavak enyhe sokk ütésként érik a várákozásában megcsalt olvasót, aki kénytelen megpillantani a csillagok fehér fényét, mert az *erschrecken so* után sokféle határozóra (*sehr, fürchterlich* stb.) számíthatott, de erre nem. Fel figyelünk a villák, tányérok csörgésére és ugyanazt a *szomorú* monotoníát, fájdalmas szürkéséget érezzük ki belőle, mint Tóth Árpád.

Megakadunk a *pontos* (genau) szón, amikor a költő a leszálló estével, a beálló éjszakával hozza kapcsolatba szokatlan módon. Az éjszakához inkább a *sötét, vaksötét, holdfényes, csillagos* melléknév „tartoznék”. Ha pedig a *pontos* szóhoz keresünk szavakat, pontos *emberre*, pontos *órára* gondolnánk. A félig kitalálható szó félfigyelmünket köti le. Csak félig halljuk szinte. Jelzi éppen, hogy két sablón, két képlet (csillagos és sötét éjszaka, pontos és pontatlan óra vagy ember) közül melyik érvényes jelen esetben. A váratlan *pontos*-t hiánytalanul észleljük, mert különben nem tudnánk megoldani az újszerű feladatot, a pontosság és az éjszaka fogalmának integrálást. A *pontos* szó lehetséges jelentésárnyalatain végigfutva, hallott és olvasott mondatok között keresve, megállunk azoknál az eseteknél, amikor a jelző rezonál a versbeli *éjszaká*-ra. Például az ilyen mondatnál: „Nem látom *pontosan* a szélét” vagy „*Pontosan* tizenhatan voltak ott”. Azt is meg kell állapítanunk, mi az a közös elem a jelzett szóban és a jelzőben, amely a rezonanciát lehetővé tette, más szóval, hogyan illeszthető össze, a szokatlan módon egymás mellé állított két szó. Alighanem olyan éjszakáról hallunk, amikor *pontosan*, élesen kirajzolódnak a tárgyak körvonalai, elég sötét van már ahhoz, hogy *pontosan* lássuk a csillagokat, és így tovább. Megközelíthető a szokatlan jelző más gondolatsoron keresztül is. Kiindulhatunk a *genau* szó 'szabatos' jelentéséből is (amikor az a *pontos*, amiről egy pont sem hiányzik: *mettre les points sur les i*). Amikor élesen, *pontosan* látok egy arcot, azt látom éppen, ami az arcot jellemzi, más arcoktól megkülönbözteti. Az éjszaka is akkor pontos, amikor jellegzetes: teljesen éjszaka már, igazi, valódi éjszaka, annak minden jegyét magában foglalja. Pontosan az már, amit éjszakának nevezünk, kimeríti az éjszaka fogalmát, *pontosan*, hiánytalanul eleveníti meg. (Erre a plauzibilis interpretációs lehetőségre és más hasznos szempontokra Szalai Sándor hívta fel a figyelmemet. Ezúttal is köszönöm szíves támogatását.) Ez az intellektuális folyamat esetleg a másodperc tört része alatt zajlik le, talán át sem lépi a tudat küszöbét. Ez is elég ahhoz, hogy a jelzőt „élményszerűnek” érezzük, hiszen élmények felvonul-

¹⁸ Poètes d'aujourd'hui 8. Guillaume Apollinaire. Paris 1947, 222.

tatásán keresztül jutottunk csak el a megértéshez. Ebben az értelemben a kötetlen szókapcsolat *implicit* a kötött szókapcsolatokhoz képest. Implikálja, közvetett formában tartalmazza a várható kötött szókapcsolatokat és a hozzájuk fűződő képzeteket is.

A költő szüntelen ébersége, aktivitása állandóan ébrentartja az olvasót, aki nem ringathatja magát abban az illúzióban, hogy úgyis tudja, mi következik. A költői közlés sajátos módja sajátos tartást vált ki az olvasóból. Egymást sűrűn követő impulzusokra állítja be magát, erősen csökkenteni kénytelen figyelme „refraktér fázisát”.

Az egymást követő jelzők sem egymásból, hanem kizárólag a jelenségek-ből következnek a versben, merő ellentétben a köznapi beszéd törvényszerűségeivel. Sohasem szinonimek, nincsenek egymással asszociatív kapcsolatban.

Bécs megmaradt volna
Előkelőn, ravaszul, bután
Porciónak azután.

(Ady, Sírva gondolok rá)

Szép, kialudt lángok. . .

(Ady, Papp Viktor valceréhez)

Ein Schober flieht durch Grau *vergilbt und schief*
Und manchmal schwebst du *leicht und wunderbar*.

(Trakl, Der Spaziergang)

Am Abend liegt die Stätte *öd und braun*. . .

(Trakl, Vorstadt im Fohn)

Nem könnyíti meg a jóslást jelentés-szféránkénti elrendezés sem, érzéki és absztrakt jelzők válthatják egymást.

Ugy-e Uram, hogy mosolyogjak
S tovább virítsak Te *szép, álnok*,
Nagy parkodban,
Miként a fiatal virágok?

(Ady, *Bosszús, halk* virágének)

Egymás nyakába mart körömmel,
— Ájult rabok, vak zsarnokok, —
Fojtottan és *árván* lihegnek. . .

(Tóth Árpád, A föld alatt)

Nincsen szükség paradoxálisan éles irányváltoztatásra, meglepő jelzőkre, az érdeklődés ébrentartásához.

Adja meg az Isten,
Bár furesa a világ,
Ne játszak *ölő*, gyilkos,
Cudar komédiát. . .

(Ady, Adja meg az Isten)

Az *ölő* szó a gyilkos szinonímája, önmagában, tartalmánál fogva semmi meglepőt nem tartalmaz. Mégis kiugrik a sorból, pusztán a szókapcsolat újszerűségénél fogva. Váratlanul ér, és ezért valóban elér, megérint bennünket. A többi jelzőre is átsugárzik valami ebből a frisseségből.

A fán a levelek
lassan lengenek.
Már mind *görbe, sárga s konnyadt, puha.*
(József Attila, A fán a levelek . . .)

Ha azt halljuk csak, hogy *sárga levelek* inkább valamilyen slágerdallam jut eszünkbe, mint az őszi táj. A szerkezet erősen kötött. A jelzett szó alapján gyorsan kitalálható a jelző és viszont (a hibapontok száma átlagban 11 volt tíz kísérlet alapján). A szerkezet stabilizálásához erősen hozzájárult az irodalmi giccs, az operett, a sláger. A sok teleírt lap, melyen egymás mellett áll a két szó, elfedi a valóságos leveleket. A költő félretolja a lapokat. Az első jelző teljesen váratlan (átlagosan 58 hibapont). Figyelmeztet, hogy erős entrópiával kell számolnunk. A négy jelzőt nem fűzi egymáshoz asszociatív kapcsolat, aligha álltak még így egymás mellett írott vagy beszélt mondatban. Ezáltal feloldódik a *levél* és a *sárga* szó konvencionális kapcsolata, felszabadul a jelző energiája: ismét látjuk a sárga színt.

A kötött szókapcsolatok tagjai nem véletlenül kerültek egymás mellé. A trópusokon valóban meleg van (*chaleur tropicale*), a falevél ősszel sárga. A jelenségek közötti összefüggések azonban végtelenül bonyolultak. A költő elkerüli az adaptáció folytán szinte érzékelhetetlenné vált banális szókapcsolatot, és a szavak szokatlan csoportosításával új összefüggéseket emel ki. Különösen feltűnő a köznapi és költői magatartás közötti különbség, amikor mindennapi jelenségek kerülnek szóba. Verlaine az őszi est kétlakiságát, kétértelműségét emeli ki mellőzve a sokszor emlegetett szépségét, melankóliáját, langyosságát stb.

Le soir tombait, un soir *équivoque* d'automne.
(Les ingénus)

Hogyan nyafog valaki? Keservesen, affektálva, nyávogva, mint a macska, stb. Nem következik ilyen engedelmesen, szükségszerűen a két határozó az állítmányból József Attila versében.

„Mama, engedjen főzni engem!”
Már *frissen, vidoran nyafog.*
(Iszonyat)

Így válik a lány hangja plasztikussá, egyénivé, hallhatóvá. A rossz lelkiismeret, az anya hazajöttén érzett öröm, a tettettett vidámság érződik rajta. A „nagy kislány” hangja, aki szép szelíden, fondorlatosan kínozza napról-napra kis vetélytársát, a gondjaira bízott fiú csecsemőt.

Akár a szó szoros értelmében használjuk az *eső* szót, akár átvitt értelemben, mindenképpen a nedvesség, termékenység képzele társul hozzá, és ilyen képzeteket tartalmazó jelzőre vagyunk felkészülve. Annál gondolatkeltebb, informatívabb a paradoxális *aride* 'száraz, sivár, terméketlen' a *pluie* mellett az „Après-midi d'un Faune”-ban.

et le seul vent
Hors des deux tuyaux à s'exhaler avant
Qu'il disperse le son dans une *pluie aride*...

Száraz ez az eső, hiszen rezgő légtömeg árad csak ki a pánsípon. Precízebb, plasztikusabb ezáltal a metafora, mely egyúttal a dal, a költészet sterilítésére is céloz. (Mallarmé különös, feminin, álmodozó, a valóságot elszalasztó faunjáról van szó.)

Éles ellentétben áll halott-kultuszunkkal, konvencionális, szertartásos formuláinkkal a „buta holt”.

S az Élet teljes kórusa
Megint csak én bennem dalolt
S úgy buktam fel, mint *buta* holt...
(Ady, Láttam rejtett törvényed)

A halál száználmas és komikus, nevetünk a megdermedő halotton, kegyetlenül-akárcsak a gyerekek azon, aki hirtelen orrabukik. Ugyanilyen meglepő, kifejező Mallarmé „alamuszi haldokló”-ja:

Las du triste hopital, et de l'encens fétide
Qui monte en la blancheur banale des rideaux
Vers le grand crucifix ennuyé du mur vide,
Le *moribond sournois* y redresse un vieux dos...
(Les fenêtres)

Hízelgő, kedveskedő az agónia Verlaine „Le son du cor s'afflige”-ében (*agione* ...*câline*). A téli naplementében fedezte fel ezt a vonást Verlaine:

L'âme du loup pleure dans cette voix
Qui monte avec le soleil qui décline
D'une *agonie* on veut croire *câline*...

A szabad szókapcsolat ellentéte az egymásra tartalmilag, formailag rímelő szópár, az ikerszó: *üggel-bajjal*, *halat-vadat* stb. Ady Endre költészetére jellemző, hogy az ilyen ikerszavak enyhe módosításával, meglepő, új tartalmat csempész a szerkezetbe.

Bús gőzösök nyínak s kutyáim
Üvöltnek: ez az éjjel rendje,
Sokasodott *hadak és vadak*
Hozzák őket gerjedelembé...
(A rémnek hangja)

S be gyönyörű bosszú lenne
Várva s zárva
Nevetni le a világra...
(Csak rosszabb volnék)

Jó és jós magyarságom...
(Mag a hó alatt)

Szinte feszít a naívu rímelő forma és a tartalmilag különlegesen szabad szerkezet közötti ellentét. Ezekhez az ál-ikerszavakhoz közel állnak az alliterációval egybefűzött szokatlan szókapcsolatok.

.. a hűvös szél lehén, mely *lomha lombot* ringat. . .

(Tóth Árpád, A tejút alatt)

Tág tengerek zöld ínyű habtaréját. . .

(Tóth Árpád, Március)

S részvétre vált a *szisszenő szitok*.

(Tóth Árpád, Az árnyból szótt lélek)

alles wird um eine *Milde minder*. . .

(Rilke, Himmelfahrt Mariae I)

Demutsvoll beugt sich dem Schmerz der Geduldige

Tönend von Wohllaut und *weichem Wahnsinn*.

(Trakl, In ein altes Stammbuch)

J'étais jeune je jouais comme un *rire respire*

(Eluard, L'enfance maitresse)

6. Az első változaton végrehajtott módosítások, rövidítések is tükrözik a harcot, melyet a költő a redundans szókapcsolatok ellen folytat. A „Victorieusement fui” kezdetű szonett első változatában Mallarmé ezzel a sorral jellemzi az elsőtétült szobában homályosan fénylő női haját:

Y verse sa lueur diffuse sans flambeau. . .

Az utolsó változatban így módosul a verssor:

Verse son caressé nonchaloir sans flambeau. . .

Mallarmé feleslegesnek érezhette a *verse*-zel és *sans flambeau*-val amúgyis sejtetett *lueur diffuse*-t, elhagyta a nélkülözhető helyhatározót, és a felszabaduló hat szótagot a haj más aspektusainak érzékeltetésére fordította. A haj „simogatott nembánomságát” ontja. A „Pître châtié” első változata ezekkel a sorokkal kezdődik:

Pour ses yeux, — pour nager dans ces lacs, dont les quais
Sont plantés de beaux cils q'un matin bleu pénètre. . .

A szonett 1887-ben jelent meg nyomtatásban. Addigra ez a két sor két szóba tömörült:¹⁹

Yeux, lacs. . .

¹⁹ Oeuvres complètes. Paris 1945; 31 és 1416. — Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a két szó valóban mindazt tartalmazza, amit az első változat két sora. Mallarmé teljes „oeuvre”-jének, sajátos szimbolikájának ismeretében értelmezhetjük csak a rejtélyes „Yeux, lacs”-ot. Így is kérdéses, vajon bárki is a szerző szándékának megfelelően interpretálná-e a két szót, ha elveszett volna az első változat.

A redundancia csökkenése jellemzi általában a költők érett költeményeit a zsengekhez képest.

Az itt elmondottak — amint ez az idézetekből is kitűnik — elsősorban a „modern” költészetre, a 19. század második felének és a 20. század költészetére vonatkoznak. A konvencionális szókapcsolatok elleni harc azonban jóval korábban megindult. Ronsard is irtogatja már a banális, szokványos jelzőket.²⁰ Donne és az angol „metafizikus” költők tervszerűen keresték a pontosan alkalomhoz illő, frappáns jelzőket.²⁰ Nagy vonalakban követve a középkori és újkori európai költészet fejlődését alighanem igazat kell adnunk CHARLES ASSELINEAU-nak abban, hogy a költészetben a fokozatos koncentráció törvénye érvényesül.²² Ahogyan az egyes költő igyekszik csökkenteni verse csiszolása során a szemantikai redundanciáját, hasonlóképpen növekszik a költő közlés entrópiája a századok folyamán.

7. Nemcsak a grammatikai, stilisztikai szabályokból adódó átmenetvalószínűség korlátozza a beszélő szabadságát. A szavak és a tárgyak közötti kapcsolat eleve meghatározza, hogy adott helyzetben milyen nyelvi forma mellett kell kikötnie. Ha rámutatunk egy fésülködő asszony hajára és megkérdezzük valakitől, hogy ez mi, minden valószínűség szerint azt feleli majd, hogy *haj*. A tárgyak és szavak közötti kapcsolat, a jelek primér szemantikai kötöttsége képezi a beszéd, a társadalmi érintkezés alapját. A szemantikai kötöttség feloldása lehetetlenné tenné a közlést. Érdekes, hogy a költő ennek ellenére harcol és sikerrel harcol ez ellen a kötöttség ellen is. Harcol ellene, mert a szó egyfelől lehetővé teszi a közlést, másfelől lehetlenné teszi az egyéni élmény hamisítatlan tolmácsolását. HEGEL megállapította már, hogy a nyelv alapvető ellentmondása, hogy egyéni élményt kell kifejeznie, de csak általánosan tud kifejezni.²³ A *haj* fogalma azt egyesíti magában ami Modigliani fekvő női aktjának, egy enyhén kopaszodó bankhivatalnoknak, az imádott és a megúnt szeretőnek hajába közös, a haj lényeges jegyeit, körülbelül azt, amit a *haj* címszó alatt olvashatunk az Értelmező Szótárban. A költő sohasem a szótarban fellelhető *haj*-jal kerül kapcsolatba, nem a hajjal általában, hanem valamilyen konkrét hajjal, konkrét helyzetben. Az egyszeri, primér élményt az élő és volt emberek millióinak közös tapasztalatát összegezõ *haj* szó nem tudja kifejezni. Többnyire a mondat segítségével igyekszik konkretizálni, élményéhez közelíteni a fogalmat a költő.

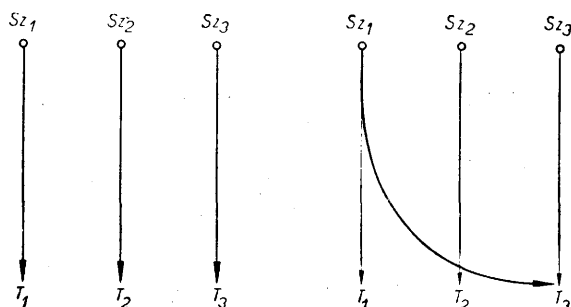
²⁰ Vö. H. WEBER, *La création poétique au XVIe siècle en France*. Paris 1956, I, 321.

²¹ Vö. C. S. LEWIS, *English Literature in the sixteenth Century*. Oxford 1954, 538 és kk.

²² "A mesure que le livre imprimé, en se répandant, convertit les auditeurs impressionnables, passionnables, en lecteurs méditatifs et réfléchis, la poésie doit concentrer son essence et restreindre son développement." Baudelaire, *Les Fleurs du Mal*. Éd. C. Lévy. Paris 1922, Appendice 320. Nagyon nehéz azonban ezt a tételt bizonyítani, nehéz a régi irodalomban a szókapcsolatok redundanciáját számszerűen meghatározni. Az egykori olvasókkal nem folytathatunk kísérleteket, a maiak nyelvérzékére pedig nem alapozhatjuk a vizsgálatokat. Marad az objektív módszer. Hogyan férközhetünk azonban hozzá az egykorú beszélgetésekhez? Talán a prózai, régebben pedig a verses regények novellák segítségével. Mérhethénk a versek szemantikai entrópiáját a levelekéhez, más nem szépirodalmi jellegű szövegekéhez. Egyelőre még meg sem kíséreltük legyőzni a nehézségeket. Senkisé vizsgáta ebből a szempontból a régi irodalmat. Kénytelenek vagyunk ezért egyelőre a modern irodalomból kiindulni.

²³ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. 1833. XIV/2, 143 f. Vö. még W. I. LENIN, *Aus dem Philosophischen Nachlaß*. Berlin 1949, 213.

Gyakran radikálisabb megoldást keres. Nem vesz tudomást a szóról, mely már élménye előtt is létezett, tehát *s z u b j e k t í v e* inadekvát, elfedi, eltörli az élményt. Az elhallgatott szó helyébe egy *o b j e k t í v e* inadekvát szó kerül, a *haj* szó helyébe például a *láng*, a *sisak*, a *tenger*. Ezek is szótározott szavak, általános fogalmaknak felelnek meg. A hajjal való kapcsolatuk azonban egyszeri, egy egyéni élmény nyomán jött létre. A szövegösszefüggés segítségével az olvasó megérti, hogy ez a más jelentésű szó ezúttal a hajra vonatkozik. Ennek a közvetett jelölési módnak — a retorikában áttételről, metaforáról beszélünk — hírértéke nemcsak azért nagy, mert váratlanul ér minket a szó. A *tenger* vagy *láng* névértéke (szótári jelentése) és helyértéke (aktuális jelentése) közötti ellentétet fel kell oldani, korrigálnunk kell a nyilvánvalóan helytelen logikai ítéletet. A „helytelen” szó egy intellektuális folyamatot

5. ábra. A metafora modellje. Sz = szó, T = tárgy. A szó általában közvetlenül jelöli nyelvi konvenció alapján a tárgyat (l. baloldali félábra). A metaforikusan használt szó elkanyarodik voltaképpeni tárgyától és más tárgyat jelöl, anélkül hogy eredeti jelentése elhalványulna (jobboldali félábra). A tárgyat így kettős megvilágításban látjuk.

indít el, mely néha rövid úton (egyszerű hasonlat formájában), néha hosszabb (részben a tudat küszöbe alatt haladó) asszociáció sor segítségével feloldja a disszonanciát. A szó és tárgy statikus kapcsolata helyébe egy dinamikus, ellentmondásos, dialektikus forma lép. (A vágató lovat ábrázoló szobrász is olyan mozzanatot választ ki a mozdulatok láncából, mely legtávolabb áll az egyensúlyi helyzettől. Nyilvánvaló ezáltal, hogy ezt a mozdulatot azonnal egy másik mozdulatnak kell követnie, hiszen különben a ló elveszítené egyensúlyát. A kiragadott mozzanat ezáltal magában foglalja már a rákövetkezőt is.) A „hamis” jel kerülő úton jelöli a tárgyat, s kapcsolatba hozza vele a kerülő útján érintett egyéb képzeteket is (vö. 5. ábra).

...dann gießt sie ihre Haare
in den Spiegel...

(Rilke, Dame vor dem Spiegel)

A leomló sűrű, hajfonatok hullámzó vízre emlékeztetnek, mielőtt még a haj fogalma kialakult volna bennünk.

Hullám, tenger volt a haj egy-egy pillanatban Vörösmarty számára is.

Haja barna *hullám*,
 Mely közt a remény
 Két varázsos szemnek
 Csillog közepén.
 (Párja nincs)

Bomlott fürti *tengerében*
 Hattyúvállak fürdenek benne.
 (Haj, száj, szem)

Máskor (a „Kérelem”-ben) a fehérséget elfedő sűrű köd, homály („barna haj homálya Hószin vállakon”). De lehet a haj páratlan biztonságot nyújtó kikötő is.

Un *port retentissant* où mon âme peut boire
 A grands flots le parfum, le son et les couleurs;
 (Baudelaire, Le serpent qui danse)

Lengő, sugárzó zászló:

Hajamnak ifjú *barna lobogója*,
 mint várak ostrománál *hetyke zászló*
 jaj, hogy lobogtál föl a csillagokra,
 te csillagoknál gögösebb, sugárzó
 mi lett veled?
 (Kosztolányi, Hajam)

Láng vagy glória:

La chevelure *vol d'une flamme* à l'extrême
 Occident de désirs pour la tout déployer. . .
 (Mallarmé, La chevelure)

Piros-fekete glóriával
 Feje körül, bevezett
 Lelkembe újból az az asszony,
 Akit én Lédának nevezek.
 (Ady, Csolnak a Holt-tengeren)

Sötét lombsátor:

Előttünk már hamvassá vált az út
 És árnyak teste zuhant át a parkon,
 De még finom, halk sugárkoszorút
 Font hajad *sötét lombjába* az alkony. . .
 (Tóth Árpád, Esti sugárkoszorú)

A sötétben világító harci sisak, melyből rózsaesőként hull ki a meztelen női test.

Comme un casque guerrier d'impératrice enfant
 Dont pour te figurer il tomberait des roses.
 (Mallarmé, Victorieusement fui)

Nem kell felelnünk most arra a felmerülő kérdésre, milyen aktuális élmények, emlékek kötik össze a haj képzetét a tűzzel, sisakkal, tengerrel, kikötővel. Számunkra mindebből az a lényeges most, hogy a semantikai áttétel lehetőséget nyújt arra, hogy a költő élménye tárgyát megjelölje, fogalmi síkon meghatározza, anélkül, hogy ezt az élményt általános, lényeges jegyeire redukálná. Lehetőséget nyújt egyúttal arra is, hogy *egy* szóval egy szónál lényegesen többet mondjon.

8. Az egyszeri élményt újonnan megalkotott, az élményre szabott szó is tükrözheti. Ez az újonnan keletkezett szó általában érthető, mert ismert szavakból, a nyelv törvényeinek megfelelő eljárással hozták létre. Egyes nyelvek tágabb teret engednek a szóalkotásnak. Így például a német vagy magyar nyelv (szemben a franciával). Alig akad olyan Rilke vers s nem akad olyan Ady vers, melyben ilyen új, egyszeri szóalkotással ne találkoznánk.

Ich möchte dich wiegen und *kleinsingen*
und begleiten *schlafaus* und *schlafein*.

(Rilke, Zum Einschlafen zu sagen)

Szegény *hozzám-testvérisültek*,
Jámbor *élet-levetkezők* . . .

(Ady, A halottak élén)

Kleinsingen, — dalolni amíg (a dal hatására) egészen kicsi nem lesz; *schlafaus* und *schlafein* — a *tagaus-tagein* 'nap mint nap' mintájára készült, utal rá (belevonja az új szó jelentésébe), de egyúttal betűszerint is érvényes, az elalvót elkísérni álmába és innen vissza ébredéskor a nappali világba. *Hozzámtestvérisültek*, — a magyar olvasónak a *hozzám hasonultak*, *hozzám közeledtek* s más hasonló jelentésű szókapcsolatot juttat eszébe; ezekhez járul a testvérré válás gondolata (mintegy „hozzám hasonlókká, testvéreimmé váltak”). *Élet-levetkezők*, — akik levetik, ledobják magukról az életet, mint holmi ruhát; az első világháború halottjai.

A „modern” költők új szavainál áttetszőbbek Goethe vagy Heine neologizmusai.

Nach der Ebene dringt sein Lauf
Schlangendwandelnd . . .

(Goethe, Mahomets Gesang)

Die blauen *Frühlingsaugen*
Schaun aus dem Gras hervor;

(Heine, Die blauen Frühlingsaugen. . .)

Schlangendwandelnd, — wandelnd in Schlangenlinie, kígyózva; *Frühlingsaugen*, — kék szemek a fűben, a tavasz virágai.

De a legáttetszőbb neologizmus is több információt tartalmaz egy szónál, hosszabb-rövidebb mondattá bomlik köznapi nyelvre fordítva. A mondattal közös sajátága a költői neologizmusnak az is, hogy egyszeri, alkalmi. Ez a „mondat” egységes fogalommá szervezve (bipoláris, predikatív jellegét feladva) jelenik meg a valóságos mondatban. Nem vált még azonban a képzet, a tárgy pusztá (néma) jelvé. Jelöli, de valami újat, sajátosat mond

együttal róla. Helytálló az információ elmélet terminológiája szerint is az az állítás, hogy az új szavak hírtartalma meghaladja a hagyományos szavakét, hiszen a neologizmusok kitalálhatósága, várhatósága (predictability) különösen csekély.

9. A költő saját gondolatát saját szavaival akarja tolmácsolni. Már a célkitűzés mélyén is ott rejlik az ellentmondás. A fogalom nemkevésbé általános és egyéni felüli, mint a szó. Társadalmilag determinált a fogalmakra épülő gondolkodás is. A minden ízükben egyéni „gondolatok”, nem gondolatok még. A költő a szemantikai, grammatikai redundancia szokatlan mértékű csökkenésével — ez a *poetica licentia* lényege — a nyelvi (társadalmi) kötöttségek lazításával igyekszik közölni, amit nyelvi eszközökkel voltaképpen közölni nem lehet. A kifejtett gondolatot a sejtetett, érzékeltetett gondolatok egész sora kíséri.

Az informatív érték növekedésével karöltve jár a „zajsztint” (noise) emelkedése. Az implicit nyelvi formákat (a szemantikai és grammatikai metaforát, a neologizmust, a hangfestést, a ritmikus ábrázolást) nem értelmezik olyan egyöntetűen a hallgatók, az olvasók, mint a hagyományos, konvencionális explicit formákat.

Egyetemet végzett kísérleti alanyokkal definiáltattuk Ady Endre verseinek egyes szavait. A résztvevők, akiknek a hagyományos szavak definiálása nem okozott nehézséget, egyes új szavak esetében azt mondták, hogy nem értik a szót, csak érzik, hogy szép, kifejező. Amikor kötetlenül, quasi asszociálva értelmezték a szót, a proponált jelentések szórása széles volt, de koncentrikus. Gyakran több jelentés körül csoportosultak az értelmezések. Így például a következő sorok esetében:

De lelkemből más sohasem érdekelte

Fölszánt poéta ceruzámat,

Csupán Politika és Szerelem.

(Ady. Bántott, döfölt folyton a Pénz is)

A Nap korán kelt Holdja én,

Ki holtáig *borzonja* a Mindent.

(Ady, A Mindent hurcolva)

A *fölszánt* értelmezései:

- a) felszentelt, nagy ügyekre szentelt, elhivatott,
- b) fölszántott, felszínre tárt (ide sorolható a *megtermékenyített* is),
- c) elszánt, fellázadt.

A *borzonja* értelmezései:

- a) felborzolja, serkenti, nyugtalanítja, lábba hozza,
- b) borzongatja, ijeszti, megborzong, irtózik.

Ezek a lehetséges értelmezések, melyek olvasás közben nem emelkednek szükségképpen a tudat szintje fölé, együttesen alkotják a szó „hangulatát”. Hozzá tartozik az ilyen szó hangulatához a lezáratlanság, befejezetlenség is, a lehetséges jelentések interferenciája.

Mallarmé egyes szavainak, verssorainak verseinek értelmezésében gyakran igen nagy az ellentét az interpretátorok között. „El kell ismernünk — írja Guy MICHAUD Mallarmé költészetéről szóló kézikönyvében — hogy a kommentátorok minden élelemjőségük ellenére igen távol állnak még attól, hogy az „utolsó stílusban” (dernière maniere) irt költeményeket kielégítően meg tudják magyarázni”²⁴ „Hommage à Wagner”-rel kapcsolatban csaknem érthetetlen, s alig látszik lehetségesnek, a különböző kommentátorok magyarázatát összhangba hozni” (uo. 122). Szakmai leírás esetében aligha for-

²⁴ Mallarmé. *L'homme et l'oeuvre*. Paris, 1953.

dulhatna elő, hogy ne lehessen tudni, vajon serlegről vagy csillárról van-e szó („Surgi de la croupe et du bond . . .”), hogy a valóság és a lélek kettéválásáról olvasunk-e, avagy arról, hogyan kell egy szivarra rágyújtani („Toute l'âme résumée”).²⁵

A tömörségre való törekvéssel hozzák összefüggésbe Mallarmé homályosságát a kritikusok is: „. . . Il systématise davantage encore sa syntaxe, la rend plus hardie, plus concentrée, et, par une conséquence fatale, plus obscure; un bien plus grand nombre d'intentions s'accablent maintenant en une seule phrase.”²⁶

Idézhetjük Aristotelést is: „A szóbeli kifejezés szépsége abban nyilvánul, ha világos és nem pórias. Bizonyára legvilágosabb a kifejezés, ha közönséges szavakból áll, azonban ekkor pórias.” A szokatlan kifejezések nemes veretet kölcsönöznek a műnek, „de ha valaki csupa ilyeneket használna, az vagy talány volna vagy barbarizmus”, esetleg komikus hatást érne el (De arte poetica XXII, G e r é b J. fordításában 68 és k.).

Így vezet a hírtartalom fokozására, a mély őszinteségre, az élmények teljes torzítatlan közlésére való törekvés a közlés homályossá — olykor érthetlenné — válásához. A távközlő mérnök számára nem meglepő az ilyen ellentmondás, hiszen jól tudja, hogy a szó köznapi értelmében semmitmondó, értelmetlen „fehér zaj” az a hír, melynek maximális az entrópiája, a „hír-értéke”. Ez az ellentmondás a hírátvitel természetéből folyik.

I. A. RICHARDS a költői nyelv emotív jellegével magyarázza a közlés többértelműségét, homályosságát. A tudományos közleményekben mellékes, hogy a szavak milyen érzelmi hatást váltanak ki, a hangsúly a szavak értelmén van. Az a döntő, vajon helyes-e a tétel vagy sem. A versben ez nem lényeges. A tételek, állítások többsége csak arra szolgál, hogy bizonyos érzelmeket, attitűdöket fejtsen ki és keltsen a hallgatóban (vö. Principles of Literary Criticism.⁹ London 1947, 260 és kk.; Practical Criticism [1929]. New York s. d. 177 és kk., 333; C. K. OGDEN — I. A. RICHARDS, The Meaning of Meaning [1923].¹¹ London 1953, 149 és kk., 235 és kk.)

Nem kétséges, hogy a költeményekben nagyobb szerepet játszanak az érzelmek, mint a tudományos publikációkban. Ugyanilyen nagy vagy akár nagyobb szerepe lehet azonban az indulatnak a legköznapibb jelenetek során is, anélkül, hogy az emóció létrehozná a költői kifejezésmódot. Egy veszekedés folyamán igen közérthető, erősen redundans formában juthat például kifejezésre az indulat, bizonyítékkául annak, hogy általános (tipikus) érzelmek kifejezésére a nyelv rendkívül alkalmas eszköz. Azt hiszem, RICHARDS pontatlanul határozza meg a költői nyelv és a tudományos nyelv alapvető ellentétét. A költő is ábrázolásra — minél pontosabb, tökéletesebb ábrázolásra — törekszik, akárcsak a fizikus, a biológus, a földrajztudós. A költő azonban nem a tőle független valóság objektív, önmagában lényeges jegyeit keresi. Ő a valóságot mint egyszeri, soha többé meg nem ismétlődő, csak számára hozzáférhető konkrét élményt akarja kifejezni. Azért küzd sikerrel és reménytelenül a nyelvvel, mert az éppen erre képtelen.

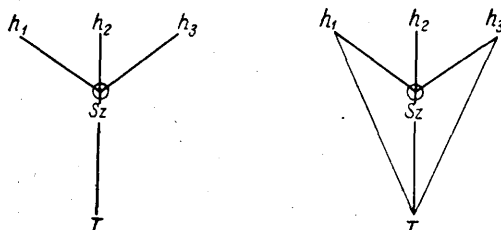
10. Talán könnyebben békíthető ki az az ellentét, melybe korábban ütköztünk. A költői nyelv nagy szemantikai entrópiája ellentétben áll hangalakjának kötöttségével (predictability). Nem határozható meg ugyan ezúttal sem a szó jelentése alapján, hogy mi lesz a szó hangalakja. A verssor, a szakasz nagyobb egységében ennek ellenére kitapintható bizonyos összefüggés forma és

²⁵ MICHAUD 168; CH. CHASSÉ, Les clefs de Mallarmé. Paris 1954, 146.

²⁶ JACQUES SCHÉREK, L'expression littéraire dans l'oeuvre de Mallarmé. Paris 1947, 226.

tartalom között. Már Dionysios Halikarnasseus (i. e. I. sz.) szükségesnek tartja, hogy a költeményben a forma és a tartalom összhangban álljon.²⁷

A létrejött — statisztikai módszerrel is kimutatható — összhang nem jelenti azonban, hogy ugyanazt a hírt visszük át kétféle módon, szójelek és hangok segítségével. Szavak és hangok hírtartalma nem is lehet azonos jellegű. A hanghatás minőségileg különbözik a fogalmi gondolkodáson alapuló jelektől (szavaktól, morfémektől). A hangok csak kiegészíthetik a konvencionális jelek segítségével közvetített hírt. „Érzékeltetik” az elmondottakat, ami annyit tesz, hogy átmentenek egy kis töredéket az élményből, a valóságból a szavak világába (a levelek zörgését, a teher alatt görnyedő Sisyphos lihegését). Differenciálják a közlést, rácsáfolva olykor a szavakra (a nyugalomról szóló verssor élénk ritmusa titkos nyugtalanságot vagy mozgást sejtethet, a megbékélésről szeretetről szóló mondatok kemény csengése az elfojtott haragot tükrözheti).²⁸

6. ábra. A jeltest kettős szerepe a versben. A hangok (h) egyfelől a szón (Sz) keresztül ábrázolják a tárgyat a versben is akárcsak más szövegekben (baloldali félabra), másfelől közvetlenül, természetes, materiális sajátágaiknál fogva kapcsolódnak az ábrázolt tárgyhöz (jobboldali félabra).

Az ökonomia elve ezúttal is érvényesül. A hangok a versben kettős funkciót töltenek be. Egyfelől elemei a konvencionális jeleknek, s így közvetve, a mondaton keresztül kapcsolódnak a kifejezett tartalomhoz. Másfelől közvetlenül, a hang és tartalom természetes megfelelése révén. A forma tehát egyúttal tartalom is. Az átvitel, az átkódolás során nemcsak hogy nem veszít a hír, de még ki is egészül. Ha modell segítségével kísérjük meg érzékeltetni a „próza” és költői hírátvitel közötti különbséget (vö. 6. ábra), világossá válik bizonyos strukturális megfelelés a hangok kettős felhasználásában és a szavak átvitele, metaforikus alkalmazása (vö. 5. ábra) között. Mind a két esetben két oldalról közelíti meg a nyelvi forma a valóságot. Éppen ezáltal válik olyan plasztikussá.

A költői és próza hírátvitel közötti strukturális eltérés következtében könnyebb angolról ewenégerre fordítani, mint versről prózára. A „prózára fordításnál” nyomtalanul elvész a formai és tartalmi mondanivaló sokszor bonyolult interferenciája.

A költői és köznapi hírátvitel közötti különbséget tükrözi a „felvevő” (receiver) eltérő „működése” is. Az átkódolás sajátos jellegénél fogva külön-

²⁷ De compositione verborum. Lipsiae 1808, Ed. Schaeffer, 274.

²⁸ Vö. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959. 241 és kk.

legesen informatív költeményt sokszor és egyre nagyobb élvezettel olvassa az ember, és szinte minden olvasásnál van a versnek valami új mondanivalója számunkra. A banális udvariasságokat, az időjárásról vagy egyéb hasonló témáról folyó társalgást ezzel szemben félfüllel hallgatjuk csak, az újságot többnyire csak átlapozzuk, mivel az ismételt végigolvasása nem állna arányban az így nyert információ többlettel.

11. A költői nyelv hangelemeinek redundanciája tehát látszólagos. Vannak azonban más, kétségtelenül — a szó köznapi értelmében is — redundans, terjengős formák a költői nyelvben. Gondoljunk csak a kötött ritmusra, a sorvégi és sorközi rímre, az alliterációra, a szavak és sorok ismétlésére vagy a vers „harmonijára”, melynek lényege a hasonló hangzású hangok, szavak, struktúrák visszatérése, a szabályosság, más szóval a formai kötöttség, a redundancia.

A vers redundanciája és a közhelyek redundanciája között feltétlenül minőségi különbségnek kell lennie, különben érthetetlen lenne, miért élvezetes a redundancia a versben, miért kínos és bosszantó a közhelyek esetében.

Megtehetnénk, hogy a költői nyelv redundanciáját formálisnak, a köznapi nyelvét tartalminak nevezzük. Nem érhetjük be azonban ennyivel. Nem világos, mit jelent ebben az esetben a „formális”, mit jelent a „tartalmi” redundancia, mégha ösztönösen találónak is éreznénk a megkülönböztetést. A költői nyelv redundanciája sem korlátozódik a szoros értelemben vett nyelvi formára, a hangalakra. Magában foglalja a jelentéssel bíró „tartalmi” elemek, a szavak, mondatok ismétlődését is.

Akár a rímet, akár a ritmust, akár a refrént tekintjük: a versben korlátlanabban érvényesül az ismétlésre való törekvés. Még feltűnőbb ez a nagyfokú redundancia a költői közlésre éppen olyan jellemző entrópiához képest. A köznapi nyelvben nincsen meg ez az éles ellentét. A két törekvés kompromisszumban oldódik fel. A teljes ismétlést gátolják a grammatikai szabályok szigorával fellépő stílustörvények. Semmiféle nyelvi vagy társadalmi konvenció nem kötelezi azonban a beszélőt arra, hogy elkerülje a kötött szókapcsolatokat. Az „aurea mediocritas” elvével szemben az ellentétek kifejezése a polarizáció, a centrifugális tendencia jellemzi tehát a költői nyelvet.²⁹

Az etikai szempont kiemelésével azt mondhatjuk, hogy a költői nyelvben az ismétlés, a redundancia közvetlenül, nyíltan érvényesül. Sőt: különleges hangsúlyt kap. A kötöttség a költemény alapvető műfaji sajátossága. Az ismétlési kényszer a köznapi kommunikációban kerülő úton szerez érvényt magának. A beszélő nem a saját szavait, hanem más szavait ismétli.

Amikor a repülőgépről leszálló táncsoport vezetője átveszi a virágcsokrot és papírról olvasott beszédben köszöni meg a „meglepően szívélyes fogadtatást”, világossá válik a nagyfokú szemantikai redundancia és az öszintétlenség kapcsolata. Ha olyan pontosan előrelátható, hogy mit tartalmaz az üdvözlő beszéd, hogy arra előre meg lehet írni a választ, akkor az egyiket éppen olyan felesleges elmondani, mint a másikat. A lényegében kötött szer-

²⁹ HERMANN I. kis gyerekekkel folytatott kísérletek során azt tapasztalta, hogy a felnőttekkel ellentétben, a gyerekek a kirakott (egyforma) tárgyak közül nem a középsőt, hanem a szélső tárgyakat választják. Arra a következtetésre jut, hogy a centrifugális tendencia az ősi lelki mechanizmus (Primárvorgang) szerves része. Vö. Die Randbevorgung als Primárvorgang: Int. Z. Psychoanal. IX (1923), 137. kk.

tartás azáltal válik olyan mélyen őszintéltenné, hogy a szereplők úgy tesznek, mintha spontán beszélgetésről lenne szó.

A gyerek arra a mindennap megisméltendő kérdésre, hogy „na, mi volt az iskolában”, ugyanolyan változatlanul azt feleli, hogy „semmi”. Ősztönösen vagy tudatosan megértette, hogy a kérdés nem neki szól, hanem az alkalomnak, nem is kérdés voltaképpen, hanem a helyzet által kiváltott spontán reakció, s ha ezenkívül van funkciója, az legfeljebb az, hogy a kérdező személy közönyét leplezi. Az udvarias „Hogy vagy?” redundanciája a felnőtt számára már nyilvánvaló. Ha valaki „köszönöm”-mel felel rá, a kérdezőnek fel sem tűnik, hogy nem felelték kérdésére, hiszen ő sem szánta annak. (Az angolban még jobban eltávolodott a „How do you do” jelenlegi funkciója a mondat eredeti jelentésétől. Üdvözlésként fogják fel és felelet helyett ugyanezzel a formális kérdéssel viszonyozzák.)

A bujkáló csalás teszi ellenszenvenné az előregyártott tréfákat is. Elítéljük, hogy valaki (olykor eleve silány minőségű) készáruval igyekszik az eredeti humort megillető elismeréshez jutni. Minél nagyobb az ellentét a mívelt és a valóban teljesített szellemi munka között, annál ellenszenvenesebb a közlés. (A nyilvánvaló kliséket, közmondásokat nem fogadjuk ellenszenvenvel, ha a beszélő sem tünteti fel őket többnek annál, mint amik valójában.)

Ha erkölesi elveinket a nyelvi formára is kiterjesztjük, azt kell mondanunk, hogy a leplezett köznyelvi redundancia valójában megtévesztés, csalás, kellő fedezettel nem rendelkező papírpénz forgalomba bocsátása.

Még egy másik módon is megrövidít minket a banális frázis. A leplezetlen, játékos ismétlést zavartalanul élvezheti a versolvasó. A belső kritikus én, mely az ember öt-hat éves korától fogva egyre szigorúbban elítéli a monoton ismétlés gyönyörét, a vers esetében engedékeny, hiszen nyilvánvalóan magasrendű szellemi produkció keretén belül került az ismétlésekre sor. A konkrét, differenciált, magas informatív tartalommal bíró (szociálisan értékes) nyelvi formával mintegy megvásárolja a költő az ismétlés gyermeki, ősi örömét. A köznyelvben a szüntelenül változó forma leplezi az ismétlést (mások szavainak ismétlését). A versben ennek ellenkezője történik. A látszólagos ismétlés gyakran új tartalmat leplez. A változatlanul ismétlődő szakaszról szakaszra. Gondoljunk Villon klasszikus refrainjeire („Mais où sont les neiges d'antan”, „Bien est eureux qui riens n'y a !”, „Il n'est bon bec que de Paris”), vagy akár a kisigényű szonok refrainjeire, melyek értelme ellenkezőjére változik gyakran az utolsó szakaszban.

Verlaine „Chevaux de bois”, c. versének első szakaszában nyolcszor ismétlődik a *tournez* szó.

Tournez, tournez, bons chevaux de bois,
Tournez cent tours, tournez mille tours,
Tournez souvent et tournez toujours,
Tournez, tournez au son des hautbois.

Soronként kétszer fordul elő a szó, kétszer közvetlenül egymásután, kétszer a két felsor (hémistiche) elején. Tehát még az ismétlés módja is kötött (képlete: a b a). Ugyanakkor azonban az ismétlésnek sajátos mondanivalója van. A forgó körhinta mozgását festi, az újra és újra felbukkanó falovat eleveníti meg. Messzemenően funkcionalizálja, a közlés szolgálatába állítja a vers a rit-

must is. A hexameter kötöttsége nem akadályozta meg Vergiliust abban, hogy a vers lefékezésével lassú mozgást fessen, erőfeszítést érzékeltessen.³⁰

A vers játékos formája értékes, bonyolult munka eredménye (akár érezte a költő ennek nehézségét, akár nem). Az olvasó megtakarított szellemi erő-kifejtése arányos a költő szellemi teljesítményének mértékével. Minél informatívabb, minél ökonómikusabb, minél élvezetesebb számunkra ez a forma, annál nagyobb szellemi teljesítmény áll mögötte. A közhelyek szerzője, éppen ellenkezőleg, a mi rovásunkra takarít meg szellemi energiát. (Azt mondhatnánk: a vers ringat, entrópiája révén mégis izgalomban tart; a redundans közlés megköveteli, hogy éberem hallgassuk, tartalmatlansága viszont megnehezíti vagy megakadályozza ezt.) Érthető, hogy a társadalom is ellentétesen értékeli a kétféle redundanciát.³¹

FÓNAGY IVÁN

³⁰ A „rímes játék” titkos célszerűségét továbbá példákkal igyekeztem illusztrálni a „Költői nyelv hangtanából” című tanulmányomban (276 és kk.).

³¹ Minél kevesebb tudatos szellemi munkát vesz igénybe a vers, annál élvezetesebb a költő számára is. A versköltés és vers olvasás folyamata (mint minden nyelvi folyamat aktív és passzív oldala) lényegében egymás tükörképei. Az igazságnak megfelelően alighanem az a másik formula is, mely szerint: a költő olyan szerencsés kifejezési formát talál, mely éppen olyan élvezetes és eredményes az ő számára, mint az olvasó számára. Ennek a bonyolult ellentmondásos mechanizmusnak kibogozása azonban inkább esztétikai feladat. Tudnunk kell viszont, hogy formulánk erősen leegyszerűsíti a valóságos viszonyokat.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok*

MUNKÁCSI BERNÁT emlékének,
születése 100. évfordulója alkalmából.

11. Udmurt *šermät-žez* 'zabola' és magy. *réz* szavunk

Ismeretes, hogy őstörténeti vonatkozásban mennyire fontosak a fémek és a fémnevek. Néma fémleletek és hangosan szóló fémnevek útmutatóink lehetnek ősi műveltségi kapcsolatok és ősi nyelvi hatások feltárásában. Ezért nem érdektelen, ha egy olyan permi szónak a magyarázatához szolgáltatunk némi adalékot, amely látszólag a magyar *réz* szóval mutat bizonyos kapcsolatot.

Már WIEDEMANN említi az udmurt *jez* 'Draht' szót és az udm. *šermät-džež* 'Zügel' összetételt. MUNKÁCSINÁL (VotjSz. 265) a következő adatokat találjuk: *jez*, Szar. *jöz*, Jel. *jiz*, Kaz. *dez*, *gez*, Mal. *žez*, *žez* 1. 'sárgaréz; Messing', 2. 'drót; Draht'. Az első helyen említett ('sárgaréz') jelentéssel kapcsolatban MUNKÁCSI a Szar., Mal. *šermät-žez* 'zabola; Gebiss, Zaum' összetételt is idézi. Ez az összetétel a *šermät* 'fék, kötőfék, kantár (узда, tat. *žügän*)' címszó alatt is szerepel (VotjSz. 452) azzal az értelmezéssel, hogy azonos jelentésű a *šermät-kort* 'zabolavas; Gebiss' szóval.

A szókezdő eredeti udm. *j* egyes nyelvjárásokban, nevezetesen az ufai, malmizs-urzsumi, kazáni, permi és szamarai nyelvjárásban *d*, ill. *ǰ* alakban jelentkezik, tatár eredetű jövevényszavakban pedig — a tatárral egyezően — szókezdő *j*- helyett a malmizs-urzsumi és kazáni nyelvjárásban *dž* (*ž*, *ž*) hangot is találunk (l. Uor., Kons. 70—2). Így a fenti változatokban (*j*- ~ *d*- ~ *ž*-) első tekintetre nem találunk semmi feltűnőt, de ha közelebbről nézzük a változatokat, nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a szarapuli nyelvjárásban, ahol pedig az eredeti szókezdő *j*- általában megmarad, a szabályos *jez*, *jöz* alak mellett az összetételben ez a szó *ž* szókezdettel jelentkezik.

Még jobban bonyolódik a dolog, ha tekintetbe vesszük, hogy a szóvégi hang körül sincs minden rendben.

MUNKÁCSINÁL a szó valamennyi felsorolt nyelvjárásban *z*-vel végződik, míg WIEDEMANN szerint a *jez* szónak más a szóvégi hangja, mint a *džež* szónak. Sőt MUNKÁCSI 81. sz. dalában (VotjNépk. 228) ezt olvassuk: *šermät-žezžez kutalti* 'kantárszarat fogtam' (a hozzáfűződő jegyzet szerint „*šermät-žez* 'узда'”), míg ennek a dalnak GAVRILOV-féle malmizsi változatában (Votj-Nyelvtanulm. 40) ez a kifejezés *žezžez*-es alakban jelentkezik: *šermät-žezžez kutitom* 'a fékszarakat fogatjuk [kezeddél]'. Különbséget látunk a két szó között az 1948. évi udmurt-oroszlótárban is: *jez* jelentése 'проволака; проволочный'

* L. NyK. LVII, 240, LIX, 173.

('drót' és 'drót-; drótból való'), viszont *džez* jelentése 'повод (узды)' ('gyeplő, fékszár'). Ugyanilyen megkülönböztetést tesz a két szó között az 1956. évi orosz-udmurt szótár is: проволочка a. m. *jez*, viszont повод udm. megfelelője *šermet džez (kal)*; minthogy *kal* jelentése 'zsinór, zsineg; vminek a fogója', az utóbbi összetétel fordítása: 'kantárszár, fékszár'.

Világos tehát, hogy MUNKÁCSI, illetőleg az ő közlői tévesen azonosították egymással a két udmurt szót: a *šermät-žez* alakja és értelmezése nem pontos, és második tagja sem azonos a 'sárgaréz' jelentésű udm. szóval. A 'sárgaréz', ill. 'drót' jelentésű udm. szó alakja: *jez ~ dez ~ žez*, a *šermät-žez* jelentése 'fékszár' (és nem 'zabola-sárgaréz'), és második tagjának helyes alakja: *žez*. A két szó más-más eredetű. A 'drót, sárgaréz' jelentésű udm. szó tatár eredetű (< tat. *žiz*, kirg. *žez* stb. 'Messing, Messingblech';¹ l. MUNKÁCSI, VotjNyelvtanulm. 103, Uot., Kons. 72), és szókezdő hangja *j*-re, szóvégi hangja *z*-re megy vissza, a másik szó pedig — mint mindjárt látni fogjuk — minden valószínűség szerint ősi eleme a permi szókincsnek.

Nézzük ezt az utóbbi *žez* szót!

A szarapuli szókezdő *ž* — mint ismeretes — sokszor eredeti **r*-ből fejlődött (mint pl. az 'orosz' jelentésű komi *rotš* ~ udm. *žuč* szóban; l. pl. Uot.: i. m. 47 kk.); ilyen eredetű lehet tehát az udm. *žez* szó is, és ebben az esetben ez a szó bizonyára joggal azonosítható azzal a komi szóval, amelyet az Udora vidékén jegyeztem fel az udmurttal meglepően azonos kapcsolatban: komi Ud. *šermäd-rež* (tő: *-rež-*) jelentése 'fékszár', ill. közlőm magyarázata szerint: 'fékszár: уздечный ремень; gyeplő'. A komi *rež* ~ udm. *žez* jelentése tehát tkp. 'szár, zsinór, [kantár]szár'.

Persze annak alapján, hogy ez a szó eredetileg *r*-rel kezdődött, és az udm. szó MUNKÁCSI szerint a *šermät-žez*-ben párja a *šermät-k o r t* szó szerint: 'zabolav a s' szónak, felmerülhetne az a kérdés, vajon a *šermät-žez* (o: *-žez*) (< **-rež*) nem jelenti-e a zabolav a snak megfelelően a zabolare z e t, vagyis vajon nem találtuk-e meg itt a magyar *rez* szó megfelelőjét, hiszen az egyeztetés hangtanilag sem látszik lehetetlennek (erre vonatkozólag l. Toiv., Affr. 226 kk.). De bármennyire csábító is ez a gondolat, mégis jelentéstani okokból el kell vetnünk, mert a komi és az udm. összetétel teljesen egybehangzóan nem zabolát (v. zabolare z e t) jelent, hanem 'féks z á r, zabolas z á r' a jelentése.

Ami tehát a magyar *rez* szó magyarázatát illeti, egyelőre továbbra is meg kell elégednünk a MUNKÁCSI-féle származtatással, amely szerint szavunk kaukázusi eredetű (l. ÁKE. 527—8). Ezt a magyarázatot elfogadta MOÓR ELEMÉR is (l. NyK. LIII, 92), viszont BÁRCZI (SzófSz.) szerint ez a származtatás „tüzetesebb vizsgálat nélkül nem fogadható el”.

12. Manysi *уя́с* 'rossz előjel'

Egy északi-msi (szoszvai) szövegben (l. KANNISTO—LIIMOLA V, 118) a címül irt szó a következő összefüggésben fordul elő:

pābl tēn iā'niŷ uя́с bājēγт,
ūz tēne iā'niŷ uя́с bājēγт

¹ Erről a szóról l. most AALTO: UAJb. XXXI, 33 kk. — Egy másik 'sárgaréz' jelentésű votják szóról (*tuj-ról*) l. RÄSÄNEN: Vir. 1952: 175.

'ein dorfverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich, ein stadtverzehrendes grosses böses Vorzeichen erfahre ich'.

A szöveghez fűződő magyarázat szerint (uo. 299—300) a msi közlő így foglalta össze e két sor értelmét: „So dass die Leute des ganzen Dorfes, der ganzen Stadt sterben”. Az *уrās* szó jelentését a jegyzetek (uo. 300) a következő példákkal világítják meg: *нāη man уrās бāялєр n?* „'machst du ein *уrās*?' sagt man zu einem Kind, das unausgesetzt weint: „sagst du den Tod deines Vaters oder deiner Mutter voraus?“, Sz. *нāбям уrās бāям тyиши* 'ребенок плачет, чего-нибудь неладно будет' (nämlich den Eltern des Kindes, sie werden sterben od. dgl.); FL. *sampālum lōšyи, уrās бāу, sambit kхāитне бāу* 'глаз у меня зудится [szemem viszket], не добром зудится, слез ворочит (bedeutet Tränen)'. (L. még MSFOu. CXIII, 402.)

Ezt a msi szót CSERNУЕCOV is közli. Szerinte *uras, uras-uj* 'мифологическое существо, предвещающее несчастье, оборотень' azaz 'néphitbeli lény, valami szerencsétlenséget jelez előre [jósol, vagyis: ennek előjele]; szakállas farkas, farkasbőrbe bújt ember'.

Ez a msi szó bizonyára komi eredetű, mégpedig a komi *ures* szónak az átvétele.

A komi *ures* szót több forrásból ismerjük, és különösen igei származékai elterjedt használatúak.

WICHM.—Uot. szerint: V., L., U. *ures*, I. *ures*. 'u. ist z. B. ein Kind, das in sein Bett nāsst, kranke Henne (V.), Schimpfwort für eine unsaubere Frau (L.); durch den bösen Blick bezaubert, „verdorben” (z. B. Hund) (Ud.); Geist, der sich in weissen Kleidern vor dem Tode eines Verwandten od. eines Freundes zeigt (L.)'. *ki tšę m u. kutis!* (P.) 'so sagt man, wenn einem etwas Unangenehmes geschieht'. Sz. *uręsmiņi*, L., P. *uręsmiņi* 'garstig werden (Mensch) (Sz.), unsauber werden (Frau); изурочиться, verderben (intr.) (P.)'. P. *uręstiņi, uręsni* 'испортить, изурочить, verderben (tr.)'; Sz. *ursalni*, V. *ursavni* id.; Sz. *ursašni* 'испортиться, изурочить, verderben (intr.)'.

Saját feljegyzéseim szerint: V. *ursavni* 'einem einen Schaden anzaubern, behexen, mit dem bösen Blick schädigen'; *vomdžavni - ursavni* 'durch den bösen Blick schädigen, auf diese Weise einen Schaden anzaubern'; V. *ursašni* 'mit dem bösen Blick geschädigt, behext werden'. LITKIN G. Sz. szerint *ursalni, ursavni, ursašni* 'испортить, изурочить, изуродовать', РОPOB—ЛITKIN (80. l.) szerint *ursalni* ugyanannyi mint *vomdžalni, vomdžasni, vomdžedni* és jelentése 'изурочивать, изурочить', illetőleg 'изурочиться'. SAHOV—nál *ursavni* 'изурочить, предвещать несчастье, испортить', *ursašni* 'изурочиться, предвещать зло'.

NALIMOV a JSFOu. XXV. kötetében („Zur Frage nach den ursprünglichen Beziehungen der Geschlechter bei den Syrjänen” című tanulmányának 5. lapján) ezt írja: „*Ursavni* = 'auf einen anderen die Eigenschaften des *pež* [‘tisztátalan, tisztátalanság’] übertragen’, alsdann wird dieser krank oder auch nur hinfällig und schwach, sein Körper bedeckt sich mit Grind und weist überhaupt alle Symptome der Entartung auf’. *Uręsmiņi* [ez nyilván sajtóhiba *uręsmiņi* helyett] 'durch Ansteckung mit dem *pež* krank werden’... Der Einfluss des *pež* auf den Fischfang und die Jagd, auf die Entwicklung der Pflanzen wird ebenfalls durch den Terminus *uręsme, ursašis* ausgedrückt.”

A NALIMOV említette 'krank, hinfällig, schwach' jelentés tükröződik az 1948. évi Коми-русский словарь (KPC) értelmezésében is; ott *ureš* jelentése 'недоразвитый, слабый, болезненный, хилый', azaz 'fejetlen, gyenge, beteges, betegeskedő, satnya, csenevész'. De ez a jelentés és NALIMOVnak az az értelmezése, hogy 'weist alle Symptome der Entartung auf', valamint a fent idézett származékok jelentése is arra vall, hogy ez a komi szó a hozzá hasonló alakú orosz урод 'torzszülött, szörnyszülött, nagyon csúnya ember, szörnycéteg' szó hatása alá került.

Ez a most említett orosz урод szó átkerült a komi nyelvbe és ott megtartotta eredeti orosz jelentését, mint pl. a következő adatok mutatják: (WICHM.—UOT.) V., Sz., L. *ured*, I. *ured*, P. *uro'd* 'урод, Missgeburt, Missgeschöpf, Missgestalt (V., Sz., I., P.), Schimpfwort für eine unsaubere Frau' (L.), (FOKOS-FUCHS) V., Le. *ured* 'Missgeburt', (KPC) *ured* 'урод'. Sőt az *ureš* szó, eredeti jelentésének elhomályosulásával, ma általában az *ured* szóval azonos értelemben szerepel (l. a fent említett komi származékokat is). Így WIEDEMANN szerint *uröd* és *urös* egyformán a. m. 'Missgeburt, Ungeheuer; abscheulicher, garstiger Mensch, Auswurf', *uröstny* = *urödälny*, *urödävnny* 'verderben, entstellen, verunstalten, verstümmeln', *ursälny* (*ursävny*) jelentése 'verunstalten, verstümmeln, verderben (tr.), beschädigen, beschimpfen; blamieren, besudeln, beschmutzen, verhunzen, beschreien'. Az én feljegyzéseim szerint is V. *ureš* = V., Le. *ured* 'Missgeburt'; V. *ureštni* = V. *uredävni* 'verunstalten, entstellen, verstümmeln'.

[Egyes jelentéseiben komi szavunkhoz még közel áll az orosz урок szó, melynek jelentése 'изурочение, порча, сглаз, насылка ворожбита' (DAL IV, 523) és ennek származéka: урочить, урекнуть (> komi Le. *urkñitni* 'durch den bösen Blick schädigen, beschreien', *urkñit tšem* 'er ist durch den bösen Blick geschädigt worden'.]

A fent említett speciális jelentések (l. különösen WICHMANN—UOTILÁNAK és SAHOVNAK általunk fentebb kiemelt adatait) világosan mutatják, hogy itt két különálló szóval van dolgunk.² Az egyik szó az *ured*; ennek eredete természetesen teljesen világos. A másik szónak, a komi *ureš* szónak az eredete azonban még nincsen tisztázva. РОПОВ—ЛИТКИН az *ursälni* szóhoz hozzáteszi: „(рус. сл. из-урочить)”, KALIMA (RLS. 160) kétkedve kérdezi: „Ist urös dasselbe Wort (mit Austausch der Endung auf syrjänischem Boden) [ti. mint *ured*] oder < уроч 'eigensinniger Mensch, Vieh' ?” WICHM.—UOT. szótára is felveti a kérdést az *ureš* szóval kapcsolatban: „? < russ. уроч 'der Widerspenstige, Trotzkopf, eigensinniges, boshafte Kind, Schreihsals, stätisches Tier'”. Bizonyos azonban, hogy az уроч szó jelentése nem éppen alkalmas a 'Geist, der sich in weissen Kleidern vor dem Tode eines Verwandten od. eines Freundes zeigt' és 'a bajt előre jelezni' féle komi jelentések megmagyarázására. Viszont szembetűnően tükrözi a msi szó éppen az említett izsmái, továbbá a SAHOV-féle és talán a permják jelentést. Hangtanilag sincsen semmi akadály a msi szó ilyen származtatásának; az első szótág magánhangzójára vonatkozólag vö. pl. Тоrv.: FUF. XXXII, 18, 49, 50, 71 stb., a második szótág magánhangzója is ugyanolyan, mint pl. a Sz. *si'täm* 'einsam, heimlich, still', FL. *sütäm* 'einsam' < komi (WIED.) *šytöm* 'stimmlös, lautlos, dumpf', (FOKOS-

² A 'szerencsétlenséget, bajt előre jelezni' jelentéshez vö. a komi *tunavni*, *tunjavni* szót; ehhez vö. KSz. XII, 245 és WICHM.: FUF. XIV 112—4; l. még (WICHM.—UOT.) U. *tun-ju* Schimpfwort.

FUCHS) V. *šytem* 'lautlos, stimmlos' szóban (erre vonatkozólag l. pl. KANN., Vok. 110). (Az orosz *ypoc* szóhoz vö. VASMER, Russ. Etym. Wb. III, 189. A komi *urēs* szó udorai jelentése [l. fent] persze valóban az *ypoc* jelentésére mehet vissza.)

A msi szó tehát bizonyára komi eredetű, de komi eredetije egyelőre ismeretlen származásának tekintendő. Csábító gondolat volna ugyan a komi szót azzal az udm. *urves*, *urbetš* szóval egybekapcsolni, amelynek jelentése BUCH szerint 'schlimmer Waldgeist niederen Schlags, der den Menschen gern schadet'; ezt az udm. szót WICHMANN kétféleképpen is próbálta magyarázni (l. FUF. I, 99—104), csak hogy egyik magyarázata sem meggyőző. De a komi *urēs* és a most említett udm. szó hangtanilag nem egyeztethető egymással; különféle analógiás hatásokkal, keveredésekkel való magyarázat pedig csupán olyan feltevésekkel operálna, amelyeket nem tudnánk kifogástalanul alátámasztani vagy bizonyítani. Az udm. *urves*, *urbetš* szintén még kielégítő magyarázatra vár; l. még: MUNKÁCSI: KSz. II, 312—5, NÉMETH: NyK. XLVII, 75—6, PAIS: I. OK. XII, 288.

13. A manysi „genitivus”

Általánosan ismert dolgokkal kell kezdenünk.

A mondattani kérdések közül irodalmunkban talán legtöbbet a finnugor nyelvekre valóban jellemző birtokos szerkezetekkel foglalkoztak, és ezekkel kapcsolatban — a nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti kutatások bizvást kétségtelennek mondható eredményeként — meglehetősen egységes felfogás alakult ki. Így SIMONYI (A jelzők mondattana 137) a következőt állapítja meg: „Kétségtelen, hogy valaha megvolt nyelvünkben a *r a g t a l a n* birtokos szerkezet, mely szerint pl. az anya háza egyszerűen *anya ház*, a halász fia *halász fi* volt. De mikor idővel elterjedt a határozottabb, raggal való kifejezőmód, a régi szerkezet csak egyes állandó kapcsolatokban maradt fenn, ezek összetételekké váltak és mintái lettek a mai birtokos összetételnek: *atya fi* (az atyám fia) > *atyafi*, *lúd láb* (a lúd lába) > *lúdláb* stb. stb.”. KLEMMNÉL (MTörtMond. 342) ezt olvassuk: „A legősibb és legegyszerűbb kifejezőmód az, hogy a birtokos- és a birtokszó viszonyító jel nélkül *egy* szakaszba kerül, miként ma is gyakran a rokon nyelvekben.” GOMBOCZ—PAIS Syntaxisa (172) ezt tanítja: „Birtokos és birtok jel nélkül áll egymás mellett a vogulban, osztjákban, cseremiszen; pl. vog. *vāta-χum man pīγ* 'part-ember kis fi'. — Vö. a magyar összetételeket: *asztalláb*, *háztető*, *atyafi*.”

Nem akarjuk az idézeteket fölöslegesen szaporítani, de még csak három uráli, illetőleg altaji vonatkozású megállapításra akarunk hivatkozni. N.-SEBESTYÉN IRÉN szerint „az uráli alapnyelv a birtokviszonyt nem jelölte meg formális elemmel sem a birtokos, sem a birtok nevéen” (NyK. LVIII, 163), ugyanilyen eredményre jutott RAVILA (l. ANGERE: Die uralo-jukagirische Frage 132, 170; l. még alább) és hasonlóan nyilatkozik erről a kérdésről az altaji nyelvekkel kapcsolatban RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 27—8): „Schon seit der ältesten Zeit — írja itt — kann das Genitivverhältnis auch durch syntaktische Mittel ausgedrückt werden. Erstens können die betreffenden Wörter ohne jede Kasusbezeichnung nebeneinander gestellt werden, so dass eigentlich eine Art Komposition entsteht . . . Zweitens und zwar sehr gewöhnlich wird das Genitivverhältnis so wiedergegeben, dass

dasjenige Wort, das den Besitzer bezeichnet, im Nominativ steht, der Besitz aber mit dem Possessivsuffix der betreffenden Person versehen wird."

Az ugor nyelvekben leggyakrabban éppen ezzel az imént említett kifejezésmóddal találkozunk (a birtokos jelöletlen, a birtokszó végén birtokos személyrag jelentkezik), de megtaláljuk ezt a szerkezetet az urál-altaji nyelvek nagy részében is: magy. *az apa háza*, vog. *lū punkä* 'a ló feje' (VNGy. I, 19), szam. Kam. *kudāi niēt* 'isten leánya' (DONNER—JOKI 132), oszm-tör. *atalar sözü* 'közmondás' (tkp. 'apák v. ősök szava') (KÚNOS 157, 218), tung. lam. *oron namin* 'a rénszarvas nösténye' (BENZING, Lam. 50).

Itt nem akarunk a birtokos szerkezet kifejezésének egyéb módjaival foglalkozni (pl. a birtokos szó genitivusba kerül, mint pl. *az apának a háza*, finn: *isän kirja* stb.) (ezekre vonatkozólag l. pl. SIMONYI, KLEMM idézett munkáit), most csupán a birtokos szerkezetnek egyik igen jellemző alkalmazásáról akarunk szólni, nevezetesen arról, mely a birtoklás jelölésére szolgál.

Tudvalevő, hogy az uráli (sőt az urál-altaji) nyelvek legnagyobb része nem ismeri a 'habere' igét, hanem a birtoklás viszonyát (vagy ennek hiányát) a „van” igével és birtokos személyraggal (azaz birtokos jelző segítségével) fejezi ki leggyakrabban (a birtokos szó genitivusban is lehet). Itt tehát az a jellemző felfogás érvényesül, melyet pl. már BÖHTLINGK (348) ilyen jakut példával világít meg: *min džiäm bār* 'mein Haus ist da, d. h. ich besitze ein Haus', *min džiäm suoχ* 'mein Haus ist nicht da, d. h. ich besitze kein Haus', vagyis 'az én házam megvan, létezik' (illetőleg: nincs, nem létezik); a magy. *jó lovam van* eredetileg tehát a. m. 'az én lovam megvan v. létezik'.³

Így mondhatja a szamojéd is: Jur. *njüdie nju danjuwa* 'der Sohn ihres Sohnes ist vorhanden' (CASTR., Volksd. 150) (tkp. 'fiának a fia megvan', azaz 'fiának fia van'), továbbá a török (pl. tel. *sānīn adan parba?* 'hast du einen Vater?' [RADL., Proben I, 106], tkp. 'a te apád megvan-e?'), a mongol (pl. mog. *mōini bölni bi* 'der Fisch hat einen Schwanz' [RAMST., Mogh. 12], tkp. 'a hálnak a farka megvan, itt van'), a tungúz (pl. lam. *adalsi acca-gu?* 'hast du kein Netz?' ['dein Netz, ist-es-nicht-vorhanden?' BENZ., Lam. 86]).

Hogy itt valóban birtokos szerkezetekkel van dolgunk, azt fentebbi példáink is félreérthetetlenül mutatják: *sānīn adan*, *mōini bölni* világos jelölt genitivusi birtokos szerkezetek: 'neked (gen.) az apád, a te apád', 'a hálnak a farka'. Jellemző az a szamojéd adat is, melyet ANGERE idéz (i. m. 161): osztj.-szam. *ukkyr qum ilymmynty, nimty Tyssija. ukkyr ijaty aj ukkyr nälaty* 'ein Mensch lebte. sein Name [ist] Tyssija. Ein Sohn bei ihm und eine Tochter bei ihm' (wörtlich: 'ein Sohn sein und eine Tochter seine'; PROKORJEV: Jazyki i pišm. I, 123). ANGERE hozzáteszi, hogy „wobei in dem letzten Satz das Prädikat ganz fehlt... *ijaty* 'Sohn sein' ['fia'] < *ija* 'Sohn' + *-ty* Possessivsuffix für die 3. Pers. Sg." A mondat pontos fordítása tehát: 'egy fia, egy lánya' vagy 'egy a fia, egy a lánya', értelme pedig: 'egy fia van, egy lánya van'.

Hasonlót látunk az obi-ugor nyelvekben.

Nézzünk néhány példát azok közül, amelyeket BEKE a NyK. LXI. kötetében (86—7) közöl: vog.: P. *Khâis vuj älne iërmät šokh öli* 'Khaisznak medveölő fegyvere sok van' (VNGy. III, 523), T. *nežär püβi äns* 'der Kaiser

³ Az itt tárgyalt szerkezetekre vonatkozólag utalunk N.-SEBESTYÉN IRÉN kitűnő cikkeire az NyK. LVIII. és LIX. kötetében és VÉRTES EDIT tanulmányára ugyancsak az NyK. LIX. kötetében.

hatte einen Sohn' (KANN.—LIHM. III, 156); T. *em βαιλόη βέρωμ ικωμ* 'ich kann nicht absteigen (III, 181, tkp. 'meine Möglichkeit, abzusteigen, ist nicht'); osztj.: *mola moy nēnhoi i-sidi rōtl ol* 'bármely vidékre való embernek szintén van nemzetsége' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 37); *iorən andəm-ki* 'ha erőd nincs' (172).

Ezek a mondatok pontosabb fordításban így hangzanak: 'Khaisz[nak a] medveölő fegyvere sok (van; vagy más értelmezéssel: 'Khaisz — az ő medveölő fegyvere sok' l. NyK. LVIII, 76); 'a császár fia létezett, volt'; 'az én leszálló erőm nem létezik'; 'valamely vidék emberének a nemzetsége létezik, van'; 'ha erőd nincs meg, nem létezik'.

Ezek a szerkezetek tehát mindössze abban különböznek az *apa háza*, *a ló feje* félektől, hogy a birtokos jelző és a birtokszó közé más mondatrész van közbeszúrva. Ez persze semmit sem változtat a szerkezet lényegén. A „Péri lányok szép hajáról” (Mikszáth: Jó pal.), „Nógrád s Gömör közt hosszan nyúlik el a Mátra egyik erdőséges ága” (Pet. Salgó) (l. SIMONYI, i. m. 165) birtokos szerkezet dolgában semmiben sem különbözik „a lányok haja”, „a Mátra ága” szerkezetektől; a birtokos szerkezet két főnévből áll, bármelyik tag, vagy akár mindkét tag elé tehetünk jelzőt: „az apa szép v. újonnan épült háza”, „az önfeláldozó anya hálás gyermeke”, „a ház észak felé néző ablaka”, „a gyermek egyik legsikerültebb rajza” stb. (Hogy közbeszúrt mondatrészek mennyire nem bontják meg az eredeti szerkezetet, arra vonatkozólag l. pl. NyK. LIX, 173—5.)

Mégis egészen más eredményre jut a vogul-osztjákra nézve BEKE (i. h. 89). Ott meglepetésünkre ezt olvassuk: „... az a körülmény, hogy a birtokos és a birtok egymástól más mondatrészekkel el lehet választva, arra vall, hogy egykor az obi-ugor nyelvekben is meg kellett lennie a finnugor *-n* genitivus-ragnak. Eltűnésének oka, hogy a lativusnak és a lokativusnak a ragjával egybeesett.”

Természetesen az egyszerűbb szerkezetből kell kiindulnunk. Vagy megvolt az *apa háza*, *a ló feje* féle szerkezetekben is a genitivusi *-n*, vagy az *apa szép háza*, *a ló nagy feje* szerkezetekben sem lehetett meg.

De vajon volt, lehetett-e az *apa háza*, *a ló feje* félekben finnugor genitivusi *-n*?

Nem kívánunk a finnugor gen. *-n* kérdéséről szólni. Már régóta — fgr. vonatkozásban különösen RAVILA óta⁴ — másképp látjuk ezt a kérdést, mint ahogyan még SIMONYI (i. m. 137—9) látta. Ami az obi-ugor nyelveket illeti, semmi alapja, semmi jele sincs annak, hogy ott egy elveszett elemmel kellene számolnunk. Ugyanolyan joggal a magyar *az apa szép háza*, *a ló nagy feje* szerkezetekben is egy eltűnt genitivusi ragot kellene keresnünk.⁵

⁴ L. különösen RAVILA: FUF. XXVII, 74 kk.; ERKKI ITKONEN: Virittäjä 1957: 308 kk.; FARKAS: UAJB. XXVIII, 5 kk.

⁵ Tudjuk, hogy olyan nyelvekben is, amelyekben a birtokos jelző rendszeren külön raggal van jelölve (pl. a permi nyelvekben az adessivus ragjával), nem ritka (a szerkezet mindkét tagján) teljesen jelöletlen birtokos szerkezet. Ilyen példákat már a NyK. LVIII. kötetében (a 86. lapon) is idéztünk: pl. *tom zonjas šlan-ine* 'zu den Singplätzen der jungen Burschen' (WICHM.: SvD. 221), *vaňajas-deňgan* 'a Jankók pénzével' (VdKomi 181) (tkp. 'Jankók-pénzzel'), *popis-vev viľe* 'a pap lovára' (tkp. 'papja [= a pap]-ló-ra') (ZSöv. 185); *nu svaľbajs-sod viľe* 'vidd a lakodalmas ház lépcsőjére' ('vidd a lakodalma [3. szem. birt. személyrag determináló értelemben]-lépcső-re') (uo.). Bizonyára senki sem gondolja, hogy ezekben eltűnt volna a (késői) adessivusi rag.

Ha tehát az obi-ugor szerkezetekből semmiképpen sem tudunk egy eltűnt genitivusi ragot kikövetkeztetni, még kevésbé tudjuk persze BEKÉT abban követni, hogy tényként állapítja meg, hogy az obi-ugor nyelvek genitivusi *n*-je „eltűnésének oka, hogy a lativusnak és a lokativusnak a ragjával egybeesett”.

Csak mellékesen jegyzem meg ezzel kapcsolatban a következőt:

Egyáltalán nem mondható meglepőnek, hogy az obi-ugor nyelvekben nem alkalmaznak az itt szóban levő szerkezetekben a birtokviszony jelölésére (a birtokos személyragokon kívül) külön genitivusi ragot. Azok a nyelvek, az obi-ugor nyelvek, amelyek oly sűrűn élnek ma is ragtalan határozókkal (l. NyK. LVIII, 67—71) — pedig, éppúgy mint a többi fgr. nyelvnek, nekik is vannak határozói ragjaik — nem igen érezhették — és szemelláthatólag ma sem érzik — szükségét annak, hogy külön ragot alkalmazzanak olyan kapcsolatokban, amelyekben a mondatbeli viszony amúgyis meg volt jelölve (szórend, szólam, majd birtokos személyrag segítségével), mint ahogyan más rokon nyelvek is megelégedtek ezekkel a viszonyítási eszközökkel. És ahogyan a ragtalan határozókat egy ősből állapot emlékeinek kell tekintenünk (a ragos határozókkal szemben), ugyanúgy a jelöletlen (csak szórend, hangsúly segítségével jelölt) birtokos szerkezeteket még a birtokos személyragos ('a ló feje') szerkezeteknél is ősbőlnek kell tartanunk. Az ősi állapotnak az emlékét őrzik az olyan szerkezetek, mint vog. *Usin-āter ājkā xūrom pī* 'a Városbeli-fejedelem öreg három fia' (VNGy. III, 96), osztj. *tandal-igi xātna* 'a Tandal-öreg házába' (PÁPAY, Nyelvtan. 65), és még a birtokos személyragos szerkezetek is csak későbbi fejlődésnek az eredményei. Ősi genitivusi *-n* ragos birtokos jelzőről az obi-ugor nyelvekben tehát ezért sem beszélhetnénk.

14. A manysi 'él-hál' jelentésű összefoglaló összetétel

Emlékeztetés, hogy a címben jelzett msi összetétel vagy párhuzamos szólás dolgában KANNISTO más véleményen volt mint MUNKÁCSI.

MUNKÁCSI a VogNGy. I. kötetének 4. lapján közölt vogul mondatot: *ekwäi' ājkäi' elä xölei', elä ālei'* így fordította: 'az asszony és örege továbbá boldogok, továbbra élnek', és a *xölei'* igét (uo. 181) a *xöl* 'bőség, gazdagság' szóval kapcsolta össze. Ezzel szemben KANNISTO (FUF. VIII., Anz. 202) szerint a *xölei'* íráshiba *xüleij'* helyett; az **ālei'* *xüleij'* szólást pedig (amelyet — mint megjegyzi — ő is följegyzett)⁶ így értelmezi: 'élnek, hálnak (éjt töltenek)'. MUNKÁCSI (VogNGy. II, 760) ekkor arra hivatkozott, hogy a *xūli* (~ magy. *hál*) jelentése csak 'meghál, valahol hál', és így nem alkalmas parallel szava az 'élni' szónak, erre a szerepre a *xuji* 'fekszik' szó volna alkalmas, aminthogy ilyen összefüggésben valóban ez az ige gyakrabban használatos a vogul népmesékben; pl. *āls k'ujä's* 'élt, feküdt'. Csakugyan KANNISTO szövegeiben éppen ezzel az utóbbi szóval találkoztunk gyakran; pl. *ān öli, ān k'xuji* '[sie] lebt jetzt, wohnt jetzt' (KANN.—LIIMOLA III, 54; a szöveghez fűződő jegyzet szerint az utóbbi ige jelentése 'schlāft, liegt', pl. *k'xujä'zt* 'sie schliefen' uo. 54), *ölii k'ji* '[er] lebt (und) wohnt' (uo. 57, tkp. 'lebt (und) liegt'); *toχ ölä, toχ xölä* '[sie] leben so, wohnen so' (uo. 80; 'leben so, liegen so' uo. 226); *ānst, k'jiä'st* '[sie] waren und lebten' (uo. 198; tkp. 'waren (und) schliefen [od.

⁶ Vö. pl. KANN.—LIIMOLA I, 234, 263, 432.

lagen]' uo. 257); *tüt ānā-ñtāt, tüt kōjā-ñtāt* 'dort sind sie, dort leben sie' (uo. 201) stb.

MUNKÁCSI maga is elismeri, hogy — bár nem fogadja el KANNISTO magyarázatát — mégis e mellett szólhatna PATKANOV két déli-osztják adata: *χūdem jix-poxsat ūtedet, χōtedet* 'drei Brüder verlebten die Tage und die Nächte' (PATK. II, 140) és *īmenen igenen ūttenen, χōttenen* 'eine alte Frau und ein alter Mann verleben zusammen die Tage und die Nächte' (uo. 102), azonban MUNKÁCSI szerint ez mégsem dönti el a kérdést, mert az itt szereplő osztják szó „a vogul *χōli* 'boldogul van' elavult szó osztják megfelelőjének félreértéséből keletkezett népetymologia; mert *ūtedet* jelentése nem 'verlebten die Tage', hanem csak 'waren; lebten' (vog. *ālsat*) s *χōtedet* magában csak 'übernachtenen, verbrachten die (eine) Nacht', nem pedig 'verlebten die Nächte'..." (VogNGy. II, 761).

MUNKÁCSI érvelése szellemes, de mégsem mondható meggyőzőnek. Éppen az itt tárgyalt szólások igazolják, hogy a kérdéses igének valóban nemcsak 'meghál (egyszer)', hanem általában 'hál, alszik' a jelentése. Sőt PATKANOV szabadabb, de értelme szerint nagyon találó fordítása mutatja a szólás valódi értelmét, de egyúttal eredetét is. Ahogyan ti. különösen az obi-ugor nyelvekből sok példát idézhetnénk egy-egy fogalom kifejezésére szolgáló páros szólásra (összefoglaló összetételekre) (pl. 'ember' kifejezésére 'nő-férfi', 'gyermek' kifejezésére 'leány-fiú', 'árva' kifejezésére 'apátlan-anyátlan', 'táplálkozik' kifejezésére 'eszik-iszik' stb.); I. FOKOS: Magyar Figyelő III, FALUDI ÁGOTA, Névszói összetételek az osztjákban stb.), ugyanígy könnyen érthető, sőt természetes, hogy az 'élés' fogalmát is két folyamatának — nappali és éjszakai részének — nevével jelölik meg: *é b r e n l é t* (az élet egyik megnyilvánulása, a nappal eltöltése) és *a l v á s, á l o m* (az életnek másik, nem kevésbé fontosnak ismert megnyilvánulása, a hosszú éjszakák eltöltése). (A rokon nyelvekben is gyakori az 'él-van' összetétel, az élet eltöltésének jelölésére; hasonló szólás a törökségben: *ärür barur* 'être et aller, vivre et se remuer a son gré, pouvoir faire ce qu'on veut, ce.-à-d. être son maître, être libre, indépendant' THOMSEN, Turcica 62—4; a németben is pl. *wo ich geh und steh, wie geht's, wie steht's?*)

És hogy a vogul szólast csakugyan így kell értenünk, azt világosan mutatja a következő vogul mondat: *ām nūn ālnā-k'ujnā kārāl moulem* 'én neked olyasmit adok, miből megélhatsz, meglehatsz' (tkp. 'élő-fekvő holmival adlak') (VogNGy. IV, 361), azaz: 'amivel egész életedet eltöltheted'.

Sőt még ilyen összefüggésben is használatos ez a szólás: *jāni törēm tok ūlnāt mās, tok kwojnāt mās* 'széles e világ amint úgy van, amint úgy áll (tkp. fekszik)' (VogNGy. I, 170; I. még uo. 289, IV, 371).

Ezek a kifejezések már világosan mutatják, hogy ez a szólás vagy összetétel ('él-hál') már általában 'létezik, van' értelemben használatos, ezt kell a vitás **ālei' χūlei'* szólásban keresnünk, bár második tagjának az eredeti jelentése már el is homályosult. MUNKÁCSI *χōlei'* alakja azonban talán nem is íráshiba, mint KANNISTO gondolja; a közlő talán már csak ilyen alakját ismerte ennek az elhomályosult eredetű és jelentésű szónak.

A párhuzamos szónak, vagy az összefoglaló összetétel egyik elemének ilyen jelentésbeli elhalványulása, elhomályosulása az obi-ugor nyelvek körében különösen (a mi jelenségünkkel rokonságot mutató) párhuzamos gondolatritmus néven ismert jelenségek között nem ritkaság. Két fogalom (pl. éj-nap, étel-ital, színek, számok stb.) oly gyakori és szoros kapcsolatban van egymással, hogy könnyen asszociálódnak egymással még akkor is, ha ez az adott helyzetben esetleg nem is logikus. Ilyen parallelizmusra tanulságos példákat idéz

STEINITZ (OVD. II, 38—9). Ilyen jellemző megnyilvánulása az egymást mintegy vonzó képzeteknek (pl. 5 és 6; 10 és 20) a következő is: „Die zwei guten Schuhe aus dem Hackenfell eines Rentierochsen zog ich Schaitan an meine fünfzehigen Füsse (*wēt tujpə tujaŋ kur* 'ötújjú újjas láb'), an meine sechszehigen Füsse (*χūt tujpə tujaŋ kur* 'hatújjú újjas láb') zog ich Schaitan sie an" (STEINITZ, i. m. I, 343, l. még uo. I, 365, II, 42); „mit meiner fünffingrigen Hand; mit meiner sechsfingrigen Hand" (uo. I, 345; l. még uo. I, 375, 394, II, 42); „mit ihrem zehnzahnigen Mund singt sie, mit ihrem zwanzigzahnigen Mund singt sie" (uo. I, 409, 421). A mi esetünkben is a parallel szó csak forma; ez pedig, minthogy a jelentés itt nem döntő, alakilag könnyen megváltozhatott. (A párhuzamos gondolatritmusnak ez a faja a mongol népköltészetben sem ritka; I. POPPE: UAJb. XXX, 222—4.)

Ugyanaz a felfogás, melyet a vogul és osztják 'él-hál' szólásban láttunk (az életfolyamatnak olyan szemlélete, hogy az ébrenlét és az alvás az életnek két fontos, szinte legfontosabb, legjellemzőbb állapota v. megnyilvánulása), tükröződik a következő zürjén mondatokban: (az elbeszélés a rókáról és a nyúlról szól és róluk mondja:) „És ők alszanak. És következő nap eltöltik a napot. És esteledik. És ők lefekszenek aludni" (Volksdichtung der Komi 194); éppígy: *naja uzišni, olisni* 'ők aludtak, éltek' (uo. 195).

Jellemző ebből az alvás, álmom fontosságát kiemelő szempontból az osztják búcsúköszöntés is: (KARJ.—TOIV. 119, 167) *jam otəm* 'lebe wohl!' (eig. 'guten Schlaf'). Ezzel a többször félreértett szólással kapcsolatban KARJALAINEN (OL. 100) megjegyzi: „AHLQVIST (ebenso PATKANOV u. a.) hat das ostj. *jam-ulym* als 'gutes Leben' aufgefasst. Das ostj. Wort für 'Leben' lautet jedoch anders, und in der angeführten Wendung bedeutet *ulym* 'Traum, -gesicht'. (Ebenso in wog. *jaməs üləm*, woraus MUNKÁCSI (SZILASI) gleichfalls 'Leben' gemacht hat.) Ein Wort wie AHLQV. *ulym*, PATK. *üdəm*, *üdem* 'Sein, Dasein' gibt es meines Wissens im Ostjakischen nicht; in dem Satze AHLQV. *ulym χallet* 'Tage des Daseins, Zeit' ist *ulym* sichtlich ein Part. prät." (Másképpen PAAS.—DONN. 160: osztj. *otəm* 'álmom, alvás', de *jam otəm* jelentése szerinte 'jó életet!' Vö. még AHLQV. vog. *jomas-ölüm väram* 'Abschied nehmen (mit den Worten *jomas olen* sei gut od. glücklich'.) Érdekes, hogy ebben a formulában (miként az itt tárgyalt vogul szólásban a *χolej* 'igének) itt az 'álmom' jelentésű osztj. szónak az eredeti jelentése is elhomályosul és ma 'lebe wohl! gute Reise!' is lehet a jelentése, mindamellett, hogy az eredeti jelentése — mint láttuk — 'guten Schlaf!', *приятного сна!* (l. KARJ.—TOIV. 167). (Lehet, hogy az AHLQV., PATK. említette 'élet' jelentést maga a közlő adta meg.) — L. még STEINITZ, OstjGr. 165: *jam utəm* (Gruss beim Abschied; eig. 'guter Traum') 'lebewohl!'; *jam utəm werta* 'sich verabschieden'. De MUNKÁCSINÁL is olvassuk: *msi às jaməs üləm!* 'Isten veled!' (VNGy. IV, 426), *säterin χätäl-kastäl às jaməs üləm!* 'az ezredik napig ismét jó álmot! = Isten veled örökre!' (uo. 424). Vö. még: *ōz iq'mas ūlum olen!* 'lebe wohl (tkp. 'lebe wieder guten Schlaf!') (KANN.—LIIM. I, 262, 438).

Talán a mi „jó álmokat!", német „träume süß!" búcsúkívánságunkban is az álmomnak, alvásnak ez a fontos szerepe jut kifejezésre.⁷

Hogy az osztj. búcsúzkodók valóban 'jó alvást, jó álmot', és nem 'jó életet' kívánnak egymásnak, és hogy az itt tárgyalt vogul szólást is ennek meg-

⁷ A kalmük-mongolban is (valószínűleg szintén „jó éjszakát!" jelentésben): *sān zūdü bārdž χontŋ!* 'gute Nacht und schöne Träume!' (RAMST., KalmWb. 484) tkp. 'szép (v. jó) álmot' (*zūdn* 'Traum, Trugbild').

felelően kell értenünk, azt megerősíti LEHTISALO jurák-szamojéd adata (szótárának 216. és 448. lapján). Az ott idézett szamojéd mondat fordítása: „Kamerad, lass uns nach zwei Richtungen gehen, für eine Weile [trennen wir uns], guten Schlaf!” (*jũđĩ* 'Schlaf, Traum'; más szó a *jũlępts* 'Leben' uo. 128), és LEHTISALO hozzászólja: „(sagt der Samojede abends beim Abschiednehmen)” (448), illetőleg „(sagt man beim Abschiednehmen)” (216); a 145. lapon is: „es sei guter Schlaf! (sagen die Samojeden beim Abschiednehmen)”.

*

Ezzel az itt szóba került obiugor-szamojéd szólással kapcsolatban még azt szeretném megjegyezni, hogy ilyen egyezés nemcsak szamojéd és obi-ugor szólások közt, hanem szamojéd és zürjén szólások közt is gyakori. Érdemes itt még egy, az álommal kapcsolatos szamojéd-zürjén egyező szólásra rámutatni.

LEHTISALO (316) egy jurák-szamojéd mondatot közöl „fl.” (= folklór) jelzéssel a következő fordítással: „hinfort werden wir einander wohl im Schlaf treffen”. A mondatot mi úgy értelmeznők, hogy 'ezentúl legfeljebb álmodni fogunk egymásról, csak álomban fogjuk egymást látni'. Hogy azonban ez a szólás ma már nem választékos, ritkább kifejezőmód, hanem a köznyelvnek rendes eleme lehet, arra a zürjénből következtethetünk; a vicsegdai nyelvjárásból a következő két adatot jegyeztem fel (SyrjWb. 1198): *vetęn addžįšni* 'egymást ritkán látni', *vetęn addžįšlam teked* 'mi (én és te) ritkán (tkp. [csak] álomban) látjuk egymást' (*vet* 'álom; Traum, somnium').

FOKOS DÁVID

Az uráli számnevek problémája*

1. A finnugor és a szamojéd nyelvek között oly nagyszámú strukturális és lexikális egyezést tártak fel mostanáig a kutatások, hogy szükségképpen ezeknek az egyezéseknek a genetikus összefüggésére kell gondolnunk. Más szóval: fel kell tennünk, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek egy közös alapnyelvből származnak. Egyszersmind természetszerűleg azt is fel kell tennünk, hogy ezt a közös alapnyelvet valamilyen nép beszélte is.

Azt a hipotetikus alapnyelvet, amelyet a finnugor és a szamojéd népek ősei az egység idején beszéltek, „uráli” alapnyelvnek szokás nevezni, az együttélés korát pedig „uráli” kornak. Az uráli kor vége hozzávetőlegesen az i. e. IV. évezredre tehető.¹

2. Az uráli ősnép kultúrája — a szókincs és az őstörténeti kutatások tanúbizonysága szerint — legfeljebb neolitikus jellegű kultúra lehetett.² Ez a körülmény, mint látni fogjuk, igen fontos, azért hangsúlyozzuk már itt előljáróban is.

3. Sajátos módon a finnugor és a szamojéd nyelvek között a számnevek terén mindeddig úgyszólván semmilyen egyezést sem sikerült megállapítani.

* L. még: ALH. X/1—2: 117—29.

¹ Lásd: BÄRCZI GEZA, Magyar hangtörténet² 5—6.

² Erre vonatkozólag lásd: E. N. SETÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX/5. — Uó. Suomensukuisten kansojen esihistoria: Suomen suku I, 122—30. l. — Továbbá még: A. M. TALLGREN, Suomalais-ugrilainen muinaistiede: Uo. 190—211. l.

Ez azért feltűnő, mert a számneveket a testrészek nevei, a primitív élet használati tárgyainak, a természeti jelenségeknek stb. az elnevezései mellett általában a nyelvrokonság perdöntő bizonyítékanyagának szokták tekinteni.

Bármily feltűnő is azonban a számnévi egyezések hiánya a finnugor és a szamojéd nyelvek között, ezzel a kérdéssel eddig senki sem foglalkozott behatóbban. Ha valamelyik kutató mégis tárgyalja a kérdést, beéri a tény egyszerű konstatálásával, anélkül azonban, hogy a számnévi egyezések finnugor—szamojéd relációban meglévő hiányának okát tudná vagy igyekeznék adni. SETÄLÄ például a következőket írja:³

„Die Übereinstimmung der Zahlwörter wird ja oft als ein wichtiges Zeugnis der Sprachverwandtschaft angeführt, wie sie es auch in der Regel ist, wenn eine positive Übereinstimmung vorhanden ist. Aber das Fehlen der gemeinsamen Zahlwörter beweist nicht das Entgegengesetzte.⁴ Erstens hat man in der Sprache auf einem sehr primitiven Standpunkt nicht viel Zahlwörter, wie auch die Erfahrung mit den Sprachen der Naturvölker lehrt. Andererseits scheint auch das Sprachmaterial auf diesem Gebiet ziemlich beweglich zu sein. Eine Ersetzung der Erbwörter durch Entlehnung ist eine garnicht seltene Erscheinung. . . Aber auch die Neubildung ist auf diesem Gebiet tätig. . . Wir können natürlich nicht wissen, ob in der »uralischen« Ursprache nur sehr wenige Zahlwörter ausgebildet waren oder ob das eventuell vorhanden Gewesene später in beiden Sprachfamilien durch Neues ersetzt worden ist. Mir scheint das Letztere wahrscheinlicher zu sein, auch deshalb, weil es ein ursprachliches Suffix zur Bildung der Ordinalzahlen gibt, wenn dieses Suffix nicht eine wesentlich andere Bedeutung gehabt hat.”

SETÄLÄ álláspontját ennek alapján a következőképpen lehetne összefoglalni: az a körülmény, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek között oly kevés számnévi egyezék állapítható meg — vagy egyáltalán semmi egyezék nem állapítható meg —, nem bizonyít semmit a finnugor és a szamojéd nyelvek ősrokonsága ellen.

A hangsúly nála természetszerűleg arra a tételre esik, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek egymással a számnévi egyezések hiánya ellenére is ősrokonságban állanak. Ily módon ő csupán érinti a kérdést és csak általános jellegű deklarációkat tesz, anélkül, hogy a számnévi egyezések hiányának okát voltaképpen ki akarná deríteni.

SETÄLÄ szóban forgó munkájában nem is tűzött ki maga elé ilyen célt, s éppen ezért nincs is jogunk azt tőle számon kérni. Viszont úgy érezzük, hogy a kérdés eléggé nagyfontosságú ahhoz, hogy ismételten — és immáron differenciáltabban — foglalkozzunk vele.

4. Hogyan is állunk hát a finnugor és a szamojéd számnevek egyeztetésére vonatkozó eddigi kísérletekkel?

B. COLLINDER — más összefüggésben, az indoeurópai és uráli ősrokonság kérdésének tárgyalása során — áttekinti az idevonatkozó eddigi kísérleteket. A következőket írja:⁵

³ JSFOu. XXX/6, 94—5. l.

⁴ Én ritkítottam. — K. F.

⁵ B. COLLINDER, Indo-uralisches Sprachgut. 10—1. l. — Lásd még: KAI DONNER, Uralilaisista lukusanoista: Virittäjä XXXVII, 386—9.

„Wiklund hatte diese Schwierigkeit nicht übersehen [hogy a finnugor és az indoeurópai nyelveknek nincsenek közös számneveik — K. F.]. Das Fehlen gemeinsamer Zahlwörter braucht aber nach seiner Ansicht nicht gegen eventuelle Verwandtschaft der beiden Sprachfamilien zu sprechen; »auch die samojedischen Sprachen, deren Verwandtschaft mit den fi.-ugr. ausser jedem Zweifel steht, haben ganz andere Zahlwörter als diese«. Da diese Frage von fundamentaler Bedeutung ist, wollen wir sie hier näher erörtern. In der Tat hat man kaum ein einziges gemeinuralisches Zahlwort einwandfrei nachweisen können.⁶ SETÄLÄ (Verw. 93 f.) verbindet folgende Wörter:

fi. *yhte-* 'eins' | lp. *ok'tá* ds. | tscher. *iktə* | wotj. *ok*; syrj. *öt* | ostj. *it* ;
fi. *yhty-* 'sich vereinigen' | lpK. *axte-* ds. | wotj. *okt-*, syrj. *ökt-* ds. | wog. *axt-* 'sammeln' | ostj. *ëkt-* ds.

|| samJ *ñöbtarem* 'ebenso', *ñöbtaritea* 'ehensolch', *ñobte* 'zusammen', *äpte* ds., *opte* 'nur'; vgl. Mot. *obdenaša* 'neun', Taigi *optinjasto* ds.; K *ophtelim* 'sammeln', Koib. *oplam* ds.

Setälä betont, dass »die lautliche Übereinstimmung nicht über jeden Zweifel erhaben ist.« In der Tat scheint das *-bt-* usw. der sam. Wörter ebenso gut oder sogar besser einem fi.-ugr. *-mt-* als einem *-kt-* entsprechen zu können, und da das sam. Wort für eins, J *ηοποι*, *ñob*, T *ηο'avi*, Jen. *ηδ'*, K *o'b*, *o'm* wahrscheinlich ein *m* enthalten hat, liegt der Gedanke nahe, dass die von Setälä angeführten sam. Wörter Ableitungen von diesem Zahlwort sind, und unter dieser Voraussetzung muss die Zusammenstellung mit dem fi.-ugr. Wort für eins aufgegeben werden (trotz Castrén, Gramm. § 358).

Castrén (vgl. Kai Donner, Vir. 1933 387 f.) verbindet samO *okkur* 'eins' mit fi. *yhte-*, etc. etc. Da einem fi.-ugr. *-kt-* sonst nicht *kk* od. *k* entspricht (Paasonen, Beitr. S. 68), haben die beiden Wörter formell eigentlich nichts gemeinsam.

Castrén, Setälä und Kai Donner (Vir. 1933 388) verbinden auch die fi.-ugr. und sam. Wörter für zwei:

fi. *kahte-* | lp. *guok'tē* | md. *kavto* usw. | tscher. *kok* | wotj., syrj. *kyk* | wog. *kit* | ostj. *kət* | ung. *két*

|| samJ *sidea*, T *siti*, gen. *sidi*, Jen. *side*, *sire*, O *šede*, *sede*, *šite*, *sitte*, K *šide*, Koib. *syda*, Taigi *kidde*, Mot *kydy*.

Gegen diese Zusammenstellung bemerkt Paasonen (Beitr. S. 154, Fussn. 1), dass der inlautende Konsonantismus nicht gut stimmt (betreffs des Anlautes siehe ib. 154 ff., 189 ff., 195).

Kai Donner (Lab. 136, Vir. 1933 388; vgl. Setälä, Suomen suku I 128) verbindet samO *kōt* usw. 'zehn' mit der Sippe von fi. *viite-* 'fünf', was natürlich unsicher ist."

COLLINDER a továbbiakban még ezeket fűzi hozzá előbb idézett fejtegetéseihez, ugyancsak az indoeurópai és uráli ősrökonság kérdéseivel kapcsolatban (i. m. 14): „Zum Angeführten sei bemerkt, dass das Zählen gewissermassen älter sein muss als das Zahlsystem.⁷ Bei den Buschmännern des Stammes Kham soll es insgesamt nur drei einfache Zahlwörter geben; 'vier' wird durch 'zwei und zwei' ausgedrückt (Müller, Grundriss IV 12). In der Urzeit hat man sich wahrscheinlich ausgeholfen mit

⁶ Én ritkítottam. — K. F.

⁷ Én ritkítottam. — K. F.

spezifischen und unsystematischen Zahlbestimmungen ähnlicher Art wie schw. *våla, våra* 'Bündel von 10 getrockneten Fischen', aschw. *dikur* (lateinischen Ursprungs) 'Bündel von 10 Häuten', aschw., dän. *snes* '20 Stücke (bes. von Fischen)', schw. *timmer*, fi. *ki(i)htelys* '40 Stücke (von Häuten)'; aus solchen Bezeichnungen entwickeln sich dann leicht wirkliche generelle Zahlwörter, die ältere Zahlwörter verdrängen können, z. B. russ. *sorok* '40'."

Mint COLLINDER fejtegetéseiből s kritikai megjegyzéseiből látjuk, a finnugor és a szamojéd nyelveknek egyetlen olyan számnévük sincsen, amelyek etimológiai azonossága minden kétséget kizáróan bizonyítható volna. Másrészt pedig figyelemre méltó COLLINDERnek az a megállapítása, hogy a számlálás valószínűleg régebbi múltra tekint vissza, mint a szárendszer. Ezzel COLLINDER bizonyára arra utal, hogy a számnevek az indoeurópai—uráli ősrökség kérdésében másodrendű fontosságúak. Vagy pedig másként fogalmazva meg a kérdést: olyan távoli korban, mint a feltett indoeurópai—uráli együttélés kora, még aligha beszélhetünk mai értelemben vett számnevekről.

5. De térjünk vissza az uráli számnevek kérdéséhez.

Ha kiindulópontnak CASTRÉN szamojéd nyelvтанát (1854) tekintjük, akkor a kérdésnek több mint száz esztendő múltja van. Ez alatt az idő alatt a nyelvtudomány semmi határozott eredményt nem tudott elérni a finnugor és a szamojéd számnevek összefüggéseit illetően. Mindössze egy negatívum az eddigi kutatások eredménye, mégpedig az, hogy a számnevek terén semmiféle biztos kapcsolat nem állapítható meg a finnugor és a szamojéd nyelvek között. Ennek a körülménynek a felismerése azonban nem azt jelenti, hogy egyszerűen — ha ez így van — meg is kell szüntetnünk a további kutatásokat e területen.

Vessük fel inkább a következő kérdést: vajon nem az-e az eddigi negatív eredmények oka, hogy nem megfelelő módszerrel nyúltak ehhez a problémához?

6. Nos, az eddigi kutatók — finnugor és szamojéd relációban — úgy szólván egyáltalán nem számoltak egy igen fontos körülménnyel: primitív viszonyok közepette élő népeknél a számnevek a fejlődésnek még igen alacsony fokán állanak, s a szó valódi értelmében még nem is tekinthetők igazi számneveknek. SETÄLÄ — mint fentebb láttuk — utal ugyan erre, de egészen mellékesen, s nem vonja le az esetleg levonható konzekvenciákat. Pedig igen valószínű, hogy a kezdetleges — legfeljebb neolitik — műveltségű uráli korban a számfogalmak a kialakulásnak még csak a kezdeti stádiumában lehettek, következésképpen ebben a korban még nem lehet szó számnevekről, még kevésbé szárendszeréről.

Véleményünk szerint az eddigi eredménytelenség oka éppen abban rejlik, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók két olyan rendszer között kerestek kapcsolatokat, amelyek — ha a konkrét történeti és társadalmi körülményeket kellően mérlegeljük — valószínűleg csak külön kezdetekből, külön utakon fejlődhettek ki, s ezért nem is lehetnek közöttük genetikai kapcsolatok.

Ha ez igaz, nyilvánvaló, hogy miért jártak negatív eredményekkel az eddigi kísérletek. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a finnugor és a szamojéd nyelveknek azért nincsenek közös számneveik, mert az uráli korban minden

valószínűség szerint még nincsenek számnevek, még kevésbé képzelhető el számrendszer megléte.

Ezt egyebek között az is igazolja, hogy a finnugorságon, illetőleg a szamojédságon belül kétségtelen egyezések állapíthatók meg az egyes finnugor nyelvek, illetőleg az egyes szamojéd nyelvek számnevei között. Ha azonban a számításba jövő finnugor számneveket a maguk összességében vetjük egybe a szamojéd nyelvek számneveivel, nem lehet számunkra kétséges, hogy azok két, egymástól független rendszert alkotnak.

Azt is meg kell itt említenünk, hogy a finnugor nyelveknek is csupán hatig vannak eredeti közös számnevek,⁸ pedig a finnugor egység felbomlása mintegy 2000 esztendővel későbbi időpontra tehető, mint az uráli egység megszűnése.

Közvetve ez a körülmény is arra mutat, hogy az uráli korban aligha alakulhattak ki még a számfogalmak. Hiszen a finnugor egység felbomlása idején, tehát körülbelül 2000 év elteltével a finnugorságban is még csupán néhány számnév volt „kész”! Pedig a felbomlás előtti finnugor ősnép a kultúrájának már lényegesen magasabb fokára jutott el, mint az uráli.⁹

Mint láttuk, SETÄLÄ azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy az eredeti közös uráli számnevek veszendőbe mentek. Vele szemben viszont a mi véleményünk az, hogy az uráli korban semmiképpen nem lehettek még számnévi funkcióban megszilárdult szavak, mert ha lettek volna, belőlük mindkét nyelvcsaládnak örökölnie kellett volna — legalább töredékesen — valamit.

Az uráli korra vonatkozólag azonban mégis fel kell tennünk, hogy valamiféle számlálás már akkor is lehetett, hiszen a kezdetleges neolitikus kultúrájú népek is használnak már bizonyos szavakat mennyiségek jelölésére, miként azt a néprajzi kutatások egybehangzóan igazolják. Ilyen vonatkozásban esetleg találhatunk bizonyos etimológiai összefüggéseket a finnugor és a szamojéd nyelvek között. Ezek természetesen csupán halvány nyomok, hiszen sok ezer esztendő előtti állapotokról van szó. Éppen ezért tudatában vagyunk annak, hogy e nyomoknak csak hipotetikus értékük van.

7. Az eddigiek alapján a soron következő kérdést így fogalmazhatjuk meg: milyen mennyiségjelölő szavak lehettek mégis az uráli korban?

A számnevek magasabbrendű formáit és a számrendszereket a szükség-szerűség, a számolás szükségességé válása teremtette meg.¹⁰ Nehéz volna elkép-

⁸ A finnugor nyelvek számneveit lásd: J. SZINNYEI, FgSprw.² 92—5; Uó., NyH 139.

⁹ A finnugor együttélés korára vonatkozólag lásd: E. N. SETÄLÄ: Suomen suku I, 130—48.

¹⁰ Erre vonatkozólag F. BOAS (The Mind of Primitive Man. 9. kiadás. 1955, 218—9) a következőket mondja: „As is well known, languages exist in which the numerals do not exceed three or four. It has been inferred from this that the people speaking these languages are not capable of forming the concept of higher numbers. I think this interpretation of the existing conditions is quite erroneous. People like the South American Indians (among whom these defective numeral systems are found), or like the Eskimo (whose old system of numbers probably did not exceed ten), are presumably not in need of higher numerical expressions, because there are not many objects that they have to count. On the other hand, just as soon as these same people find themselves in contact with civilization, and when they acquire standards of value that have to be counted, they adopt with perfect ease higher numerals from other languages, and develop a more or less perfect system of counting. This does not mean that every individual who in

zelni, hogy a primitív uráli ember különösebb szükségét érezte volna a számolásnak. Ha azonban mégis rákényszerült, minden bizonnyal másként számolt, mint mi.

Ahhoz, hogy valamelyes képet tudjunk alkotni magunknak az uráli kor primitív emberének számkultúrájáról, olyan analógiákhoz kell folyamodnunk, amelyek a legnagyobb valószínűséggel vethetők egybe azzal. Ilyenül kínálkoznak az ún. „primitív nyelvek” számnevei. E számnevek csaknem egyöntetű vallomása szerint a számfogalmak kialakulásának kezdetén elsőrendű fontossága van az emberi ujjaknak (a kéz- és a lábujjaknak egyaránt), az emberi test részeinek s a számlálással kapcsolatos gesztusoknak.

Lássunk ennek illusztrálására néhány példát.

Az egyik Brit Új-Guinea-i nép tagjai a számlálást a balkezü kisujjának behajlításával kezdik, sorban behajlítják balkezü ujjait, majd továbbhaladnak a balkarjukon s a vállakon, a nyakon és a mellkason keresztül áttérnek a jobb karjukra s a műveletet jobbkezü kisujján fejezik be. Az illető testrészre való rámutatással egyidejűleg azt hangosan meg is nevezik. Mindegyik testrésznek megfelelő számértéke van. Az ily módon való számlálás során 23-ig jutnak el. Íme a számsor:¹¹

- 1 *monou* 'kleiner Finger (der linken Hand)'
- 2 *reere* 'folgender Finger'
- 3 *kaupa* 'Mittelfinger'
- 4 *moreere* 'Zeigefinger'
- 5 *aira* 'Daumen'
- 6 *ankora* 'Handwurzel'
- 7 *mirika mako* 'zwischen der Handwurzel und dem Ellbogen'
- 8 *na* 'Ellbogen'
- 9 *ara* 'Schulter'
- 10 *ano* 'Nacken (links)'
- 11 *ame* 'linke Brust'
- 12 *onkari* 'Brustkasten'
- 13 *ame[nekai]* 'rechte Brust'

the course of his life has never made use of higher numerals would acquire more complex systems readily; but the tribe as a whole seems always to be capable of adjusting itself to the needs of counting. It must be borne in mind that counting does not become necessary until objects are considered in such generalized form that their individualities are entirely lost sight of. For this reason it is possible that even a person who owns a herd of domesticated animals may know them by name and by their characteristics, without ever desiring to count them. Members of a war expedition may be known by name, and may not be counted.”

Továbbá vesd össze ezzel még: *M. O. Косвен*, Очерки истории первобытной культуры (2. kiadás. Москва 1957) 152. l. „Более чем ограниченным остается математическое развитие отсталых племен, неизменно приводимое в качестве свидетельства их „дикости”. Но здесь мы еще раз встречаемся с прямой зависимостью знаний от уровня развития производительных сил и от потребности. Поэтому у наиболее отсталых племен, которым попросту нечего, да и незачем считать, счет и число, естественно, находятся в самом зачаточном состоянии. Эти племена часто умеют считать только до трех, все выше этого обозначается словом „много””.

¹¹ Ezt a számsort L. LÉVY-BRUHL „Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures” című munkájának német nyelvű fordításából (Das Denken der Naturvölker. 2. kiadás. Wien und Leipzig 1926. Fordította W. JERUSALEM) vettem (159–60), mivel a francia eredeti nem volt számomra hozzáférhető. LÉVY-BRUHL a számsort csak 14-ig közli, a 23-ig való kiegészítés tőlem származik.

- 14 *ano* 'Nacken (rechts)'
 15 *ara* '(rechte) Schulter'
 16 *na* '(rechter) Ellbogen'
 17 *mirika mako* 'zwischen der Handwurzel und dem Ellbogen (rechts)'
 18 *ankora* '(rechte) Handwurzel'
 19 *aira* 'Daumen'
 20 *moreere* 'Zeigefinger'
 21 *kaupa* 'Mittelfinger'
 22 *reere* 'folgender Finger'
 23 *monou* 'kleiner Finger'

Mint látjuk, ebben a számsorban mindegyik testrésznév (az *onkari* 'Brustkasten' kivételével) két-két számot jelöl: például *ano* = 10 és 14; *ara* = 9 és 15; *na* = 8 és 16; *ankora* = 6 és 18 stb. Kétféretelműségről mégsem lehet szó, mert az illető testrész megnevezésével együttjár a megfelelő gesztus is.

Egy másik — hasonló — számsor egy pápua nyelvből:¹²

- 1 *anusi* 'kleiner Finger der rechten Hand'
 2) }
 3) } *doro* { 'Ringfinger' } (der rechten Hand)
 4) } { 'Mittelfinger' }
 5 *ubei* 'Daumen der rechten Hand'
 6 *tama* 'rechtes Handgelenk'
 7 *unubo* 'rechter Ellbogen'
 8 *visa* 'rechte Schulter'
 9 *denoro* 'rechtes Ohr'
 10 *diti* 'rechtes Auge'
 11 *diti* 'linkes Auge'
 12 *medo* 'Nase'
 13 *bee* 'Mund'
 14 *denoro* 'Ohr'
 15 *visa* 'Schulter'
 16 *unubo* 'Ellbogen'
 17 *tama* 'Handgelenk'
 18 *ubei* 'Daumen'
 19) }
 20) } *doro* { 'Zeige- } Finger der linken Hand'
 21) } { 'Mittel- }
 21) } { 'Ring- }
 22 *anusi* 'kleiner Finger der linken Hand'

A gesztusok fontossága ebben a számsorban még nyilvánvalóbb, mint az előzőben, mivel a *doro* szó a megfelelő gesztussal együtt = 2, 3, 4, 19, 20 és 21.

Lényegében véve ugyanezt tapasztalhatjuk — bár némileg már fejlettebb formában — egyes szibériai nyelvek számneveinek esetében is. Lássunk néhány ilyen példát.

A csukés *мѣлѣнен* 'öt' jelentésű számnév a *мѣнг* 'kéz' szó származéka; a 8 számértékű *ам-нрrootken* jelentése 'épp a harmadik' (vagyis 'a másik kéz harmadik ujja'); a 9 számértékű *гоначѣнен* jelentése 'egy hátulról' (vagyis

¹² LÉVY—BRUHL, i. m. 162.

'a másik kéz egy ujja még hiányzik'); a 10 számértékű *тынгыткен* jelentése 'kétkézi'; a 15 jelentésű *кыгыткен* szó valószínűleg a *гыткыг* 'láb' szó származéka; a 20 számértékű *гыткыткен* jelentése 'az emberhez tartozó'.¹³

Hasonló a helyzet a korják nyelvben is.¹⁴

A jukagir nyelvben is vannak nyomai az ujjakon való számlálásnak: 1 — *irkün* 'one finger'; 2 — *ataxun* 'two fingers'; 4 — *jelokun* 'three and a finger'; 10 — *kunel* 'the fingers all together'.¹⁵

Az ázsiai eszkimók számnevei ugyancsak a számlálás alapját alkotó emberi testre, a kéz- és lábujjakra s a számlálással együttjáró gesztusokra utalnak.¹⁶

- 1 — *atasik* 'отец, глава чего-либо'
- 2 — *malg'uk* < *malik* 'следовать за чем-либо'
- 4 — *stamat* < *sta-* 'скатываться, скользить вниз'
- 5 — *talvimat* < *talvik* 'рука'
- 6 — *ag'vinlyk* 'переход имеющий'
- 7 — *maq'rag'vinlyk* 'второй имеющий переход'
- 8 — *pin'ajunyn' in'ljulyk* 'третьим пару имеющий'
- 9 — *stamanyn' in'ljulyk* 'четвертым пару имеющий'
- 10 — *k'ulja* 'верх, верхний'
- 20 — *juginak* 'человек целиком, полностью'

A hasonló példákat vég nélkül sorolhatnánk. Ez természetesen nem lehet célunk. Mindössze azt akartuk e néhány példával illusztrálni, hogy a számolás kezdeti stádiumában milyen nagy szerepe van az emberi test részeinek s a számláló gesztusoknak.¹⁷

Mivel pedig ez általános jelenség, nem látszik irreálisnak annak feltevése, hogy a primitív uráli ember kezdetleges számnevei is olyasfélék lehettek, mint amilyeneket itt bemutattunk.¹⁸

¹³ В. Г. Богораз, Луораветланский (чукотский) язык: Языки и письменность народов Севера. III. Москва—Ленинград 1934, 25.

¹⁴ С. Н. Стебницкий, Нымыланский (коряцкий) язык: Уо. 67.

¹⁵ Ezeknek a jukagir számneveknek az etimológiái W. JOCHELSONTÓL származnak. Idézi őket BJÖRN COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch 103.

¹⁶ Az ázsiai eszkimó példák Г. А. Меновщиков „Из истории образования числительных в эскимосском языке” (Вопросы языкознания 1956, 4. szám 60—71. l.) című cikkéből valók. A cirillbetűs eszkimó számneveket én transliteráltam latin betűkkel.

¹⁷ EWALD FETTWEIS (Das Rechnen der Naturvölker. Leipzig 1927) című munkájában (58. l.) ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „Die Tatsachen beweisen, dass die meisten Zahlworte . . . nichts anderes sind als Übersetzungen von Zählgesten irgendwelcher Art in Worte, so dass man aus dem etymologischen und arithmetischen Sinn der Zahlworte auf die Art der Entstehung der Zahlvorstellungen und auf die wirklichen Zähl- und Rechenmethode der Völker schliessen darf.”

Valamivel odább (69. l.) ugyanígy: „Wo bei der Bezeichnung der Zahlen 5 bis 10 ein tieferer . . . etymologischer Sinn noch erkennbar ist, bezieht er sich, wie scheint, meistens auf die Zählgeste”.

¹⁸ Ilyesféle gondolat — legalábbis a finnugor számnevekkel kapcsolatban — másoknál is felmerült. A KANNISTO például a finn *kymmenen* 'tíz' számnévről a következőket mondja (Tietosanakirja V, 1213; idézi ORBÁN GÁBOR, A finnugor nyelvek számnevei 54): „Sana *kymmen* on mahdollisesti samaa juurta, kuin sana *kämmen*; tämä osoittaisi, että sormien luku on suom.-ugrilaisellakin alalla, kuten useissa muissa kielikunnissa, määrännyt lukujärjestelmän kantaluvun.”

8. Ha mármost egy lépéssel még tovább akarunk menni, akkor fel kell vetnünk a következő kérdést: vajon nem lehetne-e a finnugor — illetőleg a szamojéd — nyelvek addig még nem etimologizált számneveinek eredeti jelentését oly módon megfejtani, hogy az etimológiai összefüggések keresése során — felhasználva az általános számnévi kutatások tanulságait — tágabb körre terjesztjük ki vizsgálódásainkat? Más szóval: nem lehetne-e a finnugor nyelvek számításba jövő számneveit olyan szamojéd szavakkal egyeztetni, s megfordítva: a szamojéd nyelvek bizonyos számneveit olyan finnugor szavakkal egyeztetni, amelyek az eredeti szókincshez tartoznak, s amelyek egyszerűsége mind valamilyen vonatkozásban kapcsolatban állhattak a primitív számlálás konkrét műveletével?

A magyar *húsz* számnévről írott dolgozatomban ezt a formulát igyekeztem alkalmazni s arra a konklúzióra jutottam, hogy a *húsz* és finnugor megfelelői a szamojéd *hāsa-* stb. 'ember' szóval egyeztethetők.¹⁹

Tovább kutatván a számnevek kérdéseit, nem látom lehetetlennek, hogy a finnugor 'öt' jelentésű számnév viszont a szamojéd 'kéz' jelentésű szóval függ etimológiailag össze.²⁰ Erre a kérdésre egy külön dolgozat keretében fogok visszatérni, amelyben részletesen megtárgyalom ennek az egyeztetésnek a lehetőségét. Most azért nem térhetek ki megtárgyalására, mert nem férne el ennek a rövid s elméleti jellegű cikknek a keretei között.

9. Még egy utolsó megjegyzés: elméletileg az sem lehetetlen, hogy a finnugor és a szamojéd szóanyagának ebből a szempontból való tüzetes átvizsgálása során a két nyelvcsaládon belül is olyan összefüggésekre bukkanunk, amelyekre eddig még nem gondoltunk. Vagyis: egyik-másik finnugor, illetőleg szamojéd számnév etimológiáját esetleg meg tudjuk fejteni az illető nyelvcsalád saját szókincsé segítségével is.

Túlságosan sok eredményre minden valószínűség szerint nem számíthatunk, hiszen az ősi szókincs jelentős része mindkét nyelvcsaládban veszendőbe ment. Ha azonban akár csak egy-két újabb etimológiai összefüggést is sikerül felismernünk e téren, már akkor sem volt talán haszontalan az előadott szempontok felvetése.²¹

¹⁹ Lásd: ALH. VIII, 343—60; NyK. LXI, 65—78.

²⁰ Vö. (B. COLLINDER, FUV 19): jurák *ηuda* 'hand', tavgi *juiti*, jeniszeji *szam. uda*, *ura*, szelkup *uty*, kamasz *uda*. COLLINDER a szamojéd szónak a következő finnugor egyeztetéseit közli: vogul *još*, *jas* 'foot', osztják *još* 'arm, hand, fore-foot, fore-paw'.

²¹ J. ANGERE (Die uralo-jukagirische Frage 71—4. l.) szintén foglalkozik a finnugor és a szamojéd számnevek kérdésével. Egyebek között a következőket mondja: „Die Sprachforscher haben schon seit langem die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, dass es in den finnougriischen und samojedischen Sprachen nicht ein einziges gemeinsames Zahlwort gibt, das man mit Sicherheit als Erbe aus der uralischen Ursprache betrachten könnte. Dies ist umso merkwürdiger, als das Pronominalsystem, die Personalendungen der Verben, die Kasusendungen usw. auffallende Übereinstimmung zeigen und überdies in den finnougriischen Sprachen die Zahlwörter zwei, drei, vier, fünf und sechs eine ideale Übereinstimmung aufweisen.”

ANGERE tehát szintén konstatálja az egyezések hiányát a finnugor és a szamojéd számnevek között, de ő sem törekszik a kérdés mélyére hatolni, hanem újabb számnévi egyezéseket igyekszik találni még az uráli koron túl is. (Lásd például a finn *kymmenen* 'tíz' jukagír, kamaszadal stb. egyeztetéseit.)

Nem akarjuk ANGERE kitűnő munkájának értékét csökkenteni, de alig hisszük, hogy a számnevek kérdésében a helyes úton jár.

10. Összefoglalásul a következőket mondhatjuk:

1. az uráli ősnép materiális kultúrája legfeljebb neolit jellegű kultúra lehetett; történetetlen eljárás volna részünkről annak feltevése, hogy egy ilyen kezdetleges materiális kultúrában lehettek már absztrakt számnevek vagy esetleg számrendszerek;

2. a tulajdonképpeni számfogalmak kialakulása a finnugor és a szamojéd nyelvcsaládban csak az uráli egység felbomlása után indulhatott meg; külön kezdetekből két egymástól független, önálló rendszer jött létre; ez az oka annak, hogy a két nyelvcsalád számnevei között mindeddig nem sikerült etimológiai összefüggéseket megállapítani;

3. általános tanulságként leszögezhetjük, hogy a számnevek nem feltétlenül és nem minden esetben jöhetnek számításba két nyelvcsalád genetikus kapcsolatainak megítélésakor; valószínű, hogy mennél távolabbi időkbe megyünk vissza a múltba, annál kevésbé van jelentőségük a számneveknek a genetikus kapcsolatok lehetőségének megállapításában.

KOVÁCS FERENC

A chanti népnév eredete

1. Chanti nyelvrokonaink külső, idegenek által használt 'osztják' elnevezése a cht. (KT. 85a) C. *àsjaχ* 'Obin ostjakit; die Ob-Ostjaken', Kr. *àsjaχ* 'obilainen, Obin rantalainen; Anwohner des Obs', O. *àsjaχ* = C. kifejezésből származik, és eredetileg csak az Ob mellett lakó chantikra vonatkozott (vö. DN. *a's* 'Ob', DN. *ja'χ* 'miesväki, miesrahvas; Mannsleute, Mannsvolk', KT. 84b, 141b). Az *àsjaχ* 'die Ob-Ostjaken' kifejezés másodlagosan idegenek ajkán vált az egész chanti nép nevévé. A chantik az *àsjaχ* szót ma is 'die Ob-Ostjaken' jelentésben használják (vö. ZSIRAI, FgrRok. 182 kk.).

A chantik összefoglaló, saját nyelvi neve: (BEKE) É. *χandī-χo* 'osztják ember; der Ostjake', (PATK.) I. *χanda*, *χandē* 'osztják; Ostjake, ostjakisch'. A chantik *χandī*, *χanda* nevét régen a *Konda* folyó nevével azonosították. Ilyen értelmezésen alapszik a régibb szakirodalomban (például FISCHERNÉL, SCHLÖZERNÉL és HUNFALVYNÁL) általános 'osztják' értelemben használt 'kondisch', 'kondai' kifejezés (vö. HUNFALVY: NyK. XI, 8; ZSIRAI, FgrRok. 184; 491).

Ennek az egyeztetésnek azonban súlyos hangtani akadálya van. Ezzel kapcsolatban PAASONEN a következőket írja: „Diese erklärung des volksnamens, der sich auch HUNFALVY, Az éjsz. osztj. nyelv p. 8 anschliesst, ist nicht ohne weiteres zu billigen. Der ostjake an der Konda nennt sich selbst *χanta* (oI *χαντα*) oder *χanta-χüi* (*χüi* 'mann'), der fluss Konda aber heisst *χünta*. Die namen sind somit nicht identisch und der gleichklang kann wohl zufällig sein.” (FUF. II, 98; l. még ZSIRAI, FgrRok. 184, 491). A Ko. *χants* 'osztjakk; Ostjake' (PD. 406) népnévnek a Konda folyó cht. Ko. *χünts* (PD. 569) elnevezésével való etimológiai egyeztetése tehát hangtani okból tévesnek bizonyult.

2. Véleményem szerint a chantik saját népi Ko. *χants* elnevezése egy közönség' jelentésű szóval függ össze. Magyarázatom kifejtése céljából szük-

ségesnek gondolom a Ko. *χántə* 'Ostjake' szó nyelvjárési változatainak a felsorolását:

DN. *χάνδə* 'ostjakki; ihminen (Salym:ostjakki); Ostjake; Mensch (Salym: Ostjake)'; Kos. *χántə*, C. *χάνδə* (*χάνδət*), Szogom, Cs. *χántə*, Kr. *χántə* 'ostjaki; Ostjake'; V. *κωντῆγ ἰάχ* 'ostjakit; die Ostjaken'; Vj. *κωντῆγ ἰάχ* 'ostjakit Vasjuganin yläjuoksulla; die Ostjaken am Oberlauf des Vasjugans'; *κωντῆγ ἰάσῃ τῆ* 'puhua ostjakkia'; Trj. *κωντῆγ: κωντῆγ ἰάχ*; *κωντῆγ ὑάχ* '(kattila-, raha-) vaski; Kupfer (für Kessel, Geldstücke)'; Ni. *χάντə* 'adj. ja subst. ostjakki, ostjakkilainen; Ostjake, ostjakisch'; Kaz. *χάνтi* pl. -*нтῆ*, -*пта'ф* 'ostjakki, ostjakkilainen ihminen (jos ei voida kansallisuutta eroittaa, esim. kaukana oleva, harv.); Ostjake, ostjakisch; Mensch (wenn man die Nationalität nicht angeben kann, z. B. weitweg Wohnender, selt.)'; O. *χωνди* = Ni. (KT. 317b); Ko. *χántə*, *χántə-χῠῖ* 'ostjakki; Ostjake'; J. *κωντῆκ-κῶ* ua. (PD. 406); Szy. *χάντι*, Serk. *χάνтə* 'Ostjake; Mensch' (STEINITZ, OstjGramm. 137).

3. Ismeretes, hogy a keleti chanti nyelvjárásokban (V., Vj., Sz.) a szavak első szótagjában a szóragozásban (névszó- és igeragozásban) szabályszerű paradigmaticus magánhangzóváltakozás van (STEINITZ OstjVok. 33, 39). A szóképzésben a keleti chanti nyelvjárásokban ugyanazokat a váltakozási eseteket találjuk, mint a szóragozásban. Különösen gyakori váltakozások: V., Vj. *o ~ v*, *v ~ o*, Sz. *ö ~ ä*, *ä ~ ö* (i. m. 41).

A chanti nyelv nyugati nyelvjárásaiban paradigmaticus magánhangzóváltakozás ma nincs. Ezekben a nyelvjárásokban magánhangzóváltakozás csak a szóképzésben fordul elő (i. m. 33). Korábban azonban a nyugati nyelvjárásokban is volt paradigmaticus magánhangzóváltakozás. Ezen egykori váltakozás maradványai néhány helyhatározószóban (I., O. *kim* 'Äusseres' ~ *kāmən* 'draussen') vannak meg, valamint egyes olyan szókban, amelyeknek nyelvjárési alakváltozataiban szabálytalan magánhangzómegfelelés mutatkozik. A szabálytalan megfelelések azzal magyarázhatók, hogy a különböző nyelvjárásokban az őschanti magánhangzóváltakozás különböző magánhangzói általánosultak (i. m. 45, 98).

4. A cht. DN. *χάνδə* 'Ostjake, Mensch' szó nyelvjárési alakváltozatainak első szótagjában STEINITZ (OstjVok. 81) alapján őschanti **ä* hangot tehetünk fel. A cht. DN. *χάνδə*, V. *κωντῆγ*, Trj. *κωντῆγ*, O. *χωνди* 'Ostjake' szó -*ə*, -*äγ*, -*əχ*, -*ῖ*, -*ι*' (< finnugor *-k) eleme denominális névszóképző (GYÖRKE, Wortbildungslehre 11; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338, 341).

Az **ä* hang az őschantiban **o*-val váltakozott. Az **o* ~ **ä* váltakozás megfelelői minden nyelvjárásban megtalálhatók: V., Vj. *o ~ v*, Sz. *ö ~ ä*; I. *u ~ ä*; Ni., Serk., Ber *u ~ ö*, *χ* mellett: *u ~ ä*; Kaz. *o ~ ö*, *χ* mellett: *o ~ ä*; O. *o ~ v*. Például: (STEINITZ, OstjVok. 101) V., Vj. *nom-*, Sz. *nöm-*, I. *num-*, Ni., Serk., Ber. *num-*, Kaz. *nom-*, O. *nom-* 'sich erinnern' ~ V., Vj. *noməs*, Sz., I. *näməs*, Ni., Serk., Ber., Kaz. *nöməs*, O. *noməs* 'Verstand'; (OL. 143) Trj. *κωνт-*, Vj. *κῶνт-*, Ni. *χωνт-*, Kaz. *χῶнт-* 'zusammenkleben' ~ O. *χωνтi* 'Leim', Kaz. *χώνтат-*, O. *χωνтт-* 'zusammenkleben'; (OL. 142) Trj. *нῶл* 'der eisenhaltige Schlamm', Vj. *нῶл* 'Bärenblut', Ni. *нүл*, Kaz. *нῶл*, O. *нῶл* 'der eisenhaltige Schlamm' ~ (KT. 646b) DN. *нῶр* 'Rost'; V. *нῶлi* = DN.; Vj. *нῶлi* 'Rost (in der Erde, bes. in alten Quellen, auf dem Eisen)'; Trj. *нῶлi* 'Rost (am Eisen, in einer Rostquelle), Grünspan'; Ni. *нῶт* 'Rost

(vom Wasser an Eisen)'; Kaz. *нѡлѣ* = *нѡлѣ*; (KT. 304ab) Kam. *χ̣umāt*, *χ̣u-* 'breit (allg.; der Gewährsmann ist nicht sicher über das Wort)'; V. *ḫ̣omāḫ*, *ḫ̣omḫāḫ* 'breit'; Vj. *ḫ̣omāḫ*, *ḫ̣om3*, abs. *ḫ̣omḫāḫ* = V., Trj. *ḫ̣omāḫ* 'breit; weit (z. B. Kleidungsstück); tief, hoch (Zugnetz, Handnetz)' ~ (KT. 304b) Vj. *ḫ̣omḫāḫ* (-tā) 'Breite'; Trj. *ḫ̣omḫāḫ* 'Breite, breit' (KARJALAINEN, OL, 143 STEINITZ, ÖstjVok. 68, 82, 101).

A denominális *-ḫ̣γ* stb. névszóképzővel alakult V. *ḫ̣omḫāḫ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' származékszó alapszava a chanti nyelvben ma már nem él. Figyelembe véve azonban a chanti szóképzésben oly gyakori *o ~ *ä váltakozást, a V. *ḫ̣omḫāḫ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' képzett szó tőszavául egy őschanti *o-t tartalmazó *kont alakot tehetünk fel. A kikövetkeztetett *kont alapszó és V. *ḫ̣omḫāḫ* 'Ostjake' származékszava jól beleillik a fent bemutatott *o ~ *ä (V., Vj. o ~ v) magánhangzováltakozásba (*kont ~ *ḫ̣omḫāḫ*).

A V. *ḫ̣omḫāḫ*, O. *χ̣omdi* 'Ostjake' szó *kont alapszavával a következő finnugor nyelvekbeli szokat egyeztetem: ms. É. *χ̣ānt*, T. *kānt*, K. *kōnt*, P. *kōnt*, AL. *kānt*, KL. *kōnt* 'had'; (ROMB.) *χομη* 'βοϊσκο' | cht. É. (REGULY) *kānt*, (PÁPAY) *χ̣ānt* 'had; Heerschar' (< ms.) | m. *had* 1. 'Heer, Kriegsvolk'; 2. 'Krieg, Streit, Duell, Schlacht' (NySz.); 3. 'család, nemzetség' (MTSz.) | md. M. *koñdā*, *kunḫdā* 'Freund, Kamerade' | fi. *kunta* 'complexus, collectio; Gemeinde, Kommune'; összetételekben: *heimokunta* 'Stamm, Geschlecht, Familie'; *kansakunta* 'Nation'; *kyläkunta* 'Dorfgemeinde, Dorfschaft'; *yhteiskunta* 'Gesellschaft' | ész. *kond*, gen. *konna* 'Gesamtheit, Zusammengehöriges, Ganzes'; *ema-kond* 'die sämtlichen Kinder einer Familie'; *koda-k.* 'Hausgenossenschaft'; *nōda-k.* 'Fischergesellschaft, Fischereigenossenschaft' | lp. N. *god'de*: *bārāh-god'de* 'family; relations (collectively)'; *sokkāgod'de* 'the whole family or stock'; *val'degod'de* ~ *val'degod'de* 'kingdom, realm'; lpK. (GEN.) T. *iem̄ie-koñt* 'maakunta, setutu; Gegend' (A m., ms., cht., md., fi., ész. és lp. szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. MUSz. 65; VglWb. I, 17; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 269; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 266; SZINNYEI, NyH.⁷ 40, 158, FgrSprw.² 35; SzófSz. 107; COLLINDER, FUV. 92; E. ITRONEN: UAJb. XXVIII, 71; SKES. 238—9).

A cht. *kont és a vele kapcsolatba hozott rokon nyelvekbeli szók mássalhangzói szabályosan felelnek meg egymásnak. A cht. *kont *o-ja is szabályosan felel meg a ms. szó *ā*, *ō* hangjának, a fi. *kunta* u-jának stb. Ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk a következő szókban is: ms. É. *mān*, *mōn*, K. *mān*, T. *mān* 'mony; Ei, Hode' | cht. (KT. 523b) DN. *mun*: *ēnā m. χ̣ēr3* 'tyrā, кила; Bruch, Hernie'; DT. *mān* 'mulkku; Hode'; Kr. *mun* 'miehen kalu; penis'; V. *mōn* = Kr.; Vj. *mōn* 'miehen kalu, miehen häpy; penis, männliche Schamteile'; Trj. *mōn* = Kr., Ni. *mun*, Kaz. *mōn*, O. *mōn* = DT. | m. *mony* 'Ei, Hode, männliches Glied' | fi. *muna* 'Ei' (MUSz. 629; MUNKÁCSI: NyK. XXV 276; SZINNYEI, NyH.⁷ 145; COLLINDER, FUV. 36; SKES. 351); ms. É. *χ̣āmi* 'arera, hasra; aufs Gesicht, auf den Bauch' | cht. (OL. 143) Ni. *χ̣um-*, Kaz. *χ̣o'm* 'mit einem umgestülpten Gefäss bedecken'; DN. *χ̣ōmḫa*, DT. *χ̣āmḫa* 'mit dem Gesicht od. mit der Öffnung nach untern' | fi. *kumo* 'umgekehrte Stellung; *kumota* 'umwerfen, umkehren' (COLLINDER, FUV. 27—8; SKES. 237).

5. A m. *had*, a ms. *χ̣ānt*, *kōnt* és a fi. *kunta* szavak eredeti jelentése 'nemzetség, nagycsalád, közösség' volt. A m. *had* szó ebben a jelentésben egyes nyelvjárásokban ma is előfordul (MTSz.; SZENDREY ÁKOS, A magyar nemzet-ségi szervezet emlékei: Ethn. XLVII, 269 kk.; HAJDÚ PÉTER, A magyarság

kialakulásának előzményei. Bp. 1953, 30, 74; NYÍRI ANTAL, A had és a szer: Nyelv és Irodalom II, 103 kk.). Ilyen jelentésre mutat a ma már többnyire összetételekben szereplő fi. *kunta* 'közösség' jelentése is. A m. *had* és a ms. *χánt*, *könt* 'Kriegsvolk' jelentése másodlagos (MÉSZÖLY: MNy. XLVI, 325—6).

A cht. V. *ḱvntšy*, O. *χvndi* 'Ostjake' népnév alapszavául kikövetkeztetett és a ms. *χánt* 'had' szóval és rokon nyelvekbeli etimológiai megfelelőivel egyeztetett cht. **kont* alaknak szintén 'nemzetség, nagycsalád, saját népi közösség' volt a jelentése. A közösség egyedeinek, tagjainak a megjelölésére a **kont* 'nemzetség, nagycsalád, saját népi közösség' szó *-āy*, *-a*, *-i*' stb. denominális névszóképzős származéka (V. *ḱvntšy*, DN. *χḱvndz*, Ó. *χvndi*) szolgált. A nemzetség vagy a nemzetségek tagjainak a megnevezésére használatos V. *ḱvntšy*, O. *χvndi* szó eredeti jelentése tehát 'nemzetséghez, nagycsaládhoz, saját népi közösséghez tartozó' volt. — Nem lehetetlen, hogy a cht. **kont* (~ m. *had*) eredetileg nemzetségnél nagyobb közösséget jelentett. Ez esetben a *ḱvntšy* 'saját népi közösséghez tartozó' szóból könnyen fejlődhetett népnév. A *ḱvntšy* szó népnévvé válása azonban más módon is végbemehetett.

A vérokonság tudatán alapuló két exogén frátriára és ezen belül számos nemzetségre való különülés az obi-ugor népeknél napjainkig fennmaradt. 'Frátria és nemzetség' értelmében mind a chantiknál, mind a manysiknál ma leggyakrabban a *sir* (~ m. *szer*) szó használatos. Az Agán melletti chantiknál például ilyen nemzetségelnevezésekkel találkozunk: *pupi sir* 'медвежий род', *məxk sir* 'бобровый род' (B. Чернецов, Фратриальное устройство обско-югорского общества: СОВЭТН. 1939/2: 20 kk.). A mai chanti *sir* 'nemzetség' eme használatához hasonlóan az egykori chantik **kont* 'nemzetség' (V. *ḱvntšy* 'Ostjake' < 'nemzetséghez tartozó') szó feltehetőleg szintén gyakran szerepelt nemzetségnevek mellett.¹ Ilyenféle ősi szerkezetekre gondolhatunk: **pupi-kont* 'medve-nemzetség', **pupi-ḱvntšy* 'a medve-nemzetséghez tartozó, a medve-nemzetség tagja'. Az ilyen nemzetségneveket kifejező jelzős szerkezetek utótagjaként, közös elemeként szereplő *ḱvntšy* szó eredeti 'nemzetséghez tartozó' jelentése a gyakori használat következtében idővel elhalványult, és általánosabb jelentést (pl. 'ember') öltött magára, majd a jelzős szerkezetből kiválva, a chantik összefoglaló saját népnévévé vált. A népnévvé válást az a körülmény is elősegíthette, hogy a *ḱvntšy* szó, mint valamennyi nemzetségnév közös utótagja, minden chantik egyén nemzetségi hovatartozásának a meghatározásában előfordult, s így könnyen fejlődhetett belőle népnév.²

RADANOVICS KÁROLY

¹ A cht. **kont* 'nemzetség' szót valószínűleg a cht. *sir* ua. vagy egyéb 'nemzetség' jelentésű szók (például: KT. 811b: Ni. (harv.) *ruf*, Kaz. *rōf*, *rōf* (*rōfēm*) 'Geschlecht, Sippe, Verwandte, d. h. die von einem „Schutzgeist" Abstammenden (zwischen ihnen sind Ehen erlaubt)'; KT. 1088a: Kr. *təz* 'Wurzel; Geschlecht, Generation') szorították ki a használatból. A REGULY gyűjtötte chantik hősénekekben előforduló É. *kánt* (ΠΑΡΑΥ: *χánt*) 'had; Heerschar' manysi jövevényező (vö. SKES. 238—9).

² Dolgozatom elkészítése után szereztem tudomást Lotz „Etymological Connections of magyar 'Hungarian'" című cikkéről (For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday. Hága 1956, 677—81), amelynek egyik lapalji jegyzetében a szerző a chantik népnévének a m. *had* szóval való esetleges etimológiai összefüggésére utal, bár ezt a lehetőséget azzal az indokolással, hogy a m. *had*-nak jobb etimológiája van, elveti: „For the other words occurring in the semantic field of social group names, there are no sure correspondences. *Khanti* ~ *Hunor* is far-fetched phonetically, though as stated above, we cannot expect unaltered tradition in Hunor's name; *had* 'sib; army' would fit, but there is a better etymology" (i. m. 681. l.).

Szófejtések

I. Manysi *vōl* 'folyófordulat, folyóvonal'

A manysi (АНЛQV.) *vol*, *vuol* 'freie, gerade Strecke zwischen zwei Landspitzen auf einem Flusse (R. плѣco)'; (MUNK.—SZIL.) É. *vōl* 'folyó fordulója; Flusses Biegung', KL. *vuol* ua., (MUNK.—KÁLM.) É. *vōl* 'folyófordulat, folyóvonal', É. *Vōl-jā*, KL. *Vōl-jā* 'Вагля (folyónév)' szóval a következő chanti szót szokták egyeztetni: (KT. 215b) Szogom. *uāχāt*: *u. āt* (-*āvāt*) 'Wogule'; Trj. *uāχā* 'ein Zufluss des Obs (woran das Heiligtum von *kānkī* liegt), Wogulka?'; Ni. *uāχāt* 'Pelym-Wogule'; Kaz. *uō: γa' a'* pl. *uōγā: a' a'* 'Wogule (aus den Dörfern an der Sosva, dem Ljapin, der Sosva und aus einigen am Ob)'; *uō γa' a' iō γan* 'Вогулка (рѣчка)'; O. *ō γa' l'* = Szogom (ZSIRAI, Fgr. Rok. 159—60; HORVÁTH KÁROLY: NyK. LIII, 254). LEHTISALO (Vir. 1951 : 378) a manysi *vōl* 'folyó fordulója; Flusses Biegung' szóval a szamJur. P. *jāχan βāei* ua. szót vetette egybe (*jāχā* 'Fluss').

A ms. *vōl* 'folyóvonal' szó van meg az Ob egyik mellékfolyójának, a *Vogulka*, Вагля (vö. ms. *Vōl-jā*, cht. Kaz. *uō γa' a' iō γan* ua.) folyónak a nevében. A *Vogulka* folyó névével azonos a manysik idegenek által használt *vogul* elnevezése (ZSIRAI, FgrRok. 159—60).

A ms. *vōl* 'folyóvonal' egy korábbi **uoyl*, **uoyol* alakból fejlődött (vö. *Вагля*, cht. Kaz. *uō γa' a'*). Ugyanilyen hangváltozás történt a ms. *nār* 'Zedernuss' ~ cht. *nāγār* ua. szóban is (ZSIRAI: i. h.; HORVÁTH KÁROLY: NyK. LIII, 254).

A ms. *vōl* 'folyóvonal' ~ cht. Kaz. *uō: γa' a'* 'Wogule', *uō: γa' a' iō γan* 'Вогулка (рѣчка)' stb. szók etimológiai megfelelőjének gondolom a km. (WICHM.—UOT.) Sz. *vol* 'ein kleiner Fluss', Sz. *vol-ju* = *vol*; FV. *vel* 'Боль, ein rechter Nebenfluss der oberen Vyčegda' szót. A manysi szó 'folyófordulat, folyóvonal' jelentése nagyon közel áll a komi szó 'ein kleiner Fluss' jelentéséhez. Ezenkívül a manysi, a chanti és a komi szó folyónévként is előfordul. Az egyeztetés hangtánulag is lehetséges. A szókezdő ms. *v* ~ cht. *u* ~ km. *v*- és a szóvégi ms. *-l* ~ cht. *l*, *a'* ~ km. *-l* (< **l*) hangmegfelelés nem szorul bizonyításra. A szóbeljeji finnugor **-k-* (vö. ms. *vōl* < **uoyl*, cht. *uō: γa' a'*) a km. *vol*, *vel* szóban szabályszerűen eltűnt (vö. SZINNYEI, NyH. 7 35). A ms. *ō* (< **-oy*) ~ km. *o* magánhangzómegfelelésre vö. ms. (MUNK.—SZIL.) É. *voliti* 'ragyog; glänzen'; *voljēti* ua. ~ km. *volalni* 'glänzen, schimmern' (COLLINDER, FUV. 123).

A ms. *vōl* 'Flusses Biegung' szóval egyeztetett szamJur. *βāei*: *jāχan βāei* ua. csak az esetben tartozhatik ide, ha a szamojéd szóban szóbeljeji **-k-* tűnt el, a szóvégi *-i* pedig eredeti **-l*-ből fejlődött.

2. Manysi *jāli* 'jár, megy; gehen'

A manysi (MUNK.—SZIL.) É., K., P. *jāli* 'jár, megy; gehen', (KANNISTO, WogVok. 135) TJ. *jāls*, AK. *jāls* 'er ging', *jālsəm* 'ich ging', KK. *jāls*, *jālsəm*, FK. *jāls*, *jālsəm*, P. *jēl's*, *jēlsəm*, ÉVag. *jāls*, *jālsəm*, DVag. *jēāls*, *jālsəm*, AL. *jāls*, *jēlsəm*, FL. *jāl'ssum*, Szó. *jāl'ssum* igével egyeztettem a chanti nyelv keleti nyelvjárásaiban előforduló V. *jāltā* 'kulkea; gehen, wandern', Vj. *jāl'tā* 'käydä

jossakin, сходить; sattua, kohdata (nuoli); irgendwo vorsprechen, besuchen; treffen (der Pfeil) (KT. 202b, 203a) szót.

A manysi és a chanti szó egyaránt 'gehen' jelentésben használatos.

A manysi *jäli* 'jár, megy' és a chanti *jalä* 'gehen' mássalhangzóí hangröhangra pontosan megegyeznek, a mássalhangzómegfelelést tehát nem kell bizonyítanunk. A manysi szóban feltehető **ē* (vö. STEINITZ, WogVok. 270) és STEINITZ (OstjVok. 89 kk.) alapján a chanti szóban feltehető redukált **a* hang is szabályosan felel meg egymásnak. Ugyanilyen magánhangzómegfelelés van például a következő szókban is: ms (KANNISTO, WogVok. 149) TJ., TCs. *pil*, AK. *päl*, KK. *päl*, FK. *päl*, P. *peäl*, ÉVag. *päl*, DVag. *peäl*, AL. *päl*, FL. *päl*, Szo. *pal* 'Ohr' ~ cht. (KT. 775b) DN. *pät*, V. *päl*, Vj. *päl* 'Ohr' (STEINITZ, WogVok. 270—271; OstjVok. 89; COLLINDER, FUV. 79).

3. Manysi *äji* 'alszik; schlafen'

A manysi (MUNK.—SZIL.) *äji* 'alszik; schlafen' igét SIMONYI (NYT. XLIII, 184) *ájul* szavunkkal vetette egybe. Ez az egyeztetés azonban ma már nem fogadható el. Ugyanis a m. *ájul* hangfestő eredetű, és elsődleges jelentése 'száját tátva bámul, csodálkozik' volt. Ebből az eredeti, konkrét jelentésből fejlődött 'megrémul, megijed' jelentésen keresztül a mai 'rémülettől elájul' jelentése (BENKŐ: MNY. L, 261—3).

A manysi (MUNK.—SZIL.) É. *äji* 'alszik; schlafen', (MUNK., VNGy. II, 632) *jol-äji* 'elalszik', (tovább képzett alakokban) (KANNISTO, WogVok. 70, 77) TJ., TCs. *äiβ*, AK., KK. *äiβä*, FK. *äiβ*, P. *äiβ*, ÉVag. *äiβä*, DVag., AL. *äiβä*, Szo. *äiβä* 'schlafen'; TJ. *äitaxt*, TCs. *äitaxt*, AK. *äitaxt*, P. *äitaxt*, ÉVag. *äitaxt*, DVag. *äitaxt*, AL. *äitaxt*, FL. *äitaxt*, Szo. *äitaxt* 'einzuschlafen versuchen' szó azonban még sincs finnugor etimológiai megfelelő nélkül. Véleményem szerint ugyanis a manysi szó etimológiailag a chanti (KT. 207b) V. *uäiätä* 'vaipua uneen, uinota, уchnуть; in Schlaf sinken, einschlafen'; Vj. *uäiätä* = V.; Trj. *uäiätä* 'pass. uinota; einschlafen' szóval tartozik össze. A cht. V. *uäiätä* 'in Schlaf sinken, einschlafen' igéből számos származékszó is alakult, például: (KT. 208a) DN. *uäimätä* 'pass. päästä, vaipua uneen, уchnуть; zum Schlafen kommen, einschlafen'; DT. *uäiätä* 'panna maata, лечь; sich schlafen legen'; O. *uäiätä* 'uinottaa (lapsi); einschlafen (ein Kind)' stb.

A ms. *äji* 'alszik; schlafen' stb. szóban KANNISTO (WogVok. 68 kk.) **a*, STEINITZ (WogVok. 230, 236) pedig **ä* hangot tesz fel. A chanti V. *uäiätä* 'in Schlaf sinken, einschlafen' szó nyelvjárási alakváltozataiban STEINITZ (OstjVok. 66 kk., 81 kk.) alapján egyrészt őschanti **o*-t, másrészt őschanti **ä*-t tehetünk fel. A chanti nyelvjárásközi, ősch. **o*-ra és **ä*-ra visszamenő hangmegfelelések az őschanti **o* ~ **ä* magánhangzóváltakozással magyarázhatók (vö. STEINITZ, OstjVok. 68, 82, 101). Ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk ebben a szóban is: ms. (KANNISTO) **a*, (STEINITZ) **ä*; TJ., TCs. *iank*, AK. *ianγ*, KK., FK. *ianγ*, P., ÉVag. *ian*, AL. *ian*, FL., Szo. *ionγ* 'spielen' ~ cht. (STEINITZ) **ä*: (KT. 174b, 175a) DN. *äntä* 'spielen (auch Karten, ein Instrument)'; V. *iv-ñkätä*, *iv-ñkätä* 'sich freuen; spielen, toben (Kind), scherzen; spielen (Karten u. a.; ein Instrument)'; Vj. *iv-ñkätä* 'spielen (Spiele)'; Trj. *äntä* 'spielen (Spiele u. a.; Karten)'; O. *ivntä* =

= DN. (KANNISTO, WogVok. 69; STEINITZ, WogVok. 231; STEINITZ, OstjVok. 81).

A cht. V. *uɔiətà* 'in Schlaf sinken, einschlafen' *u-* és a ms. *āji* 'alszik; schlafen' magánhangzós kezdetére vonatkozóan vö. cht. (KT. 275ab) DN. *ue'ttā* 'töten, erschlagen'; V. *ue'ltā* 'töten; fangen (Wild)'; Ni. *ue'ttā* = O.; O. *ue'ldā* 'töten, fangen' ~ ms. (KANNISTO, WogVok. 26) TJ., TCs. *elì* 'er wird töten', AK. *āli*, KK., ÉVag. *āli*, P. *ēli*, AL. *ēli*, FL. *ali*, Szo. *a'li* 'er tötet' (vö. COLLINDER, FUV. 105).

4. Chanti (Reguly) *pityi* 'fészek; Nest'

A REGULY chanti hősénekeiben előforduló *pityi* (PÁPAY: *piti*) 'fészek; Nest' (OH. I, 482, 486) manysi jövevénytű (< ms. (MUNK.—SZIL.) É. *piti* 'fészek; Nest'). A ms. É. *piti* 'fészek; Nest' ősi etimológiai megfelelője a chantiban: (ПАТК.) I. *pit* 'madárfészek; Vogelnest'; (KT. 777b) V. *paľ* (*paľ'f*) 'pesä (linnun, saukon); Nest (des Vogels, des Fischotters)'; Vj. *paľ* (*paľ'f*), VK. *paľ* 'linnunpesä; Vogelnest' ~ m. *fészek* (MUSz. 520; SzófSz.; COLLINDER, FUV. 48).

5. Egy komi szócsalád

1. Ehelyütt egy komi szónak azokat a származékait tárgyalom, amelyek jelentés tekintetében oly nagymértékben eltávolodtak alapszavuktól, hogy etimológiai összetartozásuk tudata a nyelvérzék számára ma már teljesen elhomályosult. Az alapszó, amelyből az alábbiakban sorra kerülő származékokat magyarázom, a következő: (WIED.) *etš* 'Anstand, Anständigkeith, Schicklichkeit, Angemessenheit'; P. *etš*, *etš* 'Kraft, Stärke, Gewandtheit';¹ (WICHM.—UOT.) V. *etš*, P. *jetš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit (V.); Kraft, Stärke (P.)'; (FOKOS)² V. *etš* (nach einem Gewährsmann auch *etš*) 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit; Bewusstsein, Gefühl'; (Кoми-русский словарь) *эту* 'мера, предел, граница в поведении человека'.

A km. P. *jetš* 'Kraft, Stärke' szókezdő *j-*-je másodlagos (UOTILA: SUSToim. LXV, 76).

2. A km. *etš*, P. *jetš* (WICHM.—UOT.) 'Kraft, Stärke' jelentésű főnév denominális *-as-* igeképzős származéka a következő szó: (WIED.) P. *etšasny* 'seine Kraft versuchen, zu überreden suchen, streiten, zanken, sich herumzanken'; (WICHM.—UOT.) I. *etšasni* 'sich entzweien'; (FOKOS) V. *etšasni*, Pr. *etšasni* 'die Kräfte messen; zwei Zauberer messen ihre Kräfte miteinander, wer der stärkere, hervorragendere ist (V s. KSz. XII, 253); streiten, zanken, sich herumzanken, ringen; (von Zauberern:) wetteifern, welcher der grössere, mächtigere sei; zwei Zauberer messen ihre Kräfte miteinander (Pr; s. FUF.

¹ WIEDEMANN szótárában a P. *etš*, *etš* 'Kraft, Stärke, Gewandtheit' jelentésű szó külön címszóként szerepel. Valóban nem világos a km. *etš* szó 'Kraft, Stärke' és 'Anständigkeit, Schicklichkeit' jelentésének az egymással való összefüggése. Nem lehetetlen, hogy két azonos alakú de különböző jelentésű szóval van dolgunk.

² D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch I—II. Budapest 1959, Akadémiai Kiadó.

XVI, 271). Ugyanezzel a denominális *-as-* igeképzővel alakult származékszók: V., Sz., Lu., I. *burasni*, Ud. *burasnis*, P. *burasni* 'sich versöhnen, sich aussöhnen; (Sz., I. auch) gut werden', vö. *bur.* 'gut' (WICHM.—UOT.); V., I. Ud. *jasni*, P. *jasni* 'zu Eis werden, gefrieren, frieren, sich mit Eis bedecken', vö. *ji* 'Eis' (uo.) (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 205).

A km. *etš* 'Kraft, Stärke' szó van meg ebben a kifejezésben is: (WIED.) *etška kylny* 'in Uneinigkeit, Unfrieden sein, sich zanken'; (FOKOS) V. *e.tša: e. kiwni* 'streiten, zanken, mit jem. in Uneinigkeit, in Zwietracht leben'; V. *etška: naje e. kiwni* 'sie streiten, zanken miteinander'.

Ugyancsak a km. *etš* 'Kraft, Stärke' jelentésű főnév az alapszava a denominális *-al-* igeképzővel alakult (WIED.) P. *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' szónak. (A denominális *-al-* igeképzőre vonatkozóan vö. WIEDEMANN, Gr.² 75—6; FUCHS: KSz. XIV, 291; UOTILA: SUSToim. LXV, 203; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 352).

A WIEDEMANN szótárában 'megerősödik' jelentésben előforduló *etšalny* (*etšavny*) ige a prupi nyelvjárásban ellentétes 'elgyengül' jelentésben van meg: (FOKOS) Pr. *e.tšal-* 'ermüden'; Pr. *e.tšalis* 'er ist ermüdet'; Pr. *e.tšalredž muni* 'er ist bis zur Ermüdung rasch gegangen' (? Vgl. *e.tšasni*).

Ismeretes, hogy a primitív ember a kedvezőtlen értelmű szavakat lehetőleg nem mondja ki, nehogy a szó kiejtésével a gonosz szellemeket odaidézzé. A kerülendő, kedvezőtlen értelmű szó helyett ilyen esetben valamilyen más, gyakran azzal ellentétes jelentésű szót használ (vö. FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 64 kk.). Ilyen eufemisztikus használat alapján vett fel a P. *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' szó 'ermüden' jelentést.³ — Ugyanilyen jelentésváltozás történt a km. (FOKOS) Ud. *edžmini* 'schwach werden, ermatten' (z. B. er ist so schwach geworden, dass er nicht mehr weiter arbeiten kann, doch den nächsten Tag kann er wieder arbeiten) szóban is. Az Ud. *edžmini* ige a km. *etš* 'Kraft, Stärke' főnév denominális *-mi-* igeképzős származéka. Ugyanez a *-mi-* igeképző van meg például ezekben a szókban is: *burmyny* 'gut werden' (*bur* 'gut'), *rytmyny* 'Abend werden' (*ryt* 'Abend') (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 112).

A km. Ud. *edžmini* 'schwach werden, ermatten' szó *-dž-* hangja korábbi **-tš-*ből fejlődött. Ugyanilyen *-tš-* > *-dž-* hangváltozást láthatunk a km. (WICHM.—UOT.) Ud. *etšja vnis* 'stottern' > (FOKOS) Ud. *edžja vni* 'stottern, stammeln' szóban is.

A fent bemutatott jelentésváltozásra más finnugor nyelvekben is találunk példát: chanti Szy. *pā wēwa jis* 'Er wurde noch schwächer' (STEINITZ, Ovd. I, 99). E mondat tulajdonképpeni jelentése: 'És erőbe jutott'. E példában tehát a chanti *wēw* 'Kraft; erő' szó (vö. KT. 211b: DN. *ue'χ*, V. *u'ōχ*, Ni. *uey'*, 'Kraft, Stärke') eufemisztikus használatával van dolgunk (vö. FOKOS: NyK. LIV, 64).

A km. (WIED.) *etšalny* (*etšavny*) 'Kraft gewinnen, stark werden' ige nek feltehetőleg 'összevesz, civakodik' jelentése is volt (vö. I. *e.tšasni* 'sich entzweien', WICHM.—UOT.). Ugyanis ilyen jelentésre mehet vissza a km. (WICHM.—UOT.) I. *etšōni* szó 'ненавидѣть, hassen, verabscheuen' jelentése.

3. A km. (WIED.) *etš* 'Anstand, Anständigkeit, Schicklichkeit, Angemessenheit', (WICHM.—UOT.) V. *etš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit', (FOKOS) V.

³ Ilyen jelentésváltozás az esetben is végbemehet, ha a szót gúnyos hanghordozással használják ellentétes értelemben (FOKOS: NyK. LIV, 70).

eťš (nach einem Gewährsmann auch *eťš*) 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit; Bewusstsein, Gefühl' főnév *-a* nomen possessoris képzős származékának tekintem a km. (WIED.) *eťša* 'wenig', (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *eťša*, I. *eťša*, P. *jeťša* 'wenig'; (FOKOS) V., Ud., Sz., Vm. *eťša*, Le., Pr. *eťša* 'wenig'; (GEN.) KP. *iča* 'wenig' melléknevet.⁴

A km. *eťš* 'Anständigkeit, Schicklichkeit; Angemessenheit' szócska eredeti jelentése 'mérték; Mass' volt. A km. *eťš* szóban tehát 'mérték' > 'illem, illendőség, tisztesség; alkalmasság, megfeleléség' jelentésképződés ment végbe. A km. *eťš* eredeti 'mérték' jelentésére utalnak ezek a kifejezések: (WICHM.—UOT.) V. *bur-eťš*, Sz. *bur-e*. 'passend (z. B. Stiefel)'; Lu. *mej-e. em* 'wieviel ist noch übrig?'; (FOKOS) V. *bur-eťš* (nach Cember: *bur-eťš*), Pr. *bur-eťš* 'genügend, passend, angemessen; rechtzeitig (V.), passend, genau (Pr.)'; Sz. *mijetš*, V. *mijetš* 'wieviel'.

Az *-a* nomen possessoris képzővel ellátott km. *eťša* eredetileg indifferens értelmű szó volt: 'bizonyos mértékben levő' lehetett a jelentése. Ebből 'megfelelő mértékben levő' > 'méréskelten levő' jelentésen keresztül 'kevés' jelentésűvé változott. Hasonló jelentésképződést tesz fel FOKOS DÁVID (NyK. LIV, 72) a km. (FOKOS) *murtsa* 'kaum, ein wenig' szóban. Ez a km. *murtsa* 'Mass' szó nomen possessoris képzős származéka.

A komi *eťša*, P. *jeťša* 'wenig' átkerült a chantiba is: (KT. 193a) Kaz. *ičža* 'etwas, ein wenig' (*ičža uo'nžžk* 'etwas älter'). O. *ičža* = Kaz. (TOIVONEN: FUF. XIX, 57; UOTILA: SUSToim. LXV, 76; STEINITZ, Ostj. Gr. 141; FOKOS: ALH. III, 231, NyK. LV, 16).

RADANOVICS KÁROLY

Etimológiai megjegyzések

1. Mari *šar-βotš* 'anas acuta'

A magyar *vöcsök* szó finnugor megfelelői között hosszú idő óta szerepel a mari (BUD.) *voč:šar-voč* 'anas acuta' (WICHMANN) *βotš:šar-βotš* 'grosse Ente, die statt eines Schwanzes ganz dünne Federn hat' szó, hol kérdőjellel, mint kétes megfelelő (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 166—167; SzófSz.; N. SEBESTYÉN I.: ALH. I, 301), hol pedig kérdőjel nélkül (vö. COLLINDER, FUV. 122), pedig a mari szó hangtani és jelentésbeli megfelelése véletlenül alapszik, és mint kétes megfelelőt sem vehetjük számításba.

A mari *voč, βotš* szó önállóan sohasem fordul elő 'vadkacsa' jelentésben, hanem csak összetételekben. WICHMANN utal arra, hogy az illető madár farka helyén egészen ritka toll nő. V. M. VASZILJEV szintén megjegyzi, a *шароч*

⁴ A km. *eťša*, P. *jeťša*, (GEN.) KP. *iča* 'wenig' szót PAASONEN (Beitr. 161) és TOIVONEN (FUF. XIX, 57) a lapp N. *uc'ce* 'little, small', Wfs. (LAGERCRANTZ 1512) *uočšie* 'wenig', K. (GEN.) T. *ucc*, Kld. *ucc*, Not. *u:hc*, A. *oc* 'pieni; klein' szóval vetette egybe. Véleményem szerint azonban ez az egyeztetés nem fogadható el, mivel a km. *eťša*, P. *jeťša*, KP. *iča* *e, i* (< őspერი **ę*) hangja nem felelhet meg a lp. *uc'ce* veláris *u*-jának. A km. *e, i* (< őspერი **ę*) előzménye általában **e, *i* szokott lenni (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 311, 314), a lp. *u* pedig többnyire eredeti **u*-ra megy vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 268).

¹ Упымарий (В. М. Васильев), Марий мутэр. Моско, 1926. A továbbiakban: „VASZ”.

'род дикой утки'¹ szónál, hogy „... *почыштыжо кок шарвырчэ лийэи*” (a farkán két szórszál van). A madárnak ez a jellegzetessége szolgált elnevezése alapjául. VASZILJEV szerint is a *шарвоц* szó a *шар* + *поч*, azaz 'szőr + fark' szavak összeolvadásából keletkezett. -r után a *p* > *β* hangváltozás közönséges a mariban (vö. БЕКЕ, CserNyt. 70).

Másik vadkacsa fajta elnevezés is van a mariban, amely a *šar-βotš* „szőrfarok” összetételhez hasonló módon jött létre: *вүржвоц* 'шилохвостка, дикая утка',² *вүржвөч* 'шилохвост' (VASZ. a *чадыртан* szónál). A szó jelentése tkp. 'árfarok' (*вүрж*, *вүрж* 'ár' '-воц, -вөч' farkok).

A madár orosz neve szintén az 'ár' és 'fark' szavak összetétele. A fentiekhez hasonló, de nem vadkacsa fajtát jelentő összetétel a mariban még a *шурнывоц* 'овсянка (птица)' szó is (*шурно* 'gabona').

A madárnevek mellett néhány növénynevében is előfordul második tagként a *βotš* 'fark' szó, például: *урвоц* 'хвоц полевой (tkp. mókusfark)', *колявоц* 'стебель подорожника (tkp. egérfarok)'.

2. Mari *pi-γol*, *pi-kol* 'ebihal'

БЕКЕ szerint a magyar *ēb hal*, *ēbi hal*, *kutya hal* 'fiatal békafi, midőn még kifejlődve nincsen s farka miatt némileg az apró halakhoz hasonlítható' (CzF.) szavak valószínűleg a csuvas *јѣвѣ-пулли*, *јѣт-пулли* 'békafi, Froschwurm' (*јѣвѣ*, Szp. *јѣвѣ* 'eb, kutya', *пулѣ* 'hal') fordításai (KSz. IV, 218), bár azt is fel lehetne tenni, jegyzi meg БЕКЕ, hogy a csuvas kifejezés egy finnugor összetétel fordítása. Erre van példa, de tudomása szerint a kérdéses kifejezés más finnugor nyelvben nem fordul elő.

A címben jelzettel egyező összetételű és jelentésű szó van a mari nyelvben is; illet én is följegyeztem a joskar-olai (volt carevokoksajszki) nyelvjárás-terület déli részének több helységében *pi-γol*, *pi-kol* alakban (*pi* 'kutya', *kol*, *-γol* 'hal'). Megvan a szóbanforgó kifejezés a J. F. ANDREJEV, D. J. IVANOV, K. F. SZMIENOV orosz-mari szótárában (Joskar-Ola 1943) is *пигол* alakban a *головастик* [ebihal] címszó alatt.

A csuvason kívül több más török nyelvben is előfordul ez az összetétel: üzbégi *итбалиқ*,³ kazah *ит балық*,⁴ nogaj *ийт балык*,⁵ valamennyi a 'головастик' címszónál.

A mariban ugyanez az összetétel előfordul még halfajta, mégpedig *pi-kol* 'menyhal, ъвюнъ', (SZIL.—TR.), (VASZ.) '*пигол* 'рыба вьюн, усач' jelentésben is. A rokonnyelvek közül az udmurt *пуны чорыг* 'вьюн (рыба)'⁶ szó mind az összetétel részeinek, mind pedig az egész jelentésének tekintetében megegyezik az utóbb említett mari kifejezéssel. A török nyelvekben pedig a tatár *эт балыгы* 'вьюн, пеструшка' (*эт* 'kutya', *балык* 'hal') szó egyezik meg a mari és udmurt szavakkal.

² Марийско—русский словарь. Москва, 1956. A forrásjelzés nélküli mari adatok mind ebből a szótárból valók.

³ Русско—узбекский словарь. Москва, 1954.

⁴ Русско—казахский словарь. Москва, 1954.

⁵ Русско—ногайский словарь. Москва, 1956.

⁶ Удмуртско—русский словарь. Москва, 1948.

⁷ Татарско—русский словарь. Казань, 1950.

A felsorolt példákban ítélve az 'ebihal' jelentésű mari kifejezést csuvas tükörszónak kell tartanunk, mert a környező török nyelvek közül csak a csuvasban van meg ez az összetétel ilyen jelentésben. A magyar szó viszont, figyelembe véve a szónak a törökségi nyelvekben való nagy elterjedtségét, származhat nemcsak a csuvasból, hanem valamely köztörök nyelvből is.

A 'ВЬЮН, усау' jelentésű mari és udmurt kifejezések viszont a tatárból valók.

3. Mari *βüt-šor* 'áradás, áradat'

A magyar *ár* 'Flut, Strom, Strömung' szónak az EtSz. szerint az obi-ugor és permi nyelvekben vannak megfelelői. Ezt az egyeztetést fogadja el B. COLLINDER etimológiai szótára is. P. PALMEOS megkísérelte még a lív (KET-TUNEN, L Wb.) *ūrga*, Prt. Sg. *urġā* (Sal. *urġ*) 'kleiner Bach' és a dél-észti *urg* 'Fluss' (NyK. LX, 137—139) idevonását is.

Pontosan megfelel a magyar szónak a mari *ə̄dšor* 'половодье, разлив' [vízár, áradás] jelentésű összetétel utótagja is. A mari szó, amint az alábbi példák mutatják, elsősorban a tavaszi hóolvadással kapcsolatos áradást jelenti.

„Пасушто лум ошем кия, | *Вьдшоржо йырым-йыр лүшка*.”⁸ [A szántó-földön a hó fehérlőn fekszik, | Köröskörül a vízárja csörgedez]; „*Tude naša шошым, вьд-шор годым лиуын*”⁹ [Ez a dolog tavasszal, vízáradás idején történt].

Az április régi mari neve, (VASZ.) *ə̄d-šor тылзэ*, szó szerinti 'vizar hava'.

Minden valószínűség szerint ide tartozik a mari (SZIL.) *šorakš* 'mocsáros hely az erdőben', amely lehet a *šor* 'áradás' szó denominális névszóképzős alakja (vö. БЕКЕ, CserNyt. 124—6).

El kell választanunk az áradást jelentő *šor* szótól a (WICHMANN, Tschert., 98) KH. *šor* 'Schutt, Stäubchen, Schmutz' szót, amelynek más finnugor megfelelői vannak (vö. PAAS. S-laute 65, STEINITZ, FgrVok. 36), bár a PAASONEN-nél előforduló *βüt-šož*, *βüt-šorž* 'Schmutz, der im Frühling nach Schneeschmelze überall den Erdboden bedeckt' (TschertWb.) esetében nehéz eldönteni, melyik *šor* szóval van dolgunk. (A *šorž* szó ž-je denominális névszóképző. Vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 22—3).

A csuvasban a mari *ə̄dšor*-hoz teljesen hasonló összetételű a *шыв-шур* 'общее назв. воды; боовше естественное водоместилище; распрутица, половодье (*шыв* 'víz', *шур* 'mocsár')¹⁰ szó. A csuvas (PAAS.) *šur* 'Morast, Sumpf' szó töröknyelvi megfelelői azonban ilyen összetételben nem fordulnak elő, és sehol sincs áradás jelentésük, csak: 'mocsár, ingovány, nádas, sár' (vö. ГОМВОЦ Z.: MSFOu. XXX, 113).

Ha a fenti mari és csuvas szavak valóban kapcsolatban vannak egymással, akkor sokkal valószínűbb az, hogy a mari volt az átadó nyelv, mert a mari *βüt-šor*-nak az ugor és a permi nyelvekben biztos megfelelői vannak, a csuvas szónak viszont nincs 'áradás' jelentésű megfelelője a török nyelvekben. Sajnos,

⁸ Н. К. Орешкин, Первый лудшаш книга. Маргосиздат. 1946. 119.

⁹ I. m. 132.

¹⁰ Н. И. Ашмарин, Словарь чувашского языка. XVII. Чебоксары, 1950.

etekintetben hangtani kritériumok nem állnak rendelkezésünkre, mert a mari *-o-*ból a csuvasban a nyelvjárások nagy részében *u*, *y* lesz, például mari *oŋgo* csuvas Bg., Sp. PAAS. *ungâ* (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 272), s így nem tudjuk eldönteni, hogy szókölcsönzéssel vagy pedig csak jelentésbővüléssel van dolgunk.

BERECZKI GÁBOR

A mari *lašman* szó eredetéről

A mari nyelv *lašman* szavára viszonylag kevés régi adatunk van. Szótározza RAMSTEDT: „*lašman* 'grob, gross'; *lašma'n-edem* 'der Grobian'” (Bergtscheremisische Sprachstudien. 1902. 67a). Kétségkívül ehhez a szóhoz kell vonnunk a SZILASI összeállításában található *lašman-tarakan* szót 'fekete svábbogár; schwarze Küchenschabe; черный таракан' (Cseremisiz szótár. 1901. 108. l.).¹ Evvel a régi adatok sora megszakad, csak V. M. VASZILJEV (*Ūpšarij*) szótárában (Марий мутэр 1928.) lelünk újabb, most már jelentésben bővebben magyarózott adatokra: „Лашман, пашам чот ыштшым маныт — лашманы, кораб. рабочие при Петре. I. Ожно лашман-влак караб ышташ кугу тумым латкок имнэ дэнэ да монь нангайат улмаш.” Ez a mari meg orosz szöveg magyarul így hangzik: *lašman*, így nevezik a munkát nagy erővel, serényen végző dolgozót, — a *lašman*-ok hajóépítő munkások voltak I. Péter idejében. Régebben a *lašman*-ok hajókészítéshez nagy tölgyeket szállítottak volt tizenkét lóval, mivel’.

Am ugyanezen szótári tételt egy másik is követi, az előbbitől érthetetlen módon feleslegesen elválasztva: „Лашман, — неуклюжий, неповоротливый человек. *Лашман-тадар* (К. м.), — татары, бывшие на кораб. работ. при Петре I.” Magyarosítsuk ezt a szótári adatot is: '*Lašman*, — szögletes, ügyetlen ember. *Lašman-tadar* (hegyi mari), — hajóépítő munkával foglalkozó tatárok, I. Péter idején’.

A lényegét tekintve ezt ismétli a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet munkatársai által összeállított „Марийско—русский словарь” (Moszkva, 1956): „*Лашман* I прил. 1.) неуклюжий, неповоротливый, но сильный и крепкий человек» 2. уст. лашман (государственный крестьянин при заготовке коробельных лесов)” (284a). A szótár azonban külön szóként fűzi még hozzá: „лашман II черный таракан” (uo.).

Az első megállapítás, amit tennünk kell: a VASZILJEV szótárában levő két szótári tétel valójában egy és ugyanazon szó két különböző jelentéssel: 1. 'lašman, hajóépítéshez fát kitermelő munkás'; 2. 'ügyetlen, tagbaszakadt, erős hajóépítő munkás'. Ehhez csatolhatjuk még harmadikként a RAMSTEDT által igazolt jelentést: 'goromba'. Ez a jelentésfejlődés könnyen érthető és bizonyítható: gondoljunk csak a szállítómunkások féktelen szókimondására, s idézzük fel a német *Träger* (nyj. *träger*) 'szállító' szó jelentésbővülését a magyar nyelvben: *tróger* 1. 'szállító'; 2. 'megbízhatatlan ember' (vö. *micsoda egy tróger*), viszont *trágár* alakban jelentése 'durva, goromba'. Ebből a német

¹ SZILASI ez adatot B. P. Троицкий: Черемисско—Русский словарь-жából vette (Kazány, 1894).

szóból származik még (szláv közvetítéssel) a *tragacs* 'szállítóeszköz' szó is (másképp BÁRCZI, SZÍSZ.). Ugyancsak egybevonandó a mari—orosz szótár két *lašman* adata, hiszen a *lašman* csak jelentéstapadással kapta a 'fekete csótány' jelentést, eleinte *lašman tarakan* jelzős szerkezetben fordul elő, amint ezt SZILASI fentebb idézett és BEKE később idézendő adatai bizonyítják. Előlegül csak ennyit: a *lašman* szó jelentése 'lomha, ügyetlen' meg 'nagy' lévén, járult jelzőül a csótány egyik fajtájának megkülönböztetésére.

Mivel a mari szó VASZILJEV adatai szerint tatár munkást jelölt, azt vélhetnők, hogy a szó tatár eredetű, azonban MARTTI RÄSÄNEN nem sorolja fel a mari nyelv tatár eredetű szavainak sorában (Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. L. 1923), tatár megfelelőjét mi sem találtuk; nem szerepel a MARTTI RÄSÄNEN felsorolta csuvas jövevények közt sem (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu. XLVIII. 1920).

A *lašman* szó jelentéskörének és eredetének tisztázásához nagymértékben hozzásegítenek minket a BEKE ÖDÖN feljegyezte nyelvjárási adatok, melyeket beleegyezésével szótárának kéziratából vettem át.

Adatai szerint ez a szó szinte az egész mari nyelvterületen ismeretes. Bjp. UP. US. CK. Č. ČN. *lašma·n*, JT. K. *lašman*. Jelentése: 1. 'nagy, erős' (JT. *ku·yu djè·nəm o·lat ku·yu la·šman* 'a nagy embert nevezik nagy *lašman*-nak'; JT. *lašma·nla ka·ja* (*ku·zun toška·leš*) '*lašman* módján megy (nagyokat lép)'; Bjp. *lašma·n gaje paša·m aštā*: '*lašman* módjára dolgozik', azaz 'nagy erővel'; KŠ. (arch.) *lašman kə·škām nānge·ät ə·lən* (*ko·yo*) 'nagy fatörzs(ek)et vittek'. — Mivel a *lašman*ok nehéz testi munkát végeztek (vö. CK. *lašma·n kuyo tū·mām, kuyo pūh dšəm rue·n šopšəkte·n ə·lət* 'a *lašman*ok nagy tölgyfá-[ka]t, nagy erdei fenyő[ke]t vágta ki és szállítottak', UP. *tə·əštāyō·dəm lašma·n ə·ləkte·n kə·rnəm* 'egykor a *lašman*ok tisztították az utat'), ezek az izmos emberek nehézkesek, esetlenek voltak. Így már érthető a 2. 'nehézkés' jelentés: KŠ. *lašman·o·k ə·lət* (*lə·lə*) 'nehézkés vagy'. Ez nemcsak emberre, hanem lóra is vonatkozhatik, hiszen a *lašman*ok lovai minden bizonnyal testesek, erősek, jóhúsbán levők voltak, miként a mi söröslovaink, nem pedig délceg, fűrge paripák; vö. K. *lašman·o·k lə·lə i·mni a·k kə* (*jala·xaj*) 'a nehézkés ló nem megy' (lomha); US. *lašma·n i·mni* (*pakma·*) 'nehézkés, lassú ló (lomha)'. A *lašman*ok a kincstári erdőkben döntötték a kiszemelt hatalmas fenyőket. Ez okolja, hogy a szó 9 óriás szálfát is jelöl, amint ezt BEKE adatai bizonyítják: JT. *lašma·nəm ru·at* (*ku·yu pñ·n dznm*) 'óriási erdei fenyőt vágnak ki'; JT. *lašma·nəm naŋca·jat βñdñ·škō* 'nagy erdei fenyőt szállítanak a folyóba'; JT. *lašma·nəm naŋca·jən ə·lət lašman·gərnə dö·n* 'nagy erdei fenyőket szállítottak a *lašman*-úton'. 4. A fentiekből érthető a 'goromba, neveletlen' jelentés, melyet RAMSTEDT igazol, de a 'neveletlen, mocskos' értelmezésre vö. még BEKE adatát: Č. *lašma·n ikšəβe onə·šəžə βele·n koške·š, stölümbalan* 'a mocskos gyerek úgy eszik, hogy [az étel] mellére [meg] az asztalra csurog'. 5. Ugyancsak BEKE említi, hogy az UP. nyelvjárársban gúnynévként is alkalmazzák a *lašman* szót (*lašma·n ula·t* '*lašman* vagy').

Ezek után nem választhatjuk el a 'csótány' jelentésű *lašman* szót a 'nagy, ügyetlen, lomha' jelentésűtől. A Č. ČN. *lašma·n taraka·n* ugyanis nem akármilyen csótányt, hanem annak nagyobb változatát, a fekete csótányt jelöli (SZILASI, BEKE). Talán e csótányfajtának még a járásmódja is hozzásegített a jelző alkalmazásához. Mintha ezt sejtetné a következő leírás: ČN. *lašman-tarakan šeme, kuyo; djo·dəm lö·fšərtate·n košte·š, djölzo lö·fšər-lö·fšər šoktā* 'a *lašman*-csótány fekete, nagy; éjjel csattogva jár, lába csitteg-csattog'.

Jegyezzük meg még, hogy ez a szó egy erdei út jelölésében is előfordul: UP. *lašman kòrnâ*, JT. *lašman co-rno*; valószínűleg az olyan utat jelölte, amelyen a *lašman*-ok a hajóépítéshez szükséges szálfákat fuvarozták, pl. JT. *lašman-gorno ko-žla bošt m̄n-nd̄nrk ka-jà, i-ktaz ko-m̄l̄o m̄e-ŋēm 'a lašman-út* az erdõn át messzire visz, vagy 30 versztnyire'.

Megállapításom szerint a tárgyalt mari szó csuvas eredetű. ASMARIN szótárából idézem a bizonyító adatokat (H. И. Ашмарин, Thesaurus linguae Tschuvaschorum. VIII. kötet. Csebokszari 1935). A csuvas *lašman* (лашман) szó jelentései: 1. 'тяжелый, неуклюжий человек' (VIII, 68); 2. 'доска для вывозки' снега' (vö. *tragacs*). A 'nagy orr' jelölése: *лашман с̄амса* (uo.); a csuvas *lašman* szó 3. jelentése 'nagyorrú ember' 'прозвище одного человека с таким носом' (uo.). Ez utóbbi jelentés más forrásból idézve ragadványnév jelöléssel fordul elő ('фамильное прозвище') (VIII, 69). A nagy, nehézkes embert is a *lašman* szóval jelölik: „Лашман к̄сри, так называют большого, толстого и сильного человека” (VIII, 69).

Helynevekben szintén megellehető a csuvas *lašman* szó: „Лашман в̄рманё, название леса . . . Лашман с̄ырми, название оврага . . . Лашман с̄дл̄ё — с̄ул̄ё, лашманная дорога . . . Лашман с̄ул̄ё — зимняя дорога от Абызова в Орауши и Аракасы (минует верховье Б̄ата-с̄уна с̄ырми)” (VIII, 69).

Ezen helynevek közül fontos, hogy a csuvas *lašman* szó újtjelölésben is előfordul (*lašman šul̄ë*), miként a mariban (*lašman co-rno, l. kòrnâ*).

A mari szó csuvas származását az bizonyítja, hogy a csuvas *lašman* szó a csuvas *laš* szóból származtatható. A *laš* szó mozgásfestő, a nehézkes járást ábrázolja („лаш подражание тяжелой походке”, VIII, 63). Jelenti ezenkívül az elernyedést és a remegést, például hídét (VIII, 63), *лаш* (*лыш*) változata pedig a rugalmasságot, remegést és hangfestőként az orrhangot (VIII, 132).²

A *-man* köztörök képző (vö. pl. oszman *ak* 'fehér': *akman* 'tishta'; *kara* 'fekete': *karaman* 'igen sötét') (А. Н. Кононов: Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва 1956, 105).

A mari *lašman* szó tehát csuvas jövevény.

Valószínűnek látszik, hogy a csuvas nyelvből került a *lašman* szó az orosz nyelvjárási szavak sorába. Megvan VLAGYIMIR DALJ szótárában, és jelentésének meghatározása egybeesik VASZILJEV értelmezésével: „лашманъ м. государственный крестьянинъ, при заготовкѣ корабельныхъ лѣсовъ низовыхъ губерний» это большею частью татары, и они свободны от солдатства и другихъ повинностей. Лашманка м. женщина этого сословія. Лашманный, къ нимъ относящійся. (Вл. Даль: Толковый словарь русскаго языка.² Pétervárad—Moszkva, 1881. II, 240b).

ERDŐDI JÓZSEF

² A *lašman* szó tehát belső keletkezésű csuvas szó, ezért nem található W. RADLOFF szótárában (Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialekte. 1905. III. kötet).

Vita a Saussure-i tanítások magyar visszhangjáról*

DEME LÁSZLÓ vitaindító munkájának legnagyobb értékét a benne feldolgozott nagyszámú forrásmunka számbavételében, a részletkérdésekhez fűzött számos kritikai megjegyzésében s nem utolsó sorban egyes tudománytörténeti összefüggések világos feltárásában látom. Mivel a cikk alaposabb méltatása elsősorban a magyar nyelvészek ügye, a magam részéről a tanulmánynak a hazai vonatkozásokon túlmenő általános nyelvészeti megalapozásához szeretnék észrevételeket fűzni.

Az elvi háttér tekintetében DEME LÁSZLÓ tanulmányát kevésbé látom meggyőzőnek. Hiányolom benne a szerző világos állásfoglalását SAUSSURE gondolataira és az újabb irányok értékelésére vonatkozóan, de nem tartom helyesnek az ezekkel kapcsolatos negatív álláspontját sem, amelyet az ellentmondó megjegyzések összevetéséből kiolvasni vélek. Hangsúlyoznom kell, hogy e tudománytörténeti jellegű tanulmánytól nem várhatjuk a vizsgált elméletek részletes kifejtését és kritikai elemzését, de a szerzőnek mégis sokkal határozottabban kellene eligazodni az általa történeti oldalról érintett elméletek értékelésében. Ehelyett találunk pozitívan és negatívan értékelő megnyilatkozásokat, s néhány alá nem támasztott kategorikus megállapítást, amelyből a szerző elítélő véleménye érződik. A SAUSSURE működése nyomán fellépő új irányzatokat, amelyeket a szerző „izmusok” néven foglal össze, már határozottan negatív értékeknek tartja, az ingadozás tehát voltaképpen csak SAUSSURE nézeteire vonatkozóan tapasztalható.

Felvetődik ezek alapján az a kérdés, hogy aki valamely elméletről kedvezőtlen véleményt alkot, az nem látja-e már eleve ilyen színben, elfogultan annak előzményeit és hatását is. Márpedig sem SAUSSURE tanításai nem érdemlik meg az ingadozásokkal és ellentmondásokkal vegyes elmarasztaló ítéletet, sem a nyelvtudomány legmodernebb irányzatait nem helyes egyoldalú, sommás lekicsinyléssel kezelni, amikor még nemhogy értékelésükkel de alapos megismerésükkel is adós maradt mindezidáig nyelvtudományunk.

A „gesunkenes Kulturgut” hasonlata (8, 21 l.) az olvasóban azt a látzatot kelti, mintha DEME LÁSZLÓ még azt is elvitatná SAUSSURE-től, hogy gondolatai újak, vagy legalább Magyarországon azok voltak. Mivel már más előadásokban szintén felmerült SAUSSURE gondolatainak olyan történeti elemzése, amelyben nem utolsó sorban eredetiségétől fosztották meg, szeretnék hivatkozni arra, hogy a tudományok története alig mutathat fel olyan gondolatot, amelyet teljes egészében egy személyhez vagy egy tudományos iskolához lehetne kapcsolni. Más szóval a gondolatok keletkezése és kialakulása nem osztható be éles határvonalak közé, hiszen csíráiban mindegyiknek évtizedes, évszázados sőt évezredes előzménye van. Mégis egy új elméletet teljes joggal akkor szoktak egy tudósnak vagy irányzatnak a nevéhez fűzni, ha abban a korábban felhalmozott gondolatsírák minőségi átalakuláson mentek át, s ha az elmélet megalkotója tudatosan új gondolatrendszerrel s ezzel együtt általában új vizsgálati módszert formált belőlük. Így tehát ha SAUSSURE gondolatait és a legmodernebb irányzatok alapelveit olykor GRIMMIG vagy még régebbre, a görög filozófusokig lehet is visszavezetni, mégis vitathatatlanul SAUSSURE és a belőle sarjadó új iskolák érdeme, hogy a korábban megsejtett, néha még

* Vö. DEME LÁSZLÓ, A saussure-i tanítások magyar visszhangjához: NyK. LXI, 3—27.

gyakorlatban is alkalmazott elvekből új gondolatrendszer és új módszer született. A modern atomelmélet felfedezőiül is a világ Bohrt, Lénárdot, Thomsont, Rutherfordot és társait ismeri el, nem pedig Demokritoszt, Leukipposzt, Empedoklész és a többi görög filozófust, akik pedig az elmélet tárgyának névadói.

Az a tény, hogy SAUSSURE és az új iskola úttörői elméletükből nemcsak egész rendszert, hanem — ami fontosabb — gyakorlatban is alkalmazható módszert tudtak alkotni, azt bizonyítja, hogy az új elméleteknek sokkal több a racionális magva, mint amennyit DEME LÁSZLÓ nekik tulajdonít. DEME szerint ugyanis mindössze annyi fogadható el SAUSSURE gondolataiból, hogy a nyelv elemei jeleknek tekinthetők, s ezek rendszert alkotnak. Az új elméletek a nyelv jelszerű és rendszerszerű összefüggéseit kívánják módszeresen megvizsgálni s ez a törekvés több figyelmet érdemel. Lekicsinyülésük nem vezethet az új gondolatok és módszerek tudományos értékeléséhez, de nem akadályozhatja meg elterjedésüket sem. Nem lehet hibáztatni SAUSSURET és a modern irányok képviselőit, hogy a szinkronikus vizsgálatok során eltekintenek a diakronikus szempontoktól, hogy a rendszerszerű vizsgálatok alkalmával figyelmen kívül hagyják a rendszeren túli, a nyelvet a társadalommal és a gondolkodással összekötő tényeket. A tudomány és annak minden ága nem egyéb, mint absztrakció. A hangok elektroakusztikai vizsgálatában például ugyancsak eltekinthetünk a képzésbeli, a rendszerszerű és egyéb jelenségektől, amikor pl. csak a beszédhangok fizikai alkatát vizsgáljuk. Mindaddig nincs is baj, amíg tudjuk, hogy eljárásunk csak szükséges elvonatkoztatás, és a hangoknak nemcsak fizikai, hanem fiziológiai és nyelvi alkata is van. Ugyanígy teljesen jogos a nyelvnek csak rendszerként és jelként való vizsgálata, sőt az ilyen vizsgálódás feltétlenül kívánatos, hiszen SAUSSURE fellépéséig és az új irányzatok jelentkezéséig a nyelvnek éppen ezt az alkatát nem vettük figyelembe. Az új elméletek gyakorlati haszna szintén igazolja elméleti jogosultságukat. Hivatkozhatom például a gépi fordításra. A fordítógép szinkronikus és jelszerű vizsgálatok nélkül, csupán nyelvtörténettel, nyelvjárástörténettel, szófejtéssel és általában a presaussureiánus nyelvészettel sohasem született volna meg.

Minden helyes elmélet és módszer csak akkor lehet hasznos, ha nem törekszik a kizárólagosságra és nem válik ezáltal egyoldalúvá. Ellenkező esetben a tudományos absztrakció szemellenzős elferdüléssé torzul. SAUSSURE és az új irányok követői közt számos túlzó is akad, akiknek működése éppen ilyen elferdülés nyomait mutatja. A gépi fordítás néhány elméleti szakembere például azt vallja, hogy a fordítógép a jövőben kellő technikai tökéletesítés után műfordítások végzésére is alkalmas lesz. Akik így vélekednek, azért hibáznak, mert figyelmen kívül hagyják, hogy a nyelv nemcsak kvantitatív eszközökkel mérhető jelrendszer, hanem más módszerekkel is vizsgálható jelenség.¹

Az új nézetek túlzói közé tartozik a különben igen figyelemreméltó tevékenységet végző SAUMJAN. Ő a rendszerszerű vizsgálatokra felállította a következetesség elvét, amely a különböző elméleti következtetések közt fennálló ellentmondásokat a helyesnek tartott alapelv következetes keresztülvitelével akarja kiküszöbölni függetlenül attól, hogy a következtetéseket támogatják-e

¹ Lásd erről a Nyr. LXXXII, 471-2 lapján megjelent cikkemet.

az empirikus tények vagy sem.² Ha ezt az okfejtést tovább folytatnánk, akkor kiderülne, hogy a tényekre egyáltalán nincs szükség, csak az általunk felállított elvek következetes érvényesítésére!

Mindazonáltal helytelen volna SAUSSURE és az új irányzatok elveit a túlzók alapján megbírálni. Ha DEME LÁSZLÓ ezt teszi, akkor maga is beleesik a túlzás jelen esetben ellenkező előjelű, de éppen olyan merev hibájába.

SAUMJAN példáját egyébként szándékosan emeltem ki a sajnos elég nagy számú túlzók közül. Az ő eltévedésével szeretném megvilágítani annak a felfogásnak a téves voltát, amely SAUSSURE és a modern elméletek híveit egyöntetűen „nyugatinak” könyveli el. Sajnos DEME LÁSZLÓ szintén e tévedés áldozata, s nem veszi figyelembe, hogy SAUSSURE értékelése tekintetében nincs egyöntetű vélemény sem földrajzi, sem filozófiai vonatkozásban. BUDA-GOV magyarul 1954-ben megjelent cikke, amelyre DEME hivatkozik, nem alkalmas arra, hogy az antisaussureiánusok példaképeül szolgáljon, mert ugyanaz a BUDA-GOV a Voproszi Jazikoznanyija 1958. évi 4. számának hasábjain az előző cikkétől lényegesen eltérő hangnemben ír SAUSSURE-ről. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a három strukturalista iskola közül az egyik Prágában született meg, s a közelmúltban felújította működését, s hogy a strukturalizmusnak számos híve és továbbfejlesztője, sőt még túlzója is megtalálható a Szovjetunióban és más népi demokratikus államokban, végül hogy a szimbolikus logikai és a kibernetikai irányzatnak nem egy úttörő képviselője van a szovjet tudósok közt, akkor be kell látnunk, hogy SAUSSURE és az új iskolák tanításai nem minősíthetők egyszerűen „nyugatinak”.

Részletesebben szeretnék foglalkozni SAUSSURE azon tételével, amelyet DEME a leginkább kifogásol, nevezetesen a langue-parole ellentéttel. A szerző nem tudott meggyőzni annak az állításának helyességéről, hogy a langue-parole megkülönböztetés Magyarországon lényegében megbukott. Ez a kategorikus állítás messze van az igazságtól, tényekkel nem igazolható, hanem legfeljebb egyéni benyomásokon nyugszik.

DEME kijelentése ebben a formájában még akkor is téves, ha történetesen igaz volna. E látszólagos paradoxon érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a hazai nyelvtudomány nem független a nyelvtudomány egészének fejlődésétől, mint ahogy egyetlen ország tudománya sem az. Ha valamely nemzetközileg egyébként elismert és alkalmazott irányzat, módszer csak egy ország tudományos közvéleményében nem tud hívekre találni, ez még nem jelenti az irányzat bukását, legfeljebb a szóbanforgó ország tudományos színvonalának csökkenését. Ez pedig nem annyira a szóbanforgó elmélet vagy módszer kudarcát, hanem az illető országban kialakult felfogás maradiságát, helytelen voltát tükrözi vissza. Más szóval egy új gondolat, új módszer csak világviszonylatban vallhat kudarcot, csupán egy országon belül végérvényesen soha. A szerző szavai tehát semmiképpen sem értelmezhetők úgy, hogy a langue-parole megkülönböztetése Magyarországon megbukott, hanem legfeljebb úgy, hogy egyelőre általános elismerésre nem talált, alkalmazásra nem került.

Persze ez a tétel ebben a formában sem állja meg a helyét. DEME LÁSZLÓ ellenérvei nem cáfolták meg azt a kijelentésemet, hogy a szóbanforgó kérdésről folytatott állandó és meg-megújuló viták éppen a langue-parole megkülönböztetésének fontossága és elismerése mellett szólnak. Az a tény, hogy Magyarországon, és tegyük hozzá, szerte a világon, nem sikerült a langue-parole

² Vö. ВЯ 1956/5: 46.

ellentét kérdésében minden további vitát kiküszöbölő, egyértelmű véleményt kialakítani, egyáltalában nem jelenti azt, hogy SAUSSURE gondolata megoldhatatlan és hasznavehetetlen. Sőt inkább arra mutat, hogy fontos elméleti kérdés, amelynek gyakorlati jelentősége van. Szeretném a szerző emlékezetébe idézni, hogy például a mondat mibenlétéről és meghatározásáról immár kétezer éve folyik vita, de nincs a nyelvtudománynak egyetlen olyan elméleti kérdése sem, amely körül ne folytatnának hasonló polémiákat 150 vagy kétezer év óta, általában amióta a szóban forgó probléma felmerült. Az újabb viták köréből elegendő a fonéma meghatározása körüli harcokat említeni, amelyek a fogalom megszületése óta állandóan folynak, egyöntetű vélemény mégsem alakult ki, sőt a probléma egyre inkább bonyolódik (JAKOBSON—FANT—HALLE dichotomikus elméletére utalok). Mindez nem jelenti azt, hogy a mondat, a fonéma és más nyelvtudományi fogalom tisztázásának ügye akár nálunk, akár külföldön megbukott, még kevésbé, hogy a gyakorlatban nem tudunk mit kezdeni velük. Számptalan kitűnő szintaxis jelenik meg, használható fonológiákat állítanak össze különféle nyelvekről stb.

Ugyancsak nem bukkott meg a gyakorlatban sem külföldön, sem nálunk a *langue-parole* megkülönböztetése. Szeretném világosabban kifejteni az Értelmező Szótár munkatársainak tapasztalatát, amelyet szerintem DEME LÁSZLÓ nem értékeli kellően, s még kevésbé ismerteti kielégítően. A szerző szerint a szótár munkatársai a vizsgált szót sem „*langue-szónak*”, sem „*parole-szónak*” nem minősítik, hanem „például köznyelvinek vagy rétegnyelvinek; választékosnak vagy mindennapinak; élőnek vagy régiesnek; kollektív érvényűnek vagy egyéni használatúnak stb.”* Valóban a szerző által felsorolt fontosabb kritériumok tekintetében kell immár évek óta naponta több tucat döntést hozni a szótár munkatársainak, de a pontosság kedvéért ehhez még hozzá kell tennem azt is, hogy nem csupán a szó, hanem annak valamennyi jelentése, a hozzátartozó frazeológiai kapcsolatok, az adott jelentést dokumentáló szabad példamondatok és irodalmi idézetek tekintetében is döntenünk kell. A DEME által említett „kollektív érvény vagy egyéni használat” éppen a *langue* és *parole* különbségét tükrözi, amint azt hozzászólásomban magam is elmondtam. Noha a szerző cáfolni akarja e tényeket, lényegében a SAUSSURE kifejtette különbségtételhez kanyarodik vissza. Egyébként a *langue* és *parole* ellentéte nemcsak a szójelentésekben, hanem a szavak stílusi értékének egyes fokozataiban (emelkedettség vagy annak ellentéte, ritkaság és gyakoriság stb.) is jelentkezik. A *belegebed* szót például az értelmező köznyelvinek tartotta. A korrektúra átnézésekor revízió alá vettük a szó minősítését, s a körkérdezés során kiderült, hogy elég durva szónak tekinthető: az ilyenféle mondatok „*belegebedt a sok munkába*” a választékosabb beszédben nem alkalmazhatók, még kevésbé illedelmes dolog nőnek ilyenféle mondatokat mondani „*nem akarom, hogy belegebedjen a munkába*”. Egyébként az Értsz. I. kötet a szót „népies” stílusminősítéssel jelöli. Hasonló eset fordult elő a *betűzel* szó egyik jelentésével. A 'nagyon befűt' tárgyatlan jelentés mellett az értelmező felvette az 'eléget, tűzre vet valamit' jelentésű tárgyhasználatot is, és hozzá ezt a szabad példamondatot szerkesztette: *Kiadatlan kéziratok műveit elkeseredésében betűzette*. Körkérdezés és vita után kiderült, hogy e tárgyhasználat nem él, tehát törölni kellett.

* Jegyzet (20. l.)

A fenti két példa az egyéni és a közösségi nyelvhasználat különbségének a gyakorlati megnyilvánulására vet fényt. A *belegebed* durvának nem minősített jelentése, a *betűzel* tárgyas használata parole jelenségnek bizonyult a többség véleménye alapján, amely a *langue*-ot tükrözte vissza.

A kétféle nyelvi tény megítélése és szétválasztása nem könnyű feladat, mert gyakran kicsi arányú különbség mutatkozik a körkérdezés befejeztével. Ha a kért szót vagy szójelentést ismerők száma eléri a 20–30%-ot a körkérdezésben résztvevők összlétszámához viszonyítva, akkor helyet kap a szótárban „*ritka*” stílusminősítéssel azon megfontolás alapján, hogy a körkérdezésnél kialakult arány az egész nyelvközösségben meglévő helyzetet tükrözi vissza.

Az irodalmi idézetek megítélésében sokkal nehezebb az értelmező feladata, mert nincs módjában közvéleményt kutatnia a fél évszázaddal régebbi nyelvhasználatra vonatkozóan, az irodalmi idézetanyag pedig nem teljes gyűjtésen alapul. Amikor egy ma már nem élő, s korábban nem szótározott szójelentést csupán egy vagy két irodalmi idézet dokumentál, akkor nehéz eldönteni, vajon az író egyéni nyelvhasználatát tükrözi-e vissza a cédula, tehát parole-jelenségről van-e szó, vagy pedig a maga korában általánosan használt köznyelvi vagy más rétegnyelvi *langue*-jelenséggel állunk-e szemben. Az Értelmező Szótár munkatársai e problémát sokszor úgy oldják meg, hogy az ilyen írói *hapax legomenon*t tartalmazó idézeteket nem veszik figyelembe, olykor viszont mégis úgy döntenek, hogy az idézet alapján külön jelentésárnyalat szerkeszthető. Ilyen pl. a *felnyúlík* ige 4. jelentése: 'valamely régebbi korba visszanyúlík', amelyet egy Arany-idézet dokumentál: [A versek] *keletkezésének idejét meghatározni bajos, de valószínű, hogy némelyike már a XII. századba is felnyúlík*. A *felneszel* igének van egy tárgyas jelentése is: 'álmából felébreszt, fellármáz vkit'. E jelentést a következő Jókai-idézet igazolná: *Félreántottam a kapu ajtaját, hogy útitársaimat is felneszeljem*. Mind két idézetet ritkának és irodalminak minősítjük jelezve ezzel, hogy alighanem csak az írók parole szóhasználatát örökítik meg.

Bár a kevés számú és nem rendszeresen feldolgozott irodalmi idézetanyag számtalan hiba forrása lehet, az Értelmező Szótár mégis igyekszik a társadalmi használatot szótározni. Ezért a készülő szótár, akárcsak a modern szótárak sokkal körültekintőbb és használhatóbb e vonatkozásban, mint a múlt századbéliek. Ha összehasonlítjuk az újabb szótárakat a SAUSSURE előtti szótárakkal, akkor az utóbbiakban azt tapasztaljuk, hogy az olvasó ömlesztve kap óriási mennyiségű szó- és jelentésanyagot, de ennek a köznyelvhez és a rétegnyelvekhez, az egyéni és a társadalmi használathoz való viszonya tekintetében néhány ritkán és következtelenül alkalmazott utalástól eltekintve tájékozatlan marad. A CzF.-ből csak taláalomra sorolom fel az *általánít* 'általánosít', *bizatlanság* 'bizalmatlanság', *bódelem* 'valamely szernek az a része, amelyben bódítóerő van' és a *csepegékény* 'csepegős' szavakat. Mivel e szavak nem élnek, s más szótárban sincsenek meg (a BALLAGI-szótár ugyanebben a jelentésben feltünteteti ugyan, de nyilván átveszi CzF.-től), idézetek hiányában nem lehet megállapítani, hogy milyen réteghez tartoztak, s bár nyelvújításinak látszanak (SZILY szótárában hiányzanak), az is lehetséges, hogy a szótárírók egyéni nyelvhasználatát tükrözik vissza, vagy csak kikövetkeztetett és soha nem élő szótári alkotások.

DEME LÁSZLÓ a strukturalizmus rovására írja ARANY A. LÁSZLÓ gondolatait. Elsősorban azt a helytelen szemléletet bírálja, amely a nyelv rendszer-

szerűségét csak szinkroniában tudja felfogni. Véleménye szerint „a strukturalizmus nem abból a helyes saussure-i tételből nőtt ki, hogy a nyelv szinkrón rendszer — ez még nem vezetne sem izmushoz, sem tévedéshez —, hanem abból a helytelen saussure-i megfogalmazásból, hogy a nyelv csak a szinkroniában rendszer, illetőleg hogy amennyiben rendszer, annyiban csak szinkrón, s hogy ezért a szinkroniának és a diakroniának nincs dolga egymással”.* A szerző azonban téved, ha azt hiszi, hogy a strukturalizmus általában csak a szinkroniában tekinti a nyelvet rendszernek. Szeretném felhívni a figyelmét, hogy már a prágai iskola szakított SAUSSURE-nek e nézetével, és programjába vette a diakronikus változások rendszerszerű vizsgálatát. A prágai nyelvészkör téziseiben (TCLP. I.) éppen harminc évvel ezelőtt ez olvasható (7—8): „On ne saurait poser de barrières infranchissables entre les méthodes synchronique et diachronique comme le fait l'école de Genève. . . Les changements linguistiques visent souvent le système, sa stabilisation, sa reconstruction, etc. Ainsi l'étude diachronique, non seulement n'exclut pas les notions de système et de fonction, mais, tout au contraire, à ne pas tenir compte de ces notions, elle est incomplète.” Ez a tétel nem maradt csak elmélet, mert a prágai iskola hívei számos tanulmányban igyekeztek a gyakorlatban is érvényre juttatni. Köztük a legfontosabb JAKOBSON két munkája: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves: TCLP. II. (1929), és Prinzipien der historischen Phonologie: TCLP. IV. (1931). A fentiek-ről kissé bővebben megemlékeztem a Nyr. 1958. évfolyamában megjelent cikkben (461—2). A prágai iskola nem áll egyedül e felfogásával. Ma már általában túlhaladottnak tekintik SAUSSURE-nek azt a nézetét, amely a történeti nyelvtudatást megfosztotta a rendszerszerű vizsgálat lehetőségeitől. A legújabbban megjelent munkák közül hivatkozhatom pl. MARTINET: Économie des changements phonétique (Berne 1955) című könyvére, amelyben MARTINET éppen a változások rendszerszerű vizsgálatával és azok okaival foglalkozik. A strukturalizmust tehát DEME LÁSZLÓ vádjával nem lehet elmarasztalni, sőt annak éppen az ellenkezője az igaz, habár némely túlzó strukturalistát joggal érhet e vád. Tetézi a szerző tévedését az ilyen apodiktikus kijelentés: „Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista”.** Jó lenne az effajta kijelentések elkerülésére, ha folyóirataink foglalkoznának a strukturalizmus egyes irányzataival, hogy az új eszmék alapos elemzése és értékelése pozitív és valóban sok negatív vonásuk feltárása után komolyan megalapozott, elismerő vagy elmarasztaló véleményt alkothassunk róluk. ARANY A. LÁSZLÓ munkája egymagában kevés arra, hogy a strukturalizmust megismerjük belőle.

Még egy megjegyzést kell tennem Saussure értékeléséhez. DEME LÁSZLÓ szerint az általam felújított régi problémával nyitott kaput döngetek: a SAUSSURE-t érintő bírálatok nem a genfi tudós személyére, hanem a neve alatt tanítványai szerkesztésében megjelent műre vonatkoznak, s az éppen úgy bírálható, mint bármely szerző még életében megjelent munkája. Ebben DEME LÁSZLÓval magam is, és mindazok, akik e kérdést korábban felvetették, egyetértünk. A probléma azonban nem ebben áll — DEME LÁSZLÓ nem adta híven vissza szavaimat — hanem abban, hogy SAUSSURE munkáját nem az egyes

* Jegyzet (18. 1.)

** Jegyzet (18. 1.)

kiragadott mondatok, hanem egész koncepciója alapján kell megítélni. A posthumus műbe valóban több nem egyértelmű meghatározás bekerült, s nem egy olyan hely akad, amely a korábbiakkal ellentmondásban áll. Ha valaki SAUSSURE tanításait a halála után megjelent, általa nem revideált szövegből az egyes szövegrészeket szószerinti, szórszálhasogató boncolgatásával akarná értékelni, akkor valóban találhat benne bőven kifogásolnivalót. Aki viszont a munkában kifejtett gondolatokat nagyobb összefüggésben, mondanivalójuk egészében bírálja, s általában így jár el legtöbb kritikusa, akkor helyes képet alkothat SAUSSURE-ről, azaz „a SAUSSURE neve alatt megjelent nézetekről”. Nagyjából ezt mondta LAZICZIUS is (Általános nyelvészet 15—7) hozzátéve, hogy irányadónak azokat a helyeket kell tekinteni a műben, amelyek bizonyosan SAUSSURE fogalmazásai.

Néhány szót szeretnék fűzni SAUSSURE magyarra fordításának kérdéséhez. Bár DEME LÁSZLÓ nem aposztrofál névszerint, én voltam az a vitában, aki szükségtelennek vélte a mű magyarra fordítását. Ezt az álláspontomat az azóta erről folyó beszélgetések után módosítom. KISS LAJOS felhívta ugyanis figyelmemet egy orosz nyelvű antológiára (Chrestomatija po isztoriji jazikoznanyija XIX—XX. vekov, Moszkva 1956), amelyet nemrégén adtak ki a Szovjetunióban ZVEGINCEV szerkesztésében. Ez az antológia fejezetenkénti rövid bevezetővel a fontosabb nyelvtudományi munkák egyes részleteit tartalmazza orosz fordításban. ARENS (Sprachwissenschaft, Freiburg—München 1955) műve bár nagyobb igénnyel lép fel, lényegében szintén az előbbihez hasonló antológia. SAUSSURE munkája számos olyan fejezetet és részletet tartalmaz, amelyben kevés az újszerűség (a nyelv fejlődése, a hangváltások stb.) vagy amelyben nem éppen időtálló gondolatok vannak, (pl. a szintagmák tana), s ezért szükségtelen volna az egészet magyarra fordítani, amikor még hiányzanak nálunk a hagyományos nyelvészet klasszikus és a modern nyelvtudomány úttörő munkáinak fordításai. Hogy ezt a hiányt valamennyire pótoljuk, javasolom egy három kötetből álló magyar nyelvű antológia kiadását. Az első kötetben a nyelvtudomány klasszikusai kapnának helyet (HUMBOLDT, PAUL, WUNDT, MEILLET stb.). A második kötetben a fordulóponthoz vezető fonológia úttörőinek (BAUDOUIN DE COURTENAY, TRUBETZKOJ, ŠČERBA), továbbá BÜHLER, SAUSSURE és mások munkáinak fontosabb részletei szerepelnének. A harmadik kötetet a strukturalizmus úttörői (BRONDAL, HJELMSLEV, JAKOBSON, HARRIS stb.), a kibernetika, a gépi fordítás, a szimbolikus logika nyelvtudományi vonatkozásainak szakemberei számára kellene fenntartani. A szerkesztő bizottság számára nem kis feladatot és felelősséget jelentene a kötetek anyagába kerülő szerzőknek és munkáik szemelvényeinek összeállítása, azonban az antológia megjelenése nagyban elősegítené hazai nyelvtudományunk látókörének kiszélesítését, s az egyetemi oktatásban az általános nyelvészet számára nélkülözhetetlen segéd-eszköz lenne.

Befejezésül még LAZICZIUS munkásságának értékeléséről szólnék. DEME LÁSZLÓ helyesen mutat rá, hogy LAZICZIUS nemzetközi jelentősége nagyobb, mint magyarországi hatása és elismerése. SEBEOK nemrég megjelent nekrológja (Word XV/1, 1959) még inkább megerősíti ezt a véleményt. Úgy gondolom, a magyar nyelvtudomány javára válnék, ha LAZICZIUS életművével kapcsolatban pótolnók mulasztásunkat. Ha a jövőben képesek leszünk arra, hogy a kutatókat nem vélt vagy tényleges rossz tulajdonságaik, emberi gyarlóságaiik szerint ítéljük meg, hanem minden szubjektív szempont kizárásával csak

alkotásaik alapján, akkor talán érvényét veszti nálunk az a közmondás, hogy „senki sem próféta saját hazájában”. Ez pedig tudományunk elsődleges érdeke.

1959. május 5.

FODOR ISTVÁN

*

Nem lehettem jelen DEME LÁSZLÓ előadásán, melyen az NyK. LXI/1 számában megjelent tanulmánya alapul. Ezzel a néhány sorral az akkor elmaradt rögtönzött hozzászólásomat szeretném csak pótolni. Ha bizonyos helyzetekben a hallgatás nem lenne félreérthető, megvártam volna, amíg képes leszek érdemlegesen, valóban „írott” véleménnyel hozzájárulni a vitához.

LAZICZIUS GYULA tudományos egyéniségének, munkásságának értékelésében a legjelentősebb az ellentét a tanulmányban foglaltak és a magam véleménye között. Egy későbbi alkalommal fejteném ki részletesebben, miben és miért nem értek egyet a szerzővel. Most a cikknek egyetlen tételével szeretnék vitába szállni, azzal amelyik LAZICZIUS GYULA munkásságának pozitív eredményeire vonatkozik. Itt a szerző első helyen LAZICZIUSNAK azt a „ragyogó és gyümölcsöző... bár eredetében nem önálló” megállapítását emeli ki, mely szerint a morfológikus nulla is lehet funkciós elem. Arra is utal DEME, hogy LAZICZIUSNAK „másutt is sok helyen vannak érdekes részeredményei” (i. m. 11).

Nem sok kedve támadhatna egy tájékozatlan olvasónak ahhoz, hogy közelebbről megismerkedjék LAZICZIUS „érdekes részeredményeivel”, ha még a méltányosságra törekvő kritikus is a morfológikus nulla elemmel kapcsolatban megállapítását emeli ki. Hiszen a morfológikus nulla elmélete több mint fél-százados már.

Nem menti ezt a szerencsésnek alig mondható példaválasztást az sem, hogy a szerző tulajdonképpeni problémája SAUSSURE hatása a magyar nyelvészetre (ami nem akadályozta meg abban, hogy meglehetősen behatóan foglalkozzék LAZICZIUS stílusával és jellemével). Akad LAZICZIUSNAK néhány jelentősebb munkája is, amely szorosan hozzátartozik a témához és említetlen maradt.

Hogy szakterületemen maradjak, LAZICZIUS „Fonetiká”-ját említeném meg (Budapest 1944). Nem fonetikai részeredményei miatt — ezeknek valóban nincs közük a tárgyhöz — hanem azért, mivel elejétől végéig a funkcionális elv hatja át és a fonetika és fonológia elválaszthatatlanságát illusztrálja, s még-hozzá tudatosan. A fonológiai és fonetika viszonyáról szólva hivatkozik rá LAZICZIUS is.¹ Gyakorlati bizonyítékát látta e könyvében annak, hogy az a közkeletű felfogás, mely szerint a fonológia a nyelvvel foglalkozik, a fonetika pedig a nyelvi szempontból érdektelen beszédelemekkel, gyökerében helytelen, s így ugyanilyen helytelen az a következtetés is, melyre TRUBETZKOY jutott, aki a fonetikát átengedte a természettudományoknak (Phonétique et phonologie 295).² LAZICZIUS könyvének elvi jelentőségét emeli ki egy 1947-ben meg-

¹ Phonétique et phonologie: *Lingua* I (1948), 302.

² Korábban: *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung: Proceedings of the III. International Congress of Phonetic Sciences. Ghent, 1939.*

jelent amerikai ismertetés (Language XXIII — 1947: 75 k.). „Bizonyos tekintetben egyedülálló könyvnek” nevezi joggal egy másik kritikusa.⁷ Elvi jelentőségére való tekintettel adja ki a német akadémia kiadója annak ellenére, hogy mint kézikönyv talán már nem időszerű. LAZICZIUS „Fonetiká”-ja nemcsak a fonetika új eredményeit ismertette meg a magyar nyelvész-társadalom széles rétegeivel, nemcsak a fonetikai problémák belső dialektikáját. Bevitte egyúttal nyelvészeink tudatába a funkcionális hangszemléletet. Hatékonyabban terjesztette talán a fonológia egyes tételeit elméleti írásainál is.

A könyv elvi mondanivalójára való tekintettel érdemes lett volna hivatkozni rá, LAZICZIUS életművének pozitív oldaláról szólva. Felhasználhatta volna azonban DEME LÁSZLÓ tanulmányának más helyein is. Talán nem állította volna olyan határozottan a szerző, hogy LAZICZIUS belegyömöszöli a nyelvi tényeket önkényes elméleteibe, ha arra gondol, milyen lelkiismeretesen, milyen finom kritikai érzékkel mérlegelte LAZICZIUS az egyes réshangok képzési mozzanataival, a magánhangzók akusztikai szerkezetével, a szótag mibenlétével vagy bármely hangtulajdonsággal, bármely konkrét ténnyel kapcsolatban az egyik vagy másik elképzelés igaza mellett szóló érveket. Aligha találkozunk itt „a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaiságá”-val. LAZICZIUS GYULA a felmerülő vitatott hangtani kérdésekben többnyire materialista álláspontot foglal el, ha a vitának ideológiai háttere van. Így például határozottan elutasítja azt a felfogást, mely szerint a nyelvi időtartamnak semmi köze a hangok fizikai időtartamához, és a magyar magánhangzók fonometriai elemzésével bizonyítja, hogy a rövid és hosszú magánhangzók egymástól jól elkülönülő középértékek köré tömörülnek (Fonetika 163 és kk.).

Nem vagyunk természetesen arra utalva, hogy LAZICZIUS GYULÁNAK a fonológia és fonetika viszonyáról, a fonetika mibenlétéről vallott felfogását a „Fonetiká”-ból, elveinek gyakorlati alkalmazásából hámozzuk ki. Igen világosan⁴ kifejtette nézeteit LAZICZIUS cikkeiben (elsősorban a Lingua-ban megjelent idézett cikkében). DEME ezekkel a modern nyelvtudomány történetében korántsem jelentéktelen (és nem is visszhangtalan) cikkekkel azért nem foglalkozik, mivel a vizsgált korszakban a magyar nyelvészek szélesebb köre nem ismerhette őket (i. m. 11, jegyzetben). Nem érzem meggyőzőnek ezt az érvelést. LAZICZIUS cikkei kivétel nélkül a legszámottevőbb nyelvészeti folyóiratokban és nemzetközi nyelvész-kongresszusok aktáiban jelentek meg, többnyire német nyelven. Különös elképzelése támadhatna DEME LÁSZLÓ indoklása alapján a külföldi olvasónak a magyar nyelvészekről.

Ezeknek a cikkeknek egyikében fejt ki például LAZICZIUS GYULA azt (az azóta általánosan elismert) tételét, hogy a kombinatórikus variánsok is társadalmilag determináltak, nyelvi jellegűek.⁵ Kiderül ezekből a cikkekből, — de tudom ezt mint tanítványa, tőle magától is —, hogy igen kevésbé érdeklődött SAUSSURE egyes tételeit következetesen az abszurdumig vivő elméletek iránt. Sőt, ő hívja fel például a nyugati nyelvészek figyelmét a szovjet nyelv-

³ THOMAS A. SEBEOK, Gyula Laziczius: Word XV (1959), 182.

⁴ Mellesleg: nem vagyok meggyőződve arról, hogy LAZICZIUS cikkei azért olyan kristálytisztán megfogalmazottak, mert apriorisztikus elméletekből indult mindig ki, és még kevésbé arról, hogy ellenfelei cikkében a homályt a valósághoz való nagyobb fokú ragaszkodással kellene magyarázni. Vö. DEME: i. m. 15.

⁵ Probleme der Phonologie. Zeichenlehre—Elementenlehre: Ungarische Jahrbücher XV (1935), 197 és kk. — A new category in phonology: Proceedings of the II. Int. Congress of Phonetic Sciences. Cambridge, 1936.

szek szociológiai fonéma elméletére.⁶ Ezt a gesztust nem az opportunizmus diktálta — aligha akad valaki, aki LAZICZIUS GYULÁT opportunizmussal vádolná —, megírta ezt már a harmincas években is, magyarul, amikor ez korántsem volt opportunus.⁷ Még kevésbé készíthette erre politikai szempont, hiszen a harmincas évektől fogva inkább szembenállt a kommunizmussal. Valószínűleg közelebb állt felfogásához ez a materialista elmélet, mint számos más, szubjektívizmusból vagy skolasztikából hajló fonéma meghatározás; annak ellenére, hogy egy magvában idealista nyelvelméletnek, SAUSSURE tanításainak hazai képviselője volt. Nem hiszem, hogy sok eredménnyel kecsegtető vállalkozás lenne, „minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csíráját” (DEME i. m. 19) éppen LAZICZIUSNÁL keresni. DEME LÁSZLÓ tanulmányának témájából következő korlátozások ellenére sem hiszem, hogy helyes volt olyan kurtán-furcsán emlékezni LAZICZIUS GYULA érdemeiről.

FÓNAGY IVÁN

*

Örvendetes, hogy ilyen fontos téma a vita tárgya. Azt hiszem, SAUSSURE megkerülésével, ignorálásával nagyon nehéz, ha nem éppen lehetetlen volna mind a modern nyelvtudománynak, mind a modern nyelvtudomány történetének a művelése.

1. DEME alapgondolatával, ti. a saussure-i hatás „lesüllyedt kulturális javakként” (21) való szemléletével, azt hiszem nagyjából egyetérthetünk. — Ezen túl azonban sok egyéb érdekes megállapítás is található a referátumban. Valamennyivel így együttesen talán senki sem ért egyet. Viszont aligha lehet egy *vita* indító előadás célja a közegyetértés kivívása. Éppen ezért a továbbiakban én is főleg olyan dolgokat tennék szóvá, amelyekben nem (vagy nem egészen) egyezik a véleményem az előadóéval. Megjegyzéseimet nagyjából a dolgozat sorrendjében közlöm.

2. Az általános nyelvészet mibenlétével (4) kapcsolatban én megfordítanám a sorrendet. Elsősorban a nyelv elvi kérdései, s csak emellett (vagy ezután) a nyelvek közös problémái — alkotják szerintem az általános nyelvészet tárgyát. — A nyelv elvi kérdéseivel foglalkozók túlnyomó többsége tudománytörténetileg valóban részben „a filozófia, a lélektan, a társadalomtudomány vagy az emberrel foglalkozó egyéb tudományok valamelyike felől közelíti meg a nyelvet” (4), azonban talán éppen SAUSSURENÉL kezdődik valami ehhez képest új szemlélet. Az új szemléletet — s ezzel a modern nyelvtudomány kopernikusi fordulatát — éppen abban látom, hogy SAUSSURE sokoldalúan igyekezett meghatározni a nyelvnek és a nyelvi jelenségeknek a specifikumát;

⁶ „Les définitions du phonème qui ont été proposées par Mme Sor ou par Vinokour... que j'ai rangées dans la catégorie des définitions sociologiques (cf. Bevezetés a fonológiába, p. 16), sans être tout à fait satisfaisantes, méritent toute notre attention. C'est dommage que les linguistes de l'Europe occidentale et leurs collègues américains n'aient jamais tenu compte de ces définitions russes. Twaddell ne les signale même pas dans son ouvrage fondamental, consacré à la définition du phonème (On defining the phonem, Baltimore, 1935).

⁷ Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932, 16.

s egyúttal kiszabadítván a nyelvtudományt más tudományok gyámsága alól elsőként tekintette önálló tudománynak. (A nemlétező szemiológiába történő utólagos besorolást én kompromisszumnak tekinteném, bár ez sem olyan egyszerű dolog. Vö. ANTAL, Kibernetika és nyelvtudomány: Magyar Tudomány I [1956], 337—40). Az már más kérdés, hogy SAUSSURE, illetőleg a „Cours de linguistique générale” minden tétele helyes volt-e a maga idejében, vagy helytálló-e napjainkban. A saussure-i mű azonban — szerintem — föltétlenül tudománytörténeti fordulópont.*

3. A nyelvtudományi „izmusok” kérdésében (6) én némileg óvatosabb volnék. Először is semmi esetre sem venném egy kalap alá például a neoszemantikusokat, ezt a jobbra sarlatán politikai-filozófiai iskolát a logikai szintaxissal, amely akárhogy is nézzük, mégis csak tudományos irányzat. A behaviorizmust például maguk a strukturalisták sem tekintik kifogástalan tudományos elméletnek (vö. JOSHUA WHATMOUGH, Language. N. Y., 1957. 23). A glosszematika vitatható mozzanatai ellenére föltétlenül figyelemre méltó iskola. — Most két mondatot idézek. Az első általában az „izmusok”-ról szól: „A baj csak az, hogy ami ezekben racionális, az nem önálló (ti. a kiindulás), ami viszont önálló, az nem racionális (ti. az arra épített rendszer és módszer)” (6, jegyzet). A másik pedig a strukturalizmusra vonatkozik: „Nézetem szerint a strukturalizmusban éppen az a sajátosan strukturalista, ami helytelen; vagy megfordítva: éppen a helytelen az, ami strukturalista” (18, 12. jegyzet). Ez a két mondat nem nagyon megnyugtató. Valahogy arra a kalifára emlékeztet, aki az alexandriai könyvtár egyik felét azért égettette el, mert ha benne van a korábban, akkor fölösleges; a másik felét pedig azért, hogy ha nincs benne a korábban, akkor eretnek. — Azt hiszem, ezeknek az „izmusok”-nak jó része érdemes volna a tanulmányozásra és a hazai megvitatásra. (Vö. ANTAL, A strukturalizmusról: Nyr. LXXXII, 94—9.)

4. Igen tanulságosnak tartom a GOMBOCZRól elmondottakat. Azt hiszem ideje volna GOMBOCZ életművét tudománytörténetileg elemezni. Kétségtelenül érdekes GOMBOCZnak emberi életrajza is; működésének története azonban a magyar nyelvtudomány három évtizedének sok fontos kérdését világíthatná meg. Ha nem tévedek GOMBOCZ pályafutásának első felében újgrammatikus volt, második felében (a húszas évektől) azonban már ezen túlnőtt. Úgy gondolom, hogy részben az európai nyelvtudomány fejlődésének logikája, részben GOMBOCZ egyéni életművének egyre teljesebbé válása szükségszerűen vezette el arra a fokra, amelyet SAUSSURE és később a prágai fonológiai iskola kezdeti stádiuma jelentett. Ezt a fejlődési szakaszt én „prestrukturalizmus”-nak nevezném. — Az már szinte véletlen, illetőleg lényegtelen, hogy GOMBOCZ művében mivel kapcsolatban és hogyan jelentkezik először SAUSSURE neve. A saussure-i tanítások ugyanis a húszas évek végére szinte észrevétlenül beszüremkedtek a nyugat-európai nyelvészeti köztudatba. Bizonyos kérdés-föltevések még lehetetlenek voltak SAUSSURE előtt, megint mások már nem lehetségesek SAUSSURE után. GOMBOCZ lépést tartott az európai fejlődéssel, így lett saussure-ista. (Végeredményben talán egy ideig a saussure-i hatások

* Megragadon az alkalmat, hogy még egyszer hangsúlyozzam: a „Cours de linguistique générale”-nak és más idegen nyelven megjelent nyelvtudományi klasszikusoknak a lefordítása a jelenlegi külföldi könyvbeszerzési lehetőségek mellett igen fontos volna. (Vö. az előadás 26. lapján a jegyzettel.)

befogadását tudománytörténeti vízvázlasztónak is használhatjuk. Hangsúlyozom: csak egy tudománytörténetileg lezárt korszakban, amelyet most igen bizonytalanul valahol a második világháború végéig nyújtanék meg.)

5. Voltaképpen LAZICZIUS is alig jutott tovább a strukturalizmus terén, mint GOMBOCZ. A második világháború után megjelent három jeles tanulmánya (La définition du mot: Cahiers de Ferdinand Saussure V [1945], 32—7; Phonétique et phonologie: Lingua I [1948], 293—302; Die Kernfrage der Syntax: Z. f. Phon. IX [1957], 224—30) lényegében alig megy túl a prágai fonológiai iskola második korszakán. Ha szabad így mondanom, ő már tipikusan „prestrukturalista”, annak erényeivel és hibáival együtt. Az erényeket DEME is hangoztatja, de valahogy nagyobb „meggyőző” erővel ecseteli a hibákat. Persze némely hiba kétféleképpen is megítélhető: lehet egy tanulmány a konkrét tudományos anyaggal kapcsolatban eredménytelen, s ugyanakkor szemléletében, kérdésfeltevésében előre vivő, ösztönző. A „hibák” és negatív kísérletek elemzése általában tanulságos. Én ugyanis úgy látom, hogy érdemes volna LAZICZIUS vitái közül a legtöbbnek az újrafölvétele.

LAZICZIUS életművének megítélésében egyáltalában nem érzem magam illetékesnek. Némileg azonban másként látom tudományos arculatát. Az én nemzedékem már nem ismerte őt személyesen (én például soha sem láttam); bennünket emberi tulajdonságai nem befolyásolnak — negatív módon. Az utókor számára közömbös az is, hogy a tudomány szervezetén belül vagy kívül milyen szerepet játszott. A művek igazsága a döntő. Ezért kellene minél hamarabb gyűjteményes formában közzétenni az eldugott helyeken vagy külföldön publikált fontosabb írásait mind LAZICZIUSnak, mind más elhunyt nyelvészeknek (GOMBOCZra és HEGEDŰSre gondolok elsősorban).

A művek igazságát említettem. Nem pedig a művek visszhangját. A visszhang hiánya meg nem értést vagy negatív kritikát jelent. Ez a negatív bírálat azonban — amint DEME írja — „hátról, egy elmaradottabb, kisebb stílus nézőpontból” (12) is történhet.

Ahogy DEME leírja LAZICZIUS „tragédiáját” (12—3) az a dolog humánus oldalát tekintve alighanem helytálló. A tudománytörténeti elhelyezés is elfogadható. Mégis az az érzésem, hogy a jövőben LAZICZIUS életművének megítélése ennél azért sokkalta pozitívabb lesz. Természetesen elsősorban LAZICZIUS tanítványainak kellene LAZICZIUS „egész életművét felmérni” (11, jegyzet); DEME előadásának nem ez volt a feladata, inkább melléktermékként kaptunk egy egyéni értékelést.

6. A megemlített külföldiekkel kapcsolatban két rövid megjegyzést tennék. Lotzot alighanem „egy idegen ajkúak számára készített magyar nyelvtan gyakorlati szükségé”-nél jóval komolyabb megfontolások ösztönözhatték az első (és nem egy szempontból máig is legjobb) magyar „prestrukturalista” szinkrón nyelvtan megírására. — R. A. HALL két magyar nyelvtant írt (An analytical Grammar of Hungarian Language. 1938.; Hungarian Grammar. 1944.). Az első nem túl jeles hagyományos nyelvtan, a második azonban már kísérlet a magyar nyelv szerkezetének leírására.

7. A két világháború közötti magyar nyelvtudományban SAUSSURE nem az egyetlen hatótényező (vö. 19, jegyzet). Én most nem MEILLET, SCHUCHARDT vagy TRUBETZKOY nevére és tanításaira gondolok, hanem az újgram-

matikus hagyományra. A tendenciák nyelvén: a konzerváló vagy konzervatív tendenciára. Amit DEME az úgynevezett „budapesti iskola” két világháború közötti jellemvonásairól ír (19 kk; DEME nem használja ezt a megjelölést), az nagyon is elgondolkoztató — még akkor is, ha nem nagyon értünk vele egyet (vö. főleg a 25. lapon írott második bekezdését). DEMÉnek nem volt feladata sem az egész kornak, sem a vezető iskolájának a tárgyalása. Mégis talált a budapesti iskola elemzése útján megoldást a saussure-i hatások kérdésében is. Mivel pedig a legtöbb magyar nyelvész így vagy úgy kapcsolatba került ezzel az iskolával, alighanem ennek elemzése volna most a legfontosabb tudománytörténeti téma.

8. A saussure-i mű hatásával kapcsolatban megjegyezném, hogy ebben bizony nemcsak „tévutak” leskelődnek (25), hanem sok olyan lehetőség is, amelyet maga SAUSSURE sem látott meg. Mint ismeretes SAUSSURE csupán a szinkroniában kereste a rendszerszerűséget, a diakroniában megmaradt a jelenségtörténetnél (vö. 6, 24). De hogy a rendszerszerűség a diakroniában ugyanúgy vizsgálati szempont, arra világszerte rájöttek SAUSSURE gondolatainak továbbfejlesztése útján. — Én a *langue ~ parole* megkülönböztetést sem nyilvánítanám megbukottnak (20). Csupán arra hívnám föl a figyelmet, hogy az információelmélet *code ~ message* szembeállítására kísértetiesen hasonlít a *langue ~ parole* viszonyára, ha nem éppen azonos azzal. Persze meglehet DEME csak hazai viszonylatban gondolta, hogy ez a tétel „megbukott”. Ebben lehet, hogy igaza van, de ez meg nagyon szomorú volna. — A *linguistique interne* és a *linguistique externe* szétválasztás visszhangja sem olyan egyszerű. Mert igaz ugyan, hogy kevés magyar műben deklarálták ennek fontosságát, de a két sík elvszerű megkülönböztetése azért igen gyakori. Én csupán a történeti nyelvjáráskutatásra gondolok, ahol egy régi szöveg belső elemzése (tipizálása) és lokalizálása leginkább ezzel az ésszerű kettéválasztással dolgozik.

SZÉPE GYÖRGY

*

Nagy figyelemmel hallgattam DEME előadását, amely — ha nem is munkaterületemhez —, de érdeklődési körömhöz rendkívül közel esik. Szerettem volna néhány kérdéshez részleteiben is hozzászólni, minthogy több szóban forgó cikk értékelésében véleményem az előadóétól meglehetősen eltér. E részletesebb hozzászólás elkészítéséről azonban több más sürgős munkám miatt kénytelen voltam lemondani, s így lényegileg azokra a megjegyzésekre szorítkozom, írásban is, melyek a vitán elhangzottak, s melyeket az előadást közvetlenül követő vita esetén is tettem volna.

DEME azt mondja magáról, hogy nem kenyerre az általános nyelvészet, s nem is érzi magát többnek vendégnél ezeken a területeken (i. h. 3). Ugyanezt kisebb-nagyobb mértékben minden magyar általános nyelvészeti cikk írója is elmondhatja, ill. elmondhatta volna magáról — kivéve GOMBOCZOT és még inkább LAZICZIUST, aki „főfoglalkozás”-szerűen volt általános nyelvész. Ő DEME szerint „az általános kategóriákkal találkozott előbb” s „elvi megállapítások bizonyítására használta csak fel a nyelvi anyagot.” (i. h. 8). Ezzel szemben pl. a finnugrista GYÖRKE és a romanista TAMÁS „a nyelv vizsgálatától haladnak az elmélet felé” (i. h. 15). DEME megfogalmazásából az látszik, hogy

ő csakis ez utóbbi kutatási módot tartja egyedül elfogadhatónak, mert ezzel „közelebb maradnak a valósághoz; nem elvisznek tőle, hanem éppen mélyebbre ragadnak megismerésében”, s így „az ő kezükben az elmélet az, aminek lennie kell: a világ megismerésének eszköze s ugyanakkor eredménye is” (uo.).

Ha DEME felfogásával egyet érthetnénk, akkor fel kellene tennünk a kérdést, van-e általános nyelvészet önálló nyelvtudományi studiumként. Ez a közelmúltban csakugyan vita tárgyát is képezte. Véleményem szerint minden tudomány egészséges haladását csak az elméleti és gyakorlati tanulmányok harmonikus, egymást kiegészítő, egymás haladását elősegítő művelése biztosíthatja. A fizikában is volt idő, amikor egyesek az elméleti fizikát, mely a kísérleti fizika eredményeitől gyakran áthidalhatatlannak látszóan eltérő eredményekre jutott, szinte extrafizikai, csaknem metafizikus tudománynak tekintették. Ma, az atomenergia megismerésének és gyakorlati felhasználásának korszakában tudjuk, hogy csak az atomelméleteket igazolni próbáló kísérletek eredményeinek és a számítási eredményeknek az eltérései tették lehetővé az elméletek tökéletesítését, amelyek viszont újabb kísérletek alapjaivá váltak; ezek újabb elméleti korrekciókhoz vezettek s. i. t. Ha nem is igazolható minden tudomány területén ilyen kézzel fogható módon az elmélet és a gyakorlat egymásra utaltsága, az mégis kétségtelen, hogy „elméletből szinte készen” kapni (i. h. 25) bármit is csak akkor lehet, ha van elmélet — nyelvészet esetében általános nyelvészet — ahol ezek az eredmények létrejöhetnek. DEME maga is belátja, hogy akik gyakorlati vizsgálatokból kiindulva — szinte vendégként — művelik az általános nyelvészetet, azok eredményei „nem olyan kerek rendszert alkotók, mint például LAZICZIUSÉI” (i. h. 15). A haladás biztosítása a helyes részleteredményeket és a további korrekciót igénylő kerek rendszereket egyaránt igényli, mert a tudomány csak a vélemények, a különböző nézőpontból származó eredmények dialektikus harcán keresztül haladhat előre.¹

LAZICZIUS nyelvjárásfelosztásáról DEME is elismeri ugyan, hogy a fonéma-állomány és a fonéma-megterheltség együttes figyelembe vétele alapján nyert 9 fő- és alnyelvjárástípus lényegében a gyakorlatban szokásos felosztásnak felel meg (i. h. 9), s ARANY A. LÁSZLÓ is ezt a helyes módszertani tételt fejlesztette tovább (i. h. 18). Ennek ellenére DEME szerint e felosztás olyan „mintha valamelyik biológusunk, a lábak száma alapján osztályozván az élőlényeket, a kétlábúak közé sorozná az embert, a tyúkot meg a trópusi kétlábú gyíkot is, azután a fejlődéstörténeteszkre háritaná annak kinyomozását: miért is került a valóságban az ember az emlős állatok közé, aránylag távol a madaraktól, a gyík meg a hüllők közé, elég távol az embertől.” (i. h. 10). Továbbá DEME szerint LAZICZIUS a nyelvjárások felosztása során „nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat” (i. h. 9).²

¹ Fenti véleményemet DEME válasza után (i. h. 15. l 10. jegyz.) változatlanul fenntartom.

² DEME, miután az előadását követő vitán az itt közölték is elhangzottak, szükségesnek találta súlyos állítását utólagosan idézettel igazolni. Az igazolásra szerinte a következő idézet alkalmas: „Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távol eső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középsőszékely . . . az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése”; eddig az idézet DEMÉNÉL (i. h. 10. l. 5. jegyz.); folytatása: „amelyre a történeti viszonyok

A közzétett cikkben nem szerepel, hanem másutt jelent meg (A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. Magyar Hangtani Dolg. 138) egy, a felolvasáskor elhangzott ugyancsak sértő hasonlat. DEME az emfatikumokkal kapcsolatosan LAZICZIUST ahhoz a hajótöröthöz hasonlította, aki — minthogy a vasból készült hajó úszik a vizen — az elmerülés elleni védekezésből vasdarabokba kapaszkodik. Köztudomású, hogy a vastestű hajó belső ürtartalmában levegő s egyéb, a víznél kisebb fajsúlyú anyagok is vannak, vagyis a hajó egészének a víznél könnyebb átlagos fajsúlya igen különböző fajsúlyú alkatrészek megfelelő összetevődéséből adódik, azaz a hajó fajsúly tekintetében inhomogén alkatrészekből áll. A hajótörött logikai hibája tehát semmiképpen sem állítható párhuzamba a nyelvész — esetleg, de nem feltétlenül vitatható — eljárásával, ha azt mondja: a szó fonémákból áll; ha egy szó érzelmi töltést hordoz, akkor vizsgáljuk meg a szó alkatrészeit, a fonémákat, melyikük tér el ugyanazon szó érzelmileg közömbös változatának fonémáitól, s a fonéma ezen — a közömböstől eltérő — realizációját nevezzük emfatikumnak.

DEME előadásának nem LAZICZIUS életművének értékelése volt a feladata. Erre különben sem lenne meg ma még a lehetőség sem,³ mert SAUSSUREHÖZ és GOMBACZHÓZ hasonlóan LAZICZIUSNAK az életműve sem azonos az életében megjelent cikkeivel (melyek jegyzékét, a külföldi folyóiratokat is tekintetbe véve, eddig még senki sem állította össze). LAZICZIUS rövid egyetemi tanársága alatt elhangzott előadásait, hátrahagyott — részben kiadásra előkészített műveit is figyelembe kellene venni ahhoz, hogy tudományos működéséről helyes képet nyerjünk. Csak akkor állna előttünk annak a tudósnak a képe, aki nem SAUSSURE „szócsöve” (i. h. 19) volt hazánkban, hanem aki SAUSSURE és BÜHLER tanításai, valamint a század elején született új tudományág, a fonológia, továbbá a nyugat- és a kelet-európai nyelvészet kritikai figyelembe vételével építette fel saját rendszerét. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mindig küzdött az eszközfonetika és a nyelvészet közötti szakadék áthidalásáért (utolsó ilyen vonatkozású cikke: Phonétique et phonologie Lingua I, 293—302); a fonetikai vizsgálatokban a funkcionális szempontot vezérlő elvként akarta bevezetni, azaz a fonetikát és a fonológiát közelíteni. Életművéből, általános nyelvészeti eredményeiből tehát fonetikája sem hagyható el. DEME szerint is LAZICZIUS volt a „legeurópaibb, a legmodernebb” nyelvészünk (i. h. 12), ennek ellenére is csak itthon megjelent munkáira hivatkozik s az Archiv für vergleichende Phonetik, az Indogermanische Forschungen, a koppenhágai Acta Linguistica, a Cahiers Ferdinand de Saussure, a Lingua, a különböző külföldi kongresszusok aktáiban stb. megjelent alapvető

tárgyalásánál fogunk visszatérni” (Bevezetés a fonológiába, MNyTK. 33: 56). LAZICZIUS, megítélésem szerint, már a DEME idézte részletben sem azt mondja, hogy hibásak a nyelvjárások, ha nem tesznek eleget az elméletnek — (mely egyébként semmit sem kíván a nyelvjárásoktól, csak a leíró rendszerezés szempontját adja meg) — hanem azt, hogy a szinkrón vizsgálat feladata csak a leírás, az esetleg feltűnést keltő földrajzi elhelyezkedések történeti összefüggésének vizsgálata viszont a diakrón vizsgálat feladata. Minthogy LAZICZIUS a leíró és a történeti vizsgálatot külön fejezetben végzi, ezért a leíró fejezetben a történeti magyarázatoknak nála nincs helye. Az idézet befejező része viszont utal arra, hogy a diakrónia fejezetében a kérdés újra elő fog kerülni. Egymástól távol eső peremnyelvjárások összefüggései egyébként más nyelveknél sem tartoznak a ritkaságok közé.

³A hozzászólások erre vonatkozó észrevételeit válaszában DEME is elfogadta (NyK. LXI, 11. l. 6, 7. jegyz.).

cikkeiről és ezek európai visszhangjáról (pl. a prágai Travauxban) semmi említést, sőt ezekre célzást sem találunk, noha ezek itthon sem voltak hatástalanok, legalább egymás között eleget tárgyaltunk e cikkekről. LAZICZIUSSzal, de csak LAZICZIUSSzal kapcsolatban átvette DEME LAZICZIUS bíráló hangját; de nem azt a hangnemet, ahogy LAZICZIUS NÉMETH Gyulát (Zeitschrift für slavische Philologie VI/1—2, 283—90) vagy HJELMSLEVET és BÜHLERT (NyK. XLVIII, 88—93, XLIX, 365—79) ismertette és bírálta, hanem az opponens LAZICZIUSÉT, aki akkor már sértődöttségből, túlérzékenységből állandóan keserűen támadott.⁴

Nem hiszem, hogy teljes kudarcról lehetne beszélni egy olyan tudós működésében, akit hosszú visszavonultságából a berlini Tudományos Akadémia alelnökének személyes agitációja mozdított ki. Ezen utolsó, posthumus cikke — „Die Kernfrage der Syntax” — Berlinben jelent meg (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1957) s ugyanott van nyomdában utolsó nagy műve, átdolgozott fonetikája. Hazai viszonylatban sem mernék teljes kudarcáról, visszhangtalanságáról beszélni. Nemcsak a nyelvészek között tartjuk őt néhányan mesterünknek, de még a határtudományok területén is vannak tanítványai, pl. az akusztikai fonetikus TARNÓCZY sok tekintetben LAZICZIUS tanítványának vallja magát.

Befejezésül még egy személyes tapasztalattal szeretném megvilágítani, hogy LAZICZIUS nem kész elmélettel nyúlt a nyelvi tényekhez. Megmutattam neki kandidátusi disszertációm vázlatát. A névmás általános elméletéről szóló részhez — a beadott amúgy is terjedelmes dolgozathoz ezt elhagytam —, megtette észrevételeit. Az osztják anyag elrendezésének kérdéseivel kapcsolatosan azt mondta: látnia kell az anyagot, csak akkor szólhat hozzá, elviszem pontból sem lehet az anyag ismerete nélkül megjegyzéseket tenni. Sajnos, mire ezt a részt megírtam, — már nem mutathattam meg.

Ez az egy személyes tapasztalat — s még több hasonlót idézhetnék — nem igazolja azt az amúgy sem indokolt feltevést, hogy — DEME szerint „LAZICZIUS, potenciálisan magában hordta minden későbbi, nyugaton kifejlődött túlzás, merevség, a valóságtól való teljes elszakadás csíráját”⁵ (i. h. 19). Ezt a csírat talán SAUSSURE-nél sem találták volna meg, ha műve sajtó fogalmazásában jelenhetett volna meg, s nem „in statu nascendi”, olyan formában, ahogyan ő maga még nem tartotta közlésre érettnek. (Erre vö. R. GODEL: Les sources manuscrites du cours de linguistique générale de F. de Saussure. Genève—Paris. 1957.)

VÉRTES EDIT

⁴ DEME ezzel szemben LAZICZIUS néhány olyan korábbi bíráló megjegyzését idézi, melyek hangja igen éles (i. h. 12. l. 8. jegyz.). Azt nem is állítottam, hogy LAZICZIUS elnököző bíráló volt. Fent csak olyanokkal szemben alkalmazott hangnemére hivatkoztam, akiket LAZICZIUS elismert.

⁵ Az itt közölték természetesen nem jelentik azt, hogy LAZICZIUS tanításaival mindig és mindenben egyet értek, (vö. NyK. LXI, 251. l. 2. jegyz.). Tévedését azonban csak úgy tudom megítélni, s ugyanúgy a tudomány vagy az adatismeretek akkori színvonalának következményeként számontartani, ahogy LAZICZIUS helyesbítette GOMBOCZ helyenként téves vagy vitatható nézeteit (vö. pl. Egy nagy pőr felújítása MNyTK. 65. sz.).

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Mészöly Gedeon

MÉSZÖLY GEDEONTól, a magyar nyelvtudomány kiváló művelőjétől, tanárnemzedékek nagy hatású nevelőjétől, az irodalomtörténésztől, a görög, a római, a francia és az orosz nép nagy irodalmi alkotásainak művészi fordítójától nyolcvanadik születésnapjának küszöbén búcsúzunk: 1960. május 29-én Budapesten elhunyt.

Több mint ötven éven keresztül művelte nagy eredménnyel a magyar nyelvtudományt. Cikkeinek és önálló tanulmányainak meg egyéb műveinek száma meghaladja a kétszázötvenet.

Bécsi Codex-kiadása mintaszerű; kódex tanulmányai máig is a legjobbak. Nyelvelmékeinket és azok stílusát MÉSZÖLY GEDEONnál jobban senki sem ismerte, de újabb irodalmunknak és a mai magyar nyelvnek is legjobb szakértői közé tartozott. Akadémiai könyvtáros korában több jelentős ismeretlen irodalmi alkotásra és nyelvelmékre bukkant.

Nyelvtudományi munkásságának fő területei: a történeti szó- és mondatalakitan meg a szótörténet. Szerteágazó és nagy jelentőségű tudományos munkássága folyamán szinte exact kutatási módszereket alakított ki; közülük stílustörténeti módszerét és szófejtő módszerét szeretném kiemelni, mivel ezek minden ízükben eredetiek, és ha ismernék a nemzetközi tudományos életben, bizonyára igen nagyra becsülnék.

MÉSZÖLY GEDEON feltárta a magyar alaktan legfőbb részeinek fejlődési vonalát, és eredményei alapján kialakította a nyelv fejlődéséből és jelen állapotából fakadó kristálytiszta történeti és leíró nyelvszemléletét. Már 1904-ben világosan látta a határozók nagy szerepét szóalaktanunk kialakulásában, pl. a *két*, és *kettő* szóról írott cikkében (MNy. IV, 157 és 318), továbbá a *-vány*, *-vény* képző eredetéről szóló fejtegetésében (MNy. IV, 410). „A *-nyi* képző eredete” című klasszikus értekezésének végén ezt írta (NyK. XL, 326—27): „Látjuk, hogy *-ni* ragunknak nemcsak mai nyelvünkben van szerepe, hanem — nem tudunk erről eddig — nyelvelmékeinkben is. Látjuk azt is, hogy a *-nyi* képző, melynek eddig eredetét máshol kerestük, a *-ni* ragból lett. Ez a tény újabb bizonyíték a mellett a régebb óta vallott meggyőződés helyes volta mellett, hogy sok képzőnk lett ragból, sok szavunk, melynek végzetét képzőnek tartjuk és helytelenül más nyelvek képzőivel azonosítjuk, eredetileg ragos határozó volt s külön nyelvünkbeli alakulás”.

Ebből az eredményből aztán levonja a helyes történeti nyelvszemléleti tanulságot is: „Nem helyes tehát, ha nyelvtörténeti, nyelvösszehasonlító kutatásainkban átléphetetlen válaszfalat vetünk

a ragok és képzők, a határozói és nominatívusi alakok közé” (NyK. XLI, 326—7; valamennyi az én kiemelésem: Ny. A.).

Mészöly Gedeonnak az itt jelzett eredményeit és nyelvszemléletét fényesen igazolta valamennyi későbbi munkája, ezért azokat elvetnie vagy lényegesen módosítania sohasem kellett. Ugyanis sohasem előre elgondolt tételt akart igazolni, hanem mindig a nyelvi tényekre hallgatott, azokat magyarázta meg mindig a megoldandó kérdéshez igazodó módszerrel. Ezért gyakran találta szemben magát olyan úgynevezett „jól megalapozott elméletekkel”, amelyek adatainak, helyes nyelvtörténeti szemléleten alapuló érvelésének súlya alatt összeomlottak, vagy ha ez nem történt is meg, esendővé váltak az újabb igazolási kísérletek ellenére is.

Éles elméje az évezredekben és évszázadokon át nemzedékről nemzedékre öröklődött nyelvi jelenségeket mindig a változás mozzanatában ragadta meg és fejtette ki, vagyis mindig bele tudott helyezkedni a nyelvi változás korának nyelvszemléletébe, ott mutatott rá annak lényegére, és mintha filmen volna: olyan élesen jelenítette meg előttünk. Így tárta elénk például a mai tárgyas igeragozást fejlődésének minden fázisán keresztül egészen napjainkig, bebizonyítván annak a tanításnak helytelenségét, mely a tárgyas ragozást a birtokos személyragozásból próbálta megmagyarázni (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931).

Az igenevek eredetéről szóló tanítását külön kellene méltatnunk.

Másik alapvető alaktani munkája az ikes ragozás *-ik* ragjának és a szenvedő képzésnek és szerkezetnek az eredetét magyarázta meg zseniálisan, és mindjárt hozzáfűzte nyelvtörténeti eredményein alapuló nyelvhelyességi útmutatását is. Ennek lényegét még 1930-ban — előljárójában — így foglalta össze: „A szenvedő alak a rokon nyelvektől való elválás után fejlődött ki a magyar nyelvben a cselekvő tárgyas igeragozásból. Régen a tárgynak nem volt ragja (ma is még: *fa-vágó, fa-vágni, kalap-levéve*). Tehát ha azt akarták mondani, hogy 'a fát eltörik' vagy 'a fát eltörék', így mondták ragtalan tárggyal: „a fa eltörik”, „a fa eltörék”. Azt, hogy hallják: 'audiunt id', régen úgy mondták, hogy: *hallik*; azt, hogy hallák: 'audiebant id', így: *hallék*. Tehát ha *ragtalan tárggyal* azt akarták mondani régen, hogy: 'a zajt hallják', így kellett mondani: „a zaj hallik”, „a zaj hallék”. Mikor aztán a ragtalan tárgy mellett kifejlődött a *-t* ragos tárgy ('a fát eltörik', 'a fát eltörék'), az ilyen mondatokban, mint „a fa eltörik”, „a fa eltörék”, a *fa* alanynak, az *eltörik* visszaható vagy szenvedő állítmánynak tetszett. A visszaható igékről az *-ik* rag mint egyes harmadik személyrag átterjedt a tárgyatlan cselekvő igékre is; a régi *aluszon, eszen* v. *esz* helyébe ez került: *aluszik, eszik* (az *esz* ma is tárgyas: „esz a fene”). A régi kódexekben ilyeneket olvasunk: „az imádságot elvégezik” (cselekvő) és „az imádság elvégezik” (visszaható). Azt, hogy 'a munkát más által végeztetik', ragtalan tárggyal így mondták: „a munka más által végeztetik” — íme ez a példa mutatja, hogy lett a szenvedő *-tatik, -tetik* a műveltető *-tat, -tet* képzőből és az *-ik* a többes harmadik személyragból.

A *-tatik, -tetik* tehát nem finnugor, nem is ugor, de nem is idegen, hanem tősgyökeres magyar származású.

Hogy vele élni szabad-e, nem-e: az nem nyelvhelyesség kérdése, hanem stílus kérdése — műfaja válogatja. . .

Mások szerint ugyanis a *-tatik, -tetik* valamikor *-tatvik, -tetvik* volt. Ebben a *v* finnugor eredetű visszaható képző lett volna, de már eltűnt a *t* után; az *-ik* pedig azonos volna egy 'maga' jelentésű vogul *täk* szóval” (Népünk és

Nyelvünk I, 67). Magyarozatát teljes bizonyító anyaggal és részletes megokolással 1941-ben fejtette ki MÉSZÖLY az NyK. LI. kötetének első lapjain.

Ez a tanulmánya és többi alaktörténeti munkája is két legrégibb összefüggő nyelvemlékünknek: a Halotti Beszédnek és az Ó-magyar Mária siralomnak finnugor és egyúttal természetesen magyar szempontú nyelvtörténeti vizsgálatán alapszik. Azt hiszem, ez a titka annak, hogy MÉSZÖLY GEDEON harmonikus egységben látta és láttatta alakrendszerünknek történetét. Ez az oka annak is, hogy aki elfogadja MÉSZÖLY GEDEON egyik tételét, el kell neki fogadnia a másikat is. Ezért válnak tanításai csak lassan és nehezen közkinccsé, de az igazság győzelmét meghiúsítani aligha lehet. Ugyanakkor rögtön észrevette tudományos ellenfelei állításainak minden sebezhető pontját, és azokat a reá jellemző kiváló módszerrel és éles kritikával semmisítette meg.

Művészi formába öntött szófejtéseiben nyelvünk titkainak nyitogatója, nemcsak a vallatóra fogott szavak múltjára vetett fényt, hanem — mindig tárgyhoz illő módszerével — világot vetett az életnek azokra a múltba vesző részleteire is, melyeknek egykori nyelvünkbeli kifejezései, a szavak, ajkainkon élnek ugyan ma is, de sokszor már más jelentésben, a mai élet egyes mozzanatainak, tárgyainak kifejezéseiül. Valamennyi szófejtésében rejlik mindig valami módszertani tanulság is. Sikeres szófejtő módszerének lényegét két szófejtésében meg is fogalmazta: „A *láp* szó eredete és rokonsága” című cikkében (SzegFüz. III, 87—143) és „A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete” címűben (Nép és Nyelv. I, 225—36).

1956-ban tanításainak lényegét az egyetemi ifjúság számára is összefoglalta „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarozatokkal” címmel, a Tankönyvkiadó kiadásában. Erről a műről egyik lektora, PAPP ISTVÁN a többi között a következőket mondja: „Mészöly könyve kiváló tudományos alkotás, amely a nyelvi valóság egészét, az étellel való kapcsolatait tartja szem előtt és így új utakat jelöl ki a kutatás számára. Gazdag anyagával, világos és biztos eredményeivel, érdekes okfejtésével és mintaszerű tudományos módszerével a **kor** színvonalán álló, sőt sok tekintetben előre mutató segédkönyve lesz egyetemi nyelvészeti oktatásunknak” (az én kiemelésem: Ny. A.).

TÁLASI ISTVÁN meg a következőket állapítja meg lektori jelentésében: a mű koncepciója helyes, és az egész műből „egy élet munkájának a bizonyítékok szilárd támaszán nyugvó originális tudományos rendszere és módszeressége tárul elénk, mely a néprajztudomány művelésére is még számos indítékot nyújt”. Kiemeli, hogy szófejtéseinek módszere és eredményei néprajzi szemszögből is értékesek. A *fő* és *fok*, valamint az *ügy* ~ *víz*, a *mell* ~ *mál* továbbá a *Sió* jelentésmagyarozata — mint TÁLASI mondja — településföldrajzi és történeti kutatásainkhoz is hasznos segítséget nyújt. „A *síkság* összanyaga maga valóságos kultúrtörténeti komplexus, értékes néprajzi és irodalmi szemelvényekkel, s az ezzel az egy szóval összefüggő szócsalád elemzése megkapóan bizonyítja: hogy a közös származású szavak minden egy-egy jelentése a magyar nép más-más munkájának, mesterségének, szemléletének emléke”. Kiemeli még ugyancsak TÁLASI, hogy az ÓMS. stílustörténeti és verstani fejtegetése „az ősköltészet bűvárainak erős támaszpontja lehet, s a szerző itt ismét felvetett álláspontja, hogy az írásbeliség előtt is volt irodalom és irodalmi nyelv, sokunk számára meggyőző, annál is inkább, mert a népköltészet és a műköltészet között érdemileg éles határokat vonni nem lehet”.

MÉSZÖLY GEDEON még élete 80. évének küszöbén is gyarapította a magyar nyelvtudományt nyelvészeti cikkeinek szép őszikéivel, az „Arany olvasása közben” című cikkével, az *éh, éhes* szó eredetéről írt rövid, de igen meggyőző szövegtésével (a *Néprajz és Nyelvtudomány III—IV.* kötetében jelenik meg mindkettő) és egyebekkel, sőt igaza védelmében vitába szállt A. SAUVAGEOT-val, aki MÉSZÖLY-nek előbb említett összefoglaló művének ismeretében a szerzőnek a magyar nép lovasnomád-kultúrájáról vallott nézetével nem ért egyet. MÉSZÖLY megint megtalálta tudományos ellenfelének okfejtésében azt a logikai botlást, amely A. SAUVAGEOT érvelésének hitelét megsemmisíti. Valószínűleg hamarosan olvashatjuk ezt a válaszát a FUF. valamelyik elkövetkező számában (vö. A. SAUVAGEOT: BSLP. Tome 53, fasc. II, 260).

MÉSZÖLY GEDEON nemcsak nagy tudós volt, hanem kiváló egyetemi tanár is. Előadásaiiban mindig tekintettel volt a középiskolai tanárok előtt álló feladatokra, és arra törekedett, hogy hallgatói a tanítás gyakorlati kérdéseivel is tisztában legyenek. Ezért állandóan előadta a középiskolai magyar nyelvtan tanításának módszerét; ez az oktatói és nevelői magatartása és tette egyedülálló volt a felszabadulás előtti egyetemi oktatásunkban. Ezért is szerették tanítványai annyira. Azután meg azért, mert közvetlen volt, derűs volt a hallgatóival való beszélgetés közben is.

MÉSZÖLY GEDEON büszkesége marad a magyar nyelvtudománynak, a Szegedi Tudományegyetemnek, és meleg szívű, érdeklődő barátja valamennyi volt hallgatójának. Ezért keresték fel szívesen élete utolsó éveiben is budapesti lakásán, ha valami őket a fővárosba vitte. Ott találták őt, íróasztala előtt ülve, levelesládájában keresgélve, régmúlt emlékeit felelevenítve, régiekre emlékezve, vagy művészi Odisszea fordítását olvasgatva, vagy művészi ceruzarajzait nézegetve, mert őbenne is benne buzgott Mészöly Géza festői talentuma, melyet leánya is, Mészöly Laura is és író fia, Mészöly Dezső is örökölt.

A Magyar Népköztársaság megbecsülte MÉSZÖLY GEDEONT: a Munka Érdemrenddel, majd a Munka Vörös Zászló Érdemrenddel tüntette ki.

1960. június 10-én 80. születésnapját már nem ünnepelhetjük meg, néhány nappal előbb, június 4-én Sárbogárdon utolsó útjára kísértük.

Ha el kellett is búcsúznunk, nem válunk meg tőle. Maradandó életműve mindig újabb munkára serkent; igazságszeretete, etikai felfogása, a művészi alkotásokban való öröme, mélységes embersége, derűs és bölcs életszemlélete mindig előttük lebeg azoknak, akik valóban ismerték.

NYÍRI ANTAL

Juhász Jenő

1893—1960

Olyan nyelvészársunk távozott, aki a munka nehezebbik részét választotta.

1893. március 15-én született a Zemplén megyei Gálszécsen. Apja tisztviselő volt. A Sárospatakon, majd Pozsonyban végzett középiskolai tanulmányok után először jogásznak készült. Nemsokára átiratkozik a bölcsész karra, de diplomáját a háború miatt csak harmincegy éves korában tudta megszerezni. Mint generációjának annyi más tagjától, tőle is értékes éveket vett el a

világháború: 1915-től 1922-ig volt hadifogságban. Orosz földön kitűnően megtanult oroszul, s itt fordult érdeklődése behatóbban a finnugor nyelvek irányába. Hazatérése után 1924-ben szerezte meg tanári oklevelét, majd pedig a bölcsész tudori fokozatot. Az 1925—26-i tanévben mint a Collegium Hungaricum tagja egy évig Berlinben folytatott tanulmányokat.

Tanulmányai befejezése után JUHÁSZ JENŐNEK nem volt lehetősége arra, hogy főhivatásszerűen kedvelt tudományának éljen. Mint nemzedékének legtöbb tagja, több mint két évtizedet töltött a középfokú oktatás szolgálatában. Először polgári iskolai tanár, később polgári iskolai igazgató volt. Néhány évvel a felszabadulás után orosz nyelvi tanulmányi felügyelő lett. 1938-ban a Szegedi Tudományegyetemen habilitált magyar nyelvtudományi tárgykörből.

Az ötvenes évek elején az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarára került az orosz lektorátusra; élvezetes óráira sokan emlékszünk vissza hálással. Közben a Koreai Diákotthonban tanítja magyarra a koreai anyanyelvű ösztöndíjasokat. Majd ismét a bölcsészkaron dolgozik docensi beosztásban az 1958-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig. Csak másfél évet élvezett a nyugdíjas viszonylagos pihenőjéből. Ezalatt fokozottan összpontosította erejét mordvin szótárának munkálataira. Műve el is készült, de kiadását már nem érte meg. Hatvanhét éves korában tüdőrákban elhunyt.

Nyelvészeti tevékenységet három irányban fejtett ki: a magyar nyelvészet, a finnugor nyelvészet és a nyelvtudományi bibliográfia területén.

Magyar filológiai munkásságának egy része közvetlenül kapcsolódott oktatói tevékenységéhez; „Magyar nyelvtani óratervek” című (Bp., 1939. A szerző kiadása. 63 lap) jelentékeny tanári kézikönyvével segítette a módszeres nyelvtanítás ügyét. — A Magyarosan kötetéibe írt nyelvművelő írásainak is nevelői tapasztalata volt a főforrása. Számos finom észrevétele között több olyan gondolatot is közölt ezekben a rövid írásokban, amelyek ma is figyelmet érdemelnek. (Pl. Ágnesnek-e vagy Ágnesnek: Msn. VIII, 180; Az idegen szókról: Msn. IX, 81).

Magyar tárgyú munkásságában kétségtelenül nyelvtörténeti: történeti alaktani és etimológiai tárgyú írásai a legértékesebbek és legeredetibbek. Képző-történeti és képzőmagyarozó írásaiban hasznos és alapos induktív módszerű összeállításokkal operál. Adatokban nem szűkölködnek a jellegzetes Juhász-etimológiák sem; ám jellegzetességüket nem annyira gazdag magyar és finnugor apparátusuk, hanem sajátosan merész módszerük adja meg. Az átlagost, szokványost messze túlhaladó ötletességet, asszociatív és kombinatív készséget találunk szófejtéseiben. A hét pecséttel lezárt múltú szavak titkát gyakran az első pillanatra meglepő eszközökkel próbálja feltárni. De alaposabban mélyére nézve a dolognak kirajzolódik módszerének két fővonása: először a szótó rokonítását kísérli meg kiterjedt művelődéstörténeti ismereteken alapuló jelentéspárhuzamok segítségével s egyúttal nagy leleményességgel és nem csekély képzőerővel, azután pedig a szóvéget, a képzőt magyarázza leginkább belső magyar fejleményként. Eredményeiben — amint néha maga is jelzi — sok a hipotétikus jelleg, az ötletfölvetés. Egy részük nyilván nem állja majd ki az idő próbáját. Számos érdekes, sőt szinte izgalmas szófejtése azonban sokáig emlékezetes marad. Csak néhányra utalok: *vendég* (MNy. XXVIII, 277), *öböl* (MNy. XXIX, 180), *óriás* (MNy. XXIX, 293), *kies*, *kiellen* (MNy. XLIII, 295), *fizet* (MNy. XLIX, 190), *küld* (MNy. XLIX, 192) és *üldöz* (MNy. LI, 489).

JUHÁSZ JENŐ a finnugor nyelvek közül behatóan foglalkozott a mordvinnal. Bizonyosságai ennek többek között mordvin tárgyú dolgozatai, amelyek többségét a Nyelvtudományi Közleményekben tette közzé: A moksa-mordvin fokozás (XLVII, 113); A moksamordvin—oroszlanyelvkeveredés (XLVII, 296); MordvinM. *af, aš* 'nem; nincs' (XLIX, 362); A mordvin határozók *-k'*, *-k* végezetéről (L, 124). — Fontosabb ezeknél nagyarányú moksamordvin szótári munkálata. A húszas évek végétől kezdve (vö. NyK. XLVII, 113) jelentékeny moksa szépirodalmi és sajtónyelvi anyagot dolgozott fel. Később, 1940-ben, alkalma nyílt arra, hogy a Finnországba került mordvin anyanyelvű hadifoglyok segítségével ellenőrizze szótári anyagának hangtani vonatkozásait. Szótára — szerkesztés és lektorálás után — kiadás előtt volt, mikor szerzője meghalt. Ez a poszthúmusz műve értékes adataival hozzájárul majd a mordvin nyelv részletesebb megismeréséhez.

Számára nyilván a legkevésbé kedves munkaterület a bibliográfia, a mutatókészítés volt. A magyar filológia minden egyes dolgozója számára azonban ezzel a tevékenységgel nyújtotta és nyújtja még igen sokáig a legtöbb segítséget. Áldozatos, önfeláldozó munkájával szinte egymaga pótolta egy nemlétező bibliográfiai osztálynak a munkáját. Mutatói a következők: A Magyar Nyelv I—XXV. évfolyamának mutatója (Bp., 1931. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 347 lap), Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—50. kötetéhez (Bp., 1955. Akadémiai Kiadó. 670 lap), A Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának mutatója (Bp., 1958. Akadémiai Kiadó 576 lap). — A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízatása alapján holtáig dolgozott a kisebb magyar nyelvtudományi folyóiratok mutatóinak elkészítésén.

Munkája jellemzéséül álljon itt két idézet. Az egyik a Nyelvtudományi Közlemények mutatójának előszavából: „JUHÁSZ JENŐ munkájának megítélésében nemcsak azt kell tekintetbe vennünk, hogy napi 5 órai munkaidőt számítva 9 munkaévet fordított a Mutató elkészítésére, hanem azt is, hogy ezzel a tudományos önzetlenségnek nem mindennapi példáját szolgáltatta. JUHÁSZ JENŐ húsz év alatt nagyarányú tudományos tevékenységet fejthetett volna ki, amellyel egyéni tudományos hírnevét talán sokkal inkább öregbíthette volna, mint a Mutató összeállításával. Az a munka, amelyet végzett, nem hálás feladat: a mutatók összeállítását nem szokás tudományos eredményként elkönyvelni, holott sok ismeretre, jó tájékozódási képességre, széleskörű áttekintésre van szükség hozzá. Emellett a mutatóknak rendszerint csak a hibáit, hiányosságait szokták észrevenni, ezek miatt az összeállítót sok vád éri, úgyhogy már csak azért sem hálás szerep ilyen feladatra vállalkozni. JUHÁSZ JENŐ a fentiek tudatában látott munkájához, s őszinte köszönetet érdemel, hogy végrehajtotta azt, amire rajta kívül talán nem is akadt volna vállalkozó” (3). — Másik idézetem magától JUHÁSZ JENŐTŐL származik, „A folyóirat-mutatók készítésének módszere” című írásából: „Aki csak írni tiszteletdíjért akar dolgozni, de nem szereti szívvel-lélekkel a nyelvtudományt, s akinek nincs igen nagy türelme és kitartása, az bele se fogjon a mutató szerkesztésébe.” (MNy. LIII, 535.)

JUHÁSZ JENŐNEK az önzetlen, a nyelvtudományt szívvel-lélekkel szerető, a nagy türelemmel és kitartással rendelkező kollégának a nevét fenn fogja tartani nyelvészeti munkássága, rövidesen megjelenő moksa szótára és főleg három pótolhatatlan mutatója.

SZÉPE GYÖRGY

N. I. Bogdanov

Váratlan gyász hír jutott el hozzánk nemrég a Szovjetunióból: N. I. BOGDANOV, a Szovjet Tudományos Akadémia karjalai-finn fiáléléja nyelv-tudományi csoportjának vezetője a közelmúltban elhunyt. N. I. BOGDANOV vepsze nyelvész volt a szó mindkét értelmében: a vepsze nyelv tudományos kutatásával foglalkozott, s ez volt egyszersmind az anyanyelve is. Főműve: История развития лексики вепского языка. Sajnos, nyomtatásban e kandidátusi disszertációjának csak a kivonata jelent meg: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук (Leningrád 1952, 22 l.). Kéziratban maradt tanulmányában a szerző a vepszék történetével, a vepsze nyelv alapszókincsével s a vepsze szókészletnek a vepsze kolhoz-falukban végbement fejlődésével foglalkozik.

Az a szóanyag, amely a kutatások anyagául és tárgyául szolgált, a közép-vepsze területről való. Volt vele a szerzőnek még nagyobb terve is: be akarta iktatni egy vepsze nyelvjárási szótár kereteibe, amihez persze még további gyűjtőmunkát készült végezni. Nem tudjuk, a vepsze nyelvjárási szótár készítésére irányuló munkájának lesz-e folytatója.

Érdemes munkát végzett BOGDANOV akkor is, amikor a Nagy Októberi Forradalom nemzetiségi politikájával összhangban tankönyveket szerkesztett a vepsze nyelvű iskolák számára. Csak sajnálhatjuk, hogy ezek a második világháború idején elégték. BOGDANOV nyelvészeti dolgozatai közül még a következők jutottak el hozzánk: 1. К истории вепсов (По материалам топонимики) (Neuvostoliiton Tiedeakatemia Karjalais-suomalaisen Filiaalinn Tiedonantoja 1951: 22—31. l.), 2. Характерные особенности вепского говора д. Куи (Панкратово) Шольского р-на Вологодской области. (Soomesugri keelte dialektoloogia alane nõupidamine 23—27. VI, 1958. Ettekannete teesid. Tartu 1958, 12—4. l.).

N. I. BOGDANOV nyílt természetű, közvetlen, barátságos, vidám ember volt. Megnyerő egyénisége élénk emlékezetében él e sorok írójának, akit 1952-ben tett rövid petrozavodszki látogatása alkalmával N. I. BOGDANOV lekötelő szívélyességgel fogadott és kalauzolt a karjalai köztársaság szép fővárosában.

LAKÓ GYÖRGY

D. R. Fokos-Fuchs: Syrjänisches Wörterbuch I—II.

Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. 1564 l. + 1 térképmelléklet.

Örömmel üdvözöljük FOKOS DÁVID zürjén szótárának a megjelenését. E szótár megjelenése előtt zürjén szótani és egyéb kutatásainknál — nem számítva a gyakorlati célokat (nyelvtanulás, fordítás) szolgáló zürjén—oros szótárakat — a következő két zürjén szótár volt a főforrásunk: WIEDEMANN, Syrjänisch—deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch—deutschen im Anhang und einem deutschen Register. 1880; WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. 1942. — A kettő közül WIEDEMANN szótára gazdagabb. E szótárnak azonban számos hiányossága van. Az egyes szavaknál általában nem tünteti föl, hogy azok mely nyelvjárásokban vannak elterjedve. Hangjelölése sok esetben pontatlan; a palatalizációt palatális magánhangzók előtt gyakran nem jelöli, például: *setny* 'geben', *nim* 'Name', *li* 'Baumsaft,

Cambium, Splint' (helyesen: *setni, nim, ti*). Hibája az is, hogy sok benne a mesterséges szó (vö. LAKÓ: NyK. LII, 159).

WIEDEMANN és WICHMANN—UOTILA szótára mellett a jövőben hasznos és nélkülözhetetlen forrásunk lesz FOKOS DÁVID ez évben megjelent nagy zürjén szótára. Ha a három szótárt összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy közülük FOKOS DÁVID szótára a leggazdagabb, a legterjedelmesebb; mintegy 22 000 zürjén szót tartalmaz.¹

A szótár a következő részekre tagolódik: Vorwort (7—10), Einleitung (13—27), Abkürzungen (29—30), Wörterbuch (31—1298), Deutsches Register zum Wörterbuch (1299—1557).

Szótára anyagát FOKOS DÁVID részben 1911-ben és 1913-ban a zürjénekhez tett tanulmányútján gyűjtötte, részben pedig az első világháború idején (1916-ban és 1917-ben) itthon zürjén hadifoglyok között jegyezte fel. A szótár anyaga tíz nyelvjárásból való. Ezek a következők: V., AV., Ud., Mez., Sz., Lu., Le., Pr., FV., Vm. Ezek közül a Pr. és a Vm. nyelvjárást WICHMANN—UOTILA szótárában nincs képviselve. WICHMANN—UOTILÁnak viszont három olyan nyelvjárásból (I. Pecs., P.) van szóanyaga, amelyek FOKOS szótárában nem szerepelnek.

A szótár használatát nagyon megkönnyíti a fent felsorolt zürjén nyelvjárások főbb fonetikai és alakotani sajátosságainak vázlatos bemutatása (Einleitung 15—9).

A szótár 7000 címszót, ezeken belül körülbelül 5400 összetételt, 9600 származék-szót, összesen mintegy 22 000 zürjén szót tartalmaz.

A szótár szóanyaga etimológiai alapon van elrendezve, azaz az etimológiailag összetartozó szók egy szócikkben szerepelnek. Az egyes szócikkek első helyén névszóknál a nominatívusi, igéknél az infinitívusi alak van megadva. A főneveknél a nominatívusi alakon kívül még az elatívusi, az instrumentális, némely esetben az accusatívusi, valamint az egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal ellátott alak fordul elő, tehát olyan ragozott alakok, amelyekből az illető szó töve előtűnik: Például: V., Ud., Sz., *kiv*, Le., Pr. *kil*, FV., Vm. *kij* 'Zunge; Sprache; Rede; Wort'. Instr.: V., Ud. *kivjen*, Le. *kiljen*, Vm. *kijen* 'mit der Zunge (V., Ud., Le.), mit einem Wort, mit Worten (V., Ud., Le., Vm.)', V., Ud. *kijen* 'mit einem Wort, mit Worten (V., Ud.), mit der Zunge (Ud.)' Ill.: V. *kivje*, Le. *kilje* '(auf Worte, auf die Sprache)', V. *kije* id. I. P.: *kiljei* 'meine Zunge'. 2. P.: Pr. *kiljid* 'deine Zunge, dein Wort', Sz. *kiljd* 'deine Zunge'. 3. P.: Le. *kiljis*, Vm. *kiljis* 'seine Zunge, sein Wort (Le.), seine Zunge (Vm.)' Pl.: V. *kivjas*, Sz., Le., Pr. *kiljas*. [Im Sinne von 'Zunge' ist in V., Le. im allgemeinen gewöhnlich *kivj*, *kilj*-gebräuchlich; in der Bedeutung 'Wort, Sprache' sind beide Stämme (mit und ohne-*j*-) gebräuchlich in V., Le., Ud., Pr., ohne dass dies eine feste Regel wäre]; V., Ud., Sz., Le., Pr. *šor*, Vm. *šor*, Lu., *šor* 'Bach'. El.: V. *šoriš*. Instr. V. *šoren* 3. P.: Le. *šoriš*. Pl.: Lu. (I, 4), Le., (III, 465) *šorjas*. — Az igéknél szintén több ragozott alak utal a különböző tövekre, így például a *boštnj* 'nehmen', a *loknj* 'kommen' és a *šunj* 'sagen' szóknál is.

A szerző a címszóval alakult összetett szókat a szócikken belül két külön bekezdésben közli, mégpedig az elsőben azokat, amelyekben az illető címszó előtagként, a másodikban pedig azokat, amelyekben utótagként fordul elő. Ezután következnek a címszóból képzett származékszók.

Összehasonlítva FOKOS szótárát WIEDEMANN és WICHMANN—UOTILA szótárával, azt találjuk, hogy FOKOSnál az utóbbi két szótárban is meglévő alapszóból alakult összetett és képzett szavak száma jóval nagyobb. E szótárt tehát a zürjén szóalkotás, a szóösszetételek és a szóképzés vizsgálatánál is haszonnal forgathatjuk. Tartalmaz a szótár néhány olyan ritkábban előforduló igenevet is, amely a korábbi szótárakból hiányzik. Lássunk néhányat ezek közül: (a *sulavni* 'stehen' igéből) V. *suvtas* (seltener) 'stehend (Adj.)'; V. *suvtēs* (seltener) 'stehend (Adj.)'; V. *suvtisa*, *suvtisa*, Le. (IV, 70, 71) *sultisa*, Vm. *sultsa* 'steil (Adj.) (V.); stehend (Adv.), im Stehen (V., Le., Vm.)'; V. *suvtisen*, Le. (IV, 71) *sultsen*, Pr. *sultsen*, FV. *sultsen* 'stehend (Adv.)'; V. *suvtēs* (seltener) 'сроя; stehend (Adv.)'; (az *ušnj* 'fallen' igéből): V. *ušmen*: *jur u. jamednj* od. *kok jiljš u. jamednj* 'tief beschämen'; V. *ušedž*: V. (IV, 431) *vina juasnj u.* 'sie trinken Branntwein bis zur Bewusstlosigkeit (eig. bis zum Unfallen)'.¹

FOKOS szótárának WIEDEMANN és WICHMANN—UOTILA szótárával való egybevetése során több olyan zürjén szóra bukkantam, amely a két utóbbi szótár egyikéből vagy másikából avagy mind a kettőből kiányzik. Ilyenek: Ud. *eri*- (immer mit dem Verbum negativum): '[nicht] imstande sein, [nicht] die Möglichkeit haben etwas zu tun'; Pr. *kombil* 'gebeugt, gekrümmt (z. B. Hals, Hand)'; Ud. *mag*, Pr. *mog* 'Rückgrat des Vogels, Rücken (короо) des Vogels; Knochen, wo die Flügel beginnen (Ud.), Rückgrat

¹ V. I. LITKIN (Современный коми язык I, 107, 109) szerint WIEDEMANN szótára több mint 20 000, WICHMANN—UOTILA szótára pedig körülbelül 10 000 szót tartalmaz.

des Vogels, Rücken (копоб) des Vogels (Pr.); Ud. *nalni* 'Gemüse, Mus kneten, um daraus eine teigartige Masse zu machen'; Ud. *reped* 'Hausboden zwischen Dach und Zimmerdecke'; Ud. *sal-pu* 'Baum, dessen äussere Schichten schwarz geworden sind; Holz, dessen unter der Rinde befindlicher Teil schwarz geworden ist'; Ud. *sed* 'wässerig; wässrige Stelle'; V. *sined*, Pr. *sined* 'Ausdünstung bei heissem Wetter, warmer Dampf (Ausdünstung) im Freien, nicht in der Badestube (V.), nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft über dem Walde schwebender Rauch'; Ud., Mez. *tyleb* 'пырей; Quecke (Ud.), клевер; Klee (Mez.)'; Vm. (IV, 383) *tilim* 'einfacher Faden von Hanf'; Pr. *tolskini* 'mit Geräusch Holz werfen'; V. (Cs.) *ven* das 'Ziehen, Ausdehnen von etwas Elastischem, so dass es nicht reisst'.

FOKOS szótárában rendkívül nagy az orosz jövevényszavak száma. Ezek közül, több sem WIEDEMANN, sem WICHMANN—УТИЛА szótárában nem fordul elő. Lássunk közülük is néhányat: Ud. *elivajt*: *elivajte* 'отливывает, уберает от работы'; sucht sich unter einem Vorwand von der Arbeit loszumachen, weicht der Arbeit aus, meidet die Arbeit'; Ud. *estalnei*, Pr. *estalnei* 'übrig'; AV. *nagruziti* 'aufladen, beladen'; Ud., *rez vroz*, *vrozny*, *porozny*; einzeln, getrennt, abgesondert'; Ud. *serdit* 'bese, zornig'; Ud. *serdittsi*: *tes serdittsas* 'der Schwiegervater wird zornig, erzürnt'; Le. *sváz*, *sáz* 'связь'; Rutenband, das die einander gegenüberliegenden Schlittensstreben miteinander verbindet'. FOKOS szótára azért, hogy tekintélyes számú orosz jövevényszót tartalmaz, nélkülözhetetlen forrás lesz a zürjén nyelv orosz jövevényszavainak a kutatásánál is.

Egyébként az orosz jövevényszavaknál a szótár utal az átadó nyelvre, például: V. *imejtni* 'иметь; haben, besitzen' (< Russ.); Ud., Le. *šar* 'Kugel'. Le. *dur-š*. 'Kreisel-spiel' (< Russ.).

A szavak jelentéseit, jelentésárnyalatait és használati körét példamondatok, kifejezések és szólások világítják meg. A közölt példamondatok, kifejezések és szólások közül egy sem felesleges. Minden egyes példamondat valami újat mond: vagy az illető szó valamilyen új jelentésárnyalatát ismerteti meg velünk, vagy mondattani használatára derít fényt. A szerző a szavak jelentései, jelentésárnyalatai szempontjából nem egy fontos mozzanatra felhívja figyelmünket. Így például a *kištni* 'giccsen, streuen' szó 'Hautausschlag bekommen, ausschlagen (von der Krankheit)' jelentésével kapcsolatban utal az oroszból való tükröfordítás lehetőségére: „vgl. russ. *сыпаться* 'streuen' und *сыть* 'Hautausschlag'. Vgl. auch ung. *himplő* 'Blattern' von *hint* 'streuen'." A *sonni* 'mischen' ige 'stören (Ud.)' jelentésénél szintén utal az oroszból való jelentésátvételle: „Vgl. russ. *мешать* 'mischen, mischen' und 'stören'." A *vile* 'über, auf etw. hinauf' névutónál a szerző megjegyzi, hogy alkalmazása általában megegyezik az orosz *na* prepozíció alkalmazásával.

A szótárhoz csatlakozó német szótutatót VÉRTES EDIT állította össze.

FOKOS DÁVID zürjén szótára egy egész élet fáradságos, nagy áldozatokat kívánó munkásságának az eredménye. Hálások vagyunk FOKOS DÁVIDnak e nagy teljesítményért. Szótára, a finnugor nyelvtudomány e nagy nyeresége, a jövőben nyelvészeink nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz.

RADANOVICS KÁROLY

A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 3. konferenciájáról

1959. szeptember 15—18-án volt Moszkvában a Szovjetunióban dolgozó finnugor (uráli) nyelvészek konferenciája. Ez volt a harmadik a finnugor konferenciák sorában. Az elsőt, amelyet 1947-ben tartottak Leningrádban D. V. BUBRICH vezetésével, az akkori idők „nyelvészeti szellem”-ének megfelelően főként a leíró nyelvtan kérdéseinek szentelték (a konferencia anyagát l. a leningrádi egyetem Ученые записки s. sorozatában Серия Восточноведческих наук. Выпуск 2. Советское финноугроведение I. Leningrád 1948, 5—8. l.) A második konferencia 1954-ben Moszkvában ülésezett (l. LAKÓ GYÖRGY beszámolóját: NyK. LVI, 294—5).

A harmadik konferencián 34 előadás hangzott el, ezek javarésze az összehasonlító-történeti szemlélet jegyében íródott, s az egyoldalú leíró aspektusnak kellő feloldódásáról tanúskodott. Az ülésekben mintegy 80—80 finnugor nyelvész jelent meg. Az ülésszakot a szovjet finnugor nyelvészek seregszemléjének nevezhetjük, melyen az idősebb nemzedék képviselői mellé felsorakoztak az ifjú kutatók is. Az előadók és a hallgatók együttese ékesszólóan bizonyítja a tervszerű tudománypolitika és a marxista nemzetiségi politika alkalmazásának eredményességét. Harminc évvel ezelőtt aligha szólhattunk volna szovjet finnugoriztikáról, legfeljebb a ДМИТРИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БУБРИЧ körül a lenin-

grádi, ill. a petrozavodszki egyetemen csoportosult nyelvészekről (BUBRICH-ra vonatkozólag I. V. V. SZENKEVICS-GUDKOVA méltatását: *НУК. LIII, 302—10*), s ehhez a csoporthoz a „magános” finnugor nyelvészeket sorolhattuk volna hozzá: a mari V. M. VASZILJEVET (I. ERDŐDI JÓZSEF: *НУК. LXI, 115—6*), a komi nemzetiségű V. I. LITKINT (I. ZSIRAI, *FgrRok. 220*), a mordvin M. J. JEVSZEJEVET, az udmurt JEMELJANOVOT (I. V. J. BEZZUBOVA: *Советская Этнография. 1949/2, 134—7*; ZSIRAI, i. m. 578). Ha még jobban visszanyúlunk a múltba akkor hozzájuk sorolhatjuk A. A. SAHMATOVOT (1864—1920; finnugor nyelvészeti munkásságáról BUBRICH emlékezett meg a Sahmatov-emlékkönyvben: A. A. Шахматов. Сборник статей и материалов. Под редакцией С. П. Обнорского. Москва—Ленинград 1947, 445—6) — őt is csak ideig-óráig, míg nem vált teljesen russzistává —, J. N. SZMIRNOVOT, SZ. PATKANOVOT, NY. HARUZINT, s ezzel talán ki is merítettük az oroszországi nagy finnugor nyelvészek sorát.

A múltba tekintés azt mutatja, hogy helyesen idézte ZSIRAI MIKLÓS a cári Oroszország korára utalva OLDENBURGOT: „az orosz tudomány rendkívül keveset tett a finnológia terén ahhoz képest, amit kellett volna és kell majd tennie” (i. m. 577).

Ez a „kell majd tennie” a szovjet korszakban vált feladattá, s a szovjet korszakbeli finnugor nyelvészet éppen különösen az utóbbi 15—20 esztendőben lendült előre (vö. D. V. BUBRICH a szovjet finnugrisztikáról: *Советская Этнография 1949/2, 189 kk.*). A finnugor nyelvészet centrumainak a száma szaporodott, tudósainak és tudósjelöltjeinek sorai megsűrűsödtek. Megkísérlem a centrumok felsorolását hogy képet adjunk a finnugor nyelvészet — mondhatnám — földrajzi elhelyezéséről.

Három csoportot különböztetünk meg: A) egyetemi tanszékek; B) akadémiai intézetek; C) nem-akadémiai tudományos kutatóintézetek.

A) Egyetemi tanszékek: 1. Észtországban a tartui egyetem finnugor tanszéke (vezetője P. ARISTE professzor). 2. Az Orosz Szövetségi Köztársaságban a leningrádi egyetem finnugor tanszéke (Z. M. DUBROVINA vezetésével). 3. A Mordvin Autonóm Köztársaság fővárosában, Szaranszkban az egyetemen finnugor tanszék (vezetője NY. F. CIGANOV).

B) Akadémiai intézetek: 1. a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztálya (vezeti K. J. MAJTYINSZKAJA). 2. a fenti osztályhoz tartozó, Leningrádban székelő részleg, amely az obi-ugor és a szamojéd nyelvekkel foglalkozik (ROMBANGYEJEVA, TYERJOSKIN, TERESCSENKO). 3. az Észt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének finnugor osztálya Tallinban (P. ARISTE vezetésével). 4. a Szovjet Tudományos Akadémia fiókiintézete Sziktivkarban, a Komi Autonóm Köztársaságban. 5. A Karjalai Autonóm Köztársaság fővárosában, Petrozavodszkban egy másik fiókiintézet (vezetője SZ. M. KERT).

C) A harmadik csoporthoz tartoznak az autonóm köztársasági történeti, irodalmi és nyelvi kutatóintézetek. A következőkről van tudomásom: 1. a Mari Autonóm Köztársaság fővárosában, Joskar-Olában (igazgatója NY. TY. PENGITOV). 2. a Mordvin Autonóm Köztársaság fővárosában, Szaranszkban (igazgatója M. P. KOLJAGYENKOV). 3. az Udmurt Autonóm Köztársaság fővárosában, Izsevszkben (igazgatója P. NY. PEREVOSCSIKOV).

Magától értetődik, hogy a finnugor népek pedagógiai főiskoláin is működnek anyanyelvi tanszékek. Ezek felsorolását mellőzzük. Az intézetek mindegyike folyóirat-számba menő évkönyveket ad ki (*Труды; Ученые записки*). Központi jellegű a meghatározatlan időközönként — sajnos, ritkán — megjelenő *Финноугроведение*, valamint a *Вопросы языкознания*, amely néha általános jellegű finnugor dolgozatokat közöl.

E felsorolás valószínűleg nem teljes, de ebben a csonkaságában is megkapó bizonyítéka a fellendülésnek. Hogy valamelyest képet kapjunk a szovjet finnugor nyelvészek munkájáról, hadd ismertessük pusztá címmel vagy néhány szóval a most lezajlott 3. finnugor konferencia tematikáját.¹

A finnugor összehasonlító nyelvészet körébe vágott MAJTYINSZKAJA KLÁRA előadása „A finnugor személynévmások -n szuffixumának funkciójáról.” (Előadása elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban is; megjelenik folyóiratunkban.) V. I. LITKIN „A finnugor nyelvek magánhangzórendszerének néhány kérdése” című előadásában figyelmeztetett arra, hogy a finnugor történeti hangtan nem vette eléggé figyelembe a finnugor nyelvek nyelvjárait, régi nyelvelmékeit és kölcsönszavait. Rámutatott arra hogy e mulasztás pótlása esetén például a permi nyelvek e téren is gazdagíthatják tudásunkat. Megállapítja, hogy az ősi permi alapnyelvekben zárt *ó* és *ü* létezett.

¹ Az ismertetés alapja: *Совещание по вопросам исторической грамматики и исторической диалектологии финно-угорских языков. Тезисы докладов. Москва 1959.*

Az obi-ugor nyelvek körébe vágott A. K. MATVEJEV beszámolója az észak-uráli orosz nyelvjárások finnugor eredetű jövevényszavairól. Hangsúlyozta, hogy e jövevényszavak kutatása fontos, mivel révükön megállapítható az egykori finnugor nyelvterület határa s az orosz betelepülés iránya. Érdekesnek tartja e jövevényszavak tanulmányozását jelentéstani szempontból is. Sajnálja, hogy eddig csak finn és magyar kutatók foglalkoztak ezzel a problémával, bár az orosz dialektológia is hasznát látná. MATVEJEV mintegy 200 finnugor kölcsönszót fogad el. Forrásaik: 30 a keleti-tengeri finn nyelvekből ered, 55 a kombiból, manysi származású 65, chanti 8. Foglalkozik e szavak nyelvjárásai hovatarozásával, történeti és materiális hátterével, szemantikájával.

Feltűnő, hogy viszonylag milyen nagyszámú a permi nyelveket érintő előadások száma. J. GULAJEV a permi nyelvek ogresszívusz ragjait tárgyalta (-*сянь*, -*сень*, -*сян*, -*сен*, -*ысянь*, -*ысен*). Bemutatta e ragok produktivitását és elterjedési területét. A továbbiakban utalt egy újabb ogresszívusz-ragra (-*ысөдз*, -*ucedз*). Az előadó szerint ezen agresszívusz ragok közös szemantikai érdekessége, hogy két ellentétes funkciójú elemből tevődtek össze: az *s* elem ablatívusz-rag, s a cselekmény kiindulási pontját jelzi, a második elem az *-ñ* latívusz-, az *-n* lokatívusz, ill. a *-dz* terminatívusz-rag lehet. Az *-a* ~ *-e*-köthangváltakozás fonetikai hatás következménye, ill. más ragok hatására keletkezhetett.

B. A. SZEREBRENNYIKOV akadémikus a permi nyelvek főnév- és személynévmás ragozásáról szolt. A ragokat 3 csoportba osztja: 1. primer egyszerű ragok (lokatívusz -*ын*, latívusz *ла*, és -*нь* (ide osztja be a ma már nem használatos ragokat; az ablatívusz -*т* és a latívusz -*к* ragját); 2. szekunder egyszerű ragok: ablatívusz -*ць*, lokatívusz -*т*; 3. szekunder összetett ragok: birtokos eset (adesszívusz) -*лөн* ~ -*лен* ragja, ablatívusz -*ль* | *сь*, datívusz (allatívusz) -*лы*, egresszívusz -*сянь*, approximatívusz -*лань*, komitatívusz -*көд*, terminatívusz -*өдз*, akkuzatívusz -*өс*, (udm. -*оз*) és -*сө*. A továbbiakban taglalta az *-л*-elemű esetragokat, vázolta e ragok történetét, foglalkozott továbbá a *меным*, *теңыд* 'enyém, tiéd' és a *менад*, *тенад* ua. névmáspár funkcionális elkülönülésével (részeshatározó, ill. birtokos névmás).

J. V. BOTJEVA a komi permjék nyelv néhány affektív tartalmú képzőjét funkció és eredet szempontjából vette szemügyre: 1. *жыз* megvető árnyalatot ad; önálló 'töredék' jelentésű szóból eredezteti; 2. -*ок* kicsinyítő-becéző képző; ebben a *-к* finnugor eredetű; 3. az *-иньöü* ritkábban használt becéző képző; két elemből tevődött össze, az *-инь* rész az *инь* 'nö' szóból ered, az *-öü* rész a vokatívusz ragja.

A. Sz. KRIVOSCEKOVA—GANTMAN — megrajzolva a komi *l > v* hangváltozás elterjedésének területét — avval foglalkozott, hogy hol és milyen fonetikai helyzetben következett be az *l > v* változás. Utalt arra, hogy a komi-permjék nyelv inyvai nyelvjárás-területének némely helyi nyelvjárásában magánhangzók közt a *v* eltűnt (pl. *кегаа* < *кегаа* 'vágok'). Az idősebb nemzedék ezt a *-v*- kiesést még az oroszból átvett szavakra is kiterjesztette (pl. *созм* < or. *cosem*).

A komi nyelvben a tárgyeset lehet ragtalan vagy -*өс* ragos. Ez utóbbinak a funkciójáról tartott előadást G. A. NYECSAJEV.

P. NY. PEREVOSZCIKOV az udmurt nyelv olyan határozói igeneves szerkezetével foglalkozott, amelyben a határozói igenévhez alany járul (névszó vagy személyes névmás alanyesetben), és ugyanakkor ez az alany nem azonos a mondat alanyával pl. *Василий Петрович класс пырыса, дышетскисье ваньзы султизы партаоссы сырыс* 'Vaszilij Petrovics bemenvén az osztályba minden gyerek felállt padjából'. Az ilyen szerkezet meglehetően más finnugor, valamint török és mongol nyelvekben is.

A mari nyelv köréből csupán egy előadást látunk: I. Sz. GALKIN a mari nyelv két igeragozási sorának keletkezését elemezte. Ismert tény, hogy a mari nyelvben két ragozási sor közt oszlanak meg az igék (-*ам*, ill. -*ем* rag a jelentő mód jelen idejének I. személyében). Az igei személyragok különbözőek e két csoportban. A kutatók ezt a különbséget az igék átható, ill. bennható voltával magyarázták. GALKIN szerint a megkülönböztetésnek nincs ilyen szemantikai oka, hanem elsősorban a tövégző magánhangzó döntötte el a két ragor kialakulását (a sing. 3. személyben a finnugor -*a*, ill. -*e* őrződött meg). Csupán mintegy húsz visszaható ige esetében szenvedett törést ez a törvényszerűség. Ezek az -*ем* igeragozásba sorolódtak be fonetikai fejlődés folytán.

NY. F. CIGANOV az erzä-mordvin nyelvjárások osztályozásáról szolt. Az erzä dialektusokat D. V. BUBRICH megkísérelte három csoportba sorolni. A felosztás alapja a nem-első szótagbeli magánhangzókra az első szótag magánhangzójához való illeszkedése. Ugyanezen elv alapján CIGANOV új felosztást javasol: 1. *u*-zó nyj. (a soksai típus), 2. *o*-zó (ez megfelel a BUBRICH-féle „egyszerű” csoportnak, amelyen az irodalmi nyelv alapszik); 3. az *u—o*-zó nyelvjárás, másként a progresszíve hasonló (= BUBRICH 2. csoportja); 4. az *ä*-zó nyelvjárások (más néven: redukáló); 4. *o—u*-zó nyelvjárások

(másként: visszaható hasonulások, ez BUBRICH 3. csoportja). A továbbiakban CIGANOV a nyelvjárások magánhangzórendszerének és földrajzi helyzetének vázlatát adta. Rendszerezése tulajdonképpen BUBRICH felosztásának tökéletesítése.

E. J. JAKUBINSZKAJA a tárgy kifejezésmódját vizsgálta az erzä-mordvin nyelvben. Megállapítja: 1. ha a tárgy a beszélő számára ismeretlen, akkor az állítmányt alanyi ragozásban levő igealak fejezi ki, s a tárgy maga ragtalan 2. ha ismert, előbb már meg határozott tárgyról szólunk, akkor az állítmány a tárgy as igeragozás valamelyik alakja, a tárgyat magát pedig a határozott névszóragozás birtokos esete fejezi ki; 3. a tárgy néha ablatívuszban állhat; 4. elég gyakran használatos a tárgy kifejezésére a lokatívusz-eszközhatározó eset is. A vele szerkesztett mondat sajátossága: az állítmányt kifejező ige alanyi ragozásba kerül, a tárgy meg a határozott névszóragozás szerint ragozódik.

Több előadás vágott az észti nyelv körébe. H. V. AHVEN az 1920-ban alapított Észti Anyanyelvi Társaság nyelvjárásai gyűjtő és kiadói munkájáról számolt be. V. I. PALL az észti helységnevkutatásról szólt (jelenleg 170 000 helynévcédula áll a kutatók rendelkezésére).

P. ARISTE a vót szótár munkálatairól beszélt, A. A. BELJAKOV a karjalai nyelvjárások szokincséhez fűződő elvi kérdésekről beszélt, A. H. LAANEST pedig az izsor nyelvről, annak nyelvjárásairól, s önálló nyelv voltát bizonyította.

M. M. HÄMÄLÄINEN a balti-finn nyelvek északi csoportjának adesszívusz, allatívisz és ablatívusz ragjait vizsgálta. V. ZLOBINA az állapot-jelző szavak történetét kutatta a balti-finn nyelvekben. Ezek a szavak „segéd”-igével állítmányként szerepelhetnek, pl. *olla hereillä* 'ébren lenni', *olla kateissa* 'veszendőben van, elveszett' stb.

Magyar nyelvészek (N. SEBESTYÉN IRÉN és HAJDÚ PÉTER) kutatásaihoz kapcsolódott N. M. TERESCSENKONAK a szamojéd birtokviszony kifejezéséről tartott előadása. Foglalkozott a „jelöletlen” birtokviszonnyal és az *n*-ragos alakra visszamenő mai birtokosjelzővel. A kettő összevetésében a funkcionális és szemantikai különbséget kutatta; majd megállapította, hogy — az *n* ragnak valamikor szélesebb funkciómezője volt.

V. V. SZENKEVICS-GUDKOVA a kolai lapp (számi) nyelvjárások és a szamojéd nyelvek néhány hang- és alaktani közös sajátosságáról, G. M. KERT pedig a lapp nyelv kildini nyelvjárásának névszó- és igetőveiről szólt.

Programon kívül tartottak előadást: J. NY. RUSZKAJA egy keleti chanti nyelvjárásai területre tett kiszállás tapasztalatairól, V. GY. OBJEDKIN az erzä-mordvin nyelvjárásokról.

A szovjet finnugor nyelvészek harmadik konferenciája is igazolta, hogy elmélyülten és sokoldalúan tevékenykednek.

ERDÓDI JÓZSEF

Antti Sovijärvi, Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache

Ural-altaische Bibliothek. Wiesbaden 1956, Otto Harrassowitz. 26 lap.

Összehasonlító finn-magyar leíró hangtan 26 lapon. Nehéz, de igen vonzó feladat ilyen műnek a megalkotása. SOVIJÄRVI nem könnyítette meg magának ezt a feladatot a hangtan területének önkényes leszűkítésével. Helyet kap a mondatangtan is, s ezen belül még a mondatritmusról sem felejtkezik meg a szerző (20—5). Az eddigi statisztikai vizsgálatok eredményeinek felhasználásával behatóan és viszonylag részletesen foglalkozik a finn és a magyar szótag szerkezetével, a lehetséges hangcsoportokkal, az asszimilációval, a hang mondatban elfoglalt helyének módosító szerepével (14—8). A tanulmány első felében a magánhangzók és mássalhangzók képzését és akusztikai szerkezetét tárgyalja (7—12).

Hogy mi a lényeges, mi az elhanyagolható a hangjelenségek sokféleségében, ezt csak a hangok, a prozódikus hangtulajdonságok nyelvi szerepének ismeretében lehet meghatározni. Hangtanát SOVIJÄRVI a funkcionális szempont következetes szemmel-tartásával szerkesztette meg. Bármilyen szükségszerűen következik is ez a szerző célkitűzéséből, különös hangsúlyt érdemel, hiszen a finnugor nyelvtudomány területén a fonológia nem honosodott meg olyan mértékben, mint például a szovjet, az amerikai vagy az angol nyelvtudományban. Minden bizonynyal helyesen, az */s/* : */ʃ/*, */s/* : */z/* oppozíció hiányára vezet vissza SOVIJÄRVI a finn */s/*-hang sajátos *[ʃ]*-be hajló csengését,

enyhe zöngésülésre való hajlamát (7), és szembeállítja a finn réshangot az „élesen”, keskeny nyelvszatornával ejtett, mindig zöngétlen magyar /s/-szel, amely fonémapárt alkot az /f/-sel és a zöngés /z/-vel (11). Hasonlóképpen, a hangrendszerből kiindulva magyarázza, miért feszebbé képzésű a zöngétlen /p/, /t/ és /k/ a magyarban, mint a finnben, ahol a /p/ : /b/, /t/ : /d/, /k/ : /g/ oppozícióknak nincsen jelentősége (11 és 7). A finn nyelv mássalhangzószegénységével hozza összefüggésbe, hogy az időtartam különbségeknél különösen nagy a szerepe a finnben (15).

Nem hanyagolja el a szerző a történeti összefüggéseket sem, ha segítségükkel érthetővé válik a mai hangrendszerben tapasztalható „rendszerelenség”, szól például a szóvégi „aspirációról, amely mássalhangzóval kezdődő szavak előtt, többnyire azokban a finn szavakban jelentkezik, amelyek az ősfinnben *k*-val végződtek (16).

SOVIJÁRVI tömör mondatai nemegyszer saját kutatásait összegezik. Röntgenvizsgálatok alapján jellemzi a finn artikulációs bázist (8), a magánhangzók képzésmódját (9), akusztikai sajátosságait (1) s részben a magyar magánhangzókét is (11 és kk). Saját tapasztalatai alapján foglalkozik a finn szótagképzés jellegével (Lockerheit der Silbengrenze) és több mondathangtani sajátossággal (15 és k). A finn mondatritmusról szóló fejezetben ugyancsak saját kutatásainak eredményét foglalja össze (20 és kk).

A magyar nyelvről szóló részek többnyire magyar szerzők kutatásain alapulnak, és arról tanúskodnak, hogy SOVIJÁRVI jól ismeri a (sajnos nem tengernyi) magyar hangtani irodalmat.

Könnyű egy bibliográfiától, mindenestől 26 lapnyi hangtani vázlat hiányaira rámutatni. Talán még ilyen terjedelem esetén sem indokolt a stílári (emocionális vagy evokatív) hangvariáció elhanyagolása. Márcsak a dolog elvi, elméleti érdekessége miatt is érdemes lett volna az affektív magánhangzó és mássalhangzó nyújtással, az /o/ affektív [a]-szerű változatával, a magyar köznyelvben is egyre gyakoribbá váló retroflex képzésű (kakuminális) [t] [d]-vel stb. foglalkozni. Hiszen LAZICZIUS GYULA éppen magyar példák alapján alakította ki a nyelv ily értevényű, emocionális variánsok fogalmát. Hiányolhatjuk a hangzóságnak (a beszédhangok specifikus hangerejének) elhanyagolását is. Súlyosabban kifogásolható a mássalhangzók háttérbeszörítása. Ezt nem igazolja a kutatások hiánya sem, hiszen TARNÓCZY TAMÁS behatóan foglalkozott például a réshangokkal, a nazálisokkal, az *r*-hanggal. Aránytalannak érzem a hangzóság, az emocionális variánsok elhanyagolása, a mássalhangzóknak szentelt néhány sor mellett a finn mondat ritmusának szentelt három és fél oldalt (20—30).

A „hangtani vázlat” műfajából folyik, hogy a szerzőnek olykor nincsen módja arra, hogy kifejtse érveit, s így azután egynehány tétele nem győzi meg feltétlenül az olvasót (legalábbis az ismertetőt). Nem világos például számomra, miért teszi lehetővé a finn nyelv magánhangzógazdagsága a „mormolást”, a pontatlan ejtémódot. Hiszen minél több a magánhangzó, annál kisebb artikulációs különbségek válnak nyelvileg értékesé, annál könnyebben összetéveszthetjük az egyes magánhangzókat. A magánhangzók száma leszűkíti az egyes magánhangzók ingadozási sávját. Legfeljebb a mássalhangzók bizonytalan ejtését magyarázhatjuk a magánhangzók szokatlan nagy számával az átmenet-valószínűség (transition probability) növekedésével.¹

¹ SOVIJÁRVI L. HAKULINEN finn hangtanára utal (Suomen kielen rakenne ja kehitys I. Helsinki, 1941). Itt sem (26 és kk.) találtam meggyőző érvet a fenti tézis alátámasztására. A magánhangzók könnyebb érthetősége, amire HAKULINEN hivatkozik, csak azt jelenti, hogy azonos erővel ejtve nagyobb távolságban hallhatóak, mint a mássalhangzók. Nem jelenti viszont, hogy pontatlanul ejtve is érthetőek.

Apróságok: A szerző szerint a magyarban, akárcsak a franciában zöngétlenné válhat a szóvégi magánhangzó. A magyarban előfordulhat, hogy egy többszótagú szó utolsó szótagja zöngétlenné válik, a magánhangzó önmagában aligha. A franciában a zöngés beszédben semmi esetre sem lehet zöngétlen a (hangsúlyos) utolsó magánhangzó, az /l/ és /r/ viszont mássalhangzó után rendszeresen zöngétlen. — A magyarban is vannak /h/-val végződő szavak (*sah*, *Allah* stb.). — A látja /c/-je semmiben sem különbözik a *hattyú* /c/-jétől. Affrikátának csak akkor tekinthetjük, ha a magyar /c/-t minden esetben affrikátának nyilvánítjuk. — Nem áll, hogy a magyarban egy mondaton (vagy akár egy „Satzabschnitt”-en) belül csak 0,2 másodpercnyi különbség lehet az egyes szólamok között (24).²

² A szerző HEGEDÜS LAJOS egy régebbi tanulmányára hivatkozik (A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934). HEGEDÜS igen kis anyag alapján jutott erre a helytelen következtetésre, melyet később módosított. Vö. Sprechtempoanalysen im Ungarischen: Z. f. Phon. X (1957).

Nem indokolja a munka kis terjedelme, hogy a szerző mellőzi az idézett mű (nemegyszer vaskos kötetről van szó) lapszámának jelzését. Ellenkezőleg: márcsak azért is fontos lenne, hogy az utalások könnyen követhetőek legyenek, mivel a szerző gyakran kénytelen gondolatainak kifejtése helyett utalással beérni.

Valószínű és remélhető, hogy SOVIJÁRVI összehasonlító hangtana ösztönzőleg hat majd a magyar hangtani kutatásokra is.

FÓNAGY IVÁN

Der Münchener Kodex

Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Bd. I. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen unter Mitwirkung von GYULA DÉCSY herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Wiesbaden 1958, Otto Harrassowitz, 8 + 38 + 2 oldal; 2 + 109 + 1 hasonmás levél. (Ural-altäische Bibliothek VI.).

A magyar nyelv kutatói számára nélkülözhetetlen fontosságúak a XV. századból, a XVI. század első harmadából származó terjedelmesebb összefüggő szövegemlékeink, kódexeink. Ennek fontosságát a szakemberek már a múlt század közepén felismerték, s néhány fontos kódex-nyelvemlékünk 1838 és 1846 között nyomtatásban is megjelent a Régi Magyar Nyelvemlékek című sorozatban. Néhány évtizeddel később (1874-ben) megindult a Nyelvemléktár című sorozat is, melyben helyet kapott minden fontosabb kódexünk.

Csakhamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a Nyelvemléktár több kötete elsősorban a helytelen szövegközlési elvek miatt a nyelvtudomány bizonyos területein a kutatást nem segíti kellőképpen. Így felmerült egy új, a tudományos kutatás igényeinek megfelelő Nyelvemléktár kiadásának a gondolata. Az új sorozat meg is indult, s ennek első köteteként 1916-ban MÉSZÖLY GEDEON tette közzé egyik legfontosabb emlékünket, a Bécsi Kódexet, paleográfiai és filológiai szempontból is kifogástalan kivitelben, a megfelelő latin szöveggel együtt. Ez a sorozat azonban — sajnálatos módon — megrekedt az első kötetnél.

A tudományos kutatás számára azonban igen gyakran a paleográfiai és filológiai szempontból lehető legtökéletesebb szövegkiadás sem egyenlő értékű magával az eredeti szöveggel, s ezért az 1940-es évek elején el is kezdődött kódexeink faksimile kiadása a SZABÓ DÉNES szerkesztette Codices Hungarici sorozatban. 1942—1944 között megjelent három fontos XV. századi emlékünk (Jókai-, Apor-, Guary-kódex), a folytatás azonban a háború után elmaradt. Tervezgetések voltak ugyan, de ezek csak a legközelebbi múltban öltöttek ismét konkrét formát, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete ugyanis az elkövetkező évek tervei közé beiktatott egy újabb kódex-kiadást.

Kódexeink hasonlóan kiadásai a mai széles körű, igényes nyelvtörténeti kutatásoknak nélkülözhetetlen forrásai. Kívánatos volna, hogy valamennyi kódexünk hasonmása minél előbb a kutatók kezébe kerülhessen, de különösen fontos ez olyan kódexek esetében, amelyeknek eredetije külföldön van, — s ilyen a nemrég kiadott Münchener Kódex is, amely a Bajor Állami Könyvtár (Bayerische Staatsbibliothek) tulajdona. Ez a kódex — a Bécsi Kódexszel együtt — nemcsak a nyelvtudomány különféle ágai, hanem az irodalomtudomány, sőt a művelődéstörténet és a tudománytörténet számára is egyik legfontosabb XV. századi emlékünk.

A kötetet FARKAS GYULA előszava vezeti be. Ebből kiténik, hogy a kiadvány két kötetből fog állni. A megjelent első — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának javaslatára — a kódexszel kapcsolatos legfőbb tudnivalókon kívül csak a faksimilét tartalmazza, s a második kötet fogja adni a nyelvemlék nyelvészeti, stilisztikai elemzését, valamint az olvasatot, párhuzamosan a Vulgata eredeti szövegével. Aligha lehet vitás, hogy a magyar nyelvtudomány számára igen gyümölcsöző lenne, ha ez a második kötet a kellő színvonalú és alaposságú feldolgozással együtt mielőbb elkészülne. Kérdéses azonban, hogy FARKAS professzor halála ennek sorsára nem hat-e kedvezőtlenül.

A megjelent első kötet bevezető részében a két szerző 14 fejezetben tárgyalja a kódexszel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.¹ Az eddigi irodalom alapján röviden

¹ A 2., 3., 8. és 9. fejezet (Johann Albrecht Widmanstetter; Tamás Nádasdy als möglicher Vermittler; Die Schrift von Németi und seinem Gehilfen; Orthographie) FARKAS GYULA munkája, a többi DÉCSY GYULA állította össze.

összefoglalják a kódex keletkezésére vonatkozó ismereteket (1. §). Rövid ismertetést közölnek Johann Albrecht Widmanstetternek, a MK. első ismert tulajdonosának, a XVI. századi jónévű humanistának és diplomatának az életéről (2. §), majd kifejti FARKAS GYULA azt az elgondolását, hogy a MK. Nádasyd Tamás ajándéka képpen jutott Widmanstetter birtokába (3. §). FARKAS véleménye szerint ugyanis, bár írásos bizonyíték nincs rá, kétségtelen, hogy Nádasyd és Widmanstetter Bécsben közelebbi kapcsolatban voltak egymással (10—11. l.). Az ajándékozást FARKAS a következőkkel okolja meg: „... Widmanstetter in seinen letzten Jahren mit dem Gedanken herumging, die Verwandtschaft der deutschen Sprache mit der hebräischen zu beweisen und das Hebräische als neue Weltsprache einzuführen... Es ist mehr als selbstverständlich, daß Nádasyd mit der Versenkung des MK Widmanstetter nicht nur eine Freude machen, sondern seine Aufmerksamkeit auf die mit der hebräischen angeblich verwandte ungarische Sprache lenken wollte” (12. l.). (Ezt az elgondolását részletesebben kifejti FARKAS UAJb. XXX, 175—82. alatt megjelent posztumum cikkében.) FARKAS elgondolása, bár tényekkel nem bizonyítható, hihetőnek látszik, sőt valószínűbb, mint az eddigi hipotézisek (vö. 5. l.). A 4. § a kódex további sorsát ismerteti egészen napjainkig. A következő három fejezet lényegében könyvészeti jellegű (5. Heftung, Papier (Pergament); 6. Paginierung, Inhalt; 7. Blattbeschreibung, Schreiber und Schriftart. Abkürzungen), majd két szorosabb értelemben vett nyelvészeti vonatkozású fejezet következik (8. Die Schrift von Nemeti und seinen Gehilfen; 9. Orthographie). Lényegében mindkét fejezet helyesírási jellegű. Viszonylag részletesen tárgyalja a szerző — FARKAS GYULA — a kódex minden lényegesebb helyesírási vonatkozású problémáját, középpontban azonban mégis a MK. — pontosabban a BK. és a MK. — *e* hangjai jelölésének kérdése áll. Ismeretes, hogy nyelvészeink között ma általánosnak tekinthető az a felfogás, amely szerint az említett két kódex sze-zője az *e* hangoknak nem a m e n y i s é g é t, hanem a m i n ő s é g é t különbözteti meg, s a nyíltság (*e*, *ē* hang) jelölésére az *è* jelet, a zártság (*ē*, *é* hang) jelölésére az *e*, *é*, *é* (hajsztávesszős *e*; az utóbbi elsősorban a MK.-ben fordul elő) jelet használja. (A kérdés részletes irodalma megtalálható a kiadvány 21—6. lapjain is.) FARKAS ezt az elgondolást határozottan elutasítja, s ezt írja: „Es steht fest, daß die fünf Hände des Wiener und des Münchener Kodex von ihr keine Vorstellung mehr hatten und die verschiedenen graphischen Varianten des *e* wahllos gebrauchten. Daher kann auf ihre Schrift keine Lautgeschichte in bezug auf das offene und geschlossene *e* aufgebaut werden” (25. l. 3. sz. jegyzet).

Az ő véleménye ebben a kérdésben lényegében két pontban foglalható össze:

a) Az *e* hangoknak a két kódexben a pontot és vesszőt mint ékezetet nem számítva a következő három variánsa van: „1. eine mit einer geschlossenen Schleife als Kopf, 2. eine, die einem nach rechts offenen Halbkreis gleicht und von dem *e* nicht immer zu unterscheiden ist, und schließlich 3. eine, die häufigste, bei der der obere Teil länger ist und weiter links oben ansetzt” (22. l.). Ez utóbbiban a magyar tudományos vélemény helytelenül lát mellékjelet (*è*), következésképpen helytelenül tulajdonít neki helyesírási jelentőséget (uo.).

b) A kódexben a diakritikus jelek (pont, hajsztávessző) az etimológiai h o s z s z ú s á g jelölésére használatosak. „Die genaue statistische Erfassung all dieser *e*-Zeichen im MK führte zu dem einwandfreien Ergebnis, daß in etwa 90 Prozent der Fälle das diakritische Zeichen die etymologische Länge des betreffenden *e*-Lautes bezeichnet... Diese Art der Quantitätsbezeichnung wurde der Orthographie von Hus entlehnt...” (25—6 l.).

FARKAS véleményével magam is egyetértek abban, hogy a BK.-ben és a MK.-ben az *e* hangoknak az említett három jele fordul elő, valamint abban is, hogy a 3. jel (*è*) esetében nem jártak el egészen helyesen az eddigi kiadók akkor, amikor ezt a jelet mellékjelesnek tüntették fel és a betű fölé helyezték ferde ékezzettel jelölték. A 2. típusban említett *c*-szerű *e* jelhez kapcsolódó, balra dülő „fej” véleményem szerint sem diakritikus jel, hanem a betű szerves része, a jel magához a betű testéhez tartozik. E mellett az elgondolás mellett szól az a tény is, hogy a MK. diakritikus jele (pl. a *g*, *z*, *e* betűkén) hajsztávessző (esetleg pont). A szóban forgó *è* jele pedig mindig a betű testével azonos vastagságú, s szinte kivétel nélkül egybe van írva a betűtesttel.

Abban azonban, hogy ez a kérdéses jel ne lenne a nyílt *e* (*ē*) jele, FARKAS egyáltalán nem győzött meg, annál kevésbé, mert bizonyító anyagot lényegében nem is sorol fel, hisz — saját magának ellentmondva — ő is elismeri „Es mag indes nicht ganz unwahrscheinlich sein, daß die Übersetzer der Hussitenbibel selbst mit der vollen Variante des *e* den Lautwert des ganz offenen *e* wiederzugeben beabsichtigten, denn es ist nicht zu verkennen, daß in einigen bestimmten Wörtern (*ember, isten, nek-, vel-* usw.) diese Variante mit einer gewissen Konsequenz wiederkehrt” (25. l. 3. sz. jegyzet).

Az mindenesetre kétségtelen, hogy az *ë:e* jelölésben a két kódexben van bizonyos ingadozás. Van ingadozás az egyes kezek között, ez azonban nyelvjárási különbséggel is magyarázható. (Ezt a szóvégi *ë*-kre vonatkozóan egy tanulmányomban rövidesen be fogom mutatni.) Az egyes kezek anyagán belül meglevő ingadozás pedig — különösen a BK. 1. és 2. kezénél — becslésem szerint — aligha több, mint az a 10%, amellyel FARKASnak is számolnia kellett fentebb ismertetett (*b*) pont) hosszúság-elméletében. Kétségtelen, hogy a MK. hangjelölése sokkal zavarosabb, mint a BK.-é, de ennek oka még felderítésre vár.

FARKAS másik elgondolása — hogy ti. a diakritikus jelek a MK.-ben a hosszúságot jelölik — érdekesnek látszik. A teljes anyag ismerete nélkül azonban — véleményem szerint — némi fenntartással kell fogadni ezt az állítást is. (A UAJb-ben (XXX, 167—75) megjelent cikk alapján sem látok ebben a kérdésben elég világosan.) Az azonban már most is szilárd meggyőződésem, hogy pl. a BK. 1. kezére vonatkoztatva ez az állítás semmiképpen sem állja meg a helyét.

Abban azonban mindenesetre egyetérthetünk FARKAS GYULÁVAL, hogy ezt a kérdést érdemes volna az eddigieknél sokkal alaposabban és módszeresebben megvizsgálni, s ezt a közeli jövőben el is szeretném végezni.

A bevezető rész többi fejezetei közül a 10. a kötést ismerteti, a 11. a kódexben található bejegyzésekkel, a 12. a kódex mai állapotával foglalkozik. A 13. az eddigi kiadásokat ismerteti, a 14. pedig bibliográfiai útmutatót ad.

A bevezető rész után következik a kódex teljes hasonmása, a naptári rész az eredetinek megfelelő kétszínű nyomással, majd közlik a kódex fényképét hátul-, elül-, alul- és felülnézetben, s a kódex vízjeleit. A hasonmás felvételei tiszták, világosak, igen jól sikerültek, éppúgy, mint a könyv egészének kiállítása általában.

Mint az eddig elmondottakból is kiderült, a Müncheneri Kódex közzététele a magyar nyelvudomány számára igen örvendetes tény. A bevezető rész hasznosan összegezi a kódexre vonatkozó tudnivalókat. Igen érdekesek FARKAS GYULA részletesebben ismertetett megállapításai és elgondolásai az *e* hangok jelölésére vonatkozóan, s ha azokkal nem tudunk is teljes mértékben egyetérteni, minden bizonnyal hozzá fognak járulni ahhoz, hogy tisztuljanak a kódexre vonatkozó eddigi ismereteink.

A magyar nyelv kutatói köszönettel és elismeréssel fogadják a szép kivitelű munka megjelenését.

IMRE SAMU

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igeikötők

Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. 261 l.

SOLTÉSZ KATALIN könyvében a 6 ősi magyar igeikötő: *meg, el, ki, be, fel, le* mai irodalmi és köznyelvi használatát tekinti át, bemutatván a mai nyelvhasználat kialakulásának történeti hátterét is. A mű első fejezeteit általános kérdéseknek szenteli: sor kerül itt az igeikötők meghatározására, alaki és etimológiai kérdéseire. Ezt az egyes igeikötők részletes — főleg jelentésbeli — tárgyalása követi, majd önálló használatukról, elhagyásukról, szórendjükéről beszél egy-egy fejezetben a szerző. Végül a bemutatott nyelvi anyag alapján összefoglalja az igeikötők jellemző sajátságait. A munkát gondos szövegmutató zárja be.

SOLTÉSZ KATALIN az ősi igeikötőkkel foglalkozó korábbi nyelvudományi irodalom teljes kritikai feldolgozásán túl logikus, világos rendszerben mutatja be a hat legrégebb igeikötőnkét érintő kérdéseket.

Pontos, körültekintő, a mai nyelvallapot és az ennek kialakulását megelőző nyelvállapotok hozzávetőleg teljes számbavételén alapuló meghatározást igyekszik adni az igeikötős igeikről: „Az igeikötős igeinek tehát hármasszerű arculata van: összetett szó, ha az igeikötőnek önálló jelentése van; képzett szó, ha az igeikötő az ige jelentését módosítja; szerkezetileg minden esetben inkább szintagma” (i. m. 8).

„Az igeikötők alaki kérdései” című fejezetben behatóan és világosan tárgyalja az igeikötők hangfejlődésének, alakváltozatainak és eredetének problémáit. Igen szerencsésen foglalja egybe a hat különböző jelentésű igeikötő közös kérdéseit. Viszont annál inkább elgondolkoztató a fejezetet bevezető egyik mondata: „Mint hogy a hangfejlődés részben közös problémája az igeikötőknek, ezt tárgyaljuk elsőnek — bár ezzel némileg megbomlik a logikai sorrend —, mielőtt rátérnénk az etimológiai kérdé-

sekre" (i. m. 17). Az alak és az eredet ősi igekötőinknél nagyon is összeszövődő viszonyának mechanikus szétválasztása helytelen lenne, s a megnyugtató éppen az, hogy a szerző sem valósítja, mert nem is valósíthatja meg — bár ígéri — ezt a kettéválasztást. Hiszen a régi alakváltozatok felsorolása után közvetlenül meg is magyarázza a mainál hosszabb, magánhangzóra végződő korábbi alakok végső hangjának szerepét, eredetét: lativus-rag voltát is; mi más ez, ha nem az igekötők eredetét is érintő megjegyzés s nem csupán alaki kérdés.

Az ezután következő kitérés a lativus-rag finnugor előzményeiről vallott nézetekre véleményünk szerint nem lett volna föltétlenül szükséges, elegendő lett volna maga az egyébként megtalálható utalás BÁRCZNIK a TihAl.-ról és LŐRINCZYNEK a KT.-ről írott munkájának megfelelő összefoglalásaira.

Az igekötőkön korábban megtalálható közös elem: a lativus-rag vizsgálata után az egyes igekötők etimológiájának, hangfejlődésének és alakváltozatainak — természetesen együtt — vizsgálata következik. Teljes képet rajzol itt SOLTÉSZ KATALIN mind a régi nyelvi, mind a mai irodalmi- és köznyelvi valamint a nyelvjárásokban található alakváltozatokról. Nagy körültekintéssel, több megjegyző példával bizonyítja, hogy a *meg* igekötő ThewrK.-beli *megy* alakjaiban az *y* hangérték nélküli grafikus jel. Igen helyesen mutat rá a *be* igekötő alaki vizsgálata során arra, hogy a hangalaki változás függvénye a funkcionális változásnak, az önállóságvesztésnek.

A *fel* igekötő eredetét vizsgálva viszont kevésbé megnyugtató imperativusban fogalmazott végkövetkeztése: „A *fel* eredetére vonatkozó nézetek közül tehát azt kell helyesnek tartanunk — melyet MÉSZÖLY véleményével szemben PARÁDY ARZÉN [SZINYNYEI] is hangoztat (MNY. XI, 417) —, hogy a *fel* igekötő a többi igekötőhöz hasonlóan lativus-ragos névszó, a végén levő *-l* pedig névszó — (valószínűleg helynév-) képző" (i. m. 26). SOLTÉSZ KATALIN a KTSz.-ban található egyetlen *felé*-nek olvasható adatra építi állásfoglalását. Ez a *fele* adat a KTSz.-nak igen megrongálódott helyén, sorvégen található, utána egy *n* betű olvasható, s ennek hovatarozása nem dönthető el. Erre az egyetlen, bizonytalan olvasatú adatra alapozni a *fel* etimológiáját merész vállalkozás. Viszont MÉSZÖLYNEK a *fel* eredetéről vallott felfogását támogató egyéb fontos érveket nem cáfolja, pedig enélkül az olvasó nem láthatja be, miért kell SZINYNYEI véleményét helyesnek tartania. Hiszen több nyelvjárási adat is a *fel* főnév határozószói eredete mellett szól. Felsőőr vidékén például a *jent*, *lent* határozószó előfordul főnévként, s ez a *fel* főnévnek is sokkal inkább eredetibb ablativus-ragos voltát bizonyítja, mint főnévképzővel származtat.¹ Ezekre az adatokra MÉSZÖLY GEDEON egyetemi előadásaiban mindig hivatkozott.

A mű további fejezeteiben az egyes igekötők részletes jelentéstani vizsgálata során az eredeti irányjelentésből kiindulva igyekszik megmutatni a szerző azt a jelentés illetve funkcióváltozást, amelyet a nyelvtörténet folyamán ősi igekötőkkel alakult igéinken az igekötők mutatnak, s az így felismert jelentéssz összefüggések alapján osztályozza a mai magyar nyelv ide tartozó igéit. Világos osztályozásában — bár sokszor a korábbi nyelvtudományi irodalom szempontjait veszi alapul — mindenkor érvényesíti saját kutatásának eredményeit. Jólehet a mai magyar nyelvhasználat bemutatását tekintti legfőbb feladatának, helyes arányérzékkel megtalálja a módját annak, hogy a korábbi századok e téren kialakult nyelvszokásait is bemutassa a legjellemzőbb példák felsorakoztatásával.

A *meg*-es igék első csoportjában külön is élénk tárja azokat az eseteket, melyekben a mai nyelvhasználatól eltérően az igekötő még eredetibb 'vissza' jelentése figyelhető meg. Ezen belül két alcsoportot különböztet meg: az egyikben mozgást, a másikban nem mozgást jelentő igék előtt találjuk a 'vissza' jelentésű *meg* igekötőt. E felosztással egyetérthetünk, csupán egy-egy ige ide- vagy odasorolhatóságát vitathatjuk. Nem derül ki például a XV—XVII. századi példamondatokból, miért kerül a mozgást jelentő alapigét mutató *meg*-es igék közé a *meghív* (vö. i. m. 30). Hiszen a *hív* a régiségben sem jelent mozgást, legfeljebb mozgásra készteszt. Bizonyára a szerző is így értelmezi, ezért nevezi a főtypust „mozgást, mozdítást, általában helyváltoztatással járó cselekvést jelentő igék"-nek, az *elhív* az *el* igekötős igéknél közvetlenül a hasonlóan nevezett csoportba is kerül (vö. i. m. 58).

A *meg* perfektív funkciójának kialakulását BUDENZ megjegyző gondolatmenete alapján mutatja be. Igen tetszetős választ ad arra a kérdésre, hogy miért éppen a *meg* fejlesztette ki legkorábban és legteljesebben perfektív funkcióját. Véleménye szerint:

¹ „Ez én cselédömék (feleségem, gyermekeim stb.) is kiméntek hetfén, hogy összpétréncézik e bikként, de bizo^a a *fengyè* (főle) ojan vót mint e lèngyè, teli vód vizzè.” (Felsőőr, NyF. IX, 13).

„... nem azért, mert a *meg* irányjelentése gyengébb volt, mint a többi igekötőé, hanem mert perfekciós mellékértelme volt jóval erősebb. Ha egy cselekvés „mögém” kerül, a múltba kerül, lezáródik” (i. m. 33).

Kihasználja a szerző azt a gazdag lehetőséget, melyet ez az igecsoport nyújt finom jelentésárnyalat-megkülönböztetésekre, egy-egy típus keletkezésének, a különböző nyelvi korszakokban való elterjedtségének bemutatására. A 2 k. pontban (i. m. 39) a mozzanatos és kezdő igék *meg* igekötőjének perfektív szerepét meggyőző példákkal illusztrálja.

A *meg* félperfektív funkciójának bemutatására DEME LÁSZLÓnak egy példamondatát (vö. NyK. LIV, 24) idézi: „A Vörös Hadsereg már Sztálingrád előtt is állandóan *gyengítette* ellenfelét, s ezzel eléggé *meggyengítette*, de Sztálingrádig még nem *gyengítette* le annyira, hogy döntő csapást mérhetett volna rá.” (vö. i. m. 45). Itt azonban nem a *meg* és *el* igekötő hordozza a félperfektív illetve perfektív funkciót, hanem a szövegkörnyezet sugározta rá ebben az összefüggésben az egész igekötős ige: az *eléggé* a félperfektív, az *annyira* és a rákövetkező mellékmondat a perfektív aspektust emeli ki. Ezt nyilvánvalóvá teszi az is, hogy a mondat az értelem megváltoztatása nélkül átalakítható: „A Vörös Hadsereg már Sztálingrád előtt is állandóan *gyengítette* ellenfelét, s ezzel eléggé *legyengítette*, de Sztálingrádig még nem *gyengítette meg* annyira, hogy döntő csapást mérhetett volna rá”. Hasonlóképpen a Petőfitől idézett példamondatban sem az igekötő teszi az ige aspektusát félperfektívvé: „[átkozott legyek,] Ha *elfeledlek* téged, kedvesem, | Sőt ha rólad csak *megfeledek*em” (i. m. 45). Hiszen a perfektív *elfeled*-nek nincs félperfektív *megfeled* párja, mely az igekötő módosító szerepét bizonyítaná, vele szemben a *megfeledek* áll, s ezt alapigéjének képzője teszi félperfektívvé. Kiderül ez abból is, hogy ha a *meg* helyére az *el* igekötőt helyettesítjük be (*elfeledkezik*), a jelentés éppúgy félperfektív, mint a *megfeledek* esetében.

A többi példában valóban felismerhető a *meg* félperfektív funkciója.

Szép párhuzamba állítás található e fejezetben az egyes igék *meg* igekötős változatainak elvont jelentése és ugyanazon igék *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*-vel alakult konkrét jelentésű párjai között.

Az *el* igekötő jelentéseinek tárgyalásában is következetesen alkalmazza a szerző az irányjelentésből az aspektus-kifejező és jelentésmódosító szerep felé haladó magyarázatot. Osztalózásának alapja itt szintén BUDENZTől származik, de ezt messzemenően kiegészíti a jelentésárnyalatok felsorakoztatásával. Különösen finom meghatározást találunk az l/d pont igéinél. Ezekkel kapcsolatban SOLTÉSZ KATALIN rámutat arra, hogy a velük álló locatívusi hatások voltaképpen nézőpontunk megváltozásának jelölője, egyébként ugyanazzal a cselekvéssel találkozunk itt is, mint a távolodást kifejező *el* esetében. Ezeknél az *el*-es igéknél „nem a mozgás kiindulópontján vagy végpontján állunk, hanem valahol a mozgó alany vagy tárgy útja mentén” — írja (i. m. 60).

A perfektív *el*-ről írván rámutat arra a szoros használat- és jelentésbeli rokonságra, mely e tekintetben az *el* és *meg* között megfigyelhető. Nem mulasztja el azonban felhívni figyelmünket egyrészt arra, hogy mai nyelvünkben ugyanaz az ige az *el*-lel szinte sohasem jelenti ugyanazt, mint a *meg* igekötővel, másrészt arra, hogy sok ma is használatos, régi nyelvünkben is meglévő *el* igekötős ige egészében jelentésváltozáson ment keresztül, a régiségben más kategóriába tartozott, mint ma.

Érdekes és szemléletes az *el* és *meg* szembeállítás a melléknévből képzett igéknél. Bőségesen sorakoztat fel példákat a kellemetlen jelentésű *el*-es igékre is. Bár itt nem az igekötő teszi az alapigét pejoratívvá, valóban megfigyelhető, hogy sok melléknévből képzett, kedvezőtlen jelentésű igékn ellentétes értelmű párját a perfektív jelentésben *meg* igekötővel alkotja.

A *ki* igekötő jelentéseit részletező fejezet élén — a többihez hasonlóan — az igekötőre vonatkozó legkorábbi adatok felsorakoztatását találjuk. Legyen szabad ezzel kapcsolatban felhívni a szerző figyelmét egyik hivatkozásának — magát az igekötőt nem érintő — pontatlanságára. Az ÓMS. *hyul* szavának olvasatait véve számba SOLTÉSZ KATALIN a következőket említi: „Magát az igét is többféleképpen olvassák: *hül*-nek (pl. Mészöly: NNy. V, 151)”. . . (i. m. 86). Mészöly azonban sem az idézett helyen, sem egyetlen olyan művében, amely az ÓMS.-mal foglalkozik, nem olvassa *hül*-nek a *hyul* adatot. Olvasata *hiül* (vö. Nép és Nyelv II, 168; Ómagyar Szövegek 121).

SOLTÉSZ KATALIN rendszerezése e fejezetben is áttekinthető, logikus, helyenként azonban talán túlságosan is részletező. Véleményünk szerint felesleges annak taglalása, hogy a zárt tér belsejéből kívültre irányulást jelentő *ki* igekötős igék esetében a zárt téren kívül levő hely, ahová a mozgás irányul, lehet a külföld, a városhoz képest a falu, a külváros, a faluhoz képest a tanya, a határ stb. Hiszen ezt a felsorolást lehetne folytatni: a szobához képest a konyha, a konyhához képest az udvar és így tovább. Nem az eset-

legest, az egyest, hanem mindig a tipikust célszerű egy rendszerben megjelölni, s ez előbb már úgysis megtörtént. Ezek a lehetőségek mind benne foglaltnak az igecsoport első jellemzésében, s magának az igekötőnek vagy az igekötős igének sem mutatják valamely új jelentésárnyalatát.

A többjelentésű igéknél célszerű lett volna példát is említeni arra, melyik jelentés alapján került egy bizonyos csoportba az illető szó. A *kikapar* ige pl. beleillik a 2. csoport igéi közé, amelyek azt fejezik ki, „hogy a cselekvés következtében zárt t érből eltűnik v mi” (i. m. 90), ha a 'földből, hamuból stb. kikapar' kifejezésekre gondolunk, de nem sorolnánk ide pl. a 'kikaparja a bőrt' szerkezetet. A *kipróbál* és *megpróbál* szembeállításában sem ártott volna rámutatni arra, hogy a szerző idézte kifejezések mellett — melyekre valóban ráillik e szembeállítás — van a *megpróbál*-nak is olyan alkalmazása, amelyben a *megpróbálás* is eredménnyel jár, pl.: 'megpróbálja a ruhát'.

A cselekvés túlzott mértékének kifejezésére szolgáló *ki* jellemzésekor megtaláljuk az *el* hasonló jelentésével való összevetést mind a használatra, mind az előfordulás arányára való utalással együtt.

Az igekötők tárgyolásának sorrendje is az áttekinthetőséget szolgálja. Mindig a megfelelő ellentétes jelentésű párok szerepelnek egymás után, így az utalás egyikről a másikra kézenfekvőbb. A *be* vizsgálata így következik a *ki* után, s a fejezet elején már megtudjuk, hogy a két igekötő funkciói sokszor fejlődtek egymáshoz hasonlóan, de egyszersmind azt is, hogy a *be* funkcióinak száma és előfordulási aránya is kisebb az előbb tárgyalt igekötőkénel, perfektív funkciója pedig viszonylag fiatal.

A *ki* ellentétes párjaként a *be* legkonkrétebb jelentése: zárt tér belsejébe való irányulás, elsősorban mozgást, mozdítást jelentő igék mellett. E zárt tér mibenlétének felsorolása éppoly túlságosan részletező, mint a *ki* esetében láttuk.

A pregnáns igék jelentésének körülírása ugyanolyan körültekintő itt is, mint a többi igekötőnél.

Ebben a fejezetben szintén vitatható egy-egy igének ide- vagy odasorolhatósága. Azt is tapasztalhatjuk éppen ezért, hogy rokonjelentésű igék külön csoportba kerültek. Pl. a *bedob* a mozgást, mozdítást jelentő igék között szerepel (1/a pont; i. m. 108), rajta a *be* zárt tér belsejébe való irányulás kifejezője a szerző szerint. A *bedug* is beleillenek ebbe a csoportba, de bizonyos használata alapján azok közé az igék közé sorolhatók, amelyek azt fejezik ki, hogy „vmilyen nyílást, üreget, hézagot megszüntetünk” (vö. i. m. 108, 111). Viszont ha 'elrejt' jelentésben alkalmazzuk, a mozgást jelentő igék közé kívánkozik. Természetesen az is igaz, hogy ilyen óriási anyag feldolgozásánál nincs mód valamennyi vizsgált igekötős alakulat minden jelentésárnyalatának figyelembevételére.

A *fel* igekötő jelentéseinek bemutatásával rendet teremt a szerző a *fel* igekötős igék tömegében. A fő kategóriákat már KÚNOS is megkülönböztette ugyan, de nem adott egységes szempontú, a jelentések összefüggését is figyelembe vevő osztályozást. SOLTÉSZ KATALIN több esetben rámutat arra, hogy egy-egy igekötős igét tévesen sorol egyik vagy másik csoportba KÚNOS. Fejtegetéseiből megtudjuk, hogy ebben a nem egységes szempontú osztályozásban több olyan ige került tévesen a cselekvés beállítását kifejezők közé, amelyeknek alapigéje világosan érezteti az igekötős változattal szemben a *fel* igekötő perfektív funkcióját, mint pl.: *felveresedik* — *veresedik*, *felpirul* — *pirul*, *felolvad* — *olvad*, *felépül* — *épül* (i. m. 134).

A cselekvés beállítását kifejező *fel* igekötővel álló igék között önálló megfigyelések alapján külön alcsoportot szentel azoknak az igéknek, melyeknek nincs kezdő vagy mozzanatos képzőjük, vagy a mai nyelvérzék már nem ismeri fel ezt rajtuk. Ezeket a *fel* igekötőnek a cselekvés beállítását jelölő szerepe a leginkább szembetűnő (vö. i. m. 135). Nagyszerű alkalom nyílik itt arra, hogy a mai nyelvészokást a régi használattal összevetve e típus keletkezésének idejére következtethessünk.

A *le* igekötő vizsgálatában KÚNOS alapján elfogadható felosztására építi mondanivalóját a szerző, de itt is egységes fejlődési sorba kell állítania az igekötő egymással összefüggő jelentéseit.

Mai nyelv művelésünk szempontjából érdekes vizsgálódást találunk arról a kérdéstről, miért helyteleníti a nyelvhelyességi irodalom a *le* egyre jobban terjedő perfektív használatát. Ennek magyarázatát a szerző a *le* perfektív szerepének viszonylag késői kialakulásában sejtí. Több helytelenített igehasználát nyer e fejezet régiségből idézett példái nyomán igazolást.

Mind a hat ősi igekötő funkció alapján történt vizsgálata során találunk utalást az egyes típusok régi és mai nyelvünkben való elterjedtségére, termékeny vagy kevésbé termékeny analógiás hatására. Stílus és nyelvhelyességi megjegyzésekre is gyakran sor kerül.

Az utóbb vizsgált fejezetek mindegyikének végén megtaláljuk az egyes igekötők előfordulási statisztikáját. Ennek értéke vitatható, a szerzőnek erre épülő következtetései néha merészenek tetszenek, bár minden esetben pontosan megjelöli, mely forrás feldolgozásából meríti adatait. Egyetlen író igekötős igehasználatáról is nehéz véleményt alkotni egy-egy munkájának felmérése alapján. Hiszen maga a téma is hat a szóhasználatra, így az igekötős igék előfordulási arányszámát is befolyásolja. Nem feltétlenül tükrözi tehát egy írói alkotás az élő nyelvhasználatot. Mivel azonban ugyanazokat a forrásokat mind a hat igekötőre vonatkozóan feldolgozta SOLTÉSZ KATALIN, így nyert eredményeinek egymáshoz való viszonyításához már több reális alappal rendelkezik.

Az igekötők főbb funkcióira vonatkozó megállapításait külön fejezetben összegezi a szerző. A szerző az igekötőket öt csoportba sorolja: 1. Az igekötő a cselekvés irányát jelöli; 2. Az igekötő az igei aspektust fejezi ki; 3. Az igekötő módosítja az ige jelentését; 4. Az igekötő megváltoztatja az ige szintaktikai szerepét; 5. Az igekötő az igeképzés eszköze (i. m. 115).

Ha az egyes igekötőket részletesen bemutató fejezetek olvasása közben maradt is néhány kérdésünk, itt feleletet kapunk ezekre a — többnyire élő nyelvünk által felvetett — problémákra. SOLTÉSZ KATALIN többek között a *Minden országot bejárta* mondat igekötős igei állítmányán mint típuson mutatja be, hogy ugyanazon igekötő az 1., 2. és 4. pontban megjelölt funkciókat egyaránt betöltheti, s ezzel egy-egy ige egyik vagy másik csoportba tartozhatóságának vitatható kérdése is választ nyer.

Túlságosan kiterjeszti a szerző az irányjelölésben is benne sejtethető perfekció kérdését, amikor arról beszél, hogy „a legvilágosabban irányt kifejező igekötővel összekapcsolott ige is többnyire befejezett cselekvést érzékeltet, különösen ha *m ú l t i d ő b e n v a n*” (i. m. 157; az én kiemelésem). Itt ő is abba a hibába esik, amit könyvének több helyén BUDENZnek vet szemére. Az igekötős ige vizsgálata közben ugyanis túlmegy az igekötő szerepének megjelölésén, s a múlt idő perfekció kifejezésére alkalmas szerepét is ráruházza. Másrészt viszont ugyancsak itt helyesen utal arra, hogy a perfekció következtében az igekötős ige jövő időre vonatkozó is lehet. Kifejti azonban, hogy az igekötő csak látszólag hordozza ezt a funkciót, valójában a beszédbeli körülmények sugározzák rá ezt az igekötős ige egészére.

Az igekötő jelentésmódosító szerepének összefoglaló jellemzése céljából bemutatja a nagyszótári anyag alapján az *olvas* ige hat ősi igekötővel alkotott alakjainak jelentéseit. Ez az összeállítás szemléletesen érzékelteti, hogy egy-egy igekötő az ige jelentéseinek milyen változatot gazdagságát teremtheti meg.

Bőségesen sorakoztat fel szócsaládokat a mai magyar nyelvben használt, ősi igekötővel álló igék közül arra is, hogy soknak bizonyos kifejezésekben csak egyik vagy másik igekötővel rögződött meg a használata anélkül, hogy e változatok között jelentéskülönbség lenne. Pl. „*Megfagy a víz, elfagy a növény, kifagy a vetés, befagy a folyó, lefagy a fák virága*” (i. m. 164).

Az élő nyelv változatoságát érzékeltető módon fejtegeti a szerző az igekötőnek azt a nem túl széles körű, de annál érdekesebb szerepét, mely az ige szintaktikai funkciójának megváltoztatására irányul.

Az összetett igekötőkről szóló fejezetben a vizsgált igekötőket újabb, még inkább önálló szó mivoltukra jellemző sajátágaik szempontjából ismerjük meg.

Mivel az összetétel legkevésbé összeforrott, legtökéletlenebb faja a szóismétlés, e fejezet élére a megismételt igekötők csoportja kíváncsnak. Erre a típusra a régiségben nem talált példát a szerző, de ennek ellenére igen helyesen állapítja meg, hogy mégsem lehet a megismételt igekötő új nyelvi fejlemény. Ennek bizonyítására a régiségben is gyakran használt szóismétlésekre utal. A nyelvjárások hasonló nyelvi alakzataira szintén hivatkozik, csak az sajnálatos, hogy a sok idézett szóismétlés között alig három megismételt igekötős igét említ meg, pedig nyelvjárásaink bőségesen szolgáltatnak anyagot igekötőismétlésre.

Az igekötők önálló használatáról írván e szófajtának ugyancsak önmagában is jelentéssel bíró arculatát világítja meg, és felhasználja az alkalmat bizonyos nyelvhelyességi babonák eloszlatására.

A teljesség kedvéért az igekötő hiányának eseteit is számba veszi a szerző. A munkát az igekötő szórendjéről szóló áttekintés zárja be, ezt a tanulságok végső összefoglalása követi.

SOLTÉSZ KATALIN könyvének legfőbb érdeme jelentéstani fejtegetéseiben, a világos rendszerezésben és az áttekinthető szerkesztésben rejlik. Ezzel válik az időszerű témakört feldolgozó munka a mai magyar nyelvről vallott ismereteink gazdag gyűjteményévé.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban

Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 72 lap, ebben 2 táblázat. Nyelvtudományi Értekezések 16. szám.

Évtizedünkben örvendetes módon megszaporodott a nyelvi rendszernek egy-egy darabját részrendszerként leíró és elemző munkák száma. Örvendetes módon, de még korántsem elegendő mértékben. Azt a nagy mulasztást, amelyet nyelvtudományunk a nyelvnek rendszerszerű leíró vizsgálata terén a két világháború között elkövetett, még sokáig érezni fogjuk, s nem egykönnyen tudjuk pótolni. Hogy a jelen nyelvállapottal foglalkozó — akár csak leíró, de különösen a normatív szándékú és jellegű — kutató munka nem jellegzetes, csak periférikus feladata és produktuma a nyelvtudományak: ez olyan le nem írt, de élő és ható közfelfogás volt korábban, amely ellen még a tiltakozások is főleg le nem írt berzenkedések formájában nyilvánultak meg, nem pedig e stúdiumok tudományosságát és jogait a maguk példáján bizonyító leíró és normatív jellegű tanulmányok képében.

Nos, ha az utóbbi évtizedben csak annyit próbáltunk volna tenni, hogy e mulasztásból mindenféle módszerváltás nélkül pótolunk valamennyit, az adott helyzetben már az is előre tett lépés lett volna. Ha tanulmányaink a „csak történeti” ellentéteként a „csak leíró” jelleget öltötték volna magukra ellenhatásként, az is megérthető lett volna, s ráadásul viszonylagos haladás is. — De tudjuk jól, hogy a múltnak e negatív bírálatánál és kiegészítésénél jóval többet tettünk, vagy inkább próbálunk tenni: a szinkrón leírást nem a történeti elemzés helyett, hanem a mellett igyekszünk kifejleszteni, mégpedig vele legszorosabb kapcsolatban; ráadásul mindkettőnek hagyományos — illetőleg a leíró elemzésnek kis hagyományú — módszerét is úgy fejlesztve közben, hogy a két stúdiumnak ez az együttes művelése a lehető legnagyobb hasznot hozza a nyelv valóságos életének és történetének helyes megismerése számára.

Mi jellemzi leíró vizsgálatainkat? Elsősorban az, hogy a tényeket igyekszünk nem magukban nézni, hanem bonyolult összefüggéseikben, többoldalú beágyazottságukban és kötöttségükben; „hogy a tudományos vizsgálat nem az igen—igen, nem—nem valóság- és dialektikaellenes álláspontjához merevedett, hanem szerényen tudomásul veszi, hogy a tudomány kategóriáinak elvontságába sokszor nem erőszakolható bele a valóság, s valami lehet ez is, meg az is” (a tárgyalt mű 44. lapjának egyik jegyzetéből): azaz, hogy a nyelvet úgy igyekszünk vizsgálni, mint bonyolult rendszert, amelynek elemei és részei fejlődésüket tekintve okszerűen, működésüket tekintve gyakran célszerűen is egymásra utaltak; ügyelve arra is, hogy semmit el ne vegyünk belőle, ami lényegéhez tartozik, de semmit hozzá ne tegyünk, ami tőle idegen.

S mi jellemzi történeti vizsgálódásunkat? Egyre inkább az, hogy a korábbi elemző- és funkciófejlődés kutatásokat a rendszerfejlődés nyomozása, a korábbi főleg alakfejlődési érdeklődést az alak- és funkciófejlődés iránti együttes figyelem váltja fel benne. Ez természetesen is. Ha a nyelv ma rendszer — mégpedig természeténél, a társadalomban betöltött gondolatközlő szerepénél fogva az —, akkor rendszernek kellett lennie korábban a megtett fejlődésnek minden pillanatában is. Ha pedig ez így van, akkor igazi történetének megismeréséhez nem egyes elemeinek külön-külön történeti vizsgálata, hanem az egész rendszernek — persze részrendszereiben vagy legalább részrészletekben való — történeti vizsgálata, a rendszer mint rendszer fejlődésének elemzése vezet el.

S végül jellemzi leíró és történeti vizsgálatainkat egyaránt az, hogy egyre kevésbé művelhető egyik a másik nélkül, egyre kevésbé szakad el egyik a másiktól. — S közös jellemzője mindkettőnek az is, hogy a fentebb vázolt átalakulási folyamatnak mindkettő eléggé az elején tart még; bár vannak már eredmények mindkettejük mögött, százszorta nagyobb a még mindig előttünk tornyosuló feladatok száma.

Tudományszakunknak e módszer- és eredményekbeli fejlődésében jelentős állomás KÁROLY SÁNDORNAK itt tárgyalt munkája. Produktuma e folyamatnak, de a továbbiakban produkálja is; eredménye az eddigi fejlődésnek, de ható tényezője, előre lendítője is a továbbiaknak. Amit itt elmondottam bevezetésül — látszólag még függetlenül munkájától —, annak nem kis része már előlegezett ismertetése és tanulsága dolgozatának; nem munkájából tanultam ezeket, de munkáján is, hiszen nem erről ír, de így ír ő is.

Dolgozatának „tulajdonképpen” tárgya: az értelmezős szerkezetek fajtáinak (29—47) és az értelmezővel kapcsolatba hozható mondatfajoknak (51—57) vizsgálata. Am hogy ezt sikerrel vizsgálhassa, meg kell tárgyalnia magán az értelmezőnek mibenlétét is (17—29); s minthogy az értelmezős szerkezet a szószervezetek egyik fajtája, a hozzá hasonló mondat meg a mondatkapcsolatoknak egy típusa, előljáróban foglalkoznia kell még egyrészt a szószervezeteknek (5—17), másrészt a mondatkapcsolatoknak (47—51)

általános kérdéseivel is. S végül — hogy a mai állapot mint fejlődési folyamatok eredménye tűnjön elő — érintenie kell az értelmezős szerkezetek kialakulásának és további alakulásának történetét is (57—72).

Ezt a komplex vizsgálódást nagy körültekintéssel, sok nyelvi anyag számbavételén kívül a hazai és a külföldi szakirodalom kellő ismerete és kritikus elemzése alapján végzi el; a sajátos magyar szempontokon kívül általánosabbakat is tekintetbe véve, és sajátosan magyar vonatkozásúakon túl általánosabb tanulságokat is adva. Ez utóbbiakból hadd emeljünk ki előbb egyet-kettőt. A szó szerkezeteket — szerintem jobb, mert lazább keret adó szóval: a szókapcsolatokat — vizsgálva KÁROLY igyekszik a kérdést minden lehető részletszempontból külön-külön megvizsgálni, s így tekintetbe veszi elemzésük során a valóságábrázolás és a mondatfunkció szempontját, a megszerkesztés formáját, a számba jövő logikai és lélektani tényezőket egyaránt. E vizsgálatból nő ki az ő sajátos szó szerkezet-elmélete, amely számba vesz a tagok közt közvetlen (nagyjából: alárendelő) és közvetett (nagyjából: mellérendelő) viszonyt; mindegyik csoporton belül felismerve homogén és heterogén kapcsolatot. Így alakul ki négy típusa: a közvetlen homogén viszony, vagyis azonosítás (pl. *Anna, a leánya*), közvetlen heterogén viszony, vagyis feltételezettség (a szokásos terminussal: determináció, pl. *A fa zöld, a zöld fa stb.*); közvetett homogén viszony (pl. a két határozóé ebben: *Az utcán és a téren lövöldöznek*), közvetett heterogén viszony (pl. a két határozóé ebben: *Tegnap a díványon aludtam*). (Kifejtése a 6—7. lapon.) Fontos annak megállapítása, hogy a közvetett (mellérendelő) viszonyban a két tag kapcsolatának lényege: azonos típusú kapcsolódás egy közös harmadik taghoz; a közvetlennek: az egyik tagnak a másikon keresztül való kapcsolódása annak dominánsához. Így sikerül az értelmezői viszony mellérendelés is megközelítenie, minthogy annak egyik legfőbb típusában a tagok egymáshoz is, meg egy közös harmadikhoz is kapcsolódnak, tehát az első tag a másodikon keresztül is, meg közvetlenül is kötődik a dominánshoz (22), s ezért ez az értelmezői viszony mellérendelés a fogalmi viszonyok felől, de alárendelés is a mondatfunkció szempontjából tekintve (20). — Még általánosabb érdekű az a figyelmeztetés, hogy alárendelés esetén a determináns tag nem egyoldalú funkciójú: „*A fát vág* vagy a *fa vágatik* szerkezetben a *fát* meghatározza egy cselekvés (sok minden történhet a fával, megtudtam, hogy vágják), s a *vág* igét is közelebbről meghatározza a *fa* (megtudtam, hogy a *fára* irányul a vágás)” (5).

Érdekes kérdést vet fel a szerző a szerkezeteket zártakra és nyitottakra osztván fel. Zárt szerkezet: a predikatív viszonyú, az önmagában beszédfunkciós értékű kapcsolat, a mondat (9). Nyitott viszont minden egyéb, minthogy önmagában nem közlő értékű, valami kiegészítést kíván még, a beszédfunkció szemszögéből a szóhoz, a lexémához áll közelebb; nem mű, hanem eszköz értékű rész a közlésben (9). — Csak az a tétele hagy némi kétséget bennünk, amely szerint a zárt szerkezet két tagja, vagyis az alany és az állítmány, egyenrangú lenne, mentes az olyan szubordinációs viszonytól, mint a tárgyias, határozós, jelzős (8). Most csak annyit ezzel szemben, amennyit maga is furcsállva elismer: hogy e két fő mondatrész is kifejezhető mellékmondat formájában (48), mégpedig — tegyük hozzá — egészében mellékmondatként e kettő közül csak a szubordinált tag, az alany fejezhető ki, mert az úgynevezett állítmányi mellékmondat csak az állítmány névszói részét, illetőleg a névszói állítmányt helyettesítheti.

Magát az értelmezőt illetően KÁROLY legfontosabb megállapítása: hogy az értelmezős kapcsolatot nem mondatrészi viszony, hanem elsősorban egyfajta laza szerkesztésmód jellemzi (27), s így értelmező nemcsak jelzői van, bár az van többségben (18), hanem más mondatrész értékű is. Persze az értelmező fogalmával együtt így készlete is eléggé kiszélesedik; ide kerülnek még az olyan nyomósító hozzátoldások is, mint: „*Aludj csak, nyugodtan*” (47), meg az olyan magyarázó részek is, mint: „*az alázat pozitívumában volt, azaz térdén állva*” (46); s hasonlóan a megfelelő mondat típusok is (pl. 56). Am e megállapításai és besorolásai, ha vitathatók is, korántsem föltétlenül tévesek; s mindenesetre jobb, hogy ide vonja s itt vizsgálja őket, mint ha nem is lenne tekintettel rájuk, még mint érintkező típusokra sem.

Miután teljes rendszerükben és összefüggéseikben végigvizsgálta az értelmező mai arculatát, történetére, helyesebben típusainak történetére tér át. Azt, hogy az értelmező ma lényegében egy kategória, ha szétágazó is, nem akarja a történeti fejlődésre visszakereszkolni; különféle típusainak eredetét más-más forrásban keresi, s ezt hangsúlyozza is (57). Megvallom: a történeti mondattannak ez a „körüti ősmondatokkal” operáló módszere számomra sohasem volt megnyugtató, s most sem vált azzá; de jobbat nem tudok helyette, s nem mindig vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy a mondattani formák kialakulását tetten tudnánk érni az emlékes korszakon belül. Mindenesetre e műfajon belül a szerző kísérlete néha szolidabb és egyszerűbb megoldási módot kínál, mint elődeié (pl. 65, 67).

A kisebb kérdések közül csak említésszerűen térnek ki egyikre-másikra. Nem tartom értelmezőnek az ilyet: „A *téztát*, főleg a *krumplitéstát* szerettek” (39); s inkább ragtalan határozónak, mint értelmezőnek ezt a típust: „*Gyula, ugrásra kész*, mint sértett oroszlán”; és: „Bem, *ki utolsó* hagyta el a csatatér” (41). Nem érzem értelmezői mondatnak ezt: „*Azt a lektort, aki* nem a párt és az állam képviselője . . .” (54), a mellékmondat itt kijelölő jelzői értékű inkább. S Ráczhoz (MNY. LIII, 410) húznék ezek értékelésében: „. . . meg volt az a rossz szokása, hogy . . .” (55). — Még vizsgálándónak érzem a jelzői mellékmondatoknak azt a típusát, amely a főmondatban álló közelre mutató vagy határozatlan vagy visszaható névmást, illetőleg számnevet vagy melléknevet értelmezi. Ezek a mellékmondatok ugyanis nem a jelzőt, hanem épp ellenkezőleg: a jelzett szót fejezik ki mondat formájában. Például: „én is kíváncsi vagyok *valamire, amit* csak ön mondhat meg” = „én is kíváncsi vagyok *valami csak ön által megmondhatóra*” (a típus és anyaga az 53. lapon).

Egyebek: Merésznek tartom a mellérendelés fogalmát kiterjeszteni az önálló mondatokra (49. lap, jegyzet). — A dolgozatból kirívó mértékben formális kritériumokra alapozottnak látom azt a megállapítást, hogy két mondat viszonyát nem tartalmi, hanem főleg formai ismérvek döntenék el (50). — Nem jó csonkítani nyom nélkül az idézeteket; tehát: „Hát az élet vize volt ez a tó, mindent föltámasztó” (59) helyesen: „Hát az élet vize volt ez a tó . . ., mindent föltámasztó, . . .”.

Megróttak már érte, de nehéz leszöknom róla, mert tudományos fejlődésünk létkérdésének tartom, s ezért itt is föltennem a kérdést: a konkrét eredményen kívül előbbre vitte-e KÁROLYNAK e kiadványa módszertani fejlődésünket is, alkalmazza-e azt a sok jó szempontot, amelyet a dialektikus módszer kínál a szaktudományoknak? Úgy látom: nemcsak nem dialektikaellenes (l. egy korábban közölt idézetemet a 44. lap jegyzetéből), hanem — legalább szándéka szerint — tudatosan dialektikus a vizsgálódása. A nyelvi rendszer kiválasztott részletét, az értelmezőt, széles összefüggéseibe ágyazza, rendszerbeli környezetében vizsgálja, nem szakítja el sem kapcsolataitól, sem fejlődésétől. Mind arculatában, mind fejlődésében meglátja azt az ellentmondást, amely benne feszül (hogy kettős arculatú jelenség), s ezt nem eltüntetni igyekszik, hanem dialektikus ellentmondásnak felfogva, ellentétek egységének tekinteni; azon a ponton pedig, ahol a különféle előzmények egy közös kategóriává sűrűlnek, elismeri az új kategória kialakulását, azaz meglátja a fejlődésben a minőségi változást is.

Leíró vagy történeti tanulmány-e KÁROLYÉ az értelmezőről? Nehéz lenne megmondani. Nyelvészeti tanulmány; s a nyelv minden adott pillanatban rendszer, ma is az; de történetileg kialakult rendszer, amelynek fejlődésében a ma csak ideiglenes végpont, de egyben már kiinduló pontja a holnap változásainak is. Aki ezt meg tudja éreztetni, az lehet, hogy vétett a leíró és történeti szempont merev szétválasztása ellen; — de kétségtelenül a valóság javára vétett ellene.

DEME LÁSZLÓ

Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz

Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. 190 l. + 217 nyelvi térkép.

A felszabadulás utáni magyar nyelvjárási tanulmányok nagy része közvetve vagy közvetlenül az egész magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb munkájához, a Magyar Nyelvjárások Atlaszához csatlakozik (vö. MNY. LV, 434 kk.). Véleményem szerint ezeknek a munkálatoknak egyik legfontosabb eredményét tartjuk kezünkben VÉGH JÓZSEF Őrségi és hetési nyelvatlaszával.

VÉGH JÓZSEF mint CSÚRY BALINT tanítványa és munkatársa általános nyelvészeti érdeklődésen kívül — erre utal doktori értekezése: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935. — elsősorban a nyelvjáráskutatásra kapott ösztönzést mesterétől. Mind népnyelvi—néprajzi leírásokkal, mind tisztán nyelvészeti tanulmányaival derekasan kivette részét annak a közösségnek a munkájából, amelyet újabban „debreceni iskolának” szoktak nevezni. Jelentek meg cikkei a történeti nyelvjáráskutatás köréből is (vö. például Pais-Eml. 479—85, MNY. LIII, 284—9) az újabb időben, de eddigi munkásságának betetőzése kétségtelenül az Őrségi és hetési nyelvatlasz.

Ismeretesebben kevesebbet foglalkozom a bevezető tanulmánnyal; a rendelkezésemre álló tér nagyobb részét az atlasz térképeinek szentelem.

I

1. BÁRCZI GÉZA, a magyar nyelvátlasz-munkálatok irányítója írt előszót a kötethez. Ebben a táji nyelvátlaszok általános problémáiról ír, s méltatja VÉGH munkáját. VÉGH bevezető tanulmánya tizenegy fejezet, de aligha tekinthetjük egyszerű bevezetések atlasz megértéséhez, mert jóval többet nyújt ennél. Bár elvi fejtegetéseit mindig saját anyagához és problémáihoz kapcsolja, állandóan szemmel tartja a nemzetközi és hazai dialektológiai irodalom eredményeit, problémáit és módszerbeli eljárásait, kritikus szemmel foglal állást mind ezekben a kérdésekben, mind különösen a táji nyelvátlaszokkal kapcsolatos problémákban.

2. Az I. fejezet Táji nyelvátlasz — nagyatlasz címen a következőkről szól: ismerteti a magyar nyelvudományban felmerült táji nyelvátlasz-terveket (11—2), szól a táji nyelvátlasz feladatairól (12—7), ennek kapcsán a külföldi irodalom tükrében bemutatja a román és a német nyelvterületen végzett ilyen irányú munkálatokat. Külön szakaszt szentel K. JABERG nézeteinek (18—20), majd a készülő Magyar Nyelvjárások Atlaszának jellegéről (20—1), saját atlaszának céljáról és a MNyA.-hoz való viszonyáról ír (21—2). Megállapítja, hogy a táji nyelvátlasznak — így saját atlaszának is — többet kell nyújtania, mint a nagyatlasznak, persze nem azzal, hogy több kérdéssel dolgozik, hanem azzal, hogy nyelvi szociológiai (és részben biológiai), továbbá általános nyelvészeti szempontból pontosabb, részletesebb, kimerítőbb tájékoztatást ad.

Hosszú idő óta a vitatott s még ma sem eldöntött kérdést boncol a következő fejezetben (A nyelvjárások és nyelvjárashatárok). A nyelvjárások kérdésének vitája (23—6) a tagadók és az igenlők véleményének bemutatása és mérlegelése alapján VÉGH JÓZSEF számára ebben a mondatban zárul: „A helyi nyelvjárás . . . nemcsak a legkisebb nyelvjárasi egység, hanem a valóságban meglévő viszonylagos nyelvi egység” (26). A nyelvjárasi egységeket három csoportba sorolja (26—41), egyúttal olyan terminológiai javaslatot is ad, amit érdemes elfogadni és nyelvjárasi tanulmányainkban használni: helyi nyelvjárás, nyelvjárás, nyelvjárás csoport. A nyelvjárások elhatárolásáról szólva — a nyelvjárást tagadókkal szemben — hangsúlyozza, „hogy a lényeges és nem lényeges kérdésének eldöntésében csupán az lehet a szempont, hogy melyek a nyelvjárások elkülönítő sajátosságai. Egy-egy nyelvjárás csoporton belül egyes nyelvjárások néha egészen kis hangtani kérdésekben különböznek egymástól” (42).

A III. fejezet bemutatja az Őrségi és hetési nyelvátlasz kutatópontjait (43—6): körülbelül 500 km² területen, a nyugati nyelvjárás csoporthoz tartozó, Vas és Zala megyében fekvő 47 kutatópontot vizsgál; atlaszának hálózata teljes sűrűségű. Minthogy a térképek ismertetése során — helykímélés céljából — a kutatópontokra én is csak számmal utalok, felsorolom őket abban a sorrendben, ahogy a térképen szám szerint következnek:

1. Csörötnek, 2. Rábagyarmat, 3. Hegyhátszentmárton, 4. Ivánc, 5. Felsőmarác, 6. Farkasfa, 7. Kondorfa, 8. Viszák, 9. Órimogyorósd, 10. Szőce, 11. Zalaháshágy, 12. Szalafő, 13. Ispánk, 14. Kistrákos, 15. Szaknyér, 16. Hegyhátszentjakab, 17. Óriszentpéter, 18. Nagyrákos, 19. Pankasz, 20. Felsőjánosfa, 21. Zalalövő, 22. Csöde, 23. Szatta, 24. Dávidháza, 25. Kercaszomor, 26. Bajánsenye, 27. Kerkáskápolna, 28. Magyarföld, 29. Ramocsa, 30. Kerkafalva, 31. Kerkakutas, 32. Szentzserébet, 33. Magyarszombatfa, 34. Gödörháza, 35. Velemér, 36. Szentgyörgyvölgy, 37. Márokföld, 38. Nemesnép, 39. Lendvajakabfa, 40. Baglad, 41. Resznek, 42. Bödeháza, 43. Gáborjánháza, 44. Szűjártóháza, 45. Zalaszombatfa, 46. Belsőárd, 47. Külsőárd.

Ebben a fejezetben foglalkozik még az Őrségi és hetési lakosság életkörülményeivel (46—8), a IV. fejezetet pedig a gyűjtendő anyag kijelölésének problémáival tölti ki. Igen fontosnak és lényegesnek tartom azt, amit a törzskérdések (a minden magyar táji nyelvátlaszra kötelező kérdések) és a helyi kérdések arányáról ír. Saját atlaszában 100 törzskérdés és 178 helyi jellegű kérdés van, de véleménye szerint — már a gyűjtőmunka tapasztalata alapján — 2 : 1 vagy 3 : 1 arány a helyi kérdések javára bátran ajánlható volna minden táji nyelvátlasz számára. Atlaszának 278 kérdése így oszlik meg: 82 hangtani, 136 alaktani, 60 szóföldrajzi kérdés. A térképek áttanulmányozása engem is arról győzött meg, amit maga a szerző is kiemel a bevezető tanulmányának ezen a helyén, hogy hasznosabb lett volna kevesebb jelenséget vizsgálnia, de bővebb példatárral. A következő táji nyelvátlaszok ebből is okulhatnak. „Az ÓHA. hangtani és alaktani szempontból — olvashatjuk még ebben a fejezetben — kb. olyan gazdag anyagú, mint a MNyA. (a helyi érdekű jelenségeknek és példaszavaknak az aránya még nagyobb), a szakszókincs és az alapszókincs szempontjából azonban lényegesen kevesebbet nyújt, mégis szóföldrajzi szempontból is sok érdekes problémára rámutat a 60 lexikális jellegű kérdés” (56).

A következő fejezet az anyaggyűjtés elvi kérdéseivel foglalkozik, s egyik szakaszának az a problémája, hogy a parole vagy a langue tanulmányozása-e a célja a nyelv-atlasznak (57—67). — A GILLÉRON eljárásával szemben DAUZAT és az új francia nyelv-atlaszok felfogásával megegyezően azt hangsúlyozza, hogy a merev impresszionista módszer még nagy elővigyázatossággal alkalmazva sem kielégítő; a nyelv-atlasznak a közösség nyelvét kell tükröznie. Ez a felfogása a MNyA. munkaközösségének is, amely közösségnek VÉGH is tagja. — E fejezetnek A nyelv élete a gyűjtés tükrében című szakaszában (67—87) azokat a szempontokat vizsgálja, amelyeket az atlasz készítőjének szem előtt kell tartania, hogy az atlasz lapjain tükröződő kép hű képe legyen a valóságnak: szól a társadalmi szempontú vizsgálatokról, a nyelvtörténeti és a nyelvi biológiai szempontokról, a köznyelvi hatás és a nemek szerinti különbségek figyelembevételéről és arról, hogy az egyes nyelvi alakok társadalmi értékének megállapítása milyen fontos és sokszor milyen nehéz. — Az adatközlőkkel kapcsolatos problémák fejtegetése és saját adatközlőinek bizonyos nyelvi jelenségekre vonatkozó, szó szerint idézett nyilatkozatai zárják le ezt a szakaszt s egyúttal ezt a fejezetet.

Egy-egy rövid fejezet tárgyalja a hangjelölést, az adatok közlésmódját és — mintegy összefoglalásul — az atlasz elkészítésének történetét.

A hangjelöléssel kapcsolatban elvibe jellegű megállapítások csak az impresszionista és a sematizáló feljegyzésmódról szóló szakaszban vannak (88—9), e fejezet nagyobb része (89—93) gyakorlati kérdéseket tárgyal. Az adatok közlésmódjáról szóló fejezetben védelmébe veszi a szemléltetést a pusztán adatbeírással szemben; a szemléltetés kérdése a térképek ismertetése során visszatérek. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a térképeken egyenrangú változatként közölt adatok sorrendjéből ne vonjon le az olvasó különösebb következtetéseket.

3. A térképlapok használatát megkönnyítő jegyzetek (103—40) töltik ki a IX. fejezetet. Ebben a térképlapok kommentálásának szükségességéről ír, de ő maga kommentárokat nem ad, csupán jegyzeteket „a nyelvjárás-kutatásban kevésbé jártas olvasók” számára. Ezek a jegyzetek felhívják a figyelmet az egyes térképek témájára vagy témáira, nyelvjárási és nyelvtörténeti összehasonlító anyagot, adatokat közölnek, valamint irodalmi utalást is kapunk, ez utóbbi azonban pusztán tájékoztató jellegű. — A X. fejezet bő német nyelvű kivonat (141—54). A függelékben felsorolja a községekre és az adatközlőkre vonatkozó adatokat (155—63): közli a település lélekszámát, a gyűjtés és az ellenőrzés idejét, az adatközlők nevét és életkorát, valamint azt, hogy az ellenőrzésbe kiket vont be; az adatközlő foglalkozását csak akkor tünteti fel, ha nem földműves. Felsorolja a kutatópontok hivatalos nevét és belső elnevezését (164—5), majd közli a kérdező mondatokat (166—73).

Mint hogy a kérdések pontos és helyes megfogalmazása és egyértelmű feltevése rendkívül fontos a felelet szempontjából, érdemes alaposan megnézni VÉGH kérdéseit. Úgy találom, hogy csak néhány megjegyzést tehetek. — Az 1.c) kérdés (175. térkép): „Ha elfogyott lent a kukorica, akkor . . .”. Erre azt kellene felelni (és úgy látszik, felelték, is), hogy „. . . (felmegyünk a) padlásra”. De vajon ez-e a legtermészetesebb felelet? (El kell azonban ismernünk, hogy az előbbi kérdések megteremthették azt a szituációt, amelyben természetes ez a válasz.) — A 4. kérdés (176. térkép): „Mi a neve a tető kiálló szélének, ahova az ember eső esetén [!] behúzódik?” Ez két különböző dologra kérdez. A tető kiálló része *eresz*, és eső elől behúzódik az ember az *eresz alá*, az *eresz aljába* vagy a *csepegő alá* stb. Vajon nem a kérdés az oka a sok változatnak? — Sok a kiegészítéses kérdés, vagyis hogy a kérdező egy vagy több bevezető mondatnál konstruál egy fiktív *mezőt*, utolsó mondatát befejezetlenül hagyja, s a ki nem mondott szót az adatközlőnek kell kimondania. Nem feltétlenül szerencsés az sem, hogy igekötő nélküli igére igekötővel kérdez úgy, hogy a gyűjtő kimondja az igekötőt, az adatközlő meg magát az igét. — A 155. kérdés (111. térkép): „Mi a herélt bikának a neve? Felelet: *tino*, *ökör*. A szomszédnak van egy szép pár . . .”. És ha kiegészítésként *tinója* alakot kap? Talán a bevezető kérdésen lehetne változtatni ezzel a betoldással: „. . . , amikor már három-négy vagy négy-öt éves?” — 182. kérdés (187. térkép): „Mi a hímkaeca neve?” Helyes-e, jó-e ezt így kérdezni? Különösen a feleletek ismeretében, a térkép adatai alapján kérdezhetjük: jó volt-e ez a kérdés? Nem a kérdés sugallta a *hímreca* típust? — 228. kérdés (11. térkép): Az előző kérdés így hangzik: „Milyen ízű az az étel, amibe cukrot teszünk?”, s az erre adott felelet után következik: „A szüleimre is mondom, hogy van nekem jó . . .”. Feltétlenül a várt feleletet kapjuk (*édesanyám*)?

A bevezető kötetet különféle jegyzékek zárják le: A térképek jegyzéke számszerűen; itt feltüntetni a rákérdező mondat számát is (174—5). A nem közölt térképek betűrendes jegyzéke annak megokolásával, hogy miért nem közölte őket (176—7).

A címszavak betűrendre jegyzéke (178—80). Az Órségi és hetési nyelvatlasz anyagának tárgymutatója (181—6). Rövidítések jegyzéke (187).

A bevezetés ismertetésében nem előre feltett szándékból tartózkodtam kritikai megjegyzésektől, hanem azért, mert VÉGH JÓZSEF elvi kérdésekben azt a nézetet képviseli, amelyet a magyar dialektológia művelői, különösen a nagy magyar nyelvatlasz munkatársai tíz éves gyakorlati tapasztalat és számos elvi vita után közösen alakítottak ki. Hogy ennek a szerintem is helyes elvi magatartásnak milyen gyakorlati eredménye látszik magukon a nyelvi térképeken, azt a térképlapok részletesebb ismertetésével próbálom megmutatni.

II

VÉGH JÓZSEF atlaszának 217 térképe a magyar nyelvjárástani irodalomnak olyan eredménye, amelyre nemcsak dialektológiai, hanem általános nyelvészeti tanulmányok is állandóan hivatkozni fognak. Olyan érdekes, sőt érdekfeszítő kép bontakozik ki szinte minden lapon, hogy nagyon örülnék, ha ismertetéséből az olvasó is látná, mit jelent ez a munka a nyelvtudomány számára.

Térképeit a vizsgált témák szerint csoportosította: hangtani, alaktani és szóföldrajzi lapokat szemlélhetünk az atlaszban. Bár egy-egy térkép több jelenség vizsgálatára is alkalmas, ismertetésében általában a szerzőtől is főtémának megjelölt problémára irányítom a figyelmet.

A) Hangtani kérdések

I. A labiális *ü-zést* szemlélteti hat térképlap: 1.: *ing*, 2.: *ingemet* [a bevezető kötet 104. lapján: *ingétt!*], 3.: *idő*, 4.: *mieink*, 5.: *kifizetik*, 6.: *hiszem* [ellenpélda]. — Az 1. és a 2. térkép túlnyomóan *ü-ző* alakjai — amennyiben csak a térképek főtémáját nézzük — határozott nyelvjárási egységre mutatnak. Az 1. térkép adatai azonban azt is elárulják, hogy a köznyelvi *ing* alak behatolása igen nagymértékű. Az *üng*-félékben is — minden bizonnyal — nyelvjárási sodott köznyelvi formát kell látnunk az eredetibb *ümg*-gel szemben. A köznyelvi alakbehatolása csaknem 50%-os. Ezzel szemben az archaikusabb régi formának az egyeduralmát is megtaláljuk a következő pontokon: 12., 15., 19., 22., 29., 30., 31., 32., tehát a kutatópontok hatodán. — Sokkal egyöntetűbb a 2. térképlapról leolvasható kép: az uralkodó *üngömet* alakkal szemben az *ingemet* csupán az 1., 6., 18., 25. és 38. kutatóponton fordul elő, de ezeken is most terjedő új alaknak van jelezve. — A két térképlap közötti eltérés alaposabb vizsgálatot is érdemelne.

Jóval bonyolultabb a 3. térkép *idő* 'Wetter' címszavával. A kutatóterületen eredetibbnek látszó *üü* egyeduralmát csupán a 2., 8., 33., 40. és 42. ponton találjuk, bár kétségtelen, hogy a kutatópontok többségén ez az alak, a terület északkeleti foltján pedig (5., 9., 10., 11., 20., 21., 22a.) a másutt elő sem forduló *üüü* a főváltozat. Az *üü* több helyen egyenrangú, másutt mellékvariánsként él, a legköznyelviibbnél látszó *üüü* pedig csak az 5., 9., 10., 11., 16., 20., 21., 41. ponton fordul elő, a 10.-en egyenrangú, a 16.-on egyetlen alakként. Mind ezen a térképen, mind a továbbiak közül több lapon is szépen megfigyelhető a köznyelvi alakok előretörése. Az atlaszban újnak, köznyelvi hatásra terjedőnek jelzett alakok helyes értékelése igen kényes feladat, minthogy — ez közismert és sokszor elmondott tény — a köznyelvi alakok általában ismeretesekek a nyelvjárást használók számára; csak az a kérdés, hogy mennyire használják. — A 4. térkép *mieink* címszava inkább alaktani problémát világít meg, bár az *ü-zésre* sem közömbös, hogy három kutatóponton (12., 26., 35.) még főváltozatként él az *ü-ző* alak. Elavulóban levő vagy elavult nyelvelemként jelentkezik még néhány ponton, de az uralkodó alak a *mijenkek*. A köznyelvinek megfelelő *mijeink* csupán a 17. és a 21. ponton fordul elő terjedőben levő új változatként. — Az 5. térkép *kifizetik* címszava szemléltetés nélkül is jól tükrözi az *ü-ző* (*küfüzetik*) alakok túlsúlyát. A 6. ponton látható, ritkának jelzett *kifizetik* egyedül áll az egész területen, de a teljesen köznyelvi *kifizetik* alak több helyen is megtalálható részint egyenrangú változatként, részint terjedőben levő új alakként.

A 6. térkép a labiális *ü-zés* ellenpéldájaként szerepel. A *hiszem* címszó *hiszém* változatával szemben csak a 42., 43. és 44. ponton találunk *hiszöm* alakot.

Egy munka ismertetőjének nem lehet feladata az ismertetett műben közzétett tények értelmezése, különösen nem, ha a szerzőnek sem volt szándéka atlaszának feldolgozása. Arra azonban rá kell mutatnom, hogy ennyi példa alapján nehéz is volna az órségi és hetési nyelvjárás eme jelenségéről érdemben nyilatkozni. Azt, hogy kevés

számú példán mutat be egy-egy jelenséget, a továbbiakban is kifogásolni lehetne, ha maga a szerző nem mutatott volna rá a bevezető tanulmányban, hogy művének ezt a fogyatékosságát ő maga is látja, s a következő táji nyelvtalaszok számára azt ajánlja, hogy inkább kevesebb jelenséget vizsgáljanak, de nagyobb példaanyagot.

2. Az illabiális *i*-zést az ő atlaszában egyetlen térkép szemlélteti: 7.: *üzekedik*. Ez az egy térkép szépen mutatja az *i*-ző formák határozott földrajzi megoszlását: északon és északkeleten egyeduralmukodók, a terület közepén (22., 23., 31., 33., 35.) *ü*-zőkkel váltakozva fordulnak elő, délen egyáltalán nem. De vajon mit mutatna három-négy másik szó térképe?

3. A labiális *ö*-zést négy térkép alapján vizsgálhatjuk: 8.: *szemem*, 9.: *ütötte*, 10.: *édes*, 11.: *édesanyám*. Ezek közül három meglehetősen egyöntetűséggel mutatja, hogy a vizsgált területnek csak a legdélibb részén van *ö*-zés. A *szömöm* csak a 42., 43., 44., 45., 46. és 47. kutatóponton, az *védős* és az *védősanyám* csak a 42., 43. és 44. ponton fordul elő. A 9. térkép adatai szinte egyértelműen az *ütöttö* formát hozzák, ez azonban az *ö*-zésnek különleges esete. A változatok: 21. [*ütötté*], továbbá a 39., 41., 42., 43. és 44. kutatópont adatai — érdekes módon — a déli pontokon mutatják a köznyelvihez közeledő alakok feltűnését. Ez is azt bizonyítja, hogy a helyi rendszerben sem azonos jelenségről van szó.

4. A 12—19. számú térképek a zárt, rövid *i*-zés példáinak földrajzi eloszlását szemléltetik a következő címszavakkal: 12.: *szép*, 13.: *négy*, 14.: *szegény*, 15.: *kenyér*, 16.: *átmennének*, 17.: *tegyétek*, 18.: *ettél*, 19.: *koldus*. — E nyolc térkép adatai kétségtelenül hagynak afelől, hogy helyes-e a zárt, rövid *i*-zö tendencia elnevezés erre a jelenségre. A *szép* egyöntetűen diftongusos jelentkezése (*szie̞p* stb.) az egész kutatóterületen, a *négy i*-zéssel (tehát zárt, h o s s z ú *i*-zése) a Rába mentén, diftongusos jelentkezése a többi kutatóponton azt mutatja, hogy zárt, rövid *i*-zés nincs hangsúlyos szótagban (de vö. 10.: *édes* és 11.: *édesanyám!*). Nyilván e jelenséggel kapcsolatban is az a baj, hogy kevés a példa. — A *szegény* lapja viszont a terület északkeleti sarkában jelentkező kettőshangzós alakokon kívül (5., 9., 10., 11., 16., 20., 21., 22a. pont) a második szótag rövid *i* hangját mutatja uralkodónak. A *kenyér* (15. térkép) lapjának zsúfoltan bonyolult tényhelyzete is csak azt árulja el, hogy ebben a szóban sincs zárt, rövid *i*-zés. — A jelenségnek toldalékokban való jelentkezését szemlélteti három térkép (16.: *átmennének*, 17.: *tegyétek*, 18.: *ettél*). Mind a három meggyőzően mutatja, hogy az északkeleti folt kivételével, ahol diftongussal találkozunk, uralkodónak tekinthetjük a rövid *i*-s alakokat. Még a *koldus* lapján (19. térkép) is ennek az északkeleti foltnak a legszélén (11., 20., 21., 22a. pont) van *kuđiđs* típus. Kérdés azonban, hogy a köznyelvi alakokkal való szembenállás alapján megállapított „tendenciák” megengedik-e, hogy ezt a szót a többivel együtt tárgyaljuk.

5. A többtagú szavak végén jelentkező zárt *u*-zást és *ü*-zést szemléltető térképlapok (20.: *hordó*, 21.: *szőlő*, 22.: *vetelő*, 23.: *sarló*, 24.: *tarló*, 25.: *pokróc*) egymás mellé állítva szinte teljesen azonos képet nyújtanak a földrajzi elterjedésről. A *szőlő* és a *vetelő* lapjának bonyolultságát sem a főtema bonyolultsága okozza, hanem a két szóban megfigyelhető más jelenség: a *szőlő* lapján az első szótag magánhangzójának meg a szó belsőjében levő *l*-nek a viselkedése, a *vetelő* lapján pedig a második szótag magánhangzója a szóbelseji *-l-*, továbbá szóföldrajzi eltérések. — Az általánosnak látszó *u*, *ü* mellett az északkeleti foltban diftongusokat találunk. — A *sarló* és a *tarló* (23. és 24. térkép) fő mondanivalója mellett felhívnam a figyelmet mindkét szó első szótagjának egyöntetűen *o*-val való jelentkezésére. — Bár történetileg más eredetű és fonetikailag sem azonos helyzetben áll a *pokróc* (25. térkép) második szótagjának magánhangzója, a rendszeresség szempontjából — úgy látszik — azonosan viselkedik az előbbi lapokon bemutatott szavak szóvégi magánhangzójával. A kettőshangzós alak ebben a szóban is az északkeleti folt sajátja.

6. Ugyanezen az északkeleti foltban jelentkezik a diftongusos *eváduđta* típus a terület többi pontján uralkodó *eváduita* típussal szemben az *l*-lel kapcsolatban jelentkező zárt, rövid *u*-zást szemléltető egyetlen térképen is (26. térkép: *elvállatta*).

7. Az *á* előtti *a* viselkedése, az *á* utáni *o*-zás. — A 27. térkép ([a gatyának a] *korca*) a nyelvjárási *pártázattya* szó alakváltozataival az *á* utáni *o*-zást szemlélteti: a kutatópontok többségén az utolsó előtti szótag magánhangzója *o*, az északkeleti foltban inkább *g*, bár szórványosan délen is találunk *g*-t, illetőleg *g*-t. — A 28. térkép: *vasárnap*,

a 29.: *vargánya* és a 30.: *barázda* elvileg mindkét jelenséget szemléltetné, a *vasárnap* és a *vargánya* szemlélteti is, de a *barázda*, minthogy a torlódó mássalhangzóval kezdődő alaktipusok látszanak uralkodóknak, s minthogy a *bérázdo*, *bérázno* csak a 28., 33., 34. és 35. ponton jelentkezik fő- vagy legalábbis egyenrangú változatként, ez a lap főként az *á* utáni *o*-zás szemléltetésére alkalmas. Ezt a jelenséget még a leginkább köznyelvi *barázdo* típus is mutatja; ez egyébként egészen szórványos: a 10. ponton egyenrangú változat, a 14. és 20. ponton most terjedő új alak, a 27. ponton (*barázda* alakban) egészen új, még meg nem gyökeresedett köznyelvi forma. — A 31. térkép (*csalán*) igen bonyolult (12 szemléltető jell), és az előbbiekkal nem párhuzamos képet mutat.

8. A nyílt *é*-zést három térkép mutatja be: 32.: *megvirrad*, 33.: *hirtelen*, 34.: *kilincs*. — A 32. lapon nincsenek szemléltető jelek, de így is első pillanatban láthatja az olvasó, hogy a főtípus az egész területen *mégvérad*. Az *i*-vel, de ugyancsak rövid *r*-rel hangzó alakok az 1., 2., 3., 4., 7., 9., 11., 12., 27., 29. és 44. kutatópont kivételével egyebütt szintén megtalálhatók mint terjedőben levő új formák, egyenrangú változatként a 23. ponton. Sem statisztikailag, sem földrajzilag nem azonos ezzel a *hirtelen* lapján tükröződő kép. Ezen a térképen a szemléltető jelek még világosabban feltüntetik a nyelvi helyzetet, mint az előbbin a puszta adatbeírás. A Rába menti *mégvérad* típussal ezen a lapon a *hirtelen* típus áll szemben, egyébként azonban csak a legdélibb terület (41.—47. kutatópont) mutat összefüggő *é*-ző foltot. A *kilincs* lapja ismét más képet tár elénk: a *kélencs* változat csupán az 1. és a 2. ponton kizárólagos, Velemér vonalától délre még változatként sem fordul elő. Érdekes, hogy a legdélibb sarokban (42., 43., 44. és 45. pont) *kelincs* a fő-, illetőleg egyedüli változat, mégpedig éppen *kilincs* formát használó települések közvetlen szomszédságában, Szentgyörgyvölgyétől délre, a Kerkától nyugatra.

9. A következő térképek (35—64.) különféle hangtani jelenségeket szemléltetnek, olyanokat, amelyeket a szerző nem fogott össze egy-egy tendencia címén. A legtöbb ezek között is — természetesen — több jelenség elterjedésének megfigyelésére alkalmas, de ezeken is egy-egy főtéma van kiemelve. Hogy mi a főtéma, azt a bevezető kötet 109—14. lapjain található jegyzetekből tudhatjuk meg. — Vannak e lapok között egyszerű, élesen kirajzolódó határvonalat mutató (pl. 35.: *kulesot*), bonyolult és még bonyolultabb térképek (pl. 38.: *halánték*, 39.: *hétjő*, 40.: *kesztyű* stb.).

10. Említettem már, hogy a nyelvátlasz elvi kérdéseiben VÉGH JÓZSEF véleménye megegyezik hazai nyelvészeink véleményével. Munkájának tervét és megvalósítását is a MNyA. munkatársaként a nyelvföldrajzi kutatások legkiválóbb szakembereivel állandóan kapcsolatot tartva készítette el. Hangtani problémákat tárgyaló térképlapjainak átvizsgálása után mégis fel kell vetnem egy kérdést a táji nyelvátlaszokat illetően.

Kétségtelen, hogy a táji nyelvátlaszoknak sajátos funkciójuk van a nagyatlaszokkal szemben. Ezt a funkciójukat azonban: a nyelv életének, mozgásának aprólékos pontosságú ábrázolását nem tölthetik be még a VÉGH JÓZSEF javasolta, a helyi kérdések javára 3 : 1 arányban összeállított kérdőív segítségével sem. Ha arra törekszünk, hogy előre meghatározott nyelvi (hang- és alaktani) jelenségeket vizsgáljunk, akkor kevés kérdéssel, kevés példaanyaggal nagyon kevésre megyünk. Akkor a táji nyelvátlasz az aprólékos vizsgálatra alkalmas anyag helyett csak újabb kérdőjeleket vetít elénk. Ez természetesen nem VÉGH JÓZSEF munkájának kisebbitése. Művének kétségtelenül pozitív eredményei mellett a táji nyelvátlasznak mint műfajnak ez a negatívuma sem derült volna ki az ő atlasza nélkül. Lehet-e segíteni ezen? Azt hiszem, igen. Az egyik út a csak fogalomra kérdező kérdőív használata. Két-háromszáz fogalom nevének begyűjtése egy kisebb terület minden településén módot adna hangtani és alaktani vizsgálatokra is, természetesen erősen korlátozott mértékben. A másik út az, amire VÉGH is utal a bevezető tanulmányban: kevesebb jelenséget vizsgálni nagyobb, sőt nagy példaanyagon. A nyelvföldrajzi vizsgálatnak én még azt az útját-módját is elképzelhetőnek tartom — és gyümölcsözőnek is —, hogy a kiválasztott területen egyetlen jelenségnek (például a zárt, rövid *i*-zésnek vagy bármi másnak) lehetőleg teljes példaanyagát felgyűjtsük minden lakott helyen. Egy ilyen gyűjtésből persze csak az eltérően viselkedő, de csak a főszempontot tekintve eltérően viselkedő szavak és alakok kerülnének térképre, a minden kutatópontra egységesen jelentkezőket nem kellene térképezni. Ilyen módon — ha több jelenségatlaszt is készítünk ugyanarról a területről — a statisztikai és földrajzi eredmények kombinálásával pontosabban meghúzhatjuk a határokat, az egyes jelenségek földrajzi eloszlásáról pedig egészen pontos képet kapunk. De még az efféle

korrekciós eljárásnál is fontosabb, hogy nyelvjárasterületeink egy-egy pontját monografikusan feldolgozzuk. A nyelvatlasz nem pótolja a monográfiát, de a táji nyelvatlaszok kérdőívének összeállításában mérhetetlen segítséget nyújthat egy alapos monográfia.

B) Alaktani kérdések

1. Tótan. — A 65.: *savanyúan* és a 66.: *keserűen* térkép főtémája az, hogy az *n* határozórag *-an*, *-en* vagy *-n* alakban járul-e a tőhöz. A két lap szemléltetésében is ezt kellett volna kiemelni s a szemléltető jeleket egységesen megválasztani mind a két lapon, hogy — ha már szemléltetünk — világosabban szembe tűnjék az eltérés vagy a párhuzamosság a két lap között. Nagyjából így is van ez, de minthogy a *keserűen* lapjának hat jelével szemben a *savanyúan* lapján kilenc jelet kell figyelni, nehéz a két térkép egyidejű áttekintése. Az adatok úgyis be vannak írva a térképre, tehát szemléltetni elég lett volna valóban csak a főtémát, vagyis mindkét lapon két-két szemléltető jel alkalmazásával érte volna el a szemléltetés igazi célját. Így annyi minden más szempontot is szemléltet, hogy a főtéma elsikkad. — Általában: a szemléltetés csak akkor okolható meg, ha valóban megkönnyíti az atlasz használatát, hiszen az elmélyült kutatás számára úgysem pótolja az adatbeírást.

A 67.: *tehén*, 68.: *szekér*, 69.: *kerék*, 70.: *kézzel* térkép a *tő* magánhangzójának (a köznyelvi *é*-nek megfelelő hangnak) a mennyiségi és minőségi megoszlását mutatja be. A 67. és a 69. lap szinte egyeduralkodónak mutatja a rövid, nyílt hangot (*tehen*, *kerek*), de a már többször is kiemelt északkeleti foltan a *keriék* típus uralkodik, a *tehièn* valamivel nagyobb területen jelentkezik, de mindenütt csak mellékváltozatként. — A 68.: *szekér* lap szemléltetés nélkül is világosan mutatja a diftongusos alak egyeduralmát, viszont a *kézzel* lapjának tarkasága nem vág egybe sem a *tehén*, sem a *kerék* helyi változatainak földrajzi eloszlásával. Persze, más a fonetikai helyzet is, de erről a négy térképről ennek a tőtípusnak a földrajzi eloszlását nem tudjuk megállapítani, csak azt, hogy a bemutatott példaszók alapján is mennyire bonyolult a helyzet. — Ez is támogatja a jelenség-táj-atlaszra vonatkozó elképzelésemet.

A bevezető kötetben (115. lap) olvasható jegyzetek szerint a 71.: *sarjú*, 72.: *hosszú* és 73.: *könnyű* térképlap azt mutatja, hogy milyen szívósak a hagyományos nyelvjárási alakok. Valóban: a *sari* mellett csupán a 20., 21. és 42. ponton találunk terjedőben levő új alakként *sargyu* formát, de már a szintén túlnyomó többségben levő *hosszi* mellett gyakrabban (a 7., 9., 10., 12., 13., 17., 18., 20., 21., 23., 25., 33. és 37. ponton) *hosszu*-t. Még nagyobb, az egész területen megtalálható a köznyelvi behatolás a 73.: *könnyű* térkép tanúsága szerint, amely a mindenütt főváltozatként közzétett hagyományos nyelvjárási *könnyig* mellett minden kutatópontra terjedőben levő újnak (néha egyenrangú változatnak) jelzi a *könnyü*-t is. Egészen új, még meg nem gyökeresedett alaknak csak a 29. kutatópontra jelzi a szerző a *könnyü*-t. E lap tarkaságának előidéző okaként a *könnyü* szónak a szókincsben elfoglalt helyzetén kívül nyilván szerepe van a hagyományos nyelvjárási forma alaktani felépítésének is.

A 74.—88. térkép a *jön*, *szó*, *nyő*, *hív*, *szív* igék nevezetesebb tótani kérdéseit mutatja be, bár természetesen ezeken is számos más jelenség is tanulmányozható. Így például a *jön* ige egyöntetű *gy*-zése minden határozott igei alakban, amellyel szemben a bizonyos mértékben elszigetelődött igenévi alak (78.: *jövö* [héten]) *jöví* és *jövíü* típusú formája igen nagy mértékben el van terjedve az egész területen. — E térképek adatait kissé részletesebben ismertette a következőkre hívnám fel a figyelmet: A 74.: *jön* lap szerint a vizsgált terület nagyobb részén *gyün* az uralkodó forma, a Kerkától nyugatra uralkodó vagy a *gyün*-nel egyenrangú változat a *gyüön*. A *gyün* csak az 1. és 6. ponton kizárólagos, változatként is csak a 47. ponton fordul elő. A paradigma többi bemutatott alakja (75.: *jövök*, 76.: *jönnék*, 77.: *jöttek*) valamivel bonyolultabb képet tár elénk, de a tőváltozatok földrajzi megoszlása lényeges vonásaiban megfelel a 74. térképen látható képeknek.

A 79.: *szó* lappal kapcsolatban újra rámutatnék a szemléltetés kérdésére. Nem lehetett volna-e ezen a lapon a *szüön* alaknak ugyanazt a szemléltető jelet választani, mint a 74. lapon a *gyüön*-nek? Érdekes lett volna első tekintetre látni, hogy ez az alaktilag azonos felépítésű két alak hogyan felel meg egymásnak földrajzilag. Ezt persze így is meg lehet állapítani, de ha a szemléltetés célja az atlasz használatának megkönnyítése, ilyen esetekben a szerkesztés során feltétlenül igyekezni kell arra, hogy az azonos típusú alakok azonos jeleket kapjanak. — Egyébként a *szó* lapja azt mutatja, hogy a *szüön* típusú alak a legelterjedtebb, a kutatóterület „Kernlandschaft”-jának domináló formája. A köznyelvihez leginkább közelálló *szüö*, *szüü* típus a 6. ponton egyetlen, a

2., 10., 13. és 16. ponton terjedőben levő új, a 47.-en egyenrangú variánsként élő alak. Az egyik legészakibb ponton ritkának jelezve előfordul a *szű* is, ami az egész Dunántúlon ritka lehet. A *szőj* alak az északi, a *szűőj* a déli kutatópontokra jellemző, a *szőj*-höz szerkezetileg közelálló *szűj* is északon (2. kutatópont) fordul elő főváltozatként.

A 80.: *szövök* térkép egyetlen kutatópont kivételével *-j-s* tőalakot mutat. A 20. ponton terjedőben levő újnaki jelzi a szerző a *szövök* alakot. Az első szótang magánhangzójának minősége és mennyisége tekintetében a 2. pont *szűjök* és az 1., 3., 4., 5., 8., 9. és 10. pont *szőjök* alakjával szemben a terület többi részén a *szűőjök*, *szűjök* típus az uralkodó, sőt a 8. ponton is egyenrangú változatként áll a *szőjök* mellett. — A *-j-s* tő egyeduralma megtörik a többes számú harmadik személyben (81.: *szőnek*). A *szűőjnek* típus ugyanis csupán négy déli kutatóponton (42., 43., 44. és 45.) fordul elő, egyébként a *szűőnek*, *szűjnek* típus az uralkodó. A 2. kutatóponton felső nyelvválású tőhangzót találunk első helyen írt egyenrangú változatként: *szűnek* ~ *szűőnek* (vö. a 79. és 80. lapot is).

A *nyő* lapján is (82. térkép) jó lett volna az azonos szerkezetű alakok szemléltetésére a *sző* lapján szerepeltekkel egyező jeleket használni. Vannak ugyan azonos jelek is, de az a jel, amely ott *szű-t* jelöl, itt *nyűj*-t, amely ott *szűőj-t*, itt *nyűőj*-t (ami éppen magyarázható). Ha szemléltetünk az atlaszban, ezek a szempontok — ismétlem — nem lényegtelenek. — Egyébként ennek a lapnak a képe meglehetősen azonos a *sző* térképén láthatóval. Jó lett volna, ha a *sző* ige másik két alakjának térképeit összevethettük volna a *nyő* ugyanilyen alakjainak térképeivel, ezt azonban nem tehetjük meg, mert a *szövök* és *szőnek* lapok témájának nincs megfelelője (nem közölte; vö. bevezető kötet 177), csupán a *nyőttem* alak szerepel, amely így önmagában is értékes ugyan, de csak a *meghívtam* lapjával lehetne egybevetni (87. térkép), ha nem volna túlságosan nagy a különbség a két igealak viselkedése között. Így is megfigyelhetjük azonban, hogy a *nyűőjtem*-nek megfelelő *mekkhívtam* szintén néhány déli kutatóponton fordul elő. A 84.: *meghív* térkép is az *-n-es* alak (*mekkhin*, *mekhin*) túlnyomó többségét mutatja, mint a 79. és 82. térkép. Az északi széleken a *mekhi* van többségben, Nemesnéptől délre viszont a *mekhi* típus egyeduralmodó (magán Nemesnépen még *mekhin*). — A *meghívok* és a *meghívnek* lapjait (85. és 86. térkép) összevethetjük a *szövök* és a *szőnek* lapjaival (80. és 81. térkép). Ahogy a *szövök* lapján egyeduralmodó a *-j-s* tő, ugyanúgy a *meghívok* lapján is, sőt az ottani egyetlen *szövök*-nek sincs megfelelője; s ahogy ott a többes számú harmadik személyben csupán négy déli kutatóponton találkoztunk *-j-s* tővel (42., 43., 44., 45. pont), ugyanúgy a *mekkhívtam* itt is csak ezen a négy ponton fordul elő. — Ezt látva még inkább sajnálhatjuk, hogy a szorosabban összetartozó *sző* és *nyő* megfelelő alakjainak elterjedését nincs módunkban vizsgálni. Hiszen a 88.: *szívnek* térképnek a 42., 43., 44. és 45. kutatóponton található *szíjnik* adatai is arra mutatnak, hogy lehet határozott vonalakat is meghúzni a nyelvi térképen.

2. Képzők, képzőbokrok. — A 89.: *disznóölés*, 90.: *disznóölésre*, 91.: *sorozás*, 92.: *sorozásra*, 93.: *vetés*, 94. [hibásan: 4]: *vetéskor* térképek az *-at*, *-et*, illetőleg az *-ás*, *-és* (o: *-is*) képzők megoszlását mutatják. — Megint csak a szemléltetés ellen vagyok kénytelen kifogást tenni. Ha e lapok mondanivalója — a bevezetés 116. lapján expressis verbis ez áll — az *-at*, *-et*, illetőleg az *-ás*, *-és* képzők megoszlása, mi szükség van a *disznóölés* térképen az *-et* képzős alakra két szemléltető jelet, az *-és*-nek megfelelő képzőjű alakra meg éppen háromat kreálni. — Ez a három pár lap különben rendkívül érdekes, azonos témája ellenére is más-más tanulságokat rejt. A *disznóölés* és a *disznóöllet* típus szinte minden ponton párhuzamosan él egymás mellett, a *sorozás*, *sorozat* alakpár közül az *-at* képzős az uralkodó, de szinte minden ponton mellékváltozatként él az *-ás* képzős is. Ezzel szemben a *vetés*, *vetet* alakpár közül az *-et* képzős csak a 18., 23., 24. és 46. ponton fordul elő mint ritka vagy kiháló változat, egyébként *vetis*. Az alapalakok és a ragozott alakok párhuzamosan, azonosan viselkednek a *disznóölés*, *disznóölésre* és a *sorozás*, *sorozásra* esetében; meglepően megfordul a kép a *vetés*, *vetéskor* lapjainak tükrében: a *vetéskor* lapon az *-et* képzős alakok uralkodnak!

A 95.: *hőjűvés* lap témája a nomen acti kifejezése. A területen használatos két típus (*-át* képzős, illetőleg *-átik*, *-átik* képzőbokkal alakult formák) földrajzi megoszlását valóban szépen szemlélteti a térkép. A Kerka mellékén van az átmeneti zóna. A „szabályos”, iskolai példaként bemutatható nyelvjárási határt az északkeleti folton egyetlen kutatópont (a 15.) veszi semmibe: *-át* képzős környezetben egyenrangú, sőt első helyen hozott változatként *hűjűjűtik* áll. A 40. és 41. pont szintén átmeneti zónának látszik — persze nem tudjuk, mi van keletebbre —, de a 43. pont olyasmi, mint a 15.

A 96.: *darázs* lap voltaképpen szóföldrajzi térkép, mert a 'Wespe' jelentésű *szakadik*-nak és változatainak elterjedését mutatja be, s így képzőbokrot vizsgál. Ezt a térképet is iskolai példaként lehet idézni. A terület nagyobb részén *szakadik* található. Az észak-

keleti folt (5., 9., 10., 11., 16., 20. és 21. pont) alakja *szakadiék* típusú. Terjedő új változatként megtaláljuk ezt a 25. ponton is, egészen újként a 26. ponton. A 33. kutatóponttól le egészen a 47.-ig *szakandik* típus járja, a legdélibb sarokban (42., 43., 44. és 45. pont) *szakand*, a 44. és 45. ponton *szakandik* is.

Alaktani természetű problémákat mutatnak be még a következő térképlapok: 97.: *vakondok*, 98.: *gerebenel*, 99.: *rini*, 100.: *Sándorékhoz*, 101.: *Galambosékhoz*.

3. Határozóragok. — Három térkép (102.: *tavasszal*, 103.: *hamuval*, 104.: *kapával*) a nem illeszkedő *-vel* raggal foglalkozik. A 102. lap szemléltető jelek nélkül az egész területen a *tavassze* típus uralmára mutat. Mint terjedőben levő vagy egészen új, meg nem honosodott alak azonban több ponton megvan a teljesen köznyelvi *tavasszal* is. A másik két térkép (103.: *hamuval* és 104.: *kapával*) a *v* meglétének vagy hiányának területi megoszlását is mutatja azonos szemléltető jelekkel. A *hamuve* és a *kapáve* az elterjedt és uralkodó alak az egész területen, a *hamujje* és a *kapájje* lényegesen ritkább, egyedüli alakként egyetlen ponton sem található. A köznyelvi *hamuval*, *kapával* alak lényegesen kevesebb, mint a *tavasszal* a 102. térképen. A 103. és 104. térkép egyidejű tanulmányozása rendkívül gyümölcsözőnek ígérkezik, az együttes tanulmányozást igen megkönnyíti a két térkép azonos szemléltetése, s még az is hasznos, hogy az egyik (103.) piros színnyomású.

A *-hoz* és a *-nál* nem illeszkedését mutatja be a 105.: *Ferihez* és a 106.: *Ferinel* [a címfejen hibásan *Ferinel*] térkép. Ami e két lap főtémáját illeti, teljes az egyhangúság. Csupán a 105. lapon találunk a 42., 43. és 44. ponton *Ferihö* alakot; egyébként az egész területen *Ferihö*, illetőleg *Feriná* járja. 107.: *bírótl* lapon is a rag viselkedése a főtéma, s a rag minden ponton *-tu* alakú. A *bíró* szó hangalakját lehet e lapon tanulmányozni, minthogy a *bíró* térképét nem közölte (szándékosan). Így érdemes összevetni a 20.: *hordó* lappal.

Az *-ért* rag hangalakját szemlélteti szépen és pontosan a 108.: *féért* és a 109.: *pénzért* térképlap. Az azonos jelek nagymértékben megkönnyítik az áttekintést, és szinte teljesen azonos képet adnak.

4. Birtokos személyragozás. — A 110.: *pénze* és a 112.: *tehene* térkép a birtokos személyragozás egyes számú harmadik személyének ragját mutatja be. A személyrag uralkodó formája *-é*. De míg a 110. lapon találunk néhány *piénzi* típusú alakot, addig a 112. lapon csak *-é* alakban találjuk ezt a suffixumot. Így aztán a lap főtémája — szemléltetés nélkül — a suffixum előtti mássalhangzó viselkedése, éppen így a 113. és a 114. lapé is. A 111.: *ökre* lap a suffixumban is, a tőalakban is több változatot mutat: *ökri*, *ökrö*, *ökré*, *ökörgyö* és *ökörgyé* alakok váltakoznak meglehetősen szeszélyvel a kutatóterület egészén. A lap szemléltetése jó. Ennek ellenére annyira bonyolult a kép, hogy sem első ránézésre, sem a beírt adatok tüzetes áttanulmányozása után nem lát az ember semmi rendet a földrajzi eloszlásban. Az egyes kutatópontok adatai is zsúfoltak: kétféle alakváltozat egy-egy helyen. Csupán tizenkét ponton szerepel egy-egy alak: 8 *ökrö*, 3 *ökri* és 1 *ökörgyö*. Ez az arány — ha nem is pontosan — tükrözi valamelyest az egész terület viszonyait: leggyakoribb az egész területen az *ökrö* típus, következő az *ökri*, ritkább az *ökörgyö*, kevés az *ökré* és *ökörgyé*.

A 112., 113. és 114. lapról már szóltam röviden. A *tehen* szó további birtokos személyragos alakjait találjuk a következő lapokon is: 115.: *tehenünk*, 116.: *tehenetek*, 117.: *tehenük*, 118.: *teheneim*, 119.: *teheneid*, 120.: *tehenünk*, 121.: *teheneitek*, 122.: *teheniek*. Ez utóbbi lapok azonban már nem csupán a *tő* hangtani változatainak bemutatására alkalmasak, hanem a birtokos személyragok gazdag változatosságát is jól szemléltetik. Csupán erről a néhány térképlapról könyvnyi monográfiát lehetne írni! Míg a *tehenünk* és a *tehenük* lapján mindössze három alaktípussal találkozunk, s mindkét lapon határozottan ki lehet venni az uralkodó típust, addig a birtok többségét jelző formák olyan csodálatos alakgazdagsággal jelennek meg a térképen, hogy magyarázatuk a legképzettebb, általános nyelvészettel foglalkozó szakemberhez is méltó feladat. Tegyük hozzá, hogy a formans alakgazdagsága mindegyik lapon kombinálódik a *tő* változatok sokféleségével. Így aztán például a 118.: *teheneim* lapon e g y szemléltető jel képviseli a következő változatokat: *tehenyémijek*, *tehenémijek*, *tehenyemijek*, *tehenemijek*, *tehenyömijek*, *tehenömijek* (a két első alak aláhúzott betűi arra utalnak, hogy az egyes kutatópontokon a megjelölt magánhangzók hangszínében különféle változatok fordulnak elő). Kár, hogy a következő, szintén több birtokra utaló alakokat (123.: *ujjaim*, 124.: *tyúkajaim*, 125.: *disznóim*) nem szemlélteti. De a beírt adatok futó átnézésé is azt mutatja, hogy az alakgazdagság ezeken a lapokon is megközelíti az előbbi lapokét. Nem a formans, hanem a *tő* változatok gazdagsága jellemzi inkább a 126.: *disznójuk* térképet.

A következő három lap (127.: *kutunk*, 128.: *kenyerünk*, 129.: *házunk*) adatait egymással és a 115.: *tehenünk* meg a 132.: *lovunk* adataival összevetve, a következőket figyelhetjük meg: A *kutunk* és a *lovunk* lapján a birtokos személyrag magánhangzója alsó nyelvválású: *kutank* és *lovank*, *loank*, *luank*; többségben van a *kényerenk* alak is, bár egyenrangú vagy mellékváltozatként szinte minden ponton feltűnik a *kényerünk* is. Ezzel szemben csak *házunk* van, és a *tehenünk* lapján is csak szórványosan és csak mellékváltozatként találkozunk *tehenenk*, *tehenyenk* alakokkal.

A *ló* szó különböző birtokos személyragos alakjait mutatják be a 130.—137. számú térképlapok, amelyek azon kívül, hogy a formans változatainak, alakgazdagságának földrajzi elterjedését szemléltetik, a főváltozatok földrajzi elterjedését is szépen mutatják. Különösen a több birtokra utaló személyragos alakok gazdagsága feltűnő, és érdemes összevetni ezeket a lapokat a *tehen* szó megfelelő alakjainak térképeivel. — Még két térkép foglalkozik a birtokos személyragozás alakjaival: 138.: *földjük* és 139.: *kertjük*.

5. Névmások. — A *kié* és az *öket* névmási alakok problémáit mutatja be egy-egy lap: a 140. és a 141. A *kié* alakgazdagsága és a földrajzi eloszlás határok közé nem vonatósága azért is feltűnő, mert hiszen ez a nyelvelem semmivel sem ritkább, mint az *öket*. Mégis az *öket* lapján annyira egyöntetűen uralkodik az *üöket* típus, hogy az *üket* változat csupán a 3. ponton egyetlen alak és a 2.-on terjedőben levő új, a *bennüket* pedig szintén csak az 1., 2., 6. és 7. kutatóponton fordul elő. Ezzel szemben a *kié* szemléltetésére hat jelre van szükség, s e hat jel közül is öt két-két változatot jelez.

6. Igeragozás. — A 142.—171. számú térkép igeragozási problémákat mutat be. A tárgyas ragozás jelentő mód jelen idejű többes első személyével foglalkozik három lap: 142.: *adjuk*, 143.: *kötjük*, 144.: *megnézzük*. Szemléltetés csak a 142. térképen van, de nemcsak ezen, hanem a másik kettőn is világosan látszik, hogy a személyragnak az egész területen uralkodó típusában középső nyelvválású magánhangzó van: *aggyok*, *köttyök*, *megnézzék*, szórványosan azonban feltűnnek *-uk* és *-ük* végződéses is; a térképek adatai szerint az *adjuk* lapján több, mint a másik kettőn.

A 145.: *eszél* térkép az *észű* és *észűő* alakok földrajzi elterjedését mutatja be. Csak ez északkeleti felton jelentkezik az *észűő* alakok.

A feltételes mód tárgyas ragozásával húsz — a kérdés jelentőségéhez képest nem is sok — térképlap foglalkozik (146.—165. számú térkép). A lapok szemléltetése jó, összehasonlító vizsgálatra kiválóan alkalmas: az azonos típust azonos jel szemlélteti, bár van kivétel is.

Az ikes ragozás problémáit bemutató térképek (166.: *eszem*, 167.: *iszom*, 168.: *enném*, 169.: [*ö*] *ennék*, 170.: *innám*, 171.: [*ö*] *innék*) a főtéma tekintetében nagy általánosságban azt tükrözik, hogy az ikes alakok használatában bekövetkezett zűrzavar nem egyforma mértékű a paradigma minden alakjában. Az *eszem* és az *iszom* lapjain még az egész területet behalozza a szabályos alak (*észëm, észöm, iszom*), de a többin már csak szórványosan jelentkezik.

C) Szóföldrajzi kérdések

A 173. lappal kezdődő szóföldrajzi kérdésekhez mintegy átmenet az alaktani kérdések közül utolsónak vett 172.: *zabbal érő körte*, amely a területen jelöletlen határozós összetételként: *zabterü körte* s ennek változataiként él.

Harmincöt szóföldrajzi térképet találunk az atlaszban. Mindegyik érdekes és tanulságos. Így például a 173., 174. és 175. lap rendkívül szemléletesen mutatja a köznyelvi *padlás* (főként *padlás* alakban) behatolását és a *hiél*, *héil* kiszorulását, a 177. ugyancsak a köznyelvi *létra* előnyomulását a még uralkodó *uődal*, *uőda* rovására. A 176. annak példája, hogy egy olyan közönséges, egyáltalán nem ritka fogalomnak is, mint az 'eresz', milyen változatos kifejezésformái vannak nemcsak az egész kutatóterület viszonylatában, hanem egy-egy kutatóponton is (de vö. azzal, amint e térképlap kérdező mondatáról fentebb mondtam!). A *szenvonó* lapján (178. térkép) szabályosan rajzolódik ki a három szóalak-típus: *kurugla*, *kurigla*; *szamalu*, *szamalóu*; *szenvonyu*, *szenvonyuő*, *szenvanyu* földrajzi elkülönülése. Azon kevés térképek közé tartozik, amelyeken lehet bizonyos határt megvonni. Mert bizony a szóföldrajzi térképek is zsúfoltak, határokat nehéz megvonni rajtuk. Sok változat szerepel például a 186.: *cicerél* lapon is: *gubul*, *gubbul*, *gubbol*, *bubul*, *bubol*, *bubbul*, *gunyoról*, *gubenyál*, de e nyolc változat közül annyira a *gubbul* a főalak, hogy a többi a Zalatól délre elő sem fordul, viszont maga a *gubbul*

a Zalától északra is megtalálható, csak éppen a Rába mentén nem. Érdekes a 187.: *gácsér* lap is. Uralkodó alak a *himriče*, amelynek a 15. ponton egyenrangú változata a *kanyriče*. Az 1., 6., 7. és 12. ponton *gunyár*, a 42., 43., 44. és 45. ponton *hingyák*. Ez utóbbira a szerző se ismer máshonnan adatot.

Tanulságos a *naprajorgó* lapja (198. térkép), mégpedig azért, mert a kutatóterület közepén, ahol a szerző szerint nemigen termelik, a köznyelvi szó használatos, északon és délen viszont igen sok elnevezése járatos a szórványosan azért ott is meglevő *naprajorgu*-n kívül. Az alakgazdagságra jellemző, hogy a *naprajorgu* típus mellett még tizenegy kifejezést szemléltet a térképen a szerző.

A 202.: *töppörtü* térkép többek között annak szemléltetésére is alkalmas, hogy a nyelvjárási formát (*csörge*, *csörgü*), amely uralkodó az egész területen, nemcsak a köznyelvi szó (*töppörtü*, *tüppörtö*, *töppörkü*) kezdi megtámadni, hanem egy szemmel láthatóan délről terjedő másik nyelvjárási alak is (*zsirka*).

Az Őrségi és hetési nyelv atlasz térképeinek sorát tíz összesítő lap (208.—217. számú térkép) zárja le.

*

VÉGH JÓZSEF munkájának — ez talán az ismertetésből is kiviláglott — nemcsak az az érdeme, hogy elsőnek készített el és tett közzé egy magyar nyelv atlaszt, ha csak táji atlaszt is, hanem főként és első sorban az, hogy jó nyelv atlaszt készített. Megbízható, egységes szempontú gyűjtés alapján olyan gazdag anyagot nyújtott ezzel a magyar nyelvtudomány és az általános dialektológia, általános nyelvészet művelőinek, hogy remélhetőleg — részint az ő tollából, részint másokéiból — a tanulmányok hosszú sora foglalkozik majd azokkal a kérdésekkel, amelyeket atlaszának térképei vetnek fel.

Ismertetésemben kritikai észrevételeimet sem hallgattam el. De hangsúlyozom azt is, hogy a bevezető tanulmányban maga a szerző említ több olyan kifogásolható részletkérdést, amelyet ma már másképpen csinálna mostani tapasztalatai alapján. Remélem, hogy az én kritikai megjegyzéseimben sem lát mást, mint a jót jobbat tenni akaró szándék kifejezését.

Azok közül, akiknek a bevezető tanulmány elején VÉGH köszönetet mond, az ismertető hadd említse meg IMRE SAMUT, aki a szerkesztés nem éppen könnyű s nem éppen hálás munkáját vállalta. Elismerést érdemel a nyomda és a kiadó is a szép kőntösért, de velünk szemben tehetünk egy kifogást is: a térképlapokat olyan szűk tasakba préselték bele, hogy már egyszeri használat után sem lehet visszarakni az atlasz minden lapját.

Mindent összevéve: VÉGH JÓZSEFnek ez a munkája mind úttörő voltával, mind eredményeivel és elmemozdító problémáival nemzetközi viszonylatban is méltó képviselője a magyar dialektológiának.

PAPP LÁSZLÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*

XIII. kötet. 1958.

1. MARÓT KÁROLY: Néhány szó a szólamról (83—7. l.)

A cikk a magyar szólám terminus jelentése körüli bizonytalanságra és ezen, több tudományág szempontjából fontos fogalom tisztázásának szükségességére hívja fel a figyelmet. A magyar terminológiában ugyanis sok zavart okoz a szólamnak nevezett szintagmatikai egységnek az azonosítása az ütemmel mint hangtani egységgel. A cikk foglalkozik a magyar és a külföldi verstani irodalomban a szólám fogalma körül mutatkozó összevisszasággal, valamint a versütem és a szólám közti összefüggésekkel is.

2. NÉMETH GYULA: Feriz bég (89—94. l.)

A török *Feriz* név az eredetileg 'egyedüli, egyetlen' jelentésű arab *ferid* szóból ered. A *z*-s forma török szóvégi *d* > *z* változás eredménye. Ez a *Ferid* > *Feriz* név

* Az NyK. LIX. (217—22) és LX. (502—7) kötetében megjelent ismertetés folytatása.

még a régi időkben összekeveredett a hasonló hangzású, perzsa eredetű *Firūz* 'szerencés, boldog' (< középperzsa *Pērōz*) névvel. A szerző foglalkozik a kérdéses névnek a magyar, a török és a délszláv forrásokból kimutatható alakváltozataival is.

3. TAMÁS LAJOS: Hungaro-slavo-rumenica (289—308. l.)

A román nyelv magyar elemeinek kutatása gyakran szlavisztikai problémákat is felvet. A cikk néhány ilyen román—magyar—szláv vonatkozású, elsősorban jelentéstan szempontból érdekes etimológiát tartalmaz. Legfontosabb eredményei: 1. rom. *alcătui* < m. *alkot*. Visszaható *a se alcătui* alakja 'megegyezni' jelentését a szláv eredetű *a tocni* ige jelentésének átvitelével nyerte, a két ige között eredetileg is fennálló jelentéspárhuzam alapján. 2. m. *fehérke*, *fejérke* > rom. *fercheș* 'fein, elegant, schmuck, fesch', ebből > *ferchezui* 'fein, elegant usw. machen; herausputzen, schneigeln und bügeln'. A magyarázatot több, 'fehér' jelentésű alapszóból képzett, hasonló jelentésű (szláv eredetű) román ige támogatja. 3. m. *geréb* 'hátgerinc' és rom. *greabăn* 'a gerincoszlop kiemelkedő része a lapockák találkozásánál a mellső lábakkal szemben' < szerb-horvát *greben* 'gereben'; viszont rom. *grebăn* 'gereben' < m. *gereben* 'ua.'. 4. A rom. *gunoi* nemcsak < szláv *gnoj*, hanem — szóföldrajzi érvek alapján — valószínűleg < m. *gonoj* v. *ganaj* is. Ezzel kapcsolatban tárgyalja a szerző a román nyelvi mássalhangzó-csoportok feloldásának kérdését is. 5. A rom. *nadă* 'ekenád, toldás, ék' részben szláv eredetű (< szerb-horvát *nado* 'Futter, Stahl' vagy bolgár *nada* 'Aufsatz, Vorsatz, Verlängerung'), másutt — ugyancsak szóföldrajzi érvek alapján — < m. *nād* 'additamentum'. A magyar szó lehet az említett szláv szavak közvetlen átvétele, vagy elvonás a *nádal* igéből (ennek forrása az ukrán *nadyty* 'mit Stahl belegen' is lehet). 6. A rom. népnyelvi *saparîșe* 'csípős, erős (túró)' < m. *șapora* 'gyors'. Jelentését a szláv eredetű *iute* 'csípős, erős; gyors' szótól kölcsönözte. A magyarázatot támogatja a m. *sebes* szónak ugyancsak a rom. *iute* hatására fejlődött székelyföldi 'csípős, erős' jelentése, továbbá: m. *sebes* > rom. *sebeș*, *febeș* 'meredek, lejtős', a rom. *repede* 'sebes, gyors, meredek, lejtős' jelentésének mintájára.

4. DEME LÁSZLÓ: A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája (309—27. l.)

A dialektikus módszer a valóság mozgási törvénycinek felismerése és tudatos követése. A dialektika ugyanis elsődlegesen a vizsgált tárgy (a természet, a társadalom és annak produktumai) jellemzője, s csak másodlagosan a gondolkodás és a tudományos kutatásé. A cikk célja annak a bemutatása, hogy a nyelv működésének és fejlődésének is objektív sajátosága a dialektika.

1. A nyelvben is vannak belső ellentmondások. A nyelv fejlődésének látszólag nyelven kívüli okai valójában a nyelv lényegéből: a nyelvben rejlő belső ellentmondásokból fakadnak. A nyelv legfontosabb belső ellentmondásai: *a*) társadalmi és ugyanakkor egyéni, *b*) objektív és ugyanakkor szubjektív, *c*) pszichikai és ugyanakkor fizikai-fiziológiai jelenség, *d*) a nyelv elemei és szabályai elvontak és általánosak, ugyanakkor mindig konkrétak és egyediak, *e*) a nyelvi elemek egyedek, ugyanakkor rendszer-tagok is, *f*) a nyelvnek lényeges tulajdonsága az állandóságra, de ugyanakkor a változásra törekvés. (Ez a legalapvetőbb ellentmondás.) — A nyelvben rejlő ellentmondások nem antagonisztikusak. — 2. A nyelv elemei között szerves összefüggés van: a nyelv eszközkörszere. — 3. A nyelvi rendszer egészében és elemeiben állandóan változik, fejlődik. A nyelv fejlődés is a belső ellentmondások kibontakozásának, ellentétte válásának és az ellentétek feloldódásának az eredménye. — 4. A mennyiségi változások felhalmozódása a nyelvben is minőségi változásokra vezet. A nyelvben ez nem robbanásszerűen, hanem fokozatos átmenettel történik.

A gondolkodás jellemző tulajdonságai is válhatnak objektív nyelvfejllesztő tényezőkké.

5. Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból (A Nagyszótári Osztály részéről közlése GÁLDI LÁSZLÓ és WACHA IMRE: 329—53. l.)

A mutatvány — az első részében (I. OK. XI, 151—72.) közölt főnévi szócikk után — egy ige (*kiad*) és egy melléknév (*sárga*) minta-szócikkét tartalmazza.

6. NÉMETH G. BÉLA: A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az Álmodók álmodója) (355—92. l.)

Részlet a szerző készülő irodalmi monográfiájából. A cikk 5. fejezete (371—92. l.): Asbóth regénye stílusának elemzése nyelvészeti szempontból is figyelemre méltó.

A s b ó t h regényének legfontosabb stílusjegye a zeneiség. A cikkíró megállapítja ennek a zeneiségnek a lényegét és forrásait. A s b ó t h zeneisége elsősorban nyelvében mutatkozik meg. Nyelvhasználatának egyéni jellegét a köznyelvből és az irodalmi nyelvből sajátos szemlélet alapján kiválogatott mondatformák állandó alkalmazása ad. A muzikalitás legerősebben a mondatok belső szerkezetének a felépítésében nyilvánul meg: az önállóságuk hangsúlyozásával rendszerint a mondat végére kerülő, ill. értelmezőként szereplő mód- és állapothatározók és jelzők túlsúlyában. Ez a szerkesztésmód eltér a régebbi magyar szépróza értelmi-logikai mondat szerkesztésétől, és előfutára a későbbi izmusoknak. A s b ó t h nyelve a városi köznyelv művészi változata. Szókinése sajátosan intellektuális színezetű. Mindezek a jellemvonások azt bizonyítják, hogy A s b ó t h a magyar dekadencia egyik első előhírnöke.

7. NÉMETH GYULA: A Jász Szójegyzékhez (485—6. l.)

Kiegészítés az I. OK. XII. kötetében megjelent Jász Szójegyzékhez: a *Guza doctilis* és a *Bucha pacta* adataira vonatkozólag ad magyarázatot, továbbá néhány kisebb helyesbítést tartalmaz.

MEGGYES KLÁRA

Cahiers d'Histoire Mondiale

Paris, I—IV.

Nem kizárólagosan nyelvészeti folyóiratokkal kapcsolatban gyakran előfordul, hogy kevésbé vonják magukra a nyelvész érdeklődését, mint a csak nyelvészeti anyagot tartalmazók. Körülbelül ez történt eddig a Unesco történeti és jelentékeny részben művelődéstörténeti folyóiratával, az 1953 júliusa óta LUCIEN FEBVRE szerkesztésében megjelenő Cahiers d'Histoire Mondiale-jal (párhuzamosan közölt angol, illetve spanyol címe: Journal of World History, illetve Cuadernos de Historia Mundial), amelynek említését eddig bizony hiába keressük legújabb nyelvészeti irodalmunkban. Ezért tartottuk szükségesnek felhívni a figyelmet az eddig megjelent négy kötet nyelvészeti közleményeire, különös tekintettel az utóbbi két-három évben kiadott újabb füzetekre.

Mielőtt azonban az ismertetendő cikkekre térnénk, feltétlenül érdemes jelezniünk a Cahiers d'Histoire Mondiale célkitűzéseit. Amint már az I. kötet bevezetéséből kiderül, nem valamiféle miscellanea-jellegű, teljesen ötletszerűen szerkesztett folyóiratról van szó, hanem sokkal többről: egy egyetemes művelődéstörténeti kézikönyv (Histoire scientifique et culturelle de l'Humanité) anyagának összegyűjtéséről oly cikkek révén, amelyek a franciák jól ismert „Où en sont . . . ?” módszerével egy-egy tudományos kérdés mai állását bő bibliográfiával, 10—20, sőt olykor 30 lapon ismertetik. E célkitűzés távlatából a kiadvány anyaga már távolról sem tűnik oly hetegorolátnak: az olvasó szinte érzi, hogyan épül majd bele minden egyes cikk problematikája a kialakítandó nagy szintézisbe.

Mindjárt az I. kötet (1953) érdeklődésünkre tarthat számot mind általános nyelvészeti, mind szakfilológiai szempontból. Általános nyelvészeti vonatkozású SIR R. A. S. PAGET vitaindító cikke a nyelv eredetéről (The Origins of Language with Special Reference to the Palaeolithic Age. I, 399—416), amely a nyelv „taglejtésszerű” voltát A. JÓHANESSON-ra (vö. Origin of Language, 1950; The Gestural Origin of Language, 1952) támaszkodva hangsúlyozza, valamint A. SOMMERFELTnek, a „primitív” nyelvek e jeles norvég kutatójának, alapos és az eddigi eredményeket nagyon körültekintően összegező hozzászólása ugyanehhez a témához (The Origin of Language. Theories and Hypotheses. I. 885—902). Sokáig JESPERSEN Language-ét tekintették e bonyolult kérdés legjobb összefoglalásának; ezentúl joggal tekinthetjük ilyennek SOMMERFELT referátumát. — Szaknyelvészeti, pontosabban szakfilológiai vonatkozásban rendkívül hasznos A. PIGNIOLnak az etruszkok kisázsiai, kaukázusi, sőt babilóniai kapcsolatairól s egyben művelődéstörténeti helyükről vallott nézeteknek tömör, világos és részletkérdéseket is jól felgöngyölítő összefoglalása (Les Etrusques, peuple d'Orient. I, 328—52). — A keletkutatók bizonyára tudomásul vették már, hogy L. BAZIN szerint (Appartenances linguistiques des envahisseurs altaïques de la Chine aux IVe et Ve siècles ap. J.—C.) —

¹ Erről írott ismertetésünkben (NyK. LX, 506.) a szójegyzék keletkezési ideje hibásan szerepel. A Jász Szójegyzék 1422-ből származik (vö. I. OK. XII, 237, 238, 240).

a tibeti nyelvű tangutoktól eltekintve — voltaképpen az altaji hódítók két csoportjával kell számolni: egyfelől az ősmongolt („proto-mongol”) képviselő t’u-jü-hunokkal és a mu-zsung vagy szien-pi néppel, másfelől pedig az őstörököt („proto-turc”) képviselő déli hiung-nukkal és a t’o-pa néppel. A t’u-jü-hunok ősmongol nyelvére bizonyára hatott némi tibeti, tehát nem altaji jellegű befolyás, a hiung-nuk nyelvjárásilag meglehetősen tagolt őstörök nyelve pedig jelentékenyen különbözhetett a tulajdonképpen török nyelvtől („turc proprement dit”), melyhez viszont a hun nyelv igen közel állott. A t’o-pa nyelvben érvényesülhetett némi ősmongol befolyás, végül az ősmongolt képviselő szien-pi és mu-zsung nyelvre hathatott az egyébként szintén altaji jellegű mandzsutunguz csoport közelsége.

A II. kötet nyelvtörténetileg legérdekesebb adaléka S. TAKDIR ALISJAHBANA cikke az indonéz nyelvről, pontosabban arról a problémáról, hogyan lett a társadalmi rétegződésében egységes malájji (6 millió lakos nyelve) és nem a társadalmi osztályok szerint sokkal tagoltabb s ezért nehezebben elsajátítható jávai (melyet 40 millió ember beszél!) az indonéz állam hivatalos nyelve (Le développement de la langue et de la littérature indonésienne. II, 682—703). A szerző, a Pudzsangga Baru (Az új író) néven ismert irodalmi mozgalom egyik kezdeményezője, már régebben is foglalkozott e témával; elég egyik, címe révén is jellemző tanulmányára (The Indonesian Language — By-product of Nationalism. Pacific Affairs. 1949, 388—92) utalnunk. A cikkből az derül ki, hogy a hollandnak kultúrnyelvként való használata tulajdonképpen az 1942-ben bekövetkezett japán megszállás idején kezdett letűnni; persze a japánok voltaképpen saját nyelvüket óhajtották elterjeszteni, mikor azonban ennek lehetetlensége bebizonyosodott, inkább a bennszülött lakosság egyik nyelvét, a mindenütt könnyen érthető malájit emelték köznyelvi rangra, mintsem a holland grammatosítók nyelvét. Megkezdődött az immár indonéz hivatalos nyelvvé emelkedett malájji nyelv mindennapi és tudományos szókincsének rendszeres és korszerű gazdagítása, továbbá normatív nyelvtanának kidolgozása. A cikk nyelvi példákat sajnos nem tartalmaz, tehát csupán az indonéz irodalmi nyelv külső történetére szorítkozik; így is igen tanulságosan rajzolódik ki belőle egy tegnapi még szélesebb körben alig ismert nyelvnek irodalmi nyelv rangjára való emelkedése.

Ugyancsak a II. kötetben találjuk R. WARNIERNAK, a budapesti Francia Intézet volt igazgatójának terjedelmes tanulmányát a balkáni népek és nyelvek „felfedezéséről” (La découverte des pays balkaniques par l’Europe Occidentale de 1500 à 1859. II, 915—48). Szlavisták, romanisták, albanológusok egyaránt sok érdekeset találhatnak ebben a kitűnően dokumentált összefoglalásban.

A III. kötetből magyar vonatkozásai miatt említendő D. SINOR mongol tárgyú történeti tanulmánya (Les relations entre les Mongols et l’Europe jusqu’à la mort d’rghoun et de Bela IV. III, 39—62); verstörténéseink viszont haszonnal olvashatják ENGMAR DORINGNAK kottapéldákkal is illusztrált cikkét az ógörög zenéről (Greek Music, III, 302—39): egy Delphiben énekelt Apollo-himnusz (305) hangjegyeiből kiderül, mily bonyolult kapcsolat lehetett egy görög időmértékes költői szöveg s annak 5/8-os dallama közt! A tisztán kvantitatív (és semmi esetre sem nyelvi dinamikus hangszültyra épülő) antik vers igazi jellegét lehet-e ennél meggyőzőbben bizonyítani? Mindazonáltal a kötetnek nyelvészeti legfontosabb közleménye kétségtelenül G. DEVOTO kitérő cikke Közép-Itália romanizációjáról (La romanisation de l’Italie médiane. III, 443—62). DEVOTO, a Storia della lingua di Roma (1942) ismert szerzője, a történelmi fejlődés keretében biztos kézzel helyez el nyelvészeti tényeket; szintéziséből szemléletesen rajzolódik ki nemcsak a sajátosan latin nyelvhasználat fokozatos előtérbe nyomulása a többi itáliai nyelvvél s elsősorban Közép-Itália oszk-umber alaprétégevel szemben, hanem az a sok nyelvi sajátosság is, melyben joggal sejtethjük a későbbi olasz és újlatin fejlődés ókori előzményét. A pompeji feliratokon jelentkező *secunmus* (< *secundus*) a közép- és délolasz *monno* (< *mondo* < *mundum*) előfutára (459), az *aberaut* (< *aberavit*) típusú perfectum már az olasz *errò*-ra utal (i. h.) s a szóvégi *s* gyöngye ejtése az egész keleti újlatin fejlődésre.

A III. kötet egyik nem-nyelvészeti cikkében (C. KLUCKHOHN: Anthropology in the 20th century. III, 762) fedeztük fel ezt a mai amerikai nyelvtudomány számos ágát jellemző mondatot: „During the past twenty-five years American... linguistics has flowered, attaining elegance and sophistication [!] to the degree that it is considered by many to constitute a model for other behavioral sciences”. A jegyzetekben C. LEVI-STRAUSS, C. OSGOOD, T. SEBEOK munkái... Tehát mialatt nálunk egyesek „a nyelvtudomány autonómiáját” védelmezik, az Óceánon túl a behaviorista nyelvészet oly mértékben virágzik, hogy ezt ajánlják mintaképpül más behaviorista tudományágak számára is.

Jelentős részt foglal el a nyelvtudomány a legfrissebb, 1958-ban megjelent IV. kötetben is. Mindjárt az I. számban két jól dokumentált írástörténeti cikk vonja magára a figyelmet. V. ISTRIN főleg az írástörténet nagy korszakainak társadalmi feltételeit tanulmányozza (*L'écriture, sa classification, sa terminologie et les régularités de son développement*. IV, 1—39), D. DRINGER viszont egy olyan kérdést tárgyal, amelyet ugyanitt már ISTRIN is érintett (34), ti. a föníciai írás eredetét (*Origin of the Phoenician Alphabet*. IV, 40—58). Véleménye szerint (55) az ő-sémi ábécé valószínűleg az i. e. II. évezred második negyedében, a Hikszosz-korszakban keletkezett (1730—1580), mint a Közel-Kelet forradalmi jellegű, demokratikus írása, ellentétben Egyiptom, Mezopotámia vagy Kína teokratikus írásrendszerével.

Ugyancsak az ókorból meríti tárgyát a kötet két ibériai vonatkozó cikke. Az elsőben A. TOVAR, a praelatin Ibéria jelenlegi legjobb szakértője, foglalja össze korábbi kutatásait (*Las lenguas primitivas de la Península Hispánica*. IV, 291—309; egyéb fontos műve: *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*. Buenos Aires, 1949), a másodikban pedig D. LUIS MICHELENA — részben éppen A. TOVAR kutatásai alapján — a baszk nyelv eredetéről és fejlődéséről értekezik (*El hecho lingüístico vasco*. IV, 918—33). TOVAR cikkének egyik legérdekesebb melléklete az a térkép vázlat, mely a baszkok antik őseinek, továbbá az ibéreknek és a keltibéreknek földrajzi elhelyezkedését mutatja be. Nem kevésbé jelentős az ibér írás megfejtésének taglalása, GÓMEZ—MORENO és mások kutatásai alapján, végül pedig a baszk és az ibér nyelv kapcsolatának tisztázása. A TOVAR is azok közé tartozik, akik az ibért nem tekintik a baszk nyelv őseinek; hangsúlyozza azonban, hogy a társadalmi fejlődés kezdetleges fokán a két- és többnyelvűség nagyon is lehetséges volt, ami persze nyelvi kölcsönzéseket eredményezett. TOVAR hajlandó ezzel magyarázni a baszk és az ibér nyelvnek nemcsak közös szótőveit (vö. *ili* 'város'), hanem közös képzőit is: ilyen pl. az ibér feliratokról is jól ismert *-tar* képző, vö. ibér *Saitabietar* 'Saetabenses', baszk *bilbotar* 'bilbaoi (ember)'. A távolabbi rokonság kérdésében A. TOVAR nem foglal állást; csupán az ibér-hamita összefüggéseket tartja valószínűnek. A baszk és ibér rétegtől élesen elkülönül a kelta, illetve keltiber epigrafikus anyag: egy villastari felirat, *Turos Carorum uiros ueramos* 'Turus Carorum vir supremus' ékesen bizonyítja a kelta nyelvű emlékeknek világosan indoeurópai voltát. Érdekes az ibériai kelta helynévanyag is: a *-briga* utótagú helynevek igen gyakoriak, de nagyon ritkák a *-dunum* végződésűek, ami nyilván a két helynévtípus kronológiájával magyarázandó.

Amivel TOVAR előbbi cikkében keveset foglalkozott, ti. a baszk nyelv rokonságával és származásával, éppen az képezi D. LUIS MICHELENA említett tanulmányának tárgyát. A szerző rendkívül óvatos: nem zárja ki sem sémi-hamita kapcsolatok lehetőségét, sem pedig a kaukázusi összefüggéseket, az utóbbiak tekintetében azonban K. VOOR véleményét fogadja el, mely szerint „l'hypothèse euskaro-caucasique reste une possibilité, nous doutons qu'il soit possible de la prouver, et nous pensons que l'énergie dépensée dans cette recherche est hors de proportion avec les résultats qu'on peut espérer obtenir” (BSL. 51, 1955: 121; idézve 925). E távoli kapcsolatoknál egyelőre fontosabbnak tartja a szerző a baszk nyelv ókori nyomainak pontos felkutatását; igen jelentős például az aquitániai személynévanyag, hiszen az olyan aquitániai női nevek, mint *Andere* és *Neskato*, a baszkból közvetlenül megmagyarázhatók (vö. *and(e)re* 'asszony', *neskato* 'leány').

Még mindig nem végeztünk a kötet ókori vonatkozású cikkeivel! Egy görög szerző, I. N. KALLÉRIS nagy lelkesedéssel, de valljuk be, ezen előkelő folyóirat színvonalát erősen elütő logikai és filológiai ötletekkel védelmezi a görögök egyik kedvenc „nemzeti” tételeit, az antik makedónok görögségét (*La question de l'origine des Macédoniens*. IV, 903—17). Sajnos az ellenvélemények elhárítása ezáltal oly felületessé látszik, hogy a cikket — címe ellenére — aligha lehet joggal „mise au point”-nek, kritikai összefoglalásnak nevezni.

Mindazonáltal — és ez feltétlenül szerencsés körülmény — a történeti szemlélet nem szorította a IV. kötetben sem egészen háttérbe a modern európai irodalmi nyelvek problémáinak vizsgálatát. Nagy érdeklődésre tarthat számot FERNAND MOSSÉ tanulmánya a norvég irodalmi nyelv kialakulásáról (*La formation des langues communes en germanique: le cas du norvégien*. IV, 183—201). A Collège de France nemrég elhunyt tudós germanistájának utolsó cikke ez: szemléletesen domborodik ki belőle nemcsak a „riksmaal”, vagyis a dánhoz írásban igen közelálló régebbi hivatalos nyelv és a „landsmaal”, vagyis a norvég népnyelven alapuló nyelvhasználat kettőssége, hanem az a meglepő rokonszenv is, amellyel Mossé e különös diglosszia belső ellentéteit, sőt ellentmondásait nemcsak ismerteti, hanem nyugvópontra is szeretné juttatni. Egyfelől kiemeli tehát a modern landsmaal-mozgalom megindítójának, I v a r a s e n nak (1813—1893) tör-

téneti érdemeit, másrészt azonban hangsúlyozza, hogy olyan világhírű írók mint I b s e n és Björnson, Knut Hamsun és Sigrid Undset még jóval később is „riksmaal”-on írták műveiket. Még 1949-ben is III regényt adtak ki a sokkal elterjedtebb „riksmaal”-on és csupán 16-ot „landsmaal”-on, s 207 „riksmaal”-gyermekkönyvvel szemben a „landsmaal” hívei csak 10 népnyelven írt gyermekkönyvet tudnak felmutatni. A „norvégizmusok” azonban szüntelenül terjednek a „riksmaal” magasabb stílusrétegeiben is, és talán már nincs messze az idő, amikor végre kialakul — túlzásoktól mentes, józan megfontolások alapján — az egységes norvég köznyelv.

GÁLDI LÁSZLÓ

A fonológiai kutatások újabb eredményei a Szovjetunióban¹

Az orosz nyelvészek a XIX. század óta igen fontos szerepet játszottak a fonetika elméleti problémáinak felvetésében és tisztázásában. Magyarországon a 30-as években GOMBOCZ és LAZICZIUS² részletesen beszámoltak az orosz fonetikusok alapvető munkáiról. Azután már csak 1950-től kezdve jelentek meg részletes ismertetések a NyIK-ben,³ 1957-ben meg PÉTER M. a Studia Slavica-ban⁴ mutatja be a moszkvai fonológiai iskolát.

A mai szovjet fonetikusok nem tartoznak egy egységes fonetikai iskolához. Mind a leningrádi, mind a moszkvai fonetikai iskola az orosz nyelvtudomány hagyományaiból indul ki, de teljesen különböző szempontokon alapszik. Azonkívül nem mindegyik fonetikus vallja magát az egyik vagy a másik iskola követőjének (ezt különösen meg lehetett figyelni 1953-ban, amikor az Izvesztija Akademii Nauk hasábjain egy egész éven át folyt a vita a fonémáról.⁵ Azóta a Voproszi Jazikoznanyijában egyre sűrűbben jelennek meg fonetikával kapcsolatos cikkek, s az 1958-as vita a strukturalizmusról, melyet ugyan csak a fent említett folyóirat közölt, a legtöbb esetben fonológiával is foglalkozik. A fonéma fogalmának tisztázása még most is problematikus, erről ír VINOGRADOV akadémikus 1959-ben.⁶

Ebben a cikkben röviden ismertetjük a két fonetikai iskolát s azoknak a fonetikusoknak a munkáit vagy cikkeit, akik másféleképpen igyekeznek választ adni a fonetika alapvető kérdéseire. Ez különösen az ismert orosz fonetikus, AVANYESZOV professzor munkájára vonatkozik, amely 1956-ban jelent meg.⁷ Ennek a monográfiának az ismertetését e sorok írója különösen fontosnak tartja, mert talán felhívja a magyar fonetikusok figyelmét az ilyen munkák megírásának fontosságára is.

* * *

A moszkvai fonetikai iskola nézeteit⁸ KUZNYECOV professzor 1959-ben megjelent cikke alapján ismertetjük.⁹ Ebben a cikkben KUZNYECOV igyekszik továbbfejleszteni a moszkvai iskola elméletét.¹⁰ KUZNYECOV professzor azt állítja, hogy a nyelvtudomány

¹ Főleg az 1955 után megjelent műveket ismertetjük.

² GOMBOCZ, ÖM. I, 55—61; LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába.

³ 1952—53-ban FÓNAGY ismerteti a fonológiai vitát; 1955-ben HEGEDŰS ismerteti АНМАНОВА Fonológia című cikkét.

⁴ Studia Slavica 1957. III, 327 kk.

⁵ Lásd a 3. jegyzetet.

⁶ В. В. Виноградов, XXI съезд КПСС и задачи советской филологической науки: Изв. АН. ОЛЯ. XVIII/3, 195 I.

⁷ Р. И. Аванесов, Фонетика современного русского литературного языка. Москва 1956.

⁸ Lásd még СУЕГТУЕРЛОВА cikkét „Развитие методов и общей проблематики в советском языкознании”; Принципы научного анализа языка. Москва 1959, 32—4.

⁹ П. С. Кузнецов, Об основных положениях фонологии: Вопр. языкознания 1959/2.

¹⁰ KUZNYECOV, REFORMATSKIJ és AVANYESZOV professzorok a moszkvai fonetikai iskola megalapítói. AVANYESZOV fent említett könyvében a moszkvai iskolától eltérő elméletet dolgozott ki. KUZNYECOV ebben a cikkében egyrészt bírálja AVANYESZOV munkáját, másrészt igyekszik pozitív választ adni a problémákra. Az alábbiakban csak a cikk pozitív részét ismertetjük. A bíráló megjegyzéseket AVANYESZOV munkájának részletes tárgyalása után hozzuk.

számára most a legfontosabb, hogy a matematikához hasonlóan meg legyenek formulázva azok az alapvető axiómák, amelyek feltétel nélkül elfogadhatók. A nyelvtudományak tulajdonképpen még nincs meghatározva az axiomatikája.¹¹ Egy ilyen axiomatika semmiképpen sem „dönti” a nyelvtudományt az idealizmusba, — írja KUZNYECOV, — hiszen a modern matematika¹² több különböző területén is fontossá vált az axiómák tartalmi meghatározása.

A fonetika és a fonológia számára ezeket az axiómákat meg lehet formulálni. KUZNYECOV 5 pontban a következőképpen formulázza meg ezeket az alapfogalmakat:

1. Különböző nyelvek vannak, a nyelveken belül nyelvjárások léteznek. Minden nyelv szavakból áll, a szavak bizonyos jelentéssel bírnak. A szavak részben lehetnek szinonimák, részben homonimák. A szavak morféimákból tevődnek össze, amelyek szintén bizonyos jelentéssel bírnak, (ebben az esetben teljesen lényegtelen a szavak és a morféimák jelentésének különböző jellege). Feltételezhető, hogy bizonyos nyelvekben a szavak nem oszthatók fel morféimákra.

Saussure-i értelemben KUZNYECOV is megkülönbözteti a nyelvet (langue) és a beszédet (parole).

2. A fonetika (s nem fonológia) alapfogalmai: Vannak beszédhangok, melyeket, ha nehéz is meghatározni, de le lehet írni. Leírásán a következő értendő: minden beszédtevékenység beszédhangokból áll, melyek egymás után következnek, s éppen ezért a beszéd felosztható (lényegtelen, milyen módszerrel) bizonyos egységekre. Éppen ezért fonetikai szempontból a beszédben elfogadható a szótag, a magánhangzó és a mássalhangzó, a hangsúly (dinamikus), a fonetikai helyzet fogalma, valamint a beszédhangoknak akusztikai-fiziológiai meghatározása, s a fonetikai szó fogalma, melynek határa nem esik egybe a szónak mint lexikai vagy morfológiai egységnek határával.

Az egyetlen fogalom a fonetikában, melyet külön kell meghatározni nem pedig alapfogalomként, axiómaként elfogadni: a nyelvi hangnak a fogalma. A nyelvi hang beszédhangok sokaságából tevődik össze, melyek részben teljesen egyformák, részben csak közel állanak egymáshoz akusztikai-fiziológiai szempontból; különböző beszédtevékenységben található meg a legkülönbözőbb egységekben (szavakban, morféimákban). A beszédhang-sokaság határának elkülönítése attól függ, milyen módszerrel állapítjuk meg: maguknak a beszélőknek az észlelése alapján; a fonetikus észlelése alapján; eszközfonetikai felszerelések alapján. Most lényegtelen, milyen módszerrel vonjuk meg a határt, a lényeges csak az, hogy meg lehet vonni azt a határt, amelyen belül fog kerülni egy bizonyos beszédhang és a hozzá akusztikai-fiziológiai szempontból közelálló hangok. Ezeknek a beszédhangoknak a summájából tevődik össze a nyelvi hang.

3. A fonológia alapfogalmai:

A fonológia alapfogalma a fonéma.¹³ Minden fonéma bizonyos beszédhangoknak az egész osztálya. Ez a fonéma-osztály és a nyelvi hang-osztály keresztezi vagy keresztezheti egymást.¹⁴ Minden nyelv vagy nyelvjárás bizonyos mennyiségű egymástól megkülönböztethető fonémákból áll. Nem lehet megállapítani, hogy a beszédhang milyen fonémához tartozik, ha nem a morféimából indulunk ki, amelyen belül a beszédhang realizálódik. A különböző beszédhangok nem akusztikai-fiziológiai azonosság alapján egyeztetethetők össze az illető fonémával, hanem ezt a beszédhangoknak a morféimán belüli helyzete határozza meg. Minden beszédhang a morféimán belül realizálódik és egy bizonyos, pontosan meghatározott helyet foglal el benne. Ha a beszédhang számtalan sokszor megismételve mindig ugyanazt a helyet foglalja el a morféimán belül, akkor feltétlenül egy és ugyanazon fonémához tartozik. Pl. olyan szavakban, mint *чег* [*sn'ek*] 'hó' (Nom Sg.) és *чеза* [*'sn'egə*] (Gen. Sg.) a *k/g* tulajdonképpen egy fonéma, mert a mai orosz nyelvben minden zöngés zár- és réshangot a szóvégen zöngétlen zár- és réshang vált fel. Éppen így olyan szavakban, mint *зона* [*ga'ra*] 'hegy' és *зопы* [*'goru*] az *o//a* hang is tulajdonképpen egy és ugyanazon fonéma, mert a mai orosz irodalmi nyelvben az (*o*) hang kiejtése a hangsúlyelőtti első szótagban ugyancsak a fonetikai helyzettől függ.

¹¹ BÜHLER K. munkája Die Axiomatik der Sprachwissenschaften: Kant-Studien XXXVIII/1—2. Berlin 1933, KUZNYECOV szerint nem nevezhető tulajdonképpen axiomatikának.

¹² Cf. K. Клини, Введение в мета-математику. Москва 1957, 44 (fordítás angolból).

¹³ KUZNYECOV kijelenti, hogy a nyelvben nemcsak a fonémáknak lehet fonológiai szerepük, de ezt a kérdést ebben a cikkében nem tárgyalja.

¹⁴ Sajnos, KUZNYECOV ezt a gondolatát nem tárgyalja részletesen s példákkal nem illusztrálja.

Éppen így, különböző (*k*) hangok (beszédhangok) olyan tömorfémában mint *лык*, illetve olyan szavakban mint *лык* [*luk*] 'hagyma' és *лыка* [*luka*] (Gen. Sg.) más típushoz tartoznak, mint pl. a *k/g* típus olyan tömorfémában, mint [*lug—luk*], illetve olyan szavakban, mint *ыз* [*uk*] 'pázsit' és *ыза* [*u'ga*] (Nom. Pl.).

Az a sokféle beszédhang, amelyek közül mindegyik egy és ugyanazon nyelvi hanghoz tartozik és ugyanakkor nemcsak egy fonémához tartozhat, mind az illető fonéma variánsának tekintendő, vagyis minden egyes ilyen beszédhang a hozzátartozó fonéma variánsának határán belül esik.

A beszédhangok sokaságát, amelynek minden eleme egy és ugyanazon nyelvi hanghoz tartozik (és csak egy fonéma határán belül kerül bele) — variációnak nevezzük.¹⁵

4. Mindegyik beszédhang valamelyik fonéma határán belül esik. De emellett némelyik beszédhang ugyanakkor nemcsak egy fonémához tartozhat. Ez a következő esetekben fordulhat elő:

a) ha két különböző nyelvi hanghoz tartozó beszédhang nem realizálódhat egymás mellett (azaz általában vagy bizonyos esetekben nem ejthető ki külön-külön) és ha két ilyen hangot tartalmazó morféma egymás mellé kerül, akkor a két beszédhang egy harmadikkal cserélődik fel, amely egy harmadik, a két előbbtől eltérő nyelvi hanghoz tartozik. Pl. a *tsz* (*ts*) mássalhangzó kombináció egy utánakövetkező mássalhangzó előtt *c*-nek (*ts*) hangzik *демкѹѹ* [*'detskzi*], vagyis a konkrét (*ts*) beszédhang egyrészt a (*ts*) nyelvi hanghoz tartozik, de ugyanakkor a (*t*) és az (*s*) fonéma, valamint a (*ts*) fonéma határán belül is esik.

b) Két és több fonémához egyidejűleg olyan beszédhangok tartoznak, amelyek bizonyos morfémaiban realizálódnak, de minden alkalommal olyan fonetikai helyzetben, hogy nem lehet megállapítani a fonémakülönbséget. Példaképpen fel lehet hozni a redukált (*l*) hangot olyan szavakban mint *собака* [*sa'baka*] 'kutya', ahol nem lehet megállapítani, hogy az (*l*) melyik fonémához tartozik: az (*o*)-hoz vagy pedig az (*a*)-hoz. Azokat a fonémacsoportokat, amelyek egymást keresztező beszédhangsokaságokból állanak, hiperfonémának nevezzük. A fentebb említett példában az (*l*)-beszédhang egyidejűleg mind az (*a*), mind az (*o*) fonéma variánsaként realizálódik, vagyis mint az (*a—o*) hiperfonéma variánsa.

5. A fonémafogalom meghatározásánál nem érintettük a megkülönböztető jegy problémáját. Ez a kategória hallatlanul fontos a fonológia számára, de egy bizonyos nyelvben csak akkor lehet ezeket véglegesen meghatározni, ha már meg van állapítva a nyelv fonéma rendszere s a fonémák relációja, — írja KUZNYECOV.

* * *

¹⁵ A moszkvai iskola terminológiájában megkülönböztetendő a fonéma variánsa és variációja. A fonetikai helyzet lehet kedvező vagy kedvezőtlen a hang realizálódása szempontjából. A kedvező helyzet az, amikor a hang alaphangzásában realizálódik maximálisan függetlenül a fonetikai helyzettől. Pl. az olyan szópárokban, mint 1. *мал* [*mal*] 'kicsi', *мал* [*mæl*] 'gyűr' és 2. *мил* [*mil*] 'kedves', *мыл* [*myl*] 'mosott' — a magánhangzó egy és ugyanaz, de az (*m*) hol palatizált, hol nem, s az (*l*) hang mind a négy szóban nem palatizált. Az orosz nyelvben előfordulhat a szó elején (*i*) és (*a*) hang, de lehetetlen a szó elején kimondani palatális (*æ*) hangot, csak ha az egy palatizált mássalhangzót követ. Éppen így az (*u*) hang csak egy nem palatizált mássalhangzó után következhet, minden más esetben (*i*)-nek hangzik. Más szóval, az (*æ*) és (*u*) hangok csak egy bizonyos fonetikai helyzetben realizálódhatnak és ezeket a hangokat az alaphang (fonéma) variációjának nevezik. A variációk mindig csak egy fonémához tartozhatnak és nem keresztezik egymást, vagyis $a, a_2, a_3, \dots, a_n = A$, ahol az a, \dots stb. különböző variációja az A fonémának.

A variánsan a következő értendő — a mai orosz irodalmi nyelvben a hangsúlyos (*o*) és (*a*) különbözik kiejtésében, de a hangsúlytalan (*o*) és (*a*) kiejtése egybeesik a hangsúlyelőtti első szótagban és mint (*l*) hangzik, a második hangsúlyelőtti vagy hangsúlyutáni szótagokban mint (*æ*) realizálódik. Más szóval az (*a*) és (*o*) hangok a hangsúly nélküli szótagokban neutralizálódnak s egy közös hanggá válnak, amely sem (*a*) sem pedig (*o*), de mind a két fonéma osztályához tartozik, és ezek az (*l*) (*æ*) hangok az (*o*) és (*a*) variánsai. Ugyanezt lehet mondani a szó végére kerülő zöngés rés- és zárhangokról.

Mint már említettük, AVANYESZOV professzor a moszkvai fonétikai iskola egyik alapítója, „A mai orosz irodalmi nyelv fonétikája” című monográfiájában azonban lényegében eltér ennek az iskolának a nézeteitől. Ez a munka tulajdonképpen leíró hangtan. Ahogy a szerző írja, a leíró hangtan egy konkrét, ma beszélt nyelvet tanulmányoz, vagy közvetlen megfigyeléssel, vagy kísérleti eszközökkel. Az előszóban a szerző kifejezi reményét, hogy a közel jövőben az orosz nyelv hangtanának problémáit tovább fogja tanulmányozni, nemcsak leíró módszerrel, hanem az elért eredményeket a kísérleti fonetika adataival is kiegészítve. AVANYESZOV szerint a leíró fonetika feladata: szinkronikusan megállapítani egy adott nyelv hangrendszerét, vagyis fonéma-rendszerét, ugyanakkor leírni a fonémák törvényszerű fonétikai helyzetétől függő alternációját. A leíró fonetika módszerével nemcsak a teljes értékű egységeket, de a pusztulófélben és keletkezésben levő elemeket is kiemelhetjük egy bizonyos nyelvben, s éppen ezért a leíró hangtan szerves alkotórésze lehet a történeti hangtannak. Azonkívül, a leíró hangtan a gyakorlatban is nagy szerepet játszik, hiszen nélküle nem lehet egy írás nélküli nyelv számára írásrendszert létrehozni, vagy pedig módosítani és célszerűsíteni a már meglévő ábécéket.

A szovjet fonológia BAUDOUIN DE COURTENAY és SCSEBA tanítását követve kategórikusan tagadja, hogy két önálló tudományág létezik: a fonetika, amely állítólag a természettudományokhoz — és a fonológia, mely állítólag a társadalmi tudományokhoz tartozik. Ez nem két önálló tudományág, hanem a hangrendszer tanulmányozásának két aspektusa. A fonológia a fonetika magasabb foka s már a nyelvtudomány szerves részévé vált; a grammatikával együtt azt a célt szolgálja, hogy megmutassa a nyelv rendszerét. A fonetikus (még jóval a fonológia megszületése előtt is) a hangokat nem általában jelölte ki, hanem csak azokat, amelyek bizonyos helyzetekben megkülönböztethetők az adott nyelvben. Ebben az értelemben, — írja AVANYESZOV, mindazok, akik megteremtették egy-egy nyelvnek az írásrendszerét, spontán fonológusok voltak. A fonológusnak meg egyben fonetikusnak is kell lennie, ha nem akar eltevedni az absztrakciók, relációk, funkciók világában; azonkívül a fonológusnak is a nyelvben reálisan létező kategóriákkal van dolga, amelyek valamiképpen a nyelv írásrendszerében is visszatükröződnek.

A fonéma fogalmát a következőképpen fejtegeti AVANYESZOV: a nyelvben semmi sem létezik jelentés nélkül. A szavak és a morfémaik jelentésével vannak összefüggésben a hangok is. Az érzékelt hangkülönbségek arra szolgálnak, hogy megkülönböztessék a szavakat, illetve a szavak jelentését. Azokat a hangokat, amelyek mint sajátos jelek, megkülönböztetik a nyelv szavait, illetve a szavak hangtestét — fonémának nevezzük. Vagyis, a fonémák nem a szavak vagy azok különböző alakjának jelentését határolják el egymástól, hanem azok hangtestének megkülönböztetésére szolgálnak. A fonéma egy minimális, tovább nem osztható hangegység. Egyetlen hangegység sem hangzik elszigetelve, hanem a szóban realizálódik, tehát egy másik minimális hangegység előtt vagy után, vagy hangegységek között. Ezért a minimális hangegység minősége mindig valamilyen arányban a fonétikai helyzetétől függ. Pontosabban, minőségének bizonyos jellegzetessége összefüggésben áll a fonétikai helyzettel vagy fordítva — független a fonétikai helyzetétől. A fonémák fonetikai helyzetük hatása alatt változtatják minőségüket s ezek a változatok bizonyos törvényszerű sorozatot alkotnak. A nyelvben a hangok két különböző kategóriára oszlanak: az egyik kategória az önálló, a fonetikai helyzetétől függetlenül realizálódó hangoké, melyek megkülönböztetik a szavak hangtestét, a másik kategória — a nem önálló, csakis a fonetikai helyzetétől függő hangoké, amelyek nem különböztetik meg a szavak hangtestét. Az első kategóriához tartoznak a fonémák, a másikhoz — azoknak változatai, árnyalatai.¹⁶ A minimális hangegységek bizonyos fonetikai helyzetben főleg önálló, független vonást mutatnak, és fordítva — bizonyos helyzetben minőségüket csaknem teljesen a fonetikai helyzet befolyásolja. Azok a minimális hangegységek, amelyek függetlenek a fonetikai helyzetétől — önálló fonémák, mások pedig csak variánsai az önálló fonémának. A minimális hangegységek funkciója a szavakon és morfémaikon belül egy élő kombinatorikus és a fonetikai helyzetétől függő alternáción alapszik, amely az adott nyelvre csak egy bizonyos időszakra jellemző. Két teljesen különböző jellegű alternáció létezhet a nyelvben.

a) Az egyik párhuzamos, egymást sohasem keresztező sorokat alkot, amelynek nincsen közös hangegysége;

b) a másik — részben keresztezi egymást s ezért egy vagy több közös hangegysége van.

¹⁶ A moszkvai iskola terminológiája szerint — variánsai. Lásd a 15. jegyzetet.

Az olyan nyelvekben, amelyekre az *a*) típusú alternáció jellemző, a minimális hangegységek változatlan minőségben realizálódnak, mind a szóalakban,¹⁷ mind a morfé-mában. Az ilyen nyelvekben a fonémák kijelölése a fonéma fogalmának meghatározása általában könnyű feladat és nem vált ki vitát. A kérdés komplikáltabb az olyan nyelvekben, amelyekre a *b*) típusú alternáció jellemző.¹⁸ Ebben az esetben szükségessé válik, — írja AVANYESZOV, — egy új fogalomnak a meghatározása, amit a legcélszerűbb „erős” és „gyenge” fonémaként megjelölni. A gyenge fonéma két vagy több erős fonémát helyettesít. Például az (*1*) vagy (*2*) gyenge fonémák bizonyos fonetikai helyzetben az (*o*) illetve (*a*) erős fonémákat helyettesítik. Azonkívül az erős fonéma megkülönbözteti nemcsak a szóalak hangtestét, de a morfémaét is. A gyenge fonéma ellenkezőleg csak a szóforma hangtestét különbözteti meg, a morfémaét viszont nem (vagy: esetleg nem), mivelhogy a gyenge fonéma mindig két vagy több erős fonéma aequivalense.

Mind az erős, mind a gyenge fonéma a szóalakban funkcionál és ezen keresztül bizonyos relációba kerül a morfémaival. Ennek a relációnak az alapja az erős és a gyenge fonéma minőségi különbségében rejlik. A gyenge fonémák a hangrendszerben alá vannak rendelve az erős fonémáknak és éppen ezért nem lehet őket egy síkon tárgyalni az erős fonémákkal. A nyelv hangrendszerében csak erős fonémákból áll, nem pedig az erős és gyenge fonémák summájából. Az ilyen nem párhuzamos alternációban — írja AVANYESZOV, — az erős fonéma alternál a gyenge fonémával, s ilyenkor a gyenge fonéma egy vagy több erősnek aequivalense. Az ilyenfajta alternáció rendkívül fontos szerepet játszik a nyelv hangrendszerében, tudniillik ez az alternáció köti össze a fonémát a morfémaival. Ezt a jelenséget AVANYESZOV fonémasornak nevezi. Minden egyes ilyen fonémasor egy bizonyos funkcionális egységet képez. Elemeit a fonetikai helyzet szabja meg s a morféma azonossága. Úgy is lehet mondani, hogy ez a fonetikai helyzetből függő alternáció jellemzi a morféma azonosságát. Ezért, a fonémasor mint egy sajátságos híd, összeköti a nyelv hangrendszerét a nyelv grammatikai rendszerével. Egyszóval, a fonéma a szóalak hangtestének eleme, a fonémasor pedig a morfémaét, s ennek következtében a morféma összes hangváltozatait egyesíti, melyek csakis a fonetikai helyzettől függenek. A szóalakok azonosságának megfelel a fonémák azonossága és fordítva, s a morfémaéknak — a fonémasorok azonossága felel meg. A fonémasorok azonossága pedig a morfémaék azonosságát is jelzi.

Ha egy nyelvre mind a párhuzamos, mind a nem párhuzamos alternáció jellemző, akkor a fonológusnak két síkon kell tanulmányoznia a nyelv hangrendszerét — a fonémákat, melyek a szóalakban realizálódnak, s a fonémasort, mely a morfémaiban realizálódik. Az ilyen tanulmányozás alapján megállapítható, hogy a nyelv hangrendszere bonyolult hierarchia, sokrétű egység, melyben különböző „rangú” fonémák vannak; ezeknek a fonémáknak az egymáshoz való relációja nem egyöntetű, de föltétlenül bizonyos törvényszerű fonémasorokra bontható. A fonémasor fogalma nélkül a szó hangteste teljesen el lenne szakítva a grammatikai rendszertől, a szóragozás és szóképzés határai elmosódnának, hiszen egy és ugyanannak a morfémaának az alakját kénytelenek lennénk grammatikai változatnak tekinteni, vagy pedig teljesen más morfémaának.

AVANYESZOV professzor koncepciójában a moszkvai iskola¹⁹ az erős és gyenge fonéma fogalmát bírálja. KUZNYECOV professzor a fent említett cikkben érthetetlennek tartja, miért áll a hangrendszer csak az „erős” fonémákból, ha vannak benne erős és gyenge fonémák. Vagyis, miért van szükség a gyenge fonéma fogalmára, s miért nem lehet beérni a moszkvai iskola variáns-fogalmával, amelyen tartalmilag tulajdonképpen ugyanaz értendő? Ugyanakkor KUZNYECOV újra leszögezi, hogy a fonéma s variánsai között nincsen fiziológiai — akusztikai azonosság, hanem csak funkciójuk közös. KUZNYECOV szerint AVANYESZOV ebben az esetben felcseréli s fonológiát a fonetikával, vagyis nem indul ki következetesen a hangok funkciójából. Mindemellett KUZNYECOV elismeri, hogy AVANYESZOVNAK igaza van, amikor bírálja a moszkvai iskola koncepciójában a variánsfogalmat, mivel ebben a koncepcióban a variáns differenciáló képessége árnyékban marad, s csak mint a fonéma aequivalense válik a tanulmányozás tárgyává, de KUZNYECOV véleménye szerint az erős és gyenge fonéma fogalma sem oldja meg a problémát.

*

¹⁷ Szóalak — „словоформа” — alatt egy konkrét szónak valamely konkrét formája értendő.

¹⁸ Például az orosz nyelvben.

¹⁹ S a leningrádi éppennyú, de erről lásd később.

A leningrádi iskolát SCSEBBA és tanítványai, ZINDER és MATUSZEVICZ hozták létre. Ez az iskola a fonéma meghatározásakor a szóból, illetve a szóalakból indul ki, s nem a morfémből, mint a moszkvai iskola. A minimális hangegységeket ez az iskola egyenrangú fonémáknak tartja, akár erős akár gyenge fonetikai helyzetben realizálódnak.²⁰ A fonéma és variánsai az általános és egyes dialektikus egysége, más szóval: a fonéma az a hangtípus, amelyik differenciálja a szavakat és a szavak különböző formáit, a variáns pedig (vagy SCSEBBA terminológiájában, — az árnyalat — a reálisan beszélt hang — az „egyes” — amelyikben az „általános” (a fonéma) realizálódik.²¹ A fonémákat minden nyelvben bizonyos különbségek, differenciák — határolják el egymástól s éppen ezért a fonémák minden nyelvben egységes rendszert alkotnak, melynek alapegységei egymással szemben állnak. Minden fonémával egy egész sorozat vagy egy egész csoport más fonéma áll szemben, írja SCSEBBA „A francia nyelv fonetikája” című munkájában. Nincs éles határ a fonéma és az árnyalat között, vannak fonémák, melyek maximálisan önállóak, némelyek közel állanak ahhoz, hogy árnyalattá váljanak, és fordítva, ugyanazt lehet mondani az árnyalatról is. A fonéma az a tipikus árnyalat, amelyik maximálisan független a fonetikai helyzetétől.²²

Az utóbbi években a leningrádi iskola nézetei, főleg az alapkérdésben, a fonéma fogalmának meghatározásában, közeledtek AVANYESZOV professzor nézetéhez. ZINDER erről a következőt írja: „sok éven keresztül SCSEBBA és a moszkvai fonetikai iskola között folyt a vita a fonéma meghatározása körül... ezért a fonológiai vita 1953-ban csak csalódást keltett az olvasóban. Csak egy kérdésben volt teljesen egyöntetű a vélemény, hogy a fonetikát a fonológiától vagy fordítva a fonológiát a fonetikától nem lehet elkülöníteni. Az egész vita végül ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy most már tulajdonképpen csak terminológiai eltérés áll fenn a leningrádi iskola és AVANYESZOV professzor nézetei közt”.²³ „AVANYESZOV azt állítja, — folytatja ZINDER, — hogy mind a leningrádi, mind a moszkvai iskolának igaza van, amikor az egyik a szóalakból, a másik pedig a morfémből indul ki, de ennek megfelelően két fogalmat kell megkülönböztetni: egy minimális hangegységet a szóalakban — vagyis a fonémát, s egy minimális hangegységet a morfémben — a fonémasort.”²⁴ Ennek megfelelően a fonémasor fonetikai alapfogalomként fogható fel. ZINDER hozzáfűzi, hogy a fonémasor egyáltalán nem a nyelv összes fonémáira vonatkozik, hanem csak azokra, amelyek egy konkrét élő nyelvben, egy konkrét időszakban, konkrét fonetikai hangtörvények szerint alternálnak. Ilyen szempontból például nem lehet fonémasornak nevezni — írja ZINDER —, azokat az alternációkat, amelyek jellemzők ugyan az orosz nyelvre, de nem magyarázhatóak már ma létező fonetikai törvényekkel.²⁵

ZINDER is bírálja AVANYESZOVOT a gyenge és erős fonéma fogalmáért, vagyis hogy nemcsak erős és gyenge fonetikai helyzetet különböztet meg. ZINDER eközben hivatkozik AVANYESZOV szavaira, amelyek szerint egy bizonyos nyelvben a fonémák száma aszerint állapítandó meg, hány egységet tudunk megkülönböztetni az erős fonetikai helyzetben. Vagyis — írja ZINDER —, érthetetlen, milyen helyet foglalnak el egy nyelv hangrendszerében a győnge fonémák, és általában mi szükség van erre a terminológiai megkülönböztetésre, miért nem helyesebb csak erős és gyenge fonetikai helyzetről beszélni és a gyenge helyzetben realizálódó hangegységet a fonéma árnyalatának tekinteni? ZINDER véleménye szerint AVANYESZOV professzor csak abból az okból érzi szükségesnek ezt a megkülönböztetést, mert az erős és gyenge fonémák akusztikai — fiziológiai alapon sehoggy sem egyeztethetők össze. ZINDER ezzel kapcsolatban kijelenti, hogy az egész fonéma-elmélet nem azon alapszik, hogy a fonéma és az árnyalat okvetlenül

²⁰ Az orosz fonetikusok terminológiájában — erős fonetikai helyzet az, ahol a hang alapformájában realizálódik s hangzása úgyszólván nem függ a fonetikai helyzetétől, a gyenge pedig a fordítottja.

²¹ ZINDER később bírálja a fonéma efféle meghatározását, mert e szerint a fonéma mintha a reálisan kiejtett „hangon” kívül létezne, mint egy absztrakt egység, vagyis csakis mint pszichikai képzet.

²² Lásd még GYEGTYERJOVA T. cikkét „Развитие методов и общей проблематики в советском языкознании”: Принципы научного анализа языка. Москва 1959, 30.

²³ ZINDER „Általános fonetika” című doktori disszertációjában részletesen tárgyalja ezt a terminológiai differenciát. Sajnos, a budapesti könyvtárakban nincs meg ez az értekezés.

²⁴ Lásd ZINDER cikkét: Вопросы языкознания 1957/3, 137.

²⁵ ZINDER a *к/ч* stb. (*неку — печушь*) alternációt érti ez alatt, amelyek ha fonetikai eredetűek is, de ma már csak morfológiai alternációnak tekinthetők.

akusztikai-fiziológiai egyjegyűséget képez, s ezért teljesen elegendő ha csak erős és gyenge fonetikai helyzetéről beszélünk.

ZINDER tevékenységére az utóbbi években jellemző, hogy mindazokhoz, akik valamiképpen a hang akusztikájával foglalkoznak,²⁶ igyekeznek a fonetika és a fonológia eredményeit közel hozni.

Zinder például ezt írja:²⁷ „azt lehetne gondolni, hogy a fonéma-elmélet, amely hangsúlyozza a nyelv hangegységének lingvisztikai jellegét, világossá tette, hogy ez a hangegység nem akusztikai fogalom és éppen ezért az akusztika saját módszereivel képtelen meghatározni a vizsgálat tárgyát. Mindamellett, jól tudjuk, hogy a strukturalista fonológia Trubetzkoytól kezdve leszögezte, hogy a hangok fizikai tanulmányozásának semmi köze sincs a nyelvtudományhoz. De a 20-as és 30-as években — folytatja ZINDER, a rádióközvetítés és a telefon rohamos fejlődése létrehozott egy új tudomány-ágot — az elektroakusztikát. A gyakorlat mutatja, hogy az e területen dolgozó mérnököknek nagy szükségük van a nyelvészek segítségére. Már 1928-ban SCSEBBA vezetése alatt a leningrádi egyetem eszközfonetikai laboratóriumában egy leningrádi rádióállomás munkatársai kísérleteket folytattak, hogy kiderítsék a rádióközvetítés közben előforduló hangtorzításoknak az okait. Már akkor érthetővé vált — írja ZINDER — hogy itt a mérnökök, fiziológusok és pszichológusok mellett a nyelvészek közreműködése a döntő. De akkor ez a közös kutatási munka félbeszakadt. 1949—50-ben az egyik rádió- és telefonkészülékekkel foglalkozó kutatóintézet az egyetem eszközfonetikai laboratóriumához fordult segítségért, és közösen összeállítottak egy szótagos artikulációs táblázatot, amely az orosz nyelv fonetikai sajátosságait kellő mértékben visszatükrözte s ugyanakkor megfelelt az artikulációs kísérletek gyakorlatának is. Ehhez a táblázathoz statisztikai adatok is kellettek az orosz nyelv hangrendszeréről. Ezen hosszú ideig dolgoztak a nyelvészek, mivel kiderült, hogy ez a kérdés is el volt eddig hanyagolva. 1951-től kezdve az orosz nyelv hangjainak fizikai jellemzésével kezdett ez a kollektíva foglalkozni. Először a hangsúlyos magánhangzók formánsait és hosszúságát tanulmányozták izolált szavakban és folyamatos beszédben.²⁸

„Egy érdekes kísérlet világosan megmutatta, hogy a nyelvben semmi más hangegységről nem lehet szó, mint a fonémáról²⁹ — írja ZINDER, — s csakis ez az egység válhat az akusztikai kutatások tárgyává. Az orosz (o) hangot magnetofonszalagra vették és a hallgatóban (nem nyelvészben) ez a megszokott hang, amely most magában és nem valamilyen szóban hangzott el, semmi feltűnést nem keltett. Amikor a szalag fordított irányban futott a hallgató felfigyelt egy szokatlan jelenségre, amelyet eddig „nem hallott”: az előbbi (o) diftongusnak hallatszott, mint egy nagyon nyílt (o) kezdődött és (u)-ba ment át. Érthető, hogy mind a két elem benne volt a megszokott (o)-ban akkor is amikor a szalag nem fordított irányban futott, de ebben az esetben a fül ezt nem „fogta fel”, és a diftongoid (o) egységes elemnek tűnt.”

„A nemrég létrejött információ-elmélet, amely egyre szélesebben fejlődik, — írja ZINDER —, a nyelv hangjait a fonológiához nagyon közel álló szempontból vizsgálja, s ez világosan bizonyítja, hogy a fonémaelmélet ma már nemcsak a nyelvtudományban nyer elismerést.”

*

Érdemes megemlíteni A. A. REFORMATSZKIJNAK, a moszkvai fonetikai iskola egyik alapítójának 1957-ben megjelent cikkét is.³⁰ Ebben a cikkben a szerző azt a gondolatot fejtegeti, hogy a fonémáknak két különböző „tulajdonságát” (male, distinctive features) kell megkülönböztetni — maguknak a fonémáknak a „tulajdonságait”, „jellegzetes vonásait” és mindazt, ami a fonetikai helyzetből „ragad” a fonémákra. Például ilyen szavakban, mint „К Ире” (k'ir'i) 'Írához' és „Купе” (k'ir'i) 'Kirának', a szavak más-más jelentésűek, s ugyanakkor nagyon problematikus megállapítani, milyen fonetikai eszközökkel van ez a jelentéskülönbség kifejezve. Tudniillik a mai orosz nyelvben

²⁶ Akusztikával foglalkozó fizikusokról van szó.

²⁷ Об одном содружестве фонетиков с инженерами связи: Вопросы языкознания 1958/5, 111.

²⁸ Варшавский Л. А., Литвак И. М., Исследование формантного состава и некоторых других физических характеристик звуков русской речи: „Проблемы физиологической акустики” III, М.—Л. 1955.

²⁹ Természetesen az árnyalatokat is beleértjük.

³⁰ Фонологические заметки: Вopr. языкознания 1957/2, 101.

az *(i)* (*ɨ*) és a *(k)* (*k'*) hangok nem külön fonémák, hanem csak egymás variációi,³¹ mivel a mi véleményünk szerint, — írja REFORMATSZKIJ, — két különálló fonémának csak két olyan hangkülönbséget tekinthetünk, amelyek egy és ugyanazon fonetikai helyzetben megkülönböztetik az illető szavak jelentését, viszont a *(K, K')* (*i, ɨ*) hangokra a mai orosz nyelvben ilyen fonetikai helyzetet nem találunk. S mindemellett ezek a szavak, (azaz a *K Ipe* és *Kupe*) egymástól eltérő jelentésűek. Ez a probléma csak úgy oldható meg, ha elfogadjuk, hogy a fonetikai helyzetnek is lehet bizonyos jelentésdifferenciáló jellege. A fenti példában a fonémák ugyanazok, de más a fonetikai helyzet: „*K Ipe'* : a *(k)* fonéma erős fonetikai helyzetben van, mert a szó végén áll, az *(i)*-fonéma viszont gyenge fonetikai helyzetben, mert veláris mássalhangzót követ, s így az *(ɨ)* variációja helyettesíti. A „*Kupe*” szóban, az *(i)* áll erős — a *(k)* pedig gyenge fonetikai helyzetben.

Mindez azt bizonyítja, — írja REFORMATSZKIJ, — hogy nincs igazuk azoknak, akik szerint a fonetika nem szerves része a nyelvtudománynak. A hangrendszer a nyelv általános rendszerének tagja és a morfológián keresztül szoros összefüggésben áll a morfológiával.³² Nem lehet fonológiai elméletet kidolgozni anélkül, hogy ne legyen tisztázva a kérdés a fonetikai helyzet (a morfológiáit is beleértve) jelentésdifferenciáló szerepéről, — írja REFORMATSZKIJ.³³

*

Utójára meg kell említeni a szovjet tudósok nézeteit a megkülönböztető jeggyel kapcsolatban. KUZNYECOV professzor véleménye szerint csak a neutralizáció alapján lehet végérvényesen megállapítani, milyen megkülönböztető jegyei vannak egy fonémának.³⁴ KUZNYECOV bírálja azoknak a nyugati nyelvészeknek a nézetét, akik szerint a fonéma bizonyos megkülönböztető jegyek kötege.³⁵ A fonéma és a disztributív jegy fogalma szoros összefüggésben áll egymással, de előre le kell szögezni — írja KUZNYECOV —, hogy a fonéma fogalmából állapítjuk meg a megkülönböztető jegy fogalmát vagy pedig fordítva. A jegyek kísérleti vizsgálata a fonológia számára csak előzetes anyagot adhat — írja KUZNYECOV, — mivel ez az anyag nem mutatja ki, milyen jegyet tarthatunk megkülönböztetőnek és melyet kiegészítőnek. Csak akkor tudjuk ezt megállapítani, ha egy nyelv fonémarendszerét már meghatároztuk (a hasonló fonetikai helyzetekben jelentéssel bíró egységek szembeállításával), majd pedig a neutralizáció alapján kielemeztük megkülönböztető jegyeiket. A kísérleti fonetika nem segíthet a hangrendszer funkcionális elemzésében. Az akusztikai kísérleti elemzés nem a fonémákra vonatkozik, hanem csak az allofonokra;³⁶ egy nyelv fonémarendszerének megállapításához nincs szükség eszközfonetikára. Viszont az eszközfonetika nélkülözhetetlenül szükséges akkor, ha már ezek a funkcionálisan megállapított egységek ki vannak jelölve. KUZNYECOV utal E. FISCHER—JORGENSENNEK az oslói VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszuson tartott előadására, ahol ugyanez a vélemény hangzott el nyilvánosan.

A megkülönböztető jeggyel kapcsolatban más megfogalmazást ajánl SAUMJAN: „azokat a hangkülönbségeket, amelyekkel együtt jár a jelentésdifferencia is, megkülönböztető jegynek szokás nevezni”.³⁷ SAUMJAN a továbbiakban ezt írja: „a fonéma tartalma a megkülönböztető jegyek summája. Minél szélesebb egy fonéma használatának a köre, annál szegényebb a tartalma és fordítva”. SAUMJAN a megkülönböztető jegyben nem lát akusztikai tulajdonságokat, hanem a nyelv szemléleti elemének tartja éppúgy, mint a fonémát. A hang fizikai elemei akusztikai tulajdonságok, míg a megkülönböztető jegy szemléleti, relációs tulajdonság — vallja SAUMJAN.

³¹ A moszkvai iskola nézete szerint; a leningrádi iskola az *(i)* (*ɨ*) hangokat külön fonémáknak tartja.

³² Lásd N. TRUBETZKOJ, Gedanken über Morphologie: TCLP. IV, 161.

³³ REFORMATSZKIJ professzornak ez a gondolata éles ellenvetéseket váltott ki, lásd GVOZDJEV A. N. cikkét a Voproszi Jazikoznanyija 1957/6. számában.

³⁴ Кузнецов П. С., О дифференциальных признаках фонем: Вopr. языкознания 1958/1

³⁵ Lásd R. JAKOBSON—M. HALLE, Fundamentals of Language, 's-Gravenhage 1956, 52.

³⁶ A fonémák kombinatórikus variánsaira.

³⁷ Шаумян, О сущности структуриализма; Вopr. языкознания 1956/5, 42.

SAUMJAN nézete egyedülálló. 1953-ban a fonémával kapcsolatos vitában egyedül maradt nézeteivel, 1958-ban újból SAUMJAN indította el a strukturalizmusról szóló vitát, de most is kevés a híve. A Voproszi Jazikoznanyijában GRIGORJEV V. I. részletesen bírálja SAUMJAN koncepcióját.³⁸

*

Csak röviden ismertettük a szovjet fonológiai kutatások eredményeit, de talán sikerült megmutatni, hogy a szovjet nyelvészek mennyire fontosnak látják a nyelvtudománynak ezt az ágát, hogy mennyire a nyelvtudomány szerves részévé vált a fonológia, és hogy a hangrendszer tanulmányozása nélkülözhetetlen a nyelv általános rendszerének a tanulmányozásában.

SZÁNTÓ ÉVA

Manual of Phonetics. Edited by L. Kaiser

Amsterdam, 1957, North-Holland Publishing Company. XV + 460 l.

I. A tudományos kutatás egyre nagyobb munkamegosztásának, sőt elaprózódásának korában természetesen a fonetika művelőinek is szükségük van szakjuk újabb szintézisére vagy legalább kézikönyvére. A nemzetközi fonetikai kongresszusok állandó bizottsága már 1952-ben elhatározta a Manual of Phonetics kiadását. Mivel ez a csaknem ötszáz lapos kötet a szerkesztőn kívül harminc szerzőnek munkája, eleve valószínű, hogy szintézist nem kapunk. Még a huszonnyolc cikknek kézikönyvvé való egyesítése is túlságosan nagy feladatot rótt a könyv kitűnő szerkesztőjére, LOUISE KAISERRA. Az anyag színességét és szereteágazó voltát jól szemlélteti a cikkek címének lajstroma.

A) A fonetika története: G. PANCONCELLI—CALZIA: Earlier history of phonetics (3—17), F. TRENDELENBURG: Technical development of phonetics (18—28). — B) Fonetikai alaptudományok: G. E. ARNOLD: Morphology and physiology of the speech organs (31—64), N. R. FRENCH: Auditory considerations (65—93), A. GEMELLI és J. W. BLACK: Phonetics from the viewpoint of psychology (94—117), EDWIN B. NEWMAN: Statistical methods in phonetics (118—26). — C) Fonetikai kutatás: G. E. PETERSON négy cikke: The phonetic evaluation of signals (129—38), Breath stream dynamics (139—48), Laryngeal vibrations (149—55), Articulation (156—65), J. D. SUBTELNY, S. PRUZANSKY és J. SUBTELNY: The application of Roentgenography in the study of speech (166—79), H. L. BARNEY and H. K. DUNN: Speech analysis (180—201), Speech synthesis (202—12). — D) A fonetika nyelvészeti kapcsolatairól: a) általános rész: R. JAKOBSON és M. HALLE: Phonology in relation to phonetics (215—51), A. MARTINET: Phonetics and linguistic evolution (252—73); b) speciális rész: G. HAMMARSTRÖM: The Romance languages (279—88), L. F. BROSNANAN és O. VON ESSEN: The Germanic languages (289—301.; ebből az utóbbi szerző csak a ritmust és a hanglejtést tárgyalja), B. HÁLA: The Slavonic languages (302—11), A. SOVLJÁRVI: The Finno-Ugrian languages (csak a finn és a magyar nyelv hangtana: 312—24), W. LESLAU: The Semitic phonetic system (325—29), A. BURSSSENS: Notes on African tone languages: 330—5). — E) A fonetikának más tudományhoz való kapcsolatáról: R. LUCHSINGER: Phonetics and pathology (339—363), A. SOMMERFELT: Phonetics and sociology (364—71), J. SMITS VAN WAESBERGHE: Phonetics in its relation to musicology (372—84), A. W. DE GROOT: Phonetics in its relation to aesthetics (385—400). — F) Fonetika és a nyelveredete: C. O. IRWIN: Phonetical description of speech development in childhood (403—25), E. BUYSSSENS: Development of speech in mankind (426—36), F. TROJAN: General semantics (A comparison between linguistic and sub-linguistic phonic expression) (437—9). — Összefoglaló munkáról lévén szó, természetesen nem ismertetjük e huszonnyolc tanulmány tartalmát.

2. Mint e címekből is látjuk, a kötet a fonetika jelentős részét ismerteti, mégpedig a hangtan kiemelkedő művelőinek közreműködésével. Örvedetes, hogy olyan eredményekről is tájékoztat, amelyekkel fonetikai összefoglalásokban ritkábban találkozunk: így például aránylag nagyobb teret kap a percepciós fonetika (FRENCH, valamint GEMELLI és BLACH cikkében) és a hangszínelemző készülékek bemutatása (BARNEY és DUNN első közleményében). Csak helyeselhetjük több fontos nyelvvelalád hangtanának összefoglalását, sőt általában mind a hat főrész tárgykörének beiktatását szükségesnek tartjuk.

³⁸ Григорьев В. И., Несколько замечаний о структурализме и семантике: Вопросы языкознания, 1958/4.

Bizonyos fejezeteket azonban nélkülözünk. Bevezetőnek éppen nem lett volna fölösleges tüzetesen meghatározni a fonetika fogalmát, megállapítani a tudományok rendszerében való helyét s megvilágítani minden más fontos elvi kérdést is, amely tudományunkat érinti. — Mi a fonetika? Ha az érdeklődő — a mutató alapján — feleletet keres erre, akkor kénytelen megelégedni a fonetikának a fonológiától való elhatárolásával: „While phonetics seeks to collect the most exhaustive information on gross sound matter, in its physiological and physical properties, phonemics, and phonology in general, intervene to apply strictly linguistic criteria to the sorting and classification of the material gathered by phonetics” (218). Ebből nem derül ki, hogy a fonetika körébe tartozik-e bizonyos ultrahangoknak tanulmányozása, továbbá az állatok hangjainak vizsgálata, valamint az olyan emberi hangoké, melyeket köhögés, nevetés, sírás alkalmával hallunk. — Az akusztikának a fonetikához való viszonyát sem látja határozottan az olvasó: a fizikai hangtan mint ilyen nem kapott helyet a „basal sciences” között, bár szerepelnek akusztikai kérdések — például — az alaptudományokról és a fonetikai kutatásról szóló részben. Gyakorlati szempontból is hasznos lett volna az akusztika alapfogalmainak és fontosabb kérdéseinek ismertetése.

Célszerűnek tartanám lehetőleg minden fontosabb hangtípus képzésmódjának részletesebb leírását, valamint a képzés helyét és módját szemléltető ábrák közlését; így megtudnánk például, hogy mi a különbség a nyelv vízszintes irányú mozgásában az ű, az ö, illetőleg az e képzésekor.

A hasonulás és a mondatfonetika jelenségeinek néhány lapnyi összefoglalása bizonyára teljesebbé tette volna a kötetet. (A magyar zöngésüléssel kapcsolatos rövid megjegyzés (319) nem szabatos: „Regressive voicing appears at the end of a syllable before a suffix, at the end of a prefix, at the end of the first component of a compound word.”) Ismeretes ugyanis, hogy mondatfonetikai helyzetek is előidéznek hátraható zöngésítést.

Más bíráló megjegyzéseket mellőzve, meg kell említenünk, hogy az egyes fejezetek után következő könyvészeti útmutatások némelyike hiányos, sőt egyik-másik cikk után el is maradt a bibliográfia; így azután hiába keressük a fonetikai munkák jegyzékében — például — MENZERATH nevét, s F. TRENDELENBURG akusztikájának, a ZWIRNER testvérek Grundfragen der Phonometrie-jának és több más fontosabb munkának címe sem szerepel a Manual of Phoneticsben.

Az említetteket figyelembe véve is a Manual of Phonetics a szak eredményeinek értékes összefoglalása, amelyet a fonetika munkásainak ismerniök kell; a hangtan magyar művelője különösen örömmel veszi kezébe ezt a könyvet, hiszen nyelvünk fonetikai ismertetése — SOVIJÁRVI avatott cikke révén — aránylag igen tekintélyes helyet kap benne.

VÉRTES O. ANDRÁS

Richard Luchsinger und Gottfried E. Arnold: Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde

Mit Beiträgen von EDELTRUD BAAR, FRIEDRICH KAINZ, FRITZ WINCKEL. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Wien 1959, Springer-Verlag. XII + 731 l.

1. A mű két fő részre tagolódik: 1. Die Stimme und ihre Störungen (kb. 250 lapnyi terjedelmű), 2. Die Sprache und ihre Störungen (mintegy 450 lap). Az első rész szerzője LUCHSINGER, a másodiké ARNOLD; WINCKEL az első rész három kisebb akusztikai fejezetét írta (26—58), KAINZ a nyelvlélektani összefoglalást (273—306), E. BAAR pedig a süket, a nagyothalló és a hibás beszédű gyermekek lélektani vizsgálatáról szóló hasznos tájékoztatót (385—402).

Az ismert szerzőknek a könyve már csak azért is számot tarthat fonetikusok és általában nyelvészek érdeklődésére, mivel kóros tényezők vizsgálata sokszor fényt derít a normális működésre.

De van a munkának több olyan része is, amelynek közvetlen célja a normális beszédműködés megvilágítása.

Ez utóbbiak közül kiemelkedik a hang elektroakusztikai vizsgálatának (nagyreszt) újabb eredményeit összefoglaló két fejezet, mindkettőnek szerzője FR. WINCKEL: Die elektroakustische Grundausrüstung für Stimmuntersuchungen (40—4), Die elektrische Apparatechnik der Stimmforschung (44—57).

Ugyancsak a normális beszédműködést tárgyalja például a lélegzés (3—16), a gégeműködés (70—124) élettanával, a beszélőszervek morfológiájával (320—37), a beszédhangok élettanával (337—60), valamint az egyén beszédfejlődésével (360—73) foglalkozó fejezet s nem utolsósorban KAINZ világos nyelvlélektani összefoglalása (273—306).

2. A beszédhibáknak és javításuk módjának ismertetése távol van a logopédiai irodalomban sem ismeretlen egyoldalúságtól; a dadogás javításában például szóhoz jut a pszichoterápia (651—2), a pedagógia (652), az orvosságos kezelés (652—4), a beszédhibajavító gyakorlat (654—5) és a társas kezelés (psychosoziale Gruppentherapie: 656). A szerzők a könyv számos helyén közlik saját kutatásuk eredményét, ezzel is, bíráló megjegyzéseikkel is egyéni szint adva munkájuknak. Természetes dolog, hogy kritikai szűrőjük nem minden eredményével ért egyet az olvasó. Így — például — hiányoljuk RANSCHBURG nevét a kóros olvasási gyengeségről írt fejezetben, s úgy véljük, hogy a süketnémák pedagógiájáról szólván talán nem lett volna fölösleges megemlíteni a manchesteri (EWING-féle) irányt.

A fonetikus különösen jó hasznát veszi a kötet egyik legfontosabb részének, a mintegy 140—150 lapra terjedő bibliográfiának; egy-egy lapon kb. 30—40 könyv, illetőleg cikk adatai vannak, s a hatalmas anyagban csak keresve találunk ismétlődő címet; helyes, hogy a könyv külön felsorolja a fonetikával foglalkozó fontosabb folyóiratokat. A könyvészeti apparátus is hozzájárul ahhoz, hogy e munkát tankönyvnel többnek tekintsük.

Szükséges, hogy fonetikai és nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatban több megjegyzést tegyek.

Az egyes magánhangzók képzésének leírása elmaradt, pedig erre a gyakorlatnak is szüksége van, az orvosok egy része ugyanis nem nagyon tájékozott a fonetikában. De különben is megokolt minden vokális ejtésének ismertetése, ha a könyv leírja az egyes mássalhangzók képzését (342 kk.).

Félreértésre adhat alkalmat az alveolaris és postalveolaris mássalhangzóknak a „Zahn- oder Zungenlaute” elnevezés alá foglalása (343).

Módosítanám a paralaliának a pöszeség többi fajtájától való elhatárolását is: „Lautstammeln liegt vor” — írja ARNOLD — „wenn ein Laut völlig ausgelassen, falsch ausgesprochen oder durch einen anderen richtigen vertreten erscheint. Das letztere bedeutet eine *Paralalie*” (459). Gyakran előfordul azonban, hogy a pöszte gyermek — például — az *s* hangot selypes *sz*-szel, tehát egy másik, rosszul képzett hanggal helyettesíti; az ilyen eseteket is a paralalia körébe szokták sorolni. ARNOLD szövegének tehát ilyen változtatását javasolnám: „... oder durch ein anderes P h o n e m vertreten ist.”

Ami a dysgrammatismus (agrammatismus) fogalmi körét illeti (vö. 499), véleményem szerint ide kellene sorolni minden olyan beszédzavart, amely a nyelvtant érinti, tehát a szóképzés rendellenességét is.

Mivel a mondatban a nyelvtannak része, nem mondhatók egészen szabatosnak ezek a kifejezések: „Grammatische und syntaktische Störungen der Rede” (499), „Die Störungen betreffen also die Grammatik und Syntax” (uo.), „die Fehler der *Grammatik und Satzbildung*” (450) stb.

Lehet, hogy csak íráshiba csúszott bele a következőkbe: „So erwirbt das Kind mit etwa achtzehn Monaten die ersten ungliederten (parataktischen) *Mehrwortsätze* aus zumindest zwei Wörtern” (367). Ugyanis ha tagolatlan a mondat, akkor nem lehet benne mellérendelés.

Nyilván tévedés azonosítani a nyelvtant a lingvisztikával, a nyelvtudományt pedig a filológiával: „Derart begannen sich Lautlehre (*Phonetik*), Sprachlehre (*Linguistik*), Sprachwissenschaft (*Philologie*), *Sprachästhetik* und die fernerer Unterabteilungen der sprachpsychologischen [!] Disziplinen zu differenzieren” (265).

3. Ez utóbbiak is amelletl szólnak, hogy a beszédzavarokkal foglalkozó irodalomnak nagyobb mértékben föl kell használnia a nyelvtudomány eredményeit; ARNOLD PRCKNEK (1851—1924), a jeles prágai neurológusnak és pszichiáternek csaknem egy fél évszázaddal ezelőtt írt könyve (Die agrammatischen Sprachstörungen. I. Berlin 1913) e tekintetben igen jó kezdemény volt, de a munkának aránylag kevés folytatója akadt.

Méltánytalan volna azonban a nyelvész kívánságait túlságosan hangsúlyoznunk. LUCHSINGER és ARNOLD könyve, az utóbbi évtizedek foniátriai és beszédhibajavító irodalmának egyik legjobb összefoglaló munkája, mai formájában is elősegíti a fonetika művelőinek és a nyelvtudomány munkásainak tájékozódását egy rokon tudományág hatalmassá nőtt anyagában.

VÉRTES O. ANDRÁS

Handbuch der Psychologie in 12 Bänden

Herausgegeben von Ph. Lersch, F. Sander, H. Thomae, † K. Wilde. 3. Band: Entwicklungspsychologie. Unter Mitarbeit von R. Bergius, E. Duhm, E. Höhn, M. Koch, U. Lehr, W. Metzger, A. Rüssel, W. Salber, Th. Scharmann, L. Schenk-Danzinger, H. Thomae, U. Undeutsch herausgegeben von H. Thomae. Göttingen (1959), Verlag für Psychologie. XVI + 622 l.

1. Főlöszleg hangsúlyozunk, hogy a nyelvek fejlődése és az egyén nyelvének alakulása állandó kölcsönhatásban van, s nyilvánvaló az is, hogy az egyén beszéde, nyelve jelentős mértékben testi-lelki fejlődésének függvénye (vö. 442). A fejlődéslelektan eredményeinek számbavétele tehát a nyelvész tájékozódását is elősegíti.

A tizenkét kötetre tervezett Handbuch der Psychologie elsőnek megjelent darabja éppen a fejlődéslelektan. Négy fő részének tárgyköre: I.: az alapfogalmak (THOMAE), a fejlődéslelektan története és mai irányainak áttekintése (E. HÖHN), a módszerek (THOMAE); II.: fejlődés és növekedés, a fejlődés mennyiségi szempontja (UNDEUTSCH), a fejlődés mint fokok egymásutánja, a fejlődés kapcsolata a periodicitással (U. LEHR), a differenciáldással (E. DUHM), az ún. „Prägung”-gal (THOMAE) és önmagunk alakításával (E. HÖHN); III.: a testi és a lelki fejlődés viszonya (UNDEUTSCH), tehetség és fejlődés (SCHENK—DANZINGER), a megismerés folyamatainak (METZGER), az egyén nyelvének (SALBER), a cselekvés motívumainak fejlődése (THOMAE), a játék és a munka az emberi fejlődésben (RÜSSEL), az egyén fejlődése a társadalomban (SCHARMANN); IV.: az emberi és az állati fejlődés lényeges különbségei (HOCH), végül a fejlődés értelme (UÖ.).

2. Bármennyire csábító is a lelektan ez ágának sok irányát és kutató módszert szóhoz juttató, változatos tartalmú kötet számos részletének ismertetése, jóformán csak azzal kell megelégednünk, hogy felhívjuk a figyelmet magára a könyvre s a nyelvészt különösebben érdeklő néhány részletre.

A W. SALBER tollából származó fejezet az egyén nyelvi fejlődésével foglalkozik, mégpedig legnagyobb részét a gyermekével. Sajnos, a kutatások mai állása nem ad módot a szerzőnek arra, hogy az ifjú és a felnőtt beszédbeli, nyelvi sajátosságait is részletesebben tárgyalja (466). Milyen nem várt eredményeket adhat egy-egy magyar ember egész napi vagy heti beszédének rögzítése és elemzése, a hangok, szavak, valamint nyelvtani elemek és szerkezetek gyakoriságának megállapítása! Ez jut eszünkbe egy-két SALBER idézte adatot olvasván: egy kétéves fiúcska második életévének utolsó napján 10 507 szót használt, s ezek közül 751 volt különböző (455); úgy látszik, hogy a névszók (illetőleg főnevek és melléknevek) száma a gyermek nyelvében messze az igéké mögött marad, ha figyelembe vesszük gyakoriságukat is (457, természetesen tudnunk kell, hogy a vizsgálat milyen nyelvre vonatkozik).

A régebbi lelektannál még erősebben hangsúlyozza a mai pszichológia a különféle életkorokban kapott benyomások hatása közötti különbséget (vö. THOMAE: 244 kk.): ez bizonyára kapcsolatos nyelvi sajátságoknak nemzedékenként való változásával. Eleve valószínű, hogy az érzéklés és az emlékezés képességének az életkorral járó csökkenése (MILES érdekes adatai után L. SCHENK-DANZINGER: 361) bizonyos nyelvi változások iránti fogékonyság kisebbedésével jár. A mozgási készségnek az életkorral való változása is kétségtelenül hatással van a beszéd sebességére (a mozgással kapcsolatos megjegyzések i. h. és még több helyen); megemlítem, hogy egy filológusunk önmegfigyelése szerint ugyanazt a breviáriumi szöveget most, ötven éves korában határozottan lassabban tudja elmondani, mint húsz évvel ezelőtt, pedig a szöveg recitálásában egyre nagyobb gyakorlata van.

A beszéd, a nyelv fejlődésével összefügg az úgynevezett akcelerációnak, a fejlődés-gyorsulásnak jelensége. Az UDO UNDEUTSCH közölte adatok szerint (Säkulare Wandlungen der somatischen und des psychischen Entwicklungsverlaufes: 346 kk.) a legutolsó néhány (talán négy?) emberöltő alatt minden országban, ahol csak vizsgálatot végeztek, a felnőtt lakosság átlagos magassága kb. 6—10 cm-rel, a 13—14 évesek pedig néha 15 cm-rel is nagyobb lett. A fogzás korábbi bekövetkezése, a gége méreteinek (talán arányainak is) megváltozása s különösen a serdülés időszakának előretolódása szükségképpen érinti, nemegyszer gyorsítja a beszéd fejlődését.

3. Úgy vélem, célszerűbb lett volna az érzelmek fejlődésének tüzetesebb tárgyalása. Érdekes, hogy míg a hospitalizmusnak a tehetség fejlődésére való hatását külön fejezet világítja meg (398—400), addig a hospitalizmus és az érzelmi világ különösen fontos és ismert kapcsolatának nem jutott ilyen tekintélyes rész, sőt maga az érzelmi fejlődés sem szerepel a fejezetcímek között. Pedig az Entwicklungspsychologie joggal

idézi nem egy kitűnő tudós véleményét, amely szerint „der Affekt, die Gemütsbewegung [ist] der Vater der Sprache” (445).

Hogy a kötet valóban betölti a kézikönyv hivatását, abban nagy szerepe van az egyes fejezetek végén levő bibliográfiának; a tizenkét kis könyvészeti összeállításban átlag 100—150 munka adatait találjuk; ez akkor is jelentős segítség, ha a címek egy része szükségképpen ismétlődik. — Kívánatos, hogy az ilyen gazdag tartalmú könyvnek sokkal részletesebb, alaposabb tárgymutatója legyen.

VÉRTES O. ANDRÁS

A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben

DIÓSZEGI VILMOS immár egy évtizede folytatja a címben megjelölt témakör kutatását és most egy testes kötetben számol be eddigi eredményeiről.¹ Munkája két szempontból is lényegesen eltér az eddigi kutatókétól: hasonlíthatatlanul nagyobb anyaggal dolgozik, mint elődei és filológiai módszerekkel közelíti meg tárgyát. Ez utóbbi megállapítással nem akarom kisebbiteni RÓHEIM GÉZA és SOLYMOSSY SÁNDOR érdemeit,² akik a maguk körülményei és adottságai között szép és fontos munkát végeztek, de csak alkalmilag foglalkoztak a témával s csak a mások által publikált gyér adatgyűjtést használták fel. DIÓSZEGI egyik legnagyobb érdeme, hogy — a LUBY MARGIT és SZÜCS SÁNDOR újabb és sokat ígérő adatközléseire felbuzdulva — nagy gyűjtőgárdát szervezett és hatalmas anyagot gyűjtött össze a magyar néphit még élő szájhagyományából. Az elmúlt évek során több tanulmányt közölt a témakörből³ és igyekezett munkájának módszerét is kialakítani.⁴ A kérdéshez többen hozzá is szoltak a rokon tudományok képviselői közül,⁵ sőt idevágó tanulmányokat is publikáltak.⁶

DIÓSZEGI a nyelvtudomány precizitásával és összehasonlító módszerével igyekszik megfogni az adatokat és megkeresni összefüggéseiket.⁷ Ha több esetben úgy látjuk is, hogy e téren még tökéletesíteni lehetne a munkát, mégis nagyon hasznosnak tartjuk megjelenését ebben a formában is. A szerző hosszú, majd egy éves tanulmányútra készült a munka megírásakor, s valószínűleg ezért nem tudott több gondot fordítani rá (amit a fogalmazás pongyolasága is elárul). Eddigi kutatásait mégis szükséges volt lezárnia ezzel a könyvvel, hogy a Szovjetunióban gyűjtendő (ma már haza is hozott) új anyag feldolgozásában tanulságainak hasznát vehesse. Ebben kell segítségére sietnie a kritikának is.

Első kétségünk mindjárt a mű és a kutatás céljának meghatározásakor támad. A könyv címe korunk, ill. az utóbbi századok népi kultúrájának feldolgozását ígéri és — mint látni fogjuk — a könyv is ezt tartalmazza. A bevezetés és a mű elméleti részei viszont egy ettől különálló fogalom tisztázását tűzik ki a munka céljául. A honfoglaló magyar nép hitvilágának rekonstrukciójától — úgy érzem — messzebb van még szerzőnk, — bár ezt tekintni munkája tulajdonképpeni céljának —, mint a címben foglaltaktól. Ez természetes is. Hiszen a honfoglaláskori állapotokra — néhány bizonytalan korai adattól eltekintve — csak az újkori adatokból tudunk visszakövetkeztetni. De szerzőnk arról is megelégedezik, hogy a samanisztikus elemeket még nincs jogunk mind a honfoglalóktól származtatni, hiszen azóta nem egy hasonló, de mégsem azonos műveltségű néppel érintkezünk s nem is futólag, hanem évszázados együttélés és nagy tömegek beolvasztása formájában. A besenyő és kún samanizmus emlékei valószínűleg szintén itt élnek a magyar néphagyományban és — ha egyelőre nem is tudjuk megkülönböztetni őket — nem szabad megelégednünk róluk. Ugyancsak figyelembe kell vennünk a török hódoltság korának lehetőségeit, mert ha nálunk fennmaradhattak a sámánhit emlékei ezer éven át, a keresztyén felekezetek kegyetlen üldözései (boszorkányéteések) közepette, annál inkább élhettek azok a XVI. század kiszárai töröksége körében. Ha pedig az országnak, kún és besenyő

¹ DIÓSZEGI V.: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 472 l.

² RÓHEIM G.: Magyar néphit és népszokások Bp. 1926 és SOLYMOSSY S., A magyar ősi hitvilág: A magyarság néprajza, IV. k.

³ Az Ethnographia LXII—LXV. kötetekben, az 1952—54. években.

⁴ Ethn. LXV: A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései c. tanulmányában.

⁵ CSALOG JÓZSEF: Ethn. LXVI. és KODOLÁNYI JÁNOS: Ethn. LXVII.

⁶ BALÁZS JÁNOS, A magyar sámán révülete: Ethn. LXV.

⁷ Ethn. LXIII, 355.

elemeket nem tudjuk megkülönböztetni a honfoglaláskoriaktól, nem beszélhetünk a honfoglalók hitvilágáról sem. Ez különben is tágabb fogalom a samanizmusnál.

Bevezetésében munkájának alapételeit és módszereit ismerteti DRÓSZEGI. Tulajdonképpen korábbi (a 4. jegyzetben idézett) tanulmányának kivonatát adja itt, mely az alábbiakban foglalható össze:

1. A honfoglaló magyarság kultúrája azonos volt keleti rokonainak kultúrájával; hitvilága sem lehetett más kiszakadása pillanatában, mint a szibériai samanizmus.

2. A szibériai népek a samanizmus különböző fejlődési fokain álltak a néprajzi gyűjtések korában s így adataikból következtetni lehet a magyar samanisztikus emlékek közvetlen forrásaira is.

3. A magyarság a kereszténység felvétele és a földművelésre való áttérés következtében csak gyér nyomait őrizhette meg ősvallásának, azt is nagyjából burkoló formában, újabb, a keresztyénségtől megtúrt szokásokba, vagy a népköltészet anyagába beágyazva. A néphit formájában való fennmaradását alábbiakkal magyarázza:

a) A táltoshit az eredeti nomádkori életmód mellett megmaradt alföldi szilajpásztorok őrizték meg.

b) Az idegen (horvát eredetű) garabonciás diák és a hozzá kapcsolódott samanisztikus hiedelmek fennmaradását a vándordiákok, mesterlegények életmódja tette lehetővé, mely állandóan foglalkoztatta a nép képzeletét.

c) A „tudós”-okhoz (látó, mondó, idéző emberekhez) fűződő samanisztikus hiedelmek fennmaradását az említettek nagy népszerűsége, a hozzájuk tömegesen járók elméneinek egymásközt való kicserélése magyarázza (19—20 l.).

A magyar néphit és népköltészet samanisztikus jellegű elemeit DRÓSZEGI a következő kritikai vizsgálatnak kívánja alávetni:

4. Szinkronikus vizsgálattal megállapítani, mennyire elterjedt korunkban a jelenleg a magyarság körében Etnikus sajátságának tekinthető-e, vagy nem?

5. Úgyancsak szinkronikus vizsgálattal megállapítani, magyar s a j á t o s s á g n a k (s p e c i f i k u m n a k) tekinthető-e, vagyis nem etnikus sajátsága-e szomszédainak is?

6. Diakronikus vizsgálattal megállapítani, hogy az etnikus sajátság a honfoglalás korától megszakítatlanul jellemzője-e a magyarságnak (genetikus sajátság-e), nem újabban alakult-e ki?

A magyar anyaghoz hasonló vizsgálat alá kívánja vetni DRÓSZEGI a rokonnépek összehasonlítható anyagát.

7. Megállapítandó a keresett sajátság etnikus

8. és genetikus volta, vagyis hogy már a magyar honfoglalás kora előtt is élt-e, s így a magyar sajátosság jogosan származtatható-e belőle.

Az itt felsorolt módszertani követelményeket DRÓSZEGI nem mindig tartja szem előtt az anyag feldolgozása során, ez azonban nem rontja le minden esetben az adatok tudományos értékét, mert a követelményekkel sok esetben magunk sem érthetünk egyet. Vegyük sorra az egyes pontokat és vizsgáljuk meg őket mind elméleti, mind gyakorlati szempontból.

1. A honfoglaló magyarság differenciált osztálytársadalomban élt és kultúrája sem volt egységes. Ezt sajnos régészeink sem szokták figyelembe venni, amikor például a honfoglaló magyarság művészetéről beszélnek.⁸ A honfoglaláskori fémművesség kevés kivétellel az előkelők ízlését képviseli. Ez a kor nemzetközi művészeti áramlatainak kereszteződéséből keletkezett, melyben kevés a hagyományos elem. A szegényebb, alsóbb réteg művésze az obi-ugorok és a magyar népművészet archaikus rétegeiből szépen kikövetkeztethető, amire több alkalommal rámutattam.⁹

A honfoglalók vallásos felfogása sem lehetett homogén. Erre utalnak az egykorú arab források, melyek szerint a kazár birodalomban a legelőkelőbbek a zsidó, a középréteghez tartozók a mohamedán, a legszegényebbek pedig a keresztyén vallás felé orientálódtak.¹⁰

⁸ FETTICH NÁNDOR például, aki legtöbbet foglalkozott ezzel a problémával A honfoglaló magyarság művésze c. összefoglaló ismertetésében (Bp. 1935) leszögezi ugyan, hogy a fennmaradt emlékek csak a legelőkelőbb néposztályra jellemzők, mégis úgy beszél stílusukról, mint „a nomád művészet” egyedüli megjelenési formájáról, mint ha a köznépek nem lett volna művésze (9. l.).

⁹ A magyar hízművészet eredete és története c. tanulmányomban: Népr. Ért. XXXI. és A magyar lélek formái c. könyvem (Bp. 1942) több helyen.

¹⁰ Ibn Fadhlán tudósítása, PAULER—SZILÁGYI: A magyar honf. kútfői, Bp. 1900, 213—4. l.

Valószínű, hogy a honfoglaló magyarság hitvilágában is számolhatunk mohamedán, zsidó és keresztyén elemekkel is, melyeknek emlékeit rendszeres kutatással feltárhatónak véljük, nem is beszélve a még korábbi és távolabbi keletre nyúló kapcsolatok emlékeiről.¹¹ Ezek között a samanizmus fontos szerepet tölthetett be. Ez volt a nép zömének vallása, melyhez az újabb elemek bizonyos fokig mind asszimilálódtak, különösen a konzervatívabb alsó néposztályban. A felső osztályokban viszont fel kell tennünk az idegen, korszerű elemek dominációját.

Egy-egy népnek a kultúrája nagyon bonyolult, sokrétű alakulat, melyet minden vonatkozásban föltárni nem könnyű feladat. Elégedjünk meg tehát azzal hogy a honfoglaló magyarság samanisztikus eredetű hagyományait szeretnénk megismerni, a szerzővel egyetértésben.

2. Ha a magyar néphit bonyolult történeti alakulat, gondolhatjuk, hogy a szibériai és finnugor samanizmus is az. Az óriási távolságok maguk is elősegítik a differenciálódást. Hát még a változó történelmi események, népek vándorlása, politikai és gazdasági kapcsolatok alakulása, végül a nagy kultúrák hatásai. Mindennek vázlatos képét ismerjük már HARVA, UNO kitűnő monográfiájából.¹² A különböző eredetű vallásos elemek helyenként más és más formában kapcsolódnak egymással és főképpen az alapréteget nyújtó sámánizmussal és így lehetőséget nyújtanak — egyelőre legalább a relatív — kronológia megállapítására, ha gondosan összehasonlítjuk őket. DRÓSZEGI sajnos meg sem kísérelte ezt a munkát, jelen könyvének megírásakor. Pedig a birtokában levő adatok — úgy látom — lehetőséget adtak volna neki erre. Az alábbiakban ezekre is szeretnék rámutatni, mert ilyenféle tájékozódás híján nagyon bizonytalanok a magyar—keleti összehasonlítás eredményei. A magyar anyagot ugyanis valószínűleg csak ezen az alapon lehet majd periódizálni: a honfoglalók és a később érkezett besenyők, kúnok, oszmánok közt igazságosan elosztani.

3. DRÓSZEGINEK a samanisztikus hiedelmek fennmaradására vonatkozó magyarázatai kissé ötletszerűen hatnak. Leginkább látszik megalapozottnak az a) pontban említett magyarázat a táltos-hit fennmaradásáról. De ez ellen is több érv szól. — I. A szilajpásztorok, rideg legények életmódja, ahogy GYÖRFFY ISTVÁN levéltári adatok és a szájhagyomány alapján leírja, nem azonosítható a nomádkori állattenyésztők életével, csak nagyon külsőleges dolgokban. A nomád társadalom egészen másként viszonyult a pásztorhoz, mint a letelepült középkori és újkori falvak népe. Az tulajdonképpen azonos a pásztorral, vele költözik, s művelt földjéhez csak időnként tér vissza (aratni), ha félnomád fokon áll, — ez a földhöz ragaszkodik, a nyáját nem követi, hanem fogadott cselédjére, vagy jobbágyára (a pásztorra) bízta. — II. A kérdéses terület népe társadalmilag sem a legelsőbb fokon van. A kúnsgáz, majd a XVI. században kialakuló hajdúság nem ismeri a jobbágyoságot, s a török hódoltság alá került jobbágyfaluk is nagyobb önkormányzatot élveznek, mint a magyar földesurak alatt. A pásztor tehát kinti „szabad” életével nem élvez nagyobb szabadságot, mint a falusiak. A „pusztai szabadok” fogalma¹³ csak a XVIII. századi megújuló feudalizmus és jobbágy elnyomás során alakul ki. — III. A táltosküzdelem hitének tisztántúli gazdagabb és épebb népi emlékanyagát is bajos e vidék kulturális elmaradottságával magyarázni. A protestáns partikuláris iskolarendszer már a XVII. században minden kis faluban megteremti az alsófokú oktatás lehetőségeit, nagyobb helyeken pedig a középfokú iskolákat is.¹⁴ A kulturális fejlődésről tanúskodik e vidék nyelvjárása is, mely éppen nem archaikus, hanem fejlettebb, újabb formáiról ismert.¹⁵ Gazdasági kultúrája, pl. a nyugati típusú ún. debreceni eke használata is erről tanúskodik.¹⁶

DRÓSZEGI magyarázatát a garabonciás diák hiedelmének fennmaradásáról (3/b pont) nem tekinthetjük véglegesnek, mert nem indokolja a térképen ábrázolt regionális

¹¹ Mindezekből gazdag anyagot közöl RÓHEIM GÉZA A kazár nagyfejedelem és a turulmonda c. tanulmányában: Ethn. XXVIII (1917).

¹² Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker, Helsinki 1938.

¹³ Vö. SZÜCS SÁNDOR hasonló c. könyvével.

¹⁴ BARCZA JÁNOS: A debreceni kollégium és partikulái, Debrecen 1905.

¹⁵ A Magyarság Néprajza III. k.-ben HORGER A. közölte nyelvjárás térképek és azok történeti értékelése egyéb néprajzi jelenségekkel párhuzamosan sajtát, A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal, Bp. 1936 c. munkám 66—9. és 150—1. l.

¹⁶ Id. munkám (19. jegyz.) 136—41. l. és KOVÁCS LÁSZLÓ, A Népr. Múz. magyar ekéi: Népr. Ért. XXIX. (1937): 12—6. l.

elhelyezkedését. Hasonló az eset a „tudós”-hittel is (3/c). Hiszen vándordíjakot, mesterlegényt nemcsak a Palócságban és a Dunántúl déli felében láthattak. — A tudóshit fennmaradásának magyarzatába különben logikai hiba csúszott. A régi „tudóshit” azért maradt fenn, mert a tudós igen közkedvelt, keresett ember volt — mondja DRÓSZEGI. De miért keresték és kedvelték? Nyilván mert hittek benne. (Circulus vitiosus.)

4. Az egyes sajátságok etnikus voltának megállapítására DRÓSZEGI megelégszik a magyar nyelvterület egymástól távolieső pontjairól gyűjtött több kevesebb egybevágó adat kimutatásával. Hogy ezek a gyűjtőpontok és adataik hogyan viszonyulnak egymáshoz, azzal szerzőnk nem foglalkozik. Pedig adatait sok esetben térképezi is és ezzel minden olvasóban felidéri a kérdést, mi okozza a térképek egyenetlenségeit: történt-e adatgyűjtés a térképek fehér foltjainak megfelelő vidékeken és ha igen, éppen olyan tapasztalt és megbízható gyűjtők jártak-e ott, mint az adatokban dús területeken? Ezekre a kérdésekre a szerző nem ad feleletet könyvében, pedig egyedül ő adhatna felvilágosítást, mert az adatok többsége az általa kezdeményezett és szervezett gyűjtésből származik, melynek anyaga kiadatlan. DRÓSZEGI sajnos semmit sem árul el a gyűjtés történetéből, csupán a gyűjtők névsorát közli betűrendben. — Az adatok értékeléséhez feltétlenül szükséges volna ismernünk az egységes kérdőív alapján felgyűjtött községek teljes körűt, vagy méginkább térképét, a kérdőív pontjait, valamint azt is, melyik gyűjtő hol dolgozott. Biztosra vehetjük ugyanis, hogy a jegyzékben felsorolt 120 gyűjtő munkája minőségi szempontból nem egyenlő értékű. Annak megállapítására, hogy melyik gyűjtő adatai megbízhatóbbak, melyiké felületesebbek, DRÓSZEGI volna leginkább hivatott, de a többiekével való összehasonlítás alapján az olvasó maga is ellenőrizhetné az értékelés helyességét.

DRÓSZEGI térképeit áttekintve a következőket állapíthatjuk meg:

1. Adatainak nagyrésze a Palócságból és a Dunántúl déli feléből származik.
2. Nincsenek adatai Erdélyből és Dunántúl északkeleti részéből.

3. Moldvai és bukovinai adatai a negyvenes években áttelepült, ma nagyrészt Dunántúl lakó csángóktól származnak, az áttelepítés utáni gyűjtésekből.

Feltehetjük, hogy Erdély azért mutat fehér foltot DRÓSZEGI térképein, mert itt nem tudta megszervezni a gyűjtést. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a folklór szempontjából rendkívül értékes terület nem mellőzhető a samanizmus emlékeinek kutatásakor sem. — De azt már nincs okunk feltételezni, hogy a Dunántúl igen tekintélyes részén, a Balaton mindkét partján, a Bakonyban és a Vértesben, valamint a Duna mellett le Tolnáig nem is próbált volna adatokat gyűjteni. Egy-két szórványos adata van is e területről. A fehér folt tehát itt nem a gyűjtés, hanem a néphit hiányosságaira utalna.

A sámánisztikus adatokban bővelkedő nyugati és főként dél-dunántúli vidék feltűnően egybeesik a nyelvjárási térképeken is archaikus jellegűnek mutatózó területtel. A folklór kutatás is sok archaikus anyagot talált e tájakon. Ez a regulus hazája és a semleges tereű pentatónia birodalma. Érthető tehát, hogy itt maradt fenn korunkig a sámán hivatásra születés (DRÓSZEGI 1. ábra), az elrablás révén kapott tudomány (5. ábra), a garabonciás fölcs számú csontja (7. ábra), és a boszorkány tollas vagy szarvas fejdíszének hiedelme (18. ábra). — Amíg DRÓSZEGI a gyűjtés hiányolt adatainak közlésével meg nem cáfolja véleményünket, térképei alapján arra kell következtetnünk, hogy Dunántúl nem általánosak a samánisztikus emlékek, hanem csakis a perifériákon, a nyelvterület szélein otthonosak.

S vajon mi a helyzet a Tisza mentén? A Palócság minden térképen tömve van adattal, az Alföld viszont a legtöbb térképen üres. Alig akad néhány szórványos adat a hivatásra született tálts (1. ábra), az elrablás révén kapott tudomány (5. ábra), a boszorkány toll és szarv-viselete (18. ábra) hiedelmére. Megintcsak fölmerül a kérdés, a néphit negatívuma-e az oka ennek, vagy csak a gyűjtés hiányossága? A 7. és 32. ábrán bemutatott térképek arra vallanak, hogy a gyűjtők ezen a területen is jártak, s — ha egységes kérdőív alapján dolgoztak, a felsorolt kérdésekre nyilván negatív választ kaptak. Az a pár szórványos adat, amit itt följegyeztek, alighanem a hódoltság utáni telepítésekkel magyarázható. A szinkronikus vizsgálat, melyet DRÓSZEGI az etnikusság megállapítása céljából elegendőnek tart, itt feltétlenül kiegészítendő a településtörténet diakronikus szempontjaival. Ezt a kívánalmat egy másik területen DRÓSZEGI is méltányolta, mikor a tolnai székely (csángó) telepesek adatait nem mai lakóhelyükön, hanem korábbi településeik helyén: Moldvában és Bukovinában jelölte meg térképein. Az Alföldre leköltözött matyók és palócok ivadékai is valószínűleg megkülönböztethetők még a régi helybeli családoktól, nemcsak történeti szempontból, hanem vallásfelekezetük és nyelvjárásuk alapján is. Mint látni fogjuk, ezt a megkülönböztetést feltétlenül meg kell kísérelnünk. E nélkül lehetetlen az adatok etnikus értékelése.

A Tiszavidéken szintén az archaikus jellegű területek őrzik a samanisztikus emlékek nagyrésztét. — A palóc nyelvjárások régies sajátságai közismertek. — Mindezek alapján úgy tűnik fel, hogy az etnikusság fogalmát — DIÓSZEGI meghatározása helyett — a nyelvjárásán analógiájára kell megalkotnunk, ilyenféleképpen: a magyar entikumnak vannak újabb és régiebb sajátságai. Az újabbak általában a nyelvterület középső részein, a régiek annak perifériáin találhatók meg.

E szabály alól is vannak kivételek. A nyelvjárásán is megállapította, hogy a központi fejlődéstől elmaradt perifériák gyakran önálló helyi fejlődés nyomait viselik magukon. Ez a helyzet a sámanyrévület megjelölésére használt népi terminus-technikus esetében, amint arra DIÓSZEGI is rámutat. Az országszerte ismert régi *elrejtezik* helyett a palócságban az újabb *elragadtatik*, a bukovinai székelyeknél az *ellesz* igék használatosak. Hasonlóképpen a palócságra szorítkozik a gyógyító ember *tudós* megnevezése is.

Nem tekinthető azonban ilyen lokális-periférikus alakulatnak, vagy helyi kölesönzés eredményének a garabonciás diák alakja és neve, annak ellenére, hogy az eredetibbnek látszó táltossal szemben periférikus jelenségnek bizonyul (7. ábra). Szakirodalmunk művelői — talán az egy SOLYMOSY SÁNDOR kivételével — elfogadták a garabonciás délszláv származtatását. DIÓSZEGI is csatlakozott hozzájuk, s nekünk sem lenne egyelőre kifogásunk ellene, ha a magyarság is csak a Dráva mellékén ismerne a garabonciást, mint a horvátok. De a palócoknál bajos volna horvát hatást kimutatnunk. A szlovákok viszont — eddigi értesüléseink szerint — nem ismerik. A garabonciás diák hiedelmének földrajzi elterjedése tehát arra vall, hogy valamikor az egész magyar nyelvterületen ismeretes volt, s a centrális helyzetű Alföldről csak újabban szorult ki. Helyét pedig — bármilyen valószínűtlenül is hangzik — másodlagosan foglalta el a táltos.

DIÓSZEGI — mint már említettem — másképpen próbálja magyarázni a táltos-hitnek ezt a számára is feltűnő földrajzi elhelyezkedését, de a szilajpásztorzkodás és a hajdani nomád életforma azonosságának bizonyításával adósunk marad. Az adatok maguk is ellene mondanak e feltevésnek, mert 1. az esetek többségében nem pásztorok, hanem földművesek voltak az adatközlők, 2. szilajpásztorzkodás nemcsak a Tiszántúl, hanem Bugacon és a Kiskunságban is volt. Miért nem ismeretes itt a táltosbikák viaskodása (35. ábra)? Úgy érezzük, hogy nagyon egysíkú, szimplifikáló szemlélet ez, mellyel nem boldogulhat DIÓSZEGI a magyar történelem bonyolult, sokfelől determinált jelenségei körében. A kérdés a genetikus problémák körébe tartozik, melyekre DIÓSZEGEMEK más, szintén vitatható módszertani tételei vannak.

DIÓSZEGI nagy adatgyűjtése ellenére is vannak munkájának olyan részletei, melyekre alig tud egy-két adatot idézni, s így ezek nem felelnek meg az etnikus sajátságok általa felállított követelményeinek. A feldarabolás útján nyert varázstudomány motívumának ismeretét például csupán két mesevariáns bizonyítja. A harmadik általa idézett variáns nem tartozik ide, mert abban nem a tudományosítás, hanem a felismerhetetlenné tevés a feldarabolás célja. — Különben a meseanyag nemzetközi összehasonlítása mintaszerű. — A néphitből és szólásokból idevonatkoztatott adatok nem fogadhatók el. Aki „olyan volt, mintha halott lett volna” azt nyilván nem darabolták fel, még ha „vér borította is a testét” (89. l.) s így nem kereshették meg testében a fölösleges csontot sem. A fölösleges csont keresése a meséből is kimaradt már, de itt a feldarabolásnak sincs nyoma, tehát semmi sem indokolja idevonatkoztatását. — A mélyen alvó emberre alkalmazott hasonlat: „alszik, mint akit feldaraboltak” (90. l.), nem bizonyíthat a táltostudomány illetéknéppen való megszerzése mellett, s bizonyosra vehetjük, hogy nem ebből a néphitből, hanem a mesék kedvelt motívumából származik. Az ellensége miszlikbe aprította királyfi, mikor sárkány sógorai forrasztó-füvel összeforrasztják testének darabjait és tüzet fújnak bele, mindig ilyenféle szóval ébred: — Innyes, de jót aludtam, — mire sógorai kioktatják: — Alhattál volna, biza, ítéletnapig, ha a lovad el nem jön értünk.

Az etnikusság fogalma és az egyes adatok értelmezése körül tehát egyaránt sok kívánnivalót találunk. Véleményem szerint ilyen archaikus anyag kutatásakor, melynek számtalan részlete örökre feledésbe merült már, örülnünk kell, ha egy-két ilyen szép emléket talál valaki, mint a DIÓSZEGI által kimutatott mesevariánsok és nem szabad azokat az etnikus sajátságok DIÓSZEGI-féle szigorú mértéke alá állítani, különösen nem szabad ilyen kritikátlan adatokkal támogatni más oldalról.

5. Még egy szinkronikus problémát vet fel DIÓSZEGI: a szomszéd népek folklórjával való egyezések problémáját. Nagyon helyesen leszögezi, hogy nem minden egyezés bizonyít a keleti származás ellen, de ha nem bizonyítható, hogy szomszédaink tőlünk vettek át egy samanisztikus jellegű motívumot, akkor ejtsük ki azt vizsgálódásaink köréből. DIÓSZEGI sok esetben nagyon finom megkülönböztetést végez a magyar és a szomszédos folklór jelenségei között (pl. a boszorkány szarva, tollas fejlődése esetében, 250. l.), máskor viszont igen pongyolán foglalja pontokba az összehasonlított jelenségeket.

A magyar táltosok és a délszláv sztuhák viaskodásának összehasonlításakor (350. l.) például a sztuhák emberalakban viaskodásának elemeit nyolc pontban sorolja fel (A), az állatalakban viaskodását meg külön hét pontban (B), tehát összesen 15 pontban. Ezekből — azt mondja — csak három egyezik a magyarral (351. l.), mégpedig 1. az esőért való küzdelem, 2. a vesztes fél pusztulása, 3. a küzdők ellentétes színe. DRÓSZEGI elfelejti, hogy azok az alapmotívumok is egyeznek, melyeket ő külön pontokba foglalt. Felsorolásában három külön pontban szerepel a két táltos küzdelmének megfelelő motívum (A 1., 2. és B 1.), egy negyedik pontban az, hogy emberalakban (A 3.), egy ötödikben pedig, hogy ökör vagy ló alakjában küzdenek (B 2.). Nálunk is gyakran birkóztak, régebben meg vagdalkoztak a táltosok, máskor bika vagy esődör alakjában küzdöttek. A DRÓSZEGI által felsorolt 15 délszláv ponttal szemben tehát nem 3, hanem 8 magyar egyezés állítható. A két hiedelem közt sokkal szorosabb a kapcsolat, mint DRÓSZEGI vélte.

Ugyanez a viszony a garabonciás és sárkánya esetében is a magyar és délszláv hiedelmek között. Ezt, a korábbi szakirodalom nyomán, DRÓSZEGI is így látja és a sárkányt is jövevénynek tartja a magyar táltoshit körében. Pedig ezen a téren sem ártana figyelembe venni a keleti analógiákat. Véleményem szerint a sárkányt és az őt megfizető hőst az altaji Merküt monda¹⁷ és a kínai sárkányképzetek legközelebbi rokonának kell tartanunk.¹⁸ A magyar határ mentén jelentkező horvát *grabancijaš dijak* nevét is csak magyar közvetítéssel lehet az olaszból származtatnunk.¹⁹ *Sárkány* szavunk török eredete is erre figyelmeztet. DRÓSZEGI szinkronikus selejtező módszere tehát helyenként nagyobb óvatosságot kíván.

Az etnikus specifikum csak a genetikus szempontok figyelembe vételével állapítható meg. DRÓSZEGI mindent ki akar ejteni a vizsgálódás köréből, ami Nyugat-Európában honos. Pedig nagyon egyoldalúan tájékozódunk az anyagban, ha az európai anyagot statikusan szemléljük és figyelmen kívül hagyjuk keleti hiedelmek esetleges meghonosodását Európában. A hunok, avarok, magyarok, tatárok nyugatra is sok mindent eljuttattak hiedelmeikből, s talán éppen a sárkányokat is. A Nibelung ének, meg az Edda Sigurd-mondájának sárkánya alighanem hun eredetű (különösen figyelemre méltó a sárkány szívének megevése, a sárkány vérében való megfürdés), a balkáni sárkány mondák feltűnő kínai jellege pedig talán az avaroknak tulajdonítandó.²⁰ A tatárok füstöt és lángot okádó sárkányokkal rémítették ellenfeleiket a harcban,²¹ s ez a fogás, végső soron, alighanem szintén Kínából származott hozzájuk. Hiszen a kínai császároknak totemállata volt a sárkány²² és a sárkányok ugyanúgy küzdenek egymás ellen,²³ falujuk, népük érdekeiért, mint a sámánok „anyaállatai”, vagy a magyar táltosbikák.

Az összehasonlító folklór kutatójának azt is el kell döntenie, mit tűz ki célul — a történettudomány egyik segéttudományát akarja-e művelni csupán és nem kíván egyebet, csak bizonyító anyagot adni az őstörténések kezébe, vagy a magyar népi kultúra minél teljesebb és hitelesebb történetét szándékozik megírni. Mert ez utóbbi esetben nem elégedhet meg azzal a csonka anyaggal, amely véletlenül (!) „magyar specifikum” maradt a népvándorlás 1000 éves története ellenére is, hanem fel kell derítenie az

¹⁷ HARVA id. mű 206. l.

¹⁸ Kínai adatok péld. GRANET, MARCEL: La civilisation chinoise 215—7. l., WIL. CHELM, RICHARD: Chinesische Märchen, 51, 58, 67 sz. mesék a 140, 174 és 203. l.-on. Amur melléki adatok HARVA id. mű 520. l. és IVANOV Sz. V.: Matyeriali po izobrazityel'nomu isskusztvu narodov Szibiri. . . Moszkva—Leningrad 1954, 382. l. 231. ábra. 1. sz.

¹⁹ Erre már ASBÓTH OSZKÁR is rámutatott az Archiv für sl. Philol. IV. k.-ben és nyomában HOLLÓ DOMOKOS (Ethn. XLV, 117) az *m > b* hangvált. kapcsán.

²⁰ A balkáni szlávoknál is alighanem megkülönböztethető lesz majd a korábbi hun—bolgár és a későbbi avar—szláv anyag. Egyelőre össze kellene gyűjteni az idevágó adatokat. Ilyen péld. a gramosztei tó mondája, PAPAHAJI, PERICLE: Basme aromâne, București 1905, 14. l. vagy a sárkány-szerető balladája, KAZASKA, JULIE: Chansons populaires bulgares, Sofia 1945, 80—2. l.

²¹ Vö. FELDHÄUS: Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit u. d. Naturvölker, Leipzig—Berlin 1914, 653—9. l.: Luftdrachen mit Feuer.

²² Magyar nyelven talán Faludi Ferenc adott hírt róla elsőnek, hogy „a bölcs synai királyok címe sárkány” (Téli éjszakák, Pozsony, 1787, 685. l.). A főúri családok Kínában mind a sárkányoktól származtatták magukat (GRANET id. mű id. helyén, (1. a 81. jegyz.).

²³ Magyar adatok két sárkány küzdelmére a nyári viharban: 1. Kalotaszeg, Ethn. 1912:160. — 2. LÁZAR: Alsófehér vm. magy. népe, 101. l. — 3. GÖNCZI FERENC: Göcsej és Hetés, 174. l., balkáni adat a 20. jegyzetben, id. gramosztei tó mondája, kínai GRANET id. mű 216.

európai népek folklórjának keleti eredetű elemeit és ezek figyelembevételével kell megkülönböztetni saját kultúránk eredeti anyagát.

6. Diakronikus vizsgálattal, történeti és régészeti emlékekkel kívánja bizonyítani Diószegi a magyar népi kultúra samanisztikus jellegű elemeinek genetikus voltát, folyamatos fennmaradását a honfoglalás kora óta. Egy korábbi munkájában szükségesnek tartotta minden évszázadból kimutatni legalább egy emlékét minden motívumnak, hogy elfogadható legyen keleti anyaggal való összehasonlítása.²⁴ Ezt a teljesíthetetlen feltételt már elejtette jelen munkájában és a középkori századokat legtöbbször esetben áthidalja, hivatkozva az emlékek gyér voltára, mégis kitart a mellett, hogy az egész magyar történelem folyamán ki kell mutatni a hiedelmek élő voltát, különben jogosulatlan és bizonyíthatatlan a keleti származtatás.²⁵

Ez a hiperkritikus álláspont most jelentkezik tehát nálunk, amikor Keleten és Nyugaton egyaránt elavult már. ERIXON svéd, és TOKAREV szovjet etnológusok egyaránt megállapították,²⁶ hogy a recens anyag olyan gazdag, összehasonlítása olyan lehetőségeket nyújt, melyet a nagy fáradsággal előállított gyér és vérszegény történeti anyag nem tud utolérni soha, de még csak nyomába sem léphet. A jelenkori adatok részletes, nagymennyiségű egyezése sokkal nagyobb bizonyító erővel bír két nép hajdani közös kultúráját illetőleg, mint néhány színtelen, régi adat. Ezért nem tudjuk helyeselni Diószegnek azt az eljárását, mely mindent kiküszöböl vizsgálati köréből, amit történetileg nem tud bizonyítani. Ha szándékát sikerül végrehajtania, anyaga még a bemutatottnál is sokkal de sokkal szűkösebb volna, mert történeti adatainak nagy része olyan erőltetett, hogy a legjobb indulattal sem fogadható el.

A XVIII. század elejéig sok részlet kimutatható a boszorkányperek anyagában, de azon túl alig valami, az is csak a XVI. századig. Azután hat sötét és néma század következik. Szerencsére Diószegi — eléggé nem dicsérhető lelkesedésében — ide nem tartozó történeti adatokban is a samanizmus emlékeit véli felfedezni és így nem selejtezi ki egész folklórisztikus anyagát. Nekünk azonban meg kell állapítanunk, hogy a sá m a n r é v ü l e t nem azonosítható a megkínzott Krisztus á j u l á s á v a l, amit a XVI. századi író a *roetete* — igével fejezett ki (33. l.), mert Krisztus nem akkor szerezte varázstudományát, már pedig Diószegi ennek a képzetnek a jelenlétét akarja vele bizonyítani. Hasonló az eset az idevont XV. századi adattal, mely szent Ferenc elragadtatásáról, transz-állapotáról szól. Nem fogadható el a XVII. századi adat sem, mely Tátos Erzsébet kínvallatásáról szól. Diószegi úgy véli, hogy a lány a táltossá válásakor a szellemek részéről őt ért kínzásokat emlegeti (33. l.), pedig ez teljesen valószínűtlen. A szegény megkínzott táltosnő tudja, hogy bírái és hóhérai félnek bosszúállásától, mert hisznek titokzatos erejében és ezért ígéri, hogy „nem fog emlékezni a kínzásról”, ne ölje meg. — Az 1584-ben lefolytatott kolozsvári boszorkánypereben sem említik a tanúk, hogy Sós Jánosné akkor kapta tudományát, mikor ájultan hevert egy éjszaka. Ezt csak Diószegi magyarázza bele (77. l.). Az asszony transzban, révületben volt, de nem ez lehetett az első esete, legalább is semmi sem jogosít fel ennek feltevésére.

Diószegi a XV. századtól az ugor korig terjedő ezer esztendő a *rejt, révül* szavak finnugor származásával hidalja át ezen a ponton. Itt ellentmondásba kerül saját módszerével. Az összehasonlító nyelvtudomány ugyanis nem mutatta ki a *rejt, révül* szó fennmaradását századról századra. Diószegi mégis elfogadja a nyelvhasznítás eredményeit és azokkal bizonyít. Valószínű, hogy nem pusztán a nyelvtudomány tekintélye, mindenki által elismert eredményeinek vitathatatlansága, hanem nagy és rendszeresen feldolgozott anyagának bizonyító ereje győzte meg őt. (Művének befejezésében maga is ehhez az érvhez folyamodik, 435. l.)

Az összehasonlító nyelvészet meg sem próbálta egykorú adatokkal kitölteni a rokonnépek szétválása óta eltelt több ezer esztendő, és nem kötötte eredményeit a Diószegi által felállított genetikus feltételhez. Az összehasonlító zenefolklór szintén mellőzte ezt az aggodalmat. (Diószegi mégis elfogadja eredményeit és hivatkozik rájuk.)²⁷ Az összehasonlító néphitkutatásnak tehát szintén arra kellene törekednie, hogy minél nagyobb recens anyagon igyekezzen megállapítani a magyar—keleti egyezések törvényszerűségeit, rendszerét és ne rontsa hitelét rosszul értelmezett történeti anyaggal.

²⁴ A 4. jegyzetben id. munkájában az 58—9. lapon példaként bemutatott adatait századonként csoportosítja és egy-egy század kimaradását külön indokolja.

²⁵ Az ismertett mű 11. l.

²⁶ Vö. Ethn. LV. (1944), 5 és LX. (1949), 36.

²⁷ Más témával kapcsolatban, a Nyelvtud. Ért. 5. sz.-ban (A magyar őstört. kérdései, 77. l.).

Sok esetben DIÓSZEGI maga is érzi történeti adatainak bizonytalanságát. Az égis-
 erő fára idézett adatai például ezek: 1. Sárrétudvari 1810, Szűcs S. nyomán, — 2. Suppony
 táltos az erdőbe megy „a babonahit tüzeit felgyújtogatni” 1721-ben, amire DIÓSZEGI
 megjegyzi: „nem lehetetlen”, hogy Supponynak is volt fája az erdőben (275. l.), — 3.
 Sz. László törvénye a forrásoknál, fáknál, köveknél áldozók ellen — DIÓSZEGI szerint
 „valószínűleg” táltosfákról van szó (276. l.). 4. A Bécsi Képes Krónika az 1061-beli
 pogánylázadásról szólva emelvényeket említ, melyek D. szerint „csetleg” szintén a sámán-
 fára értendők (276. l.). Mindezek után mégis kijelenti, hogy a táltosfák nyomait egészen
 a honfoglalás koráig tudta visszanyomozni (277. l.). — DIÓSZEGI máshol igen finom meg-
 különböztetést tesz az egyes elemek között (pl. az égigérő fa meséjének értelmezésekor is),
 azért csupán sietős munkájának tulajdoníthatjuk ezt a pongyolaságot. Hiszen a keleti
 néphit legismertebb kézikönyvei pontos különbséget tesznek az áldozó helyek (többek
 közt a szent fák) és a sámán létrának használt égbe nyúló fája között.²⁸

Különben DIÓSZEGI csak könyve első fejezeteiben ragaszkodik a genetikus bizonyítá-
 táshoz, a továbbiakban legtöbbször megelégedik róla. A sámándobot a XVIII. századi
 emlékekből idézi, s akkor kijelenti, hogy „régieleme néphitünknek”, tehát megfelelőit
 „joggal kereshetjük” keleten (204. l.). A szarvas-tollas fejdísz szintén csak a XVIII.
 századtól tudja kimutatni, s a megelőző ezer évet egy kötes értékű következtetéssel
 hidalja át. A boszorkányok néha nem ökörszarvval, hanem szarvasagancsokkal jelennek meg,
 ez pedig csak a halász-vadász kor emléke lehet D. szerint (251. l.). Ezt magunk is valószínű-
 nek tartjuk a magyar folklór sámánisztikus eredetű gazdag anyagának ismeretében,
 csak hogy ezt DIÓSZEGI történeti adatokkal kívánta igazolni, és íme most megfordítva
 kénytelen érvelni, történeti bizonyítékként hivatkozva recens adatokra.

A tollas fejdísz csete is hasonló. DIÓSZEGI feltevése szerint a bagolytollnak tyúk-
 tollal való helyettesítése a honfoglalás, ill. megtelepülés után hamarosan megtörtént,
 nem sokkal e házi szárnyasok tenyésztésének meghonosítása után, a bagolytoll tehát
 igen korai századok emléke a mai folklórban (251. l.). Talán felesleges bizonygatnunk,
 hogy ez az érvelés nem tekinthető egykorú adatokkal alátámasztott történeti bizonyítá-
 sának. Ha egyes helyeken máig fennmaradt a bagolytoll emléke, semmi sem teszi való-
 színűvé, hogy másutt már a középkorban tyúktollal cserélték fel. Ezt a kérdést csak a 4.
 pontban kifejtett módszerrel (a nyelvjárásban analógiája alapján) lehetne eredményesen
 kutatni, ha több adat állna rendelkezésünkre.

A táltosviaskodásra is csak a XVII. század elejétől vannak adataink, s azok is
 kezdetben nem állat, hanem emberalakban küzdő felekről szólnak (1620: Doboz—Békés,
 1711: Debrecen, Szaniszlai Mihályné). DIÓSZEGI itt megelégszik abbéli reményének ki-
 fejezésével, hogy majd kerül még korábbi adat is (348. l.) és lemond a genetikus bizonyítá-
 sról, de — bevezetésében kifejtett módszerétől eltérőleg — nem rekeszti ki a vizsgálat
 köréből ezt az igen fontos folklórisztikus motívumot, hanem teljes értékű bizonyító anyag-
 ként dolgozik vele. Mi csak sajnálni tudnánk, ha nem így tenne, de a további kutatás
 eredményessége érdekében szükségesnek tartanánk, hogy DIÓSZEGI is vonja le munkájá-
 nak módszertani tanulságait, amire némi hajlandóságot is mutat könyve 381. lapján.

7. A rokon népek anyagának tervbevetett etnikus vizsgálata is nagyon elnagyolt
 DIÓSZEGINél. Lappföldtől Kamcsatkáig egy nagy, homogén adathalmaz, amire DIÓSZEGI
 utal. Még a finnugor és a török sámánizmus megkülönböztetésére sem találunk kísérletet.
 Pedig egyes esetekben — csak az általa idézett adatok alapján is — úgy tűnik fel, hogy
 erre is volna lehetőség. A sámánfára például csak obi-ugor adatai vannak, a finnugorság
 köréből, mégis általános finnugor sajátságának nyilvánítja DIÓSZEGI.²⁹ A szibériai anyag-
 ban is több réteg megkülönböztetése látszik lehetőségek, s ezek magyar vonatkozásai
 tanulságosnak látszanak. A legarchaikusabb állapotot az északi tungúz (evenki) törzsek
 képviselik, fejlettebb fokon állnak a jakutok és altaji tatárok, a fejlődés legmagasabb
 fokán pedig az Amur-melléki mandzsú-tungúz népek állnak — az általam ismert ada-
 tokból következtetve. A fejlődés egyik legerősebb tényezőjének a Kína felől érkező
 gazdasági és kulturális hatás mutatkozik az elmúlt évezredek során. A dél-kínai nemzeti-
 ségek és a Kínától délre eső területek totemisztikus-sámánisztikus kultúrája ugyanis
 arra vall, hogy ennek jelenléte Kínában is ősi örökség lehet és nem kell föltétlenül török—
 mongol hatásnak tulajdonítanunk.

²⁸ Például HARVA id. műve.

²⁹ Az ismertetett mű 280. l. — Meggondolandó volna az is, hogy a lapp és az
 obi-ugor sámán dobja és révülete nem tulajdonítandó-e inkább szamojéd hatásnak,
 mint finnugor örökségnek. Hiszen egybeült nyoma sincs a finnugor népeknél, ezek vi-
 szont — a nyelvtudomány eredményei szerint — közelebbi kapcsolatban álltak a szamo-
 jédokkal, vö. HAJDÚ PÉTER: A magyarság kialakulásának előzményei, Bp. 1953, 46. l.

Íme csak néhány adat a fentiekhez:

(1) Ha **DIÓSZEGI** elfogadhatónak tartja a kiszehajtás egyes elemeinek samanisztikus származtatását, arra is rámutatható volna, hogy a kiszehajtás kivívése pontos analogonja az evenki sámánok — általa is idézett — gyógyító eljárásának (393. l.). A sámán ugyanis a betegség szellemének fölfájdozott állat szívébe, ill. vérébe költözött démont a szívvel, ill. vérrel együtt szájába veszi, egy erre a célra készített szellembábu nyílásába köpi, azt bedugja s azután így kiviszi „az alvilág szakadékába”. Ez adat ismeretében felmerül a kérdés, nem avar emlék-e a nyugati szlávoknál a kiszehajtás. E kérdés alapos megvitatása nélkül a magyar szokásanyag értékelése illuzórium.

(2) A sámánok külső lelkének állat alakú küzdelme **DIÓSZEGI** szerint nálunk kopott meg és alakult át abba a formába, ahogy táltosaink küzdenek saját testi mivoltukban. A sámán emberi teste ott fekszik eszméletlenül a küzdelem ideje alatt, a táltos átváltozik bikává és úgy küzd. **DIÓSZEGI** megelégedik itt a magyarhoz hasonló jakut adatokról, melyek ennek a verzióknak keleti eredetét engedik feltételeznünk. Ha pedig összevetjük **DIÓSZEGI** térképeit az elrablás és elrejtés motívumairól (5. és 32. ábra) az állatküzdelem motívumának térképével (35. ábra), azt látjuk, hogy az előbbi az archaikus perifériákon, utóbbi a fejlettebb centrumban, Tiszántúl foglal helyet. Minden okunk megvan hát annak feltevésére, hogy a honfoglalók nem ismerték az állatküzdelem mai formáját, hanem elrejtéssel kötötték össze, az átváltozás pedig újabb, alighanem kun jövevény nálunk.

(3) Ezzel nem akarom tagadni fejlettebb formák jelenlétét a honfoglalóknál, hiszen különböző fokon álló népeknek érintkezniük a honfoglalás előtt is. A csuvas³⁰ és kínai³¹ csőidéző és járvány elhárító szántás magyar analogonjai³² arra vallanak, hogy a sárkányban és annak lovasában (a garabonciásban) is jogosan keressük szibériai és kelet-ázsiai rokonainak leszármazottját. A kínai földműves-kultúra hatása jelentékes mindezekben hun (csuvas) közvetítéssel a Duna mellékén — nálunk is, déli szomszédainknál is. Így volna érthető, hogy a garabonciás (kinek csak neve és egyes járulékaik származnak Olaszhonból) a magyar perifériákon mindenütt (valószínűleg Erdélyben is) uralkodó motívum a maga sárkányával. Helyenként a sárkányok küzdelmét is emlegeti a nép.

8. A keleti anyag genetikus vizsgálatánál **DIÓSZEGI** megelégszik egy-egy korai (a magyar honfoglalást megelőző időkből származó) adattal. Ezt Szibériában és Kelet-Európában majdnem olyan nehéz produkálni, mint magyar területen tézadonként kimutatni a hagyomány jelenlétét. Ezért sajnáljuk, hogy a legkézenfekvőbb régészeti emlékanyag, a permi és altáji szkitha leletek teljesen elkerülték **DIÓSZEGI** figyelmét.³³ Pedig itt szebbnél szebb ábrázolásait láthatjuk a madár és medvealakos sámánoknak és az „anya-állatok” küzdelmének. A permi leletekben tudomás szerint nem fordul elő szarvasmezbe öltözött sámán, a szibériai leletekben viszont a szarvas és a ragadozó állatok néha a sárkányokkal rokon fantasztikus lényekkel küzdenek.³⁴

Korai adatok híján **DIÓSZEGI** kormeghatározó jelentőséget tulajdonít a mohamedán vallású törökség recens folklorisztikus adatainak. Ezzel nem tudunk egyetérteni, mert a legújabb korig nomád életet folytató török törzsek állandó érintkezésben voltak egymással. A török birodalom hadjáratai révén szintén kicserélhették hagyományaikat. Nincs jogunk tehát honfoglaláskori emlékeknek tekinteni az akkortájban az izlám hitére tért törökség mai adatait. A keleti anyagot szisztematikusan fel kell dolgozni és

³⁰ Járvány-elhárító szántás a déli és az északi csuvasoknál egyaránt ismeretes volt, vö. **MÉSZÁROS GY.**: Csuvas Népkölt. Gyűjt. I. k. A csuvas ősvallás emlékei, 375—7. l.

³¹ A jó termést, ill. kedvező időjárást biztosító rituális szántás a kínaiaknál az állam vezető tisztviselőinek s elsősorban a császárnak a feladata volt minden tavasszal, vö. **HABERLANDT M.** adatait a **BUSCHAN-féle Die Völker Asiens, Australiens etc.** 580. l., vagy **GRANET** id. mű 443. l. Ide tartozik minden bizonnyal a szkithák égből hullott arany ekeje is (**H e r o d o t o s** IV, 5—7.). A kínai császár és mandarinjai személyes felelősséggel tartoztak a szárazság, járvány, földrengés és árvíz elhárításának sikeréért. Hasonló volt a kazár kán helyzete is. Mindezekről **RÓHEIM GÉZA** írt bővebben (**Ethn.** XXVIII, 68).

³² A Magys. Népr. IV. k. 2. kiad. 156. és 325. l., mindkettő lányok által vont ekevel. Ne feledjük, hogy az eke magyar neve is csuvasos eredetű, a magyar faekék egyik típusa pedig a szovjetunióbeli törökségen keresztül Kínáig követhető, ahol a császár szertartásos ekeje is hasonló formában készül, görbe gerendellyel, annak végén pedig sárkányfejvel.

³³ A permi leletek állatképeit **TALLGREN** is az obi-ugorok vallásos képzeteivel hozta kapcsolatba, vö. **KOROMPAI BERTALAN** tanulmányát (**NyK.** LIV, 226).

³⁴ Vö. például egy transzbajkáliai aranylemez díszítményét, **APPELGREN—KIVALO**: Grundzüge der skythisch-permischen Tierornamentik, I. ábra.

összehasonlítások útján rekonstruálni a szibériai és finnugor sámánizmus történetét. Ez hosszú évtizedek munkája lesz, és reméljük hogy DIÓSZEGI még sok értékes tanulmánnyal fogja gazdagítani ezirányú ismereteinket.

LÜKŐ GÁBOR

Beérkezett könyvek, folyóiratok

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, I. A—D. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ vezetésével szerkesztették: BALÁZS JÁNOS, BÍRÓ IZABELLA, ELEKFI LÁSZLÓ, KELEMEN JÓZSEF, KOVALOVSKY MIKLÓS, LENGYEL LAJOS, MARTINKÓ ANDRÁS, O. NAGY GÁBOR, SZABADI BÉLA, ÚJVÁRY LAJOS. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 1091 l. + 1 t.

FOKOS-FUCHS, D. R.: Syryänisches Wörterbuch. I—II. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 1564 l.

RÁCZ ENDRE—TAKÁCS ETEL: Kis magyar nyelvtan. Bp. 1959, Gondolat. 308 l.
PAPP LÁSZLÓ: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 76 l. (Nyelvtudományi Értekezések 19. sz.).

DEME LÁSZLÓ: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 92 l. (Nyelvtudományi Értekezések 20. sz.)

KIRÁLY PÉTER: Ismeretlen magyar glosszák. Jászói, zirci, nagyvátói glosszák. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 63 l. + 9 l. műmelléklet. (Nyelvtudományi Értekezések 21. sz.)

FÓNAGY IVÁN: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. (Irodalomtörténeti füzetek 23. sz.)

J. SOLTÉSZ KATALIN: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 261 l.

Példák Könyve. 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 305 l. (Codices Hungarici. IV.)

TINÓDI SEBESTYÉN: Cronica. Kolozsvár 1554. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 320 l. fakszimile + 27 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. II.)

Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. VIII. (1959), fasc. 3—4. — [A tartalom-ból: DIÓSZEGI, V.: Der Werdegang zum Schamanen bei den nordöstlichen Sojoten; SCHELLBACH, I.: Samojedische Rätsel.]

Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. IX. (1959), fasc. 3—4. — [A tartalom-ból: LAKÓ, Gy.: Zum 75. Geburtstag von Dr. David Fokos-Fuchs; KÁZMÉR, M.: Conférence onomastique à Budapest.]

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XV. kötet (1959), 1—2. szám. — [A tartalom-ból: PENTTILÁ, AARNI: Észrevételek a nyelvtan rendszereiről; BEKE ÖDÖN: Névszó és ige; VIKÁR LÁSZLÓ: Volga vidéki mari népdalgyűjtés.]

Ethnographia. LXX. (1959) évf. 1—3. sz. — [A tartalom-ból: CSERNYECOV, V. N.: Nyugat-szibériai sziklarajzok; DIÓSZEGI VILMOS: Az északkeleti szojotok sámánhitéhez; IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Reguly Antal; KÁLMÁN BÉLA: Kannisto vogul (manysi) népköltési gyűjteménye.]

Magyar Nyelv. LV. (1959) évf. 3. sz. — [A tartalom-ból: PAIS DEZSŐ: Zsirai Miklós; Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról; FOKOS DAVID: A magyar határozói igenevek és a gerundium; CZEGLÉDY KÁROLY: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után; PERÉNYI JÓZSEF: A Magna Hungaria kérdéséhez; K. SAL ÉVA: A *kéd finnugor vonatkozásaihoz.] — 4. sz. [A tartalom-ból: PERÉNYI JÓZSEF: Magna Hungaria kérdéséhez; JUHÁSZ JENŐ: *Izé.*]

Magyar Nyelvjárások. V. Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 198 l. — [A tartalom-ból: A. KÖVESI MAGDA: A -ni igenévképző a rokon nyelvek tükrében; KÁLMÁN BÉLA: Észk nyelvjárási antológia.]

Magyar Nyelvbőr. 83. (1959) évf. 4. sz. — [A tartalom-ból: PAPP ISTVÁN: A magyar nyelv szerkezete; KÁLMÁN BÉLA: *Keres.*]

Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Band I. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen unter Mitwirkung von GYULA DÉCSY herausgegeben von JULIUS VON FARKAS. Wiesbaden 1958, Otto Harrassowitz. VIII + 38 l. + 112 tábla [fakszimile]. (Ural-Altäische Bibliothek. VI.)

DÉCSY, GYULA: Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Wiesbaden 1959. VIII + 74 l. (Ural-Altäische Bibliothek. VII.)

HORMIA, OSMO—JOKINEN, RAJJA: Inhalt der Finnisch-ugrischen Forschungen I—XXX. Helsinki 1959, Suomalais-ugrilainen Seura. 581 l.

JAKOBSON, ROMAN—HÜTTL-WORTH, GERTA—BEEBE, JOHN FRED: Paleosiberian Peoples and Languages. A Bibliographical Guide. New Haven 1957, HRAF Press. 222 l. (Behavior Science Bibliographies.)

KETTUNEN, LAURI: Suomen murteet. III. Murrekartasto. 209 térkép. Helsinki 1959. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (SKS. Toimituksia 188. Osa.)

LAGERCRANTZ, ELIEL: Lappische Volksdichtung. III. Seelappische Texte des Verangergebietes. Helsinki 1959, Suomalais-ugrilainen Seura. 255 l. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia. Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 117.)

MÄGISTE, JULIUS: Woten Erzählen. Wotische Sprachproben. Helsinki 1959, Suomalais-ugrilainen Seura. 225 l. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia. Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 118.)

Nykysuomen Sanakirja. V. S—Tr. Helsinki 1959, Werner Söderström Ösakeyhtiö. 758 l.

Opinnäytteiden bibliografia. Luettelo Helsingin Yliopistossa, Turun Yliopistossa ja Yhteiskunnallisessa Korkeakoulussa vuoteen 1956 menessä humanististen tieteiden aloilta laadituista tutkimuksista. Szerk.: KÄRMENIEMI, KAIJA. Helsinki 1959, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 164 l.

SAPIR, EDWARD: Culture, Language and Personality. Selected Essays edited by MANDELBAUM, DAVID G. Berkley and Los Angeles 1958, University of California Press. 207 l.

SHELLBACH, INGRID: Das wogulische Rätsel. Wiesbaden 1959. 136 l. + 1 térkép. (Ural-Altäische Bibliothek. VIII.)

SCHLIEMANN—ÖÖLANTI: Pieni Tietosanakirja. IV. Helsinki 1959, Otava. 1567 l. TESNIÈRE, LUCIEN: Éléments de syntaxe structurale. Paris 1959, Librairie C. Klincksieck. 670 l. + 1 t.

VILKUNA, KUSTAA: Kainuu — Kvenland. Helsinki 1957, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 158 l.

VILKUNA, KUSTAA: Oma nimi ja lapsen nimi. Tietoja etunimistämme. Helsinki 1959, Otava. 144 l.

Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6. 10. 1959. Szerkesztette: VIRTARANTA, PERTTI—ITKONEN, TERHO—PULKKINEN, PAAVO. Helsinki 1959, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 613 l. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 263.) — [A tartalomról: ARISTE, PAUL: K. Renvall H. Rosenplänteri „Beiträgede” kaastöötajana; BERGLAND, KNUT: Lapin korrelatiivijohdoksista; HAAVIO, MARTTI: Lauri Hakulinen; ITKONEN, ERKKI: Etymologiaisia lisiä; ITKONEN, TERHO: -siin vai -hin monikon illatiivissa?; JOKI, AULIS J.: Paleolingvistiikkamme ongelmia; KÁLMÁN BÉLA: Unkarin murreatlás; KIPARSKY, V.: Etymologiaisia huomioita; KOROMPAY BERTALAN: Eräiden ansa- ja loukkutyypin keskinäisestä sukulaisuudesta; LAKÓ GYÖRGY: Havainnot pohjoisvogulin murteen viimeaikaisesta kehityksestä; LEHTISALO, TOIVO: Eräistä samojedin sanoista; LIIMOLA, MATTI: Muutamista ugrilaisista sanoista; MÄGISTE, JULIUS: Terminatiivipäätteiden ja -rakteiden alalta; NESHEIM, ASBJÖRN: A Lapp Nautical Term and its Origin; PAPP ISTVÁN: Infiniittimuotojen asema kielipiipissa; PENTTILÄ, AARNI: Intonaatiotutkimuksia; POSTI, LAURI: Sanahistoriallisia hajahuomioita; RAPOLA, MARTTI: Mikael Agricolan panos kirjasuomen sanastossa; RAUN, ALO: Grammatical Meaning; RAVILA, PAAVO: Suomalais-ugrialaisten kielten ordinaalit; RÄSÄNEN, MARTTI: Ural-altalaisia ordinaaleja?; SAUKKONEN, PAULI: *Myöhä* — inessivin sukulainen?; SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Quelques réflexions sur l'alternance consonantique finnoise; SEBESTYÉN-NÉMETH, IRENE: Eräistä uralilaisesta sanasta; SOVIJÄRVI, ANTTI: Sonagrammitutkimuksia Kuhmoisten murteen liudennuksesta; STIPA, GÜNTHER: Permiläisten kielten nominaalilauseista; TAULI, VALTER: Standards of Efficient Language; TURUNEN, ARMO: Vepsän terminatiivipostpositio -ssai; VILKUNA, ASKO: Morsiamen nimen muuttamisesta; VIRTANEN, E. A.: Eläkkeen korvaamisesta; VIRTARANTA, PERTTI: Eräistä karjalais-vepsäläisestä kollektiivijohdimesta.]

For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his sixtieth Birthday. 11 october 1956. Szerk.: HALLE, MORRIS—LUNT, HORACE G.—MC. LEAN, HUGH—VAN SCHOONEVELD, CORNELIS H. Hága 1956, Mouton & Co. XXIII. + 681 l. [A tartalomról: A Bibliography of the Publications of Roman Jakobson; BAZELL, CHARLES E.: Three Conceptions of Phonological Interpretation; BELIC, ALEKSANDAR: A Letter on Linguistics; BENVENISTE, ÉMILE: La nature des pronoms; BERGLAND, KNUT: Some Problems of Aleut Phonology;

CHERRY, E. COLIN: Roman Jakobson's „Distinctive Features” as the Normal Coordinates of a Language; EKBLOM, RICHARD: Spuren von Pleophonie in ostslavischen Lehnwörtern des Westfinnischen; FLISCHER-JØRGENSEN, ELI: The Commutation Test and its Application to Phonemic Analysis; FRY, DENNIS B.: Perception and Recognition in Speech; GARVIN, PAUL L.: Some Linguistics Problems in Machine Translation; DE GROOT, A. WILLEM: Classification of Cases and Uses of Cases; HATTORI, SHIRÒ: The Analysis of Meaning; HAUGEN, EINAR: The Syllable in Linguistic Description; HOCKETT, CHARLES F.: Idiom Formation; LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: Structure et dialectique; MICKLESEN, LEW R.: Form Classes: Structural Linguistics and Mechanical Translation; MILLER, GEORGE A.: The Perception of Speech; PULGRAM, ERNST: On Prehistoric Linguistic Expansion; SEBEOK, THOMAS A.: Sound and Meaning in a Cheremis Folksong Text; SPRINGER, GEORGE A.: Language and Music: Parallels and Divergencies; VAN GINNEKEN, JAC.: Roman Jakobson: Pionier of Diachronic Phonology; WHITFIELD, FRANCIS J.: Linguistic Usay and Glossematic Analysis; LOTZ, JOHN: Etymological Connections of *magyar* 'Hungarian'.]

Ural-Altäische Jahrbücher. Gedankband Julius von Farkas. Band XXXI. (1959). — [A tartalomból: Ergänzungen zur „Julius von Farkas Bibliographie”; AALTO, PENNTI: Ein alter Name des Kupfers; DÉCSY, GYULA: Zur Geschichte der Königsberger ungarischer Sprachdenkmäler; FOKOS-FUCHS, D. R.: Etymologische Beiträge; HAJDÚ, PÉTER: Der Genitiv im Waldjurakischen; HAKULINEN, LAURI: Über die finnischen Eigenschaftsnamen auf *-(u)us ~ (y)ys*; KÁLMÁN, BÉLA: Etymologisches aus dem Gebiet der obugrischen Sprachen; KETTUNEN, LAURI: Die finnische Wortfamilie *erä*; KUBÍNYI, LÁSZLÓ: Die neue Ausgabe des Münchener Kodex; LAKÓ, GYÖRGY: Strittige Etymologien ungarischer Wörter; LYTKIN, V. I.: Einige ostseefinnische Lehnwörter in komi-syrjäni-schen Mundarten; MÄGISTE, JULIUS: Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter?; MOÓR, ELEMÉR: Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jhs.; PALLÓ, MARGIT K.: Hungaro—Tschuwaschica; PAPP ISTVÁN: Zur Geschichte einer ungarischer Wortfamilie; PENAVIN, OLGA: Zur Toponymie der alten ungarischen Siedlungen in Slawonien; RÄSÄNEN, MARTTI: Über die Lederbearbeitung der ural-altäischen Völker; RAUN, ALO: Monosyllabits in Estonian; REICHENKRON, GÜNTHER: Metodisches zu den ungarischen Lehnwörtern im Rumänischen; REYCHMANN, JAN: Zur Beschäftigung mit der ungarischen Sprache im Polen des 18. Jahrhunderts; RICHTER, ERIK: Zur bibliothekarischen Transliteration der kyrillischen Buchstaben einiger finnisch-ugrischer Sprachen in der Sowjetunion; SAUVAGEOT, AURÉLIEN: D'un cas de distinction des parties du discours; SCHELLBACH, INGRID: Die Sauna in der finnisch-ugrischen Folklore; SCHREMMENZ, GÜNTHER PAULUS: Die Behandlung des Stufenwechsels in den älteren ostseefinnischen und lappischen Grammatiken bis zum Anfang des 19. Jhs.; SCHLACHTER, WOLFGANG: Intratemporale und terminative Aktionsarten; SEBEOK, THOMAS A.: Approaches to the analysis of folksong texts; SEBESTYÉN, IRENE N.: Ein juraksamojedisches Reflexivpronomen; SEREBRENNIKOV, B. A.: Einige Bemerkungen zur Frage der Herkunft der Flußnamen im Norden Rußlands; STEINITZ, WOLFGANG: Zu den samojedischen Lehnwörtern in Ob-Ugrischen; VAJDA, LÁSZLÓ: Zur phascologischen Stellung des Schamanismus; VÉRTES, EDIT: Zur Frage des bezeichneten Akkusativobjektes im äußersten Osten des ostjakischen Sprachgebietes.]

Acta Academiae Paedagogicae Jyväskyläensis. XVII. [A tartalomból: WICKMAN, BO: Die lappischen Nomina auf NomSg. -es.]

Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. 1959. — [A tartalomból: SKÖLD, TRYGGVE: Drei finnische Wörter und die Laryngaltheorie.]

Language. Vol. 35. Nu. 2. (Part. 1.) 1959. — [A tartalomból: ELLEGÅRD, ALVAR: Statistical measurement of linguistic relationship; HARMS, ROBERT T.: The partitiv in Finnish. By Norman Denison. Helsinki 1957. 262 l.]

Lingua. Vol. VIII. No 2. (1959). — [A tartalomból: FODOR ISTVÁN: The Origin of Grammatical Gender. (II.)] — No. 4. [A tartalomból: SEBEOK, THOMAS A.—ZEPS, V. J.: On Non-Random Distribution of Initial Phonemes in Cheremis Verse.]

Revue Internationale d'Onomastique. II. évf. (1959), 4. sz. — [A tartalomból: SAUVAGEOT, AURÉLIEN: Du nouveau sur le Kvenland.]

Slavia. XXVIII. évf. (1959), 4. f. — [A tartalomból: HAUPTOVÁ, ZOE: Významové skupiny maďarských slov prejatých do slovenštiny.]

Virtutäjä. 63. évf. (1959), 3. f. — [A tartalomból: RAVILA, PAAVO: Mitä on ymmärrettävää struktuurilla?; TAULI, VALTER: Eesti kirjakeele sõnajärje probleem; LINDÉN, EEVA: Hypotaktisen sanajärjestyksen tehtävistä lounaismurteissa; HAKULINEN, LAURI: Ruumiin nimityksistä; NISSILÄ, VILJO: Suomi-nimen omelma; ITKONEN, ERKKI: Suomen höyhen sanasta ja sen lappalaisesta vastineesta; RUOPPILA, VEIKKO: *Särä ja sääriä*;

POSTI, LAURI: Vatjan *rõppa* 'puuro' sanan alkuperästä; MÄGISTE, JULIUS: Suomalaisvirolaisia sanavertailuja; LEHTISALO, T.: Pari vanhaa kulttuurisanuutta; JOKINEN, RAIJA: Adjektiivista *kerkeä* ja verbistä *keritä*; POSTI, LAURI: Julius Mark; ANGERE, JOHANNES: Alkukukulaisuudesta; KÁLMÁN, BÉLA: Vogulia tutkimassa; L. H.: Unkarilainen kielikartasto; L. H.: Münchenin koodeksin näköispainos.] — 4. f. [A tartalomról: VIRTARANTA, PERTTI: Suomen kielen tutkimuksen näköaloja; ITKONEN, ERKKI: D. R. Fokos-Fuchs 75-vuotias; JOKI, AULIS J.: Suomalais-ugrialaisten kielten foneettinen ja äännehistoriallinen tutkimus vv. 1941—1955; TEREŠTŠENKO, N.: Samojedikielten tutkimus Neuvostoliitossa; JOKI, AULIS J.: Suuri syrjäänin kielen murre-sanakirja. D. R. Fokos-Fuchs: Syrjänisches Wörterbuch; POSTI, LAURI: Andrus Saareste: Eesti keele mõisteline sõnaraamat; VANROS, IGOR: Petšora-venäjän lainasanoista.]

Word. Vol. 15. (1959). No. 2. — [A tartalomról: FERGUSON, CHARLES A.: Diglossia; LURIA, A. R.: The Directive Function of Speech in Development and Dissolution.]

Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik. VII. évf. (1959), 3. sz. — [A tartalomról: BERNDT, ROLF: Strukturalismus. — Der Weg zu einer neuen „wissenschaftlichen“ Grammatik?]

Белицер, В. И.: Очерки по этнографии народов коми XIX—начало XX в. Москва 1958, Изд. АН. 392 л.

Береуки, Г.: Финно-угорские элементы в лексике марийского языка. Автореф. канд. диссерт. Ленинград 1957, ЛГУ.

Бертаев, Т. А.—Дешериев, Ш. Д. (руковод.)—Исаев, М. И.—Лыткин, В. И.—Хайдуков, С. Т.—М.—Шагиров, А. К.: Роль русского языка в развитии словарного состава языков народов СССР. Москва 1959. 55 л.

Майтинская, К. Е.: Венгерский язык. Часть II. Грамматическое словообразование. Москва 1959, Изд. АН. 225 л. (АН СССР. Институт языкознания.)

Марков, Ф. В.: Система словоизменительных форм приалатырского диалекта эрзя-мордовского языка. Саранск 1959, Мордовское книжное изд. 46 л.

Младописьменные языки народов СССР. Szerk.: Бокарев, Е. А.—Дешериев, Ю. Д., Москва—Ленинград 1959, Изд. АН. 504 л. — [A tartalomról: Терещенко, Н. М.: Самодийские языки; Майтинская, К. Е.: Общие сведения о финно-угорских языках; Лыткин, В. И.: Пермские языки; Феоктистов, А. П.: Мордовские языки; Исабаев, Н. И.: Марийский язык; Можарский, Я. Г.: Обско-угорские языки.]

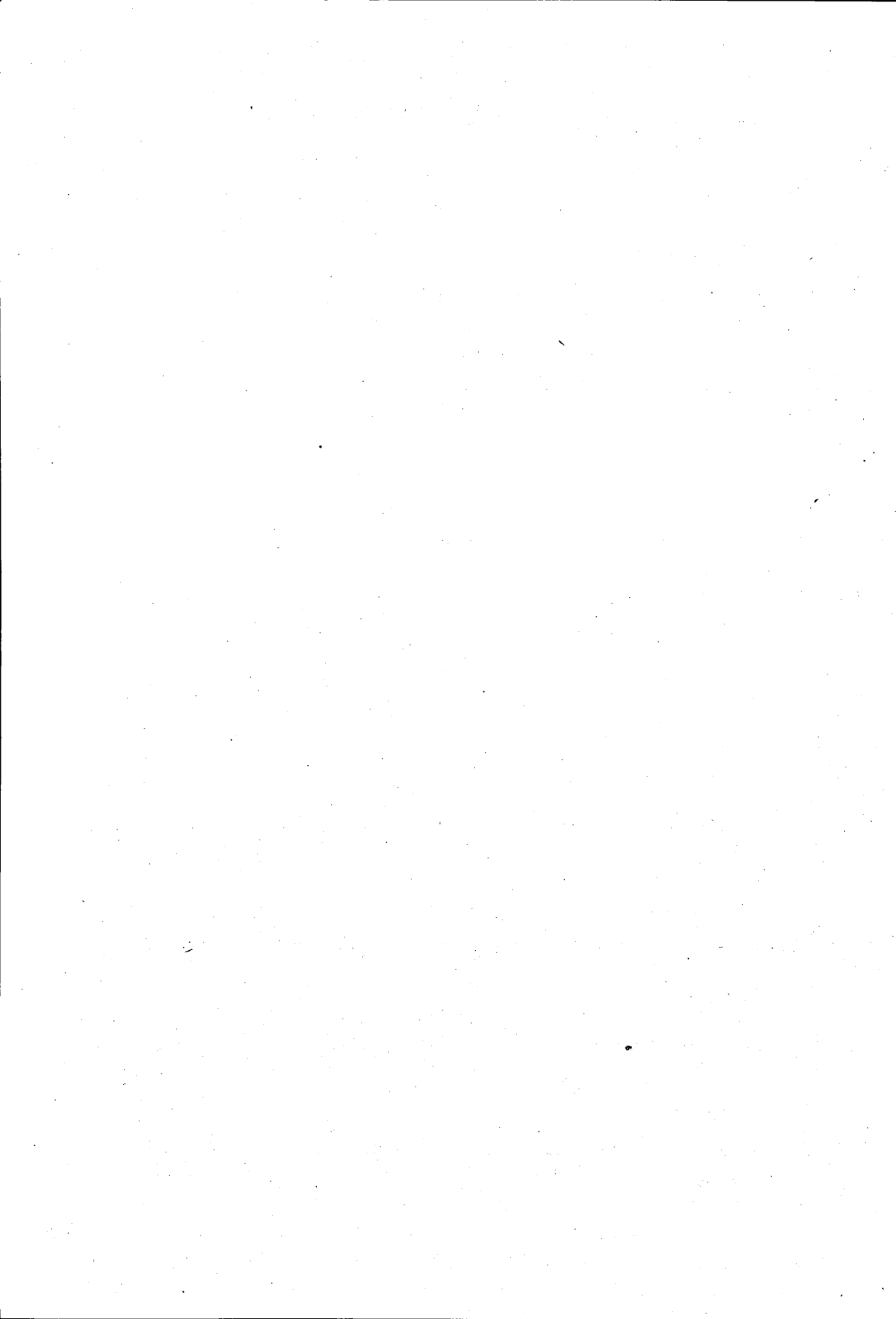
Вопросы Языкознания. VIII. (1959) évf. 3. sz. — [A tartalomról: Сюй До-чжан: Обзор структурального направления в лингвистике; Бельская, И. К.: О принципах построения словаря для машинного перевода.] — 5. sz. [A tartalomról: Серебренников, Б. А.: Два спорных вопроса сравнительной грамматики финно-угорских языков; Булаховский, Л. А.—Фрейман, А. А.: Некоторые соображения о перспективах развития советской лингвистической науки.] — 6. sz. [A tartalomról: Серебренников, Б. А.: О методах изучения топонимических названий.]

Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. XVIII. (1959), 3. sz. — [A tartalomról: Теоретические вопросы языкознания.] — 4. sz. [A tartalomról: Роль русского языка в развитии словарного состава языков народов СССР.]

Институт языкознания. Доклады и сообщения. XII. (1959). Изд. АН. — [A tartalomról: Хомич, Л. В.: Имя прилагательное в ненецком языке.]

Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1959, 1. sz. — [A tartalomról: Пал, Ф.: М. В. Ломоносов и финноугроведение.]

Советская Этнография. 1959, 6. sz. — [A tartalomról: Дульзон, А. П.: Термины родства и свойства енисейских кетов.]

T A R T A L O M

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: 1945—1960	3
VÉRTES EDIT: Van-e a finnugor * <i>k</i> -nak <i>k</i> - fejleménye mélyhangú szavainkban?	7
KÁLMÁN BÉLA: Manysi szövegmutatványok	23
GULYA JÁNOS: A manysi nyelv szövégi magánhangzóinak történetéhez	33
HAJDÚ PÉTER: A szamojéd sámánok kategóriáiról	51
FÓNAGY IVÁN: A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben	73

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FOKOS DÁVID: Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok	101
KOVÁCS FERENC: Az uráli számnevek problémája	111
RADANOVICS KÁROLY: A <i>chanti</i> népnév eredete	120
RADANOVICS KÁROLY: Szófejtések	124
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	128
ERDŐDI JÓZSEF: A mari <i>laşman</i> szó eredetéről	131
FODOR ISTVÁN—FÓNAGY IVÁN—SZÉPE GYÖRGY—VÉRTES EDIT: Vita a Saussure-i tanítások magyar visszhangjáról	134

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

NYÍRI ANTAL: Mészöly Gedeon	150
SZÉPE GYÖRGY: Juhász Jenő	153
LAKÓ GYÖRGY: N. I. Bogdanov	156
RADANOVICS KÁROLY: <i>D. R. Fokos-Fuchs: Syrjänisches Wörterbuch</i>	156
ERDŐDI JÓZSEF: A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 3. konferenciájáról	158
FÓNAGY IVÁN: <i>A. Sovijärvi: Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache</i>	161
IMRE SAMU: <i>Der Münchener Kodex</i>	163
VELCSOV MÁRTONNÉ: <i>J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők</i>	165
DEME LÁSZLÓ: <i>Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban</i>	170
PAPP LÁSZLÓ: <i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvátlasz</i>	172
MEGGYES KLÁRA: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei	181
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Cahiers d'Histoire Mondiale</i>	184
SZÁNTÓ ÉVA: A fonológiai kutatások újabb eredményei a Szovjetunióban	187
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Manual of Phonetics. Edited by L. Kaiser</i>	195
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>R. Luchsinger—G. E. Arnold: Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde</i>	196
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Handbuch der Psychologie in 12 Bänden</i>	198
LÜKŐ GÁBOR: <i>Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben</i>	199
Beérkezett könyvek, folyóiratok	208

Ára 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 28,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1960

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
HAJDÚ PÉTER

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1
Táv. : 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosa
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok

Az itt következő fejtegetések részletek (mégpedig szélesebb alapon kidolgozott részletek) egy összefoglaló munkából, mely egyező uráli és altaji szintaktikai vonások összeállításaival az urál-altaji nyelvrokonság bizonyításához kíván hozzájárulni. Ezek a szintaktikai egyezések megerősítik az e nyelvek egyéb területein (lexikális, hangtani és alaktani téren) már eddig feltárt egyezések tanúságtételét, és így egyúttal további beható vizsgálódásokra ösztönözhetnek, amelyek — minden bizonnyal — valamennyi téren még számos újabb egyezést fognak felderíteni.

I.

A főnévi jelző

Már SIMONYI hangsúlyozta (A jelzők mondattana 32), hogy „az indogermán nyelvekkel szemben nevezetes magyar s általában uráلتaltaji sajáttság a főnévnek melléknévi használata”. „E használatot — írja uo. 33 — két-é-kívül az tette lehetővé, hogy a főnév s a melléknév közt nincs alaki különbség s a jelző nem változik a jelzett szó kedvéért.”

Arra, hogy az uráli és az altaji nyelvekben főnév és melléknév kategóriái között eredetileg nem volt különbség, továbbá, hogy ez a körülmény teszi lehetővé ezekben a nyelvekben a főnévnek jelzői használatát, egyébként is gyakran mutattak rá.

„Das Adjektiv hat — írja RAVILA (FUF. XXVII, 112) — in den finisch-ugrischen Sprachen keine besondere Form, es unterscheidet sich seiner Gestalt nach in keiner Weise vom Substantiv...¹ Es ist zu beachten, dass — wenn wir die früheren Verhältnisse ins Auge fassen — auch sonst kein wesentlicher Unterschied zwischen den Substantiven und Adjektiven gemacht werden kann, das Adjektiv kann ja nach Belieben substantivisch verwendet werden, *hyvä* bedeutet sowohl 'gut' als 'eine gute Sache, ein gutes Ding', Substantive hinwieder können als Adjektive Verwendung finden, z. B. *puutalo* ist dasselbe wie *puinen talo* 'ein hölzernes Haus'.”

Amit RAVILA a finnugor nyelvekre vonatkozólag állapított meg, az a szamojédra is, eszerint tehát valamennyi uráli nyelvre érvényes; N. SEBESTYÉN IRÉN „Szamojéd jelzős szerkezetek” című tanulmányában arra az eredményre

¹ Egyes finnugor nyelvekben ettől eltérő jelenségek „sind spät entstandene Erscheinungen” (uo.).

jut, hogy „uráli etimológiák világosan bizonyítják, hogy az uráli alapnyelv korában a főnév és a formális elemet nem tartalmazó melléknév kategóriája még egybeesett” (NyK. LIX, 59), és ugyanott (a 61. lapon) meggyőzően mutatja ki ennek alapján a főnévi jelzővel kapcsolatban: „Az uráli nyelvek lényegéhez tartozik az a saját: ág, hogy az uráli nyelvekben egy főnév minősítő jelzője lehet egy másik főnévnek. Az uráli alapnyelv korára vonatkoztatva nem beszélhetünk sem főnévi, sem melléknévi jelzőről, csupán nominális jelzőről”.

Hasonló megállapításokat idézhetünk az altaji nyelvekkel kapcsolatban.

A törökségi viszonyokról így nyilatkozik GRÖNBECH (Der türkische Sprachbau. I, 23): „... zwischen Substantiven und Adjektiven [ist] weder in formaler noch in syntaktischer Hinsicht irgendwelcher Unterschied wahrnehmbar”, majd kijelenti (uo. 24): „Ein türkisches Nomen ist weder ein Substantiv noch ein Adjektiv, sondern eben beides zu gleicher Zeit”. Ugyanígy mondja A. v. GABAIN is (Alttürkische Grammatik 147): „Formal gibt es keinen Unterschied zwischen Substantiv und Adjektiv”. L. még pl. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türk. Sprachen 74.

Ugyanez a helyzet a mongolban és a tunguzban is.

Így a mongolról ezt állapítja meg POPPE (Grammar of Written Mongolian 40): „There is no morphological difference between substantives and adjectives; all adjectives occur in only one constant form. All words expressing things can function as adjectives and all words expressing qualities can function as substantives, e. g., *modun* 'tree' and 'wooden', *mayu* 'bad' and 'evil'. Therefore, instead of the misleading terms „substantives” and „adjectives” the term „noun” will be used here.” Hasonlóan szól erről a kérdésről uo. a 105. lapon, ahol különösen a szintaktikai szempontot domborítja ki: „Almost all nouns can serve as attributes — that is, they can function attributively as the adjectives in the European languages, e. g., *modun* 'tree' means 'wooden' as an attribute. But as subject or object of a sentence *modun* serves as a substantive and means 'tree'.” A khalkha-mongolról így nyilatkozik POPPE (Строй халха-монгольского языка 19): «...существительное и прилагательное в ряде случаев внешне, морфологически не дифференцированы, и существительное и прилагательное проявляются лишь в синтаксисе: как определение оно прилагательное, в остальных случаях оно существительное, напр., *tömər džadw* 'железное копье' и *χatū tömər* 'твердое железо’».

A tunguzról (evenkiről) KONSZTANTYINOVA—ЛЕВБЕГУЕВА nyelvтанában (Эвенкийский язык 93) olvassuk, hogy «качественные прилагательные выражают не только качество другого предмета, но и название этого качества, то есть *aĵa*, кроме значения 'хороший', имеет значение 'добро', *gugda* не только 'высокий', но и 'высота', *ala* 'вкусный' и 'вкус', *urġe* 'тяжёлый' и 'тяжесть' и т. д.».

Hasonlóan nyilatkoznak a lamutra és a nanajra vonatkozólag pl. LEVIN (Краткий эвенско-русский словарь 138), SINCUSZ (Очерк грамматики эвенского (ламутского) языка 98—9), AVBORIN (Грамматика нанайского языка I, 22—3).

Összefoglalólag pedig RAMSTEDT (RAMSTEDT—AALTO, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 15) ezt állapítja meg az altaji nyelvek főneveiről és mellékeveiről: „Es gibt keine besondere Biegung, die nur für Substantive oder nur für Adjektive gelten würde, denn diese beiden Wortarten sind in grammatikalischer Hinsicht nicht von einander zu trennen: sie bilden zusam-

men eine Wortart, zu welcher auch die Pronomina gehören'', továbbá (uo. a 22—3. lapon): „In diesen Sprachen können die Substantive, Adjektive und Adverbien nicht als besondere Wortklassen von einander unterschieden werden, denn dasselbe Nomen kann meistens sowohl als Substantiv wie auch als Adjektiv, und wenn es direkt zum Verbum gehört, auch als Adverb fungieren. Ein Nomen, das als Attribut zu einem anderen gehört, ist ein Adjektiv, oder was tatsächlich dasselbe besagt, der erste Teil einer Komposition''.

*

Az ide tartozó szerkezeteknél a főnévi jelző jelentése szerint öt csoportot különböztethetünk meg: a főnévi jelző jelenthet: 1. anyagot, 2. mértéket vagy mennyiséget, 3. természetes nemet, 4. állapotot, kort, foglalkozást stb., 5. tulajdonnevet.

Nézzük most az egyes csoportokat.²

A) A jelzőileg használt puszta főnév anyagnév.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *márványkő koporsó; építi fa sátrát nagy kő palotára* (Arany); az anyagnévnek is, a jelzett szavának is, melléknévi jelzője is lehet: *egy fekete bársony virágos palást, egy hamis kláris olvasó* (I. KERTÉSZ: EgrF. 17: 44—5) || orosz t j á k (chanti): *kart nōgo* 'eisernes Fleisch', *vāx nōgo* 'metallenes Fleisch', *keu-nōt* 'Steinpfeil' (PATK., Irt.-Ostj. II, 38); Trj. *iyiyānk* 'puunaula, Holznagel', *uyāyiyānk* 'rautanaula' (KARJ.—TOIV. 143, 159); *mā xās-jux iam sēngēβ uisēm* 'én egy fűzfa jó botot fogtam' (PÁPAY, Nytan. 143); *vāgat jermāk jim-dēd* 'ein schönes Kleid aus feiner Seide' (PATK. II, 96) || vogul (manysi): É. *āln-ūs, sīrni-ūs* 'ezüstvár, aranyvár' (VNGy. I, 22), *jarmak-tār* 'selyemkendő' (uo. 33), *vouta nuj tinij ta'ıl* 'vékony posztó drága ruha' (uo. III, 151); FL. *iārmaktōr* 'Seidentuch' (KANN.—LIIM.I, 103) || zürjén (komi): V. *pu-kok* 'faláb', *kert-kok* 'vasláb', *i džas-kok* 'szalma-láb' (ZNépk. 97); *irgen-pert* 'Kupferkessel' (SWb. 301); *iz-sēlema* 'kőszívű' (uo. 290); Sz. *zarñi tsun-kijš* 'arany gyűrű' (ZSzöv. 150); V. *šumed-kem* 'Schuh(e) aus Birkenrinde' (SWb. 976) || v o t j á k (udmurt): J. *tui bird et pirti, tui kultšo pirti, azves kultšo pirti šal tziško* 'durch den messingenen Knopf, durch den messingenen Ring, durch den silbernen Ring spucke ich' (WICHM., Wotj. Sprachproben I, 191); MU. *lı punıj* 'ein knöcherner Löffel' (uo. II, 18); Mam. *ši-teľbugo* 'Zügel aus Haar' (MSFOu. 102:241); J. *iz-korka* 'Steinhaus' (uo. 404), *iz-gurez* 'der felsige Berg' (uo. 375) || m o r d v.: *šija varıne, sıvel tulıne* 'ein silbernes Loch, ein fleischener Zapfen' (PAAS. II, 54); *moñ uli keť kenkskem* 'ich habe eine Tür aus Lindenrinde' (uo. 45) || c s e r e m i s z (mari): U. *ši ü-štım* 'einen silbernen Gürtel' (WICHM.: MSFOu. LIX, 69); *pułala kōryaštə*

² Példáink számát lehetőleg korlátozzuk, különösen azokban az esetekben, amikor a szóba kerülő jelenséget az illető nyelvben v. nyelvekben már részletesebben tárgyalták. Ilyenkor hivatkozunk is a megfelelő részlettanulmányra, amely rendszerint a kérdés irodalmáról is tájékoztat. — Ami az adatok közlését illeti, az átírásban néhol kisebb egyszerűsítéseket alkalmaztunk; a cirillbetűs mandzsu-tunguz adatokat betű szerint írjuk át, csak ə helyett hangértékének megfelelően e-t írunk, azonkívül nem teszünk különbséget e források u és i betűi közt.

šunedem šalya 'in einer hölzernen Stadt steht ein irdener Mensch' (RAMST. Bergtscher. 209); *šör'na-dāngū* 'die Goldmünzen' (uo. 136); *k'māž-γ'rāš* 'ein aus Birkenrinde geflochtenes Gefäss' (uo. 62); U. *ožan kūr'ket toj kūr'ket* 'a kazáni hegy sárgarézhegy' (WICHM.: NYK. XXXVIII, 222) || f i n n: *kultakeinä* 'aranyszéna' (Kal. 20:369); *hopeakello* 'ezüstcsengő', *kivikirkko* 'kő-templom' (SEBESTYÉN: NYK. XLIV, 145 kk.) || l a p p: P. *la'iré-pihpū* 'agyagpipa, cseréppipa' (HALÁSZ, Pite-lappmarki szótár 99); N. *sil'bá-tu'gá* 'silberner Gegenstand', *gol'lē-diep'pe* 'goldene Troddel' (ITKONEN, Lapp.Chrest.); S. *ku'vparä-kie.bnīe* 'Kupfer-Kessel' (LAGERCANTZ, Lapp. Wortschatz Nr. 2906).

[Irodalom: SIMONYI, A jelzők 33; KERTÉSZ: FgrF. 17: 43; SZILASI: NYK. XXVI, 141, 154; SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLIV, 145; FOKOS: Nyr. LXIII, 74; BEKE: NYK. LVI, 278; LEWY, Tschere. Gramm. 140; KLEMM, MTörtMond. 302 stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

J u r. P. *šib jēšše xārβ* 'sieben eiserne Lärchen' (LEHT., Volksd. 198); BZ. *nāraββv pēnbžerm* 'man tū u'ŋāβ 'die Zaubertrommel aus Kupfer nahm ich hervor' (uo. 333); *pae seādm tahaptāda* 'den Steinhügel zerbrach er' (CASTR., Sam. Volksd. 221); O. *tīē xōr''a* 'mit einem Henkel versehenes Gefäss aus Birkenrinde' (*tīē* 'Birkenrinde, *xōr''a* 'Fass, Tonne') (LEHT., Wb. 478); O. *nōi piββv''a* 'Filzstiefel (Pl.)' (uo. 289); *ješa teb* 'vas szeg', *pa xarad* 'faház' (TERESCSENKO, Материалы 59).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NYK. LIX, 65—6.]³

c) A t ö r ö k s é g b e n:

ó t.: *tämīr-gapyγ* 'la Porte de Fer' (Orkh. I, E 2) || k t.: *tämūr qazuq* 'Polarstern' (tkp. 'vaskaró') (KĀŠŸ.—BROCKELM. 202) || a l t.: *ayγš sōnbyla* 'mit einem hölzernen Pfeile' (Pr. I, 20) || b a r.: *altyn jumurtqany* 'das goldene Ei' (Pr. IV, 4); *pir taš ū kördū* 'er sah ein Steinhaus' (uo. 25) || s ó r: *kümüş äzärin* 'den silbernen Sattel' (uo. I, 311) || s z a g.: *süt kölgö* 'in den Milchsee' (Pr. II, 60) || k o j b.: *molat tγydanyγ pazynda* 'auf der Spitze der stählernen Lanze' (uo. 291) || k ü e r.: *kümüş äzärlär'n* 'die silbernen Sättel' (uo. 690) || k i r g.: *altyn qazyq* 'der Polarstern ('aranykaró') (RADL. I, 411) || m i s.: *taš-kala* 'die von Stein gebaute Stadt' (PAAS.: JSFOU. XIX₂, 56) || k a z.: *taš pulat* 'kőpalota', *ayač öj* 'faház', *imän östäl* 'tölgyfa asztal' (BÁLINT, Kazánitatar nyelvten 100—1) || u f a i: *timēr kâzek* 'sarkcsillag' ('vaskaró') (PRÖHLE: NYK. XXXVIII. 347) || k u m ü k: *altun bašli katunnan bayir bašli er artik* 'ein Mann mit kupfernem Kopfe ist mehr wert, als eine Frau mit einem goldenen' (NÉMETH: KSz. XII, 282) || b a l k.: *taš-šin* 'Grabmal aus Stein' (PRÖHLE: KSz. XV, 257) || o s z m.: *taš köprü* 'pont de pierre' (DENY, Grammaire de la langue turque 744); *demir-kapu* 'vaskapu' (KÚNOS, Oszm-tör. nyelvkönyv 324) || c s u v.: *kamal šerä* 'ezüst gyűrű' (ASM., Szint. 93); *'ənbžə pušmak* 'gyöngy cipő' (MÉSZ. II, 52); *pustav sekman, jaš tümē* 'posztó szokmány, sárgaréz gomb' (uo. 76) || j a k.: *täs žiä* 'ein Haus von Stein' (BÖHTL. 326), *kömüs inir* 'Silber-

³ Az ott idézett szamojéd példakon kívül még több szamojéd példát közölt velem N. SEBESTYÉN IRÉN lekötelező szívességgel.

faden' (uo. Szótár 35), *timir tyňyraχ* '(Fingernagel von Eisen), Geizhals' (uo. 101).

[Irodalom: Fokos: Magyar Figyelő II, 3—4. sz. 41—2.]

d) A m o n g o l b a n :

modun bayišing 'a wooden building' (POPPE, Grammar of Written Mong. 105, 130; „(lit., 'wood building')" uo. 132); *altan bilečüg* 'a golden ring' „(lit., 'gold ring')" (uo. 132); *mönggün kituy-a* 'a silver knife', *temür žida* 'an iron spear', *čilayun süm-e* 'a stone temple' (uo.) || k h a l k h a : *təmər d. adv* 'железное копьe' (POPPE, Строй 19; l. Khalkha-mong. Gramm. 109); *bold selem* 'acélkard' (SZANZSEJEV, Современный монг. язык 47); *zes zōs* 'медная монета' (uo. 48); *zes zoγōs* ua. (CSEREMISZOV—RUMJANCEV 494) || k a l m . : *altu taktv* 'eine goldene Brücke' (RAMST.: Kalm. Märch. 68; KWb. 375); *χoγχ möngγ* *χazār* 'zwei silberne Zäume' (KM. 76); *ts³ χīsn* 'eiserner Kessel' (KWb. 432); *šinə balmv χuptsvn* 'der neue Anzug von rotem Zeug' (uo. 31); *zes šilwtā* 'mit kupfernen Waden' (KM. 65); *tanv toptšz* 'ein Knopf von Perlmutter' (KWb. 377); *mū k n modγ köšē* 'ein schlechter Mensch ist ein Holzpfeiler, eine Holzsäule' (uo. 241); *ōwsγ ger* 'das Strohzelt' (tkp. 'fűsátor') (KM. 70); *tsāsγ möngγ* 'Papiergeld' (KWb. 424); *iškē maχlā* 'Filzmütze, grosser Filzhut' (uo. 211) || d a r k h a t : *tīmōr χālgā* 'vaskapu' (SZANZSEJEV, Дархатский говор 72); *zes togā* 'rézü.t.' (uo. 79) || b u r j á t : *nⁱ lei χūχet nogōn torgon terlektē* 'Herrenkinder in grünen seidenen Gewändern' (CASTR., Burj. Sprachlehre 230); *torgon χubsahan* 'selyemruha' (CIDENDAMBAJEV 727) || a l á r : *tömēr bumbār* 'vas csűr (железный амбар)' (POPPE, Аларский говор II, 104); *χara tömōr χašātā* 'mit einem Zaun aus schwarzem Eisen' (POPPE: UAJb. XXX, 212) || d a h u r : *tümür* 'железо, железный' (POPPE, Дагурск. наречие 93).

[Irodalom: Fokos: Nyr. LXX, 13, 41.]

e) A m a n d z s u t u n g u z b a n :

Az evenkiből csak a csulmani nyelvjárásból találtam egy idevágó példát VASZILJEVICS nyelvtanában: *sele (h)algan* 'железная нога (букв. железо нога)' (Очерки диалектов эвенк. (тунг.) языка 250), de VASZILJEVICS itt is hozzát teszi, hogy itt jakut (tehát török hatással van dolgunk). (Egyébként pl. *altama* 'золотой', *m ηumε* 'серебряный' stb. KONSZT.—LEBEGY. 97.) De hogy nem kell idegen hatásra gondolni, azt magából az evenkiből is lehet igazolni. A Mat. 116. lapján pl. ezt olvassuk: *ularin meγun wñakaptunmž* 'a maga vörös-ezüst gyűrűjét'. Ugyanott *ularin meγun űmurečun* 'лодка из красного серебра' mellett van *ularin meγunmž űmüržčundūwi* 'в лодку из красного серебра' is.

A l a m u t b a n azonban már általában főnévi anyagjelentő jelzöt talá-lunk: *zol zu* 'каменный дом' («от *zol* 'камень' и *zu* дом'), *hel ged* 'железное копьe' (LEVIN, i. m. 138—9), (*zol* 'Stein, steinern' BENZING, Lam. Gr. 66), sőt itt annyira melléknévvé vált az anyagnévi jelző, hogy egyeztetik a jelzett főnévével:⁴ *zolat zul* 'каменные дома', *zoltaki zutki* 'к каменному дому' (LEVIN 139).⁵

⁴ A lamutban a melléknévi jelzöt általában egyeztetik a főnévével; l. pl. BENZING, Lam. Gramm. 114 és FOKOS: ALH. X, 432.

⁵ Bizonyos tekintetben emlékeztetnek ezekre a rendkívül jellemző szerkezetekre azok a kifejezések, melyek — eddig — csak a v o g u l b ó l ismeretesek (l. BEKE: NYK.

Más példák: *mō zū* 'faház' (СІНС.—РИС. 130), *hēl kujirge* 'vaslánc' (uo. 149); СІНСІУСЗ meg is jegyzi (Очерк грамм. эвенского (ламутского) языка 114), hogy «прилагательных относительных, указывающих из какого материала или вещества сделан или состоит предмет, в эвенском языке нет. Их роль выполняют соответствующие существительные, служащие определением, например, *mo erun* 'деревянная лопата', букв. 'дерево лопата'».

A *ma n d z* uban általában vagy genitivus materiae vagy *-ma, -me* képzős melléknév használatos: *a) mōi xoton* 'fa-város, fa-fallal kerített város' (*mō* 'fa') (BUDENZ: НУК. XX, 314), *vexei tetun* 'kőedény' (*vexe* 'kő') (uo. 399); *β) nanaj* (Amur) *zoloma zo* 'kőház' (*zolo* 'kő'), *toma alio* 'faedény' (*mo* 'fa') (AVRORIN, Грамматика нанайского яз. 220), (Kur-Urm.) *mōma dere* 'faasztal', *s;leme sake* 'vasfejsze' (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект 77), de *γ)* ismeretes a főnévi jelzős szerkezet is: *mō dere* 'faasztal', *s;le sake* 'vasfejsze' (SZUNYIK i. h.), és jellemző, hogy ezt a szerkezetet egy a sámánizmussal összefüggő és így bizonyára igen régi elnevezés is őrzi: *ajsin satka* (v. *ajsima satka*) 'золотой идол' (uo.) (*ajsin* 'золото', *satka* „название одного из шаманских духов (фольк.)”). Minden okunk megvan rá, hogy ezt a környező (orosz) nyelvhasználatától eltérő jelöletlen szerkezetet tekintsük eredetinek, ősinek.

A genitivusos kifejezésmódról a következő (B) pontban szólunk. Az igazi (képzős) melléknévi jelzővel alakult anyagjelölő szerkezetek (l. fönt) minden bizonnyal későbbben keletkeztek, a kifejezetten melléknévi kategória kialakása után. Így használatos ma a finnben „az anyagnévből *-inen* képzővel képzett melléknévi-jelzős szerkezet” (SEBESTYÉN: НУК. XLIV, 148); anyagnévből képzővel alkotott melléknév is használatos jelzőül más uráli nyelvekben is (l. KLEMM: MTörtM. 302, KERTÉSZ: i. m. 53 kk., FOKOS: Nyr. LXX, 16 kk., N. SEBESTYÉN: UAJb. XXX, 16—17 stb.). L. még a jelzői szerepű tulajdonnevek alatt is (231. l.).

B) A jelzőileg használt puszta főnév mértéket vagy mennyiséget jelöl.

a) A finnugor nyelvekben:

ma g y a r: *egy csöpp mézhez csöbör épét kever* (Dug. Pb. 2:42); *egy darab kenyeret kaptam; egy pohár bort ittam; három pohár piros ó bor; egy szekér kúnsági tiszta buza* (Tomba) || o s z t j.: I. *xūdem ogot čox-juχ* 'drei Schlitten trockenem Holzes' (PATK. II, 150); C. *əbat juχ* 'egy öl fa (sylin täyttävä puu)' (KARJ.—TEIV. 69) || v o g.: É. *vāt arsin voikēn tār vis* '30 rőf fehér vásznat vett' (VNGy. I, 14); *at-sāt tal kvali* '500 öl kötél' (uo. 70); T. *šarkä: arä-kh* 'egy csésze pálinka' (uo. IV, 350) || z ü r j.: AV. *etik stokan vina* 'egy pohár pálinka' (ZSzöv. 59); Pr. *komín pud piz boštas. ij kujim pud sol boštas* '30 Pud Mehl kauft er. Und 3 Pud Salz kauft er' (VdKomi 190—1); *das vedra vina* '10 Eimer Branntwein', *kiz vedra sur* '20 Eimer Bier' (uo. 127); *boštis tšelvert vinas* [*< vina-es Akk.*] 'er nahm den Tschetwertj Branntwein' (uo. 249); FV. *kujim para vežen* 'mit 3 Paar Pferden' (uo. 330, 334) || v o t j.: MU. *og kullo kuro*,

LVI, 282), amelyekben ti. az anyagnév állítványi szerepben számban egyeztetve van az alannyal: É. *tan voňšäl raχtēt* 'azok (többesszám), mind hiába csak, agyagdarabok' (*raχt* 'sár, iszap') (VNGy. I, 131; 'они только глины' uo. 262); Sz. *laylam in iβiβ* 'meine Beine (duális) sind noch aus Holz' (KANN.—LHM. I, 254).

og *đir bun* 'ein Bündel Stroh, ein Bündel Lindenbast' (WICHM., WotjSpr. II, 18); Sz. *so adamı bıdäs korob čorig nuä vıläm* 'az az ember egy egész kas halat viszen vala (VotjNépk. 125); M. *odig pudovka zarıi soto* 'ich gebe ein Pudmass Gold', *odig šlapa ukšo* 'einen Hut voll Geld' (WICHM.: i. m. 114) || cser.: U. *kandaš mešak oksam kondäšäm* '8 zsákkal (o: zsák) pénzt hoztam' (WICHM.: NyK. XXXVIII, 232); *bara to oksa-donä i' bozä lašašäm nälän-dä äräkäm žün-šinden* 'da kaufte er für dieses Geld eine Fuhre Mehl und trank Branntwein' (RAMST., Bergtscher. 173—4); — de: *käm bozäm oksam* 'drei Wagen Geld' ('három fuvárt pénzt') (uo. 176) || m o r d v.: *välä funt sıvıl* '5 font hús' (KLEMM, Mordv. szövegek 46); *vedra vina* 'ein Wedro Branntwein' (PAAS.: JSFOU. IX, 58, XII, 94); *pondo šija, pondo pižę* 'ein Pud Silber, ein Pud Kupfer' (uo. XII, 1) || é s z t (nyelvjárásokban): *kırkis mulle huk raha* 'er schenkte mir eine Menge Geld', *huk lastele* 'eine Menge von Kindern' (WIED., Ehst. Gramm. § 193; SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 150). „A finnségben az ősi fgr. szerkezet csak néhány é s z t (NyK. 44:150) népnyelvi kifejezésben maradt fenn, egyébként a finnben az ősi mértékjelzős szerkezetekből p a r t i t i v u s o s szerkezetek fejlődtek, s a mondatbeli viszony (úgy, mint az indo-európai nyelvekben) a mértékjelölő szón van megjelölve: *minä olen tytyväinen kahteenkin kappaan rukiita* 'megelégszem két véka rozssal is', SETÄLÄ, Lauseoppi 38" (KLEMM, MförtMond. 304). — Vö. f i n n (partitivusi): *naula lihaa* 'egy font hús' (BUDENZ, FNyt.² 86); l a p p (part., ill. elativusi szerkezetek): orosz-lapp: *kolm mearra jävved* 'három mérce lisztbe' (fi. 'kolmeen vakalliseen jauhoja', or. 'в три меры муки') (GENETZ: NyK. XV, 92, 103, BERONKA, Lappische Kasusstudien II, 208, BERGLAND, Numeral Constructions in Lapp, Studia Septentr. V, 41), déli-lapp: *gkxtä ruttä sältiisrę, syöjniisrę* (többes elat.) 'ein Pfund Salz, Heu' (LAGERCR., Lapp. Wortschatz 5203. sz.), P. *nällja katnū vınast* 'négy kanna pálinkát' (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv V, 70); I. FOKOS: NyK. LVI, 30.⁶

[Irodalom: SIMONYI, A jelzők 36; KERTÉSZ: Finnugor Füzetek 17:57; SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 149; KLEMM, i. m. 303; LEWY: KSz. XVII, 219; FOKOS: Nyr. LXIII, 74, Magy. Figyelő II, 3—4. sz. 42, NyK. LVI, 30 stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

Kam. *kuşok ipek* 'Stückchen Brot' (DONN.—JOKI 22, 34); *buijka arä* 'eine Flasche Branntwein' (uo. 11).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 66—7.]

c) A t ö r ö k s é g b e n:

ót.: *bir äwin tüš* 'ein Stück Haar' (A. v. GABAIN, i. m. 169); *bir yigü žigzin ügrä* 'ein Gericht Cigzinbrei' (uo. pótlás a 169. laphoz) || a l t.: *pir polčaq ät, pir čöčü min* 'ein Stück Fleisch, einen Napf Brühe' (Pr. I, 32) || t e l.: *äki čöčü araqy* '2 Näpfe Branntwein' (uo. 96) || s. ó r: *gyrq put gum* '40 Pfund Sand' (uo. II, 42) || m i s.: *sandäktä sandäk sarı alma* 'ganze Kisten voll von

⁶ Birtokosjelzős összetételekről mértékjelölő szerepben (mint pl. magy.: *egy rózsaszál, egy búzaszem*, z ü r j é n: *sur-betška* 'egy hordó sör', *va-vedra* 'egy vödör víz', l a p p: *jaah'vö-budda* 'Pfund Mehl' (SCHLACHTER, Wbuch des Waldlapp. Dial. von Malä 70), c s e r. *pu-fozä* 'ein Fuder Holz' (RAMST., Bergtscher. 16), stb. I. NyK. LVI, 30, Pais-Emlékkönyv 611 kk., továbbá itt a 221—2. lapon.

gelben Äpfeln' (PAAS.: JSFOU. XIX₂, 45) || k a z.: *ber čiläk sju kiterde* 'egy veder vizet hozott', *öc kadak čaj aldım* '3 font teát vettem' (BÁLINT, Kaz. Nytan 102); *ber put bodaj aldım* 'egy pud búzát vettem' (uo. 100) || k u m ü k: *bir gesek epmek* 'ein Stück Brot' (NÉMETH: KSz. XII, 113) || b a l k á r: *bir tartırlıq su* 'ein Schluck Wasser' (PRÖHLE: KSz. XV, 257) || o s z m.: *bir bog ton* 'ein Bündel Kleider' (VÁMB., Altosm. 152); *bir qadeh su* 'un verre d'eau', *altı oqa etmek* 'six oques de pain' (DENY, i. m. 740); *altun tabak on elma* 'arany tányér tíz alma' (KÚNOS, Török nyelvkönyv II, 186) || c s u v.: *ikə pät šənəχ* 'két pud liszt' (ASM., Szint. 15); *ūtmal urāva tuj izē kılǰā* '60 koei lakodalmas népet hozott' (MÉSZ. I, 444); *pör korca šū* 'egy pohár vizet' (uo. II, 311); *pör turam šekker pärep* 'adok egy karéj kenyeret' (uo. 238); *pör pīt sölö* 'egy pud zabot' (uo. 311) || j a k.: *otut jayas ünu* (acc.) '30 Zuber Wasser', *üs kös siri* (acc.) 'eine Strecke Weges von 3 Kös' (BÖHTL. 339).

[Irodalom: FOKOS: Magyar Figyelő II, 3—4. sz. 43.]

d) A m o n g o l b a n:

k h a l k h a: *χοjar γurban šiūdai āruul* 'два-три мешка сыру' (CSEREMISZOV—RUMJANCEV 315); *ömkü talχa* 'кусок хлеба' (uo. 115, 350) || k a l m ü k: *gurwı tulm altı* '3 Sacke Gold' (RAMST., KM. 79); *neg bedr ärkə, neg χōnā maχp öktı!* 'gib mir einen Eimer Brantwein und das Fleisch eines Schafes!' (uo. 78); *neg šor maχp* 'einen Spiess voll Fleisch' (uo. 96); *neg baktıv χustug* 'ein Bund Zündhölzer' (RAMST., KWb. 30); *neg züsıñ ödməc* 'eine Schnitte Brot' (uo. 484); *neg sūw: öwsıñ* 'ein Armvoll Heu (soviel man mit einem Arm umfassen kann)' (uo. 342) || a l á r: *arbāñ toγōñ arzā* '10 üst pálinkát' (POPPE, Alar. II, 2) || d a r k h a t: *arbāt örχō bölö* 'десять юрт слуг' ('tíz kémény, azaz kunyhó, családnyi szolgál') (SZANZS., Darch. 80); *miña lāñ möngö* 'тысяча ланов серебра' (uo. 71) || b u r j á t: *tabuñ ūta badānās* 'öt tarisznya badánfűért' (CASTR., Burj. 228); *χusəg sāχar* 'кусок сахара' (CIDENDAMBAJEV 242); *mešəg talχan* 'мешок муки' (uo. 270) || m o g o l: *azör ger mardā bi* 'es gibt 1000 Zelte Marda' (RAMST.: JSFOU. XXIII₄, 13).

[Irodalom: FOKOS: Pais-Emlékkönyv 610—11.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

A tulajdonképpen *tunguzban* — a rendelkezésemre álló csekélyszámú adat szerint — a mértékjelölő főnévi jelzöt általában ugyanúgy egyeztetik esetben a jelzett főnévvel, mint ahogyan az anyagnevekkel kapcsolatban ilyen egyeztetést láttunk a lamutban. Ez tehát azt jelenti, hogy a mértékjelölő főnév teljesen melléknévi szerepet tölt be itt; de arra is gondolhatunk, hogy tkp. nem egyeztetéssel van dolgunk, hanem a mondatbeli viszonyításnak m á r a z e l s ő (j e l z ő i) t a g o n való hangsúlyozásával, tehát tulajdonképpen értelmezővel.⁷ KONSZTANT.—LEB. (ЭВЕНК. ЯЗ. 280) szerint az orosz genitivusos

⁷ Ilyen szerkezet finnugor nyelvekben is előfordul. Fent a cseremiszből idéztünk hasonló példát ('három fuvert pénzt' jelentéssel); az észben is, ha a mértékjelölő főnév nem alanya vagy tárgya a mondatnak (amikor ti. partitivusi szerkezet használatos), „a mértékjelölő főnév éppen úgy felveszi a viszonyragokat, mint az a szó, amelyre vonatkozik”, pl. *ühes naelas linades* 'in einem Pfund Flachs', *sürest hulgast mitme-sugusist jagudest kokku seatud* 'aus einer Menge verschiedenartiger Teile zusammengesetzt' (SEBESTYÉN: NYK. XLIV, 150; WIEDEMANN, Ehst. Gramm. 193. §).

стакан чаю-val szemben az evenkiben a mértékjelölő főnévi jelző ugyanabba az esetben kerül, mint jelzett szava: *ékintын улйё нунарватын, занме тиг лве укунниве буёен* 'szostra kormitvix ih stala, desjaty csahek moloka dala' (*занме* 'tizet', *тигелве* 'csészéket', *укунниве* 'tejet'); *бежеткен hutakačanме нанталва иирен* 'malycsik prinёs meshok opexov' (*hutakačanме* 'zsákoeskát', *нанталва* 'mogyorókat, cirbolyatobozokat').⁸ Hasonlót olvasunk BENZINGNél (LamGr. 159): *digan hannа dowan risu* 'vier Handvoll Reis (Akk.)'. (Ezeket a szerkezeteket a mai német *mit 10 Säcken Nüssen* lehetne egybevetni.)⁹

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az evenkiből is több példát idézhünk az „egy pohár vizet” szerkezetre. A Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору-бан (I, 74) ezt a mondatot olvassuk: *samāndu būren дүрве misiktel ullе* 'dal шаману два куска мяса' (*misiktе* 'darab', *ülle* 'hús'). — Ёррйгы: *йланду ётwer.l vjnouldu* 'на три четвёрты вина' (uo. 119); *dānme тигел winеwe бүёән* 'desjaty csahek vina dala' (uo. 67; tkp. 'tizet esészék pálinkát').

Másképp áll a dolog a m a n d z s uban; ott a n a n a j (Amur) kifejezőmódról úgy nyilatkozik AVRORIN (i. m. 126), hogy háromféle szerkezet lehetséges:

a) birtokos szerkezettel: *boso zoan metrni* 'szövet 10 méterje', *opa zuer daliani* 'liszt két zsákja', *daosun ilan tonnañi* 'só 3 tonnája';

b) a birtokos szerkezet két tagjának felcserélésével: *zoan metr bosoni* '10 méternek a szövetje', *зуer dalian opañi* 'két zsáknak a lisztje', *ilan tonna daosunñi* 'három tonnának a sója';

c) jelöletlenül: *zoan metr boso* '10 méter szövet', *зуer dalian opa* 'két zsák liszt', *ilan tonna daosun* '3 tonna só'.

Az utóbbiban AVRORIN jelzős összetételt hajlandó látni: 'desjätиметровая материя', azaz '10 méteres szövet' (uo. 127).

Az evenki és a c) alatt említett nanaj szerkezet a mellett szól — és a mi kérdésünk szempontjából ez a legfontosabb —, hogy a mandzsu-tunguzban is megvolt a többi nyelvből kimutatott 'egy pohár víz' féle szerkezet. Az evenki szerkezetet fent próbáltuk megmagyarázni, a nanaj birtokos szerkezet pedig ugyanaz, mint amit az anyagnévi jelzőnél láttunk (*mōi xoton* 'faváros', ered. 'fának a városa').

A két tag (jelző és jelzett szó) felcserélése élénken emlékeztet azokra az esetekre, melyeket több finnugor nyelvben is megfigyelhetünk (ezekről bővebben szoltam a NyK. LVI. kötetének 30. lapján és a Pais-Emlékkönyv 611—4 lapján).¹⁰

Nézzük most ezeket az utóbbi finnugor szerkezeteket:¹¹

A zürjén *vina-rumka* 'egy pohár pálinka' (tkp. 'pálinka-pohár'), *sur-stękan* 'pohár sör' (tkp. 'sör-pohár') egyfelől lehetnek olyan jelzős összetételek, mint amelyenek a régi magyar *víz Korsó*, *borhordó* stb., amelyeket ma melléknévi

⁸ Ha a mértékjelölő szerkezet ragtalanul szerepel a mondatban, nem lehet eldönteni, hogy a most említettekhez hasonló appozíciós, vagy pedig a többi nyelv jelzői szerkezeteinek megfelelő kifejezőmóddal van-e dolgunk: *ilan inmekil korёimotin* 'три торсука вяленого мяса' (Материалы 12) ('3 tarisznya szárított húsuk [van]'; a mondat esetleg így is értelmezhető: '3 tarisznya a szárított húsuk').

⁹ L. pl. JUNG, Kleine Grammatik der deutschen Sprache 67: *mit einem Dutzend Bleistiften, bei einem Glas* (oder: *Glase*) *kühlem Wein* (ha a jelzett főnév többes számban van vagy még külön jelzője van).

¹⁰ Alábbi példáinkat onnan vesszük. Ott a kérdés irodalmát is idézzük.

¹¹ ? Vö. török oszm.: DENY, i. m. 752.

jelző segítségével fejezünk ki: *vizeskorsó*, *boroshordó* (ezekre vonatkozólag I. SIMONYI: Nyr. XLVIII, 91, BEKE: FUF. XXIII, 91; ilyesmire gondolhat AVRORIN, I. fent). Így zürj. *nek-kašnik* jelentése lehet 'egy fazék tejföl', de 'tejfölnek való fazék, tejeles fazék' is, *vij-ruška* jelenthet 'egy edény vaját' és 'vajás edényt' is. Másfelől azonban a *vina-rumka*, *sur-stėkan*, *nek-kašnik*, *vij-ruška* azért jelenthet 'pohár pálinkát', 'pohár sört', 'fazék tejfölt', 'egy edény vaját', mert olyan kifejezésmódot képviselhetnek, mint a (bár rendszerint disztributív értelemben használt) magyar *a vászonnak méterje*, *a húsnek fontja*, *az árunak darabja*, *párja*, *tucatja* (SIMONYI, A jelzők 147). Ezek szerint a zürjén *stėkan vina* és a *vina-stėkan* alakilag úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. a magyarban a mértékjelzős *egy szál rózsza*, *egy szem búza* a birtokosjelzős *egy rózsaszál*, *egy búzaszem* kifejezésekhez. Ezt a mandzsu szerkezetekre tehát úgy alkalmazhatnók, hogy (AVRORIN példájában) '10 méter szövet' mellett tökéletesen érthető az a) alatti birtokoszerkezet: a 'szövetnek 10 méterje' ('szövet 10 méterje'). (A b) alatti szerkezetre alább térünk rá.)

Erre a mértékjelölő birtokosjelzős összetételre érdemes még néhány példát felhozni:

1. zürj.: *ja-kusek* 'egy darab hús' és 'húsdarab' (azaz 'hús darabja'); *sur-beška* 'egy hordó sör' (tkp. 'sör-hordó'); *tšaj-tšaska* 'egy csésze tea'; *va-vedra* 'egy vödör víz', *ešik piž-mešek* 'egy zsák liszt' (tkp. 'egy liszt-zsák') (I. SWB.); *tšeri-dod* 'egy fuvar, szán hal' (WICHM., SVD. 142) || v o t j á k: *ež-luk* 'juhnyáj'; *nan-paläs* 'kenyérdarabka' (VotjSz.) || v o g u l: *akw šaj-änä juw-ajwas* 'egy csésze csájt [tkp. csájesészt] megivott' (VNGy. IV, 65) || o s z t j.: *rək'p'u'š* és *püt rək* 'egy pud liszt' (KARJ.—TOIV. 760) || e s e r e m i s z: *kekpolkå* 'ein Flock [= eine Schar] wilder Vögel' (RAMST., Bergtscher. 44) || m o r d v.: *pona-parga* 'ein Korb voll Wolle' (PAAS.—RAV. IV, 877) || f i n n: *ruistynnyri* 'egy tonna rozs' (tkp. 'rozs-tonna', azaz 'a rozsnak egy tonnája') (BUDENZ, FNyt.² 104) || l a p p: S. *tärve-tuđno* 'egy hordó szurok' (tkp. szurokhordó) (HALÁSZ: UF. III, 105); P. *nällja vidna-kätnu* 'négy pint pálinkát, tkp. pálinka-pintet' (HALÁSZ, Svéd-lapp ny. V, 309; *nällja katnū vinast* 'négy kanna pálinka' uo. 70).

2. Ez a szerkezet azonban nem korlátozódik a finnugorságra és a mandzsurra; hasonló kifejezésmód a törökségtől sem idegen. Pl. *csuvas*: *tigt-lacēm* 'Teerfass' ('kétrányhordócska, azaz 'kétrányoshordócska') (PAAS.—KAR.—RÄS.: MSFOu. X(IV, 374), *kara esáj*: *q'anjäq-rumqå* 'ein Cognacgläschen' (PRÖHLE: KSz. X, 240) mellett: *csuv. pil tšaressi* 'ein Tönnchen Honig' ('méz bödönjét') (PAAS.—KAR.—RÄS.: i. m. 162), *uläm-päröži* 'egy szalmaszál' (PAAS., CsuV. Szój. 97, 192; 'szalma szeme, szála'); *adakálei*: *balygyn okasyny* 'a hal okkáját' (KÚNOS, Adak. 92); *balár*: *qój-qoš*, *qój-qošū* 'Schafherde, Schäferci' (PRÖHLE: KSz. XV, 180).

A *csuvas p l tšaressi*, *uläm-päröži*, balkár *qój-qošū* szerkezetében is (birtokos jelöletlen, birtok 3. szem. személyraggal) teljesen azonos a mandzsu *boso zoan metrni* 'szövet 10 méterje' kifejezésekkel.

A b) alatti mandzsu szerkezet: '10 méternek a szövetje' valószínűleg az a) és b) kifejezésmód keveredésének az eredménye: a *zoan metr boso* szerkezet-hez a *boso zoan metrni* hatása alatt a szerkezet végéhez járult a 3. sz. személyragja, a -*ni*.

Lehetne más magyarázatra is gondolni, nevezetesen arra, hogy itt a 3. szem. személyragja csak determináló szerepű: „a 3 méter szövet”. Ilyen alkalmazás tudvalevőleg gyakori az uráli nyelvekben, de az altaji ágban is. (Erről

dolgozatunk második részében szólunk.) Mégis sok szól az előbbi magyarázat mellett is (hogy a *-ni* itt nem determináló, hanem igazi birtokviszonyt jelölő személyrag, mely a 'szövet két méterje' szerkezet alapján került ide).

Még megjegyezzük, hogy az A) pontban tárgyalt mandzsu a ny a g-jelölő genitívusos birtokosjelzős szerkezetek talán hasonló módon keletkeztek, mint az itt tárgyalt mandzsu mértéjelölő birtokosjelzős szerkezetek.

C) A jelzőileg használt puszta főnév a nem jelölésére szolgál.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *fiú-gyermek, leány-gyermek; him-ló, kanca-ló; leánypajtásai, asszonybarátai* || osztj.: I. *poχ-ńaurem* 'fiúgyermek', *nēń-ńaurem* 'leánygyermek' (PATK., Szój. 145); *χui-čāver* 'Hasenmännchen; himnyúl', *nēń-čāver* 'Hasenweibchen; nőtény nyúl' (uo.); K. *χù-tàw* 'Wallach', *nēń-tàw* 'Stute', *χù-tù-nt* 'Gänserich', *nēń-tù-nt* 'Gänseweibchen' (PAAS.—DONN. 64, 137) || v o g u l: É. *χum-ńaurēm* 'férfi-gyermek' (VNGy. IV, 340); T. *ńiw-āmp* 'nőtény eb' (uo. 351); É. *χui-sólsi* 'hím menyét', *kal-sólsi* 'nőtény hölgymenyét' (uo. 294) || z ü r j é n: *ai-pors* 'kandiszno', *en-pors* 'emse', V. *menam em ena-aja pon* 'hím- és nőténykutyám van', FV. *ai-oš* 'hím medve', *in-oš* 'nőtény medve' || v o t j.: *kíšno-murt* 'asszony-ember (MUNK.), G. *kíšno-murt* 'Weibsperson, Weib' (WICHM., WChr. 71); *pi-dusim* 'legénykedves, fiúkedves', *ńil-dusim* 'leánykedves' ['leány-szerető'] (MUNK.); *ajj-šöž* 'Enterich', *mumi-tšöž* 'Entenweibchen' (WICHM., Wotj. Sprachpr. II, 93) || c s e r e m i s z: *o-zš-sasnā* 'männliches Schwein', *āβā-sasna* 'weibliches Schwein' (RAMST., Bergtscher. 118); *eryā-š-āzā* 'das Söhnchen, Knäblein', *əđāramā-š-āzā* 'das Mägdlein, das Töchterchen' (uo. 8) || m o r d v.: *ata-katka* 'kandur' (KLEMM, Mordv. szövé. 21); *ataka ovto* 'ein Bär', *avaka ovto* 'eine Bäarin' (PAAS.: JSFOu. IX, 28) || f i n n: *poikalapsi* 'fiúgyermek', *tyttölapsi* 'leánygyermek', *koiraskissa* 'kancsca', *naaraskissa* 'nőténymacska', *koirashanhi* 'lúdgúnár', *naaras-karhu* 'nőténymedve' || l a p p: N. *bar'dnš-manna* 'Junge („Knaben-Kind" = fi. poikalapsi)', *ńiei'dā-manna* 'Mädchen, Tochter, Töchterchen (fi. tyttölapsi)' (ITKONEN, Lapp.Chrest. 80, 148); déli-lapp: *yrries-sarəvö* 'Elentierbulle' (LAGERCER. 4516. sz.), *minńeles-sərvö* 'Elchkuh' (uo. 4388. sz.); S. *raaivēs-bieg'ńja* 'Rüde' (SCHLACHTER, Malä 107). L. még HUNFALVY: NyK. V, 303.

[Irodalom: SIMONYI, i. m. 35; KERTÉSZ, i. m. 3, SZILASI: NyK. XXVI, 157; KLEMM, i. m. 296; SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 136; FOKOS: MFigy. II, 3—4. sz. 43 stb.]

b) A szamojédban:

O S z. *ńal-gup* 'das Weib' (tkp. 'nöember') (CASTR. 326), *kor kulža* 'Enterich' ~ *ńel-kulža* 'Entenart; Anas Clangula (Weibchen)' (I. N. SEBESTYÉN: UAJb. XXX, 15—6). || K a m. *būze-kuza* 'Mann, Ehemann, Greis, alter Mann, Mannsperson'. *ńē-kuza* 'weibliches Wesen, Weib, Weibsperson' (DONNER—JOKI 12, 44), *āskār-meńgei* 'männlicher Fuchs', *šwimma meńgei* 'Füchsin' (uo. 39), *šwimma meń* 'Hündin' (uo. 66) || J u r. *ńābi χāsaββo ńūmńi*², *ńābi ńē-*

*nūnū*² 'der eine ist mein Sohn, die andere ist meine Tochter' (LEHT., Vd. 64); *kāssā-nūj* 'mein Sohn', *nūnū* 'meine Tochter' (LEHT. 330).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 61—2.]

c) A törökségben:

ó t.: *bāglīk ury-oyly(n) qul-boldy, silik qyz-oylyn küñ-boldy* 'les fils des nobles devinrent esclaves, leurs pures filles devinrent ses serves' (Orkh. I, E 7); *qyz oylym* 'meine Töchter' (RADL., UTsch. IX, 1); *ärkāk bars* 'Tiger', *tiši bars* 'Tigerin' (A. v. GABAIN 147) || a l t.: *är kiži* 'Mann' (RADL., Pr. I, 17), *qys pala* 'ein kleines Mädchen' (uo. 175) || t e l.: *är kiži* 'Mann' (uo. 89), *qys pala* 'Mädchen' (uo. 105) || k o j b.: *qys palazy* 'seine Tochter' (uo. II, 315), *asgyr täkkāk* 'Hahn' (CASTR.—KATAN. 145, 163) || k i z.: *är kiži* 'Mann' (Pr. II, 657), *qys pala* 'Mädchen' (uo. 609), *tizi qusqun* 'der weibliche Rabe' (uo. 667) || b a s k.: *ir bāla* 'figyermek', *keđ bāla* 'leánygyermek', *āta byrē* 'hím farkas', *inā byrē* 'anyafarkas', *āta ȳrdāk* 'hím kacsa', *āna ȳrdāk* 'tojó kacsa' (PRÖHLE: KSz. IV, 202) || k a z.: *kız bala* 'leánygyerek', *ir bala* 'fiú (figyerek)', *katın keše* 'asszonyember, néember', *ir-keše* 'férfi', *ata kaz* 'gúnár (atya-lúd)', *ana kaz* 'anyalúd' (BÁLINT, Kaz. Nytan 35) || b a l k á r.: *erkek-kištik* 'Kater', *tiši-kištik* 'weibliche Katze' (PRÖHLE: KSz. XV, 230) || o s z m.: *erkek qurt* 'loup', *diši qurt* 'louve' (DENY, i. m. 139), *qız qardaš* 'soeur' ('leánytestvér'), *qız çožuq* 'fillette' ('fille enfant') ('leánygyermek') (uo. 745); *erkek oqlaq* 'Böcklein', *diši oqlaq* 'Zicklein' (ZENK. 124), *erkek köpek* 'hím kutya', *diši köpek* 'nöstény kutya' (KÚNOS 304) || c s u v.: *ivāl-atša* 'fiúgyermek', *χər-atša* 'leánygyermek' (ASM., Mat. 116), *āzā ternā* 'hím daru', *āmā ternā* 'nöstény daru' (MÉSZ. II, 216), *āza-χur* 'gúnár', *ama-χur* 'nöstény lúd' (PAAS., Csuv. 7, 3) || j a k.: *uol-oyonu* 'den Knaben (Sohn-Kind)', *qys oyojo* 'dem Mädchen (Tochter-Kinde)' (BÖHTL. 337); *irgāχ yt* 'Rüde', *tysy yt* 'Hündin' (uo. 343).

[Irodalom: GABAIN, Alttürk. Gramm. 147; GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 24; FOKOS: MagyFigy. II, 3—4. sz. 44 stb.]

d) A mongolban:

kümün görügesün 'monkey (a man animal, kümün 'man', görügesün 'animal')' (POPPE, Grammar of Written Mong. 105); *eme takiy-a* 'hen (lit., 'a female cock' or even 'a woman cock')' (uo. 132); *no'un kö'üked, ökin kö'üked* 'Knabe-Kinder, Mädchen-Kinder' (DOERFER, Beiträge zur Syntax der Sprache der Geheimen Geschichte der Mongolen: Central As. Journ. I, Nr. 4, 239; 'Kinder, die Knaben, Mädchen sind' uo. 228, 229); *üčügen ökin kö'üked* 'kleine Mädchen' (uo. 240) || k h a l k h a.: *ere takijā* 'kakas', *eme takijā* 'tyúk' (CSEREM.—RUMJ. 54, 44; l. még POPPE, Khalkha-mong. Gramm. 33, 184); *eme χandayai* 'самка лося', *ere χandayai* 'лось (самец)' (CSEREM.—RUMJ. 150) || k a l m.: *erə tšono* 'Wolf (m.)', *erə takā* 'Hahn', *ere mörḡ* 'Wallach' (RAMST., KWb. 123), *emə tšono* 'Wölfin', *emə takā* 'Henne' (uo. 121); *emə kün* 'Weib' (uo.), *erə kün* 'Mann' (RAMST., KM. 56, 195); *erə χulyḡḡḡḡ*, *emə χulyḡḡḡḡ χojḡ* *kürtš irnā* 'ein Mausemännchen und ein Mauseweibchen kommen (zu ihm)' (uo. 198) || b u r j.: *ere taχjā* 'kakas' (CIDENDAMB. 414), *eme bābgai* 'nöstény medve' (uo. 264) || a l á r.: *erē χūñ* 'férfi' (POPPE, Al. II, 71) || m o n g o l—

k a m n i g á n: *eme unaya* 'weibliches Füllen' (U. KÓHALMI: АОН. IX, 190, 201).

[Irodalom: POPPE, Gramm. of Written Mong. 105.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

a) a t u n g u z b a n : e v e n k i : *er bejetkēn-kunakān* 'этот мальчик-ребенок' (VASZILJEVICS 276); *ahātkān aṅaṭakān* 'девочка сирота' (Mat. 73); *asi umukēn hutetin bičēn* 'egy nőgyermekük volt' (tkp. 'nő egy gyermekük volt', 'женщина одна дочь их была'; a számnév közbeszúráásával) (uo. 186); *hunatumimni* 'девушка-охотник' (KONSZT.—LEV. 246; 'leány-vadász', azaz: 'vadászleány'); *omolgi hunatwe-aṅadakanme ajawderēn* 'парень любит девушку-сиротку' uo. 247; 'az árvaleányt', tkr. 'a leányt-árvát'¹² || l a m u t : *asi kuṅa* 'leány', *ṅari kuṅa* 'fiú' (LEVIN 70), *bulatu ori asi gurgewčimṅe* 'szövődő' ('szövetet csináló asszony-munkás') (uo. 17); *asi gurgewčimṅe* 'работница' (uo.); l. még BENZING, Lam. 50, 143, 207, CINC.—RIS. 127, 279.

β) a m a n d z s u b a n : n a n . (Kur-Urm.) *neṅa beje* 'мужчина (мужской человек)', *asi beje* 'женщина (женский человек)'; *neṅa iḅa* 'бык', *asi iḅan* 'корова' (SZUNYIK, Kur-urm. диал. 62), *asi beje* 'женщина', *asi futē* 'девочка' (uo. 165), *neṅa beje* 'мужчина', *neṅa futē* 'мальчик' (uo. 184).

A mandzsu-tunguzban ezekben a kifejezésekben gyakori a birtokos szerkezet (ahogyan fent is anyag- és mértékjelölő szerkezetekben láthattuk ezt a kifejezőmódot); így: *lamut: nakat asin* 'medve nősténye' (LEVIN 17; mellette — ha nem sajtóhiba — összetételként: *nakat asi* ua. uo. 76); *zūliki korbān* 'Zobelmännchen od. Hermelinmännchen', *oron ṅamin* 'Rentierkuh' ('rénszarvas nősténye'), *ṅuc asin* 'Russin' ('orosz asszonya, felesége') (BENZING, Lam. 50). Pihen szerkezet persze más nyelvekben is előfordul; pl. c s u v a s : *jāvā-amī* 'nőstény-kutya' (PAAS., Csuv. 3; tkr. 'kutya nősténye'), *ḅur-azī* 'gúnár' (uo. 7).

A felsorolt két (vagy három) kifejezőmódon kívül persze gyakoriak egyes állatok hímjeinek és nőstényeinek külön-külön névvel való jelölése (mint pl. magyar *bika*, *tehén* stb.), sőt egyes nyelvekben a különféle korosztályokat is más-más módon nevezhetik egyes állatfajoknál; l. pl. POPPE, Written Mong. 132, 134, 156, Khalkha 33.

Mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy a nemet jelölő főnév minden külön jel nélkül (is) jelzőleg használatos vagy használatos lehet a tunguzban is és egy valamennyi uráli és altaji nyelvben.¹³

¹² Ehhez az appozíciós (vagy talán egyeztetett melléknévi jelzős) kifejezőmóddhoz vö. a 220. és 227. lapon mondottakat.

¹³ A nemet jelölő főnévnek az urál-altaji nyelvekre jellemző jelzői használatát (talán éppen urál-altaji hatásra) a paleoázsiai csoporthoz tartozó gilják nyelv is ismeri: „*utk(u)-oyla* 'мальчик', букв. 'мужчина ребенок'; *umg(u)-oyla* 'девочка', букв. 'женщина ребенок', *ar-q'otr* 'медведь самец', *aḅḅ-q'otr* 'медведица' и. т. д.” (E. A. Крейнович, Нивхский (гиляцкий) язык: Языки и письменность народов Севера III, 200).

D) A jelzőileg használt főnév állapotot, kort, szerepet, foglalkozást jelölhet.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *legény ember; gyermek leány; ajándék marha; halász legény; vendég katona; bíró uram* (SIMONYI, i. m. 35, KERTÉSZ, i. m. 3) || osztj.: É. *ort akijem* 'fejedelemhős bácsikám', *ort-imem* 'fejedelemasszonyom' (PÁPAY, ONGY. 36); *mäs-nin* *äyijè* 'tündérnő leánya' (PÁPAY: Nyelvtanulm. 91) || vogul: *väta-γum jãmas äšakam* 'kereskedő jó atyácskám' (VNGY. IV, 41); *kwošar jãj-äyim* 'esíkos evet testvérem' (uo. III, 124) || zürj.: V. *šondi-zät* 'napveje' (ZSöz. 5; 'veje, a nap'); *kirnjš-zät* 'holló-veje' (uo. 7; 'sein Schwieger-sohn: der Rabe' SWb. 1288); *sar gospodin* 'Herr Zar' (WICHM., SvD. 73); *ka-ša-tšoje* 'Elster, meine Schwester' (uo. 34); [értelmezőileg: V. *ke-tšei, tšojei!* 'nyulam, húgom!' (ZNépk. 63); *ru-tšei, tšojei!* 'rókám, testvérem!' (uo. 64); Ud. *ke-tšé-je, tšoje!* 'nyulam, húgom!' (ZSöz. 188)] || votj.: *ađami urom* 'mein Freund Mensch' (WICHM., WotjSpr. II, 52); *lud-keč uromä* 'nyúl barátom' (MUNK., VotjNépk. 121); *baka-varmajäli* 'békaapósomnak' (uo. 78) || cser.: *kala-maržžalan šüden* 'sie befahl ihrem Rattenmann' (RAMST., Bergtscher. 180; 'férjének, a patkánynak'); *jňnga-tãrňn mo taržž?! üđr-tãrľan mo šulďal š* 'mit der Schwägerin als Freundin was für Freundschaft?! Was wäre besser als ein Mädchen als Freundin!' (Wichm., Volksd. 284) || mordv.: *kšni patej* 'Schwester Eisen' (PAAS.: JSFOu. XII, 8); *ofta ališ* 'medve pajtás' (KLEMM, Mordv. szö. 22) || finn: *orpolapsi* 'árvagyermek'; *isäntä suutari* 'házigazda-varga'; *noita-akkasi* 'boszorkány-feleséged', *seppo-veikkoseni!* 'kovács-barátocskám!' (SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 138—9) || lapp: P. *radna-nä'i,a* 'leánypajtás' (HALÁSZ, Pite-lappm. 77; tkp. 'pajtás-leány'); *no'i,ē-khuinan pirra* 'egy boszorkányról' (HALÁSZ, Svéd-lapp V, 75; tkp. 'egy varázsló-asszonyról').

[Irodalom: SIMONYI, KERTÉSZ i. h.; SZILASI: NyK. XXVI, 132, 158; KLEMM: i. m. 307; FOKOS: Magy. Figy. II, 3—4. sz. 45.]

b) A szamojédban:

Jur.: *siuddubeä wašsakom* 'den Riesen-Alten' (CASTR., SamVd. 184); *pšim pšip tše* 'ein Mäusefräulein' (LEHT., Vd. 65); *pšip tše nüde* 'die Jungfrau, seine Tochter' (LEHT. Wb. 385 'leánygyermek'); *pãrēňödn jërš* 'der Herr Kaiser' (LEHT., Vd. 324, 'cár-úr') || Kam.: *t'amnurj ne yopto amna* 'die Frosch-Jungen-Tochter sitzt' (DONNER—JOKI 197); *đö kuza* 'Waise' (uo. 16; 'árva-ember').

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 63.]

e) A törökségben:

ót.: *qulim küřim budunjy* 'das Volk, das meine Sklaven und Sklavinnen war' (RAMST.: JSFOu. XXX₃, O 1) || alt.: *üš qaryndaš kiži poldi* '3 Brüder [testvér-ember] lebten' (RADL., Pr. I, 279); *ajyg qainjzy kãlgãn, ajyg anazy kãlgãn* 'der Schwiegervater Bär war gekommen, die Bärinmutter war gekommen' (uo. 262) || tel.: *pala qysqa qaryndažyna aidat* 'das Mädchen sagte zum Bruder Kater' (uo. 106); *pir it qaryndaš par* 'einen Bruder Hund habe ich'

(uo.) || s z a g.: *pala köktî maqlab odur, enä köktî eltiläb-odur* '[sie] jammert wie ein junger Kuckuck, sie jammert wie eine Kuckucksmutter' (uo. II, 459) || k a c s i n: *pala köktî* 'wie ein junger Kuckuck', *änä köktî* 'wie ein alter Kuckuck' (uo. II, 565) || k i z.: *pala kök* 'der junge Kuckuck', *änä kök* 'der alte Kuckuck' (uo. 659) || k u m ü k: *asker-adam* 'katona' (NÉMETH: KSz. XII, 98; 'katona-ember') || o s z m.: *a(r)slan adam* 'homme brave' (*aslan* 'lion') (DENY, i. m. 745); *usta-çirsiz* 'mester tolvaj' (KÚNOS 324) || a d a k.: *balykçy dedeji* 'den Fischer' (KÚNOS, Adak. 264, 'halász-apót'); *anasy ineyin janynda* 'neben ihrer Kuhmutter' (uo. 253; 'anya-tehén', azaz 'tehénné vált anyja') || e s u v.: *jit tos* 'kutya pajtás' (MÉSZ. II, 500); *vüre çorotä* 'a tolvaj ört' (uo. 444); *majrä patšä* 'asszony-pádisáh' (uo. 307); *çenä-çer* 'vendég-leány' (uo. 49); *acar jittem* 'agár kutyám' (uo. 32) || j a k.: *oyo çorön* 'kleiner Becher (Kind-Becher)' (BÖHTL. 349).

[Irodalom: FOKOS: Magy. Figyelő II, 3—4. sz., 45—6 és az ott felsorolt irodalom.]

d) A m o n g o l b a n:

lama šibayun „'a yellow duck' (lit., 'a lama bird', so called because of its reddish-yellow color resembling a coat of a lama. Its Latin name is *anas nigra* L.)" (POPPE, Gramm. of Written Mong. 132); *tarbayan kümün* 'dwarf' (lit., 'a marmot man'), *üker buu* 'cannon' (lit., 'an ox gun') (uo.);¹⁴ *šibayun žiyasun* 'Vogelfisch = ein Fisch, der ein Vogel ist = Hai' (DOERFER, i. m. 228) || k h a l k h a: *toti šibayü* 'ponyraï' (CSEREM.—RUMJ. 393; *toti* 'papagáj', *šibayü* 'madár', tehát 'a papagáj-madár'; vö. POPPE, Khalkha-mong. 111); *abury-a žiyasun* 'cápa' (CSEREM.—RUMJ. 487; tkp. 'cápa-hal'); *zayän modu(n)* 'мамонтовое дерево' (uo. 432, 461) (tkp. 'elefánt-fa') || k a l m.: *çulçätsi em* 'ein diebisches Weib' (RAMST., KWb. 196; 'tolvaj asszony'); *çötsi kükçy* 'die Wächterin der Schafe' (uo. 194; 'juhász-leány'); *çatçy çän* 'die Königin (als gesetzliche Herrscherin' (uo. 172; 'királynő-kán'; vö. *çänä çatçy* 'die Königin, Kaiserin' = 'a kán felesége'); *almš emçy* 'eine Hexe, die den Menschen übel zuriichtet' (uo. 7; 'boszorkány-asszony'); *çän kün* 'Chan-Mensch' = 'jeder, der ein Chan ist' (uo. XVI); *almš tsölün* 'Diamant' (uo. 7; 'gyémánt-kő'); *çoš mody* 'Zirbelfichte' (uo. 189; 'cirbolyafenyő-fa'); *çänä ük¹⁵rtšy kük¹⁵nä ets¹⁵ga* 'der Vater der Rindenhirtentochter des Chans' (KM. 215) || b u r j.: *abarga zagahan* 'cápa' (CIDENDAMB. 18; 'cápa-hal'); *elbešen exener* 'boszorkány' (uo. 220; 'boszorkány-asszony', 'varázsló-asszony') || a l á r: *darçän çügër* 'egy kováccsal' (POPPE, Alar. II, 76, 'egy kovács-emberrel').

e). A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

Itt ezeket a szerkezeteket a rendelkezésemre álló kevés adat tanúsága szerint értelmezős kifejezéseknek fogják fel: mindkét tagon teszik ki a viszonyító ragokat és a többszám jelét,¹⁵ ahogyan ezt fentebb ismételtén láttuk. Pl. *dur gagančimal-asatkar* 'две лебедь-девицы' ('két hattyú-leány', 'zwei

¹⁴ Pyen szerkezetekről, melyekben a jelző és a jelzett szó közötti viszony a hasonlóságon alapszik, l. pl. SIMONYI: i. m. 34—5, KERTÉSZ: i. m. 7—8, N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 63. stb.

¹⁵ Azonban a birtokos személyragokat — úgy látszik — nem.

Schwäne-Jungfern') (KONSZT.—LEB. 281); *asi-badalaki* 'asszony-béka': *asitkiwi-badalakitki gunen* 'жене своей лягушке сказал' ('asszonyának — a békának mondta') (uo.); *dur bejel-soniñil* 'два человека-богатыря' ('két ember-hős', 'zwei Menschen, Helden') (uo.); *murin-ađirga* 'конь-жеребец' ('a ló-csóbdör') (uo.): *murinma-ađirgawaw* 'моего коня-жеребца' (uo.); *bicātijn žūr akūnasal bejel* 'жили два брата-мужчины' (szó szerint: 'были-они два брата мужчины' (VASZILÉVICS 156); *dūnnēr-eñej* 'земля-мать' ('Föld-any'a'), *narñur-amañ* 'небо-отец' ('Ég-anya') (uo. 277); (*eñi dund'a* 'Мать-земля' Мат. 138; *eñi lāmu bošoodun* 'Матери-моря на северной стороне' уо. 199); *amintin etirkēn* 'отец-старик' (uo. 80; ткр. 'аржук-öreg'). Vö. itt E) alatt: vogul: *Numi-Tārēm atyām*; *nymitōjam āšēnl*, *nymitōjam iğyēnl bošōs* 'er bat den Oberen Gott, seinen Vater, den Oberen Gott, seinen Taten, um ein Schneegestöber' (KANN.—ЛИМ. II, 51). (Az evenki 'аржук-öreg' szerkezetéhez vö. magy. *anyám-asszony*, v o g. *ānyā-ēkwā* 'ángya asszony' VNGy. III, 383, o s z t j. *āzām-igi* 'apám uram' (ткр. 'apám-öreg') ПАРАУ, Nytan. 163, *angal-imi* 'anyja asszony' уо. 170; I. KERTÉSZ, i. m. 31—4.) Vö. még *omolgi hunatw-arađakanme ajawle-řen* 'парень любит девушку-сиротку' (KONSZT.—LEB. 247; 'a leányt, az árvát'), *modu-asiktadu* 'на дерево-ель' ('a fára, a fenyőre' [akasztotta íját]) (uo.). — Mindkét tagcn jelentkezik a többszám jele a l a m u t b a n is: *dəgil-holnā, il* 'Vogel-Gäste' (BENZING, Lam. 190).

E) Tulajdonnév is lehet jelző.

Ezen az alapon magyarázandó az urál-altaji nyelvekben a személynevek jellemző sorrendje is: a családi név jelzője a keresztnévnek, mint a tulajdonképeni személynévnek.

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *Mátyás király*; *István öcsém*; *Gábor anygal*; *Borsod vármegye*; *Demeterfia Péter*; *Istvánfi Miklós*; *Arany János*; *Szeged város* (ma: *Sz. városa*), *a Tisza folyó* stb., I. SIMONYI, A jelzők 38 kk., KERTÉSZ, Finnugor jelzős szerkezetek 17 kk. || o s z t j.: *Num-Tōrēm āsem* 'N.—T. atyám' (ПАРАУ, ONGY. 13); *oysātpi-‘ibərlos apsiñē* 'Rézhüvelyes Tyiberlosz öcsike' (ПАРАУ, Nyelvtan. 53); *Pukkar igi xanmən* '„Pukkar öreg” nászod' (uo. 153); *Polēm jinķēm* 'a Polēm folyóm' (ПАРАУ, ONGY. 254); *Jerusalim voš evilt Jerixon voša* 'aus der Stadt Jerusalem nach der Stadt Jericho' (AHLQV., Nord-Ostj. 33) || v o g u l: *Numi-Tārēm jā'ikēm* 'N. T. atyácskám' (VNGY. IV, 4); FL. *Jepim Ivanis pērnā-jāišiškēm* 'Jefim Ivanics [orosz szórenddel] keresztapácskám' (uo. 84); *Pērsā-oāi Annā* 'Persä-leánya Anna' (uo. 83); *Jiwan-pi' Mikailū* 'Ivánfi Mihály', *Ulekše-āyi Tatjanā* 'Alekszej leánya, Tatjana' (uo. 28); *Toma piyam* 'Toma fiam' (uo. III, 457); *Pasər-jā* 'a Visera folyó' (uo. IV, 11). || z ű r j é n: V. *Irēd sar* 'Heródes cár' (ZSzőv. 14); Ud. *ka, šin eļēš* 'Kacsin Elek' (Alexius Kačin) (ZSzőv. 201); Pr. *Marja Petir* 'Mária fia Péter' [házasságon kívül született emberről az anya nevét mondják] (VdKomi 265); Le. *jatka-ju* 'a Vjatká folyó'; Le., Pr., FV. *kama-ju* 'a Káma folyó'; Le. *let-ju vizilte jatka-juje* 'a Letka a Vjatkába ömlik'; V., Ud., Vm. *ež-va*, Pr., FV. *ež-va* 'a Vicsegda-folyó'; V., Ud., Vm. *jem-va* 'a Vim-folyó' (SWb.) || v o t j á k: J. *Isak urom* '[mein] Freund Isaak' (WICHM., WSpr. II, 86); Sz. *ludkeč uromā* 'nyúl barátom' (Votj-

Népk. 121); *Ivan-pi Logor* 'Iván fia Lyogor' (uo. 250); *Sarapul-gorodü* 'Szarapul városába' (uo. 260); *J. illa prorok* 'Prophet Elias' (MSFOu. 102:70) || c s e r e m i s z: *Ipon olaš* 'in die Stadt Ufa' (WICHM., Volksd. Tsch. 257); *Ondon kuyza* 'der alte Anton' (PORKKA 24; 'Antal öreg') || m o r d v i n: *V'idaša pokščaj*, *Sorokin pokščaj* 'Grossvater Widaschja, Grossvater Sorokin' (PAAS.: JSFOu. XII, 4); *k'isa sazorn_m* 'Schwester Mäuschen' (uo. XII, 100); *Od-Kočkur vele* 'das Dorf Od-Kočkur' (uo. IX, 42) || f i n n: *Tuomas piispan hankkeet* 'Tamás püspök szándékai', *Elbe virta* 'az Elba-folyó' (SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 32); *Lauri poika* 'Lauri fiú', *Martta neiti* 'M. kisasszony', I. SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 142 kk. (A mai sorrend: *Juhani Aho* idegen eredetű.) || l a p p: *N. april-manno* 'április' (NIELS.); Ny. *ku'ovvq-mā:nnuo* 'Monat Februar' (LAGERCR. 2949b sz.), *S. guovva-männoo* 'Februar' (SCHLACHTER 57); *bissee* vagy *bissë-bäivee* 'kirchlicher Feiertag, Sonntag' (uo. 16); *Tjiagar-jäuree* 'der See Grund-träsk' (uo. 249, 138); *N. vä'r-owlla* 'Olaus Vára [lapp név]' (LAGERCR. 8455 sz.), *jom^Mppa.s mä^Htt!* 'Mathias J. (uo. 1764); *S. α^δε^ε-jon^Hkuö* („Bachname. Schwed. Idijoki") (uo. 13. sz.; I. még uo. 1757. sz.).

E kifejezések mellett azonban földrajzi nevekben gyakran előfordulnak genitivus definitivusos (v. gen. explicativusos) szerkezetek is. P l m a g y.: *Buda vára*, *Pest városa*, c s e r.: *jüläleš Möskö-läi olaže*; *jüläleš kån jülzö* *Möskö ola* 'es brennt die Stadt Moskau ['Moszkva városa']; wenn die Stadt Moskau ['Moszkva város'] brennt, so mag sie brennen' (WICHM., Volksd. Tsch. 394) || f i n n: *Helsingin kaupunki* 'Helsinki városa' (SETÄLÄ, Laus.¹¹ 46).

[Irodalom: SIMONYI, i. m. 39, 40; KERTÉSZ, i. m. 17, 34; SZILASI: NyK. XXVI, 158; BEKE: KSz. XIV, 325; FOKOS: Magy. Figyelő III, 71.]

b) A s z a m o j é d b a n:

J u r.: *jāxānno xāsaβo* 'der Mann Jahanna' (LEHT., Vd. 78); *tabbatōda habih* 'der Knecht Tabbadooda' (CASTR., SamVd. 1); *mikkulèr jiriβ* 'Mikkuljei (Nikolaus), mein Grossvater' (LEHT. 168, 273); *tšimkvə nēsšām* 'mein Vater Tjimkka (Timotheus)' (LEHT., Vd. 591); *ōro βeēnēkkōβ* 'mein Hund ōro' (uo. 313) || K a m.: *lābrōz bi-tāyā* (Nebenfluss der Mimi) (DONNER—JOKI 36; 'L-Fluss').

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: NyK. LIX, 63.]

c) A t ö r ö k s é g b e n:

ó t.: *Elteriš qayanıy* 'E. kagan' (Orkh. I, E 11, Turcica 35); *ärtis ügüzüg* 'le fleuve Irtych' (uo. I, E 37) || a l t.: *Toγus Tōladai körüz'ınö pardy* 'zu seinem Freunde T. T. ritt er' (RADL., Pr. I, 265); *Qulum Qara sināzibilä Qara Tus anazybyla atyp saldym* 'seine Schwester K. K., seine Mutter Q. T. habe ich geheiratet' (uo. 270) || b a r.: *Manar tau pažyna* 'zu dem Gipfel des Manar-Berges' (Pr. IV, 53) || s ó r: *Aimanys nandžym* 'mein Freund Ai.' (Pr. I, 340); *Altyn Qan abamnyñ čurtūna* 'zu meines Vaters, des A. K. Jurte' (uo. 388) || s z a g.: *Qoly Sain olyym par*, *Saryg Sain qyzym par* 'ich habe einen Sohn, K. S., ich habe eine Tochter, S. S.' (Pr. II, 34) || k o j b.: *Ai Tjyltys alyanym* 'Ai. Tj., mein Gemahl' (uo. 282) || k a z.: *Talej ayan* 'Ali bátyád' (BÁLINT I, 17) || b a l k.: *Aliulu Ali* 'Aliulu Ali' ['Ali fia Ali'] PRÖHLE: KSz. XV, 199 (vö.

„at' der Name, der Vorname, der im Balkarischen wie in den übrigen verwandten Dialekten, immer hinter dem Familien-, od. Geschlechtsnamen steht" (uo. 203) || k a r a c s.: *Džabra'il mölek* 'der Engel Gabriel' (PRÖHLE: KSz. X, 252) || a n a t.: *Hydyr-nebi* 'Elias der Prophet' (RÄS. 56) || o s z m.: *Osman paša* 'O. pasa' (KÚNOS, Tör.Nyelvk. II, 350); *Qorqud biräderin* (vagy appozíciós szerkezettel: *biräderin Qorqud*) 'ton frère Qorquod' (DENY, i. m. 787) || a d a k.: *Lokman hekim* 'den Arzt Lokman' (KÚNOS, Adak. 74) || c s u v.: *Ivan patša* 'Iván cár', *Mikulaj timársá* 'Miklós kovács' (ASM., Szint. 2); *Samar-šiv šinē* 'a Szamara vizére' (MÉSZ. II, 103) || j a k.: *Hübäl xotun* (Name einer Göttin) (BÖHTL., Wbuch 73).

Gyakran itt is genitivusszal: m i s.: *Kazan kalasən* 'die Stadt Kasan' ('Kazán városát') (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 12); *Kaban küli östöndä* 'auf dem Kaban-See' (uo. 33) || k a z.: *Kazan kalası* 'Kazán városa', *Idel sjuı* 'a Volga vize' (BÁL., Nyelvtan 104); *Jegipet jirenen basliyi* 'Egyiptom országanak feje' (BÁL. I, 75) || o s z m.: *Vidin kalesi* 'V. vára' (KÚNOS 325); *Tuna nehr-i* 'le fleuve Touna' ('c'est à dire „le Danube") (DENY, i. m. 761); *Rum El-i* 'pays de Roum' (> *Roumélie*) (uo. 768) || c s u v.: *xuzan xulı* 'Kazán városa' (MÉSZ. II, 78) || j a k.: *Džoqusqai guorada* 'die Stadt Jakutsk' (BÖHTL. 349).

[Irodalom: RADLOFF, Alttürk. Stud. V, 432—3; FOKOS: Magy. Figyelő III, 72—3 stb.]

d) A m o n g o l b a n :

„Proper names, names of persons, cities, rivers, mountains, countries, and so on, are usually followed by an appellative. This means that the proper name is placed first and only the appellative takes the grammatical termination. As for the proper name, it is always a nominative regardless of the case of the appellative" (POPPE, Gramm. of Written Mong. 134). Pl. *činggis qan* 'Chingis Khan', *činggis qan-dur* 'to Ch. Khan', *kentei ayula* 'the Kentei mountain range', *ulayan bayatur qota* 'the city of Ulan Bator' (uo. 134—5). „In modern language the appellative noun sometimes precedes the proper name, a fact which must be attributed to foreign influence" (uo. 135). Pl. *sayid amur* 'Minister Amur', *nökör gendüng* 'Comrade Gendüng' (uo.).¹⁶ — *činggis qan ügedei qan qoyar* 'Cs. kán és Üg. kán' (uo. 156); *Ča'ada aqa Ögöde* 'qa'ani de'üjüjen qan ergüžü 'Č., der ältere Bruder, setzte Ö. Chan, seinen jüngeren Bruder, zum Chan ein' (DOERFER 248); *Kököcü aytači* 'der Pferdebursche K.' (uo. 255) || k h a l k h a: *Baldan bağš* 'учитель Балдан' (SZANZS.: Современный монг. язык 82); *Moskva kotodo* 'в городе Москве' (SZANZS., Szint. 74); *sumber ülin öwösig idedeg* 'es pflegte das Gras vom Berg Sumeru zu fressen' (POPPE: UAJb. XXX, 218) || k a l m. *idži mörn* 'die Wolga' (KWb. 205; 'a Volga-folyó'); *balxš-nür* 'Balkasch-See (im russ. Turkestan)' (uo. 31); *sömbr ülv* 'der Berg Sumeru, der in der Mitte der Erde stehen soll und auf dessen Spitzen die Götter wohnen' (uo. 333); *xormustı tengr* 'der Gott Ormuzda' (uo. 392); *ajū*

¹⁶ Ugyanígy POPPE, Khalkha-Mong. 111, ahol az 'elvtárs' szóval kapcsolatos, a rendestől eltérő sorrendet orosz hatással magyarázza. Vö. a m a g y. gróf Széchenyi István, báró Kemény Zsigmond, dr. Nagy István-féle címeiket és a régi közös hadsereg magyar legénységétől használt „hadnagy úr Szabó", „kapitány úr Kovács" féle kifejezéseket; Vö. SIMONYI, A jelzők 41—3. — Sok tekintetben hasonló a helyzet az o s z m á n l i b a n (pl. *Sultan Memet* 'le Sultan Mehemed'; l. DENY, i. m. 786 kk.).

tšikto, awχī tsetsəc köwün kükü xoǰrtī 'sie hatte einen Sohn Ajū Tschikte und eine Tochter Awchaj Tsetsek' (KM. 215); *ajŋgv tüsmäl* 'Minister Ajunga' (uo.); *gində tsayān dū-m* 'mein Bruder Ginde Tsagān' (uo. 109) || b u r j á t: *Irtiš muren* 'az Irtis folyó' (CIDENDAMB. 747); *Oka-gol* 'az Oka folyó' (uo. 748) || a l á r: *geršl ugā xatān* 'царевна Гэрэл Уга' (РОРРЕ, Alar. II, 34); *jertšnsē bajān xānš basāyān altān šogšūr abāxā* 'царевна Алтан Шекшур [Золотое Решето] — дочь Ергенсей Баян Хана [Богатого Хана Вселенной] (uo.); *šonō bātār* 'Sono [Farkas] hős' (uo. 103); *bēlē bātāfš xūbūn šonō bātār* 'Шоно Батор, сын Бейле Батора' (uo.) || d a r k h á t: *erlšk-nomān-xāndī oči!* 'ступай к Ерлек-Номан-хану!' (SZANZS., Darch. 60); *Ts'e'ts'ŋ-Ts'ebšr egečiq xelewā* 'сестрица Цецен—Цебер говорила' (uo. 61).

[Irodalom: РОРРЕ, Grammar of Written Mongolian 134, Khalkha-mong. Grammatik 111.]

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n:

e v.: *Kildīnakān mata Meŋŋnkān ahāt-kānma ahūjawī gadan* 'Кильды-накан-богатырь [Монгункон-] девушку в жены взял' (Mat. 106). *Umušŋi mata* 'Умусни-богатырь' (uo. 115); *Pereden ile* 'эвенки Пэрэдэн' (uo. 130); *Čiwukčak ašī* 'женщина Чувукчак' (uo. 59); *Murāwul etirkēn* 'Мурэвул старик' (uo. 151); *Bolontur boyatīr* 'Болонтур-богатырь' (uo. 170); *ŋelbš eŋe* 'Нголбо мать' (uo. 204) || m a n d z s u: *Ziejxo birade* 'a Z. folyónál' (BUDENZ: NyK. XX, 397) || n a n.: *Baksū-batūr* ['B. hős'] (SZUNYIK 116); *Lereŋču mūxan* 'Лэрэнчу-богатырь' (uo. 118); *Lereŋču mergeŋ* 'Лэрэнчу-молодец' (uo. 120); *Džakeo akīni* 'Джакео-старший брат' (uo.); *Gagdanču-mergeŋ* 'Гагданчу-молодец' (uo. 119).

Az e v e n k i b e n a z o n b a n — úgy látszik — általában a fordított [bizonyára oroszos] sorrend használatos, és appozíciós szerkezet is alkalmazható: *bira Jehisei* 'река Енисей', *bira Tuŋir* 'река Тунгир' (KONSZT.—LEV. 281); *gorodtu Omskaiđu* 'в городе Омске' (uo.); *paroxodtu „Jermak”* 'на пароходе „Ермак”' (uo. 282); *ūr Mekegdīr* 'человек Мокогдыр [говорит]' (VASZILJ. 248); *bēgadu hogdarpīđu* 'в месяце ноябре' (Mat. 74); *urikittu Kuluređu* 'на стойбище Кулуро' (uo. 75); *urikittiki Torkätki* 'на стойбище Торкэ' (uo.); *amākā Šarālte* 'дедушка Шаральто' (uo. 167); *enikēndu Duškačāndu* 'у матери Душкачаны' (uo. 199).

Érdekes az a m u r i n a n a j nyelvhasználat; a tulajdonnévből képző segítségével melléknevet képeznek, éppúgy mint anyagjelölő jelzők esetében: *Kiaktama asiŋi* 'az ő Kiaktan [nevű] felesége' ('та из его жен, которая носит имя Киактан'), *Ma'lama asiŋi* 'az ő Majla felesége' ('та из его жен, которая носит имя Майла') (АВРОГИН, Грамм. нанайск. яз. I, 220) [éppúgy, mint: *zoloma zo* 'kőház' (*zolo* 'kő'), *ka* 'каменный дом'), *seleme pokto* 'vasút' (*sze* 'vas'), *gama kučēn* 'acélkés' (*gan* 'acél') stb. (uo.). L. még fönt a 218. lapon.]

Az, hogy a mandzsú-tunguzban a puszta tulajdonnév is használatos jelzői szerepben, igazolja, hogy ez volt bizonyára az eredeti szerkezet.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, a puszta főnévnek jelzői (anyag-, mérték-, állapot-, nem- és névjelölő) használata, mely az uráli nyelvekre jellemző, ugyanúgy jellemző sajátosságá az altaji nyelveknek, és — amennyiben az urál-altaji nyelvrokonság más egyezésekkel is bizonyítható — ez az egyezés is fontos bizonyíték lehet az ősi urál-altaji nyelvrokonság mellett.

II.

A birtokos személyragok determináló használatáról

Már gyakran rámutattak arra, hogy a 3. személy birtokos személyragja a finnugor nyelvekben, de az urál-altaji nyelvtörzs más ágaiban is, sokszor nem a birtokviszony jelölésére szolgál, hanem csupán determináló értékű, mintegy a hátravetett határozott névelő (articulus) szerepét tölti be.

Ez a szerep legtermészetesebben úgy magyarázható, hogy ez az elem — éppúgy mint a többi személy birtokos személyragjai — eredetileg névmás volt, még pedig olyan névmás, mely — természeténél fogva — egyformán alkalmas volt az 'az' és 'ő' jelölésére, vagyis mutató és személyes névmás szerepét töltötte be, vagy pedig — ami szintén könnyen érthető lenne — eredetileg csak mutató névmás volt, és ez a szerepe azután alkalmassá tette személyes névmásul és a belőle appozíciós helyzetben (mint általában a személyragoknál) fejlődött birtokos személyragul való használatra.

A szó végéhez járuló, azaz hátravetett articlust („affigirter Artikel”-t), mely a mutató névmásból fejlődött, látott ebben a determináló elemben már BUDENZ is „Ugrische Sprachstudien II. Determination des Nomens durch affigirten Artikel im Mordwinischen und in einigen anderen ugrischen Sprachen” című nevezetes tanulmányában.

Hogy — ellentétben az 1. és 2. személyre utaló, bizonyosan személyes névmási eredetű birtokos személyragokkal — többen (éppen determináló szerepe alapján) határozottan mutató névmásra vezetik vissza a 3. szem. birtokos személyragot, könnyen érthető.

Ilyen magyarázat mellett szólhat pl. az a körülmény is, hogy mivel a 3. személyre mutató birtokos szerkezet eredetileg teljesen jelöletlen volt (pl. m. *atyafi*, *háztető*), a 3. személyben (ha meg volt jelölve a birtokos) nem is volt szükség a birtokviszonyt külön is jelölő elemre; az *atya fia*, *ház teteje* féle birtokos szerkezet későbbi fejlődés eredménye. Így FARKAS is utal erre a körülményre. A „mutató partikulává lett személyes névmásról” (UJb. XXVI, 57), illetőleg birtokos személyragról a következőt írja (uo. 58): „Die Bedeutung bzw. Funktion dieses pronominalen Suffixes blieb noch geraume Zeit schwan-kend, besonders in der 3. P., da das Besitzverhältnis in der 3. P. selten durch formale Elemente ausgedrückt wurde und daher das zum Suffix gewordene Personalpronomen 3. P. seine urspr. determinierende Funktion lange, zur Zeit bis heute, bewahren konnte.”

Fontos érv a mutató névmási eredet (tehát a determináló szerep) elsőbbsége mellett az is, hogy ez a végződés más személlyel kapcsolatos birtok esetén is használatos, sőt más személyre vonatkoztatott birtokos személyraggal együtt is használatos. Gondoljunk egyfelől olyan szerkezetekre, mint a z ü r j. *menam nylis* 'az én lányom', *meam meškis* 'az én tehenem', *tejad piškesis* 'a te belsőd' (I. FOKOS-FUCHS, SWb. 585, 1022), *mian terkajs* 'a mi házunk', *mian pełłasis* 'a mi nagyapáink' (uo. 603), (amelyek betű szerint fordítva ezt jelentenék: 'az én leánya', 'az én tehene', 'a te belseje' stb.), másfelől a c s e r e m i s z birtokos személyragoknak olyan halmozására, helyesebben a 3. szem. birtokos személyragnak más személyraggal való egybekapcsolására, amelyre először LEWY hívta fel a figyelmet 1922-ben megjelent cseremisz nyelvтанában (116. l.): *jolta š-et-še* 'dein Gefährte', *bāt-et-[t]š-at* 'diese deine Frau', *kas-eđ-ž-at* 'des Abends', amelyekben tehát a 2. személy birtokos személyragját a 3. sze-

mély birtokos személyragja félreérthetetlenül determináló jelentésben követi. Hogyha a birtokost jelölő és nem „demonstratív” szerepet tulajdonítanánk a 3. sz. ragjának, ugyanaz a különös jelentés mutatkozna, mint fent említett zürjén példánkban (tehát 'társada' stb.), pedig — miként LEWY megjegyzi — „ami az enyé m, az nem lehet az övé”. (L. még BEKE: Cser. Nytan 175 és — LEWY magyarázatát elfogadva — Nyr. LX, 64.)

Bizonyos tekintetben hasonló ehhez a votják *m̄namez* (WICHMANN: JSFOu. XIX, 144) 'az enyém', ahol az első személy személyes névmásának adessivusához járul a determináló 3. szem. birtokos személyrag.

Hogy azonban — amiben nem is kételkedtünk — a nyelvtudat (a logikai ellentmondás ellenére), bár a determináló szerepet érezte (l. még alább), mégis igazi 3. szem. birtokos személyragot látott ezekben a determinált alakokban, azt világosan mutatja az, hogy ennek analógiájára ugyanilyen funkcióban használták a 2. személy birtokos személyragját (l. alább; még olyan kapcsolatokban is, mint pl. zürj. 'silen tsojid' 'az ő testvére', tkp. 'az ő testvéred', *menam purtid* 'az én késem'; vö. FUF. XIII, 9), sőt az 1. személy birtokos személyragját is.

A finnugorságban a 3. személy birtokos személyragjának (mint a személyes névmásból lett mutató partikulának) determináló alkalmazását FARKAS is — mint láttuk — eredetinek tartja, a szamojéddal kapcsolatban CASTRÉN is kiemeli, hogy: „durch dieses wird oft schlechtweg der bestimmte Artikel ersetzt” (SamGr. 221). A törökségre vonatkozólag GRÖNBECH (Der türkische Sprachbau 92, 100) a névelőszzerű, illetőleg teljesen névelő jellegű determináló, tehát mutató névmás eredetű szerepet tartja elsődlegesnek, a birtokos személyrag szerepben pedig csupán a determináló szerepnek egy speciális esetét látja („... die Beziehung eines Gegenstandes auf den Besitzer ist nur eine der möglichen Verwendungen des Suffixes” [ti. a 3. személy birtokos személyragjának]; i. m. 100). Ami a tunguzt illeti, BENZING — úgy látszik — mindkét használatot ősinek tekinti. „Die tungusischen Sprachen” c. munkájának 150. lapján ezt írja: „Ausser der Verwendung zum Ausdruck eines Besitzverhältnisses (go. *oroni* 'sein Rentier'...) dient das Possessivsuffix der 3. Ps. sg. und pl. auch zur Determinierung und hat daher oft die Funktion unseres Artikels”, de ugyanott találjuk a következő megjegyzését is: „Mit Ausnahme des Ma[ndschurischen] wird überall das Poss.-Suffix (3. Ps. Sg. Pl.) auch zur Determinierung der Genitivverbindungen benützt: go. *ama zoni* = lam. *aman zün* ('Vater sein-Haus >) das Haus des Vaters' gegenüber lam. *mō zū* '(ein) Holz-Haus'.” Eszerint a 3. szem. birt. személyragjában is tulajdonképpen a determináló szerepet („Determinierung der Genitivverbindungen”) látja az eredeti funkciónak.

Ha tehát a mi felfogásunk szerint is a determináló szerep az eredeti, illetőleg ez is levezethető az eredeti mutató névmásból, mégis feltehetjük, hogy ebben az alkalmazásban — miként ennek a 2. személyre való átvitele is mutatja — a birtokos személyragot is és ebben annak az érzékeltetését is érezhetjük, hogy a szóban forgó személy vagy tárgy az elevenebb elbeszélésben vagy beszédben szereplő személlyel bizonyos kapcsolatba jutott, vagy azt (elsősorban a 2. személy személyragjának használata esetében) az eleven előadás kapcsán a megszólítottal bizonyos kapcsolatba, hozzá közel hozzuk. Az ilyen használatot az indogermán nyelvek dativus ethicusához lehet bizonyos mértékben hasonlítani. Jól érzékelteti ezt a kapcsolatot pl. a következő részlet egy osztják párbeszédéből: „*ì nènèn xoltà manəs?*” — „*ì nènèm xoltà manì?*...”

„a másik asszony (tk. asszonyod) hová ment?” [kérdzik az egyik asszonytól]. — „A másik asszony (tk. asszonyom) hová menne? . . .” [feleli a kérdzett asszony]. Hasonló használatra indoeurópai nyelvekben SPITZER LEÓ mutatott rá „The Romanic Review” 1939. februári számában (63—8) „Fermes donc votre porte!” [‘csukja be már azt az ajtót! (tkp. a maga ajtaját)’] című cikkében, l. még Revue des Études Indo-européennes II, 1939, fasc. 2—4:5—17). SPITZER a birtokos névmásnak ezt a használatát possessif polémique-nek (polemizáló, vitatkozó birtokos használatnak) nevezi (l. Nyr. LXVIII, 58). (Ugyanígy lehetne ilyen mondatot valamelyik finnugor v. urál-altaji nyelven birtokos személyrag segítségével vagy indoeurópai nyelven dativus ethicus alkalmazásával kifejezni.)¹⁷

A 3. személy birtokos személyragjának ez a — miként látni fogjuk — valamennyi urál-altaji nyelvből kimutatható determináló használata bizonyára többre utal, mint egyező észjárásra vagy mint rokon nyelvekben gyakran — szétválásuk után is — érvényesülő egyező fejlődési tendenciára (lelyet MEILLET „développements parallèles entre des langues déjà séparées et différenciées”-nek, RAVILA [JSFOu. LX₆, 9] „Prinzip der Konvergenz, der zu ähnlichen Resultaten führenden Parallelentwicklung”-nak nevez,¹⁸ amely pedig tulajdonképpen eredeti rokonságot tételez fel); itt e-írásban meg kellett lennie a mutató névmás (vagy a 3. személy személyes névmása) determináló szerepének, és így bizonyítéka lehet e nyelvek ősi rokonságának.

A.

I. Nézzük először közelebbről a h a r m a d i k személy birtokos személyragjának determináló szerepét az egyes nyelvcsaládokban.

a) A finnugor nyelvekben:

o s z t j á k: *tõrnal kul læplanæl sídi loŋŋla, vãrsæl kul læplanæl sídi loŋŋla* 'a fűszár is vastag [arra] hogy beférjen, [annyian] jönnek be, a vesszőág is vastag [arra] hogy beférjen, [annyian] jönnek be' (PÁPAY, ONGy. 161); *nanŋk-juyi vëraŋ áwæl pëlki-pon.al, xõl-juyi vëraŋ áwæl pëlki-pon.al* 'a vörösfenyő-

¹⁷ Talán érdemes még megjegyezni, hogy az orosz fordításban is gyakran mennyire tükröződik a з у р j е н 3. és 2. szem. birtokos személyragjának ez a determináló szerepe. Így Rogov, aki permják nyelvtanának 133. lapján a 3. személy birt. személyragjáról megállapítja, hogy az *is, is* végződésnek e szerepükön kívül „весьма часто употребляются... вместо русской частицы *то*”, vagy a nyugati nyelvek határozott névelőjének szerepét töltik be, ilyen példákat említ: *vais pe tšinem* 'вода-то де убывла', *menam paris gertim* 'у меня пар-то не пахан', *ivjin ja tšijan jagedis?* 'далеко-ли у вас ягоды-то?', *vevi kerkuas* 'был в доме' (uo.), *ivjin ja tšijan pesis?* 'далеко-ли у вас дрова-то?' (uo. 137), *oljris* 'люди-то', *žehnik sajas* 'за муж-то' (uo. 145). Hasonló fordítást találunk LITKIN V. I. nyelvjárási chresztomátiájában a 3. és 2. személy birtokos személyragjával kapcsolatban: P. *ken-ne biid?* 'где же огонь-то?' ('hol van hát a tűz, az a tűz?', tkp. 'tűzed') (i. m. 39), *i tšasjs peregorel* 'солома-то перегорела' (uo.), *ru-ššjs sije kaža-veŋta, a stari-kis ru-tššjs a-bu kaža-veŋt* 'лиса-то егo заметила, а старик-то лису не заметил' (uo. 51); Ud. *miŋandine jutj surnad* 'нас напои пивом-то' (uo. 61); *ken-ja kerkaš?* 'где же изба-то?' (uo. 63); FSz. *hiŋalen keldemid* 'колобок-то у них' (uo. 76); L. *vaňkad kulis* 'Банька-то умер' (uo. 78). — Vö. (bár itt a -ke 'to' értelmű) tung. e v. *eñinni-ke ilë huručëŋ?* 'мать-то куда ушла?' (Материалы 64).

¹⁸ L. még. PAUL, Prinzipien³ 120, Gombocz: MNy. XI, 103.

fából csinált ajtómat [o:ajtót, ajtaját] kitárja, a lúcfenyőfából csinált ajtómat kitárja' (uo. 160); *yai-pélak igi oxsaral pélà nõxmas* 'a Félbotosú öreg a rókához [így] szólt' (PÁPAY, Nyelvtan. 102); *xüdem ešet ata xüdem éveja jägatomen* 'als (meine) drei Brüder sich diesen drei Jungfrauen mit Verlangen näherten' (ПАТК. II, 30); *xonet kindasidet* 'der König war zornig' (uo. 162)¹⁹ || v o g u l: *vāta-xumitā joxtas* 'kereskedő embere megjött' (VNGy. IV 332); *kwoləx xumitā lāwi* 'a házi gazda szól' (uo. II, 300); *ājkātā au xātal Numi-Tāram āšā-nūpal pojksi* 'az öreg egy napon Numi-Tāram atyjához könyörög' (uo. I, 135) || z ü r j.: *turunlašis me lokli-da menim peskis abu* 'vom Heuholen bin ich zurückgekehrt — und habe kein Brennholz' (WICHM., SVd. 282); *skolko stojite menam kirpi tšis?* 'wieviel ist mein Ziegel wert?' (VdKomi 160); *jezis šu eni* 'die Leute sagen' (uo. 282); *šed pon's kite'ni?* 'wo ist der schwarze Hund?' (uo. 453). — A zürj. acc. -es-ben is a 3. személy birt. személyragja van meg determináló szerepben; I. WICHMANN: FUF. XVI, 160, UOTILA: KONS. 178, 221. || v o t j.: MU. *n uiz vuze vajem* 'das Mädchen holte Wasser' (WICHM.: WSpr. II, 70); *niwiz niđiniz pār.mte, kuaro pāwiniz pārem* 'das Mädchen schlug [die Frau] nicht mit dem Stiel, sondern mit dem Besenreis' (uo.); G. *so pižez tupatskiz vumurten* 'der Knabe traf [betreffe der Ehe] mit dem Wassergeist Abrede' (uo. 122); I. még a zürjénnel kapcsolatos megjegyzést. || c s e r e m i s z: *pō ps' okna -γē u žān* 'der Priester sah zum Fenster hinaus' (PORKKA: JSFOu. XIII, 2; *piže kušto?* 'wo ist der Hund?' (GENETZ: JSFOu. VII, 79).

[Irodalom: BUDENZ, Ugrische Sprachstudien II; SZINNYEI, Fgr. Sprw. 162; БЕКЕ: KSz. XV, 16—8; SCHÜTZ: NyK. XL, 46; FOKOS: MFigy. III, 254—5.]

b) A s z a m o j é d b a n:

CASTRÉN (szamojéd nyelvtanában, 207. l.) a 3. sz. birtokos személyragjáról megjegyzi, hogy: „Durch dieses [Suffix] wird oft schlechtweg der bestimmte Artikel ersetzt, z. B. *latada* 'das Brett', *anoda* 'das Boot'." Ugyanígy t v g.: *kula* 'Rabe': *kuladu* 'sein Rabe, der Rabe' (uo. 221); j u r.: *numda jalumā* 'der Tag brach an' (uo. 69); *numd'p p'žēššūmep* 'es wurde dunkel' (ЛЕНТ., Vd. 346); *xüptv bānč'adv'* [unten ist] eine lange Niederung' (uo. 97); *puxu tšē tumtš tšünēdv* 'das Mütterchen zündete das Feuer an' (uo. 114); *xaerta ni nađiber* "солнце (солнце его) не показывается" (TERESCS., Материалы 261). TERESCSENKO erről a használatról a következőt írja Материалы и исследования по языку ненцев című munkájának 265. lapján: „Название некоторых предметов, таких, например, как море, небо, земля, небесные светила, времена года, атмосферные явления, явления природы и др., употребляются обычно в лично-притяжательной форме для 3-ого лица единственного числа. В речи молодежи (особенно молодежи, хорошо говорящей по-русски) и ненецкой интеллигенции наблюдается опущение в словах этого типа лично-притяжательных показателей". Mindössze néhány lapra terjedő szamojéd szövegeiben több példát találni a 3. sz. birt. személyragjának erre a determináló használatára. — L. még N. SEBESTYÉN: NyK. LXI, 193 kk., HAJDÚ: uo. 238 kk.

[Irodalom: CASTR., i. h.; N. SEBESTYÉN: ALH. III, 311, TERESCSENKO, i. h.]

¹⁹ Az északi-osztják *šitna* féle alakokról (mint: *šitna i āupi lābat lār pā-pēlka lawolltem* 'erre én az egytorkolatú hét tó túlsó felére evcezek' PÁPAY, ONGy. 80, *šitna ... tē šuoštal* 'aztán ... ide lép' (uo. 85) (I. még alább a 240. lapon) külön fogunk szólni.

c) A törökségben:

k a z.: *ete čikti űrmägä* 'a kutya (amely ama bizonyos házhoz tartozik) kijött ugatni'; *kizi čikti kűrmägä* 'a leány kijött látni'; *Vasilij atlisi Vasilij äülejäne äjtsen, Nikolaj atlisi Nikolaj äülejäne* 'a Vazul nevű Vazul szentet mondjon, a Miklós nevű Miklós szentet' (BÁLINT, Kaz. Nyelvtan 106) || m i s.: *satučəsi satusi, juktär janya jatuči* 'der Verkäufer hat sein Geschäft, ich habe keine Lagergenossin' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 31); *utka očsən d njas* ! 'möchte die Welt verbrennen!' (uo. 26) || c s u v.: *j tti tűxra vörnėšken, xuzi tűxra tšarmäšken, xara tűxra kurmäšken* 'a kutya kijött ugatni, a gazda kijött csitítani, a leány kijött megnézni' (Mész. II, 227); *püwə 'ənä xitəs kalat* 'a pap (így) szól neki vissza' (uo. 463); *š:škinė inėnė pärđm* 'a virágot tehének adtam' (uo. 230).

[Irodalom: BANG, Vom Köktürk. zum Osm. 4. Mittlg. 3; BEKE: KSz. XV, 19—21; FOKOS: MFigy. III, 254—5. Vö. még DENY, i. m. 166—7.]

d) A mongolban:

k a l m.: *tülän iskă kemnəc maχplāyih öms'd garāb χurdllnă* 'der Hase lief mit der Filzmütze auf dem Kopfe weg' (KM. 58); *naχtsəχv lamindű neg χořű ikė noχă bäs ű* 'im Hause [des mütterlichen Verwandten], des Lamas waren zwei überaus grosse Hunde' (uo. 226); *nüdű ünűtsi, tšikh χudltšű* 'das Auge ist ein Wahrheitsfreund, das Ohr ist ein Lügner' (KWb. 458; vö. RAMST.—AALTO: JSFOu. LVIII₂, 30. || a l á r: *χānīn ǝnšš'ű χübűgė jėřčž gežš, ǝnšš'ű χübűn ošžš, χānīn ǝnšš'ű χübűgė zarābă* 'хан (a khán) приказал мальчику-сироте притти. Мальчик-сирота отправился. Хан (a khán) стал посылать сироту' (РОПРЕ: Al. II, 84); *tėřž ǝbgűnīn χelšbž* 'tot старик говорит' (uo.).

e) A mandzsutunguzban:

e v.: *akīnin huryčė* 'старший (брат)' (az idősebb testvér, a bátya) ушел' (Mat. 31); *nekūnin emelčă dűlăwi* 'младший пришел домой' (uo.); *nekūnin tučűrăn* 'младшая сестра вернулась' (uo. 180); *edīn dumajžeren* 'муж думает' (uo. 181). L. még a reciprok alkalmazású, a kölesönös birtokviszonyt jelölő birtokos személyragok alatt, továbbá BENZING, Die tungus. Sprachen 150,²⁰ Lam. Gramm. 83.

2. A második személy birtokos személyragjával jelölt determinálásra is idézhetünk néhány példát a finnugor nyelvekből és a szamojédból:

a) a finnugor nyelvekben:

o s z t j á k: É. *χatten-ki čital, sewəű naj sewəl moχti šidi č tal*; *nājen-ki loűű'al, vēsəű naj vēšl moχti šidi loűű al* 'a nap [tkp. 'napod'] ha feljön, fűrtös nő fűrtjén keresztül jön fel; a nap [tkp. 'napod'], ha lenyugszik, szépséges nő szépségén keresztül nyugszik le' (PÁPAY, ONGY. 154); *iski-tal sǝβən χoləl* 'a hideg tél darabja (tk. téldarabod [ǝ:'hideg telecskéd']!) elfogy' (PÁPAY, Nyelvtan. 127); I. *kėdet karkam āret nėű kėne-pűp χoű-čāvűr totűn nāvret, kėdet pištem*

²⁰ L. fent a 233. lapon.

ār nēnen nēda čānč-mas tinij tei čoken vanket 'die zahlreichen Weiber mit flinken Händen sprangen fort gleich Hasenmännchen mit leichtem Hinteren, die (tkp. deine) zahlreichen Weiber mit faulen Händen krochen kaum auf den teuren Spitzen ihrer vier Knie fort' (ПАТК. II, 196) || v o g u l: *Numi-Sorñi āšikēn χumla lāw'li* 'Fenséges-Aranyos atyácskám (tkp. 'atyácskád') (ím) miképpen szólal' (VNGy. II, 355) || z ü r j.: *sijli panid loji popid* 'szembejött vele a pap' (ZNépk. 117); *fajid tani una em, a nánte gortad loje nébni* 'hús sok van itt, kenyeret meg venni kellene otthon' (uo. 98); *zom'd menam tšig* 'az én legényem éhes' (uo. 66); *ettšid* 'egyszer' (FUF. XIII, 8) || v o t j.: MŰ. *šušmo-vu kužad řez-řubojed* 'den Strom *šušmo* entlang stehen Telegrafsäulen' (WICHM.: WSpr. I, 48); *kuž tur'm puškad tō ři ke tšed* 'im hohen Grase ist ein weisser Hase' (uo. 59); Sz. *kijoz, šuroz biger pied, kijoz, šuroz žuč pied, šuroz, koškoz ud-murt pied* 'itt marad, oda jut [ti. katonának] a tatár legény (tkp. fiad), itt marad, oda jut az orosz legény, oda jut, elmegy a votják legény' (VotjNépk. 198) || c s e r e m.: Urzs. *er ke tšet lēyāldaleš, kue-βu etšm joškartaleš* 'a reggeli nap fölkel, a nyírfaecücsokat pirosítja' (WICHM.: NYK. XXXVIII, 218); *mikālān kapkat ši kapkat* 'Mihály kapuja ezüst kapu' (uo. 235); *oį tumeret, tumeret! tumer βošet tul βita* 'o Eichenwald, o Eichenwald! der Wind weht durch den Eichenwald' (ПОРКА: JSFOu. XIII, 37).

[Irodalom: FUCHS: FUF. XIII, 9 kk., XXVI, 30—31; БЕКЕ: CserNyt. 182, Nyr. LX, 64.]

b) a s z a m o j é d b a n:

J. *puχū tšār tū nām'ti*²¹ 'die Alte stand auf, um sich zu setzen' (ЛЕНТ., Vd. 90); *šide lēm̄morōkkor nēññē tšenč'a řāβeβe*²¹ 'die zwei Vöglein waren Menschen' (uo. 109); *tšukku χārβar nām'nēβi* 'diese Lärche war hart' (uo. 93); *šōñ βzentv nūññe χāsaββār, tū tšār řaññōr řōkkv* 'in seinem Magen sind viel Samojeden, Russen, Boote' (uo. 126); *wijņana sijer poñ řešetj* 'в тундре зима (зима-твоя) долго бывает' (TERESCS., Mat. 261); *sira' tjd naxar*²¹ *mewa χadիրդա*²¹ 'зимой оленя (олени-твоя) три раза пасутся' (uo.); *širā malņina wēs.kōr*²¹ *habēwkom*(²¹) *hādabi, nāvākom*(²¹) *hādabi* 'в зимнее время (зимы во время) старик (старик-твой) куропаток добывал, зайчиков добывал' (uo. 249, 277); *wēs.kōr tārēm*²¹ *širpātj-pūχūtšāda řatgēχēwa sērākom*(²¹) *sal'natšāχānanda jū pida* 'старик (старик-твой) так смотрит—старуха (старуха-его) что-то белое в шкуру завертывает' (uo. 249, 278).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN: ALH. III, 311—3, NYK. LIII, 38, LXI, 193 kk.; НАЖДÚ: NYK. LXI, 238 kk.; TERESCSENKO, Материалы 257, 261.]

3. Az egyesszám 3. és 2. személyén kívül az 1. személy (sőt a többeszám) birtokos személyragjai is lehetnek determináló szerepűek; így az osztjában (l. FUF. XXVI, 57—66), a szamojédban (l. N. SEBESTYÉN: ALH. III 312—3, NYK. LXI, 205 kk.; НАЖДÚ: NYK. LXI, 238 kk.)

²¹ Ehhez a következő jegyzetet fűzi TERESCSENKO: „Лично-притяжательный показатель для 2-ого лица (обычно единственного числа) помимо своего прямого значения, употребляется нередко для подчеркивания определенности лица или предмета, указывая на то, что имеется в виду то самое лицо или тот самый предмет, о котором уже шла речь прежде» (i. m. 257—8).

B.

Ugyancsak a determináló szerepen alapszik a birtokos személyragozásnak a reciprocitást kifejező használata, más szóval az olyan alkalmazás, „hogy a dolog természeténél fogva kölcsönös birtokviszonyban levő két személy (vagy tárgy) mindegyikének neve felveheti a birt. személyragot” (KERTÉSZ: NyK. XLIII, 441).

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *nézd meg az anyját, vedd el a lányát!*; *minemű Asszonya, olyan szolgálóia is* (Decsi: Adag. 404); *gazdája maradjon, ruhája szakadjon* || o s z t j.: É. *ia'el pōdər'ta pidəs, apsəl pələ la'əl* 'a bátyja beszélni kezdett, az öccséhez szól' (PÁPAY, Nyelvt. 33); *la'əŋ xoi si'ioxtas : la'əl, nəŋxoi'əl i' xorbəŋən. la'əl nə'ü i' nəŋxoi'əl nə'ü* 'a lovas ember im odaért; a lova, az embere egyforma; a lova fehér, az embere fehér' (uo. 111); I. *jiget ādem pagat čūmdāi, pagat ādem jiget čūmdāi* 'wenn der Vater untauglich war, wurde der Sohn eingekerbt, war der Sohn schlecht (untauglich), wurde der Vater eingekerbt' (ПАТК. II, 44) || v o g u l: *tül āsā ūsəs, p.yäyü xūtsi'* 'azután az atyja meghalt, két fia megmaradt' (VNGy. IV, 324); *xumitā ēkwatā-nūpəl lāwi* 'férje szól a feleségéhez' (uo. II, 58) || z ü r j.: *mam's šue ŋil'sti'* 'az anya feleli (mondja) leányának' (ZNépk. 25); *en's tsukla, pi's jiztale* 'мать кривая, сын же дурачится' (= прядение 'a fonás') (ЛИТКИН, Зырян. край II, 174); *bat's tsukla, mam's nəb'd, pi's dure'* 'der Vater ist schief, die Mutter ist weich, der Sohn tollt' (= der Spinnrocken, die Hede [und] die Spindel) (WICHM., SVd. 149) || v o t j.: *ata'ez tuštem, pi'ez tušo* 'der Vater ist bartlos, der Sohn bärtig' (WICHM., WSpr. II, 14); *ukno ujad manet poni, anaviezli öv'ü, ni'ujzli* 'unter dein Fenster legte ich ein Geldstück, nicht der Mutter, sondern ihrer Tochter' (WICHM., uo. I, 78)²² || c s e r e m.: *kužaže maneš kuzžažəm* 'das Weib sagt dem Manne' (GENETZ: JSFOu. VII, 42); *aba'zā jode-š erylžde-č* 'die Mutter fragt ihren Sohn' (PORUKA 12); *šoləžəm iza'žə pokten ok šu* 'den jüngeren Bruder holt der Ältere nicht ein' (uo. 25) || m o r d v.: *kevkšni sazorozo telanzo ejsz* 'die Schwester fragt ihren Bruder' (PAAS.: JSFOu. XII, 121); *čorazo tetanzo katčems Moskova pačkuđi* 'der Sohn gelangt nach Moskau, ehe der Vater die Bastschuhe angelegt hat' (uo. 59).

[Irodalom: KERTÉSZ: NyK. XLIII, 441—7; BEKE: KSz. XV, 12—7; FÓKOS: MFigy. III, 254.]²³

b) A törökségben:

ó t.: *inisi āčisin bilmāz ārti, olyly aqanyn bilmāz ārti* 'le frère cadet ne connaissait pas son frère aîné, le fils ne connaissait pas son père' (Orkh. II, E 18); *inisi āčisintāg qylynmaduq ārinč* 'les frères cadets n'étaient point créés comme leurs frères aînés' (uo. I, E 5) || k a z.: *ataš ulina ājtkān* 'az apa szólt a fiához' (BÁLINT, KazTat. I, 27); *kič kajkač, ire katynnan soradi* 'este haza-tértkor a férj kérde a feleségtől' (uo. 24) || m i s.: *sənləsa matur bulsa, dus itärsəŋ ayašən* 'wenn die Schwester hübsch ist, so wirst du den Bruder zu deinem

²² Vö. német: *Der Mutter schenk' ich, die Tochter denk' ich* (Goethe).

²³ A szamojéd nyelvből jelenleg nem tudok példát idézni.

Freunde machen' (PAAS.: JSFOu. XIX₂, 6) || k a r a c s.: *jeri q'atini:n q'ojarya: süjse, q'at'inni: q'alini:n bere di saulaj* 'wenn ein Mann seine Frau entlassen will, dann zahlt er ihren *q'alın* ganz aus' (PRÖHLE: KSz. X, 265; PRÖHLE megjegyzi: „wörtlich 'ihr Mann, seine Frau'"); *q'izi ajtɣa:ndi at'asina* 'die Tochter sagte zum Vater' (uo. 273) || k u m ü k.: *anasina bak, kizın al!* 'schau die Mutter, heirate die Tochter!' (NÉMETH: KSz. XII, 275); *alaman dej ulani alma kojmaj atası* '„ich werde sie heiraten", sagt der Sohn, aber der Vater gibt es nicht zu' (uo. 301) || b a l k á r.: *qatini: erine ajtɣa:ndi* 'die Frau sprach zu ihrem Manne' (PRÖHLE: KSz. XVI, 237; PRÖHLE megjegyzése: „eigentlich: seine Frau sprach zu ihrem Manne" uo.) || o s z m.: „Pour exprimer qu'il existe entre deux concepts un lien d'appartenance mutuelle, le turc met souvent le suffixe possessif (de la 3e personne) aux deux noms: *ogl-u baba-sina ujmaz* 'le fils ne suit pas l'exemple du père' (DENY, i. m. 1095) || a d a k.: *babasy čodžuyynyn bojle okumys olduyyndan buny pek severmiş* 'sein Vater liebte ihn sehr, da sein Sohn so belesen war' (KÚNOS, Adak. 211) || c s u v.: *aržinniñe kalat t'et kārōžecə* 'az urának így szól (azt mondja) az öreg asszony' (Mész. II, 450); *kalat' abžē amēšnē* '[igy] szól a gyermek az anyjának' (uo. 245).

[Irodalom: БЕКЕ: KSz. XV, 14—5; ФОКОС: МFigy. III, 254.]

c) A m o n g o l b a n :

k h a l k h a.: *aɣan dūgē gūtseɣe-gūi* 'der ältere Bruder holt den jüngeren Bruder nicht ein' (POPPE, Kh. 99; tkr. 'bátyja a maga öccsét nem éri utól'); vö. uo. 100 || k a l m.: *adžyyn' alɔg, unuyyn' bulug* 'der Hengst bunt, sein Füllen scheckig' (RAMSTEDT—AALTO: JSFOu. LVIII, 24).

d) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v.: *asın turčillän bejewi orondulıwar* 'жена стала ругать мужика за оленя' (Mat. 21); *nekinin ekinti uwažahınan mēnduji* 'младшая (сестра) старшую тащила на себе' (uo. 180); *nekinin tučurän, ekinti uwažahınan* 'младшая вернулась, сестру потащила' (uo.). — *etirkēn'n gūčē atirkänmi* 'старик сказал старухе' (uo. 230); Szach. *amīnin sōmat hunātkänmi ajāwžāran* 'отец (отец-ее) очень любит свою дочь (дочку-свою)' (VASZILJEVICS 329).

*

C.

Személyragos határozók

Bizonyára ugyancsak a 3. személy birtokos személyragjának determináló használatán alapszik e rag alkalmazása különféle állandó határozókban, amelyek — miként FARKAS (UJb. XXVI, 57) megjegyzi — „nem fejeznek ki birtokviszonyt és a személy megjelölése tekintetében is semlegesek" („die kein Besitzverhältnis ausdrücken und auch in bezug auf die Person neutral sind").

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: (időhatározók) *kétszer hetiben, napjában háromszor, hirtelenében, hamarjában, nemrégiben, minapában; akkorára, nyárára, télire*; (állapothatározók): *javában, frissiben; az étel melegiben jó* NyF. 16:37); (módhatározók): *vékájával méri a pénzt* (I. SIMONYI, A jelzők 190; MHat. I, 63, 94, 127; KOVÁCS MÁRTON [= SIMONYI ZSIGMOND]: Nyr. XLI, 324) || o s z t j.: *lābetmat xotlāna* 'a hetedik napon' (PÁPAY, Nytan. 47) || e s e r e m i s z: *tenē šōšāmla nže* 'βüt peš kuv[ə] ilē 'az idén tavasszal igen nagy víz volt', *telēla nže* 'télire', *keņezlanže* 'nyárára' (BEKE: Nyr. LX, 64) || f i n n: *uudestansa, uudellensa* 'újból, újra', *toisinsansa* 'néha, hébe-hóba', *siksānsä* 'úgy amint van' (pl. *jättää* 'hagyni') (BUDENZ, FNy.² 44), *ainoastaan* ~ *ainoastansa* 'egyedül, csak', *enintään* ~ *enintānsä* 'legfeljebb' (HAKULINEN, SKRK. II, 230).

[Irodalom: Az idézett helyeken.]

Ide számíthatjuk azokat a jellemző északi-osztják alakokat is, mint *sitlna* ... *tī šuoštāl* 'aztán ... ide lép' (PÁPAY, ONGY. 85), *sitlna* ... *lawoltlem* 'erre én ... evezek' (uo. 80), *sitnî* (v. *sitlnî*) *nāŋk-juvi uēreŋ aŋ lāŋkmān sidi māmāl* 'aztán a vörösfenyőfából csinált ajtót betéve im elment' (REGULY—PÁPAY—ZSIRAI II, 39), amelyek azonban más személyraggal is előfordulnak (pl. *sivēmā* ... *loŋlēm* 'erre aztán ... [házamba] belépek'; uo. 45; l. még PÁPAY—BEKE 69, FUCHS: KSz. X, 152, PATKANOW—FUCHS 122; ezekről, valamint jurák-szamojéd megfelelőikről, amelyekre N. SEBESTYÉN IRÉN hívta fel a figyelmet (NyK. LIII, 38—9, ALH. III, 313), mint pl. *tsikkānto* 'dann' [tkp. 'akkorja'], *tsikkār* 'akkor' [tkp. 'akkorod'], külön fogunk szólni.

b) A szamojédban:

L. fenti megjegyzésünket az 'akkorja', 'akkorod' jelentésű alakokról.

c) A törökségben:

s z a g.: *ikündžizin qysqyryb-oq-čadyr* 'ob er auch zum zweitenmale ruft', *üzündžizin qysqyryb-oq-čadyr* 'er t als er zum drittenmale ruft' (RADL., Pr. II, 89) || k o j b.: *gattandjyzyn kirip keldjik* 'zum zweitenmale tritt er ein' (uo. 286) || k a e s.: *üčündžizin* 'zum drittenmale' (uo. 573) || a d a k.: *učundžisinde* 'zum drittenmal' (KÚNOS, Adak. 101) || o s z m.: *temām-i-ile* 'complètement, exactement (mot à mot „avec son juste, avec le juste de la chose”)' (DENY, i. m. 167); vö. *ertesü gün* 'más napon' (KÚNOS, OTNy. 162; vö. DENY, i. m. 169, 258); *sabāhysy* 'morgens' (BANG, KOsm. IV, 21) || j a k.: *kiäsä inibär barbytym, sarsynnygar inim mijiäxä kälbitä* 'am Abend ging ich zu meinem jüngeren Bruder, den Morgen darauf (eig. an seinem, d. i. des Abends, Morgen) kam mein jüngerer Bruder zu mir' (BÖHTL. 349); *birisin* 'zum erstenmal' (uo. 263), *ikkisin* 'zum zweitenmal', *üsüs künügär* 'am dritten Tage' (uo. 363).

[Irodalom: BANG, KöktürkOsm. IV, 20, 21; FOKOS: MFigy. III, 255—6.]

d) A mongolban:

k a l m.: *öründŋ boswā* 'am Morgen wachen sie auf' (KM. 125); *öründŋ* 'früh am Morgen' (KWb. 301); *asxvndv* 'abends, am Abend': *asxvndān odnā-wdŋ* 'wir gehen später, od. am Abend dahin' (uo. 16); *mangürtŋ bosāw xöyih*

χάρῦλῶν garwā 'am Morgen stand er auf und ging aus, um die Schafe zu hüten' (KM. 13) || a l á r: *öglō bolōbō* (POPPE, Al. II, 79, 84); *öglōwīn bolōbō* (uo. 53, 72, 81, 84) 'настало утро'; *üdešhīn orōndō abāt untānā* 'вечером она взяла [зайца] к себе в кровать и спит' (uo. 74).

e) A t u n g u z b a n:

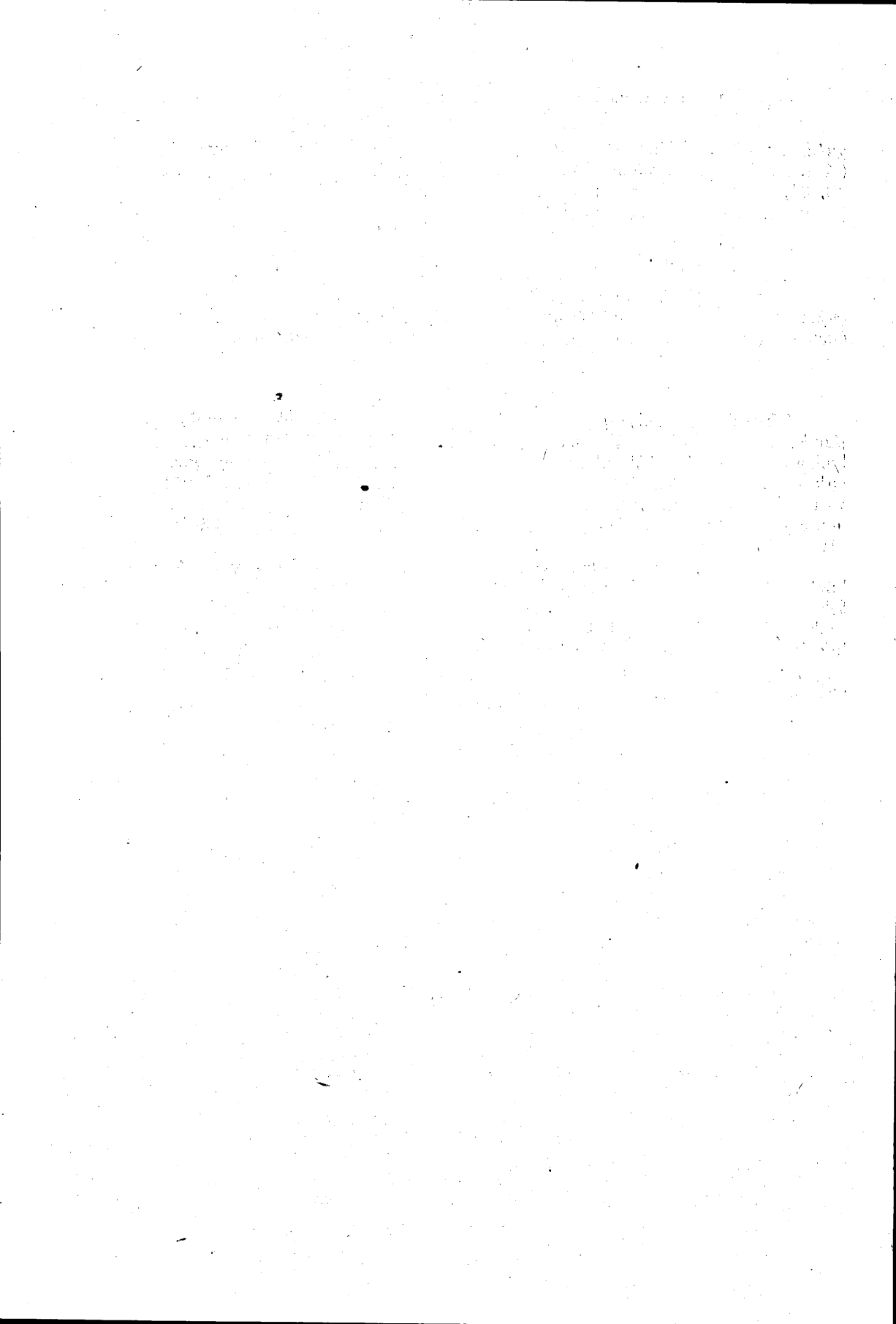
e v.: *eñīnmi ililāwi (ilidūtīn) āčīn ōran* 'мать умерла на третий (день)', *eñīnmi hūñtēwi tīrganilāwi (hūñdūtīn tīrganidū) gūneñ* 'мать на шестой день сказала' (VASZILJEVICS, Очерки диалектов эвенк. (тунг.) яз. 207).

*

A birtokos személyragozásnak, illetőleg a 3. személy birtokos személyragjának determináló használatában olyan ősi vonásokat figyelhattunk meg, amelyek az eredeti urál-altaji rokonság mellett szólnak. A birtokos személyragozásnak a szorosan vett birtokos jelzői szerkezetekben való alkalmazásán kívül is van még (az itt tárgyalt szerkezeteken kívül is) az urál-altaji nyelvekben néhány jellemző használata; ezekről azonban következő közleményünkben kívánunk szólni.

Ismételjük, amivel dolgozatunkat kezdtük: a szintaktikai egyezések — köztük a jelen dolgozatban tárgyalt egyező főnévi és birtokos jelzős szerkezetek — már ma számottevő lexikális és alaktani egyezésekkel párosulnak, és ezek az egyezések, amelyeket a nyelvi rendszer minden ágában máris kimutattak és amelyeknek a számát a további kutatás minden bizonnyal szaporítani fogja, nemcsak igen nyomós, hanem talán meggyőző érveket is szolgáltathatnak az urál-altaji nyelvrokonság mellett.

FOKOS DÁVID

Az ugor első szótagi nyílt *ä hangról¹

A finnugor magánhangzórendszer összehasonlító kutatása az utóbbi másfél évtizedben lendült föl. A kérdés tisztázásához olyan munkák járultak hozzá többek között, mint W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, E. ITKONEN: Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen (FUF. XXIX, 222), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen (FUF. XXXI, 149) c. tanulmányai. STEINITZ a finnugor alapnyelvi első szótagi magánhangzók kikövetkeztetésében az osztjákot és a cseremiszt veszi alapul s tág teret biztosít a magánhangzóváltakozásnak. ITKONEN a GENETZ által több mint félévszázada tudományosan megalapozott hagyományos nézetre támaszkodva a finnt, illetőleg a finnségi nyelveket tartja archaikusnak, segítségükkel igazodik el a mordvin, a cseremiszi, a zürjén és a votják nyelv első szótagi magánhangzóinak bonyolult szövevényében. ITKONEN a különféle magánhangzó megfeleléseket nem finnugor kori váltakozással magyarázza, hanem a nyelvek külön életében keletkezett fejleménynek tekinti.

A magyar és az obi-ugor nyelveknek a magánhangzók szempontjából való összehasonlítására MUNKÁCSINAK a NyK. XXV. kötetében megjelent „A magyar magánhangzók történetéhez” című tanulmánya óta nem történt kísérlet. A következőkben az ugor palatális magánhangzókról készülő dolgozatom nyílt ä hangról szóló részletét teszem közzé. Csak az első szótagi magánhangzókat tárgyalom, ezt a tényt a későbbiekben általában nem említem külön. Céloom a magyar, a vogul és az osztják közös ugor alapjának kikövetkeztetése.

Az ugor kor 1000—1500 évnvi időtartama alatt történt hangváltozásokat ma még nem, vagy esetleg sohasem tudjuk kideríteni. A magyaroknak az obi-ugorok őseitől való végleges elválása óta is eltelt már mintegy 3000 év. Hogyan tudjuk tehát az annyira távoli és emléktelen ugor kornak a magánhangzórendszerét meghatározni, amikor még szélesebb jövővényszó réteg sem áll rendelkezésünkre?! Nekünk is segítségül kell hívnunk a finn nyelvet, amely más nyelvcsoporthoz magánhangzó történetének földerítésében már célravezető eszköznek bizonyult.

Az osztják magánhangzó rendszerről — STEINITZET cáfolva — ITKONEN (FUF. XXIX) bebizonyította, hogy a finnugor alapnyelvi vokálisok megállá-

¹ Dolgozatomban a vizsgálandó fonémát ä-vel jelölöm, igazodva a finnugor vokalizmus kutatás hangjelölési gyakorlatához. Természetesen a rokonnyelvi ä és a magyar nyílt e között van, illetőleg lehetséges kisebb-nagyobb nyelvválás különbség, ez azonban fonológiai szempontból elhanyagolható.

pításában nem vehető alapul. Ugor szempontból ugyanezt mondhatjuk. Az osztjákban jelentkező oly gyakori minőségi magánhangzó váltakozás nem látszik ugor korinak. A vogulban a váltakozások száma az osztjákéhoz viszonyítva lényegesen kevesebb, a mennyiségi váltakozás az elterjedtebb. Az osztják fent említett tulajdonsága sok esetben megnehezíti annak eldöntését, hogy a kikövetkeztetett váltakozás hangjai közül melyik az eredeti, melyiket lehet vagy kell ugor szempontból figyelembe venni. Esetleg a váltakozás két hangja között levő harmadik volt az ősi és a vokálisok nyiltabbá, illetőleg zártabbá válással keletkeztek?! A m. *kerül* igének például nincs megfelelője a vogulban. A különféle képzőkkel ellátott osztják származékok tarka képet mutatnak. Hogyan állapítsuk meg az eredeti őosztják hangot, amikor a keleti nyelvjárásokban **ä ~ *i*, a nyugatiakban **ä ~ *e* váltakozással számolhatunk (l. STEIN., OVok. 70)? Keleten még **ö*-re visszavezethető származékot is találunk. STEINITZ ugyan hangsúlyozza, hogy az **ä ~ *ö* váltakozás: „Anormalität” (i. h. 113).

A m. **ä* (*e*) hangnak a vogulban ugyanezen a hangon kívül még kétféle megfelelése lehet, az osztjákban azonban hatféle. Igaz, hogy STEINITZ 1956 májusában a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában az obi-ugorra ezek közül az őosztják hangok közül már csak négyet tesz föl. — Az osztják vokalizmus alapul vétele megítélésem szerint nem vinne bennünket közelebb az ugor magánhangzók megállapításához.

Vizsgáljuk meg a következőkben, mi szólna amellett, hogy a magyar vagy a vogul hangállományt vegyük alapul az ugor vokálisok meghatározásában. A vogul mellett döntene az a tény, hogy a magyar hányatott történelme folyamán sok nyelvi változásnak lehetett kitéve, ellene szól, hogy a vogul sok apró kis nyelvjárássra tagozódva, — néhol szinte „családi” nyelvjárásokól beszélhetünk —, számtalan variációs lehetőséget termelhetett ki. Ha a finn ismerjük el archaikusnak, a következőket tapasztaljuk: a tárgyalt etimológiák finn megfelelői közül a m. **ä*-knek felerészben **ä* felel meg. A többi elaprózódik *e*, *i*, *y* stb. között. De ha a m. **e*-t (*ë*) vesszük alapul, akkor is erre az eredményre jutunk. A m. zárt *e*-k finn megfelelőiben az *e* majdnem eléri az 50 százalékot. A többi szintén megoszlik *i*, *y* stb. között. Mit állapíthatunk meg a vogulról? Nincs annyi szövegyezés, mint a magyar és a finn között. A lényeges szerintem az, hogy azokban az esetekben, amikor a vogul *n e m* egyezik a magyarral, *n e m a z o n o s* vele a finn sem. A fentiek alapján a három ugor nyelv közül a magyart tekintem régiesebbnek a vokalizmus szempontjából, ezért veszem kiindulásnak az ugor hangok meghatározásában. E mellett a módszer mellett szólnak a magyar nyelv nyelvmélei is, amelyek minden kikövetkeztetésnél biztosabban mutatják a régi hangállapotot. A következőkben az ősmagyar kor végének tekinthető **ä*-t tartalmazó szavakat fogom összehasonlítani — az obi-ugor vokalizmusról szóló megjelent mű hiányában —, az ősvogul és az őosztják hangokkal. KANNISTO és KARJALAINEN kikövetkeztetéseit mellőzöm. Idézésük zavarná a tisztánlátást. STEINITZ ugyanis nagybecsű vogul és osztják vokalizmusában² már fonematikus alapon állapította meg az illető nyelvek hangelőzményeit.

STEINITZ kétféle kvantitást tett föl az osztjákban és a vogulban. ITKONEN (FUF. XXIX, 231) azonban bebizonyította, hogy az osztják kvantitásrendszer nem lehet régibb az ősi obi-ugornál. Ami a vogult illeti, magánhangzóinak

² Geschichte des wogulischen Vokalismus, Geschichte des ostjakischen Vokalismus

hosszúságát nem vihetjük vissza nagyon régi időre. Nem látszik ősinek a hosszú és rövid magánhangzóknek a vogulban nagyon gyakori váltakozása sem, amelyet STEINITZ (GWogVok. 330 kk.) részletesen vizsgál, hogy milyen körülmények között fordul elő (nyílt, zárt szótag stb.). STEINITZ (i. m. 266) is elismeri, hogy sokszor nehéz, sőt majdnem lehetetlen megállapítani, hogy pl. ősvog. *ē-t, vagy *ĕ-t képvisel-e egy szó. Ilyenkor az osztjakkal való összehasonlítás segít, de természetesen ez sem old meg minden nehézséget. De szerinte, mint-hogy az ősvog. *ē és *ĕ között nagyon szoros a kapcsolat „ist . . . die Entscheidung für den einen oder anderen Vokal für die Sprachgeschichte nicht von wesentlicher Bedeutung”.

Az osztják és a vogul kvantitás valóban igen gyakran egyezik, igen gyakran azonban nem. Előfordul, hogy az obi-ugor nyelvekben az időtartam szempontjából azonos magánhangzót találunk, s ennek alapján a magyarban hosszú vokálist várnánk, már amennyiben az ugorra két magánhangzó hosszúságot tennék föl. BÁRCZI (Hangtört.² 82) írja: „A magyar magánhangzórendszer magyarázataához alapnyelvi hosszú magánhangzók föltevése nem szükséges.” Szerintem a föltett finnugorkori kétféle (hosszú rövid) időtartam az ugor korra már eltűnt, ezért csak egy (rövid) kvantitásfokozattal számolok. A STEINITZ által kikövetkeztetett ősvogul hangoknak tehát csak a minőségét veszem figyelembe, de a mennyiségét nem. Kivételt képez az osztják, ahol az *ō és *ō̄, valamint az *e és *ə hangok szétválasztása azért volt szükséges, mert STEINITZ (UAJb. XXVIII, 233 kk.) külön tárgyalja az obi-ugor *ō̄-eket és említést tesz az obi-ugor *ĕ-ről is. Ezeknek a hangoknak *ō̄, illetőleg *ə a folytatója az osztjákban.

Föltevésem szerint az alábbi szavak első szótagjában az ugor korban *ā volt. Hogy ennek a korszaknak egész ideje alatt, vagy csak a végén, azt egyelőre nem lehet eldönteni. Mindenesetre, ahol a finnben *ā-t találunk, ott az előugorra is föltehető ez a hang. — Az etimológiák magyar tagja minden esetben az ugor *ā-t képviseli, ezért ezt külön nem jelzem.

Adattár³

1. *egér* ~ v o g. (STEIN., GWogVok. 266) AL. *tenkĕrt*, KL. *tänkĕrt*, Szo. *tanĕar*, K. *tänĕar* ~ o s z t j. (OL. 160) DN. *te'ngar*, Trj. *ᠲᠡᠨᠭᠡᠷᠢ*, V. *lō'ngĕr*, Vj. *ᠶᠡᠨᠭᠡᠷᠢ*, Ni. *tenĕar*, Kaz. *ᠲᠡᠨᠭᠡᠷᠢ*, O. *lō'ngar*; (PAAS.—DONN. 2471) K. *tĕngĕr*, J. *ᠲᠡᠨᠭᠡᠷᠢ*.

2. *el* : *elő* ~ v o g. (WV. 41) AK. *ēlt*, P. *iēlt*, ÉVag., DVag. *ūlt*, AL. *ilt*, FL. *ēl't* 'vorne, früher', (WV. 148) AK., KK., FK. *ēln*, P. *iēln*, ÉVag. *iäln*, AL. *iĕln*, ALT. *iēln*, FL., Szo. *ēln* 'vorne, weiter vorne; ferner' ~ o s z t j. (OL. 212) DN. *i't*, Trj. *ᠶᠡᠯᠢ*, V., Vj. *i'l*, Ni. *iĕt*, Kaz. *iĕ'a*, (OL. 213) DT. *et* 'vorder'.

3. R. *ellik* 'steigen' ~ v o g. (WV. 7) TJ. *tāls*, TCs. *teāls*, AK. *tāōlōs*, KK. *tōāls*, P. *tāōls*, ÉVag. *tūāls*, DVag. *tōāls*, AL. *toāls*, KL. *toāls*, FL., Szo. *tāls* 'er setzte sich (in ein boot, aufs pferd)'; TJ. *telēm*, TCs. *te liēm* 'ich werde mich setzen (in ein boot, aufs pferd)', AK. *tāōlsəm*, KK. *tāōlsəm*, FK. *tōālsəm*,

³ Az etimológiák közismertek, ezért lelőhelyüket nem idézem. Néhány kétes vagy problematikus egyeztetést nem vettem figyelembe. — WV. = WogVok.

P., AL. *talsəm*, ÉVag. *talsəm* 'ich setze mich (in ein boot usw.)', DVag. *talsəm*, KL. *talsəm* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1110) DN. *tettā*, Vj. *iē'tā*, Trj. *āāā'ā'3*, Ni. *tettā*, Kaz. *āāā*, O. *leldā*; (PAAS.—DONN. 2493) K. *tētām*, J. *lāllām*.

4. *epe* ~ v o g. (KANN.: MSFOU. LII, 104) TJ. *tāp*, TCs. *teāp*, 'ua.', KK. *tōāp*, FK. *tōā'p*, P. *tōāp* 'Galle des Bären'.

5. *ér* (~ *eret*) ~ v o g. (WV. 3) TJ. *tāā*, TCs. *teār*, AK. *tādor*, KK., FK. *tōār*, P. *tōār*, ÉVag. *tār*, DVag. *tōār*, AL. *toār*, KL. *tār*, FL. *tār*, Szo. *tār* 'wurzel' ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1086) DN. *tēr*, *te'r*, DT. *ter*, V. *lēr*, Vj. *iē'r*, Trj. *āā*, Ni. *ter*, Kaz. *āēr*, *āēr'*, O. *lēr*; (PAAS.—DONN. 2477) K. *tēr*, J. *lār*.

6. *ered* ~ v o g. (WV. 6) TJ., TCs. *tīrti-*, AK. *tāorat-* 'entlassen', P. *tōārtimā* 'ich entlasse es', ÉVag. *tūōrtilēm*, *tārtilēm*, DVag. *tāratilēm*, *tārtāyēm*, AL. *toārt-*, FL. *tārat-*, Szo. *tārad-* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1089) DN. *tēremiā* 'auseinanderwerfen', V. *lērēm'iā* 'ausbreiten', Vj. *i rēm'iā*, Trj. *āāāāā'3*, Ni. *tērmāiā*, Kaz. *āērmāā*; (PAAS.—DONN. 2480) K. *tēramtām*, J. *lārremtāyēm*.

7. *ér* (*int*) ~ v o g. (AHLQV.) *sartitam*; (MUNK.—TRÓCS.) *sarūtāli* 'érint'.

8. *esik* ~ v o g. (WV. 54) AK., KK. *es-*, FK. *is-*, P., ÉVag., FL. *is-* Szo. *is-* 'sich niederlassen' (vom vogel) ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 91) DN. *e-s-tāpā*, V. *āāā'tā*, Vj. *āāā'tā*, Trj. *āāāāā'3*, Ni. *ēsētā*, Kaz. *ēsāāā*, O. *ēsl'tā*; (PAAS.—DONN. 152) K. *ēstām*, J. *āā'ēm*.

9. R. *ev-*: N. *eves* 'eiterig' ~ v o g. (KANN., mscr. FUF. XXI, 34) T. *sei*, AK. *sāi*, KK. *sāi*, FK., ÉVag., DVag., *sāi*, P. *sei*, FL. *sāi*, Szo. *sāi* 'eiter' ~ o s z t j. (OL. 189) DN. *tāi*, Trj. *āāi*, V. *lōi*, Vj. *iōi*, *ōi*, Ni. *tūi*, Kaz. *āāi*, O. *lāi-* 'eitern'; (PAAS.—DONN. 2509) K. *tāi*, J. *lāi*.

10. *ezüst* ~ v o g. (STEIN., GWogVok. 258) TJ., TCs. *etküš*, FK. *ōāt'ws*, P. *at'wš*, Szo. *āt'wās* 'Blei'.

11. *fej* ~ v o g. (WV. 33) TJ., TCs. *pēη*, AK., FK. *pāηk*, KK. *pāηk*, P. *pēηk*, ÉVag. *pāηk*, AL. *pēηk*, FL. *pūηk*, Szo. *pūηg*.

12. *fekete* ~ o s z t j. (OL. 184) DN. *pēyts*, Trj. *p'ēyts*, V., Vj. *pēyts*, Ni. *pūyts*, Kaz. *pūti*, O. *puti*; (PAAS.—DONN. 1731) K., J. *pēyts*. (? > vog. (MUNK.—SZIL.) *pit*, *piti*, I. KANN.—LIIM.: MSFOU. CI, 441).

13. *fél* (~ *felet*) ~ v o g. (KANN.: FUF. XIV, 36) TJ. *pāl*, TCs. *pāl*, AK. *pāōl*, KK. *pāōl*, FK. *pōāl*, P. *pōāl*, ÉVag. *pāl*, DVag. *pōāl*, AL. *pōāl*, FL., Szo. *pāl* ~ o s z t j. (OL. 155) DN. *pēlāk*, Trj. *p'ālāk*, V., Vj. *pēlāk*, Ni. *pēlāk*, Kaz. *pēlāk*, O. *pēlāk*; (PAAS.—DONN. 1705) K. *pēlāk*, J. *pāllāk*.

14. *fen* ~ v o g. (MUNK.—SZIL.) K. *pōni*, *pānli* '(kést) kijavít', (VNGy. II, 512) *pānlā'w* 'fenni'.

15. *festik* ~ v o g. (WV. 41) TJ., TCs. *pišt-*, AK. *pēšt-*, KK. *pēzšt-*, FK. *pēšt-*, P., ÉVag., DVag. *pēšt-*, AL. *pēšt-*, FL., Szo. *pēsāt-* 'losbinden'.

16. *hét* (~ *hetet*) ~ v o g. (WV. 3) TJ. *s t*, TCs. *seät*, AK. *säät*, KK. *sät*, FK. *sät*, P. *sät*, ÉVag. *süt*, DVag. *süt*, AL. *soät*, FL. *sät*, Szo. *säd* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1081) DN. *täbat*, V. *liyat*, Vj. *iki' iäyat*, Trj. *äp'ät*, Ni. *täpät*, Kaz. *äbät*, O. *läbat*; (PAAS.—DONN. 2425) K. *täpät*, J. *läpät*.

17. *jég* (~ *jeget*) ~ v o g. (WV. 2) TJ., TCs. *län*, AK. *iäönk*, KK. *iänk*, P., KL. *iänk*, ÉVag. *iüönk*, DVag. *iänk*, AL. *iönk*, FL. *iänk*, Szo. *iäng* ~ o s z t j. (OL. 160) DN. *ie'nk*, Trj. *iäun'k*, V., Vj. *iö'nk*, Ni. *ie'nk*, Kaz. *ië'nk*, O. *iö'nk*; (PAAS.—DONN. 300) K. *iänk*, J. *iänko*.

18. *kedv* ~ v o g. (MUNK.—SZIL.) Szo., Szi. *kant* 'harag', (MUNK.: NyK. XXV, 259) KL. *känt* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 412) DN. *kant*, Kos., Fil., C. Kr. *kant*, Ni. *kän'f*; (PAAS.—DONN. 730) K., J. *kant*.

19. *kel-* ~ v o g. (STEIN., GWogVok. 176) TJ. *koäl-*, AK. *köäl-*, KK. *koäl-*, ÉVag. *koül-*, AL. *koäl-*, FL., Szo. *koäl-* 'aufstehen, landen' ~ o s z t j. (OL. 213) DN. *kät-*, Trj. *kä-*, Ni. *kät-*, Kaz. *kä-*, O. *käl-*, V., Vj., *kä'l-*; (PAAS.—DONN. 771) K. *kätäm*, J. *käläm*.

20. *kengy-*: *kengyel* ~ v o g. (ÁKE. 400) É. *kēs*, *kēs*, KL. *keš*, 'lederstrumpf' ~ o s z t j. (OL. 167) K. *ke'nš*, Trj., V., Vj. *kēn'š*, Ni. *keš*, Kaz. *keš*, O. *kis* 'strumpf; eine art schuh'; (PAAS.—DONN. 694) K. *kēnts* 'Socke', J. *kēntš* 'eine art schuh'.

21. *kerül* ~ o s z t j. (OL. 3) DN. *kārī-*, Trj. *kārī-*, Vj. *kārī-*, Ni. *kārī-*, Kaz. *kārī-*, O. *kārī-* 'sich umwenden, -drehen' ~ DN. *kērat-*, Trj. *kērəpə-*, V., Vj. *kērəpə-*, Ni. *kēpət-*, Kaz. *kērət-* 'zurückkehren'; (PAAS.—DONN. 662) K. *kērīməm* 'wenden; sich wenden; zurückkehren', J. *kērəmtəm* 'zurückwenden, umwenden', (uo. 702) K. *kērətəm* 'wenden, über-setzen; sich umwenden', J. *kērəpəm* 'sich verwandeln, wenden; sich umwenden'; (OL. 163) Trj. *kōrkəmt-*, V., Vj. *kōrkəmt-* 'umdrehen'; (PAAS.—DONN. 849) J. *kōrkəmtəm*.

22. *kés* ~ v o g. (MUNK.—SZIL.) É. *kasāj*, K. *käsi*, (MUNK.—TRÓCS.) É. *käsāj* ~ o s z t j. (OL. 162) DN. *kēpžs*, Trj. *k'ōšəx*, V., Vj., *k'ōšəx*, O. *kēzi*, Kaz. *kēzi*; (PAAS.—DONN. 714) K. *kētšs*, J. *kōttšəx*.

23. *keszeg* ~ v o g. (VNGy. II, 655) T. *kāsəŋ* 'leuciscus rutilus', (ÁKE. 408) P. *košəñ*, K. *košəñ*, AL. *kəsi*, KL. *kəsi* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 436) DN. *kōs3* 'Plötze, Barbe', Fil. *kysz*, Szav. *kysz*, Cs. *kysz*, Kr. *kōs3*, Kam. *kōs3*; (PAAS.—DONN. 803) K. *kōs3*.

24. *két*, *kettő* ~ v o g. (WV. 48) TJ., TCs. *kit*, AK., KK., FK., P., ÉVag., DVag., AL., FL., Szo. *kit* ~ o s z t j. (OL. 209) DN. *kāpən*, Trj. *kā'frən'*, V., Vj. *kā'tkən'*, Ni. *kātñn'*, Kaz. *kātñn'*, O. *kātñn* (subst.); DN. *kət*, Trj. *kā'f*, V., Vj. *kā'f*, Ni., Kaz. *kā'f*, O. *kāt* (attr.); (PAAS.—DONN. 673) K. *kātən*, *kāt*, *kāt*, J. *kātən*, *kāt*.

25. *kéz* (~ *kezet*) ~ v o g. (WV. 3) TJ. *kāt*, TCs. *keät*, AK. *käät*, KK. *kät*, FK. *kät*, P. *kät*, ÉVag. *küät*, DVag. *kōät*, AL. *kōät*, FL., Szo. *kād* ~ o s z t j. (OL. 162) DN. *ke't*, Trj. *kōf*, V., Vj. *kōf*; (PAAS.—DONN. 709) K. *kēt*, J. *köt*.

26. *lé* (~ *levet*) ~ v o g. (KANN.: FUF. XIV, 40) TJ. *läm*, TCs. *läm*, AK. *läom*, KK. *lqam*, FK. *loqm*, P. *lām*, ÉVag. *lüm*, DVag. *lōqm*, AL. *loqm*, FL., Szo. *lām*.

27. *lep* ~ v o g. (WV. 41) TJ., TCs. *lip-*, AK. *lēps*, KK. *lèps*, FK. *lep-*, P. *lēp-*, *lepni*, ÉVag. *lēp-*, *lepχt-*, DVag. *lēp-*, AL. *lēp-*, *lepχt-*, FL., Szo. *lēp-*.

28. *lep-* ~ v o g. (WV. 131) TJ. *läps* 'er hatte platz', *lepànt* 'er hat platz', AK. *lāops*, *lāopsot* 'sie hatten platz', KK. *lqāps*, *lqāpst*, ÉVag. *lūhps*, *lāp sot*, AL. *lo:ps*, *lāpst*, FL., Szo. *läpi* 'er hat platz' ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1084) DN. *te'ptá*, *tèptá* 'platz finden, hineingehen', Trj. *lāp'f'ā'3*, Ni. *teptá*, Kaz. *lè'pti*, O. *lè'βtá*; (PAAS.—DONN. 2473) K. *tēpəm*, *tēptām*, J. *lāppəm*.

29. *les* ~ v o g. (WV. 21) TJ., TCs. *letš-*, AK. *läoš-*, KK. *lqā's-*, P. *lāš-*, ÉVag. *lāš-*, DVag., KL. *lāš-*, AL. *laš-*, FL., Szo. *lāš-* ~ ? o s z t j. (PÁP.—BEKE) É. *lāsi* (? < vog.).

30. *meleg* ~ v o g. (WV. 3) TJ., TCs. *māli't*, AK. *māol'tp*, *māol'top*, KK. *mōal'tp*, P. *mal'tp*, ÉVag. *māol'tp*, DVag. *māol'tp*, AL. *mō.l'tp*, Fl. *māltip*, Szo. *māltiv* 'tauwetter' ~ o s z t j. (OL. 155) Kam. *mēlak*, Trj. *mīlən'k'*, V., Vj. *mēlak'*, Ni. *mēlak'*, Kaz. *mēlak'*, O. *mēlak* 'warm'; (PAAS.—DONN. 1197) I. *mēlak*, J. *māllərək*.

31. *mell* ~ v o g. (WV. 8) TJ. *mēü'l*, TCs. *mēü'l*, AK. *māoyl*, KK. *māyl*, P. *maγl*, ÉVag. *māγl*, DVag. *māyl*, AL. *maγl*, FL., Szo. *māyl* ~ o s z t j. (OL. 161) DN. *mēγəł*, Trj. *mīyγəł*, V., Vj., *mēγəł'*, Ni. *mēγəł*, O. *mēγəł*, Kaz. *mēγəł*; (PAAS.—DONN. 1192) K. *mēγət*, J. *māwəł*.

32. *merül* ~ v o g. (VNGy. I, 111) É. *jol-māréxti*, (i. h. IV, 90) KL. *maréxti*, *maréxtoli* ~ o s z t j. (OL. 201) DN. *mārət-*, Ni. *mīrət-*, Kaz. *mīrət-*, O. *mārət-*, DT. *mārət-*; (PAAS., közli STEIN., OVok. 91 jegyz.) J. *mārətəγləm*.

33. *mez* ~ v o g. (WV. 100) AK. *māβ's*, KK. *mēβ's*, P. *mēβš*, ÉVagZ. *mēβš*, ÉVagK. *mēβš*, DVag. *mēqβš*, AL. *mēβš* 'kleider'; (STEIN., GWogVok. 204) TJ., TCs. *mēs-*, AK., DVag. *māš-*, KK., FK. *mās-*, P. *mēsš-*, AL. *mēsš-*, Szo. *mas-* 'anziehen, ankleiden'.

34. *név* (~ *neve*) ~ v o g. (WV. 26) TJ., TCs., AL. *nem*, AK. *nām*, KK. *nām*, FK. *nām*, P. *nəm*, ÉVag. *nām*, DVag. *neām*, FL., Szo. *nam* ~ o s z t j. (OL. 155) DN. *ne'm*, Trj. *nām'*, V., Vj. *nē'm'*, Ni. *nem'*, Kaz. *nē'm'*, O. *nē'm*; (PAAS.—DONN. 1341) K. *nəm*, J. *nām*.

35. *nevet* ~ v o g. (WV. 34) TJ., TCs. *mōβà'l*, AK. *māγəl*, KK. *mājl-*, FK. *māł-*, P. *mēγəl-*, ÉVag. *mā'γl-*, DVag. *mēāl-*, AL. *mēll-*, FL., Szo. *mōβbal-*.

36. *nő* (~ *neje*, *-né*) ~ v o g. (WV. 41) TJ., TCs. *nā*, AK., ÉVag. *nē*, KK. *nēe*, FK. *nē*, P. *nēe*, AL. *nē*, FL., Szo. *nē* ~ o s z t j. (OL. 163) DN. *ne'η*, Trj. *nē'*, V., Vj., *nē'*, Ni. *nē*, Kaz. *nē'*, O. *nēη*; (PAAS.—DONN. 1343) K. *nēη*, J. *nē*.

37. *nyel* ~ v o g. (WV. 16) TJ., TCs. *nēlt-*, AK. *nāolt-*, KK. *nōält-*, FK. *nōält-*, P. *nēγəł-*, ÉVag. *nānt-*, AL. *nālt-* ~ o s z t j. (OL. 158) DN. *nē't-*, Trj. *nā'ł-*,

V., Vj. *né'l*-, Ni. *net*-, O. *né'l*-, Kaz. *ne'á*-; (PAAS.—DONN. 1457) K. *nettəm*, J. *nétəm*.

38. *nyél* (~ *nyelet*) ~ v o g. (WV. 26) TJ., TCs. *nel*, AK. *näl*, KK., ÉVag. *näl*, FK. *näl*, P. *neél*, DVag. *neäl*, AL. *näl*, FL. *nal*, Szo. *näl* ~ o s z t j. (OL. 187) DN. *net*, Trj. *nóá*, V. *nól'*, Vj. *näl'*, Ni. *nét*, Kaz. *náá*, O. *nöl*; (PAAS.—DONN. 1356) K. *net*, J. *nüt*.

39. *nyelv* ~ v o g. (WV. 57) TJ. *nül'm*, TCs. *nül'm*, AK. *nütəm*, KK. *nütəm*, FK. *nütəm*, P. *nül'm*, ÉVag. *nül'm*, DVag. *nül'm*, AL. *nül'm*, FL. *nül'm*, Szo. *nül'm* ~ o s z t j. (OL. 2) DN. *nävəm*, Trj. *nüám'*, V., Vj. *nül'm'*, Ni. *nütəm'*, Kaz. *nüám'*, O. *näl'm*; (PAAS.—DONN. 1447) K. *nütəm*, J. *nül'm*.

40. *nyereg* ~ v o g. (WV. 17) TJ., TCs. *nebrà*, AK. *näyər*, P. *nayr*, AL. *näyər*, KL. *näyər* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 573) VK. *nöyər'* (*nöyərə'm'*), Vart. *nöyər'* (*nü'yərə'm'*).

41. *szeg-* ~ v o g. (WV. 16) TJ., TCs. *seŋã'p*, AK. *sãŋ'kp*, KK. *sãŋ'kp*, FK. *sãŋ'kp*, P., AL. *san'kp*, ÉVag., DVag. *sãŋ'kp*, FL., *sãŋkãp* 'Mörser (zum stossen)' ~ o s z t j. (OL. 160) DN. *se'ŋk-*, Trj. *sŋŋ'*, V., Vj. *sãŋãt-*, Ni. *seŋ'*, Kaz. *sã'ŋ'*, O. *se'ŋ'* 'schlagen'; (PAAS.—DONN. 2147) K. *sŋŋkãm*, J. *sŋŋkõõõm* 'schlagen, hauen'.

42. *szel* ~ v o g. (MUNK.—SZIL.) É. *sili* 'szel', KL. *šilti* 'metsz', P. *khul pal-šilti* 'halat fölszija!'; (KANN. FUF. XIV, 77) Szo. *sültáli* 'er schneidet', (i. h. 59) AL. *šiltēlxu* 'aufschneiden' ~ o s z t j. (OL. 214) V., Vj. *sŋ'l-* 'schneiden (brot)' ~ Trj. *sŋ'á-*, V., Vj. *sü'l-* 'aufschneiden'.

43. *szén* ~ v o g. (WV. 54) TJ., TCs. *šínŋ'*, AK. *šèni*, DVag. *šèni* 'Baumschwamm', (KANN.: FUF. XIV, 35) KK. *s'èni*, P. *šèni'*, ÉVag. *šèni*, FL., Szo. *sēniŋ'* 'Birkenschwamm' ~ o s z t j. (KANN.: FUF. XIV, 35) V., Vj. *sãŋãŋ*; (KARJ.—TOIV. 861) DN. *sãŋ3*, Trj. *sãŋãŋ*, Ni. *sãŋ3*, -ə, Kaz. *sãŋ'*, O. *sãŋ*; (PAAS.—DONN. 2113) K. *sãŋ3*, J. *sãŋãŋ'*.

44. *tegez* ~ v o g. (LIHM.: FUF. XXXI, 114, KANN. mser.) AK. *tã'βt*, KK. *tã'βpt*, Szo. *tã'βd* ~ o s z t j. (OL. 214) DN. *tŋãt*, Trj. *tŋãt'*, Ni. *tŋãt'*, Kaz. *tŋãt'*, O. *tŋãt* (*ti-*), V., Vj. *tŋãt'*; (PAAS.—DONN. 2562) K. *tŋãt*, J. *tŋãt*.

45. *tél* (~ *telet*) ~ v o g. (WV. 3) TJ. *täl*, TCs. *teäl*, AK. *tã'ol*, KK. *tã'ol*, FK. *tã'ol*, P. *tã'ol*, ÉVag. *tŋãl*, DVag. *tã'ol*, AL. *toŋl*, FL., Szo. *täl* ~ o s z t j. (OL. 189) DN. *tãp3*, Trj. *tã'ãŋ*, Ni. *tã't*, Kaz. *tã'á*, O. *tã'l*, V., Vj. *tã'ãŋ*; (PAAS.—DONN. 2534) K. *tãt3*, J. *tã'llãŋ*.

46. *teli* ~ v o g. (WV. 17) TJ. *teül*, TCs. *teül*, AK. *tã'yla*, KK., FK. *tã'yla*, P. *tã'yla*, ÉVag. *tã'yla*, AL. *tã'yla*, FL., Szo. *tã'yl* ~ o s z t j. (KARJ.—TOIV. 1033) DN. *tët*: *χottët* 'familie'; Vj. *tël* 'voll', Trj. *tã'ãeá*, Ni. *tët*, Kaz. *tã'á*, O. *tël*; (PAAS.—DONN. 2490) K. *tët*, J. *tã'llãŋ*.

47. *tetű* (~ *tetvet*) ~ v o g. (WV. 5) TJ., TCs. *teŋãm*, AK. *tã'õãm*, KK. *tã'õãm*, FK. *tã'õãm*, P., ÉVag., AL. *tã'õãm*, DVag. *tã'õãm*, FL. *tã'õãm*, Szo. *tã'õãm* ~ o s z t j. (OL. 161) DN. *teŋãm*, Trj. *tã'õãm'*, V., Vj. *tã'õãm'*,

Ni. *teytəm*, O. *teydəm*, Kaz. *teytəm*; (PAAS.—DONN. 2500) K. *təwtəm*, J. *təwtəm*.

48. *velő* ~ v o g. (WV. 16) TJ., TCs. *beləm*, AK. *βῆδολəm*, KK. *βῆδολəm*, FK. *βῆδολəm*, P. *βαλλəm*, ÉVag. *βαλλəm*, DVag. *βαλλəm*, AL. *βὰλəm*, FL., Szo. *βάλum* ~ o s z t j. (OL. 158) DN. *uēləm*, Trj. *uūləm*, V., Vj. *uēləm*, Ni. *uētəm*, O. *uēləm*, Kaz. *uēləm*; (PAAS.—DONN. 2988) K. *uētəm*, J. *wāllem*.

49. *vő* (~ *veje*, R. *vé*) ~ o s z t j. (OL. 170) DN. *ue'η*, Trj. *uūōη'*, V., Vj. *uō'η'*, Ni. *ueη'*, Kaz. *uē'η'*, O. *ue'η*; (PAAS.—DONN. 2976) K. *uēη*, J. *wōη*.

I. Az első csoportba azokat a szavakat sorolom, ahol az ugor **ä*-nek m. **ä* és vog. **ä*⁴ a megfelelője. Az alcsoportokat a különféle osztják képviseltek miatt kellett föllálistani.

a) Mind a három ugor nyelvben nyílt **ä*-t találunk: *hét* (~ *hetet*) ~ vogT. *sāt* **ä* ~ osztjVj. *iāyət* **ä*.

Bár TOIVONEN (FUF. XXXII, 130) — STEINITZ alapján — úgy véli, hogy az ősosztjákban csak egyféle *e* hang volt, az osztják *ä*-t egy nagyon nyílt *ä*-hanggal azonosíthatjuk. KARJALAINEN (OL. IX.) ezt írja az *ä*, *ä* jelekről: „*a*-laute von verschiedenem palatalitätsgrade”. STEINITZ (OVok. 60): „Dem urostj. **ä* entspricht in allen Dialekten ein (vorderer)*a*-Laut”. A palatális *a* úgy is fölfogható, mint nagyon nyílt *e*. A magyar nyelvjárásokban is van ilyen hang. A KARJALAINEN-féle ősosztj. **ä*-nak és a STEINITZ-féle ősosztj. **ä*-nek egyaránt *e* hangok felelnek meg a magyarban.

Ide veszem még azokat az ősvogul **ä*-t tartalmazó etimológiákat is, amelyeknek osztják tagjuk nincs: *epe* ~ vogT. *tīp* **ä*; *ezüst* ~ vogT. *etkūs* **ä*, de két nyelvjárásban **ä* is; *fen* ~ vogK. *pnlāxw* [? **ä*], adathiány miatt a kikövetkeztethető hangot biztosan megadni nem tudom; *lé* (~ *levet*) ~ vogT. *lām* **ä*; *les* ~ vogT. *letš* **ä* ~ **ä*, az eddig idevont osztjÉ. *lāsi* talán **ä*-re mutatna. Minthogy azonban más adat nincs és a vogÉ. *lāsi* adattal tökéletesen egyezik, úgy látszik, vogul jövevényt szónak kell tartanunk az osztjékban.

A fenti szóegyezések közül a finnben csak az *epének* van **ä*-s megfelelője: *sappi* (< **ä*). Az **ä* tehát ebben a szóban az előugorra is föltehető. — ITKONEN (FUF. XXIX, 319) említi, hogy bár a fi. *liemi* (= m. *lé*) szóban **ē* volt, a mordvinban a tővéghangzó lekopása következtében **ä* lett belőle. Szerinte a vogul szó **ä*-je érdekes parallel eset. A lekopás következményei a vogulban — úgy gondolom — inkább a kvantitásrendszeren érződnek. A vogul **ä* nem egyedülálló, mert a magyarban is ezt a hangot találjuk, tehát az ugorra is ezt következtethetjük ki.

b) Ebben a csoportban a magyar és a vogul azonos, az osztják egy fokkal zártabb hangot mutat: R. *ellik* 'steigen' ~ vogT. *tāls* **ä* ~ **ä* ~ osztjVj. *iē'ltā* **e* (az *i'lt*-származékban ~ **i*); *ér* ~ *eret* ~ vogT. *tān* **ä* ~ osztjVj. *iē'r* [**e*]; *ered* ~ vogT. *tārt* **ä* ~ osztjVj. *iēram'itā* [**e*]; *fél* (~ *felet*) ~ vogT. *pāl* [**ä* ~ **ä*] ~ osztjV., Vj. *pē'ak* **e*; *lép* ~ vogT. *tāps* **ä* ~ osztjTrj. *āp'fā'z* **e*; *meleg* ~ vogT. *mālit* **ä*, de **ä* is ~ osztjV., Vj. *mē'ak* **e*; *merül* ~ vogÉ. (*jol*) *mārexti*, kevés rá az adat, talán **ä*-t következtethetünk ki ~ osztjDN. *mārejt* **e* ~ **ä*; *nyel* ~ vogT. *nielt* **ä*, de **ä* is ~ osztjV., Vj.

⁴ A vogul és az osztják *-os hangok lelőhelyei általában az adattárban, az idézett helyeken találhatóak. Saját kikövetkeztéseim []-ben állanak.

*ne'l- *e*; *teli* ~ vogT. *tew-l *ä* ~ osztjVj. *te'l̥* [*e]; *velő* ~ vogT. *βelə'm *ä*, de *ä is ~ osztjV., Vj. *uēlam̥ *e*.

*ä-s megfelelést a finnen két szó képvisel: a *sälyttää* (= R. *ellik*) és *täysi* ~ *täyte-*'teli'. Ezekben tehát már az előugorra *ä-t tehetünk fel.

c)1. Ez a csoport egyezik az előzővel abban, hogy a magyar és a vogul egyaránt *ä-t képvisel. Az osztjákban azonban nemcsak zártabb állapotot, hanem labializációt is tapasztalunk: *jég* (~ *jeget*) ~ vogT. *län *ä* ~ osztjV., Vj. *iō'η'k' *ö*; *kéz* (~ *kezet*) ~ vogT. *kät *ä* ~ osztjV., Vj. *k'ō'f̥ *ö*; *mell* ~ vogT. *məül *ä* ~ osztjV., Vj. *mōyāl̥ *ö*; *nyereg* ~ vogT. *neβrā- *ä* ~ osztjVart. *uōoyer̥* [?'ö]; *szeg-* ~ vogT. *senčä-p *ä*, de *ä is ~ osztjV., Vj. *sōηət̥- *ö*; *tetű* ~ vogT. *teγə'm *ä* ~ *ä ~ osztjV., Vj. *tō'γtam̥ *ö*; *vő* (~ *veje*), vogul megfelelője nincs, osztjV., Vj. *uō'η' *ö*.

STEINITZ (OVok. 113) ugyan az őosztják, illetőleg előosztják *ö-t fgr. *e-ből származtatja, de a fenti példák finn megfelelői: *jää, käsi, täi, vävy* kivétel nélkül *ä-re utalnak az előugorban.

c) 2. M. *ä ~ vog. *ä ~ o. *ö. STEINITZ (UAJb. XXVIII, 234) szerint az osztj. *ö előzménye az obi-ugorban szintén *ö volt. Ez a hang az elővogulban delabializálódott és egybeesett az ou. *ē-vel. A tovébbiakban á l t a l á b a n úgy fejlődött tovább, mint az ősvog. *ē és *i. Nekem azonban csak olyan példám van, ahol az osztj. *ö-nek vog. *ä felel meg. Bármilyen legyen is az ou. *-os hang, az ugorra csak nyílt *ä-t tehetünk föl.

keszeg ~ vogT. *k səη* ~ osztjDN. *kös3* [?'ö]; *tél* (~ *telet*) ~ vogT. *täl *ä* ~ osztjV., Vj. *täləχ *ö* és *ə.

A *tél* szóban előugor *ä van, vö. fi. *talvi* (< *ä).

d) Egy példám van a következő megfelelésre: *kel-* ~ vogT. *koäl- *ä* ~ *ä ~ osztjV., Vj. *k'ül- *ü*, származékban *ö ~ *ü is.

A lapp és a mordvin megfelelők tanúsága alapján a szóban eredeti *ä van (ITKONEN: FUF. XXXI, 171).

II. a)1. Az I. alatti csoportokkal ellentétben az ugor *ä-t a vogulban már nem *ä, hanem egy fokkal zártabb hang: *e képviseli. Egy példában egyezik vele az osztják is: *név* (~ *neve*) ~ vogT. *nem *ē* ~ *ē ~ osztjV., Vj. *ne'm̥ *e*. A magyar szónak MELICH (MNY. XXIV, 40) a nyelvtörténeti korban *ni vagy *niü változatot tesz föl a tatárjárás előtti *Nuetlen* (= *Nüetlen* < **Niëtlën*) adatok alapján. Ha megállapítása helyes, akkor nem ugor *ä-ből, hanem *e-ből kell kiindulnunk (ennek is megfelelhet a vog., osztj. *e) és akkor az i-s forma az ősmagyarban zártabbá válással keletkezett volna. — Ide tartozik még az osztják tag nélküli *érint* ~ vogÉ. *sarätäli* [*ē = *ē]; *mez* ~ vogT. *mēs- *ē*; *nevet* ~ vogT. *mōβäl *ē*.

a)2. *kedv* ~ vogSzo. *kant* [?'ē], a kikövetkeztetett hang a kisszámú adat miatt bizonytalan ~ osztjJ. *kant* [*ə].

b)1. A vogul egy fokkal zártabb, mint a magyar. Az osztják ezen felül még labializációt is mutat: *egér* ~ vogSzo. *tan̥ker *ē* ~ osztjVj. *iō'η'k'ər' *ö*; *fej* ~ vogT. *p-η *ē*; *kés* ~ vogÉ. *kasäj* [*ē = *ē].

A *fej* szóban (fi. *pää*) előugor *ä-t tehetünk föl.

b)2. *ev(es)* ~ vogT. *sej* [?'ē] ~ osztjVj. *ōj' *ö*; *nyél* (~ *nyelet*) ~ vogT. *nel *ē* ~ *ē ~ osztjV. *uōl̥ *ö*. — STEINITZ (l. fent) szerint itt az obi-ugorban *ö lenne.

c) A vogul a magyarnál egy fokkal zártabb, az osztjákban *ü van: *tegez* ~ vogSzo. *tāβD* [*ē] ~ osztjV., Vj. *tūyət̥ *ü*.

III. a) A magyarnál a vogul két fokkal zártabb, ugyanilyen megfelelést mutat az osztják is: *kengyel* ~ vogÉ. *kēńś* [*i] ~ osztjV., Vj. *k'ē'n'is* [*i]. Lehetséges azonban, hogy a zártabbá válás nem ilyen fokú, elképzelhető ugyanis, hogy a magyar szó első szótagjának vokálisa a második szótag *ä*-jének hatására vált nyíltabbá *e*-ből (vö. MOÓR ELEMÉR: MNY. XLV, 160, ALH. II, 61 jegyz.: szerinte az elhomályosult összetétel nem *kengyel*-ből keletkezett, hanem *kengyel* 'a (rén)bőrcipő eleje' volt). — Nincs osztják tagja a következőknek: *festik* ~ vogT. *pišt- *i* ~ *i; *lep* ~ vogT. *lip- *i*.

b) A vogul két fokkal zártabb, az osztják egygel: *el(ő)* ~ vogSzo. *ēln* *i ~ osztjV., Vj. *i'l' *e*; *esik* ~ vogSzo. *is- *i* ~ osztjVj. *ə'sə'tā* [*e ~ *ə]; *nő* (~ *neje*) ~ vogT. *nī *i* ~ osztjV., Vj. *nī' *e*.

c) A vogul két fokkal zártabb, az osztják azonos a magyarral: *nyelv* ~ vogT. *nīl'm *i*, de *i is ~ osztjV., Vj. *nīl'm' *ä*; *szén* (~ *szenet*) ~ vogT. *šīn'w *i* ~ osztjV., Vj. *šīnax' *ä*; *két* (~ *kettő*) ~ vogT. *kīt* (minden nyelvjárásban *i* van, de ez nem szabályos) ~ osztjV., Vj. *kā't'* (attr.) *ä, a DN. alak nem a szokásos, V., Vj. *kā'tk'əŋ'* (subst.) *ä. Számnevek gyakran mutatnak hangtani ingadozásokat. A szó más fgr. megfelelőiben is eltérések tapasztalhatók (l. ITKONEN: FUF. XXXI, 303). Az ugor szavakban a többiekkel szemben palatális a hangrend. — A *kerül* igének nincs vogul megfelelője, az osztjV., Vj. *kāri-* és származékai, amint fönt már említettem, *ä ~ *e, *ä ~ *i, *ö megfelelőek mutatnak. Magyar alapon az *ä-t veszem eredetinek.

Ilyen (vog. *i ~ osztj. *ä) megfelelést találunk a magyar zárt *e* megfelelői között is. Részletesebben ott szólok majd róla.

Az idetartozó szavak közül ugyan egynek sincs fi. *ä-s megfelelője, de a lapp is útbaigazít bennünket, *nyelv* ~ *njal'bme* < **nālmä* (l. ITKONEN: FUF. XXXI, 174). A cseremisiz is biztosan *ä-t tartalmaz (i. h. 241). A szóban az *ä tehát az előugorra is föltehető.

d) *fekete*: a megfelelő vogul szó *pit*, *piti* úgy látszik osztják jövevényt (l. KANN.—LIIM. MSFOU. CI, 442), osztjV., Vj. *payt3 *a*.

e) *szel* ~ vogÉ. *sīli* [*i] ~ osztjV., Vj. *sū'l-* [? *ü].

A 49 magyar azaz ugor *ä-nek a vogulban 46 esetben van megfelelője, ebből 25 *ä, tehát több mint a fele azonos a magyarral. A fönmaradó 21 eset közül 11 az *e és 10 az *i. Vagyis kevesebb mint a fele zártabb a magyarnál, kb. a negyedrésze egy fokkal, majdnem ugyanannyi két fokkal. Kérdés, hogy az utóbbi, az *i-s megfelelés nyelvjárási különbséget tükröz-e. Az is elképzelhető, hogy az *ä > *e és az *ä > *e > *i fejlődés időbeli sorrendet jelent. Tehát a vogulban az első zártabbá válási folyamaton kívül, amely az *ä > *e-t eredményezett, később lehetett egy *e > *i zárulás is. Mindez természetesen egyelőre nem bizonyítható föltevés.

Az ugor zárt *e hangok ősvogul megfelelőiben is zártabbá válást tapasztalhatunk. A veláris magánhangzóktól is hasonló tendenciát kell várnunk, azokat azonban rendszeresen még nem vizsgáltam.

Az osztják az ugorral csak öt esetben egyezik. A megfelelések különben eléggé szétágazók. A zömük zártabb állapotot (és labializációt) mutat.

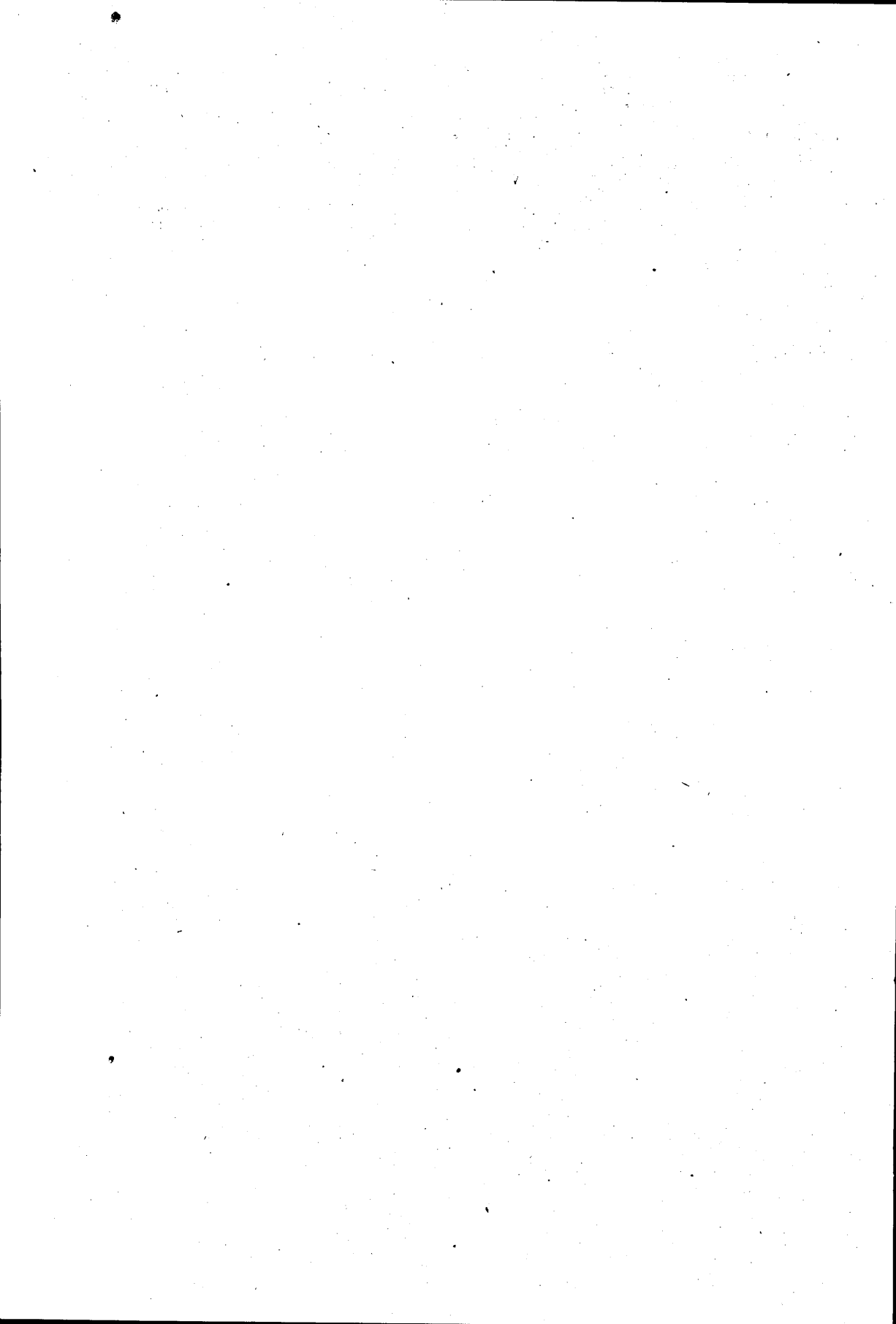
A 49 egyeztetésből 20-nak biztos finn tagja van, ebből 9 *ä. Két szóból a lapp alapján szintén *ä-t következtethetünk ki. Tehát az előugorra 11 *ä-t tartalmazó szót tehetünk föl.

A kikövetkeztetett ősvogul és őosztják hangok mai, illetőleg jó félszázaddal ezelőtti megfelelői KANNISTO, KARJALAINEN és STEINITZ vokalizmusaiban találhatóak. Az ugor *ä magyar megfelelői ma a köznyelvben és a

népnelvben a következők lehetnek: *e* (*ä*), *é* ~ *e*, *i* (*kilis*), *i* (*ir-*, *lip*)-, *ö* (*költ*, *tölt*), *ő* (*nő*, *vő*), az *ő* hang kialakulásában ezekben az esetekben más-salhangzó is közre játszott.

Mint említettem, az ugor zárt **e* megfelelői is az **ä*-éhez hasonló tendenciát mutatnak, ha nem is ennyire egységesen. Azonban ITKONEN (FUF. XXIX, 289) szavai szerint: „Wenn man . . . über die Lautgesetze Klarheit gewinnen will, die in der Sprache wirksam gewesen sind, muss man von vornherein darauf vorbereitet sein, dass sich die allgemeinen Entwicklungslinien als nicht ganz frei von Ausnahmen herausstellen werden. Neben den grossen Linien liegen stets solche Fälle, die dunkel und regelwidrig wirken. Das braucht aber durchaus nichts zu bedeuten, dass die Methode selbst falsch wäre.”

K. SAL ÉVA

A szurguti osztják nyelvjárások hangjelöléséről és hangmegfeleléseiről

A keleti osztják nyelvjárások közül legelőször a szurguti nyelvjárásból jelent meg igen csekély nyelvtani és szókészleti anyag CASTRÉN feljegyzésében (Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. 1849¹, 1858²). Noha CASTRÉN hangjelölése rendkívül elnagyolt, ennek ellenére sem tudta Szurg. adatait (az ő jelölésében S.) egységesen átírni, mivel a felső- és alsószurguti adatok (a továbbiakban FSzurg., ill. ASzurg., CASTRÉN jelölése szerint OS., US.) gyakran olyan eltérő hangalakúak, hogy még CASTRÉN is szükségesnek látta ezen nyelvjárásilag különböző adatokat külön-külön megadni. A Szurg. nyelvjárásokra vonatkozó ismereteinket CASTRÉN említett műve óta csak szótárak címszavai, ill. példamondatai gazdagították. A legtöbb példamondat a Trj. nyelvjárásból áll rendelkezésünkre KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában, ezen kívül még a Jg. nyelvjárásról szerezhetünk közelebbi ismereteket PAASONEN—DONNER szótára alapján. A szókészletre vonatkozóan azonban még több Szurg. nyelvjárásból van szépszámú adat KARJALAINEN szótárában, ahol rendszerint a szavak likriszovszkojei (Likr.), malijjugáni (Mj.), vartovszkojei (Vart.) és verhnyekalimszki (VK.) alakjai, sőt helyenként még a Pym-melléki alakok is megtalálhatók. Szövegkiadvány azonban eddig egyik Szurg. nyelvjárásból sem jelent meg. Az első lépést ezen a téren is — a vachi nyelvjáráshoz hasonlóan — TYERJOSKINNAK egy, az Учпедгиз kiadásában megjelent elemi iskolai tankönyve jelenti.¹

A hangjelölésre vonatkozó ismereteinket, mint a fentiekből látható, rendkívül különböző értékű forrásokból meríthetjük: CASTRÉN pontosságra nem törekvő, PAASONEN és KARJALAINEN túlságosan pontos, valamint TYERJOSKIN gyakorlati célú átírásából. STEINITZNEK viszont olyan kevés a Szurg. feljegyzése, hogy ezeket még PAASONEN és KARJALAINEN átírásának egyszerűsítésekor sem vette figyelembe.² Minthogy az eddigi feljegyzések a nagy kiterjedésű Szurg. nyelvjárásterület különböző vidékeiről származnak, már eleve nagyobb nyelvi eltérések várhatók, ennek ellenére hasznosnak látszik a különböző — s meglehetősen számottevő eltéréseket mutató — Szurg. feljegyzések egybevetése. Ez annál inkább tanulságosnak ígérkezik, mert az irodalomban többnyire csak a Trj. és a Jg. adatok szoktak szerepelni. A leggazdagabb — bár pusztán gyakorlati célú — anyag TYERJOSKIN tankönyvében található, s ezért

¹ Н. И. Терпешкин: Букварь. кантаһ начальный школа подготовительный класс пэтан (Сургут кантаһ кӧл'). Ленинград 1959. 152. 1.

² Geschichte des Ostjakischen Vokalismus (a továbbiakban GOstjVok.) 8, 29, vö. NyK. LXI, 250.

CASTRÉN, PAASONEN és KARJALAINEN feljegyzéseit, valamint STEINITZ egyszerűsített átírását a TYERJOSKIN alkalmazta jelöléshez fogjuk a következőkben hasonlítani. TYERJOSKIN ábécés könyvében ugyanis 650-nél több olyan szó található, melyet KARJALAINEN vagy PAASONEN több Szurg. nyelvjárásból is feljegyzett.

A Szurg. nyelvjárás hangjainak jelölésére TYERJOSKIN a következő betűket alkalmazza: a, ä, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, л', м, н, њ, о, ө, ö, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ч, ч', ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, э. Ez az ábécé szinte teljesen azonos a V. nyelvjárás ábécéjével, mindössze az ott megtalálható ö és ä betű hiányzik itt (vö. NyK. LXI, 247).

A hasonlóság a V. és a Szurg. elemi iskolákban bevezetni kívánt ábécé között természetesen nemcsak a betűk alakjára szorítkozik, hanem hangértékére is. A V. írásrendszerhez hasonlóan (vö. NyK. LXI, 248) a й TYERJOSKIN Szurg. rendszerében sem írható bármilyen magánhangzó előtt; й után nem fordulhat elő a, o, y, э, mert a kapcsolatokat я, ё, ю, е hangkapcsolatot jelölő betűk helyettesítik.

Ennek a megfigyelésnek látszólag egy szó írásképe mond ellent: йаңқамин 'играя' (79), de ez talán téves írásmód, vö. янтхал' 'играет' (101), янтхув 'мы играли' (105, 108), s a szó további я szókezdettel lejegyzett származékaival a 95, 96, 97, 98 és 108. lapon.

További hasonlóság a V. és a Szurg. írásrendszer között, hogy mindkettőben több olyan betű van, amely csakis orosz szavakban fordul elő. A Szurg. ábécés könyvben ilyen a б, г, д, ж, з, ф, ц, ч, щ, ъ. Ugyanezek, mint láttuk (NyK. LXI, 248), a V. könyvben is csak orosz szavakban találhatók.

A V.-ban még az ш is csak orosz szavakban fordul elő, a Szurg. tankönyvben, azonban nem napjainkban átvett jövevényszóban is megtalálható: or. чай > osztj.Szurg. шай (105, e szót már KARJALAINEN is feljegyezte: Trj. *šai'* 'Tee' 896a, vö. még DN., Kr., Vj., Ni., Kaz., O.), továbbá or. кошка > osztj.Szurg. кешка (71), PAASONEN feljegyzésében Jg. *kěškä* (708, vö. KARJALAINEN-nél Ni., Kaz., O., KT. 440b), s nem orosz jövevényszóban is: нэви тушип ики 'белобородый старик' (108). Van egy olyan ч is, melyet jövevényszóban is feljegyzett már PAASONEN: orosz, ill. osztj.Szurg. почта (85), Jg. *pōštā* 'Post' (1880).

A munka menete és a vizsgálódás módszere ugyanaz, mint amelyet az eddigi V. feljegyzések egybevetésekor alkalmaztunk (NyK. LXI, 247—265). Az anyag nagy terjedelme miatt a Szurg. feljegyzések egybevetésekor csak a nem tipikus esetek közlésére szorítkozunk; a szóanyag elég nagy része ugyanis azonos a V. ábécés könyvével.

Mássalhangzók

A mássalhangzók jelölésének módjait táblázatban foglalhatjuk össze. TYERJOSKIN — éppen úgy, mint STEINITZ és régebben CASTRÉN — ugyanazokat a betűket alkalmazza szókezdő, szóközépi és szóvégi helyzetben³; PAASONEN és KARJALAINEN jelölésében azonban a szóközépi és szóvégi jelölések bizonyos fokig bonyolultabbak, mint a szókezdő hangok jelei. Már a V. átírás tanul-

³ CASTRÉN helyenként szóközépen a *w-t u*-val is, a *j*-t mássalhangzó előtti *i*-vel jelöli.

mányozásakor is láttuk, hogy csak a szókezdő jeleket lehetne TYERJOSKIN és STEINITZ jelölésmódjából a finn iskola túlzottan pontos jelölésrendszerére átírni a szóközépi és szóvégi jeleket már nem. A Szurg. feljegyzések esetében is ugyanez a helyzet, ezért TYERJOSKIN, STEINITZ és CASTRÉN mássalhangzóinak egybevetésekor külön-külön táblázatban közöljük a szókezdő, a szóközépi és a szóvégi mássalhangzók gyakran elég bonyolult jelölésmódjait; STEINITZ és CASTRÉN hangjeleit azonban csak egyszer adjuk meg. A palatizáltságot TYERJOSKIN jelölésében a rövidség kedvéért csak Ъ-vel jelöljük (л'Ь, р'Ь, т'Ь), de szükséges hangsúlyozni, hogy szókezdő és szóközépi helyzetben a mássalhangzót követő e, ë, ю vagy я, sőt olykor az и is (vö. 274), Ъ nélkül utala palatalizációra.

Szókezdő mássalhangzók

TYERJOSKIN	CASTRÉN	STEINITZ	Jg. PAASONEN	KARJALAINEN				
				Trj.	VK.	Vart.	Likr.	Mj.
В	w	w	w-	u-	u-	u-	u-	u-
Й	j	j	ï-	ï-	ï-	ï-	ï-	ï-
К	k	k	k-	k-	k-	k-	k-	k-
Қ	k	k	k̄-	k̄-	k̄-	k̄-	k̄-	k̄-
Л	l	l	l-	l-	l-	l-	l-	l-
Л'	l̄	l̄	l̄-	l̄-	l̄- [l̄-]	L-	θ-	l̄-
Л'Ь	l̄	l̄'	l̄'-	l̄'-	l̄- (l̄-)*	—	(z'-)*	l̄'-, l̄-
М	m	m	m-	m-	m-	m-	m-	m-
Н	n	n	n-	n- (n-)	n-	n-	n-	n-, n-
				n-	n-	n-	n-	n-
НЬ	n̄	n'	n'-	n'-	n'-	n'-	n'-	n'-
П	p	p	p-	p-	p-	p-	p-	p-
Р	r	r	r-	r-	r-	r-	r-	r-
С	s	s	s-	s-	s-	s-	s-	s-
Т	t	t	t-	t-	t-	t-	t-	t-, t-, t-
ТЬ	t̄	t̄	t̄-	t̄-	t̄-	t̄-	t̄-	t̄-
Ч'	č, t̄	t̄š	t̄š-	t̄š-	t̄š-	t̄š-	t̄š-	t̄š-

* Ezeket a szókezdőket csak a KT. alapján és nem az ábécés könyv szóképzésével való összehasonlítás útján jegyeztük fel.

Szóközépi mássalhangzók

TYERJOSKIN	PAASONEN Jg.	KARJALAINEN					
		Trj.	VK.	Vart.	Likr.	Mj.	
B	w, ũ, ww	š +	ɣ (stb.)	ɣ	ɣ	ɣ̣, ɣ̣', ɣ	ɣ̣
		s +	ɣ̣, ɣ̣', ɣ̣	ɣ̣	ɣ̣	ɣ̣ (stb.)	ɣ̣, ɣ̣'
й	í, î, îî	í, î	í	í	í	í, î	
к	k, k̄, kk	k, k̄	k	k	k, k'	k, k̄	
к	k̄, k̄', k̄k̄'	k̄, k̄', k̄'	k̄	k̄	k̄, k̄'	k̄, k̄'	
л	l, ll	l, l̄	l	l	l, l̄	l, l̄	
Л'	l̄, l̄', ll̄'	l̄, l̄', ll̄'	l̄	L, (l̄, l̄')	l̄, l̄'	l̄, l̄'	
		l̄, l̄', ll̄'	l̄	l̄	l̄, l̄'	l̄, l̄'	
ль	l̄	l̄'	l̄'	l̄'	l̄'	l̄'	
м	m, m̄, mm	m, m̄, m'	m, m'	m	m, m̄, m'	m, m̄, m'	
н	n, nn	n̄, n̄', n̄', n̄'	n, n, n'	n, n'	n, n'	n, n̄, n̄', n̄'	
		n	n	n	n	n	
нь	n̄, n̄', n̄', n̄'	n̄, n̄'	n̄'	n̄, n̄'	n̄, n̄'	n̄, n̄'	
н̄	η, η̄	η	η'	η'	η'	η', η̄	
		η̄, η̄̄	η̄	η̄	η̄	η̄, η̄'	
η̄	η̄	η̄	η̄	η̄	η̄	η̄	
п	p, p̄, pp	p', p', p'	p̄	p̄	p	p	
р	r, r̄, rr	r', r̄, r', r	r, r'	r, r'	r, r, r', r'	r, r̄, r', r, r'	
с	s, s̄, ss	s, s̄, s'	s, s̄, s'	s, s̄	s, s̄, s'	s, s̄, s'	
т	t, t̄, tt	t̄, t̄', t̄'	t̄, t̄'	t̄, t̄', t̄'	t̄, t̄', t̄'	t̄, t̄', t̄'	
ть	t̄, t̄', t̄'t̄'	t̄, t̄', t̄'	t̄, t̄'	t̄	t̄	t̄, t̄'	
x	ø, γ	-ɣ-, γ, γγ	γ	γ	γ	-ɣ-, γ	
		w, ww	ɣ̣	ɣ̣	ɣ̣	ɣ̣	
x	ø, ɣ̄	-ɣ̄-, ɣ̄, ɣ̄ɣ̄	ɣ̄	ɣ̄	ɣ̄	-ɣ̄-, ɣ̄	
		w, ww	ɣ̣̄, ɣ̣̄'	ɣ̣̄	ɣ̣̄	ɣ̣̄	
ч'	t̄š, t̄š'	t̄š, t̄š'	t̄š	t̄š	t̄š	t̄š, t̄š'	

Szóvégi mássalhangzók

TYERJOSKIN	PAASONEN Jg.	KARJALAINEN				
		Trj.	VK.	Vart.	Likr.	Mj.
-B	ö+	-x, - $\frac{u}{x}$	-x	-x	-x, - $\frac{u}{x}$, - $\frac{u}{x}$	- $\frac{u}{x}$, - $\frac{u}{x}$
	ø+	- $\frac{x}{x}$, - $\frac{u}{x}$, - $\frac{u}{x}$	- $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$, - $\frac{u}{x}$	- $\frac{x}{x}$, - $\frac{u}{x}$, - $\frac{u}{x}$
-й	-j ^c	-j ^c	-j ^c	-j ^c	-j ^c	-j ^c
-K	-k	-k ^c	-k ^c	-k ^c	-k ^c	-k ^c
	-k _o	- $\frac{u}{k}$			- $\frac{u}{k}$	- $\frac{u}{k}$
-КК	ö+	- ηk , - $\eta o k_o$	-($\frac{u}{\eta}$) $\eta^c k$	- $\eta^c k$	-($\frac{u}{\eta}$) $\eta^c k$	-($\frac{u}{\eta}$) $\eta^c k$
	ø+	- $\frac{u}{k}$	- $\frac{u}{k}$	- $\frac{u}{k}$	- $\frac{u}{k}$	- $\frac{u}{k}$
-К	-k _c	-k _c	-k _c	-k _c	-k _c	-k _c
-Л	-l	-l ^c	-l ^c	-l ^c	-l ^c	-l
-Л'	-l, -l _c	-l	-l, -l ^c	-l, -L, -l ^c , -L	-ø	-l, -l
-Л'б	-l _c	-l _c				
-М	-m	-m ^c , -m	-m ^c	-m ^c	-m ^c , -m	-m ^c , -m
-Н	-n	- $\frac{n}{n}$, - $\frac{n}{n}$	- $\frac{n}{n}$	- $\frac{n}{n}$, - $\frac{n}{n}$	- $\frac{n}{n}$, -n	- $\frac{n}{n}$
		-n ^c	-n ^c	-n ^c	-n ^c	-n ^c
-Нб	-n'	-n'	-n'	-n'	-n'	-n'
-Н	ö+	- η	- η , - η^c	- η , - η^c	- η , - η^c	- η , - η^c
	ø+	- $\frac{\eta}{\eta}$	- $\frac{\eta}{\eta}$, - $\frac{\eta}{\eta}$	- $\frac{\eta}{\eta}$, - $\frac{\eta}{\eta}$	- $\frac{\eta}{\eta}$	- $\frac{\eta}{\eta}$, - $\frac{\eta}{\eta}$
-П	-p, -p _c	-p ^c , -p ^c	-w ^c	-w ^c , -w	-p ^c	-p ^c
			-(m)p ^c	-(m)p ^c		
-Р	-r, -r ^c	-r ^c , -r ^c	-r ^c	-r ^c	-r ^c , -r	-r ^c , -r ^c
-С	-s	-s	-s	-s	-s	-s
-Т	-t, -t	-t	-t	-t, -t	-t	-t, -t, -t
-Тб	-t _c	-t	-t	-t	-t	-t
-X	ö+	- $\frac{x}{x}$, - $\frac{x}{x}$	-x	-x	-x	-x
	ø+	-w, - $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$	- $\frac{x}{x}$
-ч'	-tš	-tš	-tš	-tš	-tš	-tš

A táblázatokban közölt megfelelések az *m*, *n*, *r*, *s*, *t* betűjegyek alkalmazása, valamint PAASONENNél a szókezdő mássalhangzók jelölése tekintetében kivétel nélküliek.⁴

A szóközépi mássalhangzók rövid, félhosszú és hosszú időtartamát — olykor fakultatívnak minősítve — PAASONEN és KARJALAINEN jelölte, TYERJOSKIN viszont nem jelöli.⁵ Valószínűleg az anyag elégtelen volta miatt nincs minden nyelvjárásból minden mássalhangzónál minden hosszúsági fokra adatunk. KARJALAINEN jelölése szerint mássalhangzók előtti helyzetben *m*, *r*, *n*, *n̄* rendszerint zöngétlenné válik.

KARJALAINEN több esetben, elsősorban a Trj. nyelvjárásban nem jelöli a többnyire elzöngétlenedő mássalhangzó elzöngétlenedését, ha utána szonantikus mássalhangzó következik. A két finn kutató lejegyzéseiben a hármas mássalhangzótorlódás középső elemeként jelentkező explozívák kieshetnek az előttük álló mássalhangzó azonban zöngétlenedik.⁶ TYERJOSKIN viszont jelöli ezeket az elhagyható hangokat is.

Néhány esetben a rendelkezésünkre álló anyagban valószínűleg sajtóhiba okozhatja az eltéréseket: *k* helyett nyilván *k̄* várható a Vart. *kōyvar'f* 'Spiessente' (393a), vagy Trj. *nō!p'z̄* ford. nélkül ['felfelé'] (567a) esetében; hasonlóképpen *p* a *p'* helyett VK. *p'ō'η'k̄* 'Zahn' (689b) szóban, *-t-* a *-t-* helyett a Mj. *tutkōre'k̄* 'Huhn' (923b) írásában, ill. *-z̄* a Trj. 'ei, einer' (7b) szó végződésében.

Megjegyzendő, hogy egy alkalommal a várható *tš-* helyett *tš-* egy Mj. szó kezdőhangja, mégpedig *tšz̄yvar'* 'Hase' (980a) esetében. Mivel a szó kezdőhangjának nyelvjárásközi megfelelései nem teljesen világosak (erre utal, hogy e szó a szótárban két kezdőbetű alatt fordul elő, *t-*-nél a Vj., VK., Vart., Likr. és az idézett Mj. adat, az É., a D. és a Trj. megfelelők a *tš*, *š* kezdőbetűnél, vö. 928b), itt nem kell feltétlenül sajtóhibával számolnunk. A szóvégi *tš-*től egy esetben van egy kis eltérés: a Vart. *aiš* 'Schaf' (97a) esetében.

Szókezdő *t'* esetében egyetlen kivétel akadt a vizsgált anyagban: *t-* helyett *s-* van a VK. *sutkōrak̄* : *kui s.* 'Hahn', *n̄'η s.* 'Henne' (923b) szóban, noha a szótár e részében (895—925) a VK. szókezdetek *t'*-sek.

Két esetben TYERJOSKIN nem jelöli a palatalizáltságot, noha PAASONEN és KARJALAINEN jelölték azt a Szurg. nyelvjárások egy részében: *л'омьт'ь* (107, 113 stb.) ~ Jg. *l'ōn'k̄* (973), Mj. *l'ān't'* Trj. *l'ān't'*, *l'ā'n't'* 'Schnee' (1117b), ill.

⁴ Nem számíthatók a fentiekől eltérő átírási eseteknek a következők: (TYERJ. 36) *тыхэл' кедр' ~* (PD. 2464) Jg. *tyxel, vö. Ko. tēxāt* 'ketripuu, кедр' | pinus cembra' vagy (TYERJ. 44) *сол'ап' ножны ~* (PD. 2249) Jg. *sättap* 'Scheide', (KT. 885b) Trj. *sättap*, 'Messerscheide', VK., Vart. *sättaw*, Likr. *sättap'*, Mj. *sättap* 'Scheide'. Ha a szókezdő *t*, ill. szóközépi *l'* — az ábécés könyvben sajtóhiba *l'*, ill. *-t-* helyett, akkor problémamentesen felelnek meg az ábécés könyvben található szavak a PAASONEN és KARJALAINEN által feljegyzetteknek; ha pedig nincs sajtóhiba TYERJOSKINNál, akkor a szókezdő *t*-talán déli—keleti nyelvjárási alak keveredéséből adódhatott (bár ilyen nyelvjárásról eddig nem volt tudomásunk) az *-l'*- viszont esetleg TYERJOSKIN középböi nyelvjárásából egy *t*-nek tévesen „keletiesített” változata (**-t-* és **-l-* összetévesztése alapján). Hasonló bizonytalanság a *τ*-*l'* írásával kapcsolatosan még egy esetben tapasztalható: *мāвл'ax* (42), ill. *мāвр'ax* (135) 'чебар' a régebbi feljegyzések csak ez utóbbi adatot igazolják Jg. *māwtəγ'* 'eine Fischart' (1196), Trj. *māwtəγ*, Mj., Likr. *māwtəγ*, Vart. *mōvtək̄*, VK. *mō'vtəγ* (516a).

⁵ A mássalhangzók kvantitásáról STEINITZnek egy ez idő szerint kéziratban levő dolgozata szól részletesen.

⁶ Erről más alkalommal részletesebben „Nyelvtani adalékok a keleti chanti (osztják) nyelvjárásokhoz” c. cikkem folytatásában.

л'ол'бтя (69) ~ Jg. *l'òl'läm* (971), VK. *ja'lt'a'*, Trj. *ä'ä'ta'z*, de palatalizálatlan szókezdettel Likr. *ðàð'tä'z*, Mj. *äàä'lä'z* 'stehen' (1120a). Egy esetben TYERJOSKIN *l*-et írt (s nem *l'*-et) — s ez, ill. az ennek megfelelő Jg. *l*, Trj., Mj., Likr., VK., Vart. *l* nem palatalizálható, a лэк 'доpora' э betűje (l. 275) viszont talán arra vall, hogy TYERJOSKIN felfogása szerint az *l* is palatalizálható — KARJALAINEN adata pedig palatalizáltságra utal: лекар[xə] (151) ~ Trj. *lëkar'* 'Arzt' (1115a).

A Jg. *täläs* 'Mond; Monat' (2544) *l*-je sajtóhiba lehet *l'*- helyett, vö. Trj. *l'ääs* (998b), TYERJOSKIN feljegyzésében тыл'эс (91, 103 stb.)⁷.

Ugyancsak feljegyzési vagy sajtóhibát láthatunk a szókezdő *l'*-féle hangban a következő két esetben: „Vart. *läγäs* (?) . . . kamerad' ” (1056b) esetében a többi nyelvjárási adat szókezdete alapján *l*- lenne várható (és nyilván erre vonatkozik a kérdőjel a szótárban). Hasonló megfontolás alapján a Mj. *län'te'* 'Schneeammer' (485a) esetében viszont *l'* lenne a problémamentes szókezdet, hiszen *l'* szókezdet egyik Szurg. nyelvjárásban sem fordul elő az egybevetett anyagban.

Az *l* hangok palatalizáltságát illetően is lehet egy-két esetben sajtóhibára gondolni. TYERJOSKINNál: көл' сахит 'откуда' (121), de PAASONEN Jg. *kòl'* 'woher' (484), Trj. *k'ò'ä'* (368a). A Jg. *kòl'* 'dick' (806) esetében viszont PAASONEN Ko., valamint KARJALAINEN megfelelő adatai (461b) és a TYERJOSKINNál feljegyzett *к' л'* (107, 109) alak egyaránt arra vall, hogy a Jg. adat palatalizáltsága alapul téves feljegyzésen.

A TYERJOSKINNál *l'*-vel jelölt szókezdő hangnak a VK. nyelvjárási megfelelése sajátos. Az esetek kisebb részében — a Vj.-val egyezően — *l'*- található, *on'f* 'Gans' (1077a), *lo'x* 'Pferd' (1043b), *läγältä'f* 'warten' (1048a), *läx* 'Schwanz' (1052b), *l'öγäs* 'Kamerad' (1056b), *läñki'* 'Eichhorn' (1067a), *l'ä'* 'Atem' (1105a); a példák nagyobbik részében azonban — ugyancsak a Vj.-hoz hasonlóan — *i*- a szókezdet: *io'f* 'Finger' (1039a), *iäjam'* 'Axt' (1042b), *iäγar'f* 'schwer' (1056a), *iäγäl* 'Zirbelkiefer' (1059b), *io'ñkar'* [! VE.] 'Maus' (1068a), *iönkä'ta'f* 'lieben' (1069a), *iönä'ta'f* 'hineingehen' (1069b), *iän'f* 'Gerste' (1076b), *iüw'* 'Paddelruder' (1078b), *iäyaf* 'Woche' (1082a), *iär'* 'See' (1085a), *iärzχ* 'Kaulbarsch' (1087b), *iätä'f* 'essen' (1099a), *iäyotä'f* 'ernähren' (1100a), *io'taf* 'kaufen' (1101b), *iü'l* 'Mund' (1102b), *iol'* 'Klafter' (1104a). A felsorolt példák közül látható, hogy a fgr. **l*- és **s*-, **š*- a Vj. és a VK. nyelvjárásban egyformán, a többi keleti nyelvjárástól eltérően folytatódott. E példák alapján nyilvánvaló, hogy a tankönyvet nem a VK. nyelvjárásban írta TYERJOSKIN.

CASTRÉN, PAASONEN, KARJALAINEN és TYERJOSKIN írásmódja, valamint STEINITZ átírása szerint is, az *l* és az *l'* (*l*, *ä* stb.) két különböző fonéma a Szurg. nyelvjárásokban éppen úgy, mint a V.-ban (NyK. LX, 249). KARJALAINEN a fakultatív variánsként feljegyzett *n*, *n'* hangokon kívül (pl. Trj. *nük*, *n'*- 'ans Ufer' 569a), valamennyi Szurg. nyelvjárásban — szókezdő, szóközépi és szóvégi helyzetben egyaránt — feljegyzett alveoláris *n*-et is (*n'*). PAASONEN és TYERJOSKIN feljegyzései alapján azonban nem kell az *n* : *n'* fonemapár létezésével számolnunk. Az *n* variáns az *-n'š-* hangkapcsolatban a *-tš-* hasonlító hatására

⁷ PAASONEN az *l* hangok szóközépi jelölésében nem teljesen következetes. Intervokalikusan többnyire *l*-et használ (*-l-*, *-l'*, *-ll-*) (vö. 1508, 44, 72 stb.), mássalhangzó utáni, vagy előtti helyzetben *l*-et (152, 203 stb.), de ettől eltérő jelölés is van, pl. *älä*, ill. *-älä-* betűcsoport (132, 2493), továbbá *-ämlä-* csoport (831).

könnyen keletkezhetett: (ΘΗΨ'ΕΧ) (109, 110) ~ Jg. *çntšəɣ'* 'Kiefer' (2815), Trj. *ʔn.çšəɣ*, VK., Vart. *o'n.çšəɣ*, Likr. *on.çšəɣ*, Mj. *on.çšəɣ* [sic!] (55a). Minthogy az *-n.ç-* hangkapcsolat elég gyakori — az ábécéskönyv mintegy ezernyi különböző szava közül is több, mint tízben található meg — innen más szóközépi helyzetbe is átkerülhetett; pl. *anəx* (35) ~ Jg. *anəɣ'* 'Gefäss, Teller' (77), Trj. *ʔnəx* 'Trog, Mulde; Napf', Vart. *ʔnəx*, Likr., Mj. *anəx* (51b). Ha egy hang szóközépen előfordul, akkor az osztjákban lehetséges szóvégi előfordulása is. A szóvégi *-n* helyett KARJALAINEN egyes szavakban vagy valamennyi Szurg. nyelvjárásban *n*-et ír (VK. *pā'n'*, Vart. *pā'n'*, Likr., Mj. *pā'v'*, Trj. *p'ān'* 'Moosbeere' 705a; Trj. *içmçəñ'* 'Fluss' 148b; Trj. *kəpəñ'* 'Knopf' 395b), vagy csak a Szurg. nyelvjárások egy részében, de a Mj.-ben nem (VK. *āɣə'v'*, Vart., Likr. *āɣəñ*, Mj. *ā'vəñ'*, Trj. *və'v'* 'Unterkiefer' 33a; VK. *çā'n'*, Likr. *çā'v'*, Mj. *uāñ'*, Trj. *uūā'n'* 'kurz' 225b).

Az egybevetett anyagban egy *n*-es szókezdlet fordul elő: VK. *no'çta'*, Vart. *noç'çmāL*, Likr. *nəççt.ɣɣ'* (*nçç'çəð*), Mj. *nò(ʷ)çtā'v'*, Trj. *no'ç'ā'v'* 'picken, mit dem Schnabel hacken (ein Vogel in einen Baum, Zapfen, Fisch, Fleisch)' (575a). E szó különben is kifejező jellegű, ezért a szokásostól elütő hangalakú is lehetne.

A *κ*, *ç*, *x*, *ɣ* és *β* betűk hangértékének, ill. különböző átírásának egybevetését célszerű együtt végezni, mert az ezekhez kapcsolódó problémák eléggé összefüggnek egymással. A *κ* és *ç* betűk alkalmazása a TYERJOSKINNÁL, PAASONENNÉL és KARJALAINENNÉL is, a *x*, *ɣ* és *β*-nek megfelelő betűk használata pedig PAASONEN és KARJALAINEN rendszerében a hangrendtől függ. STEINITZ a [*k*] különböző realizációinak tartja a *κ*, *ç* betűk által jelölt hangokat (i. m. 7). Ő viszont a *k* és *ɣ* hangokon kívül *ko*, *ɣo* fonémákat is számontart a Szurg. nyelvjárások közül a Trj.-ban (uo.), sőt a Trj., Likr. és a Mj. nyelvjárásban még *ɣo*-t (~ Jg. *w*) is (i. m. 111).

Vegyük először sorra a *κ*, *ç*, *x* és *ɣ* betűjelek megfelelőinek azt a csoportját, amely valamennyi Szurg. nyelvjárásban labializálatlan *k*, *ç*, *ɣ* féle hanggal van jelölve.

A TYERJOSKINNÁL *κ* betűvel jelölt hangot PAASONEN és KARJALAINEN mindig csak magashangú szavakban írja (*k*, *k̄*), a *ç*-nak megfelelő *ç*, *ç̄*-t pedig csak mély hangrendű szavakban.

Kivételek akadnak, de többnyire érthetők az eltérések. Moszkva nevét pl. TYERJOSKIN nem törődve a hangrenddel az orosz helyesírásnak megfelelően írja: МОСКВА (150), KARJALAINEN pedig mélyhangúnak, méghozzá *m̄.çk̄fou* alakúnak jegyezte fel (545a). — A Jg. *çk̄çm* 'Kohle' (1056) KARJALAINEN feljegyzése szerint is palatális: Trj., Mj. *çk̄çm*, Vart., Likr. *çk̄çm'* (vö. még VK. *çk̄çm'* — ahol a *-ç* hangtanilag nem szabályos megfelelés, de a Vj. adat is *çk̄çm'* 470a), TYERJOSKINNÁL viszont *çk̄çm* (59) található; az *a* azonban nála magas és mély hangot egyaránt jelölhet. (Van 11 *ka*- kezdetű szó az ábécéskönyvben, melyek közül 9 PAASONEN és KARJALAINEN feljegyzésében *kā*-, *k̄a*- kezdetű, vagyis magas hangrendű; TYERJOSKINNÁL 5 szó található *ka*-szókezdettel, ezek közül hármat jegyezték fel a finnek is, *kā*-, *k̄ā*- szókezdettel, azaz mély hangrendűnek.) Az *çk̄ç* (106, 132) ~ Trj. *ççk̄ç'* 'zusammen' (11b), mindkét szerzőnél — a *ç* ~ *k̄* alapján is — mélyhangú; a PAASONEN feljegyezte Jg. *ççk̄ç* (136) viszont magas hangrendű, *k*-val.

A *ç* Jg. és Mj. megfelelőiben észlelhető további eltérések viszont valószínűleg sajtóhibából erednek a PD.-ben, ill. a KT.-ben: Jg. *m̄.ççk̄ç'* 'Seife' (1276, KARJALAINENNÉL *-ç̄*-val 501b) ~ *moйтыç* (56); Jg. *p̄.ççk̄ç'* 'Schneehuhn' (1900),

Mj. *paŋi'k* 'Rebhuhn' (660b), de vö. Vart., Likr. *paŋi'k*, Trj. *paŋi'k* ~ пойтк (56). Viszont talán TYERJOSKINNál sajtóhiba a -k a *tyopak* 'cosulyka' (66) szóban, vö. Jg. *kurak* (981), Trj. *tura'k* 'Eiszapfen' (917a). Ha a PAASONEN és a KARJALAINEN feljegyezte adatok hangrendje más, akkor a szóvégi *k* — *k* különbsége indokolt: *conek* (90) ~ Jg. *sápék* 'Stiefel' (2231), de Trj. *sāp'k* (864b) — бөккәһ (124, 139 stb.) ~ Trj. *uó'kŋŋ* 'stark', VK. *uó'kŋŋ*, Likr. *uó'k'ŋŋ* stb., Mj. *uó'kŋŋ* (212a); mélyhangrendűen Jg. *wpkkŋ* (2968, vö. 272), továbbá м'л'ки (104), м'л'хи (116, 137, 138) ~ Trj. *mu'k'k* 'Rätsel' (560b), Jg. (inst.) *mā'k'kēmāt* (1280), (de itt még egy eltérés van: az *l* jésitlensége és a többi feljegyzés palatalizáltsága között).

Mielőtt arra a problémára térnénk át, amelyre a TYERJOSKINNál található kétféle alak utal (м'л'ки ~ м'л'хи), előbb célszerűnek látszik azt a kérdést is érinteni, hogy a *k*, *q* olykor zöngés benyomást is tett a finn kutatókra: *печканы* (abl. 131) ~ Jg. *pētškän* 'Gewehr' (1729), de Trj. *p'g'šgŋ'g* (759a); *пәтка'л'а* (74) ~ Trj. *p'ətrayəŋ'z* 'eilen, sich beeilen' (765a); *кәткәһ* (88) ~ Jg. *kätym* 'zwei' (673), Trj. *kə'trən* (455a); *макәл'ты* (108) ~ Jg. *mā'k'k'ŋŋ* 'rings (um)' (1141), Trj. *m'i'gā'k'k* 'um' (512b).

A *k* és *q*, mint már eddig is láttuk, szókezdő, szóközépi és szóvégi helyzetben egyaránt előfordulhat. A PAASONENNél és KARJALAINENNél a szó hangrendjétől függő további mássalhangzó párok: *χ* ~ *γ*, *z* ~ *γ* (TYERJOSKIN *x*, STEINITZ *γ*), *ŋ* ~ *ŋ* (TYERJOSKIN *ŋ*, STEINITZ *ŋ*) csak szóközépi és szóvégi helyzetben fordulnak elő (*z*, *z* inkább csak szóvégen, *γ*, *γ* — különösen KARJALAINENNél feljegyzéseiben — inkább szóközépen). E réshangokat tipológiailag különböző nagy ágú betűtípusokkal is írták, sőt PAASONEN az esetek egy részében csak a következő magánhangzó hangszínének velárisabb árnyalatával jelölte, hogy a hanghiányt réshang tölti ki.

A *taxhi* (abl. 121, 128) ~ Jg. *tā'γi* 'Stelle, Platz' (2349), Trj. *tā'γi* VK. *to'γi*, Vart. *tā'γi*, Likr. *tā'γi*, Mj. *tā'γi* 'Ort, Stelle' (976b), vagy magas hangrendű példát említve: a *kōpə'ta* (60) ~ Jg. *kōrrə'ŋəm* 'fallen' (703), Trj. *kōrə'ŋ'z*, VK., Vart. *kōrə'ŋä*, Likr., Mj. *kōrə'ŋə'z* 'umfallen, niederstürzen; hinfallen' (431a) típushoz hasonló megfelelést a TYERJOSKIN használta *x* betűre vonatkozólag csaknem 40 szónál találunk. Kb. 20 azoknak az eseteknek a száma, ahol a Jg., a Trj. és a Mj. réshang kevésbé erősen artikulált: *ə'əm* (67) ~ Jg. *ä'm* 'Sandheide' (231), Trj. *iä'm* 'Heide', VK., Vart. *iä'γ'm*, Likr. *iä'γəm*, Mj. *iä'm* (148b), ill. *l'axərt* (140) ~ Jg. *lā'zrt* 'schwer; mühsam' (2401), Trj. *lā'zərt*, VK. *iä'γər't*, Vart. *lā'γər't*, Likr. *θā'γər't*, Mj. *l'ər't* (1056a). Az idézett kétféle megfelelési sor annyira nem válik el élesen egymástól, hogy a kérdő névmást, *kō'xhi* (131, 151) mindkét finn kutató kétféle módon jegyezte fel: Jg. *kō'ā'z*, *kō'ā'z* és *kō'ā'γi* 'wer?' (477), ill. Trj. *kō'ā'z*, *kō'ā'γi*, *kō'ā'z* (280b). Néhány esetben TYERJOSKIN *x* betűjének megfelelően KARJALAINENNél a félig zöngés *r* található.

Mint már említettük, a szóvég KARJALAINENNél többnyire zöngétlen, s PAASONENNél is elzöngéltető, mint ahogy az -*n*- illusztrálására közölt példákon látható (262).

Az osztják nyelvjárásokban közismert a *χ* ~ *γ* váltakozása egy-egy szó különböző alakjaiban. Így teljesen felesleges illusztrálni, hogy egyes nyelvjárásokban a példák egy részében *χ*-t, a másik részében *γ*-t lehet találni.⁸ Azt

⁸ A többes 3. sz. személyes névmást TYERJOSKIN *l'əx* (35, 64 stb.) alakúnak jegyezte fel; KARJALAINEN Trj. adata: *zəγ* (984a), a KARJALAINENNél ritka szóvégi -*γ*-vel.

azonban talán nem érdektelen bemutatni, hogy χ és k , ill. k , vagy k és r , χ interdiálektális megfelelést is gyakran megfigyelhetünk: мөксәһ (51, 135) ~ Jg. *mōksāḥ* 'Coregonus moksun' (1243), Trj., Mj. *mōksāḥ*, de Vart., Likr. *mōksāḥ* (515a); утхәл' (69) ~ Trj. *u'trāḥ* 'weich, feucht' stb., Mj. *u'trāḥ*, Likr. *u'trāḥ*, de VK. *u'trāḥ*, Vart. *u'trāḥ* 'klebrig' (93a). Hangátvetéssel bonyolított eset: күтхәр (69. 115 stb.) ~ Trj. *kōtrər*, Likr. *kōtrər*, de VK., Vart. *kōtrər*, Mj. *kōtrər* (441b), Jg. *kōtrər* 'gestreiftes Eichhörnchen' (817).

A szó végén is vannak hasonló megfelelések: чөпчәх (55, 112) ~ Jg. *tšōpčāḥ* 'Johannisbeere' (2787), Mj., Trj. *tšōpčāḥ* (957b), de VK., Vart. *tšōpčāḥ*, Likr. *tšōpčāḥ*, itt a Likr. -β- sem a szokásos -p- realizációt képviseli. A қантәх 'osztják' szó PAASONENNÉL *qantāḥ* és *qantāk* alakú (406), de ez utóbbi feljegyzési módot a következő szó kezdőhangjának hasonlító hatásával magyarázhatjuk: *qantāk*-kő.

A legbonyolultabb a labiális palatoveláris spiránsok átírásának és nyelvjárásközi megfelelésének kérdése. PAASONEN a Jg. nyelvjáráásban a k , k és η betűjelen kívül ko , $kə$, $\etaə$ -t is használ s ennek megfelelője KARJALAINENNÉL a Szurg. nyelvjárások közül a Trj., Mj. és Likr.-ben többnyire tartalmaz valamilyen -w-szerű elemet. TYERJOSKIN könyvében ezekben az esetekben is k , k , ill. η található (CASTRÉN jelölése w , g , x): ләк (59, 150) ~ Jg. *ləko* 'Weg' (1019), Trj. *lək*, Mj. *lək*, Likr. *lək*, Vart. *lək*, VK. *lək* (472b); — ек (61) ~ Jg. *èko* 'Tanz' (361), STEINITZ átírásában is *jeko*; — екта (61) ~ Jg. *ikokəəəəə* *èkəəəəə*, *ikəə* 'tanzen' (361), Trj. *ikəəəəə*, Mj. *ikəəəəə*, Likr. *ikəəəəə* (*ikəə*), vö. VK. *ikəə*, Vart. *ikəə* (141b), CASTRÉN feljegyzésében *jikum*, STEINITZ átírásában *jeko* ~ *jiko*; — сиккәһ (97) ~ Jg. *sikokə* 'schön' (2201), Trj. *sikəəəə*, (kop.) *sikəəəə* (835b). — яку, 'домой' (63, 67 stb.), якун, 'дома' (63, 65 stb.) якунам 'домой' (67, 116) ~ Jg. *ikokəəəə* 'nach Hause', (345), Trj. *ikəəəə*, *ikəəəə*, (kop.) *ikəəəəə*, Mj. *ikəəəə*, Likr. *ikəəəə*, de VK. *ikəə*, Vart. *ikəə* 'nach Hause' (143a), Jg. *ikokəəəə* 'zu Hause', Trj. *ikəəəə* (uo.).

Van rá egy példánk, hogy PAASONEN nem jelölte a labializációt, de KARJALAINEN a Likr. nyelvjáráásban igen: мөк (47, 101 stb.) ~ Jg. *mök* 'Kind' (1239), Trj. *mök*, Mj. *mök*, Likr. *mök*, Vart. *mök*, VK. *mök* (503a), de a származékok között Likr. *mökəəəə* és Mj. *mökəəəə* 'hoch' (503b) is $\etaə$ -s!

Hasonló a helyzet az η -nel kapcsolatosan. Ha a TYERJOSKINNÁL levő η -nek akár szóközépi, akár szóvégi helyzetben PAASONENNÉL η , η felel meg, akkor ugyanez a jel található KARJALAINENNÉL is: муһкәл (59) ~ Jg. *mùḥkəl* (*mùḥlèm*) 'Knoten' (1292), Trj., Mj. *muḥkəl*, VK., Likr. *muḥkəl* (517b). Az η átírásával kapcsolatosan egy eltérés észlelhető, de ez nem átírási, hanem denazalizációs kérdés: кел'һәта (lat.) 'к пристани' (94) ~ Jg. *kəl'ḥətə* 'Hafen, Landungsbrücke' (629), Trj. *kəl'ḥət* (467a), de a Mj. — valamint a Vj. és a DN., C., Kr., Ni., Kaz., O. és PAASONEN Ko. adata — η jellel: Mj. *kəl'ḥət* (uo.).

Rendszerint KARJALAINEN átírásában is jelentkezik a labializáltság, ha TYERJOSKIN η betűjének PAASONEN átírásában $\etaə$ felel meg:

еһ (61, 66 stb.) ~ Jg. *èḥə* 'zehn' (365), Trj. *èḥə* (156b, STEINITZ átírásában *jeḥə*, CASTRÉNÉL FSzurg. *jeḥə*, ASzurg. *jeḥə*).

Az $\etaə$ PAASONENNÉL legtöbbször az $\etaəko$ kapcsolatban fordul elő. Mint STEINITZ hangsúlyozta (GOstjVok. 7), KARJALAINEN az [$\etaəko$] kapcsolat labializáltságát csak a η betűnél tudja jelölni.

ӧӧк (57, 107 stb.) ~ Jg. *ikəko* 'Eis' (300), Trj., Mj. *ikəḥə*, Likr. *ikəḥə*, VK., Vart. *ikəḥə* (159b); — пӧӧк (51, 57 stb.) ~ Jg. *pikəko* 'Zahn; Zacken' (1708), Trj. *pikəḥə*, Mj. *pikəḥə*, Likr. *pikəḥə* (s más magánhangzó-hangszínnel is),

VK. $p'ó'η'k$, Vart. $pón'k$ (689b), CASTRÉN ASzurg. *pank*. Szóközépi előfordulásban: л'аηκαρ (119, 134) ~ Jg. $ιαρκοοοορ$ 'Maus' (2471), Trj. $ιάρηκάρ'$, Mj. $ιάρηκάρ'$, Likr. $θάρηκάρ'$, VK. $ιάρηκάρ'$, Vart. $ιάρηκάρ'$ (1068a); — саяηκαηα (108, 140) ~ Jg. $σιηκοοοοομ$, $σιηκοοοοομ$, de $σσηκά$ 'schlagen, hauen' (2147), Trj. $σιηη'τάρ'3$, $σιηη'τάρ'3$, Mj. $σιηη'τάρ'3$, Likr. $σιηη'τάρ'3$ ⁹ (852a), CASTRÉN feljegyzésében: *senkim* STEINITZ átírása: *sánoko-*.

Mélyhangú szóban kevesebbszer fordul elő az ηο [k]-val: ηηκταηα (78) ~ Jg. $ιαρκοοοομ$ 'gehen, wandern' (240), a szó megfelelőjét KARJALAINEN a Szurg. nyelvjárásból csak továbbképzett alakban jegyezte fel — a labializáció minden nyoma nélkül: Trj. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$ 'gehen, zu Fuss gehen, wandern' (156a), vö. még Trj. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$ 'besuchen' (155b).

Más esetben is van rá példa, hogy a Jg. -ηο-, -ηκο-*nak* KARJALAINEN feljegyzésében labializálatlan a megfelelője valamennyi Szurg. nyelvjárásban, pontosabban csak fakultatíven labializált: л'аητα (51, 140) ~ Jg. $ιαρκοοοοοομ$, $ιαρηοοοομ$, de imp. $ιαρηα$ 'hineingehen, hereinkommen, eintreten' (2370), Trj. $ιάρητάρ'3$, de perf. $ιάρητάρ'3$, $ιάρητάρ'3$ (a jelenben és a parancsoló módban csak -η-), Mj. $ιάρητάρ'3$, Likr. $θάρητάρ'3$, VK. $ιάρητάρ'3$, Vart. $ιάρητάρ'3$ (1069b). Másik hasonló példa — helyenként Trj., Mj. Likr. $k >$ jelöléssel: л'аηκλ'εβ 'люби м' (106) ~ Jg. $ιαρκοοοοομ$, $ιαρκοοοοομ$, de $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$ 'lieben; wünschen, wollen' (2374), Trj. $ιάρητάρ'3$, ill. imperf. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$, pret. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$, perf. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$, Mj. $ιάρητάρ'3$, Likr. $θάρητάρ'3$ ($θάρηκάρ'ιτάρ'3$), VK. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$, Vart. $ιάρηκάρ'ιτάρ'3$ (1069a).

Az eddigi példák igazolták azt, hogy a *ko* (k_o), ηο, jelnek KARJALAINEN-nél is labializált k , k , η ($η$) felelhet meg a Szurg. nyelvjárások közül a Trj., Mj. és a Likr.-ban (a VK., Vart.-ban egyetlen esetben sem). Ezután arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy elfogadható-e STEINITZ megállapítása: „Labialisierter Palatovelare [ko] und [ηο] als besondere Phoneme¹⁰ kommen nur im Surg (Trj. Jug.) vor” (GOstjVok. 7). STEINITZ másutt is említ még egy labializált palatovelaris Szurg. hangot — Trj., Likr., Mj. ηο ~ Jg. w (i. m. 111, 117, kk) — melyet szintén önálló fonémának minősít (i. m. 118), ezért e kérdésre csak a ηο-re vonatkozó megfigyeléseink rendszerezése után térünk ki.

A STEINITZ jelölése szerint ηο jellel jelölt hangot KARJALAINEN — STEINITZ megfigyelése szerint — nyolcféle módon jelöli. Palatális szavakban szóközépen - $u_γ$ -, szóvégen - $u_χ$ -, mélyhangúakban viszont - u -, ill. labiális magánhangzónál - u után ír szóközépen η, szóvégen χ elemet, s ez utóbbinál is még külön jelöli a velaritást (- $u_χ$ -, - $u_γ$ -, ill. - $u_χ$ -, - $u_χ$ -, - $u_γ$ -, - $u_γ$ -) (i. m. 117). Ami a jelölésmódot illeti, a tarkaságot bonyolíthatjuk, még ha nem is vesszük tekintetbe a Likr. feljegyzésben használt labializációs jelölésmódokat (a sor fölé írt kis $ó$, $ő$, o vö. KT. XXX—XXXI): u_k , $u_χ$ írásmód is előfordul nemcsak a Likr. nyelvjárásban (ahonnan a KT. i. h. is említi), hanem a pl. a Mj.-ban is. Arra is akad példa a vizsgált szóképzésben, hogy a labiális és a spiráns elemet KARJALAINEN azonos nagyságúnak jelölte: Trj. $κῆυγῆτάρ'3$ 'kochen' (388b), Likr. $κῆυγῆ$ 'Kuckuck' (387a), Mj. $κῆυγῆ$ 'Narte; Schlitten' (29a). Egy esetben pedig hiányzik a spiráns elem: Trj. $κῆυγῆ$, pl. $κῆυγῆ$, $κῆυγῆ$ 'Wuhne, Eisloch' (390a); minthogy azonban a Likr. $κῆυγῆ$ és Mj. $κῆυγῆ$ adatban — s az egyik Trj.-ban alakban is — van - $γ$ - is, a csak - u -s adatok, esetleg sajtóhibák is lehetnek.

⁹ A $k \sim$ -vel kapcsolatosan vö. 260. l. és 6. jegyz.

¹⁰ Én ritkítottam.

Számunkra azonban nem az a fő probléma, hogy KARJALAINEN hányféleképpen jelölte a γ -t, hanem az, hogy e jeleknek, vagyis a Jg. $w \sim$ Trj., Mj., Likr. γ -nek mi felel meg TYERJOSKINNÁL. A megfelelés szóközépen és szóvégen is B és X, a kettő között az az alapvető különbség, hogy a -B-, -B többnyire a STEINITZ-féle γ -nek felel meg, a -X-, pedig, mint már láttuk (258—9) a STEINITZ-féle γ is lehet, ill. -X a Jg.-ban -w és - γ betűnek is megfelelhet.

A -B-, -B megfeleléseiben KARJALAINENNél aszerint lehet két csoportot megkülönböztetni, hogy a Likr. adat γ -t, vagy γ -t tartalmaz-e. Azokat az adatokat, melyeket csak Jg. (3 példa), vagy Jg. és Trj. (5 eset), vagy Jg., Trj. és Mj. adatokkal tudjuk egybevetni, ebből a csoporto-ítá- ból ki kell hagynunk.

Több mint 15 példa a következő típushoz tartozik: äb (49, 96) \sim Jg. $\dot{a}w\dot{i}$ 'Mädchen; Tochter' (160), Trj. $\dot{a}y\dot{i}$, Mj. $\dot{a}y\dot{i}$, Likr. $\dot{a}y\dot{i}$, VK. $\dot{o}y\dot{i}$ Vart. $\dot{y}\dot{i}$ (16b); eltérések egyes esetekben a Likr. adat átírá- ában vannak (- $\dot{y}\dot{i}$ \sim - $\dot{x}\dot{y}$ - 514a, - $\dot{x}\dot{y}$ 603b).

A szóvégi, hasonló típusú példák száma csaknem 10: käb (60, 140) \sim Jg. $k\ w$ 'Stein; Gla perle' (715), Trj. $k\dot{a}y\dot{x}$, pl. $k\dot{a}y\dot{a}t$, Mj. $k\dot{a}y\dot{x}$, Likr. $k\dot{a}y\dot{x}$, VK. $k\dot{c}x$, Vart. $k\dot{c}x$ (385b). A Likr. adatokban szóvégen is olykor o jelöli a spiráns előtt a labializációt (823b, 1043b).

Az adatok másik csoportjában — 7 szóközépi és 3 szóvégi példában — a Likr. nyelvjárási adat nem γ -t, hanem γ -t tartalmaz: эвн (58, 97 stb.) \sim Jg. $n\dot{e}w\dot{i}$ 'weiss; klar, blank' (1316), Trj. $n\dot{e}y\dot{i}$, Mj. $n\dot{e}y\dot{i}$, de Likr. $n\dot{a}y\dot{i}$, VK. $n\dot{a}y\dot{i}$, Vart. $n\dot{a}y\dot{i}$ (563a); szóvégen: төв (149) \sim Jg. $t\ w$ 'See' (2649), Trj. $t\dot{x}$, pl. $t\dot{y}\dot{a}t$ ($t\dot{y}\dot{x}$), Mj. $t\dot{y}\dot{x}$, és VK., Vart., Likr. $t\dot{y}\dot{x}$ (971a). Az utóbbi Trj. adat egyúttal a $\gamma \sim \gamma$ fakultatív jellegére is példa (vö. STEINITZ, i. m. 119 l. 298. jegyz., ehhez PD. 334, KT. 135a). A fakultatív tá t el-ő orban névmá- ok és adverbiumok illusztrálják: м е(ə) (127, 100) \sim Jg. $m\dot{e}o$ ə, $m\dot{e}oww(o)$ (1215, 2195, 1773, 1228), $m\dot{u}w(w\dot{i})$ 'was' (1300, 1191, 2297), Trj. $m\dot{e}y\dot{a}(ə)$, $m\dot{e}y\dot{a}$ (496a); — м бат (101, 121 stb.) \sim Trj. $m\dot{e}y\dot{a}t$, $m\dot{e}y\dot{a}t$ 'weshalb, warum' (496a).¹¹

Van TYERJOSKIN könyvében 4—5 olyan szó, melynek írásmódja is utal a fent már jelzett problémára, hogy a B és a X ugyanazt a hangot, γ -t jelentheti. Az igekötői és adverbiumi szerepű төх (85) \sim төвə (95) talán még nem egészen meggyőző, hiszen itt a szóvégi ə hiánya és megléte is okozhatja a különbséget, s pontos átírá- ból csak a hosszabb alak megfelelőit tudjuk idézni: Jg. $t\dot{c}ww\dot{a}$ (2570), Trj. $t\dot{c}y\dot{y}z$ 'dorthin (dahin); weg' (975b). E példa meggyőző erejét csökkenti az a körülmény is, hogy csak γ -s átírá- van. Sem CASTRÉN hosszabb lativu i alakja, *toġonam*, sem a rokon alakú, s hasonló végződésű Trj. $t\dot{a}'\dot{z}$, $t\dot{a}'\dot{a}n\dot{a}'m$ 'dahin' (977a) határozó - γ -s feljegyzési módja nem igazolhatja elég hitelt érdemlően, hogy a TYERJOSKIN feljegyezte két alak ugyanannak a szónak a képe, különböző helyesírással. А тавəм 'зубами ухвати́лась' (119) тахми 'схватили . . . зубами' (129) igealakoknak a Jg. és Trj. megfelelői is γ : γ kettőségről vallanak: Jg. $t\dot{a}w\dot{m}m$, $t\dot{a}w\dot{m}m$, $t\dot{a}y\dot{m}\dot{a}$ '(an)beissen' (2580), Trj. $t\dot{a}y\dot{y}\dot{a}m$ - $t\dot{a}'\dot{z}$, $t\dot{a}'\dot{z}$ $m\dot{e}'m$, $t\dot{a}y\dot{y}\dot{a}m$ $\dot{a}m$, $t\dot{a}'\dot{z}$ $m\dot{e}'m$ '(auf)beissen (Nüsse)' (978a), ezt azonban lehetne mássalhangzóváltakozásnak minősíteni.

Van olyan példa is, ahol TYERJOSKIN és KARJALAINEN Trj. feljegyzése arra vall, hogy a $\gamma \sim \gamma$ ejtése fakultatív: өвпнə (91) \sim өхпн (108, 123) \sim Trj.

¹¹ А Яков (141) név KARJALAINEN feljegyzésében Trj. $\dot{y}\dot{a}k\dot{e}p$ (146b) itt nyilván nem B \sim p' megfeleléséről van szó, hanem hanghelyettesítésről ill. a név több hangalakban történt átvételéről.

‘*ou yp^o*’ ‘Tür’ a példamondatokban ‘*o yp^o*’, is, és ‘*o yp^oim^o*’ a loc., Mj. *ou yp^o*, Likr. *œyp^o*, VK. *ou yp^o*, Vart. *ōyp^o* (15a). Van azonban olyan példánk is, ahol a fakultatívitás csak TYERJOSKINNÁL található meg: c БМѦТ (60), сҮХМѦТ (109, 111) ~ Jg. *səowmat* ‘Birke’ (2252), Trj. *səypmat^o*, Mj., Likr. *səypmat^o*, VK., Vart. *səypmat^o* (860a).

Utóbbi példánk után nem különösebben meglepő, hogy van az ábécés-könyvben olyan *v*-vel írt szó, mely a Jg.-Trj. feljegyzésekben a *γ* típusúak közé tartozik, ill. csak más magánhangzóval a többen válik *γo* típusúvá: *нѢВЛѦКСѦХ* ‘ГѦ аласъ’ (124) ~ Jg. *nōd^ol^oam*, *nūw^ol^oam*, *nūw^ol^o* ‘nachjagen, verfolgen’ (1495), Trj. *nō^ol^otā^o*, *nū^ol^otā^o* (612a).

TYERJOSKIN kétféleképpen jegyezte fel a *c^o xac* (52, 53 stb.) ~ *c^o bac* (57) szót, a finn tudósok feljegyzésében mindig *γo* típusú: Jg. *səowwas* ‘Herbst’ (2184), Trj. *syp^owas*, Likr., Mj. *səyp^owas*, VK., Vart. *səyp^owas* (829a), CASTRÉN: *sugus*. E szó származékát a tankönyv csak *x*-vel közli, pontos átírása viszont csak *γo*-s: c сѦмѦс Ѧ аступила осѢбъ’ (52) ~ Trj. *səyp^osamtā^o* [‘öszre fordulni (idő)’] (829a).

TYERJOSKINNÁL kb. tíz *-x*-vel feljegyzett, PAASONEN és KARJALAINEN átírása alapján is *γo*-snak minőítendő szó található, pl. *exep* (54, 132) ~ Jg. *ōwr^o* ‘hoch’ (1523), Trj. *ōyp^oar^o* (de a loc. *ō^ol^oar^o*, transl. *ō^ol^oar^o* stb., vagyis *γ* típusú), Mj. *yp^oar^o* (*ō^oyp^oar^o*), Likr. *ōyp^oar^o*, VK. *ōyp^oar^o*, Vart. *ōyp^oar^o* (25a). Van Trj.-ban és Mj.-ban is fakultatívnak feljegyzett példánk: *exetra* (67) ~ Jg. *yw^owt^oam* ‘kommen ankommen’ (350), Trj. *ōyp^oar^otā^o*, *ōyp^oar^otā^o*, Mj. *ōyp^oar^otā^o*, *ōyp^oar^otā^o*, Likr. *ōyp^oar^otā^o*, VK. *ōyp^oar^otā^o*, Vart. *ōyp^oar^otā^o* (152b), CASTRÉN *jugocem*. Valószínűleg a példák kis számával magyarázható, hogy egyetlen Likr. példában sem találunk e csoportban *γo*-t, csak szóvégi helyzetben. További ide tartozó példánkban a *γo* (~ *γ*)-nak megfelelő *x*-t ẽ (4 esetben), o (2 esetben) vagy y előzi meg.

A *kə^ol^o* ‘beжит’ (123), *кxл^oл^oу^o* ‘мы. . бежали’ (129) ige Trj. megfelelőit a *γ* típusba kellene sorolnunk: *ō^ol^oar^o* ‘laufen’, *ō^ol^oar^o*, *ō^ol^oar^o*, *ō^ol^oar^o* (294a); a Jg. alakok a tőhangzó szerint váltakoznak: *ō^ol^oar^o*, *ō^ol^oar^o*, *ō^ol^oar^o* (483).

Valamennyi eddig felsorolt, vagy csak szám szerint érintett *-x* ~ *γo* (~ *γ*) típusú példánál a vizsgált mássalhangzót a, ẽ, ø vagy y előzte meg, y csak ez utóbbi esetben. Van további 6 példánk, melyben ez utóbbi hangkapcsolat szerepel; ezeknek érdekessége az, hogy PAASONEN mindegyik esetben *-w*-t, KARJALAINEN *γ*-t jegyzett fel, *γo*-t egyszer sem, pl. *ny^oal^o* (36, 146) ~ Jg. *pū^ool^o* ‘Dorf’ (1923), Trj. *pū^oal^o*, Mj. *pū^oal^o*, Likr. *pū^oal^o*, VK. *pū^oal^o*, Vart. *pū^oal^o* (675a); sőt itt még Jug. jelzetű adat is található *pū^oal^o* alakban. (A Jg. *-uw*, *-uw* ~ Trj. *-uy*, *-uy* megfelelőisról vö. STEINITZ i. m. 129).

TYERJOSKIN szóvégi *-x* betűinek kb. 20 esetben *γ* típusú hang felel meg, de a *γo* típusúak száma is eléri a 15-öt. Csak egy esetben előzi meg *u* a szóvégi hangot, ekkor — éppen úgy, mint szóközépen — PAASONEN *-w*-t, KARJALAINEN *γ*-t jegyzett fel: *iox* (65, 66 stb.) ~ Jg. *ūw^o* ‘Baum, Brennholz’ (366), Trj., Mj., Likr., Vart. *iu^ox^o*, VK. *iu^ox^o* (143b). A példáknak kb. háromnegyed részében a *γo* típus három nyelvjárásra (Trj., Mj., Likr.), egynegyed részében csak a Trj., és a Mj. nyelvjárásra terjed ki, de mindhárom nyelvjárásban van *γo* ~ *γ*, ill. *γo* ~ *γ*-váltakozás is.

Mivel a feltételezett *ko*, *k^o*, *no*, *γo* fonéma az esetek nagy részében kimutathatóan variánsa a *k*, *k^o*, *n*, *γ* hangnak, vagy a ragozás folyamán váltakozik vele, s mivel bizonyos mértékig függ is az előző magánhangzótól (Jg. *-uw* ~

Trj., Mj., Likr. -*uy*), ezért — a KT.-nek TYERJOSKIN könyvében is adatott szókincese alapján e labializált és a megfelelő labializálatlan hangok kölcsönös viszonya olyannak látszik, mint pl. a $\chi \sim \gamma$ -é. A γ o variáns voltát igazolja tkp. még STEINITZ érvelése is a γ o-nél, bár érvei a KT. anyagának ismeretében nem mindig helytállóak, hiszen a γ : γ o előfordulási helyzeteit az előző hang és a szótaghatár függvényeként igyekszik — sikertelenül — megállapítani.

„Nach *o* erscheint in intervokalischer Stellung Trj. Jug. γ , z. B. Trj. Jug. *oyət* 'Landenge'²⁹⁵ [²⁹⁵ Ebenso Trj. Jug. *koγaλ-*, 'laufen', *tšoyət* 'Schnee', Trj. *loyas* 'Freund' u. a., vgl. Karj. 96 f.]; im Silbenschluss aber, wo der Einfluß des Vokals auf den folgenden Konsonanten unmittelbarer ist, wird * γ (gewöhnlich) labialisiert: Trj. γ o, Jug. *w*, z. B. Trj. *soγo*, Jug. *sow*, 'Stör'²⁹⁶ [²⁹⁶ Ebenso Karj. 96—7 Trj. *loγo* 'steiles Ufer', *tsoγo-* 'pfeifen', *loyo* 'Schleife', aber 150 *oy* 'Kopf'; Jug. *low*, *tšow-*, *low*, *ow*. Die Labialisierung ist in Trj., z. Teil wohl auch fakultativ, . . .] — Dieselbe Verteilung finden wir gewöhnlich in Trj. nach *š*, z. B. intervokalisch *nšγas*, 'Zobel'²⁹⁷ [²⁹⁷ Ebenso Trj. *jōyət-* 'kommen', *tōγaλ* 'Feder', *šoyət-* 'schleifen' (Karj. 109 f.)], aber im Silbenschluss *nšγo* 'Ast' . . ." (GostjVok. 119). STEINITZ Trj. átírását csak az OL. adataira alapozhatta, KARJALAINEN szótárát még korrektúrázaskor sem ismerte (i. m. Vorwort, 2. jegyz.). STEINITZ átírási rendszere az OL. adatait híven tükrözi. Még az a kifogás sem emelhető csoportosítása ellen, hogy a Trj. *tšoyo-* 'pfeifen'-féle igető esetén a γ o csak akkor szótagzáró, ha a következő suffixum mássalhangzóval kezdődik, t. i. ez a kettősség a 296. jegyzetben említett fakultatív labializációk közé sorolható („*loyo* ~ *loyi*”). A rendszeres helyessége iránt viszont kétséget ébreszt az a körülmény, hogy a KT. átírása nem mindig azonos az OL.-ével. Az átírás helyességét, hitelességét viszont nem lehet azon az alapon eldönteni, hogy az OL.-t KARJALAINEN maga rendezte sajtó alá, a szótár pedig posthumus mű, tehát a szedés pontosságáért nem KARJALAINEN, hanem TOIVONEN felel. Mivel a Trj. nyelvjáráson kívül — mint láttuk — a Mj. sőt többnyire még a Likr. nyelvjárásban is megtalálható a γ féle hangok labializációja, ezért a kérdéses szavakban e nyelvjárások adatait kell egybevetnünk ahhoz, hogy az OL. γ -s vagy a KT. γ o-s feljegyzése javára dönthessünk. Az egybevetés eredményeként az említett 4 *š*-t követő intervokális γ -t tartalmazó szó közül csak egy (Trj. *jōyət* 'kommen') marad a STEINITZ feltételezte rendszert támogató példa; két esetben STEINITZ javaslata szerint γ o-t kellene írni (Trj. *nšγ'as* 'Zobel' OL. 110 ~ Trj., Mj. *nšuyas* KT. 607a; Trj. *tšγ'ā4* 'Feder' OL. 111 ~ Trj. *tšuy'ā4*, Mj. *tšuyā4* KT. 984b); a 4. példa feljegyzési módja pedig fakultatív: *ššγ'ā3 ššuyγ-* 'schleifen' (KT. 1058b). Ezek szerint a 4 példából három nem a STEINITZ feltételezte intervokális *-oyə-* ~ szótagzáró *-oyo* megoszlást igazolja, hanem a 298. jegyzetben felsorolt kivételek számát növeli. Pontos átírásban viszont a Trj. *oyχ* 'Kopf' *ū'əm*, továbbá a megfelelő Mj. és Likr. adatok (21a) nem kivételek a STEINITZ alkotta szótagzáró *-oyo* sorozatból, hanem éppen zárt szótagban γ o-t, intervokális helyzetben γ -t tartalmaznak: Mj. *oyχ* ~ *ū'əm*, Likr. *oyχ* ~ *ūγəm* (uo.) Könnyű viszont a most megvizsgált anyagból olyan példát is idézni, ahol a zárt szótagban van γ és a ragozás folyamán intervokáliskussá vált helyzetben a γ o: Trj. *nšγ* 'Elentier', de *nšuyət*, *nšuyam* (603a).

STEINITZ e γ olyan szópart talált az OL.-ben, amely a γ : γ o fonémapárt igazolni látszott: *sšγo* 'engmaschig': *sšγ* 'Fell' (i. m. 119); hiszen az OL.-ben ezek írásmódja: Trj. *sšuyχ*, vö. még C., V., Vj. 'dicht, engmaschig (Netz)' (206) ill. Trj. *sšγ* vö. még DN., V., Vj., Ni., Kaz., O. 'Fell, Haut' (110). A szótár

azonban egyik adatot sem igazolja. Trj. *sŕyo* adat a KT.-ben nincs, csak Mj. *sŕuχ* 'dichtmaschig' s ennek C., V., Vj., VK., Vart megfelelője (826b). Ha felteesszük, hogy itt a Mj. jelzés egy, a hibajegyzékben nem helyesbített adat, Trj. helyett, akkor a STEINITZ által *sŕyo*-nak átírható szó igazolható. A *sŕy* 'Fell' adat létezésének azonban a szótári adatok ellene mondanak, mert a DN., Fil., Szogom., C., Kr., V., Vj., VK., Vart., Likr., Ni., Kaz., O. adatok mellett Mj. *sŕuχ* 'Fell; Schale der Ahlkirschbeere', Trj. *sŕuχ* (*sŕuχa'm*, *sŕuχa'm*) 'Fell' (832a) azaz határozottan *yo*-s alak található, s az összetételekben és frazeológiában is többnyire ez szerepel: Trj. *nŕp'i'ksŕuχ* 'Papierstreifen' (832b), *p'kŕe'm sŕuχ* 'Epidermis (?)' (833a), *ŕkŕsŕuχ*, abl. *ŕkŕsŕuχi*, — de van *ŕkŕsŕuχ* is — 'Kopfhaut mit den Haaren' (832b). A szótár adatait is figyelembe véve a 'Fell': 'engmaschig' szópár semmiképpen sem igazolhatja a *γ*: *yo* fonémapár létezését, legfőljebb azt, hogy van egy *sŕyo*: *sŕyo* (~*sŕy*) alakú homoním szópár.

Közelebbi vizsgálatot — lehetőleg újabb helyszíni gyűjtést — igényelne a *k*, *k̄*, *ŕ*, *γ* és *ko*, *k̄o*, *ŕo*, *yo* viszonyának megállapítása. A KT. anyaga alapján e hangok fakultatív variánsoknak látszanak. E nézet mellett felhozható az az érv is, hogy TYERJOSKIN valószínűleg olyan Szurg. nyelvjárásban írta könyvét, amely változatként ismeri az említett hangok labializált változatát. Ezt nemcsak a fent idézett (266 kk.) néhány *B* ~ *x* váltakozású példa, hanem a konsonantizmus egésze alapján állíthatjuk. T. i.

1. A szókezdő *n'*-lrel kapcsolatosan láttuk, hogy a tankönyv VK. nyelvjárású nem lehet.

2. A *π* a tankönyvben szóközépen és szóvégen is előfordul, a VK. és Vart. nyelvjárásban viszont ebben a helyzetben mindig *u* található (kivéve szóvégen *m* után, *-mp* végződésre ugyanis több adatunk is van e két nyelvjárásból), ezen megfigyelés alapján sem a VK., sem a Vart. nyelvjárás nem jöhet szóba a tankönyv nyelvjárásaként.

3. A szóközépi és szóvégi *B* miatt sem lehet a könyv VK., vagy Vart. nyelvjárású, mert ezekben a *B* csak szókezdő helyzetben fordul elő, egyébként *x* jelentkezik, a kettősség érthetetlen lenne szóközépen és szóvégen.

4. Jg. nyelvjárású sem lehet TYERJOSKIN munkája, mert a Jg. *w*-nek — szóközépen és szóvégen is, hol *B*, hol *x* felel meg, hasonló módon a Jg. *χ* ~ *γ*-nak TYERJOSKINNÁL *B* vagy *x* az írásmódja.

Bizonyos eltérések még a palatalizációk körül voltak tapasztalhatók, de egyrészt a példák kis száma, másrészt az egy-egy példánál esetleg lehetséges sajtóhiba miatt sem lehet a Trj. nyelvjárást is kizárni s a Likr. *ŕāŕ'īāγ3*, Mj. *ŕāŕ'īā'3* 'stehen' (1120a) szókezdő palatalizálatlansága alapján vagy az amúgy sem lefordított *нѣтхѣ* (146) palatalizálatlansága és a Jg. *nāŕŕye* 'leise' (1433), Trj. *nāŕtrē*, Mj. *nāŕŕ3* 'langsam' (640a) alapján a tankönyv nyelvét a nagyon kevésbé dokumentált Likr. nyelvjárással azonosítani. Természetesen azzal is kell számolnunk, hogy TYERJOSKIN a hat, ill. a Pym vidékivel együtt hat eddig számontartott nyelvjárás mellett egy nyolcadikat vagy a jóformán ismeretlen Pymit vette alapul, vagy — de ez kevésbé valószínű — kompilált. Szükséges itt megjegyeznünk, hogy a VK. és a Vart. nyelvjárás csak földrajzi szempontból tartozik a Szurg. körzetbe; a fent elmondottak (ld. itt 1.—3.) és a vokalizmus alapján egyaránt közelebb állnak a V.—Vj. nyelvjárásokhoz, mint a Szurg. terület többi nyelvjárásához.

Elsősorban KARJALAINEN átírásának rendkívüli bonyolultsága miatt, feltétlenül ajánlatos a hangjelölés egyszerűsítése. Lényegileg, némi módosítás-

sal, STEINITZ mássalhangzójeleit lehet — véleményünk szerint — elfogadni; hiszen annak közlése, hogy az explozívák pl. a Trj.-ban heheztesek, hogy a szóvégek elzöngétlenednek, vagy, hogy egy hang előbb vagy hátrább is képezhető stb., egy-egy nyelvjárás monografikus leírásában szükséges, de az esetek legnagyobb részében felesleges ennek állandó jelölése. Megtartandónak gondolom azonban a *k—k̄* kettősség jelölését hiszen TYERJOSKIN írásmódja szerint *k-t* és *k̄-t* is nemcsak idegen szavakban követhet, ill. előzhet meg a. A *χ, γ, η* stb. mellett felesleges a *χ, γ, η* írása, mert elvben a magánhangzók elárulják, hogy milyen hangrendű a szó. Minthogy azonban KARJALAINEN bonyolult hangjelölésében — ahogy erre STEINITZ is utalt (i. m. 4—5) —, nem igen lát-szik meg egy magánhangzón, hogy palatális-e vagy veláris, így a KT.-ben feltétlenül hasznos, ha van a szóban olyan mássalhangzó, melynek alapján közvetlenül látható a szó palataltitása vagy velaritása. A *ko, k̄o, ηo, γo* jelölés lényegesen rövidebb, mint a KT.-beli jelek, s ha ezek gyaníthatólag nem is fonémák, a kiejtés módját mégis közelebből megadhatjuk, ezért követendőnek gondolom STEINITZ eljárását. Különben is az lenne célszerű, hogy mellékjelek alkalmazásával ne alkossunk új fonémát (NyK. L, 225).

Magánhangzók

A magánhangzók nyelvjárásközi megfeleléseit a Szurg. nyelvjárásokban eddig még nem tisztázták. A kérdés, egyrészt KARJALAINEN rendkívül bonyolult jelölésmódja, másrészt a mellékjeleknek KARJALAINENNél és PAASONENNél egymással meg nem egyező használata miatt, elég nehéz. Továbbá a magánhangzók egybevetésekor nagy gondot kell fordítanunk arra, hogy egymásnak megfelelő alakokat hasonlítsunk össze. A Szurg. nyelvjárásokban — az ige- és a főnévragozásban is — 2, sőt 3 váltakozási fok található, esetenként gondosan kell tehát mérlegelni, átírásban eltérő-e két magánhangzó, vagy váltakozás fog-e fenn.

Az amúgy is igen tarka jelrendszerben az áttekinthetőség kedvéért már eleve némi egyszerűsítést vezethetünk be; elhagyjuk a teljes hangoknál a hosszúság jelölését, tehát pl. *a-t* írunk az *e g y b e v e t é s k o r*, ha a pontos feljegyzésben *ā, à, a'* vagy *a* található. Ezzel az egyszerűsítéssel az áttekinthetőség csak nyer, a pontosság viszont nem veszít, hiszen a magánhangzók hosszúságának feltételeit STEINITZ jól leírta és rendszerezte (i. m. 11—2). TYERJOSKIN V. ábécéskönyvének és KARJALAINEN feljegyzéseinek egybevetése is arra az eredményre vezetett (NyK. LIX, 252—62), hogy a hosszúsági fok nem befolyásolja a hangszínt, s a Szurg. mássalhangzóknál is hasonlóak az eredmények.

Valamennyi magánhangzót legtöbbször a Jg. és a Trj. adattal tudjuk egybe vetni, minthogy azonban az ábécéskönyvnek nincs pontos nyelvjárási lokalizációja valamennyi nyelvjárásra egyforma figyelmet kell fordítanunk — noha eddigi eredményeink szerint a tankönyv nem lehet VK., Vart. és Jg. Az egybevetések megbízhatóságának megítélésére minden magánhangzónál megadjuk a TYERJOSKIN szövegéből a finn szerzők adataival egybevetett magánhangzók számát; ez alig több a Jg. ill. Trj. nyelvjárásból vele egybevethető hangjelek számánál. Megadjuk továbbá a valamennyi szurguti nyelvjárási megfeleléssel egybevetett adatok számát is; ez a szám viszont többnyire kisebb az egy-egy nyelvjárásból vizsgált adatok számánál, hiszen az 5, 4 és 3

nyelvjárásból feljegyzett adatok között felváltva találhatók különböző nyelvjárásbeliek.

Felesleges a szókezdő, szóközépi és szóvégi magánhangzójelölést külön-külön vizsgálni, mert ebben a tekintetben nincs lényeges különbség. Megjegyzendő, hogy a Trj. szókezdő magánhangzót KARJALAINEN minden esetben hehezetesnek jegyezte fel: *ˆa*, *ˆä* stb. (vö. KT. XXIX).

Második szótagban, vagy hátrább *a*, *e*, *и*, *ы*, *э*, *я* és *ə* fordult elő, ezek közül az *e* kivételével mindegyiknek szóvégi előfordulására is van példa. A többi magánhangzó nem első szótagban csak összetett szóban, ill. az összetétel második tagjának első szótagjában szerepelhet. Az egybevetést az egyszerűbbekkel kezdjük, majd fokról fokra haladva tekintjük át a problematikusabb magánhangzójelek egybevetését.

ə

TYERJOSKIN ə ~ PAASONEN, KARJALAINEN *a*, *ä*.

Az *ə* jelet 200-nál is jóval több esetben van módunkban PAASONEN és KARJALAINEN átírásával egybevetni. Magashangú szavakban mindkét szerzőnél mindig *a*, mélyhangúakban KARJALAINENNél *ä*, PAASONENNél *ä* és *a* is található. PAASONEN a veláris szavak *ä*, *a* hangjainak az írásában semmiféle elvet nem követ: ha a többi szótagban *a*, *ä*, *o*, *o*, *u* vagy *o* áll, akkor *a* és *ä* egyaránt előfordulhat, sőt egy szón belül együtt is előfordulhat *a* és *ä*, pl. *täräγ-lotäγä* 'zittern' (2612). A megelőző mássalhangzók sem befolyásolják az írásmódot; kivéve az alig artikulált réshangot, melyet KARJALAINEN sorföldrötti *γ*-val jelöl; PAASONEN ugyanis ilyenkor a réshangot nem mindig jelöli, s *a* (*ä*) helyett *ä*, *a* jelet használ: *ɸ o ɸ ə p* (37, 38 stb.) ~ Jg. *nä.r* 'Zedernuss' (1309), *л'а: əрт* (140) ~ Jg. *lädrt* (2401); néha ilyen helyzetben is előfordul *ä*: *тахимтəх 'оборвалась'* (136) ~ Jg. *tədmətəm* 'plötzlich reissen' (2359).

A TYERJOSKINNál csak *a*-t tartalmazó, egytagú, ill. *a*—*a* magánhangzójú kéttagú szavak mind magas hangrendűek.

Nem első szótagban, ha az *a* után *l* (*l*, *ɹ* stb.), *n*, *η* vagy *r* következik, PAASONEN és KARJALAINEN olykor egyik nyelvjárásban sem írja az *a*-t, a következő mássalhangzónak viszont szonáns változatát jelölik, pl. *иттəн* (48, 104 stb.) ~ Jg. *ittŋ* 'am Abend' (214), Trj. *üññ*, VK. *itəñ*, Vart. *üññ*, Likr. *iññ*, Mj. *itññ* (104a).

Há TYERJOSKINNál szóvégi helyzetben van *a*, a megfelelő jelölés PAASONENNél *a*, KARJALAINENNél *a*, mely mondatban, a hangrendtől függően, *-ə* vagy *-ä* is lehet.

Az *a* említett átírási megfelelései alól legfeljebb egy kivételt lehet említeni: *наркəс юх* (95) ~ Jg. *närkas-juw* 'ein Musikinstrument' (1330) esetében a Trj. szóban nem redukált, hanem teljes hang található: *nərk'is.ux* (594a). Jelentéktelen eltérés egy Likr. szóban van még: *öγər* 'hoch' (25a).

ä

(52 adat, 6 nyelvjárásból 18, 5-ből 8)

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
<i>ä</i>	<i>ä</i>	<i>ä</i>	<i>ä</i> (<i>äo</i> , (<i>v</i> , <i>œ</i> , <i>œ</i> , <i>ə</i>))	<i>ä</i> , <i>ö</i> (<i>ö</i>)	<i>e</i> , <i>ö</i> (<i>ö</i> , <i>e</i> , <i>ə</i>) ¹²

¹² Zárójelbe a ritkán, két zárójelbe az egy- vagy kétszer előforduló adatokat tesszük, a felsorolás a gyakorisági sorrendet követi.

STEINITZ a megfelelő Jg.-Trj. hangra az *ä* jelölést alkalmazza. CASTRÉN-nál *a, e, é*, FSzurg. *a, e, o* ASzurg. *a* található.

E megfelelés alól jóformán nincs említésre méltó kivétel, legfeljebb az, hogy a Jg. *iaγl̄i* 'kalt; Kälte' egy összetételben *iaγl̄i* alakú (262), továbbá a Mj. *iaüx* 'Barsch' (134a) szóban nem *ä* a tőhangzó.

Érdekesek a VK. nem redukált hangú megfelelések. Megjegyzendő, hogy az egybevetett szavak V. *e, ö* és ritkán *a* tövű szavaknak felelnek meg.

y és ю

(y 53, ю 12 előfordulással, 6 nyelvjárásból 9, ill. 2)

E két betű ugyanazt a magánhangzót jelöli, a ю azonos hangszínű az y-val *i*-elötéttel, tehát a ю-t TYERJOSKIN *ÿ*-nak is írhatta volna. ю csak szókezdeten fordul elő elvben magánhangzó után is (erre azonban nincs adatunk), továbbá jésíthető mássalhangzó után, vagyis a Szurg. osztjákban *l, n* és *t* után. Az y, ю hangértéke következetesen *u*:

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>

STEINITZ jelölése *u*, CASTRÉNÉ *u, ü*. Az *u* váltakozhat *ö*-vel, vö. Jg. *kūmp* 'Welle' (565), Trj., Mj. *kūm'p'*, Likr., Vart., VK. *kōm'p'* (306a). Más magánhangzó, jelentkezik egyes nyelvjárásokban a többi nyelvjárás többeli *u*-ja helyett: Vart. *uñtāw* 'Gefäss' (232b) és VK. *kāñta*, Vart. *kāñtā* 'klettern' (296b).

Szóvégen csak egytagú szóban fordul elő *u*: тю (108, 120 stb.) ~ Jg. *kū* 'jener, der' (953), Trj. *tū* (896b).

ö

(10 adat, 6 nyelvjárásból 6)

Nyolcszor *κ*, kétszer *β* után fordul elő.

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
<i>ö (öi)</i>	<i>ö</i>	<i>ö</i>	<i>ö</i>	<i>ö</i> ¹³	<i>ó (ö)</i>

STEINITZ rendszerében ez a Szurg. *ö* hangnak felel meg. (CASTRÉNNál többnyire *o* található az idetartozó szavakban, de előfordul *ö, söt a* és *ä* is.)

A Jg. *öi* STEINITZ megfigyelése szerint az *ö* variánsa *k*- és *s* között (i. m. 32), egyetlen idesorolható példánk is ilyen: köча (60) ~ Jg. *kōissam* 'abbrechen' (805).

A *β*-t követő *ö* esetén a VK., Vart. és Trj. magánhangzóképviselet a fenti. A többi nyelvjárásban, úgy látszik, módosult a hangszín, s itt nyilván a vokálist követően kifejlődött *γo* hatása okozza az eltérést. A Jg.-ban veláriszá vált: *wəw* 'Kraft, Stärke', *wəlk̄η* 'stark' (2968), a jelenség lehetséges magyarázatát adja STEINITZ (i. m. 74 l. 171. jegyz.). A BÖB (60, 118 stb.), BÖKKƏH (139, 140 stb.) átírása KARJALAINENNél két Szurg. nyelvjárásban mutat a várhatótól eltérő vokálist: Mj. *uōyx*, *uō'k̄ηη*, Likr. *uōyx*, *uō'k̄ηη*, *uō'k̄ηη*, *uō'k̄ηη* 'Kraft' (211b) 'stark' (212a).

¹³ Egy példa kétféleképpen van feljegyezve: Vart. *kōl, kōl* 'Wort' (462a).

ÿ

(32 adat, 6 nyelvjárából 11)

Az ÿ megfelelői a két szótárban nemcsak a STEINITZ által ő-nak írt redukált hang változatait mutatják (melyek egy részét már ö alatt is láttuk), hanem ennél még többet is:

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
ǫ̇, ǫ̈, əo (ǫ̇i)	ǫ̇, ǫ̈, ə, ə̇	ǫ̇, ǫ̈, ə, ə̇	ǫ̇, ǫ̈ (ə)	ǫ̇, ǫ̈ (ə)	ǫ̇, ǫ̈ (ə)

Az ÿ nemcsak ɣo, w előtti „archifonéma”-ként fordul elő ə átírással: cǫ̇ǫ̈ǫ̇kə (translat. 146) ~ Jg. sə̇ǫ̈ǫ̇ [‘zajos’] (2160), Trj. sə̇ǫ̈ǫ̇, Likr. sə̇ǫ̈ǫ̇ ‘laut’ (818b); így vagy ez az adat, vagy a kérdés igényel további vizsgálatot. Mint már fentebb említettük — a Jg. ǫ̇i jelet STEINITZ fakultatív változatnak tartja k és s között. ТУЕРЈОСКИН ebben a helyzetben ennek megfelelően — mint láttuk — ő-t és mint most láthatjuk ǫ̈-t is írt: kǫ̇cə (53, 98 stb.) ~ Jg. kǫ̇issə, kǫ̇ssə ‘Reifen’ (804), Trj. kǫ̇ssz (436b). A tankönyv nyelvjárásának és esetleg eszközfonetikai felvételeknek ismerete nélkül, e kettősségre csak a figyelmet hívhatjuk fel, magyarázatot egyelőre nem adhatunk rá.

A kérdőnévmás és származékainak feljegyzésmódja utal az ejtési ingadozásokra: мѵв(ə) vő. 266, Trj. мауз/ə, мǫ̇ǫ̇ (496a); — мѵким (104) ~ Trj. мауки m̄, мǫ̇ ki m̄ ‘wieviel’ (496a); — мѵват (101, 121 stb.) ~ Trj. мауγα̇ t̄, ма̇ǫ̇γα̇ t̄ ‘warum’ (496a).

Egy másik ejtési ingadozásra utal нѵн (84, 139 stb.) ~ Jg. нǫ̈η ‘du’ (1380), Trj. нǫ̈η (195b), ill. н̄ηη (110a).

ы

(29 első, 15 második szótagbeli előfordulás, ez utóbbiaknak fele szóvégi helyzetű; első szótagi előfordulásra 6 nyelvjárából 6 példa van)

A finn kutatóknál ennek a betűnek más az első és nem első szótagbeli megfelelője (~ STEINITZ-nél i, CASTRÉNNál i, i̇, e):

	Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
1. szótagban	o	i̇	i̇ (i̇)	i̇	i̇	i̇ (v)
2. szótagban	i̇, i̇	i̇	i̇	i̇	i̇	i̇ (i̇)

Palatális szóban ы csak jésíthető mássalhangzó után, de i hangértékkel fordul elő: тынə̇ə̇т (plur. 126) ~ Jg. t̄inə̇η ‘teuer’ (2548), Trj. t̄inə̇η, Mj. t̄inə̇η, Likr. VK. t̄inə̇η (1003b); — нык (140) ~ Jg. n̄ik ‘ans Ufer’ (1357), Trj. n̄ik (569a); — de ныр (116) ~ Jg. n̄ür ‘Zaunstange’ (1397), Trj. n̄i r̄ (590b).

Második, ill. harmadik szótagban: кил’тыи ‘похвалила’ (100) ~ Trj. ki’ t̄i’ t̄i’ z̄ ‘rühmen, loben’ (466b); — китə̇нты (73) ~ Trj. ki t̄n̄nt̄i ‘beide’ (455a); — тетты (106) ~ Jg. t̄ett̄i ‘hier’ (938); eltérés egy van: кельккə (106) ~ Trj. k̄l̄k̄k̄z (398a). ‘offen’.

И

(50 első és kb. ugyanennyi nem első szótagbeli adat, ezek nagyobbik fele szóvégen, 6 nyelvjárásból 9)

Az и szókezdő helyzetben nem jelöl *ji*-kapcsolatot, vö. йимәһ (106, 108 stb.) ~ Jg. *йимәһ* 'heilig' (294), Trj. *йи-мәһ* (170b); nem is jésíti mindig az előtte álló hangot, pl. нин (128, 129) ~ Trj. *ни-н* 'ihr (dual.)' (OL. 211); — л'ин (61, 65 stb.) ~ Trj. *ли-н* 'sie (dual.)' (OL. 211), Jg. *лин* (1390); — л'итахә (56) ~ Jg. *ли-әтә* 'essen' (2498), Trj. *ли-тә*ʼз, Mj. *ли-тә*ʼз, Likr. *ли-тә*ʼз, Vart. *ли-ли* VK *ли-ли* (1099a) stb.

Kérdés azonban, honnan tudja az olvasó, palatalizálja-e az и az előtte álló palatalizálható mássalhangzót, s hogyan kell a тиминт (83, 104 stb.) szót olvasni; vajon a Trj. *ти-мин* 'ilyen]' (870b) vagy a Trj. *ти-мин* 'sellainen (107a), Jg. *тиминт* 'solcher' (955) megfelelőjének-e. Ebben az esetben a szövegösszefüggés sem dönti el a kérdést.

A nem palatalizáló hatású и hang értéke első szótagban

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
<i>і</i>	<i>i</i>	<i>i, і</i>	<i>i</i>	<i>i (і)</i>	<i>i</i>

STEINITZNél *i*, CASTRÉNNál *i, і, ü*.

Eltérő hangértékkel: Likr. *mül*ʼ, Vart., VK. *mül*ʼ 'Mütze' (520a), Jg. *külәтә* 'aufstehen' (771), Mj. *kü-тә*ʼз, Likr. *kü-тә*ʼз, Vart. *kül-тә*ʼ, VK. *kü-тә*ʼ, de Trj. *кү-тә*ʼз (465b).

A palatalizáló hatású и a ти (49, 88 stb.) ~ Jg. *кү* 'dieser' (955), Trj. *тү* 'jener' (895a) kivételével, veláris hangértékű: ниньттыхә (106) ~ Jg. *ни-н-кәт* '(aus)ruhen' (1480), Trj. *ни-н-тә*ʼз, Mj. *ни-н-тә*ʼз, Likr. *ни-н-тә*ʼз, Vart. *ни-н-тә*ʼ, VK. *ни-н-тә*ʼ (625b).

Két esetben áll a második szótagbeli и jésíthető mássalhangzó után. Az egyiket, amely palatalizált hangot követ — úgy látszik — palatalizálja, de ugyancsak nem *i* hangértékkel, hanem redukált hangként, a másikat nem, s hangértéke *i*: қантыкынт 'испугался' (116) ~ Jg. *қан-кы-кы-нтә* 'erschreckt werden' (611), Trj. *қан-кы-кы-нтә*ʼз (322b); — ill. тал'ил'тахә (123) ~ Jg. *тә-л-л-әтә* 'ziehen' (2448), Trj. *тә-ли-тә*ʼз (1038b).

A második, sőt 3. szótagbeli и hangértéke egybevetve KARJALAINEN feljegyzéseivel, más a palatális és a veláris szavakban:

	Jg.	Trj.	VK.	Vart.	Likr.	Mj.
š-и:	<i>і (i)</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i, і</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
в-и:	<i>і</i>	<i>і</i>	<i>і, і, і</i>	<i>і, і</i>	<i>і</i>	<i>і</i>

KARJALAINEN a szóvégen gyakran az elzöngétlenedést is jelölte.

Harmadik szótagban redukált hang is lehet az и megfelelője: қорасип (100, 108 stb.) ~ Jg. *қор-ас-п* 'ähnlich' (515), Trj. *қор-ас-п* (337b). Egyébként csak a VK. nyelvjárásban található két kisebb eltérés: *уоқ-ә-і* 'Fuchs' (212b), ill. *пүк-ә* 'Puppe' (665b).

3

(9 adat első, 5 második szótagban, 6 nyelvjárásból 4, ill. 1)

Az ə csak л, л', н, c és т után fordul elő (az c nyilván osztjÉ. hatásra állhat ə előtt, ugyanez a kérdés a V. átírással kapcsolatban is felmerült, vö. NyK. LXI, 261).

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
e	ɛ	e, (ɛ)	ɛ, e, ä	ä, ɔ̇, ɔ̈	ö, ä

Az s- utáni előfordulásban más a hangértéke: сәй (58) ~ Jg. səi' 'Sandbank' (2161), Trj. sɛ̇', Mj. səi' (818a).

A többi nem jésíthető mássalhangzó után e található.

Úgy látszik, nem első szótagban is ə kerül a jésíthető mássalhangzók mögé: юстрэм 'прем я' (65) ~ Jg. *jüstəm-wàγ'* 'Gehalt' (374), Trj. *ju'stəm*, Mj. *ju'stə'm*, Likr. *jüstə'm*, VK. *ju'st̃m'* (191b).

Szóvégen csak egy ə található нэ (58, 99 stb.) ~ Jg. nè 'Frau' (1343), Trj. nɛ̇', Mj. nɛ' (576b, a többi Szurg. nyelvjárásban i-vel).

e

(28 adat első, 5 második szótagban, 6 nyelvjárásból 14)

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
e (ǣ (ǣ))	ɛ (ǣ, ə)	ɛ (ɛ, e (ǣ))	e (ɛ (ǣ, ǣ))	ǣ (ǣ, ä, ǣ)	ö (ö, ä, ü)

Nem jésíthető mássalhangzó után csaknem mindig Jg. e, Trj. ɛ, Mj. ɛ; Likr. e, Vart. ǣ, VK. ö található, más helyzetben eléggé tarka a nyelvjárásközí megfelelések sora.

Második szótagban a TYERJOSKINNÁL feljegyzett e betűknek KARJALAI-NENNÉL i, PAASONENNÁL e a megfelelője: кире (141, 142) ~ Trj. *kiri'p'*, VK. *kiri'w'*, Vart. *kiri'w'*, de Likr. *kire'p'* 'Boot' (428b). A kettősségre példa: сопек (90) ~ Jg. *sàpèk* 'Stiefel' (2231), Trj. *sāp'ik̃* (864b). Van azonban egyformán átírt szó is: неврем (62, 95 stb.) ~ Jg. *névrèm* 'Kind' (1451), Trj. *nevyr̃ə'm'* (601b). A ехл'еҗ (113) esetében talán sajtóhiba az e ə helyett, a pontos átírás ugyanis a Jg. *ǣyʎəŋ* 'kühl' (262), mert az e-nek a jésíthető hangot jésítenie kellene (vö. вәнек 141) ~ Jg. *wənik* 'Besen' (2995), Trj. *uviñik'* (230a).

o

(48 adat, 6 nyelvjárásból 17)

A megfelelések csak a Likr., bizonyos fokig még a Mj. nyelvjárásban nem egységesek:

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
â (a, o, ǣ, ä)	â (o)	ǣ (a, ä)	ǣ, a, ǣ (ǣ, ä)	a	a

STEINITZ szerint â, CASTRÉNNÁL â, a, (o, ô), ASZURG. a.

A Jg. eltérések az *a*-tól palatalizált szókezdnet után (*ῥὸνῆ* 'Schnee' 973-*ῥὸνῆμ* 'stehen' 971), ill. jövevénytelen szóban (*ποστὰ* 'Post' 1880, *ῥὸπατῆμ* 'arbeiten' 2022, Trj. *ῥὸπῆ* 'ἄτῆτῆ' 3 808b), vagy szó kezdetén (*ἀλ* 'nicht' 1558) fordulnak elő. Komolyabb eltérés egy esetben észlelhető: *σοβῆτ* (plur. 117) ~ Jg. *sàw* 'Blattwurm', (2134), Trj. *sāwχ*, Mj. *sāwχ*, Likr. *sāwχ* stb., Vart. *sōwχ*, VK. *soχ* (823b).

e

(95 adat, 6 nyelvjárásból 23)

Az adatoknak kb. fele teljes, fele redukált hangra utal (a V. megfelelőkben szintén):

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.
<i>o, o (a (a, ā))</i>	<i>ō, o (ā, ā (a, a))</i>	<i>ō, o (o, ö, ā, g)</i>	<i>ō, o (ō, o, œ (ā, œ, ā, ā, ō, a, ā, ō))</i>
	Vart.		VK.
	<i>o, ō, œ (ā, ā, v, a, o, ω)</i>		<i>o, ō (a, v)</i>

Szó végén egyszer fordul elő: *κθ* (85, 95 stb.) ~ Jg. *κθ* 'Mann' (548), Trj. *κθ* Mj. *κθ* (279a, a többi Szurg. nyelvjárásban *u*-val).

a

(Palatális szó első szótagjában 76, 6 nyelvjárásból 23, második szótagjában 16 adat; veláris szó első szótagjában 47, 6 nyelvjárásból 15, második szótagjában 7 adat).

A Szurg. nyelvjárásokban, mint ismeretes, van magánhangzóilleszkedés. Az infinitívust azonban TYERJOSKIN -*ta(xə)* végződésének írja, s már ez is mutatja, hogy *a*-t palatális és veláris szóban egyaránt használ. A palatális szóban levő *a* csaknem mindenütt a STEINITZ jelölte *ā*-nak, egyes esetekben *ā*-nak felel meg (CASTRÉNNÁL *ā, a*).

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
<i>ā ((a, ā))</i>	<i>ā (ā)</i>	<i>ā</i>	<i>ā (ā)</i>	<i>ā</i>	<i>ā ((ā))</i>

A Jg. eltérés, esetleg sajtóhibás alak lehet: Jg. *wāt* 'Schneeschuhiemen' (2965). A Trj. *ῥῶτῆτῆ* (61a) ~ *Αητῆτῆ* (102) *A*-ja, úgy látszik redukált hang.

Redukált hang a *ῥῶτῆτῆ* (144) folyónévben van még, vö. Jg. *ῥῶτῆτῆ* 'Irtyš (2369), Trj. *ῥῶτῆτῆ*, Mj. *ῥῶτῆτῆ* Likr. *ῥῶτῆτῆ* (1063b).

A veláris elsőszótagbeli *a* megfelelői tarkább képet nyújtanak: teljes és redukált hangok egyaránt lehetnek:

Jg.	Trj.	Mj.	Likr.
<i>a, a, ā</i>	<i>ā, ā, a</i>	<i>ā, a, ā</i>	<i>ā, ā, (a, ā, œ, œ),</i>
	Vart.		VK.
	<i>v, ā (a, o, a, ā, œ)</i>		<i>v, (o, a).</i>

TYERJOSKIN második szótagban feljegyzett 23 *a* betűjének, valamint 12 szóvégi *a*-jának hangértéke:

	Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
š-a	á (ǎ)	ǎ (ǎ)	á	á	á	ǎ
s-a	a (ǎ)	a (ǎ)	a	æ	a	—

A jövevénytiszta szavakban azonban a második szótag a-jának más a hangértéke, vö. сахар (141) ~ Jg. *sáʒr* 'Zucker' (2106), Trj. *sáʒr* (839a); — лекархә (translat. 151) ~ Trj. *lǎkǎr* 'Arzt' (1115a).

A szóvégi a helyén redukált hang van: пәтра (146) ~ Jg. *pǎstǎ* 'scharf' (1689), Trj. *pǎstǎ*, Jg. *pǎstǎ*, Mj., Likr., Vart. *pǎstǎ*, VK. *pe'stǎ* (744b). Az АННА (31, 36 stb.) ~ Trj. *ǎnnǎ* (54a) tulajdonnév esetleg nem ugyanazt az alakot tükrözi.

ë

(29 adat, 6 nyelvjárásból 9)

A ë nemcsak az ɵ-nál látott tarkaságot mutatja, hanem még az a veláris használatánál tapasztalt sokféleséget is. Az ingadozást jellemzi, hogy több szót ë-vel, vagy я-val is leírt ТУЕРЈОСКИН: тѣрѣс (142) ~ тѣрѣс (149) '[tenger]', ǎх (67, 68, 146 stb. ~ ях (146) '[nép]', нѣвѣм (84, 139, vö. нѣвѣма 84, még нѣвѣмǎл' 128) ~ нѣвѣм (124, 132 stb.) '[mondta]'.
 Jg. Trj. Mj. Likr. Vart. VK.
 ǎ, o, ǎ, a ǎ, o, ǎ, ǎ ǎ, o, ǎ, ǎ, ǎ ǎ, o, ǎ, a, (ǎ, ǎ) ǎ, o, a ǎ, o, a

я

(Veláris szóban: 14 első szótagbeli, 6 nyelvjárásból 1; 5 második szótagbeli adat; palatális szóban: 15 első szótagbeli és 2 második szótagbeli példa).

A я nemcsak a й + a kapcsolatot jelöli, hanem й + ɵ-t is.

A я hangértéke veláris, ill. palatális szó első szótagjában:

	Jg.	Trj.	Mj.	Likr.	Vart.	VK.
(s)	a, ǎ, ǎ	ǎ	ǎ	ǎ	o, v	ò, v
(š)	á	ǎ (ǎ)	á	á	á	ǎ

A я nemcsak ë-vel váltakozva fordul elő (vö. fent ë-nél). Az ejtési és átírási bizonytalanságra vö. няңил' (birt. 3. sz. személyraggal 73) ~ ньәңи (70, ill. 3. sz. birt. személyraggal loc. РЪӘҢИЛ'НӘ, 70) ~ Jg. *ňǎňǎ* 'jüngere Schwester' (1465), Trj. *ňǎňǎ*, Mj. *ňǎňǎ* (613b).

A második szótagban feljegyzett я-t 5 veláris és két palatális szóban vehetjük egybe:

	Jg.	Trj.	VK.	Vart.	Likr.	Mj.
š-я	á	ǎ	—	—	ǎ, á	ǎ
s-я	ǎ, a	a, ǎ	a	a	ǎ, ǎ, ǎ	a

Hangértéke j + vokális az өрхтхә 'нашла' (68, 131) esetében, ill. jésítés + magánhangzó, pl. a -тя infinitivusi jelben. A я anyagunkban т és н után fordul elő.

A e, ë, ю, я, sõt и írásával kapcsolatos több problémára fent rámutattunk. Ezeket a nehézségeket úgy lehetne elkerülni, ha e betűket elhagyva a szókezdeten йе-, йө-, йю-, ya- állana (a йи- eddig is szerepelt). Szóközépi helyzetben — amikor a jésítés jelölése is szükséges — -ье-, -ьө-, -ью-, -ья-, -ьи- kapcsolatokat lehetne alkalmazni helyettük (ezzel az э betű fölöslegessé is válna). Másik egyszerűsítési mód pedig az lenne, ha a e, ë, ю, я betűket a Szurg. ábécében meg akarják tartani, hogy szóközépen eléjük és az и elé jésíthető, de nem jésítendő mássalhangzók után ъ kerülne: -ье, -ьë, -ью, -ья, -ьи.

A jelenlegi írásmód szerint azokban a paradigmákban, melyekben váltakozó magánhangzó után van и, az írásképp az összetartozást nem szemlélteti pl. a 'habeo' esetében: тайл'эм 'имею' (57), төйл'эм иа. (102), төйл'эт 'имеют' 111) stb. és төял' 'у него есть' (79, 97 stb.). вö. оть: отевьэ 'огород: на нашем огороде' (118) луй: луйем 'напёрсток' (134).

*

A magánhangzók átírására vonatkozó eredményeinket táblázatosan foglalhatjuk össze. Az egyszerűség és áttekinthetőség kedvéért csak a több példával igazolható megfeleléseket tüntetjük fel ebben az összefoglalásban, a csak egy-egy példával igazolhatókat csak abban az esetben vesszük fel, ha a többi nyelvjárásban tapasztaltak alapján feltehetően csak a példaanyag kis terjedelme miatt nem fordulnak többször elő. A sok különböző, de csak egyszer-kétszer feljegyzett átírásra stb. utal. A ë, ю, я megfelelőinél a и előtétet, ill. az előtte álló mássalhangzó jésítettségét nem jelöltük, az egész sor viszont azért került zárójelbe, mert a megfelelő átírási módok az ө, у, а sorában is megtalálhatók. Az и és ы sorában szögletes zárójelbe a veláris, ill. palatális szavakban jésíthető mássalhangzó utáni átírás szerepel.

TYERJOSKIN	Jg.	Tri.	Mi.	Likr.	Vart.	VK.	
а	{ <i>э</i>	<i>а, а, а̃</i>	<i>ǎ, á, ǎ</i>	<i>ǎ, ǎ, á</i>	<i>ǎ, ǎ stb.</i>	<i>а stb.</i>	} <i>а stb.</i>
	{ <i>ë</i>	<i>á</i>	<i>ǎ</i>	<i>á</i>	<i>á</i>	<i>á</i>	
ä	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ, ä, stb.</i>	<i>ǎ, ä</i>		<i>e, ö stb.</i>
е	<i>e, ǎ</i>	<i>ǎ, ǎ</i>	<i>e, e, ǎ</i>	<i>e, ǎ stb.</i>	<i>ǎ stb.</i>		<i>ö stb.</i>
ë	<i>(ǎ, о, á, а)</i>	<i>ǎ, о, ǎ, á</i>	<i>ǎ, ǎ, ǎ stb.</i>	<i>ǎ stb.</i>	<i>ǎ, а, о</i>		<i>а, ǎ, о)</i>
и	<i>и, ы [о, и]</i>	<i>и [и, и]</i>	<i>и, и [и, и]</i>	<i>и, и [и, и]</i>	<i>и, и [и, и]</i>		<i>и, и [и, и]</i>
о	<i>á, а, ǎ, о</i>	<i>á, о</i>	<i>ǎ, а, á</i>	<i>ǎ, ǎ, а stb.</i>	<i>а</i>		<i>а</i>
ө	<i>ǎ, о stb.</i>	<i>ǎ, о stb.</i>	<i>ǎ, о stb.</i>	<i>ǎ, о stb.</i>	<i>о, ǎ stb.</i>		<i>о, ǎ</i>
ö	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>		<i>ǎ ǎ</i>
у	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>		<i>и</i>
ү	<i>ǎ, ы, ө, о</i>	<i>ǎ, ǎ, ө, ä</i>	<i>ǎ, ǎ, ө, ä</i>	<i>ǎ, ǎ, ө</i>	<i>ǎ, ǎ, ө</i>		<i>ǎ, ǎ, ө</i>
ы	<i>о [и, ы]</i>	<i>и [и, и]</i>	<i>и [и, и]</i>	<i>и [и, и]</i>	<i>и [и, и]</i>		<i>и [и, и]</i>
э	<i>e</i>	<i>ǎ</i>	<i>e</i>	<i>e, e, á</i>	<i>á, ǎ</i>		<i>á, ǎ</i>
ю	<i>(и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>и</i>		<i>и)</i>
я	{ <i>э</i>	<i>(ǎ, а, á</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>ǎ</i>	<i>о, в</i>	} <i>о, в)</i>
	{ <i>ë</i>	<i>(á</i>	<i>ǎ</i>	<i>á</i>	<i>á</i>	<i>á</i>	
э	<i>ө, ä</i>	<i>ө, ä</i>	<i>ө, ä</i>	<i>ө, ä</i>	<i>ө, ä</i>		<i>ө, ä</i>

Ha TYERJOSKIN jelölismódjával akarnók a Szurg. magánhangzóknak a STEINITZ megállapította rendszerét (i. m. 32) vázolni, akkor egy-egy betűjelet több helyre kellene beírunk:

o, a (я, ё)			a (я)
ө, (ë)			e, э
y (ю)	ы [и]	ы [и]	и [ы]
ө (ë)	a, o (я)	ÿ, ö	ä (e) e, ÿ

Két szembetűnő eltérés van TYERJOSKINNAЛ az eddigi hangjelölésektől

1. A palatális és veláris hangoknak közös jelük van az a, я betű, sőt bizonyos fokig még az ы és и esetében.

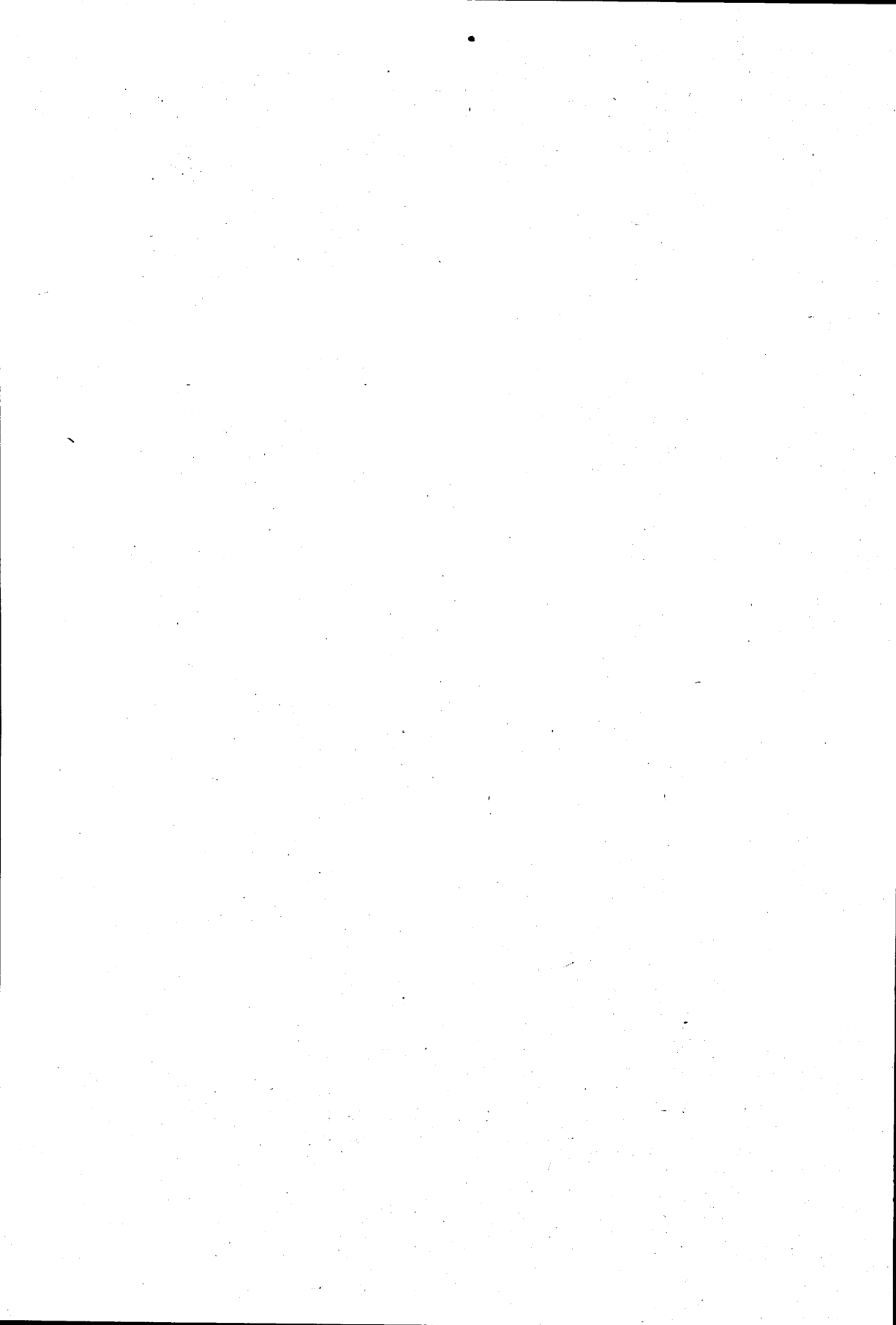
2. A teljes és a redukált hangok közti különbség az ө, o, a, я, ё és e betűk esetében elmosódik; csak az y, ю, ы, и, э jelöl mindig teljes, az ä, э, ÿ, ö mindig redukált hangot.¹⁴

Több probléma maradt eldöntetlenül; elsősorban az, hogy a magánhangzóilleszkedés megszűnésének a folyamatát és a teljes és redukált hang minőségi különbsége megszüntét kell-e TYERJOSKINNAЛ a finn kutatók feljegyzésénél fél évszázaddal későbbi írásmódjában látnunk, vagy pedig egy az eddigi feljegyzettektől meglehetősen eltérő helyi nyelvjárás hangtani sajátosságait.

A sok megoldatlan kérdés miatt a magánhangzók átírásának egyszerűsítése ma még nem látszik célszerűnek. Az időtartamok jelölésének elhagyásán kívül legföljebb olyan egyszerűsítésre lehet gondolni, hogy a különböző nyelvjárásbeli ä, ä, ä jelölések helyett nem célszerűbb-e csak egyet megtartani, vagy pl. a Trj. ä helyett e-t használni. Ennél nagyobb változtatás esetén esetleg téves alakokat állítunk elő.

VÉRTES EDIT

¹⁴ Talán harmadik eltérésként kellene itt megemlítenünk, hogy TYERJOSKIN Szurg. magánhangzójelölése alapján még a jésített mássáhangzók olvasata is bizonytalanná válik. A mássáhangzócsoporthoz többnyire mindegyik tagon jelöli a palatalizációt: pl. az összehasonlításnál кинья, ма киньяхэм (139) мин киньяхэмэн (132), vagy куньяхтэл'ув 'провидим' (106), ezzel szemben ентюв 'напились' (105) esetében azt, hogy az -нт- betűcsoporthoz -nt-nek kell olvasni, csak а ма... еньльэм 'я... пью' (121) alak alapján tudjuk megállapítani.

Adalékok rokonságneveink történetéhez

Az indoeurópai és finnugor rokonsági elnevezések, illetve az azokon alapuló rokonsági rendszer alapvető különbségét kutatóink abban látják, hogy az előbbiben inkább az összefoglalásra, utóbbiban az egyénítésre való törekvés, ösztön jut kifejezésre. Amíg az indoeurópai nyelvek kollektív elnevezéseket használnak pl. a férfi- és nőtestvér jelölésére (*frater ~ soror; Bruder ~ Schwester*) és csupán körülírással tudnak annak az *ego*-nál idősebb vagy fiatalabb voltára utalni (*senior v. junior frater v. soror, älterer v. jüngerer Bruder, ältere v. jüngere Schwester*), addig a finnugor nyelvek rokonsági terminusai egy a finnugor nyelvcsaládra jellemző *egyénítő* felfogásmód tükröződéséppen korkülönbségek kifejezésére is képesek. Külön szavuk van az idősebb és fiatalabb fiú- és leánytestvér megnevezésére *bátya ~ öcs; néne ~ hug; votj.* (MUNK.) *nuñ, nuña, nuñaj* 'bátya', *vin* 'öcs'; md. (AHLQV.) *E. batäi* 'älterer Bruder, Vaterbruder'; (WIED.) *E. batška* 'jüngerer Bruder; jüngerer Bruder der Frau. L. erről a kérdésről: BUDENZ: NyK. I, 310; OSTHOFF, Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen (Heidelberg, 1900), idézi PETZ G.: NyK. XXXII, 221—23; BEKE: Nyr. LXXIV, 219—20, 344; U. HARVA, Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems und die Verwandtschaftsverhältnisse bei den Finnougriern: FUF. XXVI, 98 kk.; legújabbán W. STEINITZ, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere: I. OK. X, 321 kk.

Hogy ez a korkülönbséget feltüntetető osztályozás, amely az egész finnugor rokonsági terminológián végigvonul valamilyen ősibb kezdetlegesebb szemléletet tükröz-e, amely inkább meg tudja fogni egy egységesnek látszó fogalom konkrét árnyalatait, mint magát az általános absztrakt fogalmat, vagy pedig egy sokkal bonyolultabb, differenciáltabb, bizonyos absztrahálásra képes gondolkodásmód eredménye-e, ahogy STEINITZ gondolja (i. m. 332), azt pillanatnyilag nem tudnám eldönteni.

Amit STEINITZ felfogásának támogatásául említhetnék az az, hogy ebben a látszólag kezdetleges *egyénítő* osztályozási rendszerben az *ego* rokonsági kapcsolatainak olyan bonyolult sokfélesége és néha árnyalatokba menő finomsága tükröződik (l. erre KARJALAINEN: FUF. XIII, 207—95), ami már feltétlenül bizonyos absztrahálásra való képességet tételez fel, még ha ez a képesség nem is jutott el a logikai fogalomalkotás későbbi formájához. Pl. az osztj. *jaj* jelentései: nemzetségbeli férfirokonom, aki egy generációval idősebb nálam, de mellette nem egyenesági rokonom, mint pl. az osztj. *asi* 'apám', hanem oldalági. Ilyenformán a *jaj* elnevezés alkalmassá vált egy egész rokonsági csoport jelölésére, amelybe beletartozott: az *ego* bátyja, apjának öccse, nagybátyjának fiai, mostohaapja, távolabbi nemzetségbeli és nála egy foko-

zattal idősebb férfirokonai (I. STEINITZ, i. m. 323). Így vált a *faj* egyénítő elnevezésből → csoportnévvé, egy korkülönbségen alapuló oldalági rokonságot meghatározó elnevezésből a rokonok egy körülhatárolt csoportjának közös nevévé.

STEINITZ felfogása bennünket is közelebb vitt a magyar rokonsági terminológia néhány vitatott eredetű tagjának megfejtéséhez. Ezek: a nálam idősebb férfi és nőtestvér elnevezésére szolgáló *bátya* és *néne* szavaink. Az ún. o s z t á l y o z ó rokonsági rendszer ezen két tagja körül ugyanis nagyon sok meg a tisztázni való.

Bátya

I. Abból, hogy a finnugor rokonsági elnevezések legjellemzőbb saját-ságául éppen a korkülönbségre utalást jelöltük meg, természetsszerűleg adód-nék az az elgondolás, hogy a *bátya* szó — mint rokonsági neveink zöme — nyelvünk finnugor alaprétegéhez tartoznék. A helyzet pedig korántsem áll így, mint ahogy kutatóinknak e kérdésben elfoglalt és ma is bizonytalan álláspontja mutatja.

A *bátya* szó eredetét a legkülönbözőbb nyelvekben keresték nyelvészeink:

A s z a n s z k r i t *bhrāta*-ból magyarázza KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR (I. erre SCHMIDT J. utalását: Nyr. L, 36); a szkr. *bāndhu* 'Verwandter, Angehöriger' szóból pedig MUNKÁCSI (ÁKE. 153).

Ezek az egyeztetések hangtani szempontból elfogadhatatlanok (I. EtSz. I, 314; VASMER, RussEtymWb. I, 62).

Hasonlóképpen elvethető hangtani meggondolásokból a t ö r ö k b ő l való származtatás lehetősége is, amelynek főképpen VÁMBÉRY ÁRMIN volt a hirdetője (NyK. VIII, 129, MagyEred. 331, 412, 668).

A török eredet ellen foglal állást az EtSz. (i. h.), BÁRCZI (SzófSz.) és MOÓR is (MNY. L, 74; ALH. II, 437—9).

A *bátya* szó finnugor eredeztetése BUDENZ nevéhez fűződik, aki egyezteti azt az osztj. *pada*, *paġa* 'feleség bátyja'; md. *batü*, mdE. *pa'ta* 'bátya, nagybátya'; 'néne, nagynéne'; votj. *bece* 'Bruder'; zürj. *bat* 'atya' szavakkal (NyK. VI, 445). A fgr. eredetre hajlik: HALÁSZ: Nyr. XII, 100; ÁSBÓTH, SzSz. 16; BEKE; Nyr. LXXIV, 219, 344 és KNEZSA is, abból a meggondolásból ki-indulva, hogy a magyar szónak megfelelő alakok más fgr. nyelvekben is megtalálhatók, és „rokonságot jelentő szó fgr. eredete különben is valószínűbb”. (SzlJöv. I/2, 795.)

Azt hiszem a kérdés illetén eldöntése kissé leegyszerűsítene rokonság-neveink kutatását, hiszen ha vitatott eredetű rokonságneveinkhez finnugor megfelelőket keresnénk, zömükhöz bizonyára találánk is. Ám tudjuk, hogy rokonságneveink között szép számmal vannak szláv (*déd*, *unoka*, *mostoha*, *mítka*, (?) *bátya*, *bácsi*,¹ *nyoszolyólány*, *koma*: MOÓR: MNY. L, 74), német (*sógor*, *sógornő*), sőt kaukázusi (?) *öcs*, *hug*) eredetűek is.²

A BUDENZ-től felsorolt rokonnnyelvi megfelelők azonban általában idegen eredetűeknek bizonyultak. Az osztj. *pada* és votj. *bece* török, a zürj. *bat* 'Vater' orosz eredetű (I. WICHM.—UOT., Wortsch. 10a). Orosz eredetűnek kell tartá-

¹ MOÓR a *bátya*, *bácsi* szót megkérdőjelezi.

² L. ezekről MUNKÁCSI, ÁKE. 495, 356; legújabban MOÓR E.: ALH. IX, 175.

nunk a md. (BUDENZ: NyK. V, 220) *ba'ä* 'bátya, nagybátya'; PAASONEN (MordwChrest. 106) *pa'a*, (Anredeform) *pa'aj* E., *pa'ë*, (Anredeform) *pa'ej* M. 'ältere Schwester' (E.); 'älterer Bruder' (M.) elnevezést.

Éppen BUDENZ etimológiájának bizonytalansága miatt sem SZINNYEI Nyelvhasználtása, sem ZSIRAI, Fgr. rokonságunk c. műve, sem BÁRCZI, A magyar szókinés eredete, nem veszi fel a finnugor eredetű rokonságnevek közé. ZSIRAINAK az 1952-ben megjelent egyetemi tankönyvében („A finnugorság ismertetése”) ugyan szerepel a *bátya* is meg a *néne* is a fgr. rokonságnevek között, de mindkettő megkérdőjelezve (i. m. 9).

A szó finnugor eredete elleni állásfoglalás indokoltnak látszik (vö. EtSz. I, 314).

A *bátya* szó gyermeknyelvi eredetének is vannak szószólói nyelvtudósaink között. A CZUCZOR—FOGARASI szótár az *atya* ikerítéssel előállított alakváltozatának tartja; I, 457—8 („mintegy atyához hasonló, nálunk öregebb vérrokon”). E nézet felé hajlik PAPP ISTVÁN is (szóbeli közlés), sőt KNIEZSA is, amikor azt mondja: „De talán gyermeknyelvi szó, közelebbi vizsgálatot igényel” (i. h.).

Ez a felfogás feltehetően azon eléggé elterjedt szemléleten alapul, mely szerint a rokonsági elnevezések jó része gyermek-, ill. dajkanyelvi eredetű (l. erről KARJALAINEN: FUF. XIII, 282; SCHMIDT és KOPPERS, Der Mensch aller Zeiten 141; vö. STEINITZ, i. m. 334). Igaz, hogy vannak ilyen hangfestő, gyermeknyelvi eredetű szavak is minden nép rokonsági elnevezéseiben (pl. *papa*, *mama*, *ata*), de ahogy STEINITZ is mondja, elhibázott az osztályozó rokonsági terminológiát „ingadozó jelentésű alkalmi gyermekszókra” visszavezetni (i. m. 334).

Szándékosan hagytam utoljára a *bátya* szó szláv eredetére vonatkozó nézeteket, mert véleményem szerint e felfogás képviselői jártak a helyes nyomon, még ha a szó közvetlen átadójának a kérdésében nem is értünk mindenben egyet velük.

A magyar *bátya* szónak a bulgár *bašta* 'pater' szóval való egyeztetését (l. MIKLOSICH, Lex. Paleoslav. 8) nemcsak genetikai vagy jelentéstani szempontból tartom elfogadhatatlannak, mint BUDENZ (NyK. I, 310; II, 469), SZARVAS (Nyr. XI, 115), HALÁSZ (Nyr. XII, 100), legutóbb pedig egész határozottan KNIEZSA (i. m.), hanem hangtani szempontból is.

A magyar *bátya* éppúgy, mint a bolgár *bašta* egy ósszláv **batja* v. **bate* alakra mutat (vö. KNIEZSA, i. h., BERNEKER, EtWb. I, 45—6, VASMER, i. m. 62). Ezen ósszláv alakot hívebben őrző szláv nyelvből vehette át a magyar a *bátya* szót.

Most már csak az a kérdés, hogy melyik lehetett az a nyelv, hol és mikor történt az átvétel, mi volt, azaz mi lehetett a szláv jövevényszó eredeti jelene és milyen alakban került át a magyarba?

Nézzük meg először az átadó nyelv kérdését. Tudjuk, hogy nyelvünk szláv jövevényszavai között találunk orosz, bolgár, szerb-horvát, szlovák és cseh eredetűeket. A legtöbbnél azonban meg sem tudjuk állapítani az átadó nyelvet (l. erről KNIEZSA: NyK. XLIX, 350). Így legfeljebb a valószínűség határán mozoghatunk ilyenirányú kísérleteinkben.

A hangalaki rokonság alapján azonban — úgy vélem — leginkább a következő adatok jöhetnek számításba.

a) orosz. (MIKL.) *batja*, *batško*; (BERN.) *бáтя* 'Vater', *бáтька* 'Priester'; (VASM.) *бáтя*, *бáтько* (< orosz **batja* 'Vater').

b) s z e r b - h o r v. (BERN., VASM.) *băca* 'Kosewort für den Bruder'; (KNEIENZA) *băca* 'Bruder'.

c) ó c s e h (BERN., VASM., KNEIENZA) *băta* 'Bruder, Verwandter, Genosse'; m o r v a (BERN., VASM.) *bata* 'Oheim'.

A szláv nyelvi alakok ósszláv alapalakjával kikövetkeztetett **batja*, **bate* formákban a *brat(r)ъ* 'Bruder' becealakját látni (l. BERNEKER, i. h. és némi kételkedéssel KNEIENZA, i. h.), úgy hiszem felesleges. A hangalaki hasonlóság még nem elegendő ahhoz, hogy két különböző eredetű szláv szó, az ósszláv **bate* 'Vater' (VASM. 62) és a **bratrъ* 'Bruder' (VASM. 118) szó megfelelőit mindenképpen egy etimológiai sorba kényszerítsük. VASMER utalásából is úgy látszik, hogy nem fogadja el BERNEKER egyeztetését.³

A szerb-horvát *baca* alakot KNEIENZA érvei alapján ki kell iktatnunk vizsgálódásaink sorából (KNEIENZA, i. m.).

Hátramarad a cseh és az orosz átvétel lehetősége. Mindkét nyelv idézett szavai KNEIENZA szerint (i. h.) a X. sz. folyamán fejlődtek egy ósszláv **bate*-ből.

Az ócseh *băta* 'Bruder, Verwandter, Genosse' szóra azonban, amelyre BERNEKER „alt” megjelölést használ csak a XIV. sz.-ból van adatunk (l. KNEIENZA, i. h.), tehát későbbi, mint az első magyar előfordulás (1271; Possessiones *Bathiamезey*, NySz.).⁴

Így tehát, ha a jelentéstani eltérésnek nem tulajdonítunk olyan nagy, az egyeztetést szinte kizáró szerepet, mint ahogy kutatóink egy jelentékeny részete tette, — gondolhatnánk az óoroszból való eredeztetés lehetőségére is, mint annak idején BUDENZ (NyK. I, 310, II, 469) és SZARVAS G. (Nyr. XI, 115).

Sajnos a honfoglalás előtti és honfoglaláskori szláv—magyar érintkezésekről és ezek nyelvi emlékeiről nagyon keveset tudunk, pedig feltehetően erre az időre, a IX—X. sz.-ra tehető a magyarságnak azon órosz nyelvet beszélő szláv néppel való érintkezése, amelyről a szláv nyelvek legrégebbi forrásai a Cirill és Metód-Legenda (A magyar honfoglalás kútfői 352—3; 53—4; GYÖRFFY Gy., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 89, 90), valamint a Nesztor Krónika (A honfoglalás kútfői 362; GYÖRFFY, i. m. 87, stb.) is utalnak. Ez volt az a korszak, amikor őseink kaukázusi lakóhelyüket elhagyva a dél-orosz sztyeppén Kazária szomszédságában Levédiában éltek és mint a kazár birodalom fennhatósága alatt álló nép részt vettek a kazárok hódító hadjárataiban is, amelyek a szomszédos szláv területek meghódítására irányultak. (L. erről: A magyarság őstörténete, szerk. LIGETI, 89 kk; SZABÓ I., Magyar történelem. Egy. jegyzet, Debrecen 1952, 30 kk. stb.). Így kerülhettek kapcsolatba a Kiev környéki szlávokkal, akiktől portyázó hadjárataik során számos terményadó fizetésére kötelezett rabszolgát ejtettek. Valamivel később pedig a honfoglalás idején a „magyar hegyeken” (l. Nesztor Krónika: GYÖRFFY i. m. 88) átkelve a szintén ószláv nyelvi vonásokat mutató [és átadó nyelvként számba jöhető] morvaszlávokkal is érintkezhettek (l. SZABÓ I., i. m. 84; GYÖRFFY, i. h.).

Ígaz, hogy a szláv törzsek, akikkel őseink érintkezésbe kerültek akkor már különféle nyelvjárási színezettel beszéltek az ószláv nyelvet, de ezek között

³ „Er [ti. BERNEKER] hält **bate*, **bata* für Koseformen zu *brat(r)ъ* 'Bruder'. Abzulehnen ist jedenfalls a u c h (én ritkítottam. — KM.) Soboljevskij's Versuch. . . . es als iranische Entlehnung anzusehen.” (i. h.)

⁴ HALÁSZ szerint a cseh-tőbe minden valószínűség szerint a magyarból került (Nyr. XII, 100). E felfogás ellen VASMER (RussEtymWb. 62).

a nyelvjárások között akkoriban még kisebb volt az eltérés,⁵ mint a későbbi századokban, amikor az aránylag egységes óegyházi szláv nyelvből kialakultak a különnyelvi vonásokkal erősebben átítatott egyházi szláv nyelvek.

Акár a délorosz sztyeppek szláv (óorosz) lakóit, akár a Kisalföld vagy a Vág völgyének morvaszláv (cseh?) lakóit tekintjük átadóknak, az átvett *bátya* szó alapalakjául egy ósszláv **batę* szolgált. Ebből fejlődhetett a X. sz.-ban az óorosz [vagy cseh-morva] forma, amely hangalakilag, de jelentésánál is megfelelhet a mi vitatott eredetű rokonságnevünknek. Meg kell jegyeznem, hogy feltehetően hasonló óorosz nyelvet vagy nyelvjárást beszélő, de északibb szláv törzstől vehette át a zürjén és a mordvin is a *bat*, ill. *batjü* szavakat, a fgr. nyelvekben található párhuzamos átvételek egyikeként (ezekről l. részletesebben alább).

A magyar talán a IX—X. században (a honfoglalás előtt, vagy a honfoglalás idején), a zürjén és mordvin valamivel később a X—XI., esetleg még későbbi századokban vehette át a kérdéses szót. (Utóbbira l. LITKIN: SUSA. XLII/4, 4 kk.; ZSIRAI, FgrRok. 212, 260).⁶ Természetesen ezek a kérdések még gondosabb kutatásokat igényelnek, mielőtt teljesen megnyugtató módon lezárulnak.

2. Hogyan felelhet meg az óorosz *batja* 'Vater' [e jelentésben SZREZNYEVSKIJ⁷ szerint már 1160-ban előfordul], és 'Priester', morva 'Oheim' jelentésű szó a magyar 'frater maior natu' (älterer Bruder); 'patruus' (Onkel); 'verbum alloquendi' (Anredewort) (NySz., EtSz.) jelentésű *bátya* 'szónak, és mi lehetett a szó elsődleges jelentése.⁸

Mielőtt e kérdésben döntenénk, meg kell néznünk az óorosz alakra visszavezethető és a magyarral korábban egyeztetett rokon nyelvi adatokat is.

Mit mondanak a zürjén adatok? Forrásainkban az alábbi alakokban s jelentésekben szerepel:

(SAVV.) *batij* 'отец', *batijaj!* 'батьюшка!' (rég. 'apa'; ma: 'apuka; tisztelendő, főtisztelendő; öregem'), *batijmam* = *ajmam* 'родители', (ROG.) *batij* 'отец', *batijinej!* 'батьюшка!'

(ŠACH.) *batъ, aj* 'отец'; *ыжыд aj, ыжыд batъ* 'дъед' (I. P.); чож (anya fivére) (FSz.) — 'дед по матери'.

(WICHM.—UOT.) V. Sz. Pecs. L. Le, U. PY. *bat* 'Vater' (< or.), V. *mamjs* — *batjs* 'die (eig. seine) Eltern'; V. Le. *batuško* 'Vater' (< or.).⁹

⁵ A Nesztor krónika írja (A magyar honfoglalás kútfői 349): „Egy szláv nyelvet alkottak ugyanis a Duna mentén lakó szlávok, akiket a magyarok leigáztak és Moravia, és a csehek és a lengyelek és a poljánok, akiket ma oroszoknak hívnak” (l. GYÖRFFY, i. m. 88).

⁶ A szó esetleg a magyar nyelv azon ősi szláv (óorosz) jövevényszó rétegbe tarthat, mint a *lengyel* (< óorosz **lędzanъ*: SzJöv. 313); a *szégye* 'erős husángokból való halfogó rekeszték' (< óorosz **sędъa*: SzJöv. 494); a *tanya* (< óorosz **tonja*: SzJöv. 518); *Dunaj* (< óorosz **Dunaj*).

⁷ SZREZNYEVSKIJ, Материалы для словаря древнерусского языка I, 46.

⁸ Az első ('frater') jelentésre példa: MA: Jobatyam, Attyanak az atyának *báttya*; a másakra: BécsiK. 64. „Mezt Elter megualla nèki, hog o *batta* volna” [az EtSz. szerint nyilván íráshiba *batta* helyett]. A megtisztelő megszólításra: TelK. 185 „O te peter *bata* emléközzel meg en rolam.” Az első 1271-ből való helynévi adat *Possessiones Bathiam eze y* a 'frater' és 'patruus' jelentést egyaránt megengedi. E név egyike a XIII. sz.-ban igen általános összetett földrajzi neveknek, amelyeknek első tagja személy-, rokonság-, tisztségnév stb. (l. BÁRCZI, Szókincs 160).

⁹ Mindkettőt KALIMA is orosz jövevényszónak tartja. (SUST. XXIX, 40); a *batuško* régi vocativusi alak (uo.).

Az utóbbi alak azonban nemcsak 'Vater' jelentésben él, hanem kedveskedő, megtisztelő megszólításként is. Pl. WICHM. (SyrjVd. 69) V. *leđz, batuško, kodi a tšid* 'Lass [mich] los, lieber Vater, wer bist du' [szól a vándor a medvéhez, amikor az őt ivás közben derékon ragadja].

Sem a G. Sz. LITKIN, Zyrj. Kraj., sem V. LITKIN Drevnyepermszkij jazik című munkájában nincsen adat a *bat'* szóra. A nyelvemlékek 'oteu' jelentésben az *aj* szót használják (Drevn. 122). Ennek LITKIN szerint elsődleges jelentése: 'hím, férfiember' volt, később kapta az 'apa, férj, após (férj apja, feleség apja)' jelentést (uo.). Én ehhez hozzátenném: az óoroszról átkerült *batja* (< ósszláv **batę*) szó hatására, amely talán a nép nyelvében mint bizalmas, kedveskedő, becéző vagy megtisztelő megszólítás megvolt — bár lehet, hogy csak némely nyelvjárásban. — E felfogásomnak azonban ellentmond KALIMA megállapítása, amely szerint a zürjén nyelv egyetlen orosz jövevényszava sem datálható az ópermi korszakra. Mind a zürjén, mind pedig a votják — egymástól függetlenül — vett át jövevényszavakat (SUST. XXIX, 179).

Vajon a votják nyelv tanúvallomása is ellene szól a *bat'* szó ópermi kori átvételének?

A BUDENZTŐL (NyK. VI, 445) idevont *bece* 'Bruder' a magyar *bátya* szóval való látszólagos jelentéstanai azonossága ellenére sem tartozik ide, hanem csuvas jövevényszó (l. WICHMANN: SUST. XXI, 44).

Ellenben esetleg idevonnam a MUNKÁCSITÓL feljegyzett *bačko* (Kaz.) 'atyuska' (a papnak címe a megszólításban) szót (VotjSzót. 606; VNpk. 89).

A *bačko* alak (MUNKÁCSI orosz átvételnek tartja, i. h.) alapszava a *bač* (-*ko* < -*k* deminutív képző + -*o* vokativus; utóbbiról l. UOTILA, KonsPerm. 270) talán *t' > tš* (~ *tš*) szekundér hangváltozással állhatott elő egy óorosz **batja* alakból. E változással számos expresszív kifejezésben találkozunk — szóeleji és szóvégi helyzetben egyaránt — főképpen az ufai nyelvjárásban. Vö. zürj. FV. *tu'ru* 'Vogel', votj. Sz. *tu'ru*, M. *tu'i*, U. *tšur' u* 'Vögelchen' (in schmeichelnder Rede od. beim Locken) (< or. *мятя*) (UOTILA, KonsPerm. 20, 122).

De gondolhatnánk egy ósszláv **batja*¹⁰ alak óorosz nyelvjárási változataként jelentkező **bača* átvételére is. Ennek megfelelőjét ma is megtaláljuk a voronyezsi nyelvjárásban, a (DALJ) *бáтка, бáчка* 'тятя; тятенька' alakban.

Azt hogy a két rokon nyelvbe egy időben [az ópermi korban] került-e be az ósszláv **batę*-nak megfelelő óor. **batja* és az ósszláv **batja*-nak megfelelő óorosz **bača* alak, azt nem tudom eldönteni.

A mordvinban véghangzós alakokkal találkozunk:

(REGULY) M. *batä* 'bátya, nagybátya' (az atyának öccse); *batka* 'ip, atyós' (a vőlegénynek) (l. BUDENZ: NyK. V, 220), (WLED.) E. *batška* 'jüngerer Bruder'; 'jüngerer Bruder der Frau'; 'Neffe'; (PAASONEN, MordwChrest. 106) *paša*, (Anredeform) *pašaj*. E. *pate*, (Anredeform) *patej* M. 'ältere Schwester' (E); 'älterer Bruder' (M); *pašakaj* E. dem. (Anredeform).

A *b-* kezdetű orosz jövevényszavaknak *p-*vel való helyettesítése igen gyakori a moksa mordvinban, annál is inkább, mert a md. *p* ejtésben igen közel állt az orosz *b*-hez (zöngétlen mediának ejtik; vö. PAAS., i. m. 3.). Ezért jelölik talán REGULY, WICHMANN, AHLQVIST is *b*-vel. A zöngés hangok feltehetően

¹⁰ Erre az ósszláv alakra megy vissza a szerb-horvát *báča*, bulg. *bašta*, fehér orosz *báča* (vö. KNEZSA, i. m. 795).

bizonyos fonetikai helyzetben előállt variánsként vagy idegen (orosz) hatásra váltak a mordvin nyelv fonémaállományának tagjaivá.

BUBRICН 1949-ben megjelent szótáraiban (Эрзянско-русский és Мокшанско-русский словарь-ban) *b* kezdettel jelöli a *bátya* mordvin megfelelőit:

md. M. *бáтъка* 'тестъ' ['após, a feleség apja']; md.E. *бачка* уст. [= elav.]; *батюшка* (священник) ['pap, lelkész'].

A moksa mordvin alak összsláv **batę* > óor. **batja* átvételére, az erzä alak összsláv **batja* > óor. **bača*-ra utal. Az átvétel korára vonatkozóan csak találgatásokra vagyunk utalva. Már a Nesztor-féle őskronika és más XII. sz.-ról szóló feljegyzések is megemlítik a mordvin—orosz kapcsolatokat. De lehet az átvétel későbbi is.

A rokon nyelvekben tehát 'apa, apuska' (zürj.); 'a pap címe a megszólításban' (votj.); 'bátya, nagybátya, unokaöcs, idősebb rokon megszólítása' stb. (md.) volt a jövevényszó jelentése.

De nyelvemlékek híján egyetlen rokon nyelvből sem tudunk a feltehető elsődleges jelentésre következtetni.

Nézzük meg most már az összsláv **batę* szó megfelelőinek az átadó nyelvként számításba jövő szláv nyelvekben előforduló jelentéseit.

MUNKÁCSINÁL (ÁKE. 154) az or. *batja*, *batjuška*, *batjka* jelentése 'Vater; Priester'; (BERN.) *бáтя*, *бáтъка* 'Vater, Priester'; *батюшка* 'Väterchen, Priester'; auch allgemeine zärtliche Anrede 'Liebster, mein Freund'; (VASM.) *бáтя*, *бáтъко* 'Vater'. Ugyanezen jelentésben szerepel a kisoroszban, fehér-oroszban, szerb-horvátban, bulgárban (vö. BERN., i. m.).

A maival azonos jelentésben szerepel BERNEKERNÉL és VASMERNÉL, a XIV. sz.-ból feljegyzett cseh *báta* alak 'Bruder, Verwandter, Genosse', és a morva *bata* 'Oheim' alak. Utóbbiaknak a magyarból való származtatását VASMER elutasítja (i. h.).

Jelentés tanilag természetesen ez a régi cseh-morva alak állna a magyarhoz a legközelebb, ha első előfordulásának ideje (a XIV. sz.; JAN GEBAUER, Slovník staročeský Praha, I—1903) nem szólna az egyeztetés ellen.

A bátyához alakilag legközelebb álló és átadóként számításba jövő szláv (óoroszl) nyelvben a szónak 'apa'; 'pap'; 'bizalmas, kedveskedő megszólítás' jelentése van.

Mi lehetett a szó első jelentése? A legrégebbi adatban, amely a szóra vonatkozóan az orosz nyelvemlékekben fellelhető 'omey' (pater) jelentése van a *башия* szónak: «Роман Ростиславичъ посылаетъ изъ Смоленска попа своего къ Изславу река тако: отдавааетъ ти батя Черниговъ а съ мною въ любви поживи.» ['Roman Rosztiszlavics elküldi papját Izjaszlavhoz, így szólván: atyám neked adja Csernyigovot, velem pedig éljél szeretetben'] (vö. SZREZNY. I, 46).

Az adat SZREZNYEVSKIJ szerint a 6669. évből (KNIEZSA szerint 1160) származó Ipatyevi évkönyvből való és a *бамя* szóval Roman Rosztiszlavics, apját, Rosztiszlav Misztiszlavics kievi fejedelmet jelöli meg.

A szónak a szláv és finnugor feltehető megfelelőiben jelentkező változatos jelentéseiből kiindulva szeretnék felvetni egy gondolatot. Nevezetesen azt, hogy az alapalakul felvett összsláv **batja* vagy **batę* szónak nem a 'pater' volt az elsődleges jelentése, hanem miképp már BUDENZ is rámutatott (NyK. II, 469) — egyszerűen „n a t u m a i o r s e n i o r”. Valamilyen az *ego*-tól tisztelt idősebb nemzetségbeli férfirokont jelenthetett, akihez vérségi, nemzetségi

v. házassági rokoni kötelék kapcsolta. Tehát olyasfajta csoportelnevezés lehetett, mint az osztj. *jaĵ*, vog. Szó. *kaś*, amelynek — mint már a *jaĵ*-jal kapcsolatban utaltam is rá — rengeteg jelentése van, vagy a votj. *agaj* 'älterer Bruder, Vater, Onkel, Grossvater' (SETÄLÄ: SUSÄ. XVII.4, 21). Minden egyes jelentés az illető nép, törzs, nemzetség rokonsági rendszerének és társadalmi formájának ismeretében kap igazi tartalmat és magyarázatot.

Az, hogy ősi rokonságnevek ilyen változatos jelentésekben való előfordulása (bátya, apa, nagybátya, idősebb férfirokon) a csoportházasság (hetärismus) ősi jogszokásával magyarázható-e,¹¹ vagy a leviratus¹² ősi házassági formájában kereshető-e, nem tudom és nem is keresem, mert ez már igen komoly etnológiai kutatásokat igényelne. Annyiban is, mert az uráli, és így feltehetően minden primitív népnél megtalálható házassági formákat illetően nem egységes a kutatók álláspontja (l. erről a magyarokra vonatkozóan MUNKÁCSI: Ethn. XVIII, 360; FÉL E., A népi társadalom élete 5; SETÄLÄ, i. m. 21, kk.; U. HARVA: FUF. XXVI, 95 kk.).

Az óorosz (SZREZNY.) *бамя* 'apa' esetleg a p a i h a t á s k ö r r e utaló kifejezés, az ún. „szociológiai apa” elnevezése is lehetett. „Az 'apa' terminus használata — kezdetleges társadalmi viszonyok között — nem egy esetben különösen félrevezető lehet” — mondja BODROGI. A néprajzi terminológia kérdéséhez című idézett munkájában (Ethn. LXVIII, 14). Ugyanis a gyermeket nemző és a gyermekkel szemben felelősséget vállaló személy nem mindig azonos. Elnevezésükre is különböző terminusokat, használnak: *pater* (szociológiai, törvényes apa), *genitor* (nemző, fiziológiai apa; l. BODROGI, i. h.). Lehet, hogy a zürj. *bat'* és *aj*; or. *бамя*, *омѣу*¹³ elnevezések is e kettős szemléletben gyökereznek. A szociológiai apa pedig — esetleg a leviratus alapján is — lehetett nagybátyja, vérszerinti, oldalági vagy nemzetségi rokona az *ego*-nak; annak ugyanazon csoportelnevezés alá foglalt gyermekei (az *ego* unokabátyjai) pedig az *ego* fivérei.

Az ósszláv **batę* (**batja*), amire az óorosz *бамя* visszavezethető, viszont eredetileg talán valamilyen ősi kedveskedő, megtisztelő megszólítás lehetett, amellyel az *ego* idősebb férfirokonait nevezte meg. A megtisztelő, kedveskedő megszólításból válhatott később csoportnévvé. Az *ego* így kezdte megjelölni egy generációval idősebb férfirokonait (apját, nagybátyját, más férfirokonait). Ezen csoportelnevezésből ágaztak szét aztán az *apa*, *nagybátya* *testvérbátya*, később pedig az idősebb, tisztelt személy megszólítására használt *bátyám*, *bácsi* stb.-féle jelentések a különböző szláv és említett finnugor nyelvekben (így a magyarban is).

Az egyházi szláv nyelvekben még vallásos színezetet is nyert az ósszláv **batja* (**batę*) szó, és a kolostor apátjának és más egyházi személynek elnevezésévé vált. (L. erre BERNEKER, EtWb. I, 46). Ezen utóbbi jelentésével találkozunk az oroszban, bolgárban, votjákban, mordvinban.

A feltett ősi jelentéssel (megtisztelő megszólítás) kapcsolatban szeretnék SETÄLÄ-re is utalni, aki szerint az ilyen ún. csoportelnevezések idősebb családtagok iránti tiszteletteljes és barátságos megszólítási formákban gyökereznek.

¹¹ L. erről SETÄLÄ, Smirnov's Untersuchungen über die Ostfinnen (SUSÄ. XVII/4, 18—20, 25).

¹² Leviratus az a régi jogszokás, amely szerint a fiatalabb fivér, bátyjának vagy apja öccsének halála után, annak özvegyét veszi feleségül (U. HARVA: FUF. XXVI, 108. kk.; STEINITZ, i. m. 322; BODROGI: Ethn. LXVIII, 26.)

¹³ (VASM.) *омук* 'Männchen eines Tieres' (i. m. II, 290).

„Sie sind also viel eher als Produkte der Verfeinerung der Sitten, denn als Spuren einer uralten Kommunalehe zu betrachten” (SUSA. XVII/4, 25).¹⁴

A kikövetkeztetett alapszó kedveskedő megszólító szó (Anredewort) eredetére vallana a BERNEKERTŐL, KNEZSÁTÓL említett ósszláv **batę* alak is, amelyben DOMBROVSZKY szerint [szóbeli közlés] az *-ę* becéző képző (és mint ilyen alkalmas vocativusi szerepre). Ezt a képzőt találjuk meg szerinte az ósszláv (MIKL.) *opъль* 'sas' szó *opълe* 'sasfiók' származékában már bizonyos funkció-szűküléssel, állatok kicsinyeinek jelölőjeként. Ez a kedveskedő, becéző szerep jut kifejezésre a **batę* VASMERTŐL felsorolt szláv nyelvi származékaiiban: „wruss. *báca*, bulg. *bašta*, skr. *báca* Kosewort für 'Bruder'”; (BERN.) *báto* 'Kosewort für Bruder und Vater', valamint a fent említett votják és mordvin megfelelőikben.

Az óorosz **batja*, cseh-morva *báta*, valamint véleményem szerint a magy. *bátya* és zürj. *bat* feltett ósszl. alapalakja a **batę*, a többi szláv nyelv feltett alapalakjához a **batja*-hoz viszonyítva úgy fogható fel, mint *m e g s z ó l í t ó* terminus a *h i v a t k o z ó* terminussal szemben.¹⁵ Az, hogy a szlávból (óorosz-ból) átkerült *bátya* szavunk ősi jelentései között miért nem találkozunk a 'pater' jelentéssel csupán a 'patruus' jelentéssel, arra nem tudok feleletet adni.¹⁶ A 'frater, patruus, verbum alloquendi'-féle jelentése azonban a legrégebb kortól máig fennmaradt. A 'natu maior senior' nevének megtisztelő megszólításként való alkalmazásáról I. SIMONYI: Nyr. XL, 7.

3. Utoljára marad a harmadik kérdés megválaszolása: *m i l y e n l e h e t e t t a m a g y. bátya ő s i h a n g a l a k j a*, és hogyan magyarázható a 3. szem. birt. szem.-ragos alak a *bátyja*?

A *bátya* -a végződését a kutatók egy része kicsinyítő képzőnek tartja (vö. SIMONYI: Nyr. V, 482, TMNy. 291; TOLNAI: NyK. XLVI, 370; SZINNYEI: NyH.⁴ 89. [Az NyH.⁷-ben már nem említi.]

Mások birtokos személyragnak tartják (SYLVESTER I.: CorpGram. 41—3; MÉSZÖLY: MNy. XII, 7; BEKE: Nyr. LVIII, 78; TECHERT: MNy. XXX, 17).

Ebben az esetben az ősi tő **baty* lett volna. Erre gondol TECHERT is (MNy. XXX, 19), bár megemlíti, hogy a régiségre vonatkozóan csak *S y l v e s t e r J á n o s* hoz fel példát erre az alakra: „frater maior natu. *Bat* [olv. *baty!*]” (i. m. 18).

Egy ilyen ősi alak azonban nem vezethető le a kikövetkeztetett óorosz **bátja* alakból, legfeljebb egy szláv **batъ*-ból. Mert akár a IX., akár a X. században történt a **bátja* átvétele, az alacsony nyelvállású magánhangzóra végződő szavak már nem vesztik el véghangzójukat a magyarban (vö. BÁRCZI, Hangtört. 18). Erre mutatnak a *mostoha*, R. *mezsa*, *rozsa*, *gatya*, Népny. *kútya* 'kunyhó, parasztház' szavak (vö. ASBÓTH, SzlSz. 16; BÁRCZI, Szókincs 86).

¹⁴ Az *op ~ ap* tövű rokonságnevek az ugorban hasonlóan megtisztelő megszólításból váltak az idősebb rokonok nevévé: vog. *op* 'nagyapa'; osztj. *ūp*, *ōp* 'idősebb nőtestvér, az apa nővére' (CSERNYECOV, Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez, 1).

¹⁵ *M e g s z ó l í t ó* terminust használunk, ha rokonhoz beszélünk egy rokonsági elnevezéssel; *h i v a t k o z ó* terminust pedig rokonról beszélve, pl. *apa* (megsz. term.), *após* (hiv. term.), (vö. BODROGI i. m. 9.) vagy: *János bátyám*, *Margit néném*; *de nagybátya*, *nagynéne*.

¹⁶ Talán a kereszténység elterjedésével a magyarságnál a *pater* = *bátya*, és a *genitor* = *apa*, mindinkább egy személy lett, feleslegessé vált a két elnevezés, mindkét fogalmat az *apa* (*atya*) term. jelölte.

Így aztán anélkül, hogy e kérdést végleg le tudnánk zárni — ehhez ugyanis pontosan ismernünk kellene az átadott jövevényszó hangalakját —, az *-a* véghangzót illetően egy harmadik lehetőségre is utalnánk.

A *bátya -a*-ja az óoroszról átkerült **bátja* v. nyelvj. **bátjo* [l. a mai ukrán megfelelést VASMERNÉL!] véghangzójának magyar megfelelése. A szó a magyarba **bátja* vagy **bátjá* alakban jöhetett át (utóbbi lehetőségre l. a szláv *sěno* analógiáját; BÁRCZI, Hangtört. 19) és beleilleszkedett az *atya* ~ *atyám*, *anya* ~ *anyám* tőtipusba. Ősi birtokos személyragos alakja **bátyám*, **bátyád*, **bátyáa* (> *bátyája*) lehetett.¹⁷ Az első kettőnek a régiségben való meglétére SYLVESTER nyomán TECHERT is utal (MNY. XXX, 18. 2. lap-alji jegyzet). A 3. személyű **battya* alak magyarázatában azonban nem értek vele egyet. A **battya* (Sylvesternél: *baŭta*; l. TECHERT, i. h.) ugyanis nem a **bátya* (Sylv.: *baŭa*) -a birtokos személyragos alaknak,¹⁸ hanem a **battya*-nak intervokalikus geminációval előállott alakváltozata. A *baŭta* fölé írt jel nemcsak a gemináció jele SYLVESTER-nél, mint aminek KNEZSA tartja (A helyesírás története 12), hanem a palatalizációé is (vö. *aŭam*, *aŭam*, *baŭam* *leaŭom*: TECHERT, i. h.).

A NySz.-tól és EtSz.-tól elsőnek feltüntetett adat is *tj*-re utal: 1271: *Possessiones Bathiamezey*. A *ti*, *di*, *ni* hangkapcsolat ugyanis lehet *t*, *d*, *n* jele, de jelölheti a *tj*, *dj*, *nj* hangkapcsolatot is (l. KNEZSA, Helyesírásunk tört. a könyvnyomtatás koráig 86).

A **bátyám*, **bátyád*, **bátyája* birtokos személyragos alakból feltehetően hasonlósos nyúlással lett a mai *bátyám*, *bátyád*, *bátyja*. De ez a változás már azután állt be, miután a **bátyája* > **bátyja* fejlődés befejeződött. Példa erre SYLVESTER *baŭta* alakja.¹⁹

A **bátyája* > **bátyja* változás haplológia útján keletkezhett. Erre gondol TSÉTSI (CorpGram. 683) és A nemzeti oskolák számára írt Magyar Grammatica 1796. is (36—7). De gondolhatunk az *atya*, *anya*, *nénje* rokonságnevek analógiájára is.

Ezekben ugyanis az eredeti *-a*, *-e* végű 3. személyű birt. szem.-ragos alakot (vö. *napa*, *ipa*, *huga*, *őse*) azért szoríthatta ki a *-ja*, *-je* végű alak,²⁰ hogy formailag elkülönüljön az eredetibb rövid tőalakot **aty*, **any*, **nén* (vö. R. atval 'mostohaapa'; Népnyelv. *nén*, *nénka*, Székelyföld, Palócság; BEKE: Nyr. LVIII, 78) felváltó birtokos személyragos nominativusoktól.

A *bátya -a*-ját azután a nyelvérzék birtokos személyragnak (vagy kicsinyítő képzőnek) érezhette és elvonhatta belőle a nyelvjárásokból ismert rövidebb *báty* alakot (vö. *bátyom*, *bátyod*; Dráva mellék, Székelyföld, MTsz.).

Ezen alak további megrövidülésével állt elő a *bá* alakváltozat (CzF.; KASSAI, I, 220, 270; MTsz.); vö. *bám*, *báám*, *bájám*; Heves, Gyöngyös, Eger (Nyr. XXXI, 469); *baá* (MTsz.) — főképpen megszólítási formaként.

A *bácsa*, *bácsí* — véleményem szerint is — a *bá* tő deminutív képzős származékai (vö. EtSz.). Bár elvileg gondolhatunk egy ősszláv **batja* alakra vissza-

¹⁷ Analógiás alakulás TihAl.: (25) *uluuef megaia*; (41) *petre zenaia hel rea* [mindkettő szláv jövevényszó eredeti vagy hanghelyettesítéssel előállott tővéghangzóval].

¹⁸ TECHERT ugyanis a **baty* tövet tekinti eredetinek (hasonlóan CzF.; BEKE: Nyr. LVIII, 78; MÉSZÖLY: MNY. XII, 7).

¹⁹ A *battya* alakkal még ma is találkozunk a népnyelvben. „*Battya*”: *Báttya* a tesvirje, de a bácsi, meglát az új valakit, hát a bácsi (SZILÁGYI: MNépn. IV, 352).

²⁰ Megvolt már a XI. sz.-ban; l. a TihAl.-ban levő *-ja*, *-je* végű alakokat.

menő szlovén v. óorosz **bača*-nak az óorosz **batja*-val való párhuzamos átvételére is.

A *bágya* alak (DomK. 70; NySz.; EtSz.; ÁKE. 153; MTsz.) MELICH szerint (MNY. XII, 257) a *bátya* szóbelseji zöngésüléssel előállott alakváltozata, mint a *gagya* Székelyföld, MTsz., vagy a *rekettye: rekögye fa* (Murm. 11).

*

A *bátya* tehát nem tartozik finnugor eredetű rokonságneveink közé, nem is gyermeknyelvi szó. De nem is átvétel az iráni vagy török nyelvekből, hanem szláv jövevényszó. Mégpedig legrégebb szláv jövevényszóréteg tagjának tekinthető, mind jelentéstan, mind alaki szempontból. Szláv előzményre mennek vissza a zürjén, votják és mordvin megfelelők is.

Az átadó nyelv valamilyen óorosz nyelv vagy nyelvjárás lehetett.

Az átvett szó [óorosz **bátja* *(*bátjo*)] feltett ószláv előzményének a **bate*-nek jelentése valamilyen megtisztelő vagy kedveskedő megszólítási formában gyökerező csoportelnevezés lehetett.

A magyar szó ősi hangalakja nem **baty*, hanem **bátjá* > **batya* ~ **batyám* (> *bátya* ~ *bátyám*) lehetett, amelyből az *a*-t birtokos személyragnak érezve (vö. *apa*, *anya*, *ipa*, *napa*) vonták el a **baty* alakot.

A *bá* a *báty* szónak megrövidüléssel előállott tájnyelvi (palóc, székely) alakváltozata.

Ennek deminutív képzős származékai a *bácsi*, *bácsa*. Ezen alakváltozattal kapcsolatban gondolhatunk egy szlovén vagy óorosz (nyelvjárási) **bača* átvételére is.

Néne

1. A *bátya* szó szláv eredetéről vallottak után mi sem volna természetesebb, mint e szó nőnemű terminológiai egyenértékesét is a szláv eredetű rokonságnevek családjába sorolni, mint ahogy ezt MIKLOSICH (SIEL. 507, EW. 211) nyomán kutatóink egy része meg is tette (vö. BUDENZ: NyK. II, 472; SZARVAS: Nyr. XI, 360; SIMONYI: Nyr. XLVI, 271; VALLÓ ALBERT, Tót elemek a magyar nyelvjárásokban, idézi KNEZSA, SzlJöv. 895; ERDŐDI: Nyr. LXIII, 95). Ennek a feltevésnek azonban nemcsak az elvek és párhuzamok gépies alkalmazásának elkerülése végett mondanék ellent, hanem azért is, mert az egyeztetett szavak vagy hangalaki vagy jelentéstan szempontból nem felelnek meg a magyar *néne* szónak (hasonlóan BUDENZ: NyK. VI, 310; HALÁSZ: Nyr. XI, 101; legutóbb, az egyeztetés lehetőségét egészen határozottan elvetette KNEZSA, SzlJöv. 895).

2. Nem vehető komolyan a török eredet gondolata sem, amely feltehetően azért vetődött fel (VÁMBÉRY, A magyarok eredete 659; Die Ursprung der Magyaren 312; HALÁSZ I.: Nyr. XII, 101;²¹ ALEXICS: Nyr. XIX, 409), mert a *néne* szóval egyeztetett szláv megfelelők egy része — így a szerbhorvát *neňa* 'mater', bulg. *neni* (bátyám), szb. *nana* 'mater' — a törökből került a

²¹ HALÁSZ VÁMBÉRYRE hivatkozva hajlik a török eredet lehetősége felé: „E szó, bár a vogulban van egy *nin* 'nagynéne' jelentésű szó, úgy látszik török eredetű” (Nyr. XII, 101). U. így NyK. VIII, 119.

szláv nyelvekbe (vö. MIKLOSICH, Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen, idézi BUDENZ: NyK. VI, 310; a szerbhorvát alakról úgy KNIEZSA, i. h.). A török eredetetés gondolatát nemcsak azért vethetjük el, mert a szlávból való származtatás függvényeként jelentkezett, hanem azért is, mert a török és magyar alakok jelentésánál sem felelnek meg egymásnak (tör. *nene* 'mater', m. *néne* 'matertera, soror').

Ezután két lehetőség között lehet választanunk: *finnugor* (közelebről *ugor*) eredetű szó-e a *néne*, vagy pedig a magyar nyelv külön életében keletkezett és később közszóvá vált *gyermek*, ill. *dajka* *nyelvi* szó-e. Legújabbban az utóbbi feltevés kezd általánossá válni (vö. BÁRCZI, SzólSz.; A m. szókincs eredete 38; KNIEZSA, i. m.). Magam azonban inkább a (finn)ugor eredet mellett foglalnék állást.

3. Arról, hogy miért tartható a *néne* szó *gyermeknyelvi* eredetűnek, sajnos, keveset szólnak kutatóink. CZUCZOR—FOGARASI eléggé „déli-bábos” okoskodását, amely szerint a *néne* *n* előtéhangzóval keletkezett egy *ene*, *em*, *eme* gyökből (jelentése: „szülő, vagy szülésre megérett, tehát korosabb nő vagy nőnemű”; CzF. 814), azt hiszem, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. De nézzük meg mit hozhatnánk fel a gyermeknyelvi eredet ellen!

a) A szó hangalakja ugyan a gyermeknyelvi szavak jellemző sajátságait tükrözi (artikulációs szempontból az egyik legkönnyebben ejthető hanggal (*n*), ill. hangesorral²² kezdődik, és ez a hangesor még szótagisméltéses alakban is jelentkezik, vö. *néne*, N. *nene*),²³ de ez nem döntő érv a gyermeknyelvi eredet mellett. Hiszen az *n* gyakori mássalhangzója finnugor eredetű szavainknak is. *Néne* típusú hangsorral [azonos mássalhangzó, különböző magánhangzó] pedig nemcsak gyermeknyelvi szavainkban találkozunk (pl. *bébi*, *cica*, *papa*), hanem idegen eredetű szavainkban is, pl.: *bába* (szl.), *dádé* (eigány), *pápa* (lat.), *káka* (tör.) (SzólSz.). De különben is kérdéses, hogy valóban szótagisméltéssel van-e dolgunk, nem pedig — ahogy alább látni fogjuk — egy **nén* tőnek *-i* kicsinyítő képzős, ill. *-e* birt. személyragos alakjával-e.

b) Kétségtelenül nagy súllyal eshetnék latba az a körülmény is, hogy hasonló hangalakú szó számos rokon és idegen nyelvben jelentkezik, de ugyanakkor fel kell figyelniük a köztük levő nagy jelentésbeli különbségekre (l. fent),²⁴ amelyek a kétségtelenül gyermeknyelvi eredetűnek tartható szavakban nem mutatkoznak [*mama*, *papa*, *tata*, *popo* szinte minden nyugat-európai nyelvben hasonló alakban és jelentésben él; l. BÁRCZI, HORGER i. h.].

c) Véleményem szerint nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a gyermek- és dajkanyelvi szavak, amelyek többnyire azért terjednek el, mert alkotójuk, ill. használójuk érzelmileg telítettebbnek, expresszívebbnek érzi azokat, rendszerint nem egyedüli jelölői a kérdéses fogalomnak, hanem mellettük általában megtaláljuk az eredeti elnevezést is (*apa* ~ *papa*; *anya* ~ *mama*; *emlő* ~ *csecs* stb.). A *néne* 'nagynéne, idősebb nőtestvér' jelentésű szavunknak azonban nincsen más köznyelvi egyenértékese.

²² L. erről BALASSA: NyK. XXIII, 65.

²³ E kritériumról l. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete 37; BALASSA: NyK. XXIII, 65; NyK. XXVI, 250; HORGER: MNy. XXXII, 325; KÁLMÁN: MNyjár. IV, 98.

²⁴ Vö. KNIEZSA, i. h.

d) Végül de nem utolsó sorban utalok STEINITZ azon megállapítására, amely szerint az osztályozó rokonsági terminológiának „ingadozó jelentésű alkalmi gyermekszókra” való visszavezetése „nyilvánvalóan teljesen elhibázott” (I. OK. X, 334).

4. A *néne* fin n u g o r ból való eredeztetésének gondolata REGULY óta nem újkeletű nálunk (vö. HUNFALVY, A vogul föld és népe 294; SZARVAS G.: NyK. II, 360; BUDENZ: NyK. VI, 439; VÁMBÉRY: NyK. VIII, 120; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 91; HALÁSZ: NyK. XXIV, 463).²⁵ Ennek az eredeztetésnek — természetesen az egyeztetett alakok szigorú átrostálása mellett — sem hangtani, sem jelentéstani akadályát nem látom.

A *néne* szónak a vogul *nin* 'nagynéne' (BUDENZ: *ni* 'az anyának idősbik testvére') szóval való egyezésére DONNER-nél, HUNFALVYNál, BUDENZ-nél, SZARVAS G.-nál, VÁMBÉRY-nél találunk utalást (i. h.); a votj. *niuno* 'bátya' szóval való kapcsolatára BUDENZ és MUNKÁCSI mutatnak rá (i. h.). Az utóbbi még az osztj. B. *naŋna* 'Nichte' és a jur. sam. *neŋa* 'nőtestvér' szóval egészíti ki az etimológiai sort; más szamojéd nyelvből vett megfelelőekkel pedig HALÁSZ (NyK. XXIV, 463).

Az etimológiából, úgy hiszem, nyugodtan kihagyhatjuk a votj. *niuno* 'bátya' alakot, mint hangalaki és jelentéstani szempontból nem megfelelő tagot. COLLINDER a votj. *niun*, *niunia* 'elder brother, elder male cousin; paternal uncle' szót a jur. sam. *nineka* 'elder brother; younger brother of one's father', tavgi *nenne* 'elder brother'; jen. *ina* id. szóval egyezteteti (FUV. 42). A szamojéd megfelelőket feltehetően az első szótag palatális magánhangzója miatt kérdőjellel kapcsolja a *niun* szóhoz.

Nehezebb kérdés a *néne* szónak az obi-ugor alakokhoz való viszonya.

I. Vizsgáljuk meg először a v o g u l megfelelés kérdését. A BUDENZ-től és HUNFALVY-tól említett *nin* 'nagynéni', (BUD.) *ni* 'az anyának idősbik testvére' alakú és jelentésű szót sem AHLQVIST szójegyzékében (SUST. II.), sem a MUNKÁCSI szövegeihez kapcsolódó szómutatókban (II/2, III/2) nem találtam. De nem találtam SZILASI és TRÓCSÁNYI szójegyzékében sem (NyK. XXV, NyK. XXXIX). Ellenben mind ROMBANGYELJEVA (Русско-мансийский словарь 1954.), mind BALANGYIN—VAHRUSEVA (Мансийско-русский словарь 1958) szótárában szerepel egy *niü* szó 'тётка, младшая сестра матери' [nagynéni, az anya húga] jelentésben. — Hasonló alakú és jelentésű szóval találkozunk az osztjákban és a szamojédben is.

A vog. **nin* és *nij* valószínűleg össze is tartozik. Mindkettő egy *ni*-tőalaknak *-n*, illetve *-j* elemmel bővült alakváltozata. Különböző jelentésben (*nin* 'az anyának idősbik testvére'; *nij* 'az anya fiatalabb testvére') való jelentkezése esetleg éppen e két különböző elem függvénye. De az sem lehetetlen, hogy a *nij* újabb átvétel az osztjákból. Sajnos, a legkisebb fogódzónk sincs arra nézve, hogy REGULY mikor, hol és kiktől jegyezte fel a *nin* adatot, amelyre BUDENZ és HUNFALVY²⁶ utalnak.

Tudjuk, hogy REGULY 9 hónapig tartó vogulföldi kutató útja alkalmával a Tavda vidék kivételével szinte az egész vogul földet bejárta, így bizonyára jegyzett fel adatokat az Urálon inneni nyelvjárásokból is. Az ezeket beszélő

²⁵ L. még O. DONNER-nél a fi. *nei-te* (*nei-to* stb.) etimológiáját (VglWb. III, 33).

²⁶ „A *nén opu, ope*, de *nin* is, ámbár ez tulajdonképp az anyának idősbik lánytestvérét, azaz a nagy nént, teszi, a hug *ježi*” (A vogul föld és nép 112).

kis vogul csoportok, települések ma már jórészt vagy eloroszosodtak vagy elzürjénesedtek (e településekről l. Reguly Album LXXXII; ZSIRAI, FgrRok. 155 kk.; KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57—89; legújabban GULYA: NyK. LX, 41). A Szolikamszktól délre és keletre elterülő vidékre gondolok, amelyen REGULY a Turához vezető útján az Urálon átkelésekor végighaladt. (Ezen útvonalról l. HUNFALVY, A vogul föld és nép 51.) Ez a terület — beleértve Verhoturiét [ahol REGULY először állapodott meg adatgyűjtés céljából] és vidékét — nyelvi szempontból a déli vogul nyelvjárásokhoz tartozik, ahogy ezt GULYA az általa közzétett, e vidékről való 1736-os nyelvemlék alapján megállapította (i. m. 43—4).

Ennek előrebocsátását azért tartottam szükségesnek, mert úgy vélem, a vog *nin* szó eredetének megfejtéséhez éppen a vogul nyelv déli nyelvjárásai adhatnak útmutatást. A tavidai vogulban ugyanis van egy *ni* szó, amelynek nyelvjárásai megfelelője az AK. ÉV. *nē*, KK. *nēe*, FK. *nē*, P. *nēe*, AL. *nē*, FL., Szo. *nē* 'Weib, Frau; Weibchen' (vö. KANNISTO, Vok. 41; a tavidai *i* ~ *kondai*, *pelimi*, *lozvai*, *szoszvai* *ē* megfelelésre példákat l. uo.). Ez a *nē*, *nē*, amely a magyar *né* ~ *nő* szó szabályszerű megfelelője (vö. DONNER, i. m. 32—3; SZINYNYEI, NyH. 7 32, 140; COLLINDER, FUV. 41—2), véleményem szerint alapszava a kérdéses *nin* szónak.

A szóbelseji *i* rövidsége nem lehet akadálya az egyeztetésnek, mert ez lehet az *i*-nek zárt szótagban jelentkező félhosszú kombinatorikus variánsa (l. erről STEINITZ, WogVok. 28), de lehet egy ősvogul **i* ~ **i* váltakozás maradványa is (uo. 224, 316), mint amilyen pl. a *piš* 'Hüfte, Lende'; *pišət* (plur.) (KANNISTO, i. m. 45); TJ., Č. *šinü.w* 'Baumschwamm' ~ *šinət* (plur.) (STEINITZ, i. m. 224).

Ami a *nin* (esetleg: *nin*) szóvégi mássalhangzóját illeti, felfoghatnók CASTRÉN²⁷ és DONNER nyomán inetimologikus hangnak (l. még SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 453). De talán éppen a *nin*-nek a *nī*-től eltérő jelentése más elgondolást is megenged. Ez pedig az *-n*-nek már SZABÓ D.-től is felvetett (i. h.) deminutív képző volta.²⁸

Analógiaként említhetnénk az osztj. (KARJ.) Trj. *nē*, Vj. *nē* 'Frau, Gattin' és Vj. *nēi*, Kaz. *nūi* 'jüngere Schwester der Mutter' stb. megfelelések viszonyát.

2. Most már azt kell közelebbről megvizsgálnunk, hogy a vog. *nin* (< *nī*), osztj. *nij*, *nəŋ*, valóban egyeztethető-e a magy. *nén*-nel.

Jelentés tanilag nincs akadálya a magyar és a vogul szó egyeztetésének, mert a *nén* szó legrégebb szótározott alakjának, a BSzj. *neny* szavának jelentése éppen *materra* = 'nagynéne, az anya nőtestvére'. És ebben a jelentésben igen gyakran találkozunk vele nyelvemlékeinkben.

Hangtani szempontból már nehezebb igazolnunk a magyar és a vogul szó összetartozását. A magy. *é* (< **ē*) ~ vog. *i* (~ *e*) megfelelés kérdése még éppen olyan tisztázatlan, mint a magy. *ē* fgr. előzményének kérdése (az utóbbiról l. BÁRCZI, Hangtört. 36, irodalommal). MUNKÁCSI szerint a magy. *é* visszavezethető „urali ugor” *i*, *i*, ill. *ē* (*ē-re*), mint a m. *fél* ~ vog. É. *pīl-*,

²⁷ „In einigen Wörtern scheint auch sowohl *k* als *ŋ* nur des Wohllauts wegen hinzu gekommen zu sein, z. B. *nəŋ* od. *ne* 'Weib'” (Versuch einer ostj. Sprachlehre 1858, 23)

²⁸ Vö. (MUNK.—SZIL.) *ā'in* 'Kinn' (~ osztj. DN. *āŋən*; votj. *aŋ* 'Backenbein' Kinnbacken' (vö. LEHTISALO: SUST. LXXII, 119); vog. *járən* szamojéd (~ osztj. *iarən*) (ZSIRAI, FgrRok. 207).

D. *pil*; *fészek* ~ vog. É. D. *piti*; *lélek* ~ É. *lili*, D. *lél*; *mély* ~ É. *mil*, D. *mil* stb. (NyK. XXV, 172—3).

MUNKÁCSI alapján, azt hiszem, felvehetünk egy ugor **ni(n)* alapalakot, annál is inkább, mert a STEINITZTől archaikusnak nevezett osztyjokban (FgrVok. 64) is *nij* alakkal találkozunk. Lehet, hogy valamilyen permies vokalizmusú ősmagyar nyelvjárás örökítette át a magyarba a **nin* alakot (permies *i* ~ ugoros *ē* megfelelésről l. PAIS: MNY. XLIX, 293).²⁹ Egy ilyen **nin* alak megvoltára mutatna a Hont és Nógrád megyei (Horpács) *ninka* 'nénike' alak (Tsz.; Nyr. XXXI, 577), ha megőrzött régiségnek tekinthetjük. Egy **nin* alakból azután nyíltabbá válással *nēn* lett (l. BSzj. *neny*), majd nyúlással *nēn*.³⁰

Az osztyjokban a magy. *nő*-, *né*-vel egyeztethető (l. COLL., FUV. 42) (KARJ.) Trj. *ņē*, Vj. *ņi*, Kr. *ne'η*, Kaz. *ņē* 'Frau, Gattin' szónak (FUF. XIII, 239) két származékával találkozunk.

Az egyik a már említett vog. *nij*-jel valószínűleg összetartozó (KARJ.—TOIV.; KARJ.: FUF. XIII, 238) Vj. *ņei*, Kaz. *ņū* stb. 'jüngere Schwester der Mutter'; 'weiblicher Nachkömmling des jüngeren Bruders der Mutter' (Vj. Kaz.); 'Tochter jünger als Ego des älteren Bruders der Mutter (bezw. der älteren Schwester der Mutter)' (Vj.); 'weiblicher Nachkömmling der jüngeren Schwester der Mutter' (Vj.); 'Tochter des älteren Bruders' stb. KARJ.—TOIV. szótára említi még a VK. *ņi* ('*ņiēm*) 'Schwester der Mutter' alakot (különbségre utalás nélkül).

A másik származékra egyes keleti és déli nyelvjárásokból vannak adataink: Trj. *ňəŋi*, Kr. *ňəŋz*, *ňəŋka* dim. 'jüngere Schwester'; 'Tochter jünger als Ego, des älteren Bruders'; 'Tochter, jünger als Ego des jüngeren Bruders des Vaters'; 'Tochter, jünger als Ego, des älteren Bruders des Vaters'; 'Stieftochter'; 'entferntere, zu demselben Geschlecht gehörige weibliche Person, jünger als Ego' (in der Anrede, Trj.) (KARJ., i. m. 240).

A két szó genetikai összetartozása nem lehet kétséges. A Trj. *ňəŋi* szókezdő *ň*-je nem lehet akadály, hiszen azon fgr. nyelvekben is, amelyek megkülönböztetik az *n* és az *ň* hangokat, előfordulnak nyelvjárásközi ingadozások (vö. PAASONEN: FUF. III, 112; Beitr. 18). A szóvégi *-ňi*, *-ňz* pedig egy ritka *-ŋ* dem. képző (vö. SCHÜTZ: NyK. XL, 34; LEHTISALO: SUST. LXXII, 140) és valamilyen más képző kapcsolata. A *ňəŋi* éppen olyan származék, mint a *ņū*, amelynek *i*-je szintén dem. képző (l. SCHÜTZ, i. m. 31; LEHT., i. m. 53). A szóbelseji magánhangzó megfelelések egy interdiálektális **e* ~ **i* magánhangzóváltakozást tükröznek (l. erről KARJALAINEN: FUF. XIII, 238; STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus 108). Lehet, hogy ezeket a kicsinyítő képzős alakokat kezdetben bizonyos nőrokonok megszólító terminusaként használták. Erre mutat KARJALAINEN megjegyzése is, amelyet pl. a tremjugáni alakokhoz fűz: „in der Anrede” (FUF. XIII, 240). De erre mutat a *ne* szónak bizonyos összetételekben különböző nőrokont jelölő szerepe is. Pl. *apəl-ne*: a) a húgom; b) a bátyám lánya; c) az apám öccsének a lánya; d) távolabbi nemzetségbeli nőrokonom, aki nálam egy fokozattal fiatalabb; *χiA-ne*: a) fiam lánya; b) az öcsém lánya; c) a bátyám fiának a lánya stb. (vö. STEINITZ: I. OK. X, 323). Később azután a *ņū* (STEINITZ, i. m. 331: *nij*) lefoglalódott az ego a n y a i részről való nőrokonainak csoportelnevezésévé — kezdetben

²⁹ A *nő* (*nēnā*) ~ vog. *nē*, *ne*, *neu* 'Weib, Frau', osztyj. *ňē*, *ni* 'Tante mütterlicher Seite' szavak összetartozásáról l. O. DONNER (VglWb. III, 33—4).

³⁰ Az *ē*-nek egytagú szavakban való nyúlásáról l. BÁRCZI, Hangtört. 64.

korkülönbségek jelölése nélkül. Az utóbbira mutatna AHLQVIST: *nī* 'Tante (mütterlicher Seite)', valamint a (KARJ.—TOIV.) VK. *nej* 'Schwester der Mutter' adata (és talán a Vj. *nejšä* '(-t)' 'die Tante und die Kinder ihrer älteren Schwester'; KARJALAINEN: FUF. XIII, 238). Az -*η* képzős származék (*nēηi*) viszont az a p a á g i nőrokonok csoportnevévé válhatott.

Hogy a *nij* (*nij**) később hogyan vált a fiatalabb nőnemű nemzetségi rokonoknak, főképpen az egonál fiatalabb anyági nőrokonoknak a jelölőjévé, ez olyan kérdés, amelyhez az osztjakok vérségi, nemzetségi és potenciális rokonságon alapuló, a leviratus és sororatus³¹ jogszokásának átvett (tehát nemcsak biológiailag, hanem szociológiailag is meghatározott) rokonsági rendszerének beható ismerete nélkül, nem mernék hozzányúlni. Ezek a tényezők ugyanis nagymértékben hozzájárulhattak egyes csoportnevek különböző jelentésekben való elterjedéséhez. Az élő vagy elhalt idősebb nővér gyermekei nézőpontjából a *nij* természetesen a 'fiatalabb nagynéni' elnevezésévé válhatott. E jelentésben azután egyes nyelvjárásokban (északi és keleti) meg is szilárdulhatott, sőt az északiből átszivároghatott a vogulba is (l. BALANGYIN: *нуй*).

3. A *nēne* feltett szamojéd megfelelőiről szintén kell néhány szót szólnunk. Először MUNKÁCSNÁL találkozunk a *nēne* szónak a jur. sam. *nēna* 'nőtestvér' szóval való egyeztetésével (NyK. XXIII, 91), majd nyomában HALÁSNÁL, aki tavgi és szelkup adatokkal egészíti ki MUNKÁCSI etimológiáját (jur. *nēna*, *nēna* 'jüngere Schwester'; *nāna* 'ältere Schwester'; tavgi *naja*, *naija* 'jüngere Schwester'; szelk. *nēna* stb. id. A tavgi alakok idetartozásában az *η* miatt kételkedik (l. NyK. XXIV, 463).

A szamojéd alakok szerkezeti szempontból megfelelnek ugyan az ugor adatoknak, hiszen bennük is egy 'Weib' jelentésű előtagot kell keresnünk (jur. tavgi *nee* 'woman; wife'; jen. *nee* 'woman'; szelk. *neä* 'wife': COLLINDER, FUF. 42), de kérdés, hogy genetikai szempontból is meghúzzhatjuk-e közöttük az egyenlőségi jelet. Tény, hogy KARJALAINENben is felvetődött az osztj. V. VK. *nej* 'Tante'; 'Tochter des älteren Bruders' stb. és szelkup *ne*, *nie* 'Tochter', jur. sam. *nēna* kapcsolatának gondolata (OL. 173), de ezt később hangtani és jelentéstanai nehézségek miatt elvetette éppúgy, mint a Trj. *nēηi* 'jüngere Schwester'; 'Tochter, jünger als Ego, des älteren Bruders' szónak a szelkup *nēna*, jur. *nēna* 'jüngere Schwester' szavakkal való kapcsolatát (FUF. XIII, 240).

Bár a két rokon nép földrajzi elhelyezkedése már az uráli kortól kezdve lehetővé tett egy bizonyos művelődési és nyelvi kölesönhatást, ennek a mértéke, iránya még annyi tisztázni valót kíván, hogy e kérdésben egyelőre én is inkább KARJALAINENhez csatlakozom.

Mindenesetre meglepő az a csaknem tökéletes hangalaki és jelentésbeli hasonlóság, ami az északi osztj. Kaz. *nej* 'jüngere Schwester der Mutter' és a jur. sam. (LEHT.) O. *nējje* 'jüngere Schwester der Mutter'; Sj. *nējje* 'die jüngere Schwester meines Vaters' stb. (JurWb. 313b) között fennáll. Párhuzamos alak és jelentésfejlődés eredményei-e, vagy az egyik nyelvben átvétel a másiktól, vagy mindkettő egy közös harmadiktól? Amíg ezekre a kérdésekre választ adni nem tudunk, csupán a *nēn* szó obi-ugor megfelelőiről beszélhetünk.

³¹ A sororatus a feleség fiatalabb testvéreinek feleségül vételén alapuló ősi szokás volt mind az osztjakoknál, mind más primitív népeknél (vö. HARVA: FUF. XXVI, 112; STEINITZ, i. m. 330).

5. KNIEZSA (SzlJöv. 894) a *néne* szó első jelentéséül a 'soror maior natu; altere Schwester; idősebb nőtestvér' jelentést jelöli meg, megjegyezve, hogy „korábban a szó pontos értelme a NySz.-ban közölt adatok alapján — hiányozván a latin eredeti — nem állapítható meg.” (Uo.) Csak második jelentésül veszi fel az 'amita, matertera: Tante; nagynéni' jelentést.

Pedig, ha a szó legrégebb szótározott alakjának jelentését vesszük figyelembe, akkor éppen a 'matertera' jelentéssel találkozunk (BSzj. 20. m a t e a, n e n y = m a t e r t e r a, n é n i). Igaz, hogy az alig pár évtizeddel későbbi, XV. sz. elejéről való SchlSzj.-ben már a 'soror' jelentés szerepel, de a legrégebb adatok (XV—XVI. sz. első negyedéig) mintha a 'nagynéni' (matertera, amita) jelentés túlsúlyát mutatnák: (?) (1487) GyöngyTör.: abamita, soror aui. *Ébseodnek huga* vel. *Apadnak n e n y e*; (1508) NádK. 459: *Mel germőčke ō n e ŋ n e y z erelmeiert aňňat. es n e ŋ e t kőuete*; (1510) Margit Legenda (47): *Ésmeg meg gondolya vala zent Margit azzon. zent Ersebet azzonnak. az ev baratyanak. ef z erelmes n e n y e n e k zentseges eletyt*; (XVI. sz. első negyede) VirgK. 124: „*Senky, nemerezkegyek nala tartany adomant auagy fylert. noha anyadtol auag n e n e t w l kwidetet legyen es.*

A 'soror maior natu; idősebb nőtestvér' jelentés első egyértelmű jelentkezésével a XVI. sz. első negyedére datálható TelK.-ben találkozunk (266), 1562-től kezdve ez a jelentés egyre gyakoribb (vö. KNIEZSA, i. h.).

A szó fenti jelentéseivel kapcsolatban két lehetőségre gondolhatunk.

1. Ha a magyarhoz hangalak és jelentés szempontjából legközelebb álló vog. *nin* alak REGULTól feljegyzett jelentését ('az anya idősbik nőtestvére, nagynéni') vesszük alapul és feltesszük, hogy mindkét nyelvbe azon ugor nyelvjárási alak öröklődött át, amelyben a **ni(n)* ősi csoportnevezés eme jelentése szilárdult meg, akkor a *nén* el ődleges jelentéséül a 'matertera = nagynéni' jelentést kellene felvennünk.³² Látszólag erre utalna a szó első előfordulása is (XIV. sz. v.), valamint a már említett XIV—XVI. sz. eleji adatok (kivéve a SchlSzj. íráshibának minősített adatát).

Ebben az esetben a 'soror' jelentés kifejlődését kétféleképpen magyarázhatjuk: a szemléleti mód különbözőségével (a gyermek szemszögéből a *nén* terminussal nevezett személy: 'nagynéni' = 'matertera'; az anya nézőpontjából szemlélve viszont: 'idősebb nőtestvér' = 'soror') vagy egyszerű névátvitellel.

Tudjuk, hogy vannak olyan népes családok, ahol néha 20—25 év különbség is van a legidősebb és legfiatalabb testvér között. Nem elképzelhetetlen — mint ahogy JAKAB L. is gondolja —, hogy a legkisebb testvérek a *néne* szóval nevezték meg idősebbik nővérüket, éppúgy, mint a nővérüknél nem sokkal idősebb nagynénjüket.

A 'soror' jelentésben is megszilárdult *néne* szó azután alkalmassá vált nemcsak anyai, hanem apai, [sőt] nagyszülői nőtestvérek jelölésére is.³³ (amita: Cal. 61: *Az atyam n é n n y e*; proamita: Cal. 850: *Jobatyam attyanak n e n n y e*; promatertera. Cal. 858: *Az Job anyam annyának n e n n y e* stb.). Ezen használatából azután áttérjedhetett minden az egonál k o r o s a b b n ő jelölésére, akár rokon, akár nem. Ezen utóbbi jelentésében ma már nemcsak a

³² Erre mutatna az is, hogy a vogulban a *nin* — HUNFALVY magyarázata szerint — 'az anya idősbik leánytestvére, nagynéni' jelentésű (l. fent); 'soror' jelentésben (SZILASI) *jäp-äyi*, (KÁLMÁN) *jäp-äyi* volt használatos.

³³ L. CZF. értelmezését: „Szoros ért. nőtestvér ki nálunk korosabb... *Nagynéne* az atyánknak vagy anyánknak vagy a közéletben nagyszüleinknek is nőtestvére.”

népnyelvben (Palócság, Székelység, Hont, Nógrád m. MTsz.) használatos, hanem a köznyelvben is. Pl. (Palócság) „*Boris n e n é m! ász montá Kári ángyo, hogy Bábos Verá n e n ő t látta á zéccáká á hogy kísírtett* (MIKÓ: Nyr. XXII, 511).

2. De elképzelhetjük, hogy mindezek a jelentések nem egymásból fejlődtek, hanem egymástól függetlenül egy közös **nin(n)* ősmagyar csoportelnevezésből, amely — az osztj. *nij*-hez hasonlóan —, de a kormegjelölés szempontjából fordított előjellel — az ego idősebb vérségi v. nemzetségi nőrokonát jelenthette.

Hogy ezt a kérdést eldönthessük, szükségünk volna a vog. *nin*-nek a REGULY által feljegyzett adatánál régebbi, vagy más nyelvjárásokból származó alak- és jelentésváltozataira, valamint a XIV. sz.-nál régebbi magyar adatokra.

A *néne* szó azután egészen a XIX. sz. 20-as éveigi egyedüli jelölője volt mind a 'nagyéné', mind a 'testvernéné' fogalomnak, éppúgy mint a *bátya* a 'nagybátya' és a 'testvérbátya' fogalomnak. 1823-ban jelentkezik először a 'Tante, Muhme, die Schwester der Mutter' jelentésben a *nagynéne* szó, SIMAI szerint a *nagyapa*, *nagyanya* kései analógiájaképpen (MNY. III, 90). Így a különböző jelentések lassanként alakilag is kezdtek elkülönülni: *néne* (*néném*) 'soror maior natu'; *nagynéni* (*n. néném*) 'matertera'; *néni* (*néném*), *nénike* 'verbum alloquendi'.

6. Szólnom kell még legvégül a *néne* szó kikövetkeztethető ősmagyar alapalakjának, a **nin*-nek további fejlődéséről, valamint a régiségben és a népnyelvben fellelhető alakváltozataihoz és 3. személyű birtokos személyragos formájához (*nénje*) való viszonyáról.

A szó első szótározott alakjai a BSzj. *neny* és a (?) SchlSzj. *vene* (eh. *nene*) *e*, ill. *i* szóvéget mutatnak. Ez az *-e* és *-i* éppúgy lehet egy fgr. **-j* (**-i*) kicsinyítő képző folytatója, aminek BUDENZ (NyK. XX, 412), BALASSA (NyK. XXIV, 374) és BÁRCZI (M. Tört. Szóalaktan 34, irodalommal) tartják, mint egy **-s* 3. szem. birtokos személyrag magyar megfelelője (l. MÉSZÖLY: MNY. XII, 6; TECHERT: MNY. XXX, 17; BEKE: Nyr. LVIII, 78). Mindkettő ugyanis egy

$$*u_j < \begin{matrix} \acute{e} \rightarrow e \\ \grave{i} \rightarrow i \end{matrix}$$

fejlődéssel jutott el jelenlegi alakjához (vö. BÁRCZI, Hangtört. 88—9).

A *néne* alakot tekintve én inkább az utóbbi felfogáshoz csatlakoznám. Ősi testrészneveink (*fej, haj, háj, epe, zuza* stb.) és rokonság-neveink (*apa, anya, napa, ipa, ara* stb.) *-j*, ill. *-a, -e* végződését ugyanis egy ősi, a személy és testrészei, valamint a személy és szűkebb rokonsága közötti szoros kapcsolat (birtokviszony) kifejezőjének lehetne tekintenünk. Ellenben a *néni* alakváltozatban én is inkább deminutív képzőt keresnék (l. *öcsi, hugi, báty* ~ *bácsi* stb.). Testrész- és rokonság-neveinkben ugyanis nem találkozunk *-i* végű birtokos személyragos alakból adaptálódott nominatívusi formákkal. A *néni* alak sem szerepel soha birtokszóként, csak a *néne* (SchlSzj. *anad vene*; az ő *nyénéknec auagy hugoknac* Verb: Decr. b5, idézi TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 28) vagy *nénje* (Cal. 61 amita = az *atyám n e n n y e*; 642 matertera = Az *anyamnak n e n n y e*).

Az *e*, ill. *i* elhagyásával nyert *nén*, R. *nën* (*neny*) alapszó az obi-ugor megfelelők alapján kikövetkeztetett ősmagyar **nin*-nek szabályos ómagyar folytatója. **nin* > *nën* > *nén*.

Hogy ezen ősbibb rövidebb alakok valóban éltek, arra bizonyítékok a szó nyelvjárási alakváltozatai: a Nógrád és Hont megyei *nén(ka)*, *nin(ka)*,³⁴ *nénike* alak (Tsz., MTsz., Nyr. XXXI, 271, 524); a palócsági *nén*, *nényi* v. *nene* alakváltozatok (BARTHA: Nyr. XXI, 217); a Székelység *nén* formája: „*A fásáng farkán kiméntünk vót Terézsi né n n é Kolozsúrá*” (Székelyudvarhely, Nyr. VII, 377). A palóc *nén* alak egy $e > é$ szórványos nyiltabbá válási tendencia eredménye (vö. *édés, égni, legény, néz, lélek*; HORGER, MNyjár. 143 §).

Ugyancsak a rövidebb alak őrződött meg a Dráva melléki *neném* alakban: „*Szegény n e n é m úgy lépaszót* [leszegényedett, lesoványodott, elgyengült], *hogy alig van jártányi ereje* (KOPÁCS: Nyr. XVI, 431).

A rövidebb alak jelentkezik a 3. szem. birt. személyragos *nenje* formában is, amely feltehetően a *néne* alakkal egy időben vagy valamivel később jelentkezett. Majd mikor a nyelvérzék az utóbbit új funkcióra adaptálta (nominativus), végérvényesen elfoglalta ennek helyét a birt. szem. ragozási paradigmában.

A *néne* szó még számos alakváltozatban, és származékban él a népnyelvben. Ilyenek a váci nyelvjárás *nennöke* 'nénike' (gúnyosan) (NyF. X, 24) [NB. $e!$], a palóc (Heves m. Parád, Nógrád m. Gömör m.) *nenő*, *neneő* 'néne, neni' (MTsz.), a székelyföldi *nenő* (MNy. XXIII, 181), a Hont megyei (Ipolság) *nenüs*, *nenüske* 'nénike' (CzF.; Nyr. XIX, 94) alakjai.

Mindezek éppúgy, mint a már említett rövid alakváltozatok, az ősi **nin* alak szóbeljeji *i*-jének valamilyen ő-magyar (ill. ő- és középmagyar)kori fejlődési fokát tükrözik, az alábbi fejlődési sor valamelyikét:

$$*i - \ddot{e} \begin{cases} \swarrow \ddot{e} - e \\ \searrow \acute{e} \\ \downarrow e \end{cases}$$

Az 1888-ból feljegyzett *nenne* (Csallóköz: MTsz.; Nyr. XVII, 287), valamint a *nyennye* alakok (Vas m. Hegyhát: Nyr. VIII, 468) a nyugati és dunántúli nyelvjárásra jellemző magánhangzó közötti mássalhangzó kettőzést tükrözik.

A KASSAITÓL (III, 419) említett székely *né* szó „ez helyett *Néne*: Soror senior” (MTsz.; KNIEZSA, SzJöv. 894) HORGER szerint hiteles, mert ő maga is jegyzett fel Csik megyében egy *Évané* 'Éva neni' alakot (Nyr. XXXI, 526). Szerinte ez éppen olyan erőszakos rövidítése a *néne*, *neni* alaknak, mint a *báttya* v. *bács*i mellett a *bá* (uo.).

Hogy mindezen alakok és alakváltozatok mikor és milyen alapalakokból keletkeztek, azt csak az egyes nyelvjárási adatok beható nyelvjárástörténeti tanulmányozása alapján lehetne eldönteni.

*

A *néne* szóról tehát megállapíthatjuk, hogy:

1. u g o r eredetű (megfelelői a vog. (REG.) *nin* 'nagyénéne, az anya idősbik testvére' és az osztj. (STEINITZ) *nij* 'az anya fiatalabbik testvére');

³⁴ Utóbbit megőrzött régiségnek tarthatjuk.

2. éppoly csoportnév lehetett, mint a *bátya* szó (a kérdés csupán az, hogy ezen ősi csoportelnevezésnek bizonyos jelentésben [‘az anya idősbik nőtestvére’] való lefoglalása már az ugor együttelés idején megtörtént-e, vagy pedig mindhárom jelentés a magyar nyelv külön életében egymással párhuzamosan fejlődött-e ki);

3. a szó ősi hangalakja **nin* lehetett, amelyből a *ninka*, *nén*, *nen*, *nén* stb. mind levezethető;

4. a *néne*, *néni* alakok szóvégi *e-*, ill. *i-*je sg. 3. szem. birt. szem. rag, ill. *i* kicsinyítő képző;

5. a *nénje* 3. szem. birt. ragos alak a nominativusi funkcióra adaptált *néne* alak helyére került a birt. személyragozási paradigmában.

A. KÖVESI MAGDA

A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben

I.

FÓNAGY IVÁN „Über den Verlauf des Lautwandels” (ALH. VI 1—3) című cikkében foglalkozik a magyar köznyelv hangsúlytalan *i*, *ú*, *ü*, valamint a *-ból*, *-ből* rag *ó*, *ö* hangjainak rövidülésével¹ és e rövidülés életkor szerinti sajátosságaival. Vizsgálatát 115 mondat alapján végezte, amelyeket 10 személy magnetofonba olvasott. A vizsgálat tárgyát képező hangok részint egyszavas mondatban, részint mondatkezdő, mondatvégi, vagy mondatközi szóban fordultak elő. A felvételeket 3 nyelvész lehallgatta, és az illető magánhangzók időtartamára vonatkozó szubjektív megfigyeléseit (hosszú, rövid, félhosszú) bejelölte. 7 felvételtől (805 mondatról) kimogrammok készültek. — A vizsgálat kimutatta, hogy 1. a fenti hangsúlytalan hosszú magánhangzók rövidülése igen gyakori: az *ágyú*, *fésű*, *épít* stb. típusú szavakban a stabil hosszú tőmagánhangzó és a hangsúlytalan, rövidülésre hajlamos hosszú magánhangzó időtartam-viszonya igen gyakran 1:0,4, előfordul azonban az 1:0,8 arány is. E szavak göbéjének csúcsa e két időtartam-viszonyt jelölő pontok közé esik, ami azt mutatja, hogy a fenti hangok túlnyomó részt félhosszú formában szerepelnek; 2. a rövidülés generációnként eltérést mutat (két 20—24 éves és két 80 éves kísérleti alany kiejtése alapján): a fiataloknál sokkal gyakoribb a rövidülés, mint az idősebbeknél (százalékban kifejezve lásd a 205. o.-on levő táblázaton); 3. a rövidülés függ a hangnak a mondatban elfoglalt helyétől: egyszavas mondatban és mondatvégen hosszabbak a fenti magánhangzók, mint mondat elején vagy mondat közben; 4. a rövidülés mértéke — feltehetőleg a jelentéstől függően — egyes szavanként eltérő (feltűnően stabil a *sikít i*-je az *épít i*-jével szemben).

Jelen dolgozat ugyancsak a fenti problémát vizsgálja, csak nagyobb anyag alapján és részletesebben. Anyaga részint a fent említett 115 mondat — ebben az esetben azonban 40 ember olvasta magnetofonba — részint e mondatok közül 10 éves gyerekek számára kérdésre felelet alakjában összeállított 19 egyszavas mondat, amit 10 gyerek mondott magnetofonba. A kérdéseket a nyelvjáráskutatásnál alkalmazott nyelvatlaskérdésekhez hasonlóan állítottam össze,² például így: Mit használsz reggel a fésülködéshez? — *Fésűt*. Mit csinál az építőmester? — *Épít* stb. — A kísérleti alanyok közül tíz 10 éves, tíz 20—30 év közötti, tíz 30—50 év közötti, tíz 50—70 év közötti és tíz 70—80

¹ Vö. LAZICZIUS: „Az *i*, *ú*, *ü*-vel kapcsolatban például lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nemcsak a népnyelv egyes területein, hanem magában a köznyelvben is” (A magyar kiejtésről: MNy. XXXIV. 307—8).

² Ebben segített SZÉPE György, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa.

év közötti volt. A felvételeket rajtam kívül 4 nyelvész hallgatta le, és a vizsgálat tárgyát képező magánhangzók időtartamát szubjektív megítélés alapján (hosszú, rövid, félhosszú) jelölte. 25 felvételtől (2875 mondatról) kimogramm készült, a szubjektív megfigyelések méréssel való ellenőrzése céljából.³

II.

Rövidülésre hajlamos hangsúlytalan hosszú magánhangzók

a) $ó^4$ $ő^4$ a $-b ól$, $-b ől$, $-t ól$, $-t ől$ ragokban.

Időtartamuk középértéke:

4ból , $-tól$: 11,6φ; határértékek: 4,4φ—18φ
 $-től$: 12,7φ; határértékek: 4φ —19,3φ

Ezeknek az értékeknek csak úgy van igazán informatív tartalmuk, ha ismert stabil értékekkel összehasonlítjuk.⁵ A legtermészetesebb a hangsúlytalan stabil

1. táblázat

$ól^6$ (<i>fától</i>): 11,6φ. Határértékek: 7—19,3φ	$ől$ (<i>képtől</i>): 12φ. Határértékek: 4,4—18φ
$óst$ (<i>ásót</i>): 17,8φ. Határértékek: 15—20φ	A felhasznált szövegben hangsúlytalan $óst$ nem fordul elő
st (<i>ásott</i>): 8,1φ. Határértékek: 6,9—9φ	A felhasznált szövegben hangsúlytalan $óst$ nem fordult elő

³ E vizsgálati módszer megegyezik a fonometria kutatási módszerével: vö. B. MALMBERG: „Die Phonometrie arbeitet... mit Schallplatten. Eine Zahl von Personen hören den phonometrischen Text ab und tragen, unabhängig voneinander, ihre diakritischen Zeichen in den Text ein. Wenn es sich... um quantitative Untersuchungen handelt, gilt es also, Zeichen für Länge, Kürze usw. einzutragen. ... nachdem die verschiedenen Klassen... durch Abhören bestimmt worden sind, geht man zu den objektiven Messungen über.” (Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff, Leipzig, 1944, 70—1); továbbá A. MAACK; „Es wurden... die Sonanten aufgeteilt in lange und kurze Sonanten, und zwar zunächst nach dem subjektiven Urteil von drei Abhörern, wobei die langen Sonanten nochmals unterteilt wurden in lange und überlange, bzw. halblange und lange.” (Lautdaueranalyse nach den Methoden der Großzahlforschung: Zeitschrift f. Phonetik, 1948: 136).

⁴ Az l hang e mérésénél nem volt elhatárolható az előtte levő magánhangzótól, ezért a fenti szavak $ó$, $ő$ -jét az utánuk következő l -lel együtt mértem. Így nem lehetett eldönteni, mennyi írható az l , és mennyi a magánhangzó javára. Úgy próbáltam megoldani a nehézséget, hogy a felhasznált szöveg alapján külön kimértem a hangsúlytalan helyzetben levő elhatároló l hangokat, az adatok középértékét vettem ($= 7,4 \phi$), és azt az $ól$, $ől$ hangkapcsolat időtartam-értékei alapján nyert középértékből — ebben az esetben 19,2 φ-ből — levontam.

⁵ Vö. O. VON ESSEN: „... wesentlich ist nur das Verhältnis der gemessenen Dauer der Laute an einer unveränderlichen Bezugsgröße”. (Überlange Vokale und gedehnte Konsonanten des Hochdeutschen: Zeitschrift f. Phonetik, 1957: 24.)

⁶ l = labil (rövidülésre hajlamos hosszú, ill. nyúlásra hajlamos rövid) magánhangzó, st = stabil magánhangzó.

rövid *o*-val, valamint a hangsúlytalan stabil hosszú *ó*-val való összevetés:⁷
Az 1. táblázat alapján:

$$\acute{o}st \text{ (ásót)} : \acute{o}l \text{ (fától)} = 1:0,6$$

$$\grave{o}st \text{ (ásott)} : \acute{o}l \text{ (fától)} = 1:1,4$$

A hangsúlytalan *ól* időtartama tehát kb. a *óst* és *öst*-é között van, és erősen az *óst* felé közeledik.

A \bar{V}^{18} és a \check{V}^{st8} (= \bar{V}^{st} , \check{V}^{st}) határértékeit összehasonlítva feltűnő, hogy a \bar{V}^1 időtartamának értékingadozása (4,4—19,3 φ) — a \check{V}^{st} -val ellentétben (6,9—9 φ ; 15—20 φ) — igen nagy területen, tág határokon belül mozog. Ez azt igazolja, hogy a \bar{V}^1 időtartama nem megállapodott, hanem kusza, kavargó állapotban van, éppen átváltozóféliben egy új kategóriává. A három hang (*ól*, *óst*, *öst*) időtartamértékeinek szórásképét adja az 1. ábra. A középértékek generációnkénti⁹ összehasonlítása azt mutatja, hogy az *ól* és *ól* esetében az időtartam-értékek a 20—30 és 30—50, valamint az 50—70 és 70—80 évesek kiejtésében igen közel vannak egymáshoz. Az 50. év azonban választóvonalat látszik húzni az értékek között. A 20—50 évesek korosztályán belül az időtartam-értékek egészen közel állnak a megfelelő \check{V}^{st} -éhoz, és kb. fele olyan hosszúak, mint a \bar{V}^{st} ; az 50—80 évesek kiejtésében megegyeznek időtartam középértékben a \bar{V}^{st} -ével (az *ól*-nél adatok hiányában ezt inkább csak föltételezzük) (vö. 2. táblázat). Ebből az következik, hogy a *-tól -tól* és *-ból* ragok *ó*, ill. *ó*

2. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80		20—30	30—50	50—70	70—80
<i>óst</i>	16,5 φ	16,9 φ	18, 8 φ	19,0 φ	<i>öst</i>	A felhasznált szövegben nem fordult elő hangsúlytalan helyzetben			
<i>ól</i>	8,0 φ	8,1 φ	15,1 φ	16,0 φ	<i>ól</i>	8,6 φ	9,1 φ	15,6 φ	16,2 φ
<i>öst</i>	7,7 φ	7,9 φ	8,6 φ	8,8 φ	<i>öst</i>	A felhasznált szövegben nem fordult elő hangsúlytalan helyzetben			

⁷ A német hosszú és rövid magánhangzók időtartamviszonyát összevetette E BRÜCKE (Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst, Wien 1871; 67). Arányuk: 5 : 3. S. EINARSSON az izlandi nyelvben a hosszú és rövid magánhangzók időtartamviszonyát 1,89 : 1 arányban állapította meg (Phonetik der isländischen Sprache, Oslo 1927, 92). A. MAACK szerint a német hosszú magánhangzók időtartamának középértéke 12,5 φ , a rövidké 5,5 φ . (Lautdaucranalyse nach den Methoden der Großzahlforschung: Zeitschrift f. Phonetik 1938: 138.)

⁸ \bar{V} = magánhangzó; \bar{V}^1 = hosszú labil (rövidülésre hajlamos), \check{V}^{st} = hosszú, ill. rövid stabil magánhangzó.

⁹ A 10 évesek adatait nem vizsgálhatjuk a többi korcsoportéival együtt, mivel azok mind egyszavas feleletek alapján születtek, és tekintettel arra, hogy a hangnak a mondatban elfoglalt helye befolyásolja az időtartamot (lásd alább), hamis eredményhez jutnánk.

hangja csak a 20—50 évesek beszédében mutat elég erős rövidülési tendenciát, 50 éven túl nem.¹⁰

Az $\acute{o}l$, $\acute{o}l$ határértékeinek generációnkénti megoszlása azt bizonyítja, hogy az $\acute{o}l$ és $\acute{o}l$ időtartamának értékingadozása legnagyobb 30—50 év között, kisebb 50—70 között, és egészen szűk területre zsugorodik 20—30 és 70—80 év között (vö. 3. táblázat).

3. táblázat

$\acute{o}l$				$\acute{o}l$			
20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
7—11,2 φ	7,7—18,5 φ	12,8—18,9 φ	15,1—19,3 φ	4,4—9 φ	6,9—17,3 φ	10,9—17 φ	15,1—18 φ

Ebből az következik, hogy e hangok lerövidülése befejeződött, vagy befejeződőben van 20—30 év között, erősen folyamatban van 30—50 év között, igen csekély mértékben tapasztalható 50—70 év között, és nem indult meg 70 éven felül.

Az egyes korcsoportok szórásképe a 2—3. ábrán látható. Ha az $\acute{o}st$, $\acute{o}st$, $\acute{o}l$ hangokat generációnkénti időtartam-értékeik alapján arányba állítjuk, azt látjuk, hogy a 20—50 évesek csoportjában a $\bar{V}st$ és a $\bar{V}l$, valamint a $\bar{V}st$ és Vst időtartam-értékeinek aránya megegyezik. Eszerint ebben a korcsoportban a $\bar{V}l$ időtartama a Vst időtartamára csökkent (vö. 4. táblázat).

4. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80
$\acute{o}st : \acute{o}l$	16,5 φ : 8 φ =	16,9 φ : 8,1 φ =	18,8 φ : 15,1 φ =	19 φ : 16 φ =
($\acute{a}s\acute{o}t : f\acute{a}t\acute{o}l$)	$\boxed{1 : 0,4}$	$\boxed{1 : 0,4}$	$\boxed{1 : 0,8}$	$\boxed{1 : 0,8}$
$\acute{o}st : \acute{o}st$	16,5 φ : 7,7 φ =	16,9 φ : 7,9 φ =	18,8 φ : 8,6 φ =	19 φ : 8,8 φ =
($\acute{a}s\acute{o}t : \acute{a}s\acute{o}t$)	$\boxed{1 : 0,4}$	$\boxed{1 : 0,4}$	$\boxed{1 : 0,4}$	$\boxed{1 : 0,4}$
$\acute{o}st : \acute{o}l$	7,7 φ : 8 φ =	8,1 φ : 7,9 φ =	8,6 φ : 15,1 φ =	8,8 φ : 16 φ =
($\acute{a}s\acute{o}t : f\acute{a}t\acute{o}l$)	$\boxed{1 : 1,04}$	$\boxed{1 : 1,02}$	$\boxed{1 : 1,7}$	$\boxed{1 : 1,8}$
Tehát: $\acute{o}st : \acute{o}l = \acute{o}st : \acute{o}st$				$\acute{o}st : \acute{o}st = \acute{o}l : \acute{o}st$

A 10 évesek felvételeiben szereplő $\acute{o}l$ ill. $\acute{o}l$ hangok időtartamát a felnőttek megfelelő egyszavas mondataiból nyert méréseredményekkel hasonlíthatjuk össze. E szerint a 10 évesek méréseredményei símán beleilleszkednek az értékek generációként növekvő sorába (vö. 5. táblázat).

¹⁰ Vö. ZWIRNER—MAACK—BETHGE: „Quantitätsunterschiede... [sind] von... Alter ... stark beeinflusst“ (Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten: Zeitschrift f. Phonetik 1956: 17).

5. táblázat

	10	20—30	30—50	50—70	70—80
a) <i>házból</i>	11,4 φ	11,7 φ	11,9 φ	16,4 φ	16,9 φ
<i>fától</i>	11,7 φ	12,0 φ	12,0 φ	16,7 φ	17,4 φ
b) <i>öttől</i>	12,0 φ	12,1 φ	12,3 φ	17,6 φ	18,4 φ
<i>képtől</i>	12,1 φ	11,4 φ	11,5 φ	17,8 φ	18,2 φ
<i>ködtől</i>	12,3 φ	12,4 φ	12,5 φ	17,0 φ	18,0 φ
<i>reggeltől</i>	11,9 φ	12,1 φ	12,3 φ	16,0 φ	18,2 φ

A fiatal generációnál tapasztalt rövidülési tendencia nem egyformán hat a különböző mondattani helyzetekben.¹¹ Legrövidebb a magánhangzó többszavas mondat közepén, leghosszabb egyszavas mondatban (vö. 6. táblázat).

6. táblázat

	♂	♂
Egyszavas mondatban	11,4 φ	12,4 φ
Többszavas mondatban mondat végén	9,4 φ	10,6 φ
Mondat elején	7,9 φ	8,7 φ
Mondat közepén	6,4 φ	7,6 φ

A szubjektív benyomás alapján kapott eredményeknek a méréseredményekkel való összehasonlítása alapján¹² azt mondhatjuk, hogy fülünk a magánhangzók időtartamát 7,5φ-ig rövidnek, 7,5–11φ-ig félhosszúnak, 11φ-től hosszúnak érzékelté általában¹³ (vö. 7. táblázat).

¹¹ I. MAHNKENNEK és M. BRAUNNAK az orosz nyelvben végzett mérései alapján egyszavas mondatban és mondatvégen hosszabbak a magánhangzók, mint egyéb helyzetekben (Zur Vokalquantität im Russischen: Zeitschrift f. Phonetik 1951: 269).

¹² A szubjektív és objektív vizsgálat eredményeinek egyezését tapasztalta E. FISCHER-JÖRGENSEN is a német magánhangzók időtartamviszonyának vizsgálatánál (Objektive und subjektive Lautdauer deutscher Vokale: Archiv f. vergl. Phonetik IV, 1940); Mlle M. DURAND tagadja a mérés és szubjektív benyomás eredményeinek egyezését (Le genre grammatical en français parlé a Paris et dans la région parisienne, Paris 1936, 217).

¹³ E. ZWIRNER nem lát határt, amely időtartamilag elválasztaná a rövid magánhangzókat a hosszúaktól: „Ni la mesuration ni le traitement statistique des résultats des mesurations ne procure pas la possibilité d'indiquer une limite au-dessous de laquelle les voyelles sont brèves et au-dessous de laquelle elles sont longues.” (L'opposition phonologique et la variation des phonèmes: Archiv f. vergl. Phonetik: II, 1938: 138.)

7. táblázat

	d ^l			g ^l		
	h	fh	r	h	fh	r
Egyszavas mondatban ¹⁴	90%	10%	—	90%	10%	—
Mondat végén	80%	20%	—	60%	40%	—
Mondat elején	10%	90%	—	10%	90%	—
Mondat közepén	—	—	100%	—	40%	60%

b) *ú, ű* hangsúlytalan szótagban.

A *hosszú, hosszút, fésű, fésűt*-féle szavak *ú, ű* hangjának időtartam középértéke és határértékei:

8. táblázat

	ú ^l		ű ^l	
	Középérték	Határérték	Középérték	Határérték
<i>t</i> előtt ¹⁵	12,2 φ	6,2—20,5 φ	10,2 φ	5 —20,7 φ
Szóvégén	12,7 φ	6,4—20,6 φ	10,3 φ	4,4—17,0 φ

űst (*űst, űst*) hangsúlytalan helyzetben nem fordult elő szövegünkben. Az *ú*-val való összehasonlítási lehetőség érdekében külön olyan mondatokat állítottam össze, amelyekben az említett magánhangzók hangsúlytalan helyzetben (*t* előtt) fordultak elő. Az így kapott méréseredmények alapján:

ú^l (*hosszút*): 12,2φ; határértékek: 6,2—20,5φ

ű^l (*nagy út*): 17,5φ; határértékek: 15,5—21,0φ

ű^l (*másutt*): 8,3φ; határértékek: 7—9,2φ

¹⁴ A 10 évesek kategóriájában az arány:

	h	fh	r
<i>ó</i> ^l	90%	10%	—
<i>ö</i> ^l	80%	20%	—

¹⁵ E. A. MEYERnek az angol és német magánhangzók időtartamára vonatkozó vizsgálatai szerint *s* előtt hosszabbak a magánhangzók, mint *t* előtt (Englische Lautdauer, eine experimentalphonetische Untersuchung, Uppsala 1903, és Zur Vokaldauer im Deutschen: Nordiska studier tillagnade A. Noreen, 1904, 354). Erre vonatkozólag vö. még O. JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik, Berlin 1926, 182; D. JONES, English Phonetics, Leipzig 1934, 216; A. GREGOIRE, Influence des consonnes occlusives sur la durée des syllabes précédentes: Revue de phonétique I, 1911: 260—92; M. DURAND, Étude expérimentale sur la durée des consonnes parisiennes, Paris 1936, 101; F. ÁJMÁ, Phonetik und Lautlehre des Inarilappischen, Helsinki 1914, 201; B. COLLINDER, Über den Begriff der Quantität mit besonderer Rücksicht auf die lappische Sprache: JSFOu. XLII, 3; LAZICZIUS GY., Fonétika, Budapest 1944, 156; A. MAACK, Die Beeinflussung der Sonantendauer durch die Nachbarkonsonanten: Zeitschrift f. Phonetik 1953: 104.

Ebből következik, hogy:

$$\acute{u}st \text{ (nagy } \acute{u}t) : \acute{u}l \text{ (hosszút)} = 1:0,6$$

$$\check{u}st \text{ (másutt)} : \acute{u}l \text{ (hosszút)} = 1:1,4$$

A t előtti $\acute{u}l$ középértékét összevethetjük a *késük* szó hangsúlytalan $\check{u}st$ -jével, bár ez az összevetés nem egészen helyes, mert a vizsgálatok alapján úgy látszik, hogy a Vst időtartama t előtt hosszabb, mint k előtt (lásd később a 320. lapon):

$$\acute{u}l \text{ (fésűt)} = 10,2\varphi, \text{ határértékek: } 5,0-20,7\varphi$$

$$\check{u}st \text{ (késük)} = 6,3\varphi, \text{ határértékek: } 5,3-6,7\varphi$$

Ennek alapján: $\check{u}st \text{ (késük)} : \acute{u}l \text{ (fésűt)} = 1:1,6$. A fenti arányok megegyeznek az $óst$, $öst$ és $ól$ középértékeinek arányával (l. 302. l.): tehát itt is azt mondhatjuk, hogy az $\acute{u}l$ és $\acute{u}l$ időtartama az $\check{u}st$, ill. $\check{u}st$ -é felé tendál. Az $\acute{u}l$, \acute{u} és $\check{u}st$, $\check{u}st$ határértékeit összehasonlítva itt is — mint az $ól$, $ól$ esetében — azt látjuk, hogy a $\bar{V}l$ időtartamának értékingadozása (5—20,8 φ) — a Vst -ével ellentétben (5,3—6,7 φ) — igen tág határok között történik. Ez a jelenség itt is annak a jele, hogy a $\bar{V}l$ a lerövidülés folyamatában van. Az $\acute{u}l$ és $\acute{u}l$ időtartam-értékeinek szórás képét a 4. ábrán látjuk. Az $\acute{u}l$ és $\acute{u}l$ időtartam-középértékének generációnkénti megoszlását a 9., ez utóbbi értékeknek az $\check{u}st$ és $\check{u}st$ -ével való egybevetését a 10. és 11. táblázat szemlélteti.

9. táblázat

	$\acute{u}l$				$\acute{u}l$			
	20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
t előtt	8,6 φ	8,9 φ	16,5 φ	16,9 φ	6,9 φ	7,3 φ	13,3 φ	13,4 φ
Szövégen	8,8 φ	9,5 φ	16,1 φ	16,4 φ	7,4 φ	7,6 φ	13,6 φ	13,9 φ

10. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80
$\acute{u}l$ (t előtt)	8,6 φ	8,9 φ	16,5 φ	16,9 φ
$\check{u}st$ (t előtt)	7,4 φ	7,9 φ	8,7 φ	9,0 φ

11. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80
$\acute{u}l$ (t előtt)	6,9 φ	7,3 φ	13,3 φ	13,4 φ
$\check{u}st$ (k előtt)	5,8 φ	6,1 φ	6,5 φ	6,7 φ

Ezekben az esetekben is — az $ól$, $ól$ -höz hasonlóan — azt látjuk, hogy a 20—30 és 30—50, valamint az 50—70 és 70—80 évesek csoportja két külön kategóriát képez a hangok időtartama szempontjából. A 20—50 évesek korosztályán belül az $\acute{u}l$, $\acute{u}l$ időtartama közel áll az $\check{u}st$, $\check{u}st$ -éhez, az 50—80 évesek csoportjában már igen lényegesen eltávolodnak egymástól az értékek (vö. 12. táblázat).

12. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80
$\hat{u}^{st} : \hat{u}^l$	7,4 φ : 8,6 $\varphi = 1:1,1$	7,9 φ : 8,9 $\varphi = 1:1,1$	8,7 φ : 16,5 $\varphi = 1:1,8$	9,0 φ : 16,9 $\varphi = 1:1,8$
$\hat{u}^{st} : \hat{u}^l$	5,8 φ : 6,9 $\varphi = 1:1,1$	6,1 φ : 7,3 $\varphi = 1:1,2$	6,5 φ : 13,3 $\varphi = 1:2$	6,7 φ : 13,4 $\varphi = 1:2$

Tehát itt is nyilvánvaló, hogy a rövidülés a fiatal generációnál bekövetkezett, illetve folyamatban van, az idősebbnél nem. A határértékek generációs megoszlása még kézzel foghatóbban állítja elénk a rövidülés folyamatát (vö. 13. táblázat).

13. táblázat

\hat{u}^l				\hat{u}^l			
20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
6,2—9,4 φ	6,5—18 φ	14,7—20 φ	16,1—20,6 φ	4,4—8,8 φ	5,0—19,7 φ	13,9—20,1 φ	16,0—20,7 φ

Itt is a 30—50 év között a legnagyobb az időtartamingadozás, kisebb 50—70, és minimális területre szorítkozik 20—30 és 70—80 év között. Ez ismét annak igazolása, hogy az \hat{u}^l és \hat{u}^l lerövidülése a 20—30 éveseknél általában végbement, a 30—50 éveseknél éppen folyamatban van, az 50—70 éveseknél enyhe mértékben érezhető, 70 éven felül már nem indult meg. Az egyes korcsoportok szórásképét adja az 5—6. ábra. A 10 évesek egyszavas feleletei alapján kapott méréseredmények jól beleillenek a felnőttek ugyanazon egyszavas mondataiból nyert értékek sorába (vö. 14. táblázat).

14. táblázat

	\hat{u}^l					\hat{u}^l				
	10	20—30	30—50	50—70	70—80	10	20—30	30—50	50—70	70—80
t előtt	9,1 φ	9,5 φ	9,9 φ	17,5 φ	17,9 φ	7,5 φ	7,5 φ	7,8 φ	13,8 φ	14,0 φ
Szóvégen	9,7 φ	9,9 φ	10,3 φ	18,2 φ	18,7 φ	7,6 φ	7,7 φ	7,9 φ	14,0 φ	14,0 φ

Az \hat{u}^l , \hat{u}^l -nek a fiatal generációnál tapasztalt rövidülése az \hat{o}^l , \hat{o}^l -éhez hasonlóan, többszavas mondat közepén a legnagyobb, egyszavas mondatban a legkisebb mérvű (vö. 15. táblázat).

15. táblázat

	\hat{u}^l		\hat{u}^l	
	szóvégen	t előtt	szóvégen	t előtt
Egyszavas mondatban	10,0 φ	9,5 φ	7,8 φ	7,7 φ
Mondat végén	} több- szavas mondatban	9,7 φ	9,0 φ	7,2 φ
Mondat elején		9,1 φ	8,0 φ	7,0 φ
Mondat közepén		7,5 φ	7,3 φ	6,5 φ
		6,4 φ		

A méréseredmények és a szubjektív lehallgatás alapján kapott eredmények egybevetése azt mutatja, hogy a szubjektíve hosszúnak, félhosszúnak, ill. rövidnek ítélt magánhangzók a kimérés alkalmával ugyanazon objektív értékeknek felelnek meg, mint az *ó*¹, *ő*¹ esetében (7,5φ-ig rövid, 7,5φ-től 11φ-ig félhosszú, 11φ-től hosszú) (vö. 305. l. és 15., 16. táblázat).

16. táblázat

	<i>ú</i> ¹						<i>ü</i> ¹					
	szóvégen			t előtt			szóvégen			t előtt		
	h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r
Egyszavas mondatban ¹⁶	—	60%	40%	—	60%	40%	—	60%	40%	—	55%	45%
Mondat végén	—	40%	60%	—	65%	35%	—	40%	60%	—	30%	70%
Mondat elején	—	50%	50%	—	60%	40%	—	30%	70%	—	25%	75%
Mondat közepén	—	30%	70%	—	10%	90%	—	10%	90%	—	10%	90%

Eddig a rövidülési folyamat vizsgálatánál nem néztük, hogy szavanként van-e eltérés a vizsgált hangok időtartamában. Az *ú*¹ a *hosszú-hosszút*, *ágyú-ágyút*, *bosszú-bosszút* szavakban fordult elő szövegünkben. A *bosszú-bosszút* és a *hosszú-hosszút* szavak *ú*¹-jának időtartam középértékeit összehasonlítva azt látjuk, hogy az a két szóban nem azonos: hosszabb az *ú*¹ a *hosszú-hosszút* szavakban, rövidebb a *bosszú-bosszút*-ban (vö. 17. táblázat).

17. táblázat

	<i>ő</i> st	<i>ú</i> ¹		<i>ő</i> st	<i>ü</i> ¹
<i>hosszú</i>	8,1 φ	12,3 φ	<i>hosszút</i>	8,0 φ	12,0 φ
	<i>ő</i> st : <i>ú</i> ¹ = 1 : 1,5			<i>ő</i> st : <i>ü</i> ¹ = 1 : 1,5	
<i>bosszú</i>	8,1 φ	11,0 φ	<i>bosszút</i>	8,0 φ	10,8 φ
	<i>ő</i> st : <i>ú</i> ¹ = 1 : 1,3			<i>ő</i> st : <i>ü</i> ¹ = 1 : 1,3	

Feltehető, hogy a hangok időtartamviszonyát az egyes szavak jelentése is befolyásolja.¹⁷

¹⁶ A 10 évesek korcsoportjában a szubjektív lehallgatás eredménye a következő:

<i>ú</i> ¹						<i>ü</i> ¹					
szóvégen			t előtt			szóvégen			t előtt		
h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r
—	60%	40%	—	30%	70%	—	40%	60%	—	20%	80%

¹⁷ Vö. FÓNAGY I., i. m. 217.

c) *i* a z *-ít* igeképzőben.

Az *épít*, *készít*-féle szavak *í*l hangjának időtartam középértéke: 11,4φ. Határértékek: 4—19,2φ. E hang időtartamának középértékét összevethetjük a hangsúlytalan *ist*-éval:

*í*l (*készít*) 11,4φ, határértékek: 4,0—19,2φ
ist (*kicsit*) 6,5φ, határértékek: 5,8—9,0φ

Tehát:

ist (*kicsi*) : *í*l (*készít*) = 1:1,5.

Az *í*l lerövidülése eszerint valamivel hátrább van, mint az *ól*, *ól*, *úl*, *úl*-é. Az *í*l és *ist* határértékeit összevetve az eddigiekhez hasonló eredményhez jutunk: az *í*l időtartamának értékingadozása (4,0—19,2φ) széles területen, az *ist*-é viszonylag igen kis területen (5,8—9,0φ) mozog. Tehát ez is annak a jele, hogy az *í*l lerövidülése folyamatban van. Az *í*l és *ist* időtartamértékeinek szórás-képét mutatja a 7. ábra.

A fenti két hang időtartam-középértékének generációnkénti megoszlása (vö. 8. ábra és 18. táblázat) azt mutatja, hogy az *í*l időtartamának középértéke az 50—80 évesek korcsoportján belül kb. kétszerese a 20—50 évesekének.

18. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80
<i>í</i> l (<i>készít</i>)	7,0φ	7,3φ	15,6φ	15,7φ
<i>ist</i> (<i>kicsit</i>)	5,8φ	6,4φ	6,6φ	7,0φ
<i>ist</i> : <i>í</i> l =	5,8φ : 7,0φ = 1 : 1,2	6,4φ : 7,3φ = 1 : 1,2	6,6φ : 15,6φ = 1 : 1,6	7,0φ : 15,7φ = 1 : 1,6

A határértékek generációs megoszlása is azt igazolja, hogy a rövidülés a 30—50 éves korosztályban ma erősen ható tendencia, kevésbé hat 50—70 év között, már nem hat 20—30, és még nem 70—80 év között (vö. 19. táblázat).

19. táblázat

20—30	30—50	50—70	70—80
4—9,1φ	5,1—18,7φ	9—17,8φ	14—19,2φ

A 10 évesek egyszavas feleletei és a felnőttek ugyanazon egyszavas mondatai alapján kapott méréseredmények a fentihez hasonló növekvő sort adnak (vö. 20. táblázat).

20. táblázat

10	20—30	30—50	50—70	70—80
7,2φ	7,3φ	7,5φ	15,8φ	16,0φ

Az *íl*-nek a fiatal generációnál tapasztalt rövidülése a hangnak a mondatban elfoglalt helye szerint eltérő. Legnagyobb mérvű a rövidülés többszavas mondat közepén, legkisebb mérvű egyszavas mondatban (vö. 21. táblázat).

21. táblázat

Egyszavas mondatban		7,5 φ
Mondat végén	} több- szavas mondatban	7,0 φ
Mondat elején		6,8 φ
Mondat közepén		6,5 φ

A szubjektív lehallgatás eredménye az *ól*, *öl*, ill. *úl*, *ül* hangokkal kapcsolatban említett méréseredményeknek felelnek meg (7,5 φ -ig rövid, 7,5 φ -tól 11 φ -ig félhosszú, 11 φ -tól hosszú) (vö. 305., 309. l. és 21., 22. táblázat).

22. táblázat

		h	fh	r
Egyszavas mondatban ¹⁸		—	40%	60%
Mondat végén	} több- szavas mondatban	—	30%	70%
Mondat elején		—	30%	70%
Mondat közepén		—	30%	70%

Az *íl* szövegünkben az *épit*, *készít*, *sikít* szavakban fordul elő. Az *épit* és *készít* *i*-jének időtartama lényegében azonos, a *sikít* *i*-je azonban jóval hosszabb az előbbieknél (vö. 23. táblázat).

23. táblázat

	<i>ést</i> (<i>íst</i>)	<i>íl</i>	
<i>épit</i>	17,1 φ	10,3 φ	<i>ést</i> : <i>íl</i> = 1 : 0,6
<i>készít</i>	17,0 φ	10,4 φ	<i>ést</i> : <i>íl</i> = 1 : 0,6
<i>sikít</i>	6,6 φ	11,1 φ	<i>íst</i> : <i>íl</i> = 1 : 1,6

III.

Nyúlásra hajlamos hangsúlytalan rövid magánhangzók

Szövegünk egyes sz. 3. személyű *ápol*, *ötöl-hatol* igealakjaiból a hangsúlytalan, nyelvérzékünkben stabil rövidként rögződött *o*, *ö* hangok kimérése¹⁹

¹⁸ A 10 évesek kategóriájában fh = 40%, r = 60%.

¹⁹ Itt szintén az *l*-lel együtt mértem az *o*, *ö*-t, tehát a kapott időtartam-értékek magukban foglalták az *l* értékét is. Az *ol*, *öl* hangkapcsolatok időtartam-értékei alapján nyert középértékből levontam a hangsúlytalan helyzetben levő *l* középértékét: 7,4 φ -t; ilyen módon jutottam a következő eredményekhez.

meglepő eredményt mutat. Időtartamuk középértéke erősen megközelíti az ugyanazon $\bar{V}1$ és $\bar{V}st$ hangokét.²⁰

Az $\bar{o}l$ időtartamának középértéke: 9,1 φ , az $\bar{o}l$ -é: 9,3 φ . Határértékeik: $\bar{o}l$: 7,0—18,1 φ ; $\bar{o}l$: 6,0—18,2 φ . Az $\bar{o}l$ időtartama az $\bar{o}st$ -é és $\bar{o}st$ -é között van, és az $\bar{o}st$ -éhoz áll közelebb (vö. 24. táblázat).

24. táblázat

	Középérték	Határértékek		Középérték	Határértékek
$\bar{o}st$	17,8 φ	15,0—20,0 φ	$\bar{o}st$	—	—
$\bar{o}l$	11,6 φ	7,0—19,3 φ	$\bar{o}l$	12,7 φ	4,4—18,0 φ
$\bar{o}l$	9,4 φ	7,0—17,9 φ	$\bar{o}l$	9,3 φ	6,0—17,5 φ
$\bar{o}st$	8,3 φ	6,9—9,0 φ	—	—	—

Az $\bar{o}l$ és $\bar{o}l$ időtartam-értékeinek ingadozása — az $\bar{o}l$, $\bar{o}l$ -éhoz hasonlóan — nagy területen mozog (6,0—18,2 φ). Ez azt bizonyítja, hogy az $\bar{o}l$, $\bar{o}l$ is időtartamváltozás stádiumában van. Időtartamértékeik szórás képét láthatjuk a 9. ábrán.

A középértékek generációnkénti megoszlása²¹ azt mutatja, hogy az *ápol*, *ötöl-hatol* szavak $\bar{o}l$, $\bar{o}l$ -je 20—50 év között hosszabb, mint a *-ból -ből, -tól -tól* ragok $\bar{o}l$, $\bar{o}l$ -je (vö. 25. táblázat).

25. táblázat

	20—30	30—50	50—70	70—80		20—30	30—50	50—70	70—80
$\bar{o}l$	9,5 φ	9,5 φ	9,0 φ	9,0 φ	$\bar{o}l$	9,3 φ	9,6 φ	9,2 φ	9,1 φ
$\bar{o}st$	16,5 φ	16,9 φ	18,8 φ	19,0 φ	$\bar{o}st$	—	—	—	—
$\bar{o}l$	8,0 φ	8,1 φ	15,1 φ	16,0 φ	$\bar{o}l$	8,6 φ	9,1 φ	15,6 φ	16,2 φ
$\bar{o}st$	7,7 φ	7,9 φ	8,6 φ	8,8 φ	$\bar{o}st$	—	—	—	—

Az $\bar{o}l$ időtartamának viszonya az $\bar{o}st$ (= $\bar{o}st$, $\bar{o}st$)-éhoz:

$$\bar{o}st (\bar{a}stt) : \bar{o}l (\bar{a}pol) = 1:1,2$$

$$\bar{o}st (\bar{a}st) : \bar{o}l (\bar{a}pol) = 1:0,6$$

50—80 év között az $\bar{o}l$, $\bar{o}l$ nyúlása nem, vagy csak igen kis mértékben következett be:

²⁰ M. DURAND az arab nyelvből hoz példákat annak bizonyítására, hogy egyes füllel hosszúnak érzett magánhangzók méréseredményei a rövidekével azonosak, sőt néha azokénál is kisebbek (Proceedings of the third international Congress of Phonetic Sciences, Ghent 1939, 262—8.). EL. DAWAKLY mérései szerint az arab *i* átlagos időtartama 26 φ , ugyanakkor az *i*-é nem több, mint 26,75 φ . (Durée de la voyelle *i* dans les monosyllabes en Arabe d'Égypte, 1938, kézirat.)

²¹ Ezek a szavak a 10 évesek szövegében nem fordulnak elő.

$$\delta^1 : \delta^1 = 1:1,04$$

$$\delta^1 : \delta^1 = 1:0,4$$

Az δ^1 , δ^1 időtartam-értékeinek ingadozása szintén 30—50 év között a legszélesebb kiterjedésű, sokkal szűkebb területre korlátozódik 50—80 év, és még inkább 20—30 év között (vö. 26. táblázat).

26. táblázat

δ^1				δ^1			
20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
9,0—16,0φ	8,9—18,1φ	7,0—13,8φ	7,2—19,2φ	9,0—15,3φ	8,7—18,2φ	6,0—12,9φ	6,4—12,3φ

Eszerint az δ^1 , δ^1 nyúlása jelenleg legerősebben érezhető 30—50 év között, nem, vagy igen kis mértékben indult meg 50—80 év között, és befejezés felé közeledik 20—30 év között (vö. 10., 11. ábra). E hangok időtartamát is befolyásolja a mondattani helyzet: egyszavas mondatban hosszabbak, többszavas mondat közepén rövidebbek a hangok (vö. 27. táblázat).

27. táblázat

	δ^1		δ^1	
	20—50	50—80	20—50	50—80
Egyszavas mondatban	9,9φ	9,4φ	10,0φ	9,3φ
Többszavas mondat közepén	9,0φ	8,7φ	9,2φ	8,6φ

A fenti objektív időtartam-értékeket fülünk általában félhosszúnak ítélte (vö. 305. l. és 27., 28. táblázat).

28. táblázat

	δ^1						δ^1					
	20—50			50—80			20—50			50—80		
	h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r	h	fh	r
Egyszavas mondatban	—	80%	20%	—	70%	30%	—	70%	30%	—	70%	30%
Mondat közben	—	70%	30%	—	10%	90%	—	90%	10%	—	80%	20%

IV.

Összegezve az elmondottakat: 1. Az eddigiekben a \check{V}^1 (= \bar{V}^1 és \tilde{V}^1) időtartamváltozásaival foglalkoztunk. E változások részint bizonyos grammatikai funkcióval rendelkező morfémákon (*-ból*, *-ből*, *-tól*, *-től* ragokon, valamint az *-ít*, *-ol*, *-öl* igeképzőkön) belül játszódnak le: vizsgálataink ezekben az esetek-

ben morfonémákra vonatkoztak;²² részint bizonyos szóvégi hosszú magánhangzókban (*hosszú, fésű*) történt a változás. A hangváltozás — így a hangok időtartamváltozása is — szinkron síkon,²³ széles ingadozási sávon belül érzékelhető. Egy meghatározott időpontban készült felvételek alapján is meg tudjuk különböztetni a változás folyamatában levő hangokat a nyugalmi állapotban levőktől.²⁴

A 12. ábra egymás mellé állítja a változó és nyugalmi állapotban levő hangok görbe-típusát (az egyes változó, ill. nyugalmi állapotban levő hangok időtartam-értékeinek átlaga alapján). A változás folyamatában levő hangok időtartam-értékei igen tág határok között ingadoznak: e hangok görbe-típusa vízszintesen elnyúlt. A nyugalmi állapotban levő hangok időtartam-értékeinek ingadozása szűk határok között történik: e hangok görbe-típusa függőleges irányban csúcsosodó.

2. A hangsúlytalan $\bar{V}1$ hangok időtartamának középértéke a rendelkezésre álló anyag alapján 10,2—12,7 φ között mozog:

$$\begin{aligned} \acute{o}l &= 11,6 \varphi, \acute{u}l &= 12,2 \varphi, 12,7 \varphi \text{ (} t \text{ előtt, szóvégen)} \\ \delta l &= 12,7 \varphi, \acute{u}l &= 10,2 \varphi, 10,3 \varphi \text{ (} t \text{ előtt, szóvégen)} \\ & \acute{i}l &= 11,4 \varphi \end{aligned}$$

Tehát a vizsgált magánhangzók időtartam szerinti sorrendje a következő:

$$\delta l, \acute{u}l, \acute{o}l, \acute{i}l, \acute{u}l.$$

Az előforduló határértékek: 4,0 — 20,7 φ :

$$\begin{aligned} \acute{o}l &= 4,4\text{—}18,0 \varphi, \acute{u}l &= 6,2\text{—}20,6 \varphi, \acute{i}l &= 4,0\text{—}19,2 \varphi \\ \delta l &= 7,0\text{—}19,3 \varphi, \acute{u}l &= 4,4\text{—}20,7 \varphi \end{aligned}$$

A hangok határértékek szerinti sorrendje:

$$\acute{u}l, \acute{i}l, \acute{u}l, \acute{o}l, \delta l.$$

²² Vö. H. UŁASZYN: „Ein Morphonema ist der Bestandteil eines semasiologisch-morphologischen Elementes der Sprache, d. h. eines Morphemas. Ein Morphonema ist also ein Phonema in semasiologisch-morphologischer Funktion”. (Laut, Phonema, Morphonema: TCLP. IV, 54); TRUBETZKOJ: „Mutatis mutandis darf... auch über die dritte Abteilung der Morphonologie, nämlich über die Lehre von den eine morphologische Funktion erfüllenden Lautwechselreihen gesagt werden”, „... Die Veränderung der Lautgestalt der Morpheme spielt nicht nur in den sogenannten flektierenden Sprachen eine Rolle...” (Gedanken über Morphonologie: TCLP. IV, 162—3.); továbbá H. BLOOMFIELD: „Simple words and the members of compounds, in turn, resolve themselves under analysis into morphologic elements which vary greatly in different combinations. ... these variations ... (represent) the internal sandhi or morphonemics of the language”. (Menomini morphonemics: TCLP. VIII, 105.)

²³ Vö. R. JAKOBSON: „Die Bewegungswahrnehmung ist auch im synchronischen Aspekten gegeben” (Prinzipien der historischen Phonologie: TCLP. IV, 264); FÓNAGY I., i. m. 245).

²⁴ Vö. FÓNAGY I., i. m. 245.

Látjuk, hogy ez a sorrend az előbbinek pontosan a fordítottja: tehát minél hosszabb a hang időtartama, annál szűkebbek azok a határok, amelyeken belül az illető hang időtartam-értéke ingadozhat; azaz, minél inkább előrehaladott a lerövidülés folyamata, annál tágabbak az értékingadozás határai, és fordítva: minél kevésbé előrehaladott a lerövidülés tendenciája, annál szűkebb határok közé szorul az értékingadozás (vö. 303, 307, 310. l.).

3. a) Az egyes $\bar{V}1$ hangok középértékeinek $\bar{V}st$ és $\check{V}st$ megfelelőik középértékeivel való összehasonlítása azt mutatja, hogy a $\bar{V}1$ időtartama a $\bar{V}st$ és $\check{V}st$ -é között van, de erősen közeledik a $\check{V}st$ értéke felé. Az arány:

$$\begin{aligned}\bar{V}st : \bar{V}1 &= 1:0,6 \\ \check{V}st : \bar{V}1 &= 1:1,6-1,4\end{aligned}$$

b) A $\bar{V}1$ középértékének generációnkénti megoszlása azt igazolja, hogy a $\bar{V}1$ -ok az 50 éven aluliak beszédében lényeges rövidülési tendenciát mutatnak. A $\bar{V}1$ -nak a $\bar{V}st$ -hoz való viszonya a 20–50 évesek korcsoportjában, ha az utóbbit 1-nek vesszük: 1:0,5. A $\bar{V}1$ -nak a $\check{V}st$ -hoz való viszonya ugyanebben a korcsoportban, ha az utóbbit 1-nek vesszük: 1:1,1. 50 éven felül a rövidülés nem tapasztalható. Itt a $\bar{V}1$ -nak a $\check{V}st$ -hoz való viszonya, ha az utóbbit 1-nek vesszük: 1:0,8. A $\bar{V}1$ viszonya a $\check{V}st$ -hoz ha az utóbbit 1-nek vesszük: 1:1,7.

4. A $\bar{V}1$ határértékeinek generációnkénti megoszlása azt mutatja, hogy az értékingadozás legnagyobb 30–50 év között, kisebb 50–70 év között, és egészen szűk területre szorítkozik 20–30 és 70–80 év között. (Vö. 304, 308, 310. l.) Ebből látszik, hogy 20–30 év között a $\bar{V}1$ lerövidülése befejeződött, 30–50 év között erősen ható tendencia, 50–70 év között kis mértékben tapasztalható, 70 éven felül nem indult meg.

5. A hangsúlytalan $\bar{V}1$ -nak 50 éves koron alul tapasztalt lerövidülésének mértéke függ a hangnak a mondatban elfoglalt helyétől. Legnagyobb mérvű a rövidülés többszavas mondat közben, legkisebb mérvű egyszavas mondatban (vö. 305, 308, 311. l.). A sorrend: egyszavas mondatban, többszavas mondat végén, mondat elején, mondat közepén álló $\bar{V}1$.

6. A méréseredményeknek a szubjektív benyomás alapján kapott eredményekkel való egybevetése alapján általánosságban elmondhatjuk, hogy fülünk a magánhangzók időtartamát 7,5 φ -ig rövidnek, 7,5–11 φ -ig félhosszúnak, 11 φ -tól hosszúnak érzékeli (vö. 305, 309, 311. l.).

7. Egyes szavanként is van bizonyos eltérés a $\bar{V}1$ -ok időtartamában, vö. *hosszú-bosszú* (309. l.) és *sikít-épit* (311. l.).

8. a) A méréseredmények alapján számolnunk kell $\check{V}1$ -kal is: olyan magánhangzókkal, amelyek nyelvi tudatunkban általában rövidként rögződtek, de e vizsgálat során időtartamuk erősen ingadozónak bizonyult és gyakran megközelítette a stabil hosszúakét.

Időtartamuk középértéke: 9,1–9,3 φ ($\check{o}1 : 9,1 \varphi$; $\check{e}1 : 9,3 \varphi$). Határértékek: 6,0–18,2 φ . A $\check{V}1$ időtartama a $\bar{V}st$ -é és $\bar{V}1$ -é között van, és a $\check{V}st$ -hoz áll közelebb:

$$\begin{aligned}\bar{V}st : \check{V}1 &= 1:0,5 \\ \check{V}st : \check{V}1 &= 1:1,1\end{aligned}$$

b) A $\check{V}1$ középértékének generációnkénti megoszlása azt mutatja, hogy 20–50 között az említett egyesszám 3. személyű igealakokban a $\check{V}1$ -t hosszabban ejtik, mint a megfelelő $\bar{V}1$ -t. A $\check{V}1$ -nak a $\check{V}st$ -hoz való viszonya, ha az

utóbbi 1-nek vesszük = 1:1,2; a \bar{V} st-hoz való viszonya, ha azt 1-nek vesszük = 1:0,6. 50—80 év között a \bar{V} 1 nyúlása nem, vagy csak igen kis mértékben következett be (vö. 312. l.).

c) A határértékek generációnkénti megoszlása szerint a \bar{V} 1 nyúlása legnagyobb mérvű 30—50 év között (az időtartam-értékek ingadozása a legszélesebb kiterjedésű), minimális mértékben indult meg 50—80 év között (az ingadozás szűkebb területre korlátozódik), befejezés felé közeledik 20—30 év között (az ingadozási terület zsugorodása fokozott) (vö. 313. l.).

d) A \bar{V} 1 időtartama szintén változik a hangnak a mondatban elfoglalt helye szerint, leghosszabb egyszavas mondatban, legrövidebb többszavas mondat közepén (vö. 313. l.).

V.

Függelék

Az eddigiekben gyakran utaltunk a vizsgált \bar{V} 1 (\bar{V} 1 és \bar{V} 1) időtartamával kapcsolatban a \bar{V} st (\bar{V} st és \bar{V} st) megfelelőkre: az előbbi időtartamának középértékét az utóbbiival vetettük egybe. Bár a \bar{V} st időtartamviszonyával eredetileg nem volt szándékomban foglalkozni, de tekintettel arra, hogy a \bar{V} 1-val kapcsolatban akaratlanul is egy kicsit vizsgálat tárgyai lettek, a következőkben szeretnék röviden kitérni mindarra, ami ilyen módon e hangokra vonatkozólag felszínre került. A most következők természetesen nem oldják meg, és nem is kívánják megoldani a \bar{V} st-ok időtartamának problémáját (a felhasznált anyag erre nem is alkalmas), esetleg adatokat szolgáltathatnak egy, e kérdéssel foglalkozó átfogó munkához.

1. A hangsúlyos és hangsúlytalan stabil hosszú magánhangzók

A rendelkezésre álló szöveg alapján az *á, ó, é* hangok időtartamát vizsgálhattam. Időtartamuk középértéke: *á* = 18,2 φ , *ó* = 17,8 φ , *é* = 17,2 φ . Határértékeik: *á* = 15,0—22,0 φ , *ó* = 15,0—20,0 φ , *é* = 15,0—20,0 φ .

A tőben és az utolsó szótagban (tehát hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben) levő \bar{V} st-ok időtartamának középértékeit összevetve azt látjuk, hogy a hangsúlyos tőmagánhangzó mindig hosszabb.²⁵

²⁵ Vö. ZWIRNER—MAACK—BETHGE: „Eine Trennung der Lautdauerquotienten in betonte und unbetonte Laute ergab in den meisten untersuchten Mundarten für die unbetonten Laute etwas kleinere Quotienten als für die betonten. Hier steigt das Verhältnis in Obersächsisch sogar bis auf 2,13 : 1. (Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten: Zeitschrift f. Phonetik 1956: 18.); A. MAACK: „Zwischen Akzent und Quantität besteht ... eine positive Korrelation, d. h. bei wachsender Lautstärke steigt die Quantität ...“ (Die Korrelation Akzent/Quantität: Zeitschrift f. Phonetik 1954: 236); A. MAACK: „... der Einfluß der Betonung auf die Lautdauer kann von niemandem mehr ernsthaft bestritten werden. Das Mittel der betonten Kürzen ist so verschieden von dem Mittel der unbetonten Kürzen, ihre Streuungen weichen so sehr voneinander ab, daß man von keinem einheitlichen Kollektiv mehr sprechen kann ... Ähnlich liegen die Verhältnisse bei den Langen.“ (Über die Lautdaueranalyse nach den Methoden der Großzahlforschung: Zeitschrift f. Phonetik 1948: 144); A. MAACK: „...betonte Sonanten [sind] wesentlich länger als unbetonte ...“ (Die Lautnormen als Grundlage der Sprachvergleichung und ihre Methodik: Zeitschrift f. Phonetik 1948: 267); O. VON ESSEN: „Die Ergebnisse zeigen, dass Akzententziehung einen Dauerverlust, Akzenterteilung eine Dauerzunahme zur Folge hat“ (Allgemeine und angewandte Phonetik, Berlin 1953, 111).

Arányban kifejezve:

$$\begin{aligned} \acute{a}h^{26} : \acute{a}ht^{26} &= 18,2 \varphi : 18,1 \varphi = 1:0,99 \\ \acute{e}h & : \acute{é}ht = 17,3 \varphi : 17,0 \varphi = 1:0,90 \end{aligned}$$

(Az $\acute{o}st$ tőmagánhangzóként nem fordult elő a szövegben.) Az alábbi szavak (hangsúlyos) tőmagánhangzója és (hangsúlytalan) utolsó szótagbeli magánhangzója ugyanazon $\bar{V}st$. Időtartam-középértékeik aránya (az első, hangsúlyos magánhangzóértéket 1-nek vesszük) általában megegyezik a fentiekkel:

<i>ágyát</i> (egyszavas mondatként):	1 : 0,8
<i>ágyát</i> (többszavas mondat elején):	1 : 0,7
<i>ásás</i> (egyszavas mondatként):	1 : 0,8
<i>kését</i> (többszavas mondat végén):	1 : 0,8
<i>kését</i> (többszavas mondat közepén):	1 : 0,7
<i>kését</i> (többszavas mondat elején):	1 : 0,8

A $\bar{V}st$ -ok időtartamát befolyásolja:

- a) a $\bar{V}st$ -t követő mássalhangzó,²⁷
- b) a hangnak a mondatban elfoglalt helyzete,
- c) a tőmagánhangzót követő magánhangzó hosszúsága,
- d) a beszélők életkori sajátosságai.

a) A $\bar{V}st$ -t követő mássalhangzó hatása.

Szövegünk alapján a legtöbb alkalom a *t* és *s* előtt *á* hangok hosszúságának összevetésére adódik. *t* előtt a hang időtartama hosszabbnak mutatkozik, mint *s* előtt.

$\acute{a}h$ esetében az arány (ha a *t* előtti $\acute{a}h = 1$) : 1:0,8
 $\acute{a}ht$ esetében az arány (ha a *t* előtti $\acute{a}h = 1$) : 1:0,9

b) A $\bar{V}st$ időtartamváltozásai a mondatban elfoglalt helyzet szerint.

A szöveg mondataiban a fenti $\bar{V}st$ -ok egyszavas mondat alakjában, többszavas mondat elején, végén, ill. közepén álló szavakban fordultak elő. Mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan $\bar{V}st$ időtartama kétségtelenül egyszavas mondatokban a legnagyobb. H a n g s ú l y t a l a n *á, ó, é* esetében a sorrend a következő: egyszavas mondatban, többszavas mondat végén, mondat közepén, mondat elején álló $\bar{V}st$. H a n g s ú l y o s *á, é* esetében: egyszavas mondatban, többszavas mondat elején, mondat végén, mondat közepén álló $\bar{V}st$ (vö. 29. táblázat).

²⁶ $\acute{a}h$ = hangsúlyos helyzetben levő *á* hang; $\acute{a}ht$ = hangsúlytalan helyzetben levő *á* hang.

²⁷ Vö. E. MEYER, *Englische Lautdauer*, Uppsala 1903, 41; *Zur Vokaldauer im Deutschen*, Uppsala 1904, 353; J. FORCHHAMMER, *Länge und Kürze*: Archiv f. vergl. Phonetik III, 1939 : 19–26; LAZICZIUS GY., *Fonétika*, Budapest 1944, 156; A. MAACK, *Die Beeinflussung der Sonantendauer durch die Nachbarkonsonanten*: Zeitschrift f. Phonetik 1953 : 104; O. VON ESSEN, i. m. 113–4.

29. táblázat

	á		é		ó	
	h	ht	h	ht	h	ht
Egyszavas mondatban	19,0 φ	18,9 φ	18,2 φ	17,8 φ	—	18,2 φ
Mondat végén } több-	17,7 φ	—	17,5 φ	17,1 φ	—	17,3 φ
Mondat közben } szavas	17,2 φ	—	16,7 φ	16,5 φ	—	16,8 φ
Mondat elején } mondatban	18,6 φ	17,0 φ	17,5 φ	16,0 φ	—	16,3 φ

c) A tőmagánhangzót követő magánhangzó időtartamának hatása.

Leghosszabb a hangsúlyos helyzetben (tőmagánhangzóként) álló á, é akkor, ha a következő szótagban \bar{V}^{st} követi, rövidebb, ha \bar{V}^1 , és legrövidebb, ha \check{V}^{st} követi (vö. 30. táblázat).

30. táblázat

		á	é
Egyszavas mondatban	\bar{V}^{st}	19,9 φ	18,9 φ
„ „	\bar{V}^1	19,5 φ	18,8 φ
„ „	\check{V}^1	18,5 φ	—
„ „	\check{V}^{st}	18,3 φ	17,2 φ
Mondat elején	\bar{V}^{st}	18,8 φ	17,0 φ
„ „	\bar{V}^1	18,6 φ	16,8 φ
„ „	\check{V}^{st}	18,0 φ	16,2 φ
Mondat végén	\bar{V}^{st}	18,3 φ	16,5 φ
„ „	\bar{V}^1	18,0 φ	16,3 φ
„ „	\check{V}^{st}	17,5 φ	15,9 φ
Mondat közben	\bar{V}^{st}	17,7 φ	16,0 φ
„ „	\bar{V}^1	17,4 φ	15,8 φ
„ „	\check{V}^{st}	17,0 φ	15,1 φ

d) A beszélők életkorának szerepe a \bar{V}^{st} időtartamának alakulásában.

A szóban levő \bar{V}^{st} -ok időtartama az életkor növekedésével együtt növekedik²⁸ (vö. 31. táblázat).

²⁸ A 10 évesek egyszavas feleletei alapján kapott méréseredményeket a többi korcsoport ugyanazon egyszavas (olvasott) mondatainak méréseredményeivel állíthatjuk egy sorba (csak a tőszótagi á és az utolsó szótagi ó esetében van erre módunk):

31. táblázat

	Tőszótagban				Utolsó szótagban			
	20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
á átl. időtartama	16,7 φ	17,6 φ	19,1 φ	20,8 φ	16,5 φ	17,4 φ	18,9 φ	20,6 φ
é „ „	16,0 φ	16,4 φ	18,3 φ	18,8 φ	15,7 φ	16,1 φ	18,0 φ	18,5 φ
ó „ „	—	—	—	—	15,2 φ	15,6 φ	16,2 φ	18,4 φ

Fölmerülhet az a gyanú, hogy a hangok időtartamának generációnkénti növekedését a beszédtempó generációnkénti változása magyarázhatja: ha a beszédtempó az életkor növekedésével lassulna, akkor a szóban levő magánhangzók időtartamának növekedésével is — mint természetes következmény — kellene számolnunk. — A rendelkezésre álló szövegben megvizsgáltam a mássalhangzók átlagos időtartamát generációnként. A fenti magánhangzók-nál tapasztalt generációnkénti növekedés itt nem mutatkozott. Ebből az következik, hogy a magánhangzók említett generációnkénti időtartam-növekedése nem a beszédtempó generációnkénti változásának függvénye, hanem attól független jelenség.

2. A hangsúlyos és hangsúlytalan stabil rövid magánhangzók

A rendelkezésre álló szöveg alapján az *i*, *ü*, *ö*, *e*, *o*, *a* hangok időtartamát vizsgálhattam. Közéértékeiket és határértékeiket a 32. táblázat szemlélteti.

32. táblázat

	Közéérték	Határérték
<i>i</i>	6,5 φ	5,8—9,0 φ
<i>ü</i>	6,3 φ	5,3—6,7 φ
<i>ö</i>	8,2 φ	7,5—8,9 φ
<i>e</i>	8,0 φ	7,6—9,0 φ
<i>o</i>	8,3 φ	6,9—9,0 φ
<i>a</i>	8,3 φ	7,5—9,0 φ

Mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben előfordult az *i*, *o*, csak hangsúlyos helyzetben az *ö*, *e*, csak hangsúlytalan helyzetben az *ü*, *a*,

(a 28. jegyzet folytatása.)

	Tőszótagban					Utolsó szótagban				
	10	20—30	30—50	50—70	70—80	10	20—30	30—50	50—70	70—80
á	17,7 φ	18,0 φ	18,4 φ	19,5 φ	21,0 φ	—	—	—	—	—
ó	—	—	—	—	—	16,8 φ	16,9 φ	17,5 φ	18,0 φ	18,5 φ

Ugyanazon \check{V}^{st} tőmagánhangzóként (hangsúlyos helyzetben) hosszabb, mint az utolsó szótagban (hangsúlytalan helyzetben):

$$\begin{aligned} i\check{h}^{29} : i\check{h}t^{29} &= 7,0 \varphi : 5,6 \varphi = 1:0,8 \\ o\check{h} : o\check{h}t &= 8,3 \varphi : 7,7 \varphi = 1:0,9 \end{aligned}$$

Az alábbi szavak tő- és utolsó szótagbeli magánhangzója azonos. Időtartamuk aránya:

$$\begin{aligned} kicsit \text{ (egyszavas mondatként):} & \quad i\check{h} : i\check{h}t = 1:0,8 \\ kicsit \text{ (többszavas mondat közben):} & \quad i\check{h} : i\check{h}t = 1:0,8 \\ kicsit \text{ (többszavas mondat végén):} & \quad i\check{h} : i\check{h}t = 1:0,7 \end{aligned}$$

A \check{V}^{st} időtartamát szintén befolyásolják a \check{V}^{st} esetében említett tényezők:

- a) a \check{V}^{st} -t követő mássalhangzó,
- b) a hangnak a mondatban elfoglalt helyzete,
- c) a tőmagánhangzót követő magánhangzó hosszúsága,
- d) a beszélők életkori sajátosságai.

a) A \check{V}^{st} -t követő mássalhangzó hatása.

Szövegünk alapján a k és t előtti \check{V}^{st} -ok (e, i) időtartamát hasonlíthatjuk össze: t előtt hosszabb a \check{V}^{st} , mint k előtt. A t és k előtti \check{V}^{st} viszonya (ha az előbbi 1-nek vesszük):

$$\begin{aligned} \text{hangsúlyos helyzetben:} & \quad 1:0,8 \\ \text{hangsúlytalan helyzetben:} & \quad 1:0,7 \end{aligned}$$

b) A \check{V}^{st} időtartam-változásai a mondatban elfoglalt helyzet szerint.

Hangsúlyos (tőszótagbeli) magánhangzók ($ö, o, i, e, a$) egyszavas mondatokban és többszavas mondat elején egyaránt, hangsúlytalan (utolsó szótagbeli) magánhangzók egyszavas mondatokban a leghosszabbak. Hangsúlytalan \check{V}^{st} esetében a sorrend a következő: egyszavas mondatban, többszavas mondat végén, elején, közepén álló \check{V}^{st} . Hangsúlyos \check{V}^{st} esetében: egyszavas mondatban, többszavas mondat elején, végén, közepén álló \check{V} (vö. 33. táblázat).

33. táblázat

	i		$ö$		o		e		a	
	h	ht	h	ht	h	ht	h	ht	h	ht
Egyszavas mondatban	7,0 φ	6,3 φ	8,7 φ	—	8,8 φ	8,2 φ	8,5 φ	—	—	8,4 φ
Mondat elején	} többszavas	7,0 φ	—	8,6 φ	—	8,5 φ	—	8,3 φ	—	7,7 φ
Mondat közben		6,5 φ	5,4 φ	8,1 φ	—	8,2 φ	6,9 φ	—	—	8,0 φ
Mondat végén		6,1 φ	6,0 φ	7,7 φ	—	7,8 φ	—	—	—	8,0 φ

²⁹ $i\check{h}$ = hangsúlyos helyzetben előforduló i ; $i\check{h}t$ = hangsúlytalan helyzetben előforduló i .

c) A tőmagánhangzót követő magánhangzó időtartamának hatása.

Leghosszabb a hangsúlyos helyzetben (tőmagánhangzóként) álló \check{V}^{st} akkor, ha a következő szótagban \bar{V}^1 követi (olyan eset nem fordul elő, ahol a \bar{V}^{st} -t \bar{V}^{st} követi), rövidebb, ha \bar{V}^1 és legrövidebb, ha \check{V}^{st} követi (vö. 34. táblázat).

34. táblázat

		i	ö	o	e	a
Egyszavas mondatban	\bar{V}^1	7,3 φ	8,9 φ	9,0 φ	8,7 φ	—
„ „	\check{V}^1	—	7,5 φ	—	—	—
„ „	\check{V}^{st}	6,2 φ	—	—	—	—
Mondat elején	\bar{V}^1	7,2 φ	8,5 φ	8,8 φ	8,2 φ	—
„ „	\check{V}^1	—	7,5 φ	—	—	—
Mondat közben	\bar{V}^1	7,0 φ	8,0 φ	8,5 φ	—	—
„ „	\check{V}^1	—	—	—	—	8,1 φ
„ „	\check{V}^{st}	6,3 φ	—	—	—	—
Mondat végén	\bar{V}^1	—	7,5 φ	8,0 φ	—	—
„ „	\check{V}^{st}	5,9 φ	—	—	—	—

d) A beszélők életkorának szerepe a \check{V}^{st} időtartamának alakulásában.

A \check{V}^{st} -ok időtartama az életkor növekedésével együtt növekedik³⁰ (vö. 35. táblázat).

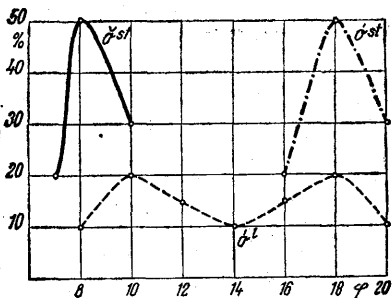
³⁰ A 10 évesek egyszavas feleleteiből kapott mérési eredményeket a többi korcsoport ugyanazon egyszavas (olvasott) mondataiból nyert időtartam-értékekkel állítja egy sorba az alábbi táblázat. Az értékek itt is — mint a 35. táblázatban — növekvő sort adnak.

	Tőszótagban				
	10	20—30	30—50	50—70	70—80
e átl. időtart.	7,6 φ	7,8 φ	8,0 φ	8,5 φ	9,0 φ
„ „	5,8 φ	6,0 φ	6,7 φ	7,0 φ	7,4 φ
o „ „	7,9 φ	8,0 φ	8,2 φ	8,8 φ	9,0 φ
ö „ „	7,8 φ	7,9 φ	8,0 φ	8,7 φ	8,9 φ

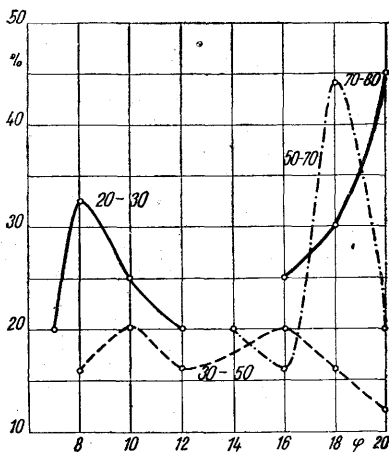
35. táblázat

	Tőszótagban				Utolsó szótagban			
	20—30	30—50	50—70	70—80	20—30	30—50	50—70	70—80
<i>i</i> átl. időtartam	5,8 φ	6,5 φ	6,8 φ	7,2 φ	5,8 φ	6,3 φ	6,8 φ	7,0 φ
<i>ü</i> „ „	—	—	—	—	5,8 φ	6,1 φ	6,5 φ	6,7 φ
<i>o</i> „ „	7,8 φ	7,8 φ	8,7 φ	8,9 φ	7,6 φ	7,9 φ	8,5 φ	8,7 φ
<i>a</i> „ „	7,9 φ	8,2 φ	8,8 φ	9,0 φ	7,5 φ	8,1 φ	8,6 φ	8,8 φ
<i>ö</i> „ „	7,8 φ	8,0 φ	8,7 φ	8,9 φ	—	—	—	—
<i>e</i> „ „	7,6 φ	7,9 φ	8,3 φ	8,6 φ	—	—	—	—

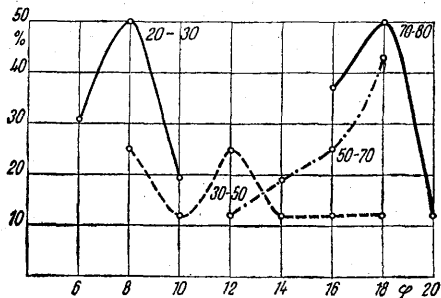
MAGDICS KLÁRA

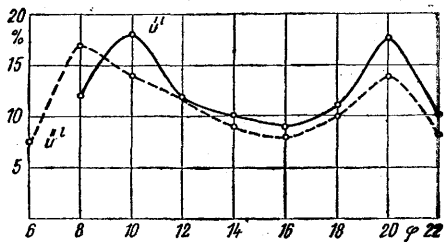
1. ábra :
Az ó, ost, óst hangok időtartam-értékeinek szórásképe

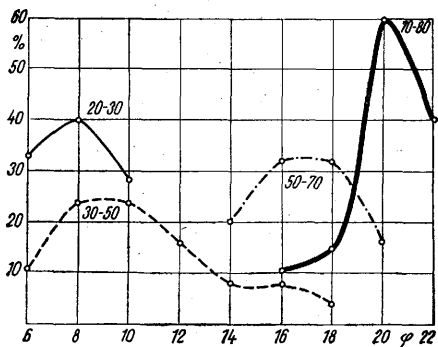
2. ábra :
Az ó hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

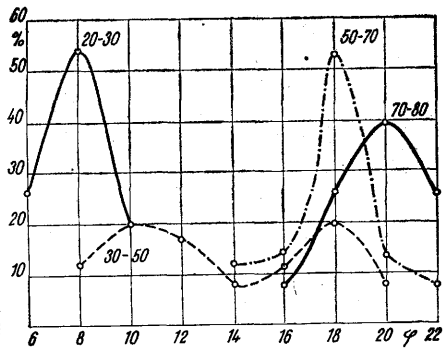
3. ábra :
Az ó hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

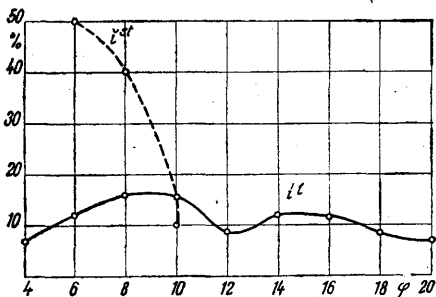
4. ábra :
Az ü and ü hangok időtartam-értékeinek szórásképe

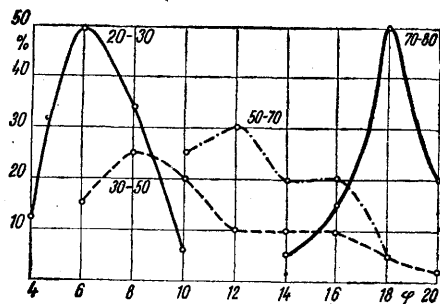
5. ábra :
Az ü hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

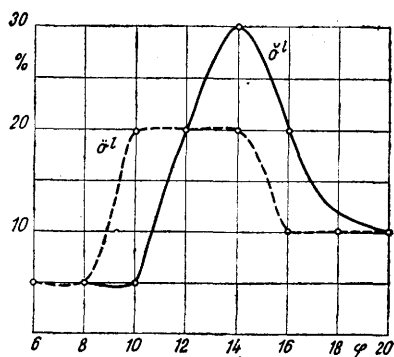
6. ábra :
Az ü hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

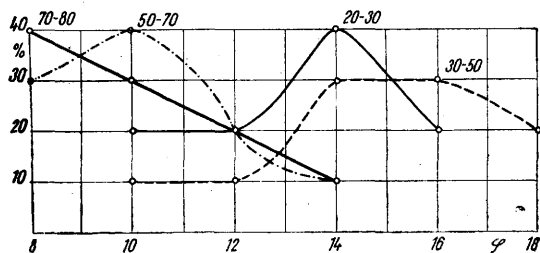
7. ábra :
Az l és st hangok időtartam-értékeinek szórásképe

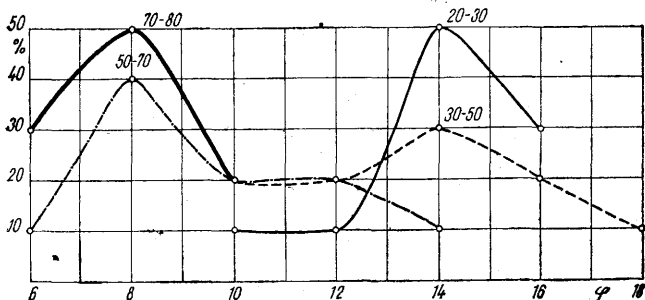
8. ábra :
Az l hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

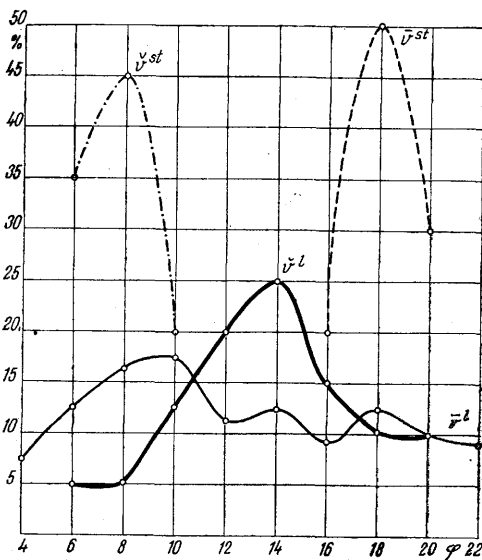
9. ábra :
Az ol és $öl$ hangok időtartam-értékeinek szórásképe

10. ábra :
Az ol hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

11. ábra :
Az l hang időtartam-értékeinek szórásképe generációnként

12. ábra :
A változó (\bar{V}_1, \check{V}_1) és a nyugalmi állapotban levő ($\bar{V}_{st}, \check{V}_{st}$) hangok görbetípusai (az egyes változó ill. nyugalmi állapotban levő hangok időtartam-értékeinek átlaga alapján)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szófejtések

I. Lép 'schreiten, treten'

1. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban a következő alakváltozatai vannak: XIV. sz. v. BesztSzej. *lepew* 'conipes, cornipes, sonipes'; XV. sz. e. f. BécsiK. *vépéc*, *Vépiet*; XV. sz. m. f. MünchK. *vepenec*; XV. sz. v. AporK. *Vepik*; XVI. sz. e. f. PeerK. *wepwen*; XVI. sz. e. f. DebrK. *lepeek*; XVI. sz. e. f. ÉrsK. *Lepek* (NySz.); Szilágysomlyó, Kalotaszeg, Zsobok, Gyergyószentmiklós *lépik* (MTSz.); Marostorda m. Abafája, Alsófehérm. *lépik* (ÚMTSz.); *lépek*, *lípís* (BALASSA: NyK. XXIV, 265), *líp*, *lípís* (SULÁN: MNyj. I, 19).

A két alakváltozat (*lép* ~ *vép*) közül a *lép* az eredetibb, a *vép* részleges hasonulás eredménye (vö. GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 239; Uő., Módszertan 17; másképp: PAIS: MNy. LII, 16; BÁRCZI, Hangtört.² 127). Ezzel kapcsolatban figyelembe veendő, hogy a *vép* alak négy kódexben fordul elő, s ezek közül három (BécsiK., MünchK., AporK.) ugyanabban a nyelvjárásban íródott (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 146; BALASSA: Hunfalvy-Album, 1891: 10; SÁNDOR JÓZSEF: Nyr. XXI, 124—6; ERDÉLYI: Nyr. XLI, 146—8). A legkorábbi adatunk (XIV. sz. v. BesztSzej. *lepew*), valamint valamennyi egyéb forrásunk adatai *l*-kezdetűek. Ez a körülmény feltétlenül amellettt szól, hogy a *vép* alak másodlagos, a *lép* nyelvjárási változata.

Lép szavunkat BUDENZ előbb a lp. *lavke*, lpF. *lavkke* 'lépés (gradus)', *lavke*- 'lépni (gradum facere, gradi)' szóval vetette egybe (NyK. VII, 12), később a *lő*, *löv*- 'schiessen' ige -*p* mozzanatos képzős származékának tartotta (MUSz. 695). BUDENZ mindkét egyeztetése téves. BÁRCZI (SzófSz. 189) szerint a m. *lép* ige ismeretlen eredetű.

2. Véleményem szerint *lép* 'schreiten, treten' szavunk ugor eredetű, és etimológiailag a következő obi-ugor szókkal tartozik össze: v o g. (MSz.) É. *lāpi* 'elfér; Platz haben', K. *loapi* ua., AL. *lāpi* ua.; (KANN., WV. 131) TJ. *lāps* 'er hatte Platz', *lepā-nt* 'er hat Platz', AK. *lāops*, *lāops't* 'sie hatten Platz', KK. *lōāps*, *lōā'p.st*, ÉVag. *lūōps*, *lāp.s't*, AL. *loōps*, *lāp.st*, FL., Szo. *lāpi* 'er hat Platz' | o s z t j. (PÁPÁI—BEKE) *lēp*- 'befér; Platz haben'; (PATK.) I. *tēbem*, *tēpem* (f. *tēptam*) 'befutni, behatolni; hereinkommen, eindringen'; (KT. 1084ab) DN. *te'ptā*, *tēptā* 'Platz finden, hineingehen'; Kr. *tēptā*, *tēptā* 'Platz finden, (Stiefel) an den Fuss, (Handschuh) an die Hand, (Kleidungsstück) an den Leib gehen'; Trj. *āāp'tā'z* 'Platz finden, hineingehen (in eine Stube, der Schuh an den Fuss, Wasser in ein Gefäss), passen (ein Kleidungsstück usw.)'; Ni. *tēptā* (*tēpāl*), Kaz. *āē'ptā* (*āēBāA*, -BāA), O. *le'βtā* (*lēbāl*) 'hineingehen, passen (z. B. ein Stiefel), irgendwo Platz finden'; (PD 246) Ko. *tēpām*, *tēptām* 'Platz haben'; (sich heraus- od. ein)schleichen', J. *lāppām*, *lāpām*, *lāpā* 'Platz haben'.

3. A magyar és az obi-ugor szók mássalhangzóí: m. *l-* ~ vog. *l-* ~ osztj. *l-*, *l-*, *t-* és m. *-p* ~ vog. *-p* ~ osztj. *-p* (> finnugor **pp*) szabályosan felelnek meg egymásnak.

A vogul és az osztják szó magánhangzójának az előzménye KANNISTO (WogVok. 131) és STEINITZ (WogVok. 178, OstjVok. 69 kk.) alapján ősvog. **ä*, illetőleg ősosztj. **e* volt. Az ősvog. **ä* és az ősosztj. **e* hangnak a magyarban nyílt *e* (*ε*) felel meg szabályszerűen. *Lép* szavunk esetében azonban az *i*-ző nyelvjárásokban meglevő *lip* alak és a régi nyelvi adatok — úgy látszik — zárt *é*-re mutatnak. Véleményem szerint a m. *lép* *é*-jének az előzménye végső fokon szintén nyílt *e* (*ε*) volt. Tehát a magyar és az obi-ugor szók alapján egy ugor **leppš* alakot következtethetünk ki. Ebből az ómagyarban a szóvégi magánhangzó lekopása után, az első szótagbeli magánhangzó pótlónyúlásával **lĕp* (**lĕp*) fejlődött (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 65). Az ómagyar **lĕp* (**lĕp*) alakból a középmagyar korban *ĕ* > *é* zártabbá válás útján — a XV—XVI. századi nyelvemlékekben is előforduló — *lĕp* fejlődött (vö. BÁRCZI, i. m. 146—7).

Az *i*-ző nyelvjárásokban előforduló *lip* változat újabb kori fejlemény. Minthogy *lĕp* szavunknak nincs nyílt *e*-vel váltakozó alakja, az *i*-ző nyelvjárásokban más szók analógiájára (*ég* ~ *ig*, *kér* ~ *kir*) átkerült az *i*-ző szavak csoportjába. Egyébként a *lip* alak újabb kori volta mellett vall az a körülmény is, hogy *i*-ző változat a NySz. szerint a régi nyelvben nem fordul elő. — Az eredeti nyílt *e*-re visszamenő *é* hang továbbzárulása az *én* személyes névmásnak egyes *i*-ző nyelvjárásokbeli *in* alakja is (BÁRCZI: MNy. LVI, 104). Az ugyancsak nyílt *e*-t tartalmazó *kel* szavunk *kél* változatának már a régi nyelvben is vannak *i*-ző alakjai: XVI. sz. e. f. JordK. *az nap ffel kyl; kilis, kilis* 'Geschwür, Beule' (NySz.).

4. Az egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A magyar és az obi-ugor szók eredeti jelentése 'hineingehen, eintreten' lehetett. A m. *lĕp* szóban 'hineingehen, eintreten' > 'gehen, treten' jelentésváltozás történt. Erre a jelentésképződésre más rokon nyelvből is tudunk példát. *Fér* 1. 'pervenio, kommen, zu etw. gelangen, erreichen'; 2. 'locum v. accessum habere, Platz od. Raum haben' (EtSz.) szavunk etimológiai megfelelői: zürj. (WICHM.—Uot.) V., Sz., Pecs., Lu., I., P. *pīrni*, AV. *pīr-*, Ud. *pīrniš* 'hineingehen, ein-, hineintreten, (V., Sz., Lu., I., P., Ud. auch) eindringen' ~ votj. (WICHM.) G., Uf. *pīrini*, M. *pīrni*, I., MU. *pīrini* 'eingehen'; (MUNK.) Sz. *pīr-*, K. *pēr-* 'bemenni, bejutni, betérni; rámenni, rájutni; belebújni' ~ cser. (WICHM.) KH. *pā.rēm*, U. *puržm* 'hineingehen, eintreten, eingehen, Raum haben (zum Hineingehen)' (BUDENZ: NyK. VI, 457; EtSz. 212; UOTILA, SyrjChr. 136; BÁRCZI, SzófSz. 77; COLLINDER, FUV. 78; másképp: LIIMOLA: SUSAik. LVIII.6, 13—5).

Ezen etimológiailag összetartozó szók eredeti jelentése szintén 'hineingehen, eintreten' volt. A votj. Sz. *pīr-*, K. *pēr-* 'bemenni' szóban a m. *lĕp* igében végbement jelentésváltozással azonos 'hineingehen, eintreten' > 'gehen, treten' jelentésképződést figyelhetünk meg: Sz. *kīpi-dorū pīrsa*, *kolām* 'a fatönkhöz térvén, (ott) meghált' (MUNKÁCSI, VotjSzt. 560); Sz. *valez viž-vilā pīrmtā* 'lova nem megy rá a hidra' (uo.). Úgy látszik, hogy egy-két példában a zürj. *pīrni*, *pīralni* 'hineingehen, eintreten' igének is van 'gehen' jelentése: Pr. *pavele pīrisni* 'sie gingen zu pavele' (FOKOS, SyrjWb. 793); V. *etila e pīralas*, . . . *medlae pīras* 'er geht auf den einen Ort, . . . er geht auf einen anderen Platz' (i. m. 794).

2. Osztják *ni'r* 'Landzunge'

I. A címben megjelölt osztják szó az osztják nyelv néhány keleti nyelvjárásában van meg: (KT. 630) V. *ni'r* (*ni'r'ŕ'*) 'Landzunge'; Vj. *ni'r* 'Vorsprung des Uferabhanges zwischen den diesen durchschneidenden Bächen, Landspitze (auch z. B. beim Zusammenfluss des Vj. und eines seiner Nebenflüsse)'; VK. *ni'r* 'Spitze der Landzunge'.

Az osztj. V. *ni'r* 'Landzunge' etimológiai megfelelőinek tartom a következő rokon nyelvekbeli szokat: zürj. (WICHM.—UOT.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., P. *nir* 'Nase, Schnauze, Schnabel (V., Sz., Lu., I., Ud., P.)'; Vorderteil (des Bootes)'; (GEN.) KP. *ner* 'Nase' ~ votj. (WICHM.) G. *nir*, J. *nir* 'Nase, Schnabel'; (MUNK.) Sz. *nir*, K. *nër* 'orr; vlmely tárgynak csúcsos előrésze; Nase, Schnabel; vordere Spitze eines Gegenstandes' ~ cser. (WICHM.) KH., U. *ner* 'Nase; Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge' ~ mord. (PAAS.) M. *ner*, E. *ner* 'Schnabel, Rüssel, Schnauze, Maul' ~ lapp N. *nierrá* 'cheek, side of face', (GEN.) lpK. Kld. *nierr*, Not. *nierr* 'Wange, Backe' ~ szam-Jur. (LEHT. 314) N. *niër''a* 'eben, früher'; Tvg. *niarā* 'das Vordere'; OSz. *niar-ne* 'vornhin'; *niar-nen* 'vorn, vornher'; *niar-nei* 'der Vordere'; *niaranni* ua.; Kam. (DONN.) *niër*, *niër*, *niër* 'Gipfel, Spitze, Leier'. (E szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. MUSz. 93, 397; VglWb. 926; HALÁSZ: NyK. XXIV, 463; SETÁLÁ: FUF. XII, Anz. 107—8, SUSAik. XXX/5, 29; PAASONEN, Beitr. 51; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 268 és FUF. XXXI, 180.)

2. Az osztják szó 'Landzunge, Spitze der Landzunge' jelentése könnyen megérthető a rokon nyelvi megfelelők 'Nase' alapjelentéséből. A tárgyképek hasonlóságán alapuló, ilyenféle névátvitelre a finnugor nyelvekből több példát idézhetünk. A zürj. *nir* 'Nase' néhány származékszava 'Landspitze' jelentésben használatos: (WICHM.—UOT.) I. *niër'd* 'Landspitze', Sz. *niër'ek* 'Landspitze'. E szók *-d*, illetőleg *-ek* eleme denominális névszóképző (vö. SZINNYEI, NyH. 7 95; GYÖRKE, Wortbildungslehre 9, 52; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 365). A zürj. *nir* 'Nase' szó denominális *-is* névszóképzős származékának tekinthetjük a zürj. (WICHM.—UOT.) V. *niër'is* 'kleine Anhöhe im Walde' szót is. A *nir* ~ *niër'is* szó párban *i* ~ *e* magánhangzóváltakozás van (vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 66). Az 'orr' alapjelentésű osztj. (KT. 642b, 643ab) DN. *niër* 'Nase; Schnabel (des Vogels); Vorderstevan (des Bootes), Spitze (des Stiefels, Strumpfes, Messers, der Nadel usw.)' szó 'Landzunge, Landspitze' jelentésben is előfordul: Ni. *niër'ŕ'* 'Nase; Nase, (auch) ganze Schnauze (eines Tieres); Schnabel (des Vogels), Maul (des Fisches), Landzunge, Landspitze (die in einen See, Fluss, Sumpf vorragt); Vorderstevan, Bug (des Bootes, Schiffes); äusseres Ende der Schneide (der Axt)'; O. *niër* = Ni. A cser. *ner* 'Nase' szónak szintén van térszínforma jelentése: 'Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten' (WICHMANN, Tscher. Texte 75).

Az osztj. V. *ni'r* 'Landzunge' *i* hangja arra mutat, hogy ősi egyezéssel és nem zürjénből való kölcsönzéssel van dolgunk. Ugyanis a zürjénből való átvétel esetén a zürj. *nir* 'Nase' *i* hangjának ósosztj. **a* (> V., Vj., Szurg. *a*) vagy ósosztj. **i* (> V., Vj., Szurg. *i*) volna a szabályszerű megfelelője (TOIVONEN: FUF. XXXII, 138). — A V., VK. *ni'r* alakban az eredeti *n-* (vö. Vj. *ni'r*) az utána következő palatális *i* hatására palatalizálódott.

3. Osztják *izs* 'Zeit'; vogul *jis* 'kor'

1. A zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud., P. *jez*, I. *jèz* 'Volk, Leute, Menschen, andere (Leute); Fremder, anderer; fremd'; V., Pecs., Lu., *jez-vi*, Sz. *jez-vii*, Le. *jez-vi* 'Sehne, Flechse im Fleisch (V.); Gelenk (Pecs.); Gliedgelenk (Sz.), Fingergelenk, Halmknoten (Le.); Gliedstück im Rohr, Halm (Lu.)'; (FOKOS, SyrjWb.) FV. *jez* 'Gelenk'; (GEN.) KP. *jöz* 'Zeit'; (ЛІТКІН, Drevny. 131) ópermi *üöz*, Ja. *üöz* 'время'; Le. *üözö: ul' l' alyn üözö* 'в Ильин день' (etimológiai megfelelői: votj., cser., mord., fi., ?szam.) (MUSz. 829; VglWb. 370; RAASONEN, Beitr. 230; FUCHS: FUF. XV, 79; UOTILA: SUSToim. LXV, 182, 331; JOKI: SUSToim, CIII, 123—4; LAKÓ: NyK. LVI, 43—6) szónak — amint az adatfelsorolásból láthatjuk — a KP. (ЛІТК.: Ja.) és a Le. nyelvjárásban, valamint az ópermi nyelvművelekekben 'Zeit' jelentése van. A zürjében (az ópermi nyelvben és néhány nyelvjárásban) a *jez* szó konkrét 'iz; Gelenk' jelentéséből 'az időnek egy íze, része' > 'idő' jelentés fejlődött. A jelentésváltozást az olyasféle alakulatok segíthették elő, mint a zürj. Ud. *kikjes* 'zweimal' (o: *kikjez*) (vö. WIEDEMANN, Gramm. 155; FUCHS: FUF. XIII, 22). Hasonló szerkezeteket a magyar és az osztják nyelvben is találunk: *iz* 1. 'Glied, Gliedmass'; 2. 'Teil, Artikel'; 3. 'Verwandtschaftsgrad, Geschlecht'; 4. 'Grad': *egy izben, két izben, több izben*; osztj. (STEINITZ, Gramm. 142) Serk. *jit* 'Gelenk; Abteilung, Fach': *ij jítna* 'einmal'. Egyébként az osztj. *jit* 'Gelenk' szó 'Zeitraum' jelentésben is előfordul: (KT. 195b, 196a) DN. *ijt* 'Glied, Gelenk (z. B. an den Fingern), Stengelknoten der Pflanze; Scheidewände'; Kaz. *ijt* 'Glied, Gelenk, Gelenkfuge; Stengelknoten (einer Graspflanze); Ausgangspunkt der Äste (eines Baums); Zimmer, Raum (eines Hauses); Stockwerk; Zeitraum, den eine Erscheinung dauert (z. B. kurze Tage, Regen, schlechter Wetter)'; (PATK.) I. *jit* 'izület; elkülönített rész, hely, szoba; Gelenk; Abteilung, Zimmer; életkor, idő; Zeitalter, Lebenszeit'. Egy másik 'iz, tag' jelentésű osztják szónak is van 'idő' jelentése (KARJALAINEN: SUSAIK. XXX/24, 7) Kaz. *nak*, [Ni. *nak*] 'ein abgemessener Zeitraum', (AHLQV.) *nak* 'Glied, Knie oder Knoten (an Gewächsen)' ~ vog. (MSz.) *nak* 1. 'fok; Stufe'; 2. 'vég; Ende'; 3. 'iz, tag; Glied'; T. *nox* 'iz, tag'; *näk* 'lépcső; Stufe'.

2. A zürj. KP. *jöz* 'Zeit' szó 'idő, kor; ősi, régi' jelentésben átkerült az obi-ugor nyelvekbe: o s z t j. (KT. 189b) DN. *izs* 'ehemalig, altertümlich'; Kr. *izs* = DN., Trj. *izs* 'Vorzeit; ehemalig, altertümlich'; Ni. *izs*, *izs*, Kaz. *izs*, *izs* 'altertümlich'; O. *izs* = Kaz.; (PD. 40) Ko. *izs* 'Zeit, Zeitalter'; (PATK.) I. *jis* 'régí, öreg; alt'; v o g. (MSz.) É. *jis* 'kor; Zeitraum'; (KANNISTO: FUF. VIII, 202) *izs*, *izs* 'Alter'.

A mássalhangzómegfelelések (zürj. *j* ~ osztj.-vog. *j*, *i* és zürj. *z* ~ osztj.-vog. *-s*) szabályszerűek. Az osztják és a vogul szó magánhangzója is szabályosan felel meg a zürj. szó *e* (KP. *ö*) hangjának. Ugyanis a zürj. *e* (KP. *ö*) hangnak az osztják nyelv zürjén jövevényszavaiban óosztj. **i* (> V., Vj. *i*, Szurg. *i*, I. *i*, Ni., Serk., Ber. *i*, O. *i*) az egyik szabályos megfelelője (TOIVONEN: FUF. XXXII, 134). Az óosztj. **i* folytatói vannak meg az osztj. DN. *izs* 'ehemalig, altertümlich' szó nyelvjárási alakváltozataiban. Ugyanilyen hangmegfelelés van a következő szóban is: osztj. DN. *tülas*, Trj. *tülas*, Ni. *tülas*, Kaz. *tülas*, O. *tülas*, *ti-* 'Mond, Monat' < zürj. V., AV., Sz., Lu., I., Ud. *telis*, P. *tevis* 'Mond; Monat'; (GEN.) KP. *tölis* 'Mond' (TOIVONEN: FUF. XXXII, 91). A vog. É. *jis* 'kor; Zeitraum' szó *i* magánhangzója is szabályosnak mondható. Ugyan-

csak *i* felel meg a zürj. *ę* hangnak ebben a vogul szóban is: FL., Szo. *sistam* 'sauber; heiteres Wetter' < zürj. V., Ud., P. *system* 'rein, sauber; reinlich, schön (V., Ud.)' (TOIVONEN, i. h. 71).

4. Osztják *p̄ra*₁₃:*t̄i* 'umherwandern'

Az osztj. (KT. 736b, 737a) Kaz. *p̄ra*₁₃:*t̄i* 'schutzlos, ohne Heim leben, umherwandern (die Waise); ohne Heim herumlungern, -streifen (Faulenzer, Müssiggänger u. a.)' szót a zürj. (WUo.) Sz., Lu. *piralni*, V. *piravni*, Ud. *pira-vn̄s*, P. *pira-vni*, I. *pirōni* '(frequ.) hineingehen, eintreten (Sz.: für eine Weile), hineinkommen, besuchen', (FOKOS, SyrjWb.) V., Ud. *piravni*, AV. *piral-*, Sz. *piralni*, Le. *pira-lni*, Pr. *piral-*, Vm. *pirō-ni* 'hineingehen, hineinkommen (auch nicht frequ.); (V. auch:) besuchen, eintreten (ein Handwerk zu erlernen); (Sz. auch:) hineingreifen in etw.' átvételének gondolom.

A zürjén és az osztják szó jelentései közel állnak egymáshoz. A zürj. *piral-* gyakorító képzős ige '(gyakran) bemegy, belép' jelentéséből könnyen megmagyarázható az osztják szó 'kóborol, kószál, ide-oda vándorol' jelentése.

A zürjén és az osztják szó mássalhangzói teljesen azonosak. A zürjén szó első szótagbeli *i* hangja és az osztják szó redukált *ǎ*-ja (< ősosztj. **ə*) szabályosan felel meg egymásnak. Erre a hangmegfelelésre TOIVONEN (FUF. XXXII, 138) több példát említ. A második szótagbeli zürj. *a* ~ osztj. Kaz. *a* megfelelés szintén szabályszerű (vö. TOIVONEN, i. h. 139—140).

RADANOVICS KÁROLY

Táltos

1. Táltos szavunk eredetének a megfejtésére több kísérlet történt. Az eddigi vélemények közül az alábbiakban néhány jelentősebbet ismertetek.

SZINNYEI JÓZSEF „A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás kori műveltsége” (Budapest¹, 77) című művében a *táltos* szót honfoglalás előtti szónak tartja. SIMONYI ZSIGMOND „Karácsonyi cikk”-ében (Nyr. XLII, 436) így nyilatkozik: „A varázslót jelentő táltos, s a táltos paripa, tátos ló nevét rokonították a finn *taitaa* 'tudni, érteni', *taitaja* 'mester', s másfelől a mongol *dalda daldu* 'titkos, titokszerű' szókkal”. MOÓR ELEMÉR „A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai” című cikkében (Nyr. LXXIII, 22) *táltos* szavunkat ismeretlen eredetűnek tartja.

PAIS DEZSŐ a törökből eredeztetni ezt a szót (MNy. XXX, 192 és I. OK. XII, 261 kk.). Eszerint a *táltos* szavunkkal etimológiailag kapcsolatba hozható török szó, „egy **taltış* vagy **taltuş* általában így volna értelmezhető: a) a *tal* 'üt, ver' igéhez: a) 'üttetés, veretés' vagy β) 'ütés, verés'; b) a *tal* 'kábul' igéhez: a) 'kábitás' vagy β) 'kábulás'. Azonban felvehetők ilyen értelmezések is a konkrétság irányában: a) a *tal* 'üt, ver' igéhez: a) csel. 'üttető, verető' — szenv. 'üttetett, veretett' — vagy β) csel. 'ütő, verő' — szenv. 'ütött, vert'; b) a *tal* 'kábul' igéhez: 'kábitó' vagy 'kábuló, kábult'. — Számba veendő még, hogy a **taltış ~ *taltuş* a kölcsönösség kifejezője is lehet, tehát egyebek közt 'verekedés' vagy 'verekedő'...” (i. h. 271—2).

Köztudomású, hogy a magyarság már a török népekkel való érintkezés előtt sámánhitű volt. DIÓSZEGI kutatásai alapján tudjuk, hogy a magyarság sámánhite legközelebbi rokonainknak, a voguloknak és osztjákoknak a sámánhitével mutat rokonságot (DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest 1958, 7, 436). A sámánhit ősi voltából következik, hogy már az ugor alapnyelvben is kellett lennie valamilyen 'sámánt, táltost' jelentő szónak. Épp ezért feltehető, hogy *táltos* szavunk a török népekkel való érintkezés előtti korból, talán éppen az ugor korból származik. PAIS DEZSŐ magyarázatának nehézségét abban látom, hogy a **taltış ~ *taltuş* alak egyetlen török nyelvben sem fordul elő 'táltos, sámán' jelentésben.

2. Véleményem szerint az obi-ugor nyelvekben van olyan — a sámánhittel kapcsolatos — 'sámán, táltos' jelentésű szó, amely a magyar *táltos* szóval etimológiailag egyeztethető.

REGULY archaikus osztják hősénekeiben többször előfordul a *tol*, *tolten*, *toltn* szó. Vizsgáljuk meg, hogy mi lehetett a szó eredeti jelentése!

R.: *sätīng karr kätä totten lailen särr* ~ P.: *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltnā lāilən* (v. *lāilən*) -sār! 'a bűvös téren varázserővel hova állsz csak!' (OH. I, 138); R.: *nāng kemā urtnā tām torom labeḍ tāl kata toltn lyātyess* ~ P.: *nān-kēmən ɔrtlnā tām tōrəm lāḍət āl ɣavā toltnā lālās?* 'Magadforma fejedelehmősnek ezen ég (világ) hét kora varázserővel hol maradt volna fönn?' (OH. I, 158); R.: *sätēng kar kätät olten lāilen* | . . . *kul pogol unti tining kar kätät olten sogonlen* ~ P.: *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltən* (v. *toltnā*) *lāilən*, | . . . *ɣul poyəl wondī tinəŋ ɣar ɣavā toltən* (v. *toltnā*) *soyānlən?* 'regebeli bűvös téren micsoda varázserővel állnál, | . . . hal. . . drága helyén micsoda varázserővel szabadulnál meg?' (OH. I, 444); R.: . . . *sating karr kata totten lālymāl* ~ P.: *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltən* (v. *toltnā*) *lālmāl* ' . . . bűvös téren micsoda varázserővel állott volna' (OH. I, 468); R.: *mos unti sating kar kätät tolt otta* 'regébe illő bűvös tér az, ahova varázsol engem (?)' [tkp. bűvös tér az, ahol varázslat van] (OH. II, 265); R.: . . . *sätīng kar kätät olt otta* ' . . . bűvös térre varázsol engem (?)' [tkp. bűvös tér az, ahol varázslat van] (OH. II, 265); R.: *ogeutlā sar ālom* | *mās unti sating kar kätät olt otta* | *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltnā tōḍəm*, | *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltnā tōḍəm*, | *sāḍəŋ ɣar ɣavā toltnā tōḍəm* 'A fejet levágható igazi álom | regébe illő bűvös térre varázsol engem, | a nyakat levágható erős álom | . . . drága térre varázsol engem' [tkp. varázslattól vitetem] (OH. I, 214); R.: . . . *sätīng kar kätät olten totem* | . . . *ting kar kätät olten totem* ~ P.: *sātəŋ ɣar ɣoḍa toltna tō.əm*, | . . . *tinəŋ ɣar ɣo.ə toltna tō.əm* ' . . . bűvös térre varázsol engem, | . . . kedves térre varázsol engem' [tkp. varázslattól vitetem] (ONGy. 144, 171); R.: *mās unti sating kar kätät olt otta* | *pogol unti tining karr kätät olt otta* ~ P.: *mās-unḍi sādəŋ ɣar ɣavā tolt ɔttāl*, | *pōyəl* (o: *pōyər*) -*ḍḍi tinəŋ ɣar ɣavā tolt ɔttāl?* 'Regébe illő bűvös téren hol van segítség, | hadi énekbe illő drága téren hol van segítség (ellenük)?' [tkp. hol van varázslat útján jövő segítség] (OH. II, 144); R.: *amp oħpī nyiil schorsen* | *tolt molti jāchlāl lu kunn enemmel* | *mās unti jāchlāl lu kun sengelmel* ~ P.: *āmp-oħpī nīil čorsen* | *tolt-molti jgɣlāl lu ɣun' ēnəmmel*, | *mās-unḍi jgɣlāl lu ɣun' šerɣəlmel?* 'Az ebfejű nyolcezered | (mint) óriásfajta nép növekedett volna, | (mint) regebeli nép serdült volna föl? [óriásfajta: tkp. varázsló féle nép]' (ONGy. 101, 110); R.: *tolt molti ortla pa lu kun sengeltmal* ~ P.: *tolt-molti ortlāl pā lu ɣun' šerɣəlmel* 'óriásfajta fejedelehmősök hol serdültek volna föl' (tkp. varázslóféle fejedelehmősök) (ONGy. 143, 168); R.: *tolt molti muulpa lu kun uuttal* ~ P.: *tolt-molti moyəl pā loy ɣun ɣḍḍāl* '(Hozzáfogható) óriásfajta vidék (tkp. föld) ugyan hol van' (tkp. varázslóféle föld) (OH. I, 208).¹

Az osztják példamondatokban előforduló R.: *totten*, *toltn* ~ P.: *toltn* v. *toltnā* alakok -*en*, -*n* (-*ən*, -*nā*) eleme locativus-instrumentális rag.

Az osztják *tolt* etimológiai megfelelője a vogulban É. *tült* hangalakban van meg.

MUNKÁCSI: *nañ ānəm tült unñ sātānən ul ɣnšāln!* 'Te csak engem valami könnyen hozzáférhető szerencsének ne tarts!' (VNGy. II, 181).

MUNKÁCSI ehhez a sorhoz fűzött magyarázatában ezt írja: „*tült*: *ānəm nañ tültne* (зря, такъ скоро, очень легко) *ɣun' vērmilən alurkwé?! anəm nañ molaxəl ɣun' alilən?!* 'te csak úgy könnyű szerrel (egyszerűen, gyorsan)

¹ Ezen osztj. szóhoz tartozónak gondolom a következő alakokat is: (KT. 1037a) Vj. *toľc* 'Fieber'; Kaz. *toľc*, *toľc* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut); Kaz. *toľc* 'ohne (grosse) Mühe, ohne (viel) Lärm (z. B. Beute bekommen)'.

hogyan bírál megölni?!' A szó pontos értelme előttem nem világos; I. még példáját alább a 257. sor jegyzetében" (VNGy. II, 496).

A *tült*, ill. *tültné* jelentését MUNKÁCSI szövegközlőjének, *Lāsār ŋjkä* (Лазарь Яковлевич Алкинъ) sámánnak ugyanezen hősének 257. sorához fűzött magyarázatából kapjuk meg. Ez a sor a következő: *sāt ujtsi pi'änemtél | ma'ülän akwän vortxateyét-pél | xoti xumin lönx ünñ sātän vol tülili?* | *xoti xumin kät ünñ sātän xol tülili?* (255—258. sor) 'Hét manófiammal | ha melleiteket egymásnak feszítitek, | melyik férfi közületek állja meg a bálvány nagy szerencsésű helyét (értsd: melyik szerencsésebb a birkózásban), | melyik férfi közületek állja meg a kéz nagy szerencsésű helyét?' (VNGy. II, 197).

„A hely értelme [a 257. soré] a közlő magyarázata szerint: *xoti xumimēn tültēn alimēn?* (*naŋ änem tültēn at alilen i am naŋen tültēn at alilem*). 'melyikünk öli meg könnyű szerrel a másikát? (engem nem ölhetsz meg könnyű szerrel s én sem téged)'. Szó szerint: 'Melyik embered állja meg a bálvány nagyszerű szerencsés helyét?', mi nyilván úgy értendő, hogy 'kinek közületek lesz az a bálványszerű (isteni, csodás) ereje, hogy a másikát legyőzze?' (VNGy. II, 497).

MUNKÁCSI szerint a *tültēn*, *tültné* szó jelentése 'könnyű szerrel, egyszerűen' (?) (I. Vogul szómutató: VNGy. II, 715), de a fent idézett jegyzetben utal arra, hogy nyelvmestere a szó eredeti jelentését már nem ismerte. Az osztják megfelelő alapján valószínűnek tartjuk, hogy a *tült* jelentése is 'varázslat, varázserő' volt. Az idézett példamondatok is csak a *tült* 'varázslat, varázserő' jelentése alapján érthetők meg.

3. Mielőtt kimutatnám, hogy hangtani és jelentéstani szempontból nincs akadálya az osztják *tolt* és a vogul *tältos* szavunkkal való összevetésének, álljon itt egy részlet az „Osztják hőseinek” első kötetéből annak bemutatására, hogy REGULY szövegei mennyire magukon viselik az ősi sámánhit csaknem minden lényeges elemét (állatalakban viaskodás, viaskodás közbeni átváltozás, viaskodás utáni kimerültség, fáradtság stb.):

„Magamat én miképpen levő réti rénbika-fiókává változtatom, | erdei rénbika-fiókává változtatom, | [s] a nős hét szögeletet mind bejártam, | az uras hat szögeletet mind bejártam. | Az Űstökös-orosz-ember-hat-bálványképecskével együtt | magadforma erőtlen lábú fejedelemhős | ezen eged hét koráig regébe illő bűvös téren micsoda varázserővel állott volna, | [hadi énekbe illő] drága téren ezen mennyed hat korát hol látta volna? | A nős hét szögeleten miután a fortélyból kifogytunk, | vízi hal hét alakjában mindenfelé jártunk, | vízi hal hat alakjában mindent bejártunk. | Miután [igy] a fortélyból teljesen kifogytunk, | szárnyas állat hét alakjában fölröppent, | én [magam] is vasvércse szentséges alakjában fölröpültem. | Miután a fortélyból teljesen kifogytunk (v. fortélytalanná lettünk), | a Felső-Ég atyám lakta | arany tetőnyílású tetőnyílásos házhoz odajutott (tkp. esett), | arany ajtajú ajtós házba ment. | Amikor én beléptem, a deszkás szobapadló közepén | verejtékes arc jó véggel [ött] áll, | izzadságos arc jó véggel [ött] áll. | Hajfürtös fejét lecsüggesztve áll, | szépséges fejét lecsüggesztve áll.” (468—470.)

Talán a vogul *tült* származéka a *tültxati* 'küzd' ige. A VNGy. II, 218. lapján található a következő két sor: (REGULY:) *äku qter te tultkäsi* | *sirinä lenil tuoltkäsi* ~ (MUNKÁCSI:) *akw' qtertel ti tültxatse?* | *sirej-naläntel tültxatse'* 'Ím egy fejedelemhőssel küzd, | kardjaik nyelével küzdenek". MUNKÁCSI Vogul szómutatójában (VNGy. II/2, 715) pedig: „*tültxate'* 'összefogóznak (vere-

kedés czéljából' ” A reciprocitást a *-yat-* reciprok, reflexiv képzőn kívül az ige duálisragja is mutatja.

A magyar *táltos* szó *tált*-elemének az osztják *tolt* és a vogul *tült* szóval való egyeztetése hangtanilag kifogástalan. Magánhangzómegfelelés szempontjából az obi-ugor alakok úgy látszik eredetibb hangállapotot tükröznek. REGULY pontatlan hangjelölése miatt azonban az obi-ugor szók magánhangzójának hangszínét nem tudjuk meghatározni. Az azonban kétségtelen, hogy az obi-ugor *o, u* hangnak a magyarban lehet *á* megfelelője. Ez esetben a magyar szóban nyiltabbá válás (**tült > *tolt > talt*) és delabializáció (**talt > *tált > tált*) történt. Egyes nyelvjárások *tátos, tátus* alakja az azonszótagú *l* kiesésével magyarázható (BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Budapest, 1954:88). A magyar *táltos* -s eleme denominális melléknévképző (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 212—3; NyH.⁷ 89, 93; FgrSprw.² 85; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Budapest 1958, 107). Denominális -s melléknévképzővel alakult *táltos* szavunk eredeti jelentése tehát 'varázslatos, varázslattal, varázserővel rendelkező' volt.

Jelentés tanilag is lehetséges az egyeztetés. A *táltos*, a sámán tevékenysége ugyanis arra irányult, hogy varázsereje, varázslata segítségével a szellemekkel érintkezésbe lépjen, a jövőt kitudakolja, betegeket gyógyítson stb.

4. Összefoglalás: Úgy gondolom, hogy *táltos* szavunk ugor eredetét sikerült bebizonyítanom. Hangtani, jelentéstan és művelődéstörténeti szempontok egyaránt megengedik azt, hogy *táltos* szavunk *tált*- elemét az obi-ugor *tolt, tült* 'varázslat, varázserő' jelentésű szó etimológiai megfelelőjének tartjuk. A denominális -s melléknévképzővel alakult magyar *táltos* szó eredeti jelentése — amint fentebb már mondtuk — 'varázslatos, varázslattal, varázserővel rendelkező' volt. Ugyanilyen -s melléknévképzővel ellátott származék *regös* szavunk is (fgr. eredetű alapszava a *reg* 'varázs, varázslás, varázslat' szó) (PAIS DEZSŐ: Reg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 75. sz., 8).

ERDÉLYI ISTVÁN

Az orosz Урал, -a 'Uralgebirge' etimológiájához

1. M. VASMER orosz etimológiai szótárában (Russisches Etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1953—58) az Урал 1. 'Uralgebirge', 2. 'Fluß, der diesem entspringt' szót KÁLMÁN BÉLA levélbeli közlésére hivatkozva a vogul *ur-ala* 'Berggipfel' szóból származtatja.¹ E származtatást — annak ellenére, hogy a szónak eddigi, főképp török nyelvekben keresett magyarázatához (vö. VASMER, i. h.) képest a megoldá t nézetünk szerint is helyes irányban keresi — jelentéstani, hangtani² és — amint az majd az alábbiakból kiviláglik — történeti okoktól kényszerítve módosítandónak tartjuk. Magunk részéről úgy véljük, hogy az orosz Урал 'Uralgebirge' szó eredetétül a vogul **urs-* 'hegy, hegyhát' jelentésű szó -*l* denominális névszóképzős alakja szolgált.

2. a) Középkori történeti forrásokból ismeretes, hogy az oroszok az Urál (Észak- és Közép-Urál) vidékével először és z a k o n jutottak érintkezésbe. Útjuk a Pecsora-folyón, majd innen részint az Uszán és a Szobon, részint a Scugoron és az Északi-Szoszván, ill. a közbeeső vízi és szárazföldi utakon vitt az Urálhoz, s azon keresztül tovább Szibériába. Az útvonalat „novgorodi”, „p e c s o r a i”, valamint „Urálon keresztüli ('черезкаменный') út” néven tartották számon, s az oroszok számára kb. a XI—XII. századtól kezdve 1704-ig kezdetben az egyetlen szibériai út volt, mely később is hosszú ideig a Szibériába vezető utak egyik legfontosabbika maradt. Az út előbb a novgorodi, majd annak buká ával (XIV—XV. sz.) a moszkvai nagyfejedelemség fennhatósága alatt állott. Fő forgalmát a mesés gazdagágú szibériai prém szállítása jelentette. A prém az idő tájt főleg ezen az úton jutott Novgorodba, Moszkvába s az akkori világpiacra.

¹ A szóra vonatkozólag l.: (ROMB.) *урала*, (*ур сяхыл пунжк*) 'гребень (вершина холма, горы)'; (BAL.—VACHR.) *É. ur ala* 'вершина, гребень горы', (K. *орта йх, ворта йх; ахәл'ә, аңхәл'ә*) < (ROMB.) *ур* 'гора' + *ала:колала* 'крыша [ткр. ház-tető]', *нут ала* 'крышка (посуды)'; (BAL.—VACHR.) *É. ur, K. ор, вор* 'гора, возвышенность'; *É. ала, K. әлә* 'крыша, крышка'; (CSERNY.) *ала* '1. крыша, 2. верхняя сторона'; (MUNK.—SZIL.) *É. алә* 'fedél, Dach', *mә алә* 'a föld színéhez, zur Oberfläche der Erde'; (STEINITZ, WogVok. 204) KK. -*älә*, P. *esl*, ÉVZ. *älä*, AL. *älä*, FL., Szo. *ala* 'Deckel, Dach'. Az **ur* szóról l. alább.

² Az *ur-ala* összetételt csak az északi vogulból ismerem (l. az l. sz. jegyzetet). Természetesen ez az összetétel meglehetősen más nyelvjárásban is. Ezekben viszont az *É. ала* szó palatális hangrendű, tőhangzója ősvogul **ǰ* hangra megy vissza (STEINITZ, i. h.). Ezekben a nyelvjárásokban tehát a szó — ha egyáltalán megvolt — **ur-äl* alakú volna, amiből az Урал szó nehezen származtatható. Kérdéses az **ur-ala* szóvégi -*a* hangjának az eltűnése is. Az orosz nyelv vogul (obi-ugor) jövevényszavaiban a szóvégi magánhangzó általában megmarad (vö. KÁLMÁN B., Obi-ugor elemek az orosz nyelvben: NyK. LIII, 151—71).

A XV—XVI. század folyamán — főként a közlekedést addig akadályozó kazáni tatár kánság bukása után (1552) — az oroszok számára Szibéria felé megnyílt egy délibb út lehetősége is. Ez az út a Káma és keleti mellékfolyóin, ill. részint szárazföldi úton, majd ismét vizen vezetett Tobolszkba s innen Szibéria más részeibe. A XV. század hetvenes éveiben az oroszok először a Káma—Visera—Lozva—Tavda (az ún. cserdini) utat vették használatba, melyen főleg 1598-ig bonyolítottak le forgalmat. 1598-ban azonban felépül Verhoturje s ezentúl főként ebben az irányban, most már a Kámától (Szolíkamszk alatt) Verhoturjéig szárazon, majd onnan a Tura-folyón hajón vezet az út Tobolszkba. Közben a Sztroganovok és T. Jermák szibériai hadjárata (1581—4) révén az oroszok megerősítik helyzetüket a Perm—Kungur (a Csuszovaja- és a Szilva-folyó) térségében is s ezzel lehetőségük nyílik Szibériába a Káma—Csuszovaja—Tagil—Tura (az ún. csuszovajai) és a Kungur—Jekatyerinburg—Tobolszk (az ún. kunguri) úton történő közlekedés megteremtésére.

1722-ben Jekatyerinburg (a mai Szverdlovszk) megalapításával közel fél évszázados versengés után a korábban legfontosabb verhoturjei út elveszíti jelentőségét s ettől kezdve a Szibériába vezető út végképp a Perm (—Csuszovaja)—Jekatyerinburg—Tyumeny útvonal lesz, mely 1885 óta a vasútnak is vonalául szolgál.

A délibb uráli (verhoturjei, csuszovajai stb.) utak kialakulásával kapcsolatban fontos kiemelni, hogy létrejöttükben nemcsak a jobb, biztonságosabb, rövidebb közlekedési utak megszervezésének az igénye játszott közre, hanem az Urál új kincsének, a nyersvasércnek a felfedezése és kitermelésének a XVIII. század elején történt hatalmas arányú fellendülése is.³

[Vö. С. В. Бахрушин: Пути в Сибирь в XVI—XVII вв. Научные труды III. к. 2. rész (Moszkva 1955), 72—111, + térképmelléklet; А. П. Преображенский: Очерки колонизации Западного Урала в XVII — начале XVIII. в. (Moszkva 1956), 9—27 stb.; Г. Ф. Миллер, История Сибири. (Moszkva—Leningrád 1937—1941) I—II. k. térképmellékletek; Большая Советская Энциклопедия² az Урал címszó alatt; ZSIRAI M., Jugria. Finnugor néprvek I. (Budapest 1930), 32, Uő.; FgrRok. 152 stb.]

b) Történeti források, földrajzi és helynévtanulmányok ugyanakkor azt is tanúsítják, hogy az Urál hegységnek a mai Szverdlovszk—Krasznojarszk vonaltól északra az oroszok megjelenését közvetlen megelőzően (délről észak felé haladva) vogul, zürjén, osztják és szamojéd (jurák) lakossága volt.

[Vö. a 2/a pontban idézett irodalmon kívül: А. KANNISTO, Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. VIII, 57—89; ZSIRAI M., FgrRok. 151—9, 210—6; Г. Н. Прокофьев, Ненецкий (юрако-самоедский) язык: Языки и письменность народов Севера. Moszkva—Leningrád. I, 6—8; НАЈДУ Р.: НуК. LIII, 48; Uő., A szamojéd népek és nyelvek (MNYTK. 76), 1—2, 9—10; KÁLMÁN B.: НуК. LIII, 154; Фокус Д.: АЛН. III, 224—5, 246—8, НуК. LV, 11—2, 28—30; В. И. Лыткин: Историческая грамматика коми языка. Sziktivkar 1957. I, 21—6; ГУЛЯ J.: НуК. LX, 41—5, + térképmelléklet; А. К. Мамзеев, Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала: Уральский государственный университет им. А. М. Горького. Ученые записки 32. Szverdlovszk 1959, 7—12 stb.]

³ A fejlődés gyorsaságára jellemző, hogy 1752 és 1762 között e vidéken 55 fémfeldolgozó üzemet létesítettek.

3. Eddigi ismereteink szerint az *Урал* szó az orosz nyelvből nem magyarázható (vö. VASMER, i. h.). Kétségtelennek kell tehát tartanunk, hogy a szót az oroszok attól a néptől vették át, amely az oroszoknak az Urál hegységgel történt megismerkedésükkor a hegységnek, ill. környékének (ős)lakója volt.⁴ L. 2/b.

4. Az Urál hegységnek az orosz történet folyamán két elnevezése is volt: a) *Камень*, b) *Урал*. Sajnos, mindkét szó előfordulását illetően régi adatok nem állnak rendelkezésemre, első előfordulásukat sem ismerem. Ennek ellenére a XV—XVIII. századi számomra is hozzáférhető történeti források (G. F. MÜLLER, Sz. V. BACHRUSIN stb.) alapján is kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a két elnevezés közül a *Камень* 'Urál hegység' jelentésű szó a régibb keletű, s hogy ez az elnevezés főként a XV—XVII. (—XVIII.) században volt használatos. Ezzel szemben az *Урал* 'Urál hegység' szó az előbbinél feltétlen későbbi, hozzávetőleg a XVI. század második feléből való.⁵

Az Urál hegység két orosz elnevezésének a története már az eddigi adatok felsorolása (időrend) alapján is szemmel láthatóan összefügg egymással. Ebből kifolyólag a *Камень* 'Urál hegység' szó vallomását az *Урал* 'id.' magyarázatában már módszertanilag sem mellőzhetjük.

A *камень* 'kő' jelentésű szónak DAL' szótára (1956. évi kiadás) szerint néha *утесъ, гребень, отдѣльная каменная сопка, гора, скала* jelentése is van. Szibériában a szó jelentése: *гора, хребтъ, горный кряжъ, весь Уралъ*. Az arhangelszki nyelvjárásban a *за камень* kifejezés 'за горы, на сибирскую сторону' jelentésben használatos. Tobolszk vidékén a *отверъ съ камня* kifejezés pedig nyugati szelet jelent. Sajnos DAL' a szóról többet nem mond. Érdekes azonban, hogy az Urálnak főleg az északibb vidékén lakó zürjének, jurák-szamojédok és osztjások az Urál hegységet ugyancsak 'kő' jelentésű szóval nevezik meg: *зүрjэн. (WICHM.—Уот.)* Sz., U. *из, КИ. из* 'Stein, Ural'; (FOKOS-FUCHS) V. *из* 'Stein, der Ural'; *jurák-szamojéd* (LEHTISALO: Wb. 349a) O., OP., T., Sj., U., U—Ts. *päē* 'Stein; Glas; Flasche; Senkstein', O. *päē* 'Westen', *пәрккккү БҮҮҮҮ* 'die Uralberge', Oks. *päēl' tād' tōm'* 'ich kam von jenseits des Urals', Nj. *päēv'* 'miē'rššəp' 'Westwind', O. *päē mēr tšē* 'id.'; *osztják* (KARJ.—ТОIV. 385b)

⁴ A Közép-Urál (keleti) vidékén a XIV. század óta éltek már tatár népek is (vö. A. KANNISTO: FUF. XVII, 211—6), a Dél-Urálnak pedig török nyelvű (tatár, baskír stb.) lakossága volt. A Dél-Urállal azonban az oroszok csak később ismerkedtek meg, ami az *Урал* szónak e nyelvekből való eredzetetését történeti szempontból valószínűtlenné teszi. Egyébként is a szó a török, tatár nyelvekből — НЕМЕТИ GYULA professzor úr szíves szóbeli közlése szerint — nem származtatható (l. még VASMER, i. h.). A török—tatár nyelveket tehát nyugodtan kihagyhatjuk további vizsgálódásainkból. Itt egyúttal azt is megemlítjük, hogy az *Урал* folyóelnevezés (l. VASMER, i. h.) 1775-ből származik. Ekkor ugyanis II. Katalin cárnő elrendelte, hogy a Pugacsov-féle felkelés egyik központjává szolgáló *Яук* városát és a vele azonos folyónevet az *Уралск* város, ill. az *Урал* folyónévváltsák fel, ami meg is történt (vö. БОЛЬШ. СОВ. ЭНЦИКЛ.²). Ennek alapján tehát a továbbiakban az említett folyónévre sem kell tekintettel lennünk.

⁵ A szóra első — és szinte egyetlen — régi adatom 1607-ből van, amikor is egy cári iratban említés történik arról, hogy a Pusztözerszk vidéki oroszok (?) kereskednek a „с зауральской самоядью” (BACHRUSIN, i. m. 82). Э. és В. Мурзаевы, Словарь местных географических терминов (Мосzkва, Географгиз. 1959) c. munkában (238) a szerzők a Россия V. k. (1914) 8—9. lapjára hivatkozva megjegyzik, hogy az *Урал* szó az irodalomban csak a XVIII. század közepétől fogva jelentkezik. — Ez utóbbi munkára KOVÁCS FERENC volt szíves felhívni figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

Kaz. *keŭ*, *ke'ŭ* 'Stein; Ural; Hode; Augapfel; (Stein-), Porzellan-, Glas-', Ni. *keŭ* = Kaz., 'Westen', O. *keŭ* = Kaz.; (ΠΑΡΑΥ—ΒΕΚΕ) É. *keu*, *kēu* 'kő, szikla, Ural, Stein, Felsen, Uralgebirge'. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy az orosz *камень* 'Urál hegység', valamint 'a hegy, hegység, hegylánc stb.' jelentésű szó az oroszban aránylag szűk területen (Észak-Európa, Szibéria) ismeretes, s a történeti körülményeket is szem előtt tartjuk, bizonyosak lehetünk abban, hogy az orosz *камень* szó 'Urál hegység' s talán még a 'hegy, hegység, hegylánc' jelentése is a zürjénből, vagy a zürjén közvetítéssel a szamojédból (osztjából?) vett tükörfordítás, jelentéskölcsönzés.⁶

A *камень* szó 'Urál hegység' jelentésének átvevői a tények egybehangzó vallomása alapján az Urál hegységet északon, a *п е с о r a i* úton megközelítő (novgorodi) oroszok voltak. E feltevésünket csak megerősítik az Urál hegységnek *Печорские* vagy *Югорские горы*, *Югорский камень* elnevezései is (vö. G. F. MÜLLER, i. m. I, 188 stb.).⁷

Az eddig elmondottak alapján szinte önmagától tárul elénk az *Урал* 'Urál hegység' szó története: a XV—XVI. századtól kezdve az oroszok (moszkvaiak) a kámai úton közelítik meg az Urált. Útjuk során a Káma-folyó, Verhoturje, a Csuszovaja-folyó, Kungur, a Tagil-, a Tura- és a Tavda-folyók vidékén, valamint a Visera és a Lozva mentén kapcsolatba kerülnek az ott lakó vogulokkal (vö. GULYA J.: *НУК. LX, 44—5* térképmelléklet), s tőlük veszik át a hegységre vonatkozó *Урал* elnevezést, ami azután a központi hatalom révén csakhamar közismertté válik.

5. Az orosz *Урал*, -a 'Ural hegység' jelentésű szó eredetét feltett vogul **urs-l* szó **urs-* alapszava ismeretes minden vogul nyelvjárásban: (A. KANNISTO, *WogVok. 119*) TJ., TCs. *ōr*, AK. *ōr*, KK. *βor*, FK. *ŭŭr*, P. *βur*, ÉV. DV., AL. *ur*, FL. *ŭr*, Szo. *ŭr* 'Bergrücken, Erdrücken'; (MUNK.—SZIL.) KL, *ur* 'hegy'.⁸ A szó ósvogul **urs-* alakra megy vissza (vö. KANNISTO, i. h.; STEINITZ, *WogVok. 274*). A szónak finnugor (? uráli) eredete kétségtelen s a következő rokonnyelvi szavakkal egyeztethető:

~ m a g y. *orr* 1. 'Nase, Schnabel', 2. 'Vorderteil'; *orj*, *orja* 'Rückgrat von Schwein, Rückenstück'; *orom* 'Giebel, Zinne' | o s z t j. (KARJ., OL. 133) DN. *ŭr* 'Landrücken, Wald', Trj. *ŭōr*, V., Vj. *ŭōr* 'Bergrücken am Flussufer, („schwarzer”) Wald am Flussufer', Kaz. (nunmehr ungebräuchlich) *ŭōr*, O. *ōr* 'урмань'; (PAAS.—DONN. 262) K. *ūr*: *tšantš-ūr* 'Mitte des Rückens' | z ű r j. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Le., Ū., P. *ver*, I. *vēr* 'Wald'; (GEN.) KP. *vyr* 'Wald' | v o t j. (MUNK.) Szar. *vīr*, Kaz. *vēr* 'domb, halom, emelkedés' | f i n n *vuori* 'Berg, Steinberg'.

A finnugor szó eredeti jelentése 'kimagasló rész, hegy, domb' lehetett, a szó (zürj., osztj.) 'erdő' jelentése másodlagos ('magaslat' ~ 'erdős magaslat' → 'erdő') fejlődés eredménye (vö.: ZSIRAI M.: MNy. XXIII, 311. I. 3

⁶ MUNKÁCSI B. (VNGy. I, LXIII.) az orosz szót az osztjából vett fordítással magyarázza.

⁷ L. még ZSIRAI M. (Jugria 56): „az Urál-hegység északi felét körülbelül Verhoturjétől a Jeges-tengerig a legutóbbi időig *Jugorszkij chrebetnek* (Югорский хребет = jugor hegylánc) vagy *Jugorszkij kamenynak* (Ю. камень = jugor hegység) ... nevezik.”

⁸ HAJDÚ P. (ALH. I, 202) idekapcsolja a (KANN. mscr.) FL. *βōrti*: *βōrtipal*, Szo. *βōrti*: *βōrtipal* 'vasemmanpuolinen, vasen' jelentésű szót is. E szónak az **ur* szóval való egybekapcsolása komoly hangtani nehézségek miatt — szókezdő (északi) β- ~ magánhangzó, többeli magánhangzó: *ā ~ *u — valószínűtlen.

jegyzet. — A zürjén szóról másképp: N. SEBESTYÉN I.: NyK. LI, 426; T. E. UOTILA, SyrjChrest. 177). Az osztjákban az eredetileg térszíni formát jelentő szóval több nyelvjárásban (Trj., V., Vj.) egybeesett az 'erdő' jelentésű (O. *uđr* 'bewaldeter Bergrücken' stb.) szó (K. F. KARJALAINEN, OL. 133; Y. TOIVONEN: FUF. XX, 141 stb.), mely nem tartozik az itt egybevetett rokonnnyelvi megfelelők közé. Hangtani okokból (töbéli magánhangzó) ugyancsak nem lehet idevonni a finn *vaara* 'Fels, Berg' s a lpN. *varre* 'mons' stb. jelentésű szót sem (vö.: Y. TOIVONEN: FUF. XX, 141; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 166, 292; A. JOKI: FUF. XXXII, 46 stb.).

A finnugor szó esetleg egybevethető a kamasz-szamojéd *bgr* 'Berg, Landrücken' jelentésű szóval is (TOIVONEN, i. h., A. JOKI, i. h.). (A szó irodalmához l. még: Y. WICHMANN: MSFOu. XXXVI, 75, 84; ZSIRAI M.: MNy. XXIII, 311; T. E. UOTILA: MSFOu. LXV, 54; NÉMETH Gy.: NyK. XLVII, 80 stb.).

A vogul **urs-l* szó *-l* eleme denominális névszóképző.⁹ Ugyanez az *-l* képzőelem van meg a (MUNK.—SZIL.) É. *šaxl* 'halom, Hügel'; (KANN.—ЛИМ.: FUF. XXXII, 248) T. *šaxal* 'Haufen (z. B. Heu)', AK., KK. *šaxal*, FK. *šaxal* 'Insel (auf der Wiese, auf dem Sumpfe)', KL. *měšoxl* 'бугорь, Hügel (nicht gross)' (*mě* 'Erde, Land'), FL. *yršaxl* 'kumpu, Hügel, Anhöhe', Sz. *yršaxl* 'id.' (*yr* 'Bergrücken, Landrücken'); a (MUNK., VNGy. III, 130) K. *säxwleñ* 'dombos', (i. m. 523) P. *səxwliñ* 'halmos', (MUNK.—KÁLM. 402) KK. *säxwleñ* 'dombos, halmos', (MUNK.—KÁLM.) É. *sakwliñ* 'dombos'; a (MUNK.—SZIL.) P. *khepliñ* 'dombos, hügelig' szavakban. (L. még: LAKÓ Gy.: NyK. LIII, 233 további irodalommal.) A képző funkciója szerint minden bizonnyal kollektívum képző (vö. KÁLMÁN B.: NyK. LXI, 358; A. KÖVESI M.: NyK. LV, 101—2; T. LEHTISALO, AblSuff. 150—1).¹⁰

Szót kell még ejtenünk a vogul **urs-l* szó második szótagbeli magánhangzójáról és ezzel kapcsolatban az orosz *Урал* szó hangsúlyáról. A szintén az **urs-* alapszóból származó (MUNK., VNGy. II, 427) É. *uräm* 'hegnyereg'; (CSERNY.) *uram* 'гряда, грядка' szó alapján valószínűnek látszik, hogy az **urs-l* szó második szótagbeli magánhangzója *a* volt. Ennek figyelembevételével a szó teljesebb hangalakjaként **ural* alakot kell feltennünk.

Magyarázatlanul maradt még az orosz szó hangsúlya. Erre vonatkozólag a következőket tudjuk mondani: az **ural* szó a Verhoturje, a Tura-folyó, ill.

⁹ Az **urs-l* szót a vogulból ma már nem lehet kimutatni. Ez azonban feltevésünk helyességét még nem zárja ki: l. egy 1736-ból a Csuszovaja és a Tagil vidékéről származó kéziratos szójegyzék (A Szovjet Tudományos Akadémia Levéltára, Leningrad. фонд. 21, оп. 5, № 149 лл. 427—29) az *урал* szó megfelelőjéül a (Csusz.) *масорь*, (Tag.) *маурь* [(STEIN., WogVok. 187) TJ., TCs. *mā* 'Erde, Land'; (uo. 274) TJ., TCs. *or*... FL., Sz. *ur* 'Bergrücken'; egybevetésül l. még: (KANN.—ЛИМ.: FUF. XXXII, 248) KL. *měšoxl* 'бугорь, Hügel (nicht gross)', (*mě* 'Erde, Land'); FL. (Sz.) *yršaxl* 'kumpu, Hügel, Anhöhe' (*yr* 'Bergrücken, Landrücken') stb.] szavakat közli, ami azt mutatja, hogy az **ur* szó, ha összetétel tagjaként is, használatos volt az Urál hegység megnevezésével kapcsolatban. 2. Mind a finnugor nyelvekben, mind a vogulban a 'hegy, halom, magaslat' jelentésű szavak igen gyakran származékok. L. pl. a magy. *orom* (ZSIRAI M.: MNy. XXIII, 310—1) stb. szavakat. Az **urs-* 'hegy stb.' jelentésű szó *-l* képzős származékának a feltevése tehát egyáltalán nem látszik valószínűtlenné.

¹⁰ Az *-l* kollektívum képző volta mellett szól DAL' egyik adata is. DAL' az *Урал* szó jelentésénél a következőket mondja: (Szbériában) каменная гора, скалы (én ritkítottam. — G. J.) 'Urál hegység'. E jelentésmegadásban a *sikla* szó többszörös alakja kétségtelenül több dologra, kollektívumra utalhat csak.

a nekik megfelelő Urálon inneni vidéken, az ún. verhoturjei út mentén került az oroszba. E területen pedig — amint ezt egy korábbi cikkemben kimutattam (NyK. LX, 41—5) — déli típusú vogul nyelvjárások voltak. Az átadó nyelv tehát a déli vogul nyelvjárás volt.¹¹ E nyelvjárásterületen a szóhangsúly rendszeresen a második szótagra esik (E. ITKONEN: NyK. LVI, 11; MUNKÁCSI, B., VNyj. 255—6). A vogul szó teljes hangalakja tehát **ura-l* volt, ami ily módon forrásául szolgálhatott az orosz Ура́л szónak.

GULYA JÁNOS

¹¹ Feltevésünket még a következő megjegyzéssel is alátámaszthatjuk: az Urál hegység neve az északi (szoszvai, szigva) és a nyugati (közép-lozvai) vogul nyelvjárásokban (MUNK.—SZIL., MUNK.—KÁLM., MUNK., VNGy. II, 677) *hár*. (LAKÓ Gy.: NyK. LVII, 70: É. *hár*.) A szó *Нуръ* alakban megvan egy 1785-ből Szolikamszk vidékéről származó kéziratos vogul szójegyzékben is (Állami Szaltikov-Sesedrin Közkönyvtár kézirattára. Leningrád. Эрмитажное собрание 225). A keleti vogul nyelvjárások (Kondafolyó vidéke) szármításba sem jöhetnek, ennél fogva az **ural* szó csakis a déli nyelvjárásból származhat.

Chanti szöveg¹

Chanti szöveg viszonylag kevés áll rendelkezésünkre, és azok nyelvjárási eloszlása korántsem egyenletes. PATKANOV tekintélyes szöveganyaga a legdélebbi, az irtisi nyelvjárásból való, a REGULY—PÁPAY-féle gyűjtés, valamint АНЛQVISTÉ is északi, hasonlóképpen STEINITZ színjai és serkáli anyaga. Éppen ezért — bármilyen csekély terjedelmű is —, nem lesz érdektelen közzétenni valamit egy olyan nyelvjárásból, amelyből eddig szövegközlés nem jelent meg. Az itt közölt szöveget 1957. dec. 31-én vettem magnetofonszalagra A l a c s e v J a k o v 25 éves chanti főiskolai hallgatótól. Az adatközlő származási helye *нижня* (Низямы) falu a középső Ob mentén. A nizjami chanti nyelvjárás STEINITZ fölosztása szerint a déli nyelvjárás csoport legészakibb ága, mintegy átmenet a déli és az északi nyelvjárás csoport között (OstjChr.² 9—12). Véleményem szerint nemcsak hangtanilag, hanem alaktanilag is közel áll a serkáli nyelvjáráshoz.

A közlő először leírta a szöveget chanti nyelven, beolvasta a mikrofonba, majd kérésemre orosz fordítását is leírta. A chanti nyelvű írás sietős, elkapkodott, nagyon nehezen olvasható. Meg kell jegyezni, hogy az elhangzott szöveg nem egyezik teljesen a leírt változattal, és az orosz fordítás sem egészen pontos.

Átírásomban STEINITZnek azt a lejegyzési módját követtem, amelyet az OstjChr.²-ben alkalmazott. Ez a lejegyzési mód nagyon megkönnyíti a szavak kikeresését az i. m. szójegyzékéből, és könnyű összehasonlításra ad alkalmat a serkáli nyelvjárással. Meg kell jegyezni, hogy a „teljes magánhangzó” rendszerint félhosszú, ritkábban (pl. *ēwat*, *āset*) hosszú. A fölül félkarikával jelölt hang nagyon rövid, de a hangszín tisztán hallható az első szótagban. A második és további szótagok teljesen jelzett magánhangzója inkább az

¹ 1957—8 telén több, mint három hónapig tanulmányoztam a manysi nyelvet Leningrádban. Egy este, mikor éppen egyik manysi adatközlőmet vártam, akivel néhány nappal azelőtt állapodtam meg az időpontban, kopogást hallok. Kisziettem ajtót nyitni, és meglepetésemre egy ismeretlen alacsony, obi-ugor formájú fiatalember volt a látogató. Nem is akart bejönni, csak elmondta, hogy a manysi diák megbetegedett, nem tud eljönni, és őt kérte meg, hogy továbbítsa az üzenetet. Megköszöntem szívességét, és betessékeltem. Megkérdeztem, manysi nemzetiségű-e. Csodálkoztam volna, ha az, mert az akkor Leningrádban tartózkodó és anyanyelvüket ismerő manysi diákokat már mind ismerem személyesen. A vendég azt válaszolta, hogy chanti nemzetiségű, és tudja anyanyelvét. Megkértem, hogy énekeljen valamit a magnetofonba. Erre nem volt kapható, de szöveg elmondására készségesen vállalkozott. Így tehát az itt közlendő szöveg manysi nyelvi gyűjtésem egy véletlenül szerzett chanti mellékterméke.

utóbbiakhoz hasonlít, de hangszíne azokénál sokkal bizonytalanabb. Az *i* hangszíne a *χίσημ* szóban majdnem *i*. A *χ* erősen hátul képzett: *χ*. A hangsúly mindig az első szótagon van. Négy szótagú szavakban a harmadik szótagon nem nagyon erős mellékhangsúly észlelhető.

menk ojka

tām mońś ma χutēm akēm ewēt. jīśna mūη as χoηnew utna ar mońś mońśēt, ij mońś menk ojka pītta.

mūη aj rotew utmat atet. ašet, pōχetat pānna unta māńśēt, mūη aj řawremtam pītna jōtnē χīśēm. χūw mūj wan art i pīrēs, ij pūš mōt woj-sij śī śāsmes. kīm etmēm: sāχat mōt woj, řenķ unē pa karēs tūw jōχtēs. ma sora jōχ tānemēsēm pa řawremtam wūjtam pa unta ampnē uχtēna sora mānta pītēm. anķermētēm: tūw mūη jūwpewna jītta. mōtta-kem turma jurpatitēm, mūj turm χuttē manat. aj unt-χo jōχtēmti, mōtta sīr kartēna pītta senķta menk-woj. senķtita pa pōtērtita: „mūja tīj jōχtēn? mūja atetē χota jōχtēm? mūj-kem pūš ma nan pītēn tatēsta pītēm?” tūw aj utmēt pa řenķ jur.

śī pōrana mūη χūwa pītēm. kātēmti χot, χota ma χujēm pa řawremtam utmat. śī pora untna, tām χātī untna tūw tāta ānt utmat. mūη rotew śī χātī ewēt menk ojka ānt wantēse. śīt pāta pa rotēta jāηχta pītmat, śīrtna aj unt-χo paśī jōχtēmtitmat.

Óriás

Ezt a mesét nagyapámtól hallottam. Régen a mi Ob-partunkon sok mesét meséltek. Egy mese az óriásról szól (tkp. óriás van).

A mi kis családuknak magányosan élt. Az apa és fiai együtt az erdőbe mentek. Mi a kis gyerekeimmel otthon maradtunk (maradtam). Hosszú vagy rövid idő telt el, egyszer valami állat-hang hallatszott im. Kimegyek: közben valami állat, igen nagy és magas idejött. Én előbb beszaladtam (betértem) és gyermekeimet fölragadtam, és hamarosan a kutya-szánon menni kezdtem az erdőbe. Nézem: itt (ide) mi mögöttünk jön. Valami ennivalót dobok neki. Megeszi, ismét mögöttünk jön. Rendesen istenhez imádkozom, és isten meghallgat engem. Egy kis erdei ember jön, valamiféle karddal kezdi ütni az óriást. Űti és mondja: „Miért jöttél ide? Miért jöttél magányos házhoz? Hányszor kell veled verekednem?” Ó kicsi volt, de nagyon erős.

Azóta mi messzire kerültünk (kerültem). Látszott a ház, ahol férjem, gyermekeim éltek. Azóta, azon nap óta ő ide nem jutott. A mi családuknak attól a naptól [fogva] óriást nem látott. Azért [ha] más családhoz kezdett menni, akkor a kis erdei ember ismét megjelent.

Jegyzetek.² *menk, m.-ojka, m.-woj* 'emberevő óriás, erdőben lakik'. — [Az *ojka* jelentése 'Mann, Alter, Greis, Onkel' stb. Itt valószínűleg a *menk* nemére, nem pedig korára utal, vö. *ōjkajet* 'ein Bär' (OvD. I, 273)]. — [Az *utna* névutó azonos a KARJ.—ToIV. 267b V. *ūtnn* stb. 'am Ufer (am Land)' név-

² Szövegföljegyzéseimet és fordításomat VÉRTES EDIT volt szíves átnézni. Egyes szavakra, kifejezésekre vonatkozó észrevételeit, hogy az enyémeiktől elkülöníthető legyen, szögletes zárójelben közlöm.

utóval. Az egyeztetésnek nem akadályja, hogy KARJALAINEN a Ni. és Kaz. alakot *uítyn* alakúnak jegyezte föl. REGULY északi szövegeiben van *utn* alak is (pl. OH. II, 316. l. 787—8. és 791—2. s.). — A *pít*-igének a második mondatban előforduló jelentését a szótárakban nem találom. — Az *ásét* és *póxtat* szavak végén levő birtokos személyrag ún. névhatározó, „névelőpótló”. — [A serkáli adatok alapján a *pánna* névutó jelentése 'együtt', vö. *po-xtam pa'anna* 'mit meinen Söhnen' (OVD. I, 239), *imat panna*; *amet panna* 'mit seiner Frau; mit seiner Tante' (uo. 288, 289, további példák uo. 235, 243, 238, 240, 303, 428, 429, 432 stb.)]. A névutó a *pant* 'út' szó továbbképzése (vö. STEINITZ, OstjGr. 152).³ — Az *ampna* végén a gyakoribb *-η* melléknévképzővel azonos funkciójú melléknévképző van, tkp. „kutyás szánon, kutyai szánon”. [A *-n* névszóképzőre l. SCHÜTZ, Éoszjtj. szóképzés 33. Használatára példák: *nãpti lõnt*... *nãpna uds* 'úszó lúd... úszó réce' OH. I, 301 l. 1181—2. s. vagy uo. 337 l. 1503—4. s. A serkáli nyelvjárásban gyakori az *-n* képző hasonló használata, pl.: *ūnten wõja* 'Waldtier' (OVD. I, 418), *jinken xuta* 'Wasserfisch' (uo.), további példák: 412, 415, 417, 423, 425, 426, 428, 429, 431, 436, 437. Az *-η* képzővel párhuzamosan: *wurten kãrtep kãrteŋ nõt* 'mit einem rotspitzigen eisernen Pfeil' (uo. 413). Végvokálissal is előfordul: *nãnkijena jũxã*... *xũtijena jũxã* 'aus Lãrchenholz... aus Fichtenholz' (uo. 449, további példák: 410, 450)]. — A *tem*-igének ezt a hosszabb *tewem*-alakját a szótárakban nem találom. — [A *manat* 'engem' szóban a környező nyelvjárásokban nincs magánhangzó a *-t* előtt, vö. Jg. *mãnt*, Trj. *mãnt*, déli *mant* stb. Ezekben azonban a 2. és 3. szem. *-t*-je előtt *-a-* van (Jg. *nõnãt*, *ũdõvãt*, Trj. *nõŋãt*, *ũyãt*, déli *nurãt*, *tuwãt*). A Serk. nyelvjárásban viszont mindhárom személyben egységesen redukált hangot találunk: *mãnãt*, *nãŋãt*, *tuwãt*]. — A *kartã* 'vas' szónak a szöveg tanúsága szerint 'kard' jelentése is van. A kölzõ az or. *кабля* szóval fordította. A *-na* jelentése ebben a szóban határozottan instrumentalis. — [A *ši pãra untna*, *tãm xãtl untna* kifejezésben előforduló *untna* 'óta' névutó ilyen formában még nincs följegyezve. Tulajdonképpen az *unãa*, *ũntã* 'bis' (KARJ.—TOIV. 56b, PAAS.—DONN. 2807, OVD. I, 280) lativusi forma locativusi alakja. Ablativusi alakban 'von... an' jelentéssel ismeretes a Trj. nyelvjárásból (KARJ.—TOIV. uo.). Locativusban is előfordul az északi nyelvjárásokban, de mindig csak 3. szem. birt. személyrag után: *ši-kẽmi untãlnã* 'ezenközben' (OH. II, 89) *ši-kẽmi uõntlnã* 'ua'. (OH. I, 315, további példák uo. 403, 433, 404, stb.)]. — Az igealakok egy része nem egyezik teljesen az OstjChr.² paradigmáival, itt bizonyára nyelvjárási különbségekkel van dolgunk. Érdekes, hogy a pusztá igetõbõl alkotott múlt idõ, amely a serkáli nyelvjárásban már nem fordul elõ (*xutãm*, *moũsãt*, *utmat*) és az északi nyelvjárásokra jellemzõ *s*-jeles múlt (*jõxtãs*, *pitsãm*) egyaránt előfordul a szövegben [Az északi nyelvjárásokra az *s*-jeles, a déliekre a pusztá igetõbõl képzett múlt idõ jellemzõ, a keletiekben mindkettõ előfordul (vö. NyK. LXI, 435 kk.)]. — Az itt közölt elbeszélés úgy kezdõdik, hogy az adatközlõ a nagyapjától hallotta. A történet fõszereplõje azonban asszony, amint a szövegbõl értelemszerûen következik, és amint az adatközlõ orosz magyarázataiból világosan kitûnik (*kĩm etmãm*: я вышла на улицу vagy *wũjtãm*: снатила stb.).

KÁLMÁN BÉLA

³ Ezt az adatot RADANOVICS KÁROLYNAK köszönhetem.

Letkai nyelvmutatványok

1959. október 28-tól 1960. március 20-ig a Szovjetunióban tartózkodtam tanulmányúton. 1959 decemberében a Komi Autonóm Szocialista Szovjetköztár a ágba utaztam. Így nyílt alkalmam néhány komi nyelvjárás tanulmányozására. Egyik nyelvmesterem Tamara Petrovna Rubcova főiskolai hallgató lett. Segítségével a letkai nyelvjárásból kaptam ízelítőt.

A 19 éves T. P. Rubcova a Letka folyó melletti Cserjomuhovka faluban született. A falu 15 km-re fekszik Letka községtől, a letkai járás székhelyétől délre, kb. 700 lakosa van, többségük komi nemzetiségű. Nyelvmesterem szülőfalujában végezte el a hétéves (általános) iskolát, majd három évet Letkában, tízosztályos iskolában tanulván, érettségizett. Utána 1959 szeptemberében a sziktivkari komi pedagógiai intézet komi nyelv- és irodalomszakának I. évfolyamán kezdte meg főiskolai tanulmányait. Megismerkedésünk idején tehát mindössze négy hónapot töltött a komi fővárosban, így a sziktivkari nyelvjárás, ill. a komi irodalmi nyelv még kevésbé hathatott rá.

A nyelvjárás jellemző sajátosságai a következők:

1. A hangsúly általában az első szótagra esik; a nem-első szótag csak egyes orosz jövevényszavakban hangsúlyos. Egyes összetételekben a harmadik szótag (az utótag első szótagja) mellékhangsúlyt kap (*mu'ked-dj: rjejs* 'néha', *pi'zan- de:ra* 'asztalterítő').

2. A nyelvjárás nem ismeri a nyílt *ε* hangot, helyette zárt *e* használatos.

3. Ritkán, elvétve előfordulnak redukált magánhangzók (*kilometra*; *kusiñtñi* [~*kusiñtni*] 'csípni, összecsígni'; *vañ* 'vízzel').

4. Hosszú magánhangzókat a nyelvjárás nem ismer, félhosszút is csak egészen elvétve (*òlisiñi* 'éltek').

5. Az *l* hang minden fonetikai helyzetben megmarad (*nił, niłen, niłjas*).

6. A hasonulás ritkán fordul elő; a többszám *-jas* jelének *j*-je a megelőző szóvégi mássalhangzóhoz egyetlen esetben sem hasonul (*soł'sjas* 'nővérek', nem pedig *soł'tsas*). Vö. В. И. Лыткин: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва 1955, 35. l.

7. A nyelvjárás számos sajátos tájszót ismer (*soł's* 'nővér'; *poz-tjir* 'tojás'; *kurenñ* 'falú'; *tersiñi* 'enni'; *nida* 'ők' stb. Vö. Лыткин, i. h.). Az orosz jövevényszavak száma igen nagy.

Szövegek

I.

kureñ jilís

1. mijan kureñ sulale letka ju bereg vilin . silen kuztajis kik da džin kilometra . jezis un džikse komieš . oleni seni sizim-so mort geger . ne-ilin ju dinis sulale i mijan kerka . kor-ke semja nim veli i džid . mamnid olime vit tselad . eni ne-kod nin mijan pirs gortanim oz ol . sotšjas petisni veres saje , a vok munis u džalni ile lesopunkte .

2. mijan sušedjas stavnis pirsni kolhoze . važinis nida olemaš jona omela . — battegnis vit nilte bittini abi koknid . eni stavnis nin bidmisni da medisni u džalni . velišti šaň olemis mamiste vošsis . bjd tel una naň seteni kolhozis .

* * *

3. me gortin eg ol kuim vo nin . veled tsi rajo nin . mijan kureñnim veš-ke ez vel se tšem ilin sesaň , no podenid vetlini ilin koť že . subetajn školajn edve pukalam , se tšem okota gorte jar džika pišjini . urekjas pomašene , mi jara kišašam , boštam sumkajas , da letšam tuđ dine , maši na vittišni . mu-ke-dirjeis dir pukalam . medam kinmini da zavoditam duritni , tšetšalni . maši najd kor-ke laktas , kor-ke i oz . tšaste džik poden kolmilis munnj . verzam , bidsa vata-ga . og i addžille : das vit verstie prejditam . laktam gorte mu džema , tšig .

4. kerkañ patš lomtise . ke ššaň na mamliš teršini koran . pukalam mamked kiken : pašašam . menam veled tšem jilís bajitam . sija juase menšim , ku tšem etse nkajas polu tšiti , muđ šaň-torse ve tšim školajn . pomnita : pir teždišis menam vesna . teršan-insid tšetšas da munig-mozis nin vištalas :

— no nin že dai ! sešsem vuned tsi pilšan jilšid ! muna uže , veltsala .

pilšigad da šoitšigad ritse on i addžilli . a aski asišaňis bara kole indišni letkaš munnj .

I.

A faluról

1. A mi falunk a Letka folyó partján áll. Hossza két és fél kilométer. Lakói többségükben komik. Körülbelül hétszáz ember él ott. Nem messze a folyótól áll a mi házunk is. Valamikor nagy volt a családkunk. Öt gyerek élt anyákkal. Most már senki sem lakik közülünk otthon. Nővéreim férjhez mentek, fivérem messzire ment dolgozni egy erdőgazdaságba.

2. Szomszédaink mindnyájan beléptek a kolhozba. Régen ők nagyon rosszul éltek. — Apa nélkül öt lányt felnevelni nem könnyű. Most mindnyájan felnőttek már és elmentek dolgozni. Végre jó élet kezdődött [tkp. nyílt meg] anyánk számára. Minden télen sok kenyeret adnak [neki] a kolhozból.

*

3. Már három éve nem otthon éltem. A járásban tanultam. A falunk nem lenne ugyan olyan [nagyon] messze onnan, de gyalog menni mégis [csak] messze. Szombaton az iskolában alig ültünk [tkp. ülünk], annyira vágytunk [minél] gyorsabban hazarohanni. Az órák véget értek [tkp. érnek], mi gyorsan felöltözünk, vesszük a táskáinkat és útnak eredünk, várni [valamilyen] gépkocsit. Néha sokáig várunk. Fázni kezdünk és nekiállunk pajkoskodni,

ugrándozni. Gépkocsi olykor jön, olykor meg nem. Gyakrabban kellett gyalog menni. Megindulunk, az egész csapat. Észre sem vesszük: tizenöt kilométert megtettünk [tkp. teszünk meg]. Fáradtan, éhesen érkezünk haza.

4. A házban fülük [már] a kemence. Már az ajtóból enni kérsz anyá(d)-tól. Kettesben ülünk anyával: kanalazunk, az én tanulásomról beszélgetünk. Ő kérdezi tőlem, milyen osztályzatokat kaptam, milyen jó dolgot csináltunk az iskolában. Emlékszem: mindig aggódott értem. Felugrik az asztaltól és már menés közben mondja:

— No de már ilyet! Egészen megfeledkeztem a fürdőről! Megyek már, ráarakok!

Fürdés és pihenés közben észre sem veszed az estét. Másnap reggeltől kezdve pedig megint készülődni kell Letkába [menni].

Jegyzetek.¹ 1. *kuren'*: 'falu, деревня'. Vö. FOKOS² I, 505b: *kuren'* 'Dorf' | *kilometra* (v. *kilometr*) < or. километр | *un.džikse*: 'большинство, в большинстве' | *lesopunkt*: лесопункт, 'erdőgazdaság, favágó telep'.

2. *bid_tel una nań seteni kolhozis*: decemberben, a kolhoz év végi terményelosztásakor kapja meg a maga gabona- és terményrészét.

3. *veled tsi rajo nin*: a középiskolát Letka községben, a letkai járás székhelyén végezte (szülőfalujától 15 km-re) | *maši na vittšisni*: felnőttek és gyermekek a közeli falvakba igyekezvén gyakran veszik igénybe az „auto-stop” segítségét | *verst*: nem 'verszt', hanem 'kilométer'. A komi nyelvben meggyökeresedett orosz szó a legtöbb komi nyelvjárásban újabban egyre inkább a kilométert jelöli.

4. *etse nka*: 'оценка, osztályzat' | *šan-tor*: 'добро, дело хорошее' | *tersan-in*: 'стол, место кушанья' | *no nin že dai!*: enyhe bosszankodást kifejező szerkezet | *letka*: Letka község, járási székhely.

II.

va ž e n i e n i

1. *okota mem vištalni važ olem jilis . menam peris mam tsaste kodrale si jilis . sija šulivle, muj dlišni nida , kidž šue peslevi tša : „olan — ne krestanin, kulan — ne reditel” . vodž asišan šor ričedž u džalışni , a telkis ez vel . nida ro tšen bajitni ez kužini .*

etpir lois ta išem slu tšai . laktemaš mijane kik rotš . peris mam gortin velem etnas . sija korem nidaš mate džik , jen-ult- pelesan . rotšjasid pukšemni , jeremni nań , da medemni šoini . peris mamle žal loema nidaš da šuema :

— *sadi tes bliže , ja vam rukavi tši da onu tši prihasu !*

rotšjasid vi džištemni meda-med vilas , da medemni vittšisni , muj loas . a peris mam vajema pizan vilas i jaja sid-tor , i jel i riš i paren tšaa va . bertinas vištalem peris mamle silen piis — a menam bať , kodle rotšjas vištalemni stavse — muj jona i kažit tšema nidaš taja „rukavi tši da onu tšid” .

2. *eni že staven i tšetsan i džidedž kužene bajitni ro tšenid . važen šulisni , muj „nemte olni — ne pole vudžni” ; bid_tor velle .*

¹ A jegyzetek orosz nyelvű magyarázatai, ha a forrás nincs megjelölve, nyelvmesteremtől valók.

² D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch. I—II. Budapest, 1959.

vo*t* i silen olemis vežsis . tsares tukajtem berin kolhozjas loisni, školajas vošsisni, klubjas . ket*’* i peris veli sija, a vek že velalis gižni i ro*’*tsen bajitni .

vo*’* džin mijan kureñnim velem i*’*tsitik . jagedalni vetlemni luk-mujas saje . a eni džik medare . paškalis mijan kureñ , bidmis . eni jagedaid kole munn*’*i ñekim*’*n kilometr saje . em mijan kujim klub , bibliotekajas . ket*’* bid lun kino vi džal da dugdijteg lid*’* lis*’* ! tsaste lid*’* tenež lek tsijajas , beseduitenež as olem jiliš . u džale škola-šemiletka , eni streitenež višes . biv kerkain sot*’* tše e*’*lektri*’* tšestvo , a ved vo*’* džin ritjasnas pukalisni sargas bi dinin .

eni mi olam ta išem usloviijasin , da og i zame tsaitę , ku išem bur olemis . mijanę kažit tše , mu*’*i sidž i kole . tolke važ jeztiš vištalemse küžem berin penimaitam , ki dži ñida ollemni .

II.

Régen és most

1. Szeretnék a régi életről beszélni. Öreganyám gyakran megemlékezik róla. Elmondja, hogy ők [úgy] éltek, ahogy a közmondás mondja: „amíg élsz — nem vagy paraszt, ha meghaloz — nem vagy szülő”. Kora reggeltől késő estig dolgoztak, de nem volt értelme. Oroszul nem tudtak beszélni.

Egyszer volt egy ilyen eset. Két orosz érkezett hozzánk. Öreganyám egyedül volt otthon. Hívta őket közelebb, az ikon alatti helyre [sarokba]. Az oroszok leültek, kenyeret szedtek elő és enni kezdtek. Öreganyám megsajnálta őket és azt mondta:

— Üljetek közelebb, hozok be nektek kesztyűt meg kapcát!

Az oroszok egymá-ra pillantottak, s kezdtek várni, mi lesz. Öreganyám pedig húlevest, tejet, túrót és répalevet rakott az asztalra. Később elmondta öreganyámnak a fia — az én apám, akinek az oroszok mindent elmeséltek —, hogy bír nagyon izlett (tetszett) nekik ez a „kesztyű meg kapca”.

2. Most bizony mindannyian, kicsinyétől a nagyjáig tudnak oroszul beszélni. Régen azt mondták, hogy „az életet leélni — nem mezőn általhaladni”; mindenféle meszik.

Lám hát az ő élete is megváltozott. A cár elűzése után kolhozok lettek, iskolák nyíltak meg, klubok. Bár öreg volt már, mégis megtanult írni és oroszul beszélni.

Azelőtt a mi falunk kicsike volt. Bogyót szedni a kert végébe mentek. Most meg egészen másképpen van. Kiterébélyesedett a falunk, megnőtt. Most a bogyóért néhány kilométert [is] kell menni. Három klubunk van, meg könyvtárak. Akár minden nap mozik nézzél s megállás nélkül olvassál! Gyakran tartanak előadásokat, beszélnek a maguk életéről. Működik egy általános iskola, most építenek újat. Minden házban ég a villany, régen meg esténként fenyőfáklya világánál üldögéltek.

Mi ilyen körülmények között élünk most, és észre sem vesszük, milyen jó az élet [ünk]. Úgy tűnik, hogy így is kell [lennie]. Csak az öreg emberek elbeszélését hallgatva értjük meg, hogy ők hogyan éltek.

Jegyzetek. 1. *okota mem* : 'мне охотно, szeretnék, kedvem van'. Vö. **FOKOS I**, 203b: *ekveta Ud 'oxora*; Lust, Verlangen'. *menim e*. Ud 'ich habe Lust (zu etwas, etwas zu machen)' | *peslevi tša* : 'пословица' | *olan* — *ñe krestanin*, *kulan* — *ñe ređitel*: a régi orosz живёшь — не крестьянин, умрёшь — не родитель

komi változata. Értelme: életedben nem vagy paraszt, ti. nincs földed, semmid; halálodkor nem vagy szülő, ti. nem tudtál gyereket fölnevelni nyomorúságodban | *sadi tes bliža, ja vam rukavi, tši da onu tši priņasu* ! : a nagyanyó ezen az egy mondaton kívül semmit sem tudott oroszul, de ennek sem értette a jelentését. Az adott szövegösszefüggésben a mondat valóban meghökkenhette a két vendéget. | *paren tšaa va* : 'настойка сухих овощей, паренной репы'. Aszalt répadarabokból erjesztett édeskés lé, igen kedvelt komi ital. Vö. *FOKOS II, 723b: paren tša V* 'паренная репа'; gebähte (gekochte) Rübe(n)'.
 2. *nemte olni — ne pole vudžni* : az orosz жизнь прожить — не поле перейти komi változata | *luk-mu* : 'огород, veteményeskert, konyhakert' (< or. лук 'hagyma' + komi *mu* 'föld') | *jagedalni vetlemnü luk-mujas saje* : olyan kicsi és elhagyatott volt a falu, hogy erdei bogyoért elég volt a kert végebe menni, az erdő v. bozótos ugyanis egészen a házak aljáig ért el. Most a falu megnövekedett, nyoma sincs a házak mögötti bozótosnak, az erdő néhány kilométerre van a falutól | *lijdene lek tšijajas* : az orosz читать лекции 'előadást tart' szerkezet calque-ja.

III.

š o j a n j i l i š

1. šid

puene mijan šid. puene va, set tšij puktene kartog, gala nka, morkoy, kapu-s-ta. bertinas nin puktene i žaritem luk. kor stavis taja pušas, sottene vili libe jel.

2. šoma šid

měžne puni i šoma šid. rišahis ketene je džid pižis testa, asilnas puan va piže kištene taja testase, solalene. kor šidis eštas, puktene vili ili šabdi vij.

3. tšaka šid

puan va piže puktene kartog i tšak, kodeš veli miškema nin i krešitem posnidika. sottene vili, sol.

4. pelmen

mijan tšaste vetšlene i pelmenjas. sola, išegtem jai prejitedene masarubku pir. seti že prejitedene luk da ne - kimin kartog. sešša ke džid va piže gudralene je džid piž, kit tšedž testais oz sukmi. sešša testase puktene šilid pel vile, da piž pijin neitene kijasen. si-berin ve tšalene korkajas, muj vo džin testase paškedene bigiltanen. taja i tšitik korkajas pijas i te tšene nirem ja se, sešša le džene taja pelmenjasse puan va piže, da puene set tšedž, peka nida oz kupalni vel-dore. getevej pelmenjas jeraleme tarelka vile. šojene nidaes uksusen.

5. blinjas da eladđajas

sola va piže kištene je džid piž, gudralene, med oz artminj kemekjas. taja kižer testase kištene peš skeverda vile, kodeš maltema vijen ili tširemen. sešša puktene peš egir vile, da vištšisene, kor testais oz med lemašni skeverda dinas. jerene pa tšis i maltene vijen.

sidž-že pežalene i eladđajas, telke testase ketene rišahis, da asilnas suktene.

6. *šánğa*

sola va piye že puktene piž, sešša suktene, neitene pel vilin piž pijin že, torjedlene nei džid kusekjas vile, kodjases gegeres-medene i paškedene bigiltanen. artmem korkajasle ve tšene dor, da puktene set tšji nirem kartog ili šides. kartogse nirtedžis puene, nirem beras puktene set tšji šonid jel ili kiša da poz-tir. loēm šangajasse puktene pretiven vile, da šujene pa tše, keni peš šomse veli veštema boke. pašše pedlalene da vitšišene, kor šangajasis banjasni. dir ke nida oz banjini, šibitene egir piye ne-una sol.

7. *pul*

arnas ektene pul. mu-keč-di:rjeis inmillene set tšem šikjas, muš mežne ektini vedra kik-kuišm. taja pulse ketedene tel kežle. telnas šojene sijes tesken. puktene set tšji sakar, med veli jumol džik.

8. *tšakjas*

sek-že ektene solalan tšak : šeruka, jeldeg, rižikjas. oz ektini lež da je džid ur-tšak : sija jona nirše. sidž-že oz ektini pon-šak, gut-kulan šak : nidaš mežne etravit tšini. šakse ketedene da vi džene va pijin sutki med, koimed, med pre-ditas kuridis. sešša te tšene lokje řaden-řaden, sek-že solalene. velt tene sijes šekid džik-torjen, da vi džene nedel — med.

9. *zdoro-va*

tulinas kiž-pujasis mede vizultni zdoro-va. pušliš kašše vundene le tšid purten. vundem-inas puktene tujis, ki tšji i tšukerme taja zdoro-vais. sija jumol; juene sijes junu kolan-inin.

10. *paren tšaa va*

pirtene luk-muiš gala nka ili morkou, vesalene, miškene, vundalene nekimin juken vile, da šujene pa tše pežni, kor pa tšis vaimas. aski asilnas jerene pa tšis da te tšene pretiven vile koštini. mu-keč-di:rjeis pešnas ketedene pizan vile, nirene da šojene šabdi-vijen lube vilien. koštini že šujene srazu že paš vaime berin. vot i artmas koštem paren tša. sešša puktene puem va piye ketedni, da vi džene telis geger, med i tšitika šommištas. velišti mežne šoini. šojigas sot-tene sakar, med loas jumol džik.

11. *pirogjas*

sidž-že, ki dži i šánğa vile, ve tšene korkajas. korka šeras puktene tšijškem da solalem kapu-sta, gala nka lube morkou. mu-keč-di:rjeis puktylene i masarubka pir preiditedem jai lube pevidle. sešša korkase kusintene šeri, a dorjasse tšep-lalene. eštem pirogjasse te tšene pižnalem pretiven vile da šujene pa tše, egirse boke veštem berin.

vellene i kartoga da pižna pirogjas. sek korka šeras puktene nirem kartog, lube va piye ketem piž, da dorjasse kushalene i tšep-lalene.

12. *restigai*

ritin ketene řan, asilnas suktene. med veli šan džik, puktene soda. boštene bekar, puktene set tšji piž-tor, vel-doras testa kusek da bigledlene. testais loas

gegresen. taja gegres náñ vilas i te tšene nirem kartog. kor náñis kupalas, šujene pa tše pežalni.

13. jum

ketedene šu, puktene šonid-ine, velt tene pi:zan-de:raen, da ne-una kišta-
lištene vañ bid lun. kor šuis tšuzas, loas jumol-kod, sijes koštene pattšerín tube
pa tšín da izene. izem tšuzše puktene pueđem debil va pije, guđralene da šujene
pa tšín pežni. sutki tšež oleđ berín jumis eštas. sijes šojene šo tša. tšaste džik
kole sije sur puan-inín.

III.

É t e l (e k) r ő l

1. Leves

Főznek minálunk levest. Vízet forralnak, tesznek bele burgonyát, töves-répát, sárgarépát, káposztát. Később raknak bele pirított hagymát is. Amikor mindez megfő, tejfőlt vagy tejet tesznek hozzá.

2. Savanyú leves

Lehet főzni savanyú levest is. Este fehér lisztből tésztát kavarnak. Reggel forró vízbe csurgatják ezt a tésztát és megsózzák. Amikor kész a leves, tejfőlt vagy vajot tesznek bele.

3. Gombaleves

Forró vízbe burgonyát tesznek és gombát, amelyet már megmostak és apróra vágtak volt. Tejfőlt, sőt tesznek bele.

4. Húsos derelye

Gyakran készítenek nálunk húsos derelyét is. Sózott, sovány húst átdarálnak húsdarálón. Ugyanazon hagymát és néhány burgonyát is darálnak. Aztán hideg vízbe fehér lisztet kavarnak, amíg a tészta meg nem sűrűsödik. Aztán a tésztát sima deszkára rakják, és lisztben összegyúrták kézzel. Azután kis lapocskákat csinálnak, minek előtte a tésztát sodrófával kinyújtják. Ezekbe az apró lapocskákba teszik a darált húst. Aztán forró vízbe eregetik ezeket a derelyéket, és addig főzik, amíg ezek nem emelkednek fel a [víz] felszínére. A kész derelyéket tányérba szedik ki. Ecettel eszik (ezeket).

5. Palacsinta és lepény

Sós vízbe fehér lisztet öntenek, keverik, hogy ne keletkezzenek csomók. Ezt a híg tésztát forró serpenyőbe öntik, amelyet vajjal vagy szalonnazsírral kentek ki. Aztán forró szénre rakják, és várják, amíg a tészta nem ragad oda a serpenyőhöz. (Akkor) kiveszik a kemencéből és megkenik vajjal.

Ugyanígy sütik a lepényt is. Csak a tésztát [már] este kavarrák össze és reggel megsűritik.

6. Rakott lepény

Sós vízbe lisztet tesznek, aztán megsűritik, deszkán és ugyancsak lisztben gyúrnák. Kis darabokra vagdossák [a tészta], amelyeket gömbölydedre formálnak és sodrófával kinyújtanak. A kapott lapocskáknak szélet csinálnak, és tört burgonyát vagy darát raknak bele. A burgonyát összetörés előtt megfőzik, törés után meleg tejet vagy aludttejet, meg tojástartestet hozzá. A kapott rakott lepényeket sütőlapra helyezik és a kemencébe dugják, ahol a forró szén oldalra kötött volt. A kemencét becsukják és várják, mikor pirulnak meg a lepények. Ha sokáig nem pirulnak, a szén közé kevés sót hintenek.

7. Áfonya

Ősszel szedik az áfonyát. Néha akadnak olyan helyek, ahol [tkp. hogy] két-három vödörnyit össze lehet szedni. Ezt az áfonyát elteszik [tkp. beáztatják] télre. Télen zabliszttel eszik. Cukrot tesznek bele, hogy édesebb legyen.

8. Gombák

Ugyanakkor gyűjtik a sózott gombát: a szörgombát, őzgombát, rizikegombát. Nem gyűjtik a kék és fehér galandgombát: az nagyon török. Ugyanígy nem gyűjtik a *pon-šak*-ot [meg a] légyölő galócát: ezek mérgesek [tkp. ezektől meg lehet mérgeződni]. A gombát beáztatják és vízben hagyják két-három napig, hogy elmenjen a keserű íze. Aztán rétegekbe rakják, sorjában, ugyanakkor besózzák. Nehezékkal fedik le, és [úgy] tartják egy-két hétig.

9. Nyírvíz

Tavasszal a nyírfából folyani kezd a nyírvíz. A fa háncsát éles késsel megvágják. A hasítás alá nyírfaedényt helyeznek, amelybe gyűlik a nyírvíz. Ez édes; [akkor] isszák, ha megszomjaznak.

10. Répalé

Behoznak a veteményeskertből tövesrépát vagy sárgarépát, megtisztítják, megmossák, néhány darabra vágják, és a kemencébe dugják párolni, amikor a kemence be van fűtve. Másnap reggel kiveszik a kemencéből, és sütőlapra teszik száradni. Néha forrón az asztalra teszik [felszolgálják], összeaprítják és (növényi) vajjal vagy tejföllel eszik. Szárítani pedig kemencébe dugják, mielőtt a kemence átfűt. Így hát kész is a szárított répa. Aztán forrált vízbe rakják ázni, és kb. egy hónapig benne hagyják, hogy kicsikét megsavanyodjék. Csak akkor lehet enni. Evéskor cukrot tesznek bele, hogy édesebb legyen.

11. Pirog

Ugyanúgy, mint a rakott lepényhez, [kocka alakú] lapocskákat készítenek. A lapocskák közepébe összeaprított és megsózott káposztát, tövesrépát vagy sárgarépát tesznek. Néha húsdarálón megdarált húst vagy pedig lekvárt is szoktak tenni. Aztán a [tészta] kockát átlósan összehajtogatják, a széleit összenyomogatják. A kész pirogokat meglisztezett sütőlapra helyezik és kemencébe dugják, miután a szén oldalra kaparták.

Szokott lenni burgonyás és lisztes pirog is. Akkor a [tészta] kocka közepébe tört burgonyát vagy vízbe habart lisztet tesznek, a széleit behajtják és összenyomogatják.

12. Rasztyegáj-lepény

Este összekavarják a kenyértésztát [tkp. kenyeret], reggel megsűritik. Hogy jobb (szebb) legyen, szóda bikarbónát tesznek bele. Vesznek egy [bádóg v. alumínium] tálat, kevés lisztet szórnak bele, rá(rakják) a tészta darabot és kerekdedre formálják. A tészta gömbölyű lesz. Erre a cipóra is tört burgonyát tesznek. Amikor a cipó megkel [tkp. megdagad, felemelkedik], a kemencébe dugják sülni.

13. Maláta

Rozsot áztatnak be, meleg helyre teszik, lefödik asztalterítővel, és naponta kicsit meglocsolják vízzel. Amikor a rozs megdagad, édeskés lesz, a kemencetetőn vagy a kemencében megszáritják, majd megőrlik. A darált malátát meleg forralt vízbe rakják, megkavarják, és kemencébe dugják pörkölni. Egynapi ottlétel után kész a maláta. Ezt ritkán eszik. Gyakrabban sörfőzésnél kell.

Jegyzetek. 1. *galan'ka* : 'галанка, брюква; karórépa v. tövesrépa (Brassica Napus L.)'. Vö. VASMER: *галанка* 'Kohlrübe'.

2. *šoma šid* : 'savanyú leves, kovászos leves'. Ízét az erősen kovászos, savanykás csurgatott tésztától kapja. Vö. FOKOS II, 1000b: *šoma šid* Ud 'saure Kohlsuppe' | *vili* : 'сметана, сливки'. Vö. FOKOS II, 1230b: *vili* Le 'Obers, Rahm auf der sauren Milch' | *šabdi viji* : '(растительное) масло, margarin'. Vö. FOKOS II, 980a: *šabdi-viji* Ud 'Hanföl'.

4. *pelmeň* : 'пельмень, hússal töltött derelye' | *bigiltan* : 'скалка, sodrófa, nyújtófa' | *korka* : 'корка'; a kinyújtott tészta lapból kivágott, kocka alakú darabka; ebbe rakják a húsdarabkát, s átlósan összehajtvva, vízben kifőzve készül el a derelye.

5. *elad'da* : 'олади'; lángoshoz hasonlítható lepény. Vö. FOKOS I, 204a: *elad'de* V, *elad'đa* Le 'Pfannkuchen'.

6. *šan'ga* : 'шаньга'; kerek lepény, amelynek szélét ujjal felgyűrködve kis karimát formálnak, tetejére tört burgonyát, árpadarát, túrót, vaját v. tojást raknak. Igen kedvelt komi étel. Vö. FOKOS II, 982b: *šan'ga* V Le Pr, *šan'ga* VO 'Fladen, Kuchen (V Le Pr), Pastete (VO)'.

8. *šerauka* : 'волнушка'. HADROVICS—GÁLDI orosz—magyar szótára (1951) szerint ez 'szörgomba'; ez azonban (*Lactaria torminosa*) mérges gomba, nem ehető! | *ur-šak* : Коми-русский словарь (1948), 205b: *уртшак* : 'сыроежка' [a Russulák genusába tartozó gombafajok valamelyike] | *pon-šak* : FOKOS II, 1073a: *pon-š.* V Pr 'giftiger Schwamm (поганка; Mistblätterschwamm): иванчик (V), Morchella conica; Spitzmorchel (Pr)'. Коми-русский словарь (1948), 155a: *понтшак* : несъедобный гриб, поганка' | *gut-kulan išak* : мухомор, légyölő galóca; vö. FOKOS II, 1073a: *gut-kulan iš.* V Ud Le Pr Vm 'Fliegenschwamm' | *šekid džik-tor* : nehezék, falapra ráhelyezett kődarab, mint amilyent nálunk a hordóban savanyított káposzta tetejére tesznek.

9. *zđoro-va* : 'березовый сок, nyírvíz (aqua betulina)'. Vö. WUot. 354a: *zđoro* : *zđ.-va* L I, *doro* : *d.-va* L 'Birkensaft' [Vgl. *zara-va* id.]. FOKOS II, 1275a: *zara* : *z.-va* V Ud 'Birkensaft (ist süß, wird getrunken)' | *junu kolan-in* :

'когда пить хочется, megszomjazás'. Vö. FOKOS I, 347b—348a: *junuīs kole* Le (IV, 47) 'er wird durstig werden (eig. Trunk verlangen)'. *mem jona junu kole* Le 'ich bin sehr durstig'.

10. *sottene* : < *sodtene*.

11. *pevidle* : 'повидло, lekvár'.

12. *restigai* : 'расстегай'. Vö. VASMER: *pacmezaū* 'Art Pastete mit länglicher Ritze oben, durch die die Fischfüllung sichtbar ist' | *kīpalas* : 'feldagad, megkel (a tészta az élesztőtől v. a szódabikarbónától)'.

13. *šonjā-in* : 'тёплое место'.

VÁSZOLYI ERIK

Megjegyzések Kalevala kiadásaink szövegéhez

A Kalevala VIKÁR-féle kiváló magyar fordításának nem válik a javára, hogy kiadóink több tucat verssorát 1935 óta rosszul, önkényesen megcsonkítva közölték. A csonkítás okát könnyű kitalálni. Az 1935. évi jubileumi 2. kiadás díszes kezdőbetűkkel ékesítve jelent meg. Minden ének elején és valahol a 30—40. verssor körül van egy iniciálé. Ennek a kliséje számára természetesen helyet kellett szorítani. Úgy látszik, a már tördelt szedésbe utólag vették fel a kliséket. Ahová klisé került, ott a szöveget meg kellett újból „szerkeszteni”, vagyis a sorokat szükséghez képest úgy megrövidíteni, hogy minden sor kiérjen. Ez még csak a baj egyik része. Nagyobb baj, hogy ezóta minden újabb Kalevala-kiadás (1935 után négy teljes és egy szemelvényes kiadása jelent meg a finn eposznak) ezt a bizonyos részeiben, mégpedig többnyire éppen az énekek elején csonka szöveget másolja, terjeszti, vagy pedig (szerencsésebb esetekben) simítja, toldja-foldja és takargatja hibáit. Pedig a díszes kezdőbetű kimaradt a további kiadásokból; éppen csak sajnálatos következményeit szenvedti meg a magyar Kalevala szövege!¹

Hogy ez a klisékkel kapcsolatos gyanakvásunk nem alaptalan, azt tanúsítja a jubileumi kiadással kb. egyidőben megjelent „Magyarázatok a Kalevalához” című kötet néhány eldugott jegyzete. Az I. ének 103. verssorához VIKÁR itt ezt a felvilágosítást adja: „A sort technikai okokból rövidíteni kellett” (30. l.). A XII. ének 311. sorához pedig ez a jegyzet tartozik: „Egy nap mén, másnap mégyen: a rövidebb *mén* alak csupán helyszűke miatt került ide. A két-hasábos szedés kívánta így.” (46. l.)

Ez már nekünk elég volt ahhoz, hogy végigmustráljuk a kezdőbetűs dúcokkal megszorított sorokat, és megállapítsuk, ahol beavatkozás történt, az 1. kiadásból az eredeti fordítás romlatlan, teljes csengésű szövegét. Az alábbiakban így közöljük észleleteinket. Első helyen áll az ének és a verssor száma, aztán a hibás, csonka sor következik a Kalevala 2. kiadásából (de éppúgy adhatnók a romlott szöveget az eposz bármelyik ezután következő újabb kiadásából is!), végül az 1. kiadás szövegmegfelelése igazítja helyre a fordításon elkövetett önkényes és káros módosítást, amely alatt zárójelbe néhányszor tanulságképpen idézzük a 3. kiadás javított szövegezését is. A két közlés

¹ Így van ez az eposz legújabb, 6. kiadásában (Bp. 1959) is, amely „A világ-irodalom klasszikusai” sorozatban, az Európa Könyvkiadónál, ismét a szokottnál szebb külsővel, jobb papíron és Cs. FALUDI ÁGOTA előszavával jelent meg. Különös azonban, hogy míg a verstani fejtegetések az I. ének kezdősorait a 3. kiadás helyreigazított szövege alapján ritmikai szempontból helyesen idézik (XXVII. l.), ugyanezek a sorok (1 : 1 és 1 : 3) már a kiadvány szövegében a 2. kiadás nyomán csonkán fordulnak elő!

különbsége, többnyire egy-két szótag, amelyet a jobboldali kimutatásban *cursiv* szedéssel emeltem ki, mutatja a szövegromlás mértékét.

2. kiadás:

- 1: 1. Ime így hallám, s mondják.
 1: 3. Egymaga ér az éj hozzánk.
 2: 44. Most megindul, látni mén.
 2: 45. Veteménye mint állt.
 5: 2. Messzibbre ment a beszéd.
 13: 3. Oh add ide nőcseléded.
 13: 47. Ó te bölcsem, Vuojá-táji.
 17: 2. Szót nem lel járta közben.
 19: 34. Megy menyasszonya elé.
 20: 2. Hányféle verset fűjjünk?
 20: 44. Szár vízszorossa szádján.
 24: 1. Már a meny megtanítva.
 24: 3. Im megmondom a férjnek.
 28: 38. Bölcs ember vagy az égben.
 29: 37. Fújd, szél, vitorlavásznak.
 30: 43. Menésre gondol menten.
 34: 2. A kék kapcás Ukko-fi.
 34: 44. Mi volt én megteremtőm.
 34: 45. Koldusnak kiköltőm.
 35: 2. A kék kapcás Ukko-fi.
 35: 42. Im gyalommal turbukol.
 36: 2. A kék kapcás Ukko-fi.
 37: 37. Sír két-három hónapig.
 38: 47. Oh én nagy gyászom.
 45: 39. Jött szörnyű szél, kavargó:
 47: 41. Holdtalan homály van.
 49: 1. Bíz a nap csak nem süttött.
 49: 2. Kedves hold se jött.
 49: 45. Mit kalapálsz, versz itt.
 49: 46. Mit kopogsz napestig?
 50: 41. Mének közt volt a kanca.
 50:513. Már be kéne fogni szám.
 50:514. Nyelvemet lekötni mán.
 50:515. Verselésnek végít vetni.
 50:516. Csendítéstől csendesedni.
 50:562. Kiskoromi nevelőmtől.
 50:563. Mint pacsirta, szállva.

1. (3.) kiadás:

- Igy hallám, hogy *szóval* mondják.
 (Ime így hallám, *hog*y mondják)
 Egymagában ér az éj *el*.
 (Egymaga ér az *éjjel* hozzánk)
 Most megindul, látni *mégyen*.
 Hogy'áll *Szampsza* veteménye.
 (*Szampsza* veteménye mint áll)
Mind messzibbre ment a beszéd.
 Add; oh *asszony*, nőcseléded.
 Oh bölcs *ember*, Vuojá-táji.
 Szót *hog*y nem lelt járta közben.
 Megy menyasszonya *elébe*.
Még miféle verset fűjjünk?
 Szárjola vízszorossa szádján.
 Már a *menyecske* megtanítva.
Mostan mondom még öcsémnek.
 (*Mostan* megmondom a férjnek)
Te bölcs ember *fönn* a mennyben.
 (Bölcs ember *ki* vagy az égben)
 Fújd, *oh* szél, vitorlavásznak.
 A menésre gondol menten.
 A kék kapcás Ukko-*magzat*.
 Mi volt *nékem* megteremtőm.
Ki volt koldusnak kiköltőm.
 A kék kapcás Ukko-*gyermek*.
Megy gyalommal turbukol*ni*.
 A kék kapcás Ukko-*gyermek*.
 Sír két-három hónap *hosszán*.
 Oh én gyászos, *bezzeg* bánom.
 Jött *egy* szörnyű szél, kavargó.
Hosszú, holdtalan homály van.
 Bíz a nap csak nem süttött *fel*.
 Kedves hold *sehogy* se jött *fel*.
 Mit kalapálsz *műhelyedben*.
 Mit kopogsz napestig *itten*?
 Mének közt *hevert* a kanca.
 Már be kéne szám *rekesszem*.
 Már le *kéne* nyelvem *kössem*.
 Verselésnek végít *vessem*.
 Csendítéstől csendesed*jem*.
 Kis *koromban* nevelőmtől.
 Mint pacsirta, *szirtre* szá*nva*.

Ezeknek a verstani szempontból is majdnem mind hibás, megrövidített és csonka soroknak a kimutatásával természetesen nem volt egyéb célunk,

mint csak az, hogy gátat vessünk a hibák megismétlődésének. A teendő nyilván az lesz, hogy a magyar Kalevala további, jövő kiadásában vissza kell térni a csonkítatlan és helyes versmértékű sorokhoz!

A legsúlyosabb szövegrontások az eposz utóhangjában vannak. Annak a felismerése, hogy itt utólagos változtatás történt, megvallom, helyreállítja számomra VIKÁR eredeti fordításának becsületét. Mindig csodálkoztam rajta, hogy e komoly zengésű sorokat:

Suuni jo sulkea pitäisi,
Kiinni kieleni sitoa

hogyan is adhatta vissza olyan lapidáris dévajssággal magyarul így:

Már be kéne fogni szám,
Nyelvemet lekötni mán,

ami sehogyan sem illett a Kalevala énekesének ajkára, kivált az egész eposz végén. Most kiderült, hogy nem őt terheli a felelősség elsősorban, mert eredeti fordítása:

Már be kéne szám rekesszem

megfelelt, sőt tökéletesen megfelelt a Kalevala szellemének! Az ő része csak annyi volt a dologban, hogy mint szerző eltúrte ezeket a beavatkozásokat, amelyeket technikai okokból a nyomda kényszerített rá VIKÁRnak arra a közeli munkatársára, ki helyette a kötet sajtó alá rendezését a valóságban intézte.

KOROMPAY BERTALAN

Németh Gyula 70 éves

Ez év novemberében ünnepli hetvenedik születésnapját Németh Gyula, a turkológia itthon és külföldön egyaránt elismert kiváló művelője.

Egészen fiatalon jegyezte el magát a turkológiával, és több, mint 50 éven át hű maradt választott tudományszakához. Érdeklődési köre ezen belül igen széles. Térben a távoli jakutoktól a szomszédos vidini törökségig, időben Attila hunjaitól az oszmán-török nyelvreform mai problémáiig terjed. Mégis e nagy területen egyetlen vezérgondolat köré kristályosodik ki egész munkássága, mégpedig a magyar—török kapcsolatokat gondolata köré. A magyar turkológia hagyományos útjain haladva, magyar szempontú turkológiát művelt, s ennek szükségességét hangoztatja ma is. Ez a szemlélet vezette el a magyar őstörténet problémáihoz, ezen a területen született meg első nagy összefoglaló munkája: „A honfoglaló magyarság kialakulása”. Ennek a műnek a tudomány mai eredményeit felhasználó, új kiadásán ma is dolgozik.

Nagyobb koncepciójú munkái mellett — ilyenek az említett „Honfoglaló magyarság kialakulásán” kívül a szerkesztésében megjelent „Attila és hunjai” című munka, a törökség őskorával, a török—mongol nyelvvisztonnyal, a finnugor népek és a törökség legkorábbi kapcsolataival foglalkozó munkái — vérbeli nyelvészként merült bele az apróbb részletkérdések kutatásába. Megfejtett több rováírásos török nyelvemléket, és új etimológiákkal gazdagította török jövevényszavaink mind három rétegét. Különösen sokat foglalkozott a középső réteg problémáival, lásd a besenyő törzsnevekről, a magyarországi Árpád-kori törökségről, a kun nyelvről, Kun László nyögéireiről írt dolgozatait.

Kutatási területének másik központi magja az oszmán-török nyelvtörténet, de ez sem egészen öncélúan, mert egyrészt az általános török nyelvtörténeten keresztül a régi török—magyar kapcsolatokra utal, másrészt a legújabb török—magyar érintkezés nyelvutatói alapjait veti meg török oldalról. Ezzel a problémakörrel is foglalkozott már fiatal korában (vö. oszmán-török nyelvkönyvek, egy XV. századi irodalmi emlékről írt munkája stb.), de valójában csak az utóbbi 10 évben vált egyik kedvelt témájává. Ide tartozó értekezéseiben Balassi török verseinek a feldolgozásaival, az oszmán-török nyelv kettős rendszerével foglalkozik. Ez irányú érdeklődése az oszmán-török nyelvjárási kutatásokban csúcsosodott ki. A bulgáriai török nyelvjárások felosztásáról írt munkája alapvető ezen a téren, s minden bizonnyal ilyen lesz a rövidesen elkészülő, nagyszabású vidini nyelvjárás tanulmánya is.

E fenti két kutatási területtől valamivel távolabb esik két fiatal kori munkája a kumük nyelvről és a jakut hangtanról, valamint a két éve kiadott jász szójegyzék. Az utóbbi években erejét nem kímélve irányította a szovjet

turkológiai bibliográfiát feldolgozó munkálatokat. A mű *Sovietico—Turcica* címen a napokban hagyja el a sajtót.

NÉMETH GYULA azok közé a tudósok közé tartozik, akik tudásuk gazdag tárából bőven juttatnak a fiatalabb generációknak. Több mint 40 éves oktatói munkássága alatt tudósok egész sora került ki keze alól. Tanítványait nem hivatalból és nemcsak a katedráról neveli, hanem sokkal inkább beszélgetések, tanácsadás, tudományos irányítás formájában. Nemzetközi tekintélye — és nem utolsó sorban szeretetre méltó, szigorúan bíráló, de minden alkotás mögött az embert kereső, humánus egyénisége — vonzza magához a hazai és a külföldi tudósokat. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy ahol csak létezik turkológia, kiváló szakemberek emlékeznek rá meleg szívvel, mint mesterükre.

Hetvenedik születésnapján kívánunk neki jó egészséget és munkában eltöltendő sok boldog évet.*

N. KAKUK ZSUZSA

* NÉMETH GYULA eddigi munkásságának részletes bibliográfiája megtalálható a Németh Gyula Emlékkönyvben : *Acta Orientalia Hungarica XI.* (1960).

Némethné Sebestyén Irén 70. születésnapjára

Már legelső dolgozata: az 1916-ban a NyK. XLIV. kötetében megjelent „Finn jelzős szerkezetek” című értekezése nagy figyelmet keltett. SEBESTYÉN IRÉN időszerű témát választott első dolgozatának tárgyául. Röviddel előbb (1914-ben) két kiváló magyar munka is foglalkozott a jelzős szerkezetekkel. De SIMONYI „A jelzők mondattana” című munkájában csak érintette a rokon nyelvek jelzős szerkezeteit, KERTÉSZ MANÓ pedig „Finnugor jelzős szerkezetek” című tanulmányában a finnugor nyelveken belül éppen a finn és a lapp jelzőket nem tárgyalta; „a finn és a lapp nyelv ide tartozó jelenségeinek tárgyalása — írja KERTÉSZ (i. m. 2) — külön értekezésre marad, mert a finnben néhány jelzős viszonynak a történetét kell előbb tisztázni”.

Sajnálatos hiány volt tehát, hogy a finnugor összehasonlító mondattan-
nak ez a rendkívül fontos, mert sok ősi vonásra rávilágító fejezete csonka maradt. Nagy volt tehát az örömünk, mikor SEBESTYÉN IRÉN ennek a hiánynak a pótlására, ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkozott.

És valóban kiválóan oldotta meg feladatát.

Munkája nemcsak arról tett tanúságot, hogy kitűnően ismeri a finn nyelvet és irodalmat, hanem arról is, hogy a nyelvészeti irodalom terén széleskörű tájékozottsággal rendelkezik, hogy szigorú módszerességgel, erős logikával, mintaszerű alaposzággal dolgozik, és hogy a példák, adatok tömege mögött észre tudja venni, meg tudja látni, de világos okfejtésével és előadásával az olvasóval is meg tudja láttatni a jelenségek lényegét, és meg tudja találni magyarázatukat is.

Aki ilyen alkotással lép be az irodalomba, az nagy kötelezettséget vállal, attól sokat várunk. SEBESTYÉN IRÉN további munkássága elé, fejlődése elé nagy reményekkel néztünk.

Reményeinkben, várakozásunkban nem csalódtunk.

Miközben tanulmányait valamennyi finnugor nyelvre és a szamojédra is kiterjeszti (ezalatt szorgalmasan és tanulságosan ismerteti folyóiratainkban különösen a finn nyelvészet újabb termékeit), egy nagy jelentőségű őstörténeti munka megírására készül fel. 1935-től kezdve már különösen olyan munkákkal ajándékozza meg irodalmunkat, melyek ma is őstörténeti kutatásaink legjobb termékei közé tartoznak. Az életföldrajzi kutatások módszerét alkalmazva iparkodik az uráli nyelvek egyező állat- és növénynevei alapján a finnugor és uráli őshaza helyét meghatározni.

Tisztán látja, hogyan kell munkájában eljárnia. „... az uráli, illetőleg a finnugor nyelveknek a természetre és a természeti jelenségekre vonatkozó közös, vagyis az uráli, illetőleg a finnugor együttelés korából származó szavai- ből általánosságban következtethetünk az egykori lakóhelyek éghajlatára és természeti viszonyaira. Emellett a közös, vagyis az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvből kimutatható állat- és növénynevek, az életföldrajzi adatok alapján pontosabban lokalizálhatunk: az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvet beszélő nép lakóhelyét azon a területen kell keresnünk, ahol a közös nevekkel megjelölt állatok és növények együtt és az ember beavatkozásától függetlenül, azaz spontán előfordultak” (I. OK. I, 352).

Átkutatja az uráli nyelveket, összeállítja e nyelvek ősi egyező halneveit (utóbb egyéb állatneveket is), majd a fák és fás helyek régi neveit (számos új egyezés feltárása mellett), és ezeket, valamint az ezekből — földrajzi elterjedésük figyelembevételével — az őshazára vonatkozólag levonható tanulságokat három nevezetes tanulmányban teszi közzé: „Az uráli nyelvek régi halnevei” (1935), „Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben” (1943), „Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez” (I. OK. I, 1951, németül: ALH. I, 1952).

A halmév-egyezések alapján állapítja meg, hogy „a Káma és a Vjatka, a Pecsora és a Vicsegda felső folyásának vidéke, tekintetbe véve az Alsó-Szuchona keleti partját, a Jug és a Luza vidékét, lehetett az a terület, amelyen az uráli ősnép a mai szamojédokhoz, a mai halászó obi-ugor népekhez és a „halász-lappok”-hoz hasonlóan, alkalmas téli és nyári vadász- és halászhelyeket keresve nomadizáló életet élt” (Az uráli nyelvek régi halnevei 79).

„Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez” című tanulmányának eredményeképp így vonja meg e terület határait: keleti határ: az Urál, legészakibb vidékek: a Pecsora felső- és középfolyásának partvidékei, az Izma partjai, legnyugatibb terület: a Vicsegda felső és közép folyásának vidéke (esetleg a Szuchona alsó folyásának partvidékei, valamint a Jug és a Luza vidéke), legdélibb terület: a Káma felső folyásának és e folyószakasz mellék- vizeinek vidéke.

N. SEBESTYÉN IRÉNNEK ezek a tanulmányai őstörténeti, de nyelvészeti szempontból is igen fontosak; eredményeik, tanulságaik a szerzőnek rendkívüli érdemei. Valóban óriási szorgalom és kitartás, kitűnő tájékozottság és nagy tudás, szigorú módszeresség és ritka rendszerező képesség kellett e munkák megírásához. De nagy segítségére volt az is, hogy számos olyan adatot (elnevezést) tudott felhasználni, melyek részben még ma sem jelentek meg nyomtatásban. 1927-iki finnországi tanulmányútja alkalmával a finn tudósok sok (akkor még kiadatlan gyűjtésekből való) nyelvi adatot bocsátottak rendelkezésére.

TOIVONEN, KANNISTO, WICHMANN, T. ITKONEN, ÄIMÄ szívességéből számos osztják, vogul, zürjén, votják, cseremisiz, lapp és finn népnyelvi elnevezést ismerhetett meg és használhatott fel munkáiban.

E most említett tanulmányok nagy kihatással voltak N. SEBESTYÉN IRÉN további munkásságára. Ezek az őstörténeti kutatások fordították figyelmét a szamojéd felé. Így jött létre a szamojéd nyelvvel foglalkozó alapvető, nem egy tekintetben úttörő tanulmányainak egész sora; ezek a szamojéd nyelvnek számos hangtani, alaktani és mondattani problémájának tisztázását eredményezték. Néhány cím felsorolása képet nyújthat e tanulmányok irányáról, tárgyáról: A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitívus kérdése (NyK. LVIII, 124—163, 183—4 és németül: ALH. VII, 41—71, 273—340), Szamojéd jelzős szerkezetek (NyK. LIX, 46—101; ALH. IX, 35—115), A jurák-szamojéd determináló névragozás kérdéséhez (NyK. LXI, 193—221; ALH. X, 55—93), Eräästä uralilaisesta sanasta (a Hakulinen-Emlékkönyvben), A régi magyar *Némvagy*, *Mavagy* védőnevek és a *nap-levő* féle szerkezetek uráli előzményei (a Pais-Emlékkönyvben), Ein juraksamojedisches Reflexivpronomen (UAJb. XXXI, 400—5) stb. Jó szolgálatot tett a szamojéd kutatásnak SPROGIS kanini jurák-szamojéd szójegyzékének és nyelvtani vázlatának kiadásával is (ALH. II, 97—188).

Szamojéd tanulmányai vezették el N. SEBESTYÉN IRÉNT a lapp problémához is. „Adalékok a protolapp nyelv problémájához” című nevezetes tanulmánya (NyK. LIII, 24—41; ALH. III, 291—322) újabb lapp-szamojéd és lapp-obiugor (ill. lapp-ugor) egyezésekkel igazolja TOIVONEN nézetét, azt ti., hogy a lappok ősei egy szamojéd nyelvet beszéltek, később az ugarság őseivel érintkeztek, majd más finnugor nyelvű csoportokkal léptek szoros kapcsolatba, és ily módon alakult ki a lappok mai nyelve.

N. SEBESTYÉN IRÉN munkásságának itt adott ismertetése természetesen nem teljes; számos jelentősebb etimológiai cikkét, tanulságos könyvismertetését mellőztük.

De nem hallgathatunk arról a munkájáról, melyet mint a magyar—finn testvéri és kulturális kapcsolatok hűséges és lelkes ápolója és gondozója végzett, mikor igen sikerült fordításban tolmácsolta a finn szépirodalom több jeles termékét, nevezetesen JÄRNEFELT, KARHUMÄKI, LINNANKOSKI és SILLANPÄÄ több szép regényét és elbeszélését.

Mi itt N. SEBESTYÉN IRÉNNEK csupán tudományos és irodalmi érdemeit vázoltuk; ezekre tisztelettel és hálás elismeréssel tekintünk fel mindnyájan. De tisztelettel és szeretettel vesszük őt körül kiváló emberi erényeiért is: nemeslelkűségéért és jóságáért.

Hetvenedik születésnapja alkalmából mindnyájunk jókívánásait szeretném tolmácsolni. Kívánjuk, hogy N. SEBESTYÉN IRÉN jó egészségben, zavartalan boldogságban még sok évtizeden át további, az eddigiekhez hasonlóan nagyszerű alkotásokkal gyarapítsa az uráli nyelvtudományt.

FOKOS DÁVID

LOVÁNYI GYULA

1883—1960

A folyó év július hó 22-én elhunyt LOVÁNYI GYULA, a magyar nyelvtudomány lelkes és érdemes művelője. Dolgozataiban főleg a magyar nyelv-művelés kérdéseivel, magyar szavak és szólások eredetének magyarázatával, valamint a magyar nyelvtudomány történetének egyes fejezeteivel foglalkozott. Nyelvművelő cikkei a Magyarországon, szómagyarázatai a Magyar Nyelvben láttak napvilágot, két terjedelmesebb nyelvészettörténeti dolgozata, pedig a Nyelvtudományi Közleményekben jelent, illetőleg jelenik meg, s e folyóirathoz fűzték őt jövendő tervei is.

LOVÁNYI GYULÁT, mint nyelvészeti széleskörű műveltség, általános nyelvészeti tájékozottság, alaposág és gondosság jellemezték. E tulajdonságok birtokában végzett értékes munkát a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának munkatársaként is. Emberi egyéniségét szerénysége, finom tapintata és ember-társai iránt tanúsított rendkívüli segítőkészsége tették sokunk számára kedvessé és feledhetetlenné.

Élete utolsó évében LOVÁNYI GYULA Hunfalvy Pál nyomtatásban eddig még meg nem jelent levelezésének sajtó alá rendezésén fáradozott. Mint ezen tudománytörténeti dokumentumok egyetlen ismerője a tudományos kutatás örömeitől indítatva munka közben sokszor felszaladt hivatali szobámba, s mindig nagy elragadtatással nyilatkozott a kiadásra váró anyag nyelvészettörténeti értékéről, történeti érdekességéről, valamint Hunfalvy Pálnak a levelekből kibontakozó emberi erényeiről és tudományos érdemeiről. Igen kívánatos, hogy mielőbb akadjon olyan kutatónk, aki vállalkozik LOVÁNYI GYULA munkájának folytatására, azaz a Hunfalvy-hagyaték közkinccsé tételére és tudománytörténeti értékesítésére. Ha munkáját ugyanolyan szeretettel és lelkesedéssel fogja végezni, mint LOVÁNYI GYULA tette, akkor nemcsak elhunyt kedves kartársunk egyik figyelemre méltó terve fog valóra válni, hanem egyben a magyar nyelvtudomány története is bizonyára lényeges új megállapításokkal fog gazdagodni.

LAKÓ GYÖRGY

A Szovjetunióban lakó finnugor és szamojéd népek lélekszáma

1939 óta tavaly, 1959-ben volt először népszámlálás a Szovjetunióban. Ennek eredményeit ez év elején tették közzé. Az alább közölt adatok a Вестник Статистики 1960. évi 2. számából (14—5. l.) valók. A két oszlop közül az első az illető nép lélekszámát adja ezer főre kikerekítve, a második oszlop pedig százalékban mutatja meg, hogy az illető nemzetiség hány százalékának anyanyelve az illető nyelv, illetőleg hányan beszélnek az illető nyelvet abból a nemzetiségből.

Ugorok:	magyarok	155 ezer	97,2%
	manysik	6 „	59,2%
	chantik	19 „	77,0%
Permiekek:	komik és permjások	431 „	86,7%
	udmurtok	623 „	89,1%
Volgaiak:	mordvinok	1,285 „	78,1%
	marik	504 „	95,1%
	lappok	1,8 „	69,5%
Finnségi népek:	észtek	969 „	95,1%
	karjalaiak	167 „	71,3%
	finnek	93 „	59,5%
	vepszékek	16 „	46,1%
	inkeriek	1,1 „	34,7%
Szamojédok:	nyenyecsek	25 „	85,7%
	szelkupok	4 „	50,6%
	nganaszanok	0,7 „	93,4%

A statisztikában az egyes nemzetek lélekszáma ezer főre van kikerekítve. A számokat csak 500—2000 közti lélekszámúaknál veszi tekintetbe a kimutatás. Az 500 lélekszám alatt maradó nemzetiségeket nem veszi föl a statisztika, ezek a Szovjetunió lakosságának „egyéb” rovatába kerültek. Így maradtak ki a lívek, a vótok, a szamojéd népek közül pedig az enyecsek.

Ugyanezen folyóirat az egyes szocialista köztársaságok nemzetiségi megoszlását is megadja. Ezek közül az Észt Szocialista Köztársaság adatait közöljük (i. m. 18):

A lakosság összlétszáma 1 197 000;

ebből észt	72,9%
orosz	21,7%
finn	1,4%
ukrán	1,3%
belorusz	0,9%
egyéb	1,8%

A fenti számadatokhoz kiegészítésképpen közöljük, hogy Finnország lakosainak száma az Uusi Suomi c. napilap 1960. jan. 1-i száma szerint ugyancsak ezresre kikerekítve 4 446 000.

KÁLMÁN BÉLA

Verba docent

Juhlakirja LAURI HAKULISEN 60-vuotispäiväksi 6. 10. 1959. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. 263. Szerkesztette: PERTTI VIRTARANTA, TERHO ITKONEN, PAAVO PULKKINEN. Helsinki 1959, 613 l.

A LAURI HAKULINEN 60. születésnapjára kiadott emlékkönyv, mely 55 szerző műve, terjedelmével és gazdagságánál fogva egyaránt a Pais-Emlékkönyvvel való egybevetésre ösztönöz. A PAIS DEZSŐ 70. születésnapjára kiadott túlnyomóan magyar nyelvészeti tárgyú emlékkönyvnek a „Verba docent” szinte a finn megfelelője, azaz magyar nyelvészet helyett a finnugri nyelvészet foglal el benne központi helyet, de itt is találhatók finnugor és általános nyelvészeti, fonetikai és néprajzi cikkek szép számmal. HAKULINEN születésnapjára sem csak honfitársai készítették tudóshoz illő születésnap megemlékezést, hanem a finnekkel régóta szoros tudományos kapcsolatot tartó észt és skandináv szaktársakon kívül öt magyar, egy német és egy francia tudós is.

LAURI HAKULINEN életrajzát és tudományos működését barátja, MARTTI HAAVIO foglalta össze (9–27). Kedves meglepetésként az ünnepelt még egy személyes jellegű cikket találhatott az emlékkönyvben: VIILJO NISSLÄ ugyanis a *Hakuli* névnek és származékainak az eddigiektől eltérő etimológiáját adja (56–67).

A névtudományt nemcsak ez az egy cikk képviseli, AULIS OJA szociológiai jellegű munkája egyes finn egyházközségek XVII. századi, vagy éppen már középkori gúnynevét tárgyalja (515–21).

Nyelvészeti emlékkönyvekben — tekintettel a szükségszerűen korlátozott terjedelmre — mindig kedvelt és gyakori a szótörténeti fejtegetés. A Hakulinen-Emlékkönyvben is sok munkatárs választotta cikke tárgyát a finn vagy finnugri szótörténet témaköréből. E tárgykör adott esetben még azért is igen időszerű, mert kitűnően érvényesíthető benne az ünnepelt egy gyakran hangoztatott módszertani elvének, a „Wörter und Sachen” elvnek alkalmazása.¹ Kitűnő és tanulságos példa erre R. E. NIRVIK a finn *erä* szóról írt cikke (199–212). LAURI POSTI szótörténeti észrevételeiben (213–8) két finn szóval (*latjata* 'reihen, aufreihen, aufstapeln, Buchdruck setzen', *vahierus* 'Färse, die in einem Jahre kalbt'), valamint az oroszból több finnugor nyelvbe átvett *pomassipa* kifejezéssel foglalkozik. Egy állítólagos észt szóról (*asik*) kimutatja, hogy orosz szó. NILO IKOLA az *ainian* és *iankaikkinen* 'ewig' szavak *ian* utó-, ill. előtagja, valamint helynevek alapján az *ikä* szóhoz veláris **ika* szópárt következtet ki (219–23). SIMO HÄMÄLÄINEN a *jermu* 'frontkatona' szót a bibliai *Jeremiás* névből eredezteti (235–44). VEIKKO RUOPPILA vizsgálódásai szerint (224–34) a ritkán használt — s ezért a Nykysuomen Sanakirja anyagából is kihagyott — *pasina* 'Reisigbündel' szó orosz közvetítéssel végső fokon az olasz *fascina* szóból származik. A *pasina*, *fasiini*, *hasiini*, *pasili* stb. nyelvjárási alakok nagy különbsége azzal magyarázható, hogy ugyanazt az eleinte útépítési szakkifejezést különböző vidékek lakói nem ugyanabban az időben, egymástól függetlenül más-más hanghelyettesítéssel vették át orosz katonáktól a svéd—orosz háborúk folyamán.

PAAVO PULKKINEN a *julmettu* 'ausserordentlich gross, streng u. dgl., ungeheuer' és a *kovettu* 'eifrig inständig, streng, vortrefflich u. dgl.' nem igei alapszavakból képzett szavak végződését analógiás úton a pass. participiumok hatására keletkezettnek magyarázza (245–51), PAULI SAUKKONEN pedig a *myöhä* 'spät' szó esetleges inessivusi jellegét fejtegeti (252–4). PAUL ARISTE cikke szótörténeti és egyben tudománytörténeti: közzéteszi RENVALL levelét, melyben a levélíró GOTTLUND véleményével szembehehelyezkedve a finn *penikuorma* és az észt *pennikorm* 'Meile' szó állítólagos német eredetét határozottan tagadja (504–8).

Több cikk foglalkozik finn, ill. finnugri ragozási kérdésekkel. AURÉLIEN SAUVAGEOT a finn fokváltakozás leíró áttekintését adja újszerű formában (89–97). TERHO ITKONEN a többes illativus kétféle alakját — *sin*, *-hin* — vizsgálja statisztikusan, figyelembe véve az időbeli és a nyelvjárási eltéréseket (372–89); AIMO TURUNEN viszont a vepsze *-ssai* terminativusi névutót veti gondos vizsgálat alá (390–402).

Több cikkíró foglalkozik finnugri és orosz nyelvi kölcsönhatásokkal. Itt említen-dők V. KIPARSKY etimológiai észrevételei (193–8), és PERTTI VIRTARANTA fejtegetései az orosz eredetű *-ovek* karjalai és vepsze kollektívképzőről (403–22), valamint IGOR VAHROS megállapításai az orosz genitívus és a finn partitívus alanyi és tárgyi használatáról (269–87).

¹ ARVO KEINONEN „Sanoja ja asioita” címen írta meg ismertetését az emlékkönyvről: Vir. 1960 : 39 kk.

Finn mondattani kérdéssel jó néhány közlemény foglalkozik. PAAVO SIRO azt vizsgálja, hogy a modálisnak nevezett ige (az az ige, melynek tárgya főnévi igenév) milyen körülmények között fordul elő mondat tárgyaként (343—5). OSMO IKOLA pedig szintén egy finn mondat szerkesztési típusal („*jos olisi hakata riuku*”) foglalkozik (288—93). HEIKKI LESKINEN példákkal igazolja, hogy a passivum többes szám 3. sz. jelentésben is használható (327—9). Több finn mondattani cikk egyúttal stiláris kérdéseket is érint, vagy éppen a stiláris vizsgálat a célja. GÖRAN KARLSSON szerint a többes szám gyakran nem többest, hanem approximatív meghatározást jelöl (330—42). WOLFGANG SCHLACHTER cikke, Die Wortfolge im finnischen Schaltsatz (309—26) a szórend stiláris értékét vizsgálja. EVA LINDÉN szerint az 1., 2. és 3. sz. személyes névmás genitivusa birtokos személyragos szavak előtt a nyelvjárásokban ritkábban hiányzik, mint az irodalmi nyelvben, ahol a mai alkalmazások részben stiláris okokkal magyarázhatók, részben svéd hatással (294—308).

MARTTI RAPOLA (28—47) Agricola szókincsét veti egybe későbbi szótárak szövegével. MATTI KUUSI régi finn közmondásokat tartalmazó, 1953-ban kiadott gyűjteményét egészíti ki gyűjtésének újabb eredményeivel (522—30).

Az időmértékes verselésnek a finnben és a magyarban sok közös problémája van, ezért magyar verstani szempontból igen érdekes PÄIVÖ OKSALA cikke a finn hexameter kezdeteiről. Nemcsak a nagy „szókovács”, a híres népdalgyűjtő, LÖNNROT elvi verstani fejtegetéseit mutatja be, hanem részleteket vet egybe a legrégebb kísérletektől kezdve, azaz ROBERT FROSTERUS, GOTTLUND és LÖNNROT Odysseia-fordításától (VI. ének), valamint MANNINENNEK, HOMEROS finnre ültetőjének hexametereiből (492—503).

HEYDEN SEBALD Formulae puerilium colloquiorum c. nálunk is ismert és magyar fordításul is kiadott művének legrégebbi latin—svéd—finn három nyelvű kiadása 1644-ben jelent meg Stockholmban; újabb kiadásai 1659-ből és 1668-ból ismertek. SULO HALTSONEN közlése az 1644-i kiadás latin és finn részét, s jegyzetekben utal a későbbi két kiadás változtatásaira. Véleménye szerint az ismeretlen finn fordító jól tudott finnül és nyugati nyelvjárást beszélt (468—91).

Az iskolai finn anyanyelvoktatással két szerző foglalkozik: VUOKKO RAEKALLIO—TEPPO (449—61) és AULIS OJAJÄRVI (462—7).

Aránylag kevés cikk foglalkozik egy-egy finnugor nyelv speciális kérdéseivel. ASBJÖRN NESHEIM a lapp hajózási terminológiáról és eredetéről közöl képekkel illusztrált cikket (185—92). GÜNTER STIPA a permi nyelvek nominális mondatainak néhány típusát mutatja be (174—84). KÁLMÁN BÉLA a magyar nyelvátlasz munkálatairól számol be térképillusztrációkkal (68—76). LAKÓ GYÖRGY saját gyűjtése alapján foglalja össze az északi vogul nyelvjárásban végbement legújabb változásokat (98—113).

A nem csak a finnugori nyelvekre szorítkozó finnugor tárgyú cikkeket közül is a legtöbb etimológiai tárgyú. ERKKI ITKONEN (135—43) etimológiai módosításokat ad. A magyar *elő* 'Vor' megfelelői közül kizárja a zürjén *il*-tagot s a finn *ulko* 'Äussere' szóhoz és ennek lapp megfelelőjéhez kapcsolja. A finn *syvä* 'tief' etimológiáját cseremis taggal, a magyar *messze* ~ finn *metsä* 'Wald' összeállítást pedig lapp taggal bővíti. N. SEBESTYÉN IRÉN az uráli *szer* szóról azt mutatja ki, hogy valószínűleg már az uráli korban volt absztrakt jelentése is (144—8). TOIVO LEHTISALO három számjegy szó etimológiájára vonatkozó nézeteit fejtegeti (171—3). MATTI LIIMOLA viszont ugor szavak etimológiájához szól hozzá (159—70): a vogul *lumpänt* 'nymphaea' szó eddig elfogadott egyeztetését elveti és egy osztják szóval egyezteteti. Hasonlóképpen az osztják DN. *eť* 'Körper', valamint a vogul *sak(w)* 'Stück' szónak is új etimológiáját állítja fel. A magyar *reped* bizonytalan finn megfelelője helyett is vogul egyeztetést ajánl.

AULIS JOKI az őshazára és ősi műveltségére vonatkozó etimológiák alapján finnugor paleolingvisztikai problémákat fejteget; cikke a nemrég lezajlott őstörténeti vita miatt általános érdeklődésre tarthat nálunk számot (48—55). Minthogy az UAJb. XXXI kötete németül is közli e cikket, részletesebb ismertetése felesleges.

PAAVO RAVILA a finnugor (77—86), MARTTI RÄSÄNEN (87—8) pedig az urálpaleolingvisztikai kérdéseket veti fel. RAVILA a mordvin *-lde* sorszámnévképzőnek finn és lapp képzőkből, valamint finn és permi terminatívusi végződésekből látja a megfelelőjét. Az elterjedtebb *-nte* sorszámnévképzőt lapp adatok alapján uráli **nt-*-ből származtathatónak ítéli. RÄSÄNEN az altaji területről mutatja ki az **-mä* és az **-mi* sorszámnévképzőt.

MÄGISTE (114—34) különböző finnugor nyelvek terminatívusi szerkezeteit, azaz esetragjait és névutóit veszi sorra s veti egybe. Több esetben a *menni*, ill. a finn. *lähteä* igehez köti etimológiailag a terminatívusi névutókat.

KNUT BERGLAND (149—58) ugyan csupán a lapp korrelatívképzőkről szól, véleményünk szerint azonban cikke fontos adalék a finnugor dualis problémájához.

A Hakulinen-Emlékkönyv általános nyelvészeti cikkei érdekes kérdéseket feszegetnek. Ilyen ALO RAUN Grammatical Meaning (346—8) című cikke és V. TAULI Standards of Efficient Language (360—71) című közleménye. Két másik cikk általános nyelvészeti problémát finnugor anyagon mutat be. PAPP ISTVÁN a finn nyelvtanok gyakorlatából és PENTTILÄ finn nyelvtanából kiindulva veti fel és taglalja azt a kérdést, hogy az infinitívusokat, participiumokat, gerundiumokat és még néhány speciális finn igei származékot milyen hely illet meg a nyelvtanban (255—68). PAPP ISTVÁN szerint sem a névszók, sem az igék között nem tárgyalhatók, hanem csakis külön fejezetben.

MATTI SADENIEMI a legrégebb finn nyelvtantól, Aeschillus Petraeusétól csaknem a XX. századig követi nyomon a finn partitívusra vonatkozó nézeteket (349—59). A tárggyal, majd a névszói állítmánnyal, s végül az alannyal kapcsolatosan merült fel a partitívus problémája. Csak 1797, Hildeen óta vetik egybe megfelelő svéd, ill. francia partitívusi kifejezésmódokkal. A „fejezet a syntaxis történetéből” szerény cím alatt SADENIEMI egy igen fontos finnugor probléma történetéhez szolgáltat anyagot: bemutatja, hogy az indeoeurópai nyelvtani sémában gondolkodó nyelvtaníróknak a latinra szabott nyelvtani keretet csak fokról-fokra sikerült a finnugor anyaghoz idomítaniok.

Az emlékkönyv eszközfontikai adalékai is finnségi problémák megoldásával foglalkoznak. ANTTI SOVIJÄRVI finn nyelvjárási palatalizációra vonatkozó szonográffal végzett méréseit közli (423—41). AARNI PENTTILÄ intonációs vizsgálatai szerint a *tavallinen* 'gewöhnlich' és 'gewaltig, selten gross' kétféle jelentését az intonáció különbözteti meg (442—8).

PIERRE NAERT svédországi finn szövegmutatványokat tesz közzé (509—14).

Jelentős részt foglalnak el az emlékkönyvben a néprajzi cikkek. Ezek közül nyelvészek számára különösen ILMAR TALVE cikke (560—79) érdekes: a finn *varpaiset*-ről és hátteréről. KATARA finn—német szótárában van ugyanis egy igen sajátos szó-cikk: „*varpainen* yhd. -zehig, -set Kindelbier, n., Taufschmaus, m. -sillaan auf den Zehen; -silleen auf die Zehen”. A jelentések egy része világos, nyilván a *varvas* 'Zehe' szóval függnek össze, a 'Taufschmaus' jelentés azonban rendkívül meglepő. A finn keresztelői, ill. a gyermek születésével kapcsolatos népszokások sem világítják meg a jelentéseknek ezt a szokatlan összefüggését. TALVE azonban a skandináv, dán sőt több német nyelvjárásterületnek az újszülöttek megünneplésével kapcsolatos népszokásait és ezek nevét is sorra áttanulmányozva arra az eredményre jut, hogy a gyermekágyas asszonyt meglátogató nők a kínálásukra feltalált édességekből gyermekeiknek is szottak hazavinni azt mondván, hogy az újszülött a lábujján hozta ezeket. Minthogy e gyülekezetek nevében a *food* szó is előfordul (*Barnefod, Kindsfoot, Kinderfusz* stb., ahol a 'food' > 'feast' jelentésváltozáson ment át), s így népetimológiai úton az említett, a gyermekeknek mondott mese miatt létrejött a gyülekezetek *Kindszehe* stb. neve is. Ezek fordításából származhatnak a finn *lapsenvarpaat, észt titeljalg, -varvas* féle keresztelő vagy egyéb vele kapcsolatos ünnepekre vonatkozó nevek.

ASKO VILKUNA a mordvin menyasszonyok névtabujára közöl érdekes adatokat a környező többi finnugor nép hasonló tabuit is figyelembe véve (580—90). E. A. VIRTANEN a lappok egy igen érdekes szociológiai kérdésével foglalkozik (547—59): arról ír, hogyan gondoskodtatnak késő öregségükről az öreg korukra egyedül maradó lappok.

LAURI SIMONSUURI egy először Hérodotosznál feljegyzett és Schiller Der Ring des Polykrates c. költeménye alapján közismertté vált történet több finnországi variánsát mutatja be, de nem fejt ki, miként került e mese a nép közé (591—8). LAURI HONKO a finn népnek a halál okával kapcsolatos elképzeléseit tárgyalja, s összehasonlítja több primitív nép elképzeléseivel (599—613).

Az emlékkönyvnek egy képekkel gazdagon illusztrált cikke foglalkozik a finnugorság tárgyi néprajzával: KOROMPAY BERTALAN csapdatípusokra vonatkozó kutatásairól számol be (531—46).

VÉRTES EDIT

Aarni Penttilä Juhlakirja

5. VIII. 1959. Jyväskyläen Kasvatustieteiden tutkimuskeskuksen julkaisuja XVII. 1959, 252 l.

A 60. születésnapját ünneplő A. PENTTILÄ tiszteletére kiadott emlékkönyv három nagy részre tagolódik: I. Philologica, II. Historica litteraria, III. Philosophica. E három közül az első rész tartalmaz szorosabb értelemben vett nyelvészeti cikkeket. Az általánosan megszokott emlékkönyvektől eltérően itt nem sok, rövid cikkel találkozunk, hanem három hosszabb tanulmánnyal.

LAKÓ GYÖRGY „Unkarin kielen sananalkuisista soinnillisista klusiileista” c. cikkében (9–26) állást foglal több igen bonyolult etimológiával kapcsolatosan. A *b-*, *d-*, *g-* kezdetű, magyar és permi szavakban, ha helyesnek fogadható el finnugor etimológiájuk, a zöngésülés utólagosan, többnyire a szóközépi zöngés mássalhangzó hatására állott elő, vagyis a finnugor alapnyelv idejére zöngés szókezdő explosivák létezése ezen egyeztetések alapján nem tehető fel. Minthogy a legtöbb szóban forgó etimológiával érdemben évtizedek óta senki sem foglalkozott,¹ magyar hangtani munkák viszont gyakran hivatkoznak erősen vitatható, vagy teljesen hibás finnugor etimológiákra, ezért nagyon hasznos lenne a Magyar Szókincs Finnugor Elemei számára is, ha LAKÓ cikke magyarul is megjelenne, s így a magyar nyelvészeknek alkalmuk volna most hozzászólni e kérdésekhez.

Az emlékkönyv másik két finnugor nyelvészeti tárgyú tanulmánya más szakterületek számára jelentős. MÄGISTE (Lisä viron kielen historiaan: 27–59) 16 fejezetben értékes adalékokat szolgáltat az észti nyelv történeti változásainak vizsgálatához;² BO WICKMAN tanulmánya (Die lappischen Nomina auf Nom. Sing. -es: 60–94) viszont a modern lappológiai irodalom legújabb nyeresége.³

VÉRTES EDIT

Младописьменные языки народов СССР

Szerk.: E. A. Бокарев — Ю. Д. Дешериев. Москва—Ленинград 1959, Издательство Академии наук СССР. 503 l.

1. A szovjet nyelvtudomány művelői ismét egy fontos munkával ajándékozták meg mindazokat a nyelvészeket, akik a Szovjetunió területén beszélt nyelvek s nyelvcsaládok iránt érdeklődnek, illetőleg azok kutatásával foglalkoznak. A könyv kollektív munka eredménye, az Októberi Forradalom 40. évfordulójára készült, s éppen ezért az 1956 előtti állapotokat tükrözi. Azokkal a nyelvekkel foglalkozik, amelyek az írásbeliség csak az Októberi Forradalom győzelme után s eredményeképpen alakulhattak ki. Csaknem ötven ilyen nyelv van a Szovjetunióban. Ez meglehetősen nagy szám, ha megfontoljuk, hogy összesen százhuszegynéhány nyelvet beszélnek a Szovjetunióban.

A kötet egyes tanulmányai arról számolnak be, hogy miként jött létre az írásbeliség azoknak a népeknek a nyelvén, amelyek az Októberi Forradalom előtt nem rendelkeztek vele, hogyan alakultak ki az egyes fiatal irodalmi nyelvek, s hogyan áll e nyelvek tudományos kutatása jelenleg.

2. A könyv a következőképpen tagolódik: Előszó (От составителей, 3–4. l.), Bevezetés (Введение, 5–36. l.), Török nyelvek (Тюркские языки, 37–201. l.), Kaukázusi nyelvek (Кавказские языки, 202–83. l.), Az északi népek nyelvei (Языки народов Севера, 284–399. l.), Finnugor nyelvek (Финно-угорские языки, 400–61. l.), Iráni nyelvek (Иранские языки, 462–81. l.), Mongol nyelvek (Монгольские языки, 482–501. l.).

3. Az Októberi Forradalom győzelme után a fiatal szovjet államnak gigantikus feladatokkal kellett megbirkóznia nemcsak gazdasági és politikai téren, hanem a kulturális építkezés terén is. Köztudomású, hogy a cári Oroszországnak voltak olyan területei,

¹ A MŠzFgrE. előmunkálatai során FOKOS közölt néhányat: NyK. LXI, 53–63.

² Az igen alapos és részletes német mutató (58–9) lapszámái valószínűleg a különnymatra vonatkoznak. Ha a cikkben akarunk valamit ennek alapján megkeresni, 26-ot kell a mutatóban közölt lapszámhoz hozzáadnunk.

³ Vö. RAIJA JOKINEN: Vir. 1960 : 44–5.

amelyeknek lakossága csaknem teljes egészében írástudatlan volt. Ilyen területek voltak az északi vidékek, a Távolkelet, az északi Kaukázus vidéke és Közép-Ázsia. Egyes népek — például Szibéria északi részein — úgyszólván kőkorszaki viszonyok közepette tengették életüket. Ezeket a népeket minél hamarabb ki kellett emelni az elmaradottságból. Ez nem volt másként megoldható, csak úgy, hogy ábécét, anyanyelvi oktatást s irodalmi nyelvet adnak nekik. A legsürgősebb feladat az ábécé megteremtése volt. Ennek kidolgozására rögtön a forradalom győzelme után megalakult „Az új ábécé össz-szövetségi központi bizottsága” (Всесоюзный Центральный Комитет нового алфавита), melynek nem csupán nyelvészek voltak a tagjai, hanem politikusok, újságírók s a sajtó egyéb munkatársai, az illető kis nép értelmiségének tagjai stb. Ez a munkaközösség alkotta meg az írásbeliség nélküli kis népek számára az első ideiglenes ábécét, a helyi adottságok lehető legteljesebb figyelembevételével. Így lehetővé vált az első nemzeti nyelvű sajtótermékek kiadása. Ezek többnyire újságok s politikai röpiratok, brosúrák stb. voltak. Ebben az időben még természetesen főleg meglehetősen kaotikus állapotok uralkodtak, hiszen az egységes irodalmi nyelvet nem lehetett egyik napról a másikra megteremteni. Ez a további céltudatos munka során jöhetett csak létre. Az ekkori állapotokat jól jellemzi például az a tény, hogy ebben az időszakban különböző helyi mordvin, cseremisz, zürjén stb. nyelvjárásokon jelentek meg napilapok.

A következő szakaszban — mikor már az ábécé megvolt, s az addigi munka során jelentős mennyiségű tapasztalat halmozódott fel — az irodalmi nyelv létrehozása került sorra. Ez sem volt könnyű feladat, hiszen a legtöbb esetben olyan nyelvekről volt szó, amelyek erősen tagolódtak nyelvjárásiilag. A következő szempontokra kellett figyelemmel lenni: 1. lehetőleg a többségi elvet érvényesíteni s azt a dialektust venni alapul, melyen a legtöbben beszélnek; 2. figyelembe venni, hogy vajon az illető dialektust beszélők vezető szerepet játszanak-e gazdasági, politikai és kulturális szempontból az illető nyelvközösségen belül; 3. milyenek az illető dialektus specifikus nyelvi adottságai; 4. az addig kialakult tradíciók.

Az új irodalmi nyelvek megteremtésekor mindent a következő fő szempontoknak rendeltek alá: 1. minél hamarabb teljesen felszámolni az analfabétizmust; 2. minél gyorsabban és minél jelentősebb mértékben emelni az illető nép politikai és kulturális szintjét.

Egy ugyancsak sürgető és rendkívül nehéz feladat volt a modern élet fogalmainak, illetve az e fogalmakat jelölő szavaknak a megalkotása. A kezdeti összevisszaság után ezen a téren is jól átgondolt, tervszerű, központi irányítás alatt folyó munka ment végbe, s ma már ez a feladat is lényegében vége megoldottnak tekinthető.

Az 1956-ig terjedő időszakban jöttek létre az orosz—nemzetiségi nyelvű szótárak, majd pedig a nemzetiségi nyelvű—orosz szótárak is. A szótárírás munkája különösen az utóbbi 15—20 év során vett nagyobb lendületet.

Az új irodalmi nyelvek megteremtésének folyamata azonban mindennek ellenére még nem fejeződött be. A munka változatlanul tovább folyik, az eredmények azonban szemmel láthatók és igen jelentősek. Most már nem az irodalmi nyelvek megteremtése, hanem csiszolásuk, tökéletesítésük a soron levő feladat. Ezzel szorosan összefügg az illető nyelvek tudományos tanulmányozása is, melyet ma már többnyire az illető nyelvet anyanyelvükként beszélő fiatal nyelvészek végeznek.

Az Októberi Forradalom óta 1956-ig eltelt négy évtizedes munka eredményeként ma például Üzbegisztánban több mint ötezer üzbég nyelvű általános és középiskola és 36 főiskola van. A taskenti egyetemen háromezer egyetemi hallgató tanul, vagyis éppen kétszer annyit, mint a szomszédos Iránban. Az Üzbég Tudományos Akadémia öt tudományos intézetet foglal magában. A köztársaság területén 148 napilap és folyóirat jelenik meg, 1840 könyvtár működik, 17 múzeum és 27 színház van.

Különösen szembeszökő azonban a fejlődés például a Jakut Autonóm Köztársaságban. A cári időkben a jakutság a kihálás szélén állott. Ma több mint 600 általános és középiskolája, 17 technikum és egyeteme van. A könyvtárak száma 700. Jakut nyelven újságok, folyóiratok és könyvek jelennek meg.

Az adatokat sorolhatnánk, de ez nem lehet célunk. Egy bizonyos: a fejlődés kétségtelenül igen jelentős. A nemzeti nyelvű művelődés olyan arányokban bontakozott ki a szovjet hatalom négy évtizede alatt, amilyenről korábban álmodni sem lehetett.

4. Az egyes nyelvcsoportokat tárgyaló részek lényegében vége azonos szempontok szerint vannak felépítve. Ezért talán elégséges lesz, ha illusztrációképpen a finnugor népekkel foglalkozó részről szólunk néhány szót. E résznek a bevezető tanulmánya K. J. MAJTINSZKAJA munkája (400—10. l.). Rövid tájékoztatást ad a finnugor nyelvekről általában, ismerteti a Szovjetunióban élő kis finnugor népek írásbeliségének

a kialakulásával kapcsolatos problémákat, majd pedig a finnugor nyelvek kutatásának áttekintését adja, röviden összefoglalva az Októberi Forradalom előtti kutatások történetét is. Ez után az általános jellegű fejezet után kerülnek sorra az egyes finnugor nyelvek a következő sorrendben: a permi nyelvek (V. I. ЛITKIN; 411—22. l.), a mordvin nyelvek (A. P. ФЕОКТЫСТОВ; 424—38. l.), a cseremiszi nyelv (N. I. ISZANBAJEV; 439—54. l.), az obi-ugor nyelvek (J. G. MOZSARSZKIJ=GULYA JÁNOS; 455—61. l.).

A lapp nyelv — minthogy nincs saját írásbelisége — nem kerül tárgyalásra ebben a részben.

Az egyes nyelvekről szóló cikkek hasonló struktúrájúak, mint a bevezető tanulmány, s eléggé részletes bibliográfiával vannak ellátva.

Megemlítjük még, hogy az uráli nyelvek másik csoportjáról — a szamojéd nyelvekről — N. M. TERESCSENKO írt kitűnő tanulmányt ebben a kötetben (380—399. l.).

5. Sok mindent mondhatnánk még el erről a tanulmánykötetről, azonban egy rövid ismertetés keretei nem adnak erre lehetőséget. Mindössze az volt a célunk, hogy a magyar nyelvésztársadalom figyelmét felhívjuk erre a fontos munkára, mely a maga nemében egyetlen és nélkülözhetetlen modern segédeszköz mindenki számára, aki akár finnugor, akár török, akár mongol, akár iráni, akár kaukázusi, akár pedig az ún. „északi” nyelvekkel foglalkozik.

Nem lennénk tárgyilagosak, ha csak egyoldalúan a pozitívumokat emelnénk ki. Vannak ennek a tanulmánykötetnek fogyatékségei is. Így például nem eléggé egységes a szerkesztése, színvonal tekintetében is olykor jelentős különbségek vannak az egyes tanulmányok között. Ezek a fogyatékségek azonban elenyészőek s a munka értékét alapjában véve nem csökkentik.

KOVÁCS FERENC

A. H. Баландин: Основные правила произношения и правописания мансийского языка

Ленинград 1959, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР. 119 (+ 1) l.

A finnugor nyelvtudomány művelői összehasonlító és nyelvtörténeti tanulmányaik mellett a lehetőségekhez képest mindig figyelemmel kísérték az egyes finnugor népek fiatal irodalmi nyelveinek a fejlődését is (l. ZSIRAI M., FRok. 177—8 stb.; W. STEINITZ, OstjChrest. 26—31, 114—33; Cs. FALUDI Á.: NyK. LIV, 299—304; K. SAL É.: Manysi és chanti nyelvű kiadványok: NyK. LIX, 226—33); Младописьменные языки народов СССР. Москва—Ленинград 1959, Издательство Академии Наук СССР; LAKÓ Gy.: NyK. LVII, 59—72 stb.). Ez alkalommal is nagy érdeklődéssel vesszük kezünkbe A. N. BALANGYINNAK a vogul köznyelvi kiejtésről és helyesírásról szóló munkáját. BALANGYIN, amint azt maga is elmondja, munkáját gyakorlati (pedagógiai) célból írta. Törekvése az volt, hogy a vogul irodalmi nyelv hangtanának és helyesírásának összefoglalásával, valamint a vogul és az orosz nyelv fonetikai rendszerének, helyesírási szabályainak egybevetésével segédeszközt adjon egyrészt az anyanyelvűkkel alaposabban megismerkedni kívánó vogulok, másrészt az orosz nyelvet elsajátítani szándékozó vogulok, ill. a vogulul tanuló orosz anyanyelvűek kezébe (i. m. 9). Mindjárt előjáróban megemlíthetjük, hogy BALANGYIN munkája pedagógiai célkitűzésén túlmenve több olyan megjegyzést és kérdésfeltevést is tartalmaz, amely hasznos tanulságokkal járhat a vogul nyelvvel foglalkozó nyelvész számára is.

A szerző a bevezető részben (4—10) ismerteti a régi (kb. 1900 körüli), majd a mai vogul nyelvjárások helyzetét. Ennek során több érdekes, részletes egybevetést tesz a mai északi és a déli (tkp. konda) nyelvjárások között. Véggökvetkeztetésével, hogy az északi és a konda vogulok között a megértés rendkívül nehéz, sőt teljesen kizárt, nem tudunk egyetérteni. Tudomásunk szerint az északi nyelvjárásokban jelentkező zürjén és szamojéd, valamint a kondaiban erőteljesen mutatkozó tatár nyelvi hatás ellenére sincs a két nyelvjárás között olyan nagy különbség (főképp az alapszókincsben, nyelvi szerkezetben stb.), hogy ez közöttük a megértést teljesen kizárná.

A hangtani részben (11—63) a szerző az eddigi szakirodalom s személyes megfigyelései alapján fonetikai és fonológiai szempontból részletesen ismerteti az irodalmi nyelv és az alapjául szolgáló északi vogul nyelvjárás hangállományát, a vogul szó szerkezetét, hangsúlyát, egyéb hangtani sajátosságait (mássalhangzókieés, hasonulás, magánhangzóváltakozás). Az eddigi hasonló jellegű munkákhoz képest BALANGYIN mostani

munkájának nagy értéke, hogy időtartam szempontjából is részletesen elemzi a vogul magánhangzórendszerét. E tekintetben BALANGYIN munkája nem teljesen következetes: a fonetikai, fonológiai és a gyakorlati jelölésbeli szempontok gyakran keverednek. Egy ízben (5) a szerző azt állapítja meg, hogy az északi vogul nyelvjárásban hat alapmagánhangzó (?) van („имеется шесть основных гласных звуков”): *a, o, y, e (э), u és ə*. Másutt (19 stb.) viszont — helyesen — kilenc mássalhangzó fonémáról beszél. Ezek a következők: *a, ā, o, ō, y, ū, e, u, ə*. Ebből a rendszerezésből nem derül fény BALANGYIN-nál az *e (ē)* fonéma helyzetére a vogul magánhangzórendszeren belül (25—6 stb.). Különösen gyakorlati célú munkában indokolatlannak látszik a fonetikai helyzettől függő időtartam túlzott részletességbe menő elemzése (l. pl. az *a* hang ismertetését stb.), valamint a „háromnegyed” hosszúság felvétele (114 stb.).

Nagyon érdekesek a szerzőnek, az északi vogul *ś* (KANNISTO *ś*) hangra vonatkozó megjegyzései:

«Фонема *c'* является мягкой в противоположность твердой фонеме *c*, однако по своему качеству она резко отличается от мягкой фонемы *c'* русского языка.

Ha slux мансийская фонема *c'* отчасти напоминает согласный *щ*, образующийся на основе *ш* с последующим переходом в *ч*. Вполне возможно, что в основе образования мансийской фонемы *c'* лежит звук, близкий к русскому *ш*, который, палатализуясь (смягчаясь), и дает нам фонему *c'*» (41—2).

A sok vitát megért kérdés irodalmához l. MUNKÁCSI, VNyj. 4; A. KANNISTO: FUFU. VIII, 195; LAKÓ Gy.: NyK. LVII, 32—3; KÁLMÁN B.: uo. 119, 120; Ud.: I. OK. XIII, 453—6; W. STEINITZ, WogVok. 18 stb.

Noha méltányoljuk, hogy BALANGYIN munkájában az orosz anyanyelvűekre és az orosz hangrendszerre kifejezetten tekintettel volt, mégis erőltetettnek és félrevezetőnek tartjuk, hogy a szerző a vogulban palatális magánhangzók előtti „lágvyított”, ill. „kissé lágvyított” *p, w* (KANNISTO *β*), *m, γ* stb. mássalhangzókról beszél (38—48). A mássalhangzók tárgyalása során a szerzőnek talán érdemes lett volna részletesebben foglalkoznia a *kβ, η kβ, γβ* stb. (STEINITZ szerint: *k_c, η k_c, γ_c* stb., vö. WogVok. 18 stb.) hangok kérdésével. BALANGYIN szerint az említett esetekben *κ + ε, x + ε* ill. *γx + ε* mássalhangzókapcsolatról van szó, e jelenség előfordulásának a feltételeit s magát a jelenséget azonban részletesebben nem ismerteti. Kissé elnagyoltnak érezzük a munkának a vogul szótagalkotással és a magánhangzóváltakozással foglalkozó részét (51—3, 63). Ezt annál inkább is hiányolhatjuk, mert különösen az elsőnek gyakorlati jelentősége is van (elválasztás, prozódia stb.). Szembetűnő a származékokban fellépő magánhangzóváltakozások és a mennyiségi váltakozások részletesebb tárgyalásának (vö. STEINITZ, WogVok. 148—51 stb.), valamint a különböző fonetikai helyzetben fellépő mássalhangzócsoportok ismertetésének a hiánya.

Nemcsak nyelvész, hanem a magyar verstannal foglalkozók számára is figyelmet érdemelnek BALANGYINNAK a vogul népi és időmértékes (?) verseléssel foglalkozó fejtegetései (54—60).

A munka a hangtani kérdéseket tárgyaló rész után a vogul irodalmi nyelv grafémaival és helyesírási rendszerével foglalkozik (64—91). Ismeretes, hogy a vogul irodalmi nyelv e tekintetben lényegében véve az orosz írás és helyesírás elveit követi, ezért e résszel ismertetésünkben bővebben nem foglalkozunk. Annyit azonban mégis meg kell említenünk, hogy BALANGYIN e munkája a vogul helyesírás elveinek eddigi legteljesebb összefoglalása.

A maga nemében igen tanulságos, fonetikai megfigyelésekben gazdag munkát több melléklet egészíti ki. Közülük az első (92—6) a vogul irodalmi nyelv leggyakrabban előforduló homográfjait és homonimáit sorolja fel. A második (97—9) több szöveges mutatóványban a fonológikus és gyakorlati átírást, a harmadik pedig (99—110) az irodalmi nyelvet és a kondai nyelvjárást veti egybe. Az utolsó melléklet (111—8) a kondai nyelvjárásban meglévő s az északiból hiányzó tatár jövevényszavakat foglalja össze. Ezek után hangjelölési táblázat és könyvészet következik. Az utóbbiakra vonatkozólag két dolgot jegezzetünk meg. A szerző gyakran csak cirillbetűs átíráshoz közli az A. KANNISTO, W. STEINITZ, LAKÓ Gy. stb. munkáiból vett latin betűs átírási adatokat, s ez az eredeti feljegyzést nem ismerő számára félrevezető (pl. a 26. lapon: тоотан 'ящик' ~ LAKÓ Gy.: NyK. LVII, 71: *tóotap* 'láda; postaláda' stb.). A bibliográfiai utalások — különösen külföldi szerzők műveinél — hiányosak: a szakirodalomban kevésbé járatos kutató ebből csak nehezen tájékozódhat.

A. N. BALANGYINNAK a vogul irodalmi nyelv művelésének a történetében kétség-telenül jelentős helyét elfoglaló munkáját olvasva örömmel látjuk, hogy benne a szerző felhasználta a finn, a német és a magyar nyelvészek (A. AHLQVIST, A. KANNISTO, W. STEINITZ, MUNKÁCSI B., SZILASI M., TRÓCSÁNYI Z., LAKÓ Gy. és KÁLMÁN B.) ezirányú

munkásságának eredményeit is. Ezáltal — többek között — a magyar kutatók munkája is hozzájárulhatott a vogul irodalmi nyelv kiműveléséhez. A kérdéssel kapcsolatban V. N. CSERNYECOVNAK, a vogul irodalmi nyelv egyik legelső munkásának szíves közlése alapján talán nem lesz érdektelen elmondanunk, hogy a vogul irodalmi nyelv megteremtésében része volt MUNKÁCSI BERNÁTNAK is, aki nemcsak műveivel nyújtott segítséget a vogul irodalmi nyelv létrehozásában, hanem hosszas levelezés útján sok hasznos tanáccsal szolgált a vogul irodalmi nyelv létrehozóinak az ezzel kapcsolatban felmerült problémák megoldásában.

Kívánatos volna, ha ez az immár hagyományokkal bíró együttműködés a jövőben mindkét fél nagyobb hasznára még szorosabb, még erőteljesebb lenne.

GULYA JÁNOS

Adalékok a komi írásbeliség történetéhez

A Szovjet Tudományos Akadémia Komi filiáléjának évi közlönyében, az Историко-Филологический Сборник-ban két érdekes tanulmány foglalkozik a komi írásbeliség kialakulásának és fejlődésének egyes kérdéseivel.

H. A. KOLEGOVA: О некоторых вопросах истории коми письменности: Ист.-Фил. Сборник Коми филиала АН СССР. Вып. 3, 48—56. лар. Сыктывкар, 1956.

N. A. KOLEGOVÁNAK, a filológiai tudományok kandidátusának cikke főleg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kialakult, a fiatalnak mondható, de máris jelentős zürjén¹ műveltség alapjául szolgáló írás egyes kérdéseit fejtegeti. A cikket a szerző tagolása szerint ismertetjük.

1. KOLEGOVA az 1917 előtti komi írás történetének rövid áttekintésével vezeti be cikkét. Érinti István permi püspök közismert írásalkotó tevékenységét.² Figyelemmel kíséri István abécéjének sorsát a XVIII. századig, valamint az ennek segítségével feljegyzett ópermi nyelvemlékeket.³ Fejtegeti az István-féle a b u r eltűnésének, mellőzésének okait. Mint tudjuk, István püspök tevékenysége, így abécészerkesztése is gyakorlati, politikai célokat szolgált. E célok elérése után (tehát miután a moszkvai hercegség végérvényesen magához kapcsolta a komik földjét) az ópermi írásra, az aburra nem volt többé szüksége az orosz egyházi, illetve világi hatalomnak, így az ópermi írás egyre inkább feledésbe merült. Sorsának ilyen alakulását elősegítette az is, hogy a komi nép többsége nem ismerte, nem használta az aburt; az ennek segítségével feljegyzett kézírásos vallásos irodalmat csak szűkebb egyházi kör forgatta.

A XVIII. században új kísérletek történtek a zürjén írásbeliség megteremtésére. Legalábbis ebből a korból újabb komi nyelvű írásos feljegyzések maradtak ránk (lásd a következő ismertető cikkét). De ha a fennmaradt XVIII. századi komi nyelvemlékeket tanulmányozzuk, szerintünk inkább csak egyesek egyéni kezdeményezéseire gondolhatunk. A szórványos és egymással lazán vagy éppen sehogysem összefüggő nyelvemlékek mögött írásteremtő, önálló komi nemzeti vagy népi műveltséget építgető szándékot aligha sejtethetünk.

A következő században már határozottan látunk ilyen kezdeményezést. A XIX. század derekán működik a nagy tehetségű, tragikusan rövid életű I. A. KURATOV (1839—1875), a zürjéneg immár klasszikus nagy költője. KURATOV mint nyelvbúvár és grammatikus is hervadhatatlan érdemeket szerzett. Az ő munkásságát megelőző XIX. századi nyelvtanírói kísérleteket (FLJOROV, SZAVVAITOV műveit) KURATOV elégtelennek,

¹ A magyar nyelvtudományban jelenleg használatos *коми* népmegjelölés mellett az alábbiakban — KOLEGOVA és általában a szovjet finnugrisztika terminológiáját követve — többször használjuk a *zürjén* népvét. *Zürjén* a mai Komi ASZSZR területének komi lakosságát és ennek nyelvét értjük, szemben a *permi* vagy *permják* megjelöléssel, amelyet a Komi—Permják Nemzetiségi Terület komi lakosságának és nyelvének jelölésére foglalunk le (nem számítva ide a jazvai komikat és nyelvjárásukat).

² Vö. Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1955. I. rész, 58. l.

³ Az itt említett jarenszki, motohovi, usztysziszolszki a b u r, valamint a Lepjohin-féle ópermi nyelvű miseszöveg kérdéseit tudományosan kifejtette V. I. LITKIN Древнепермский язык című monográfiájában.

egyoldalúaknak tartja. Hosszú évtizedekig ismeretlenül kallódó nyelvészeti munkáiból a következők maradtak fent:

a) Зырянский язык. A mű a zürjén nyelv számos kérdését világítja meg. Fő fejezetei a következők: A zürjén nyelv helye más nyelvek között. Nyelvjárásai. Etimológiák. Mondattani és fonetikai megjegyzések. A zürjén nyelv logikai szempontból. A zürjén hangutánzás és hangfejtés. Adalékok a zürjén számoláshoz, mérték- és súlynevekhez. Megjegyzések a természeti jelenségeket és elvont fogalmakat jelölő zürjén szavakhoz.

b) P. SZAVVAITOV nyelvtanának bírálata.

c) A befejezetlen maradt Грамматика зырянского языка.

d) Adalékok egy komi értelmező szótárhoz. Anyaga a komi szókészlet szempontjából igen értékes.

e) FLJOROV nyelvtanának bírálata.

f) Megjegyzések zürjén könyvekről.

KURATOV számos észrevétele ma is tudományos becsei. A zürjén irodalmi nyelv és írásbeliség megteremtésére azonban még fél évszázadig, a szovjethatalom létrejöttéig kellett várni.

A zürjén nyelvtanírás és az irodalmi nyelv kialakulásának útját egyengette SZAVVAITOV 1850-ben megjelent zürjén—orosz és orosz—zürijén szótára, valamint G. SZ. LITKIN munkái: zürjén—orosz, majd orosz—zürijén—udmurt szótára, végül a csak 1931-ben kiadott orosz—zürijén szótára. SZAVVAITOV és G. SZ. LITKIN munkáinak ma nyelvtörténeti forrásértékű van. Ugyanez vonatkozik a századfordulón megjelent szótárirodalom alkotásaira is. KOLEGOVA ezek közül megemlíti WIEDEMANN közismert zürjén szótárát, МИХАЙЛОВСКИИ kis terjedelmű gyakorlati szótárát, KRASZOV zürjén—orosz és orosz—zürijén szótárát (1900-ban jelent meg, kb. 1500 szót tartalmaz a középviscegdai nyelvjárásból) és A. A. CEMBER 1910-i orosz—zürijén szótárát (kb. 3000 szót tartalmaz a középviscegdai nyelvjárásból). A felsorolt munkáknak nagy hiánya a kiejtés sokszor pontatlan jelölése. Gyakorlati hasznuk ma már nincs.

2. A komi írásbeliség nagy jelentőségű új szakasza a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kezdődik. 1918-ban elkészül az első modern komi ábécé, s 1919-től kezdve ennek alapján tanítják a zürjén betűvetést. Ezt az ábécét szűk szakmai kör állította össze, és számos gyakorlati fogyatékosága volt. Az alapul használt orosz íráson sokat módosítottak. Így az orosz jés magánhangzók (я, ю, ё) helyett betűkettőzéseket alkalmaztak: ja, jy, jo (tehát a latin ábécé j betűjét + a megfelelő magánhangzó orosz betűjét). Az e betű az orosz э szerepét töltötte be, helyette a ja betűkapcsolatot alkalmazták. Az orosz lágyjelet (ь) elvetették, a palatalizációt módosító jelekkel tüntették fel. Az orosz ъ és ű helyett a latin d és j betűket vezették be. A му affrikátát (hangértéke ts) az orosz ц-vel jelölték; egyes jövevényszavakban a муу betűkapcsolatot alkalmazták (pl. ямушук 'kocsis', яшук 'láda'). A komi e hangot a mindmáig használatos ö betűvel jelölték. Az orosz ф, х és у betűt teljesen elvetették, helyettük betűkapcsolatokat alkalmaztak vagy hangserét javallottak; pl. az orosz ЦК betűszót (a Центральный Комитет 'Központi Bizottság' rövidítése) vagy a ЦИК-т (a Центральный Исполнительный Комитет 'Központi Végrehajtó Bizottság' rövidítése) így írták: ТСК, illetve ТЦИК. Példák a hanghelyettesítésre: or. химия > zj. кимия, or. физика > zj. пизика stb. Meg kell jegyeznünk, hogy pl. az or. ф > zj. n- hanghelyettesítés régi és általános jelenség (pl. or. фамила > zj. патера, or. федор > zj. Подор ~ Пөдөр, or. сарафан > zj. сарпан vagy pl. or. хомь > zj. көмь; or. охотник > zj. окомник ~ оһотник stb.; vö. KALIMA, Die russ. Lehnwörter im Syrjänischen: MSFOu. XXIX, 21). Ha pl. az 1948-i kis zürjén szótárt⁴ kézbe vesszük, az ф, х és у betű alatt kivétel nélkül csak orosz átvételeket látunk (kis számmal, s anélkül, hogy javarészüik hangtestével idomult volna az átvevő nyelvhez). A kb. 1919-től 1930-ig használt írásrendszer megnehezítette az orosz nyelv, közelebbről az orosz helyesírás elsajátítását.

1929-ben a zürjéneknél is, akárcsak más szovjet nemzetiségek körében, felvetődött a latin betűs írás bevezetésének kérdése. Az 1929-i sziktivkari nyelvészeti konferencia az újítás mellett döntött. Az 1930-tól 1935-ig használt új ábécé nagy bonyodalmakat okozott. Az analfabétizmust egy évtizede levett komik tetemes része a régebbi, 1918-as írást, illetve az orosz írást ismerte. Az új, latin betűs ábécét megtanulni nehéz, fáradságos többletmunka volt. Aki viszont nem vállalkozott erre, nem olvashatott zürjén nyelvű újságot, könyvet, mert ezeket az új írással nyomtatták. Ezért 1935-ben vissza-

⁴ Коми-русский словарь. Сыктывкар, 1948.

állították a régi ábécét. Meglevő, főntebb említett hiányosságai, nehézségei miatt azonban írásreformra volt szükség. 1938-ban alkották meg a ma is használatos zürjén ábécét, amelynek az orosz alfabétum az alapja, néhány, feltétlenül szükséges kiegészítő betűvel (*ö, i*) bővítve. Ez használatos több, mint húsz esztendeje. Kitűnően bevált, s megkönnyíti az orosz nyelv és írás tanulását is.

3. A forradalom és a polgárháború utáni népművelési munka egyik fő feladata az irodalmi nyelv megalkotása volt. A szakemberek 1920-ban az usztyzsiszolszki (ma: sziktivkari) vagy középviceg dai nyelvjárást választották a zürjén irodalmi nyelv alapjául, ugyanakkor igyekeztek megfelelő kapukat nyitva hagyni a többi nyelvjárás termékenyítő, gazdagító hatása előtt.⁵

A fiatalnak mondható és máris virágjába szökkenő zürjén nyelvtudomány fontos feladata volt tehát a nyelvjárások tanulmányozása. A nagy munka 1928-ban nyelvjárás-kutató bizottság alakításával indult. Az idevágó kutatások eredményeit néhány év múlva két, V. I. LITKIN szerkesztette kötetben összegezték és adták ki Moszkvában, illetve Sziktivkarban. Az 1930—31-ben összeállított nyelvjárási szótárt (a szerkesztő-bizottság élén LITKIN állt) nem adták ki, s a kézirat végül 1941-ben elveszett. LITKIN professzor munkássága a nyelvjárás-kutatásban is korszakalkotó: ő ad először nagyobb áttekintést a komi nyelvjárásokról,⁶ és az ő nyelvjárási kérdőívén alapszik az 1952-ben elfogadott új nyelvjárás-kutatói tervezet.⁷ 1942-ig — mintegy tíz esztendőn át — születelt a nyelvjárás-kutatói munka. Ezt követően újra hathatósan megindult, s ma csaknem az összes zürjén nyelvjárás — nagy általánosságban kielégítően — ismert (a felső-, közép- és alsóvicegdai, pecsorai, izsmai, udorai, vími, felső- és középsziszolai, letkai, luzai). A zürjén kutatók gyűjtötte terjedelmes anyag (fonetika, morfológia, szintaxis, lexika) felhasználásával készül a sziktivkari komi akadémiai fiiláléban az új, nagyszabású nyelvjárási szótár (első kötetének a tervek szerint 1960-ban kell megjelennie).

4. A zürjén irodalmi nyelv megteremtéséért és fejlődéséért folytatott munka természetszerűleg nem volt hibáktól mentes.

Néhány nacionalizmusra hajló szakember az 1920—1930-as években a friss irodalmi nyelvet kizárólag a zürjén nyelv adta lehetőségek igénybevételével, mégpedig belső nyelvteremtés és nyelvújítás útján akarta gazdagítani. Iparkodtak gátat vetni az orosz szavak tömeges átvételének. A jövevényszavakat helyettesítették mesterséges szóalkotásokkal, pl. *ачыпуысь* 'szamovár', *озыр* 'kapitalista', *коньор* 'proletár', *панас* 'terv'. Felújítottak feledésbe ment vagy nyelvjárásilag elszigetelődött komi szavakat, pl. *вортас* 'horizont', *этиш* 'hatalom', *пурысь* 'utca' stb. Így aztán sok fontos, tartalma miatt politikailag időszerű orosz jövevényszót is megpróbáltak kiszorítani (*колхоз, пятилетка, ударник, конституция, красноармеец, председатель* stb.).

Az állandóan csiszolódó, bővülő zürjén szókészlet egyaránt gazdagodik belső nyelvteremtés útján keletkezett szavakkal és oroszból kölcsönzött jövevényszavakkal.⁸ КОЛЕГОВА megállapítja, hogy a forradalom előtt csak korlátozott mennyiségben kerültek át orosz szavak a komiba, főleg az északi orosz nyelvjárásokból, 1917 után pedig «в коми язык широким потоком стали проникать русские заимствования» (i. m. 53) (mégpedig politikai és nemzetközi szavak és kifejezések; a termelés, az új technika és munkaszervezés tárgykörének szavai; intézménynevek; közlekedési, híradási, távközlési és katonai szakkifejezések; mértékegységek nevei; foglalkozásnevek; igék stb.).

Az átvételek КОЛЕГОВА szerint hang- és alaktanilag eredeti zürjén szavaként hatnak, néha idomulnak az átvevő zürjén nyelvhez. Pl.

a) az *-оват* végződésű orosz igéket a zürjén *-уйтны* végződéssel veszi át: or. *использовать* > zj. *используйтны*. Nyilvánvalóan az orosz ige jelen idejű tőalakja (*используй-*; > pl. 3. *используют* lesz a zürjén ige képzési, illetve ragozási töve; b) az *-ать* (*-ять*) végződésű orosz igéket a zürjén *-айт-* (*-айт-*) végződéssel veszi át: *предлагать* > zj. *предлагайтны*; *гулять* > zj. *гуляйтны*;

c) az *-ить* végződésű orosz igéket a zürjén *-ит-* végződéssel veszi át: *любить* > zj. *любитны*;

⁵ Erről a kérdéstről lásd részletesebben FOKOS DÁVID: Нур. LIX, 227.

⁶ В. И. Лыткин: Записки общества изучения коми края. Вып. 5. 1930.

⁷ Програма по собиранию сведений о диалектах коми языка. ЛITKIN nagyszabású és kitűnő nyelvjárási szöveggyűjteményét (Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Часть I. изд. АН СССР. Москва, 1955) КОЛЕГОВА később megemlíti.

⁸ Вб. Современный коми язык. Сыктывкар. 1955. 89-90, 93-96. 1.

d) az -*oŭ*, -*uŭ*, -*uŭ*, -*aj*, -*oe* végződésű orosz melléneveket a zürjén egyöntetűen -*oŭ* végződéssel veszi át: *социалистический* > zj. *социалистическŭŭ*.

Az újabb átvételek közé orosz szóösszetételek, jelzős szerkezetek is tartoznak: *сельсовет, пятилетний план, изба-читальня* stb.

A zürjén nyelvújítást KOLEGOVA észrevételünk szerint elsősorban társadalmi, művelődéspolitikai vagy politikai szemszögből ítéli meg, nyelvi szempontok láthatólag kevésbé játszanak szerepet cikkének említett utalásaiban. A zürjén nyelvújítást természetesen a maga sajátos körülményeinek megfelelően kell megítélnünk, másként tehát, mint a magyar, a finn vagy más nemzet nyelvújítását. Nyilvánvaló, hogy a zürjén nyelvújításnak éppúgy vannak értékes, szép és nemes virágai, mint vadhajtatásai (idéz- zük Kazinczyék és követőik emlékét?). Pl. az említett *ачыстыык* 'szamovár' szó szerencsés alkotás: az orosz minta ügyes zürjén tükörszava (*ачык* 'maga' + *ny* — 'forr, fő' + *-ык* zj. participiumképző). Az *озыр* és *коньор* szavak esetében a zürjén nyelv- újítók jelentésbővítést kezdeményeztek; a két szó alanjelentése 'gazdag', illetve 'sze- gény', s ezeket kezdték a 'kapitalista', illetve 'proletár' jelölésére használni. Az utóbbi esetben nem tudjuk, eléggé szerencsés volt-e a beavatkozás; a jelentésbővítés nem a fogalmi pontosság rovására tett engedmény-e.

Meg kell azonban jegyezni, hogy — KOLEGOVA-val ellentétben — a nyelvtudo- mány, az irodalom és általában a művelődés munkásai n y e l v i szempontból és elvileg nem szoktak örülni az idegen szavak mértéken felüli bezúdulásának, a nyelv tisztaságát éppen a marxista nyelvtudomány hivatott leginkább védeni és ápolni.

5. Az 1917 után hatalmas léptekkel meginduló írásos művelődés magával hozta a helyesírás, a szótár-, nyelvtan- és tankönyvirodalom problémáit és fejlődését. KOLEGOVA megemlékezik MOLODЦOV úttörő helyesírási szabályzatáról az 1920-as években, és az 1932-i helyesírási szótárról. 1936-ban a Komi Tudományos Kutatóintézet nyelv- és irodalomtudományi osztályának nyelvészbizottsága állított össze új szabálytervezetet, s 1939-ben jelent meg az új *Кому орфографическŭŭ словарь*, majd javított és bővített kiadásai 1942-ben, illetve 1953-ban.

Rendkívül fellendült a zürjén szótárirodalom is. KONOVALOV orosz—zürijén szó- tára kb. 7000 szót ölel fel (megjelent Sziktivkarban, 1940-ben), az 1948-ban kiadott, főntebb említett komi(-zürijén)—orosz szótár anyaga kb. 10 000 szó. LITKIN nyelvtörté- neti szójegyzéke (nagy ópermi monográfiájának⁹ melléklete) mintegy 456 tőszót tar- talmaz, nyelvjárási szójegyzéke pedig a főntebb említett nyelvjárási szöveggyűjtemény függelékéként jelent meg. Most készül a sziktivkari akadémiai fiiláléban egy kb. 50 ív terjedelmű zürjén—orosz, egy orosz—zürijén szótár, valamint egy komi nyelvjárási szótár. A terminológia egységesítése céljából jelent meg 1953-ban a *Русско-коми терминологический словарь*.

Végül megemlíti KOLEGOVA a zürjén tankönyv- és nyelvtanirodalom jelentősebb köteteit; többségükről már hírt adott folyóiratunk.¹⁰

KOLEGOVA cikke nem a problémafelvető és megoldó értekezések sorába tartozik, inkább regisztráló jellegű írás. Nézőpontja nem nyelvészeti, hanem inkább művelődés- történeti és művelődéspolitikai. Mindenesetre ilyen vonatkozásban is tanulságos.

*

II. З. И. Кузнецова: Обзор памятников коми письменности XVIII в.: Ист.-Фил сборник Коми филиала АН СССР, Вып. 4, 213—40. лар. Сыктывкар, 1958.

A cikk előzetes közlemény a fiatal szerző kandidátusi értekezéséből, amely V. I. LITKIN professor vezetésével készül. Nyelvtörténeti munkájának módszerén LITKIN szellemének jótékony hatását vehetjük észre. Nyilvánvaló, hogy KUZNYECOVA kutatásai LITKIN ópermi monográfiájának folytatásául és kiegészítéséül fognak szolgálni.

A XVIII. századi komi nyelvmélekeket KUZNYECOVA három csoportra osztja: a Божественная Литургия kéziratos, orosz betűs, zürjén nyelvű fordításai, ópermi nyelvű írásos emlékek, és végül zürjén szó- és frazeológiajegyzékek.

⁹ В. И. Лыткин: Древнепермский язык. Изд. АН СССР, Москва, 1952.

¹⁰ Vö. FOKOS: *Nyug.* LIV, 139; LV, 86; LIX, 227; LX, 74, 144; ZSIRAI, Fgr. Rokonságunk, 220—2 (bibliográfia); RADANOVICS KÁROLY: *Nyug.* LX, 253.

1. Zürjén nyelvű liturgia fordítások

Permi István püspök működésének egyik gyümölcseként meghonosodott a zürjén falvakban az anyanyelvű templomi éneklés. Ennek hagyománya néhol a XVIII. századig fennmaradt. Így a Sziszola menti Votcse faluban is, amelynek István püspök alapította kolostora 1390-től 1764-ig állt fenn.¹¹ Hogy az éneklés (komi) nyelvre ópermi vagy korabeli (XVIII. századi) zürjén volt-e, nem tudjuk; egyházi emlékek a jelzett korból mindkét nyelven maradtak.

A XVIII. századi zürjén nyelvű egyházi emlékek közül megmaradt az orosz Божественная Литургия¹² zürjén fordításának négy szövege (szövegváltozata): a Rumjancev- és Undolszkij-féle szöveg, valamint a Szavvaitov-féle I. és II. számú szövegváltozat. A négy fordítás feltehetően 1779–86 körül vagy előbb, Vologdában, illetve a vologdai kormányzóságban keletkezett. A szövegváltozatok tartalmilag megegyeznek, eltérő betűvetésük és helyesírásuk alapján azonban különböző forrásokra, illetve másolókra kell gondolnunk. A négy szövegváltozat XVIII. századi zürjén nyelven íródott, orosz betűkkel.

2. XVIII. századi orosz betűs, ópermi nyelvű nyelvemlékek

Ide tartoznak a Lepjohin- és Jevgenyev-féle szövegek (mindkettőt elemzi V. I; ЛITKIN а Древнепермский язык c. munkájában). KUZNYECOVA egy harmadik ópermi nyelvű emléket tanulmányoz. Ez egy miseszöveg részlete az Undolszkij-féle kéziratban. Az előbbi kettőhöz hasonlóan ez is önálló szöveg, nincs összefüggésben két egyidős nyelvemlék-testvérel. KUZNYECOVA közli a mintegy öt lap terjedelmű miseszöveg fényképmásolatát.

3. XVIII. századi szó- és frazeológia jegyzékek

a) Az 1608-i egyházi szabályzat

Néhány zürjén szó, nevezetesen a hónapok nevei található benne. Tárgyalja G. Sz. LITKIN is, i. m. 22–3.

b) WITSEN N., Noord en oost tatarye. Amsterdam, 1705. II. kötet

A szerző holland követ volt Moszkvában 1664–67-ben. Holland nyelvű munkáját 1692-ben, majd másodszer 1705-ben adta ki. A második kiadás II. kötetének 811. lapján található a Miatyánk latin betűs, zürjén nyelvű szövege. Forrásáról semmit sem tudunk. WITSEN a továbbiakban a zürjének életéről, kereskedelméről, vadászatáról stb. ír.

c) MESSERSCHMIDT jegyzetei

A német tudós (élt 1685-től 1735-ig) a pétervári akadémián működött. 1720-tól 1727-ig sokat utazott Oroszországban. Jegyzetei között található néhány német betűkkel lejegyzett zürjén szó, ti. a számnevek 1–10-ig. Ezeket feltehetően szibériai útja során jegyezte fel.

d) STRAHLENBERG, Das Nord und ostliche Theil von Europa und Asia. 1730.

STRAHLENBERG összehasonlító szójegyzéke, mint tudjuk, 26 zürjén szót tartalmaz, latin írással.¹³

e) a) MÜLLER G.: Sammlung russischer Geschichte

β) Миллер Г. Ф.: Описание живущих в казанской губернии языческих народов.

G. MÜLLER történettudós 1733–43-ban szibériai közigazgatási központok (Tobolszk, Omszk, Tomszk) levéltáraiban működött. Összegyűjtött megfigyelései alapján 1752-ben kezdte kiadni Sammlungját. A harmadik kötetben mintegy 300 zürjén szót találunk, német betűs lejegyzéssel.

Az 1791-ben kiadott Описание kevés többlettel ugyanezeket a szavakat közli, orosz betűkkel. Megjegyzése szerint az anyagot maga MÜLLER gyűjtötte Szibériából hazafelé jövet. A feljegyzett szavak l-típusú nyelvjárásra mutatnak, a nyelvmester — KUZNYECOVA szerint — feltehetően luzai vagy letkai komi ember lehetett. A szavak tárgykörök szerint csoportosíthatók: természeti jelenségek, tárgyak nevei, rokonságnevek, hónapnevek, a ruházat, testrészek, ételek nevei.

f) ЛEPJOHIN szójegyzékei

¹¹ Вö. Г. С. Лыткин: Зырянский край при епископах пермских и зырянский язык. СПб. 1889. 71. lap.

¹² A. m. istentiszteleti rend.

¹³ Lásd ZSIRAI, i. m. 484.

a) LEPJOHIN akadémikus Дневные записки-jében¹⁴ a zürjén nyelvű miseszöveg után egy kb. 380 szavas szójegyzék található. LEPJOHIN forrását nem ismerjük, de KUZNYECOVA hangtani ismérvek alapján határozottan az alsóvicsegdai nyelvjárásra gondol.

β) ADELUNG kéziratos hagyatékában található néhány jegyzetlap LEPJOHINTól, feliratuk: „Syrjänisch von Ditew, im mai 1773”. Az öt jegyzetlap részben latin s gót, részben orosz betűkkel lejegyzett zürjén szavakat és kifejezéseket tartalmaz (34 szám-név és több tuat mondat, illetve szintagma). Az anyag ugyancsak alsóvicsegdai.

g) UNDOLSZKIJ szójegyzéke

Az 1798-ból keltezett szójegyzék az Undolszkij-kézirat egyik részlete, a főntebb említett zürjén nyelvű liturgia fordítás és az ópermi nyelvű miserészlet után található. Sok hasonlóságot mutat LEPJOHIN szójegyzékével, de egyes lényeges eltérései miatt KUZNYECOVA nem tartja azzal egyezőnek vagy rokonnak.

h) PALLAS szójegyzéke

PALLAS (1741–1811) hatalmas összehasonlító szótárát¹⁵ az avatatlan cári tudománypártolás hívta életre. A hatalmas, számtalan nyelvű anyag között mintegy háromszáz zürjén szót is találunk. PALLAS komi forrásairól nem tudunk semmit. Anyaga sokban hasonló MÜLLER említett jegyzékéhez, helyesírásuk azonban számos lényeges eltérést mutat. Ha fel is használta MÜLLERT, úgy feltehetően csak kiegészítésképpen tette. PALLAS szógyűjteménye részben *l*-, részben *v*-típusú nyelvjárást tükröz. A szavak itt is tárgykörök szerint sorakoznak.

Sok PALLASnál a hibás elírás; pl. *синькым* 'брови' helyett *кинькым*, *гожем* 'лго' helyett *южем*, *регыд* 'соро' helyett *регыш* stb.

i) ADELUNG és VATER Miatyánk fordítása

ADELUNG és VATER „Mithridates oder allgemeine Sprachkunde” c. munkájában kb. 500 nyelven közli a Miatyánkot. A zürjén fordítást WRTSEN említett művéből vehette át, tévesen permi kominak (permjárnak) tartva a zürjén szöveget. Közül egy ópermi nyelvű Miatyánkot is, ezt LEPJOHIN idézett útinaplójának zürjén anyagából vehette át.

KUZNYECOVA a fenti nyelvmélekekből származó tanulságokat így összegezi: István püspök munkálkodásától kezdve volt komi nyelvű irodalom. A korán kisarjadt egyházi irodalom a XVIII. századig tovább élt. Ezt követően viszonylag korán létrejöttek a komi (zürjén) világi irodalom kezdetei is. A XVII. században voltak zürjén nyelvű kalendáriumok (innen az említett zürjén hónapnevek). A XVIII. században először különféle kéziratos szó- és frazeológiajegyzékek, majd nyomtatott szógyűjtemények jelentek meg.

KUZNYECOVA előzetes közleménye örvendetes tudományos alaposágról, nagy filológiai gondiról és nyelvészeti módszerességről tanúskodik. Érdeklődéssel várjuk az smertetett vázlatos ízelítő után a kandidátusi disszertáció elkészültét és publikációját.

VÁSZOLYI ERIK

Julius Mägiste: Woten erzählen

Wotische Sprachproben. Gesammelt und herausgegeben von — —. Helsinki 1959; Suomalais-Ugrilainen Seura. 225 l.

JULIUS MÄGISTE „Woten erzählen” (SUST. 118) című szöveggyűjteményében minden eddiginél nagyobb terjedelmű, sok nyelvjárásra kiterjedő vót szöveggyűjteményt bocsátott a tudományos kutatás rendelkezésére. Anyagát Nyugat-Íngermanlandban egy tudományos expedíció tagjaként 1943-ban, tehát a második világháború idején gyűjtötte. Az időben a harctér egészen közel volt a meglátogatott falvakhoz. Az időhiány és a harctér közelségével járó nyugtalan légkör megakadályozta a szerzőt abban, hogy valamennyi vót faluba ellátogasson, de így is 14 falu többé-kevésbé különböző vót nyelvjárásából gyűjtött anyagot. A tizennégy falu között van öt olyan, melynek nyelvjárása az eddigi legjelentősebb gyűjtők, KETTUNEN—POSTI és ARISTE vót szövegeiben nem, illetőleg alig szerepel: Willikala, Pien-Rudja, Suur—Rudja, Liitwtschüäl

¹⁴ Дневные записки путешествия Ивана Лепехина по разным провинциям российского государства в 1771. г. СПб. 1780.

¹⁵ Vö. ZSIRAI, i. m. 489.

és Luschitza. Kár, hogy a szerzőnek nem volt alkalmja a gyűjtés idején még élő egyetlen keleti vót nyelvjárást beszélő Itschäpäivä falut meglátogatnia. A vót nyelvjárásokon kívül megszólaltat egy nyugat-ingermanlandi finn nyelvjárást is a kötet végén közölt néhány népdal formájában.

Mivel a gyűjtemény elsősorban a nyelvészeti kutatás céljait kívánja szolgálni, az anyagot nem tartalom vagy műfaj szerint, hanem falvak és közlők szerint csoportosítja a szerző, hogy az egyes vót falvak nyelvhasználata közötti eltérések világosabban ki-domborodjanak. A vótok kis számából következik, hogy a tehetséges mesélők száma korlátozott. Ezért érthető, hogy tartalmilag kevésbé érdekes szövegek is helyet kaptak a gyűjteményben, melyek — ha nem is mindig tartanak számot irodalmi vagy néprajzi értékük elismerésére — nyelvészeti szempontból értékesek. Kétszáz hosszabb-rövidebb szöveg-egység követi egymást az alábbi változatossággal: életrajzrészletek, személyes élmények, szokások, ünnepek leírása, babonák, halotti siratók, az anya siratja katonának behívott fiát, háborús élmények, dalok, bölcsődalok, találós kérdések, játékok leírása, Pétervár szépsége, halászat, néhány mezőgazdasági munka leírása, vadász-történetek, különböző kalandok a medvével stb. Néha a szerelemmel, a féltékenységgel és az ebből következő harccal is találkozunk az elbeszélésekben. A témák kiválasztásában, amint a fenti felsorolás tarkasága mutatja, nem vezeti a szerzőt határozott cél; közlői a házi szellemről vagy az erdőben járó kísértetről szóló mesétől kezdve a fényképezésig vagy a cséplőgépig a legkülönfélébb dolgokról beszélnek.

Így a témák között szerepel maga a vót nyelv is, ill. a vót nyelv kihalásának kérdése. Egy vers felhívja ugyanis a vótokat a vót nyelv használatára, hangsúlyozva a derék, szorgalmas vótok emberi értékeit, munkaszeretetét. Helyet kap a vót asszonyok hőstetteinek elbeszélése is, akik elkísérték férjüket a háborúba.

Személyes élményeiket többnyire az öregek mondják el, akik szívesen mesélnek ifjúkori emlékeikről, mulatozásokról, verekedésekről, babonákról, hiedelmekről, a *do-mo-vikka* nevű házi szellemről, amelyről sokan hallottak, amelyet azonban csak kevesen láttak. A babonákban maguk a mesélők rendszerint már nem hisznek. Többször kezdik vagy végzik így az elbeszélést: „régén így gondolták az emberek...”. Szívesen mesélnek régi szokásokról, például lakodalmi szokásokról. Ezeknek egy része már ismert a régebbi vót szöveggyűjteményekből, de ugyanannak a szokásnak falunként újabb és újabb változataival találkozunk.

Tekintélyes helyet foglalnak el a gyűjteményben a mesék. Ezek az öreg vótok ajkáról elhangzó mesék a régi idők társadalmi ellentéteit tükrözik. Kedvelt mesehős a szegény ember, aki hőstettet követ el azzal, hogy ellop valamit az úrtól.

A mesék gyakori motívuma a hármasság. Ez vonatkozik a mesehősökre, a három fiúra, a három leányra, de vonatkozik a mese szerkezetére is. A cselekmény gyakran három eseményből áll, a tolvaj háromszor fogad az úrral, hogy ellop tőle valamit, így fosztja meg sorban kutyájától, lovától és feleségétől. A szerkezeti egysége és a mese-záró csattanót azzal biztosítja a mesemondó, hogy fokozatosan növekszik az ellopott „tárgy” értéke. A más népek meséiből is ismert hármasság azonban nemcsak a mesékre jellemző. Valószínűleg a mesék hármasságának hatására kedvelik a közlők ifjúkori élményeik elmondásánál is a hármás számot. A nagy ünnep alkalmával három napig mulatnak, a sört három zsák árpából főzték, az Illés-kereszt három keresztből állott stb.

Hogy a mesékben mennyi az eredeti vót és mennyi a sok nép meséiben előforduló vándormotívum, azt nehéz megállapítani. Az utóbbi, a nemzetközi mesemotívum van többségben. Ilyen a Hamupipóke meséjéből ismert árva leány története, a kapzsi gazdag ember bűnhődése, a találós kérdést feltevő király, a kérdésre megfelelő szegény legény, aki azután feleségül veszi a király lányát, a nyúl szájának megrepedése, a nagyapának vályút faragó unoka, a medve és az ember közös földművelése stb. De a nemzetközi vagy orosz mesetémát vót ruhába öltöztetik a mesélők.

A dalokban itt-ott találkozunk a természettel, a medvével vagy valamilyen bogárral, de legtöbbször az emberrel és hozzátartozóival. Gyakori a meghalt anya, apa, leány-, fiútestvér vagy gyermek siratása. Sok dal búcsúztatja, siratja és látja el hasznos anyai tanácsokkal a férjhezmenő leányt.

A vót szöveg fonetikai átírásában E. N. SETÄLÄ átírási rendszerét alkalmazza a szerző, melyet később F. ÄIMÄ és a vóta vonatkozólag P. ARISTE tökéletesített. A fonetikai jelölésben néha egy kis ingadozás észlelhető, különösen a szóvégeken, ahol többször találkozunk zárójelben megadott második változattal vagy másik lehetőséggel.

Amint a szerző előszavában megjegyzi, a vótban a nemelső szótag hosszú magánhangzóra hajlamos a megrövidülésre. Az idősebb vótok még a hosszú magánhangzót használják, a fiatalabbak már a félhosszút (tehát *ā ~ a*, *ū ~ u* stb.). Ez a hosszúság és félhosszúság egy és ugyanannál a beszélőnél is ingadozik. Mivel semmiféle szabályos

váltakozás nem fedezhető fel a hosszú és félhosszú magánhangzók között, bizonyos, hogy egy megrövidülési folyamat kezdeti stádiumával állunk szemben. Talán helyesebb lett volna ezt a jelenséget csak az előszóban tisztázni, és a szövegben a hosszú magánhangzókat egyöntetűen hosszúnak jelölni, mint ahogyan P. ARISTE sem használja Matiban gyűjtött vót meséinek átírásában a félhosszú magánhangzó jelét (vö. ARISTE, Vadja rahvajutte Mati külast: Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II. Tallin, 1958).

Az eddigi gyakorlattól eltérően, a vót szövegbe szótt orosz szavakat nem fonetikusán, hanem cirillbetűvel írja le a szerző.

A gondos munka ellenére is becsúszott a szövegbe néhány sajtóhiba, pl. *ze-niçà*..... helyesen: ...*že-niçà*...) '...des Bräutigams...' (130).

A vót szöveg mellett párhuzamos német fordítást talál az olvasó. A német fordításban arra törekszik a szerző, hogy németesen és szószert is lefordítsa a vót szöveget. Ezt kétféle zárójel ügyes alkalmazásával el is éri. Bizonyára nem a szerzőt terheli, hogy néha egy-egy szükséges zárójel kimaradt a német fordításból. Pl. a *hõmikoõ küüzp-kukkõa* 'Am (nächsten) Morgen aber fragt der Fuchs nach dem Hahn [den H.]' (217): a fordításban a „der Fuchs”-nak kerek zárójelben kellene állnia.

Kár, hogy néha valamilyen technikai zavar következtében a vót szöveg nem egyezik pontosan a németi fordítással. Pl. *vi-elõ tã-lt tü-türed mü-neitA / ka-na mü-neit(A)* 'Man brachte [hervon] Eier (mit), Hühnerer' (66). Hiányzik a *tü-türed* szó fordítása. Ugyancsak hiányzik egy szó a következő mondat fordításából: *mè-ni e:mä le-ntüo / pü-tämä nä-ilie tã-rpäzi* 'Die Mutter begab sich auf den Flug [ging fliegen], (um) Fliegen zu fangen' (87). Nem pontos a fordítás a következő mondatokban: *nä-mä i-nehmized avüo ju-malilli:zed-ç-livap* 'die Schweden [sie] waren sehr gottesfürchtige Menschen' (77); *a va-šu te: tši u-hz; a ve'* Wasju aber öffnetet [tut offen] die Tür' (106), a szögletes zárójelben levő német szöveget így kellett volna írni: [tat offen]; *sis-tã-tã / õ-vegessä ki-litãb-ain / je-ka ü-õ...* 'so kitzelt es diesses, das Pferd, jede Nacht...' (126); *nä-jjet-çi-t vë-tt / ku-mpë tši ko-ttõ* 'Man brachte sie beide nach Hause' (191). Egy helyen az 'év' főnév partitívusát (*võ-t*) kétszer fordítja németre, először helyesen, majd megegyeszer: az orosz bot 'ime' szónak értelmezve, vö. 'sieh mal' (142).

A fent ismertetett vót szövegyűjtemény jelentőségét növeli az a tény, hogy a vót kihalófélben levő nyelv volt már a második világháború előtt is, a háború pusztításai pedig majdnem kihalt nyelvvé tették. Amikor a szerző szövegét gyűjtötte, még ötszáznál több volt a vótul beszélők száma. Ma már alig beszél a vót nyelvet más, mint kb. 20 öreg ember. Így minden vót szó feljegyzése anyagmentés a finnugor nyelvtudomány számára. A vót nyelv eredményes kutatásához, különösen az annyira hiányzó vót szótár összeállításához szükség volt J. MÄGISTE gyűjtő munkájának folytatására, amíg a kevéske, vótul megbízhatóan beszélő öreg ember él.

SZABÓ LÁSZLÓ

A magyar nyelv értelmező szótára

Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Bp., I. k. (A—D) 1959., II. k. (E—Gy) 1960.

Tudományos kritikánkat általában joggal marasztalhatjuk el azért, mert nem eléggé fürge: a megjelent könyvekről, tanulmányokról sokszor csak nagy késéssel jelennek meg ismertetések, bírálatok. Erről mi magunk is tehetünk (nyelvtudományunknak a vita nem eléggé szerves része még), de oka ennek a helyzetnek az is, hogy folyóirataink közül egy sem jelenik meg negyedévnél gyakrabban, s így egy tavasszal megjelent könyvről a legjobb esetben is csak ősszel (félév, háromnegyedév) elteltével olvashatunk. Úgy vélem azonban, hogy olyan nagy, korszakos vállalkozások esetében, amilyen a magyar nyelv értelmező szótára is (a továbbiakban ÉrtSz.), az alapos, tudományos-kritika késése egészen természetes, hisz ilyen művek erényeinek és hibáinak megítéléséhez, a vélemények kikristályosításához nem egy-két hónapra, hanem esetleg évekre van szükség. Ez az oka annak, hogy az ÉrtSz.-ről eddig megjelent írások eddig még nem mentek túl néhány, már az első kötetből is levonható tanulság levonásánál. Melyek ezek?

Az eddig napvilágot látott ismertetések szinte kivétel nélkül arra hívják fel a figyelmet, hogy az ÉrtSz. olyan vállalkozás, amilyenre a múlt század vége óta nem került sor Magyarországon, mert nálunk — ellentétben más országok polgári társalmával — az effajta szellemi feladatokkal nem törődtek (vö. HÉRA ZOLTÁN: Népszabad-

ság 1959. nov. 6.). Az új ÉrtSz.-ban az ismertetőik az elmaradottságunkból való kiemelkedés egyik állomását látják, régi mulasztások jóvátevését, amelyre nyelvészeinknek lehetőséget népi demokratikus államunk támogatása adott. Külön kiemeli ezt a szótár clószava is. Hangoztatják továbbá az ismertetések, hogy az ÉrtSz. lényeges tartozéka közműveltségünknek, nagy hiányt pótol, felbecsülhetetlen segítséget jelent az íróknak (vö. BÓKA LÁSZLÓ: Kortárs 1960. I, 139), pedagógusoknak (vö. JÁVOR ORRÓ: Magyar-tanítás III, 44) és általában mindenkinek, aki pontosan és szépen akarja magát anyanyelvünkön kifejezni. Ismertetéseinkben az ilyen és hasonló gondolatok vissza-visszatérése, annak fejtegetése, hogy miért van szükség egyáltalán értelmező szótárra; orosz, angol vagy francia szemmel nézve bizonyára furcsa, ám szükségszerű a mi viszonyaink között. Mint a Ludas Matyiban és másutt megjelent tréfás karcolatok, rajzok mutatják, és egyes ismertetésekben ki is mondják (vö. FÜLÖP JÁNOS: Élet és Irodalom 1959. okt. 31.), a magyar közönség nincs szokva ehhez a szótári műfajhoz, s egyelőre még szokatlan (olykor komikus) számára az anyanyelvi értelmezés. Ezért a napilapok és a nem szakfolyóiratok ismertetései szerintem helyes nézőpontból foglalkoztak eddig az ÉrtSz.-ral, s meglegéssel alapíthatjuk meg azt is, hogy még a tréfás jellegű karcolatok (pl. NEMES GYÖRGY, Csau: Ország-Világ 1959. okt. 20.) sem voltak bántóak vagy sértőek, az igényes szándékú írások pedig kivétel nélkül a legnagyobb elismérés hangján szóltak a szótárról. Nem következett hát be az, amitől többen tartottak nyelvészeink közül, hogy egyes esetleg méltatlanul fogadja közönségünk kerek tíz évi faradozás gyümölcsét.

A félelem alaptalan volt, mégpedig elsősorban azért, mert a szótár valóban jó, minden szempontból előrelátóan megtervezett, gondosan kidolgozott, egyenletesen kiciszolt munka, olyan alap, amelyre a további lexicográfiai munkálatok nyugodtan építhetők. A szótárnak futó vizsgálata is meggyőzhet erről bárkit.

Az eddig megjelent két kötet mindenekelőtt igazolja a szerkesztőknek azt a fel fogását (amelyet az I. osztály is megerősített), hogy először egy bővebb értelmező szótárat kell készíteni (ún. középszótárát), s csak ez után egy kisebb terjedelműt, egy kis magyar Larousse-t (vö. NÉMETH GYULA: Magyar Tudomány 1959: 639—40). Miért? Azért, mert egy kis terjedelmű szótár nem elégíthette volna ki azt a sokféle (s igen magas!) igényt, amelyet az új értelmező szótárral szemben támasztott közönségünk; a kis szótárból egy nagyobbbat nehezebb lett volna kifejleszteni, mint ebből a nagyobból majd egy rövidebbet csinálni. Könnyen megeshetett volna az is, hogy egy kéziszótár közreadásával, a pillanatnyi szükség kielégítésével egy jó időre lekerült volna a nagyobb szótár elkészítése a napirendről, s a magyar szótárírás helyzete a tíz évvel ezelőttihez képest nem változott volna lényegesen. Alapvető változást, frontáttörést csak egy ilyen méretű szótár hozhatott, e nélkül nem értünk volna célt.

De tényleg célt értünk-e, olyan-e az ÉrtSz., amilyennek képzeltük, amilyennek lennie kell, egy szóval: jó-e? Előbb már azt ítam, hogy jó, de emez általános megállapítást szeretném egy kissé bővebben is kifejteni, érvekkel alátámasztani.

Mindenekelőtt elégedettek lehetünk a szóanyag összeválogatásával: az első két kötet alapján is úgy látszik, hogy a szerkesztő közösségnek sikerült erősen megközelíteni a kitűzött célt, s „a mai magyar irodalmi és köznyelv szókinésének törzsállománya” került bele az ÉrtSz.-ba. Ez nyilván annak az eredménye, hogy a szerkesztőség jókor tisztázta, szilárd elvi alapokra fektette a szóanyag összeválogatásának elveit (vö.: ORSZÁGH LÁSZLÓ, A magyar szókinészet szótári feldolgozásának kérdései: I. OK. VI, 118—33). Persze, olyan szótár nincs, nem is lesz, amelyben a nyelvnek minden szava benne lenne, különösen ha a szótár erre nem is törekszik, mint ahogyan az ÉrtSz. sem akar a magyar nyelv teljes szótára lenni. Éppen ezért a szótár céljának és jellegének teljes félreismerését kell látnunk pl. a *büntetőpont*, *delfinugrás*, *csatornaátúszás* stb. szó hiányolásában (P. J.: Sport és Tudomány 1960. I. szám), hiszen a szótár elvszerűen nem vette fel a csak szűk körben használatos szakmai szavakat, és számos más szócsoport is kimaradt. Persze az ízlések különbözőek, egy-két szó felvételén vagy kimaradásán lehetne vitázni, ám az ilyen viták nem vinnék előbbre az ÉrtSz. ügyét: lényegesen más szóanyagot, amely a szótár feladatainak jobban megfelelné, meggyőződésem szerint képtelenség lenne a jelenlegivel szembeállítani. — Az ÉrtSz. használhatóságát nagymértékben fokozza a szerkesztőknek az az eljárása, hogy összetételeket és származékszavakat csak olyankor dolgoztak ki önálló címszóként, ha a szó gyakorisága, vagy az alkotóelemekétől, illetőleg az alapszóétól eltérő, új értelemárnyalatok miatt szükség volt. Ezzel az eljárással az I. kötetben 17 480, a II. kötetben 20 609 szó külön értelmezését takarították meg, s nyertek helyet fontosabbak számára.

A szóra vonatkozó tudnivalók dolgában az ÉrtSz. a legkényesebb igényeket is kielégíti. Az értelmezésen kívül utal a szó homonima vagy álhomonima voltára; nyelvhelyességi szempontból való esetleges kifogásolhatóságára; jelzi a helyes kiejtést; meg-

adja a problematikus alakokat; megtalálhatók a szó alakváltozatai és írásváltozatai; stílusról minősítéssel útbaigazít a szó használhatóságára nézve. A jelen ismertetésnek nem lehet a célja az, hogy e szempontok helyes vagy helytelen megvalósítását a szótár eddigi kötetiben végiglemezze. Tüzetes vizsgálatra nyilván apránként, problémakörönként fog majd sor kerülni, különösen akkor, ha rendelkezésünkre fog állani a szótár készítésének elveit kifejtő tanulmánykötet is. Egyelőre (hely híján is), csak néhány megjegyzést kockáztatok meg az előbb említett problémákat illetően.

A címszavak nyelvi helyessége szempontjából a szótár készítőinek azt az elvi problémát kellett tisztázniuk, hogy felvehetnek-e a szótárba címszavaknak nyelvileg helytelen alakulatokat is, vagy nem. A megoldás szerintem helyes volt: ha valamely szó nyelvhelyességi szempontból kifogásolható ugyan, de gyakran használatos eleme nyelvünknek, belekerült a szótárba, de a szótár *-gal jelzi, ha valamely szó nyelvhelyesség szempontjából kifogás alá esik. Öröndetes, hogy a szavak megítélése ugyanazzal a mércével történt az ÉrtSz.-ban is, amellyel nyelvművelő mozgalmunk is méri. Nem kapott csillagot (holott az egykori nyelvhelyességi felfogás szerint rossz) az *alátámaszt*, de csillagos az *alarmíroz*; s ez így jól is van: az előbbi szó már kiirthatatlan, szükséges része szókincsünknek, a másik magyar szóval könnyen pótolható felesleges idegen szó. Nyelvművelésünk célkitűzéseit az ÉrtSz. a maga állandó jelenlétével az írók asztalán hathatósabban fogja szolgálni a gyakorlatban, mint egy tucat tanulmány a könyvespolcon.

A helyes kiejtés ügye a magyar nyelvművelők teendői között sohasem foglalta el azt a helyet, amely fontosságánál fogva megilletné. Ezen a helyzeten az ÉrtSz. sokat javíthat azzal, hogy problematikus esetekben megadja a szónak a mai magyar köznyelvben leginkább szokásos ejtését. Küzd ezzel az ÉrtSz. a betűejtés és más hibás ejtismódok ellen, s a zárt *é*-re való utalással bizonyára szilárdítani fogja az *é-ző* ejtést. Minthogy köznyelvi kiejtésünk leírása és normája terén az ÉrtSz. vajmi kevés előmunkálatra támaszkodhatott, a kiejtést a szerkesztőknek sok gondot igénylő, úttörő munkával kellett meghatározniuk. Megfigyeléseik a köznyelvi kiejtés normájával és szabályozásával foglalkozó kutatások alapjául fognak szolgálni.

A szótárba került szavak és szókapcsolatok helyesírásának kérdése is megérdemli, hogy külön essék róla. Ahogyan az ÉrtSz. pillanatnyilag legnagyobb helyesejtési kézikönyvünk, úgy egyszerűsrimd legbővebb helyesírási kódexünk is. Éppen ezért igen nagy volt a szerkesztők felelőssége: ha az ÉrtSz. összhangban van az AkH. 1954.-gyel, a helyesírási egység kialakításáért sokat tehet, ellenkező esetben lassíthatja az egységesítés folyamatát. A szerkesztőség (talán nem egy esetben belső meggyőződése ellenére is), pontosan tartotta magát az érvényben levő helyesírási szabályzathoz, ebből szűrte le a szabályzat szójegyzékében meg nem levő szavak leírásakor alkalmazott helyesírási elveket, így tehát az ÉrtSz. szerint írva az AkH. 1954. elvei szerint írunk. S ez rendkívül jelentős körülmény a helyesírási egység megvalósulása szempontjából: — A fentebbiek értelmében a szótárban alkalmazott helyesírás egyik lényeges kérdése az ÉrtSz. problematikájának. Kevésbé jelentős már az, hogy az ÉrtSz. a nehéz, vitás esetekben közölte az elválasztást is. Véleményem szerint ez — bármennyire is hasznos gyakorlatilag — nem tartozott az ÉrtSz. kötelességei közé: az elválasztásról tájékoztatni helyesírási szótárak feladata.

Mai nyelvünk szókészletének feldolgozásakor nagy problémát jelenthettek a szerkesztők számára az alakváltozatok. Az ÉrtSz. lemondott arról a kényelmes megoldásról, hogy az alakváltozatokat egymásnak mellérendelt variánsokként közölje. Elve az, hogy a variánsok közül egyet kiemel mint irodalmi nyelvi-köznyelvi formát, s a többi valamilyen minősítéssel (tájnyelvi, bizalmas, régi stb.) ennek alája rendeli. Irodalmi nyelvünk egységesítése szempontjából egyelőre még fel sem mérhető jelentőségű az ÉrtSz.-nak ez az eljárása, hiszen a címszói rangra emelés a szó eme formájának terjedését jelentősen elő fogja mozdítani, a változatokká való minősítés pedig a terjedés akadálya lesz (vö.: *a k á c . . . (táj) ákác*). Gyakran tapasztalhatjuk azt is, hogy az ÉrtSz. egyes változatokat fel is adott, holott még élnek (vö.: *f e d e z é k . . . (nép) földözék*; de: *f e d e z é k h a r c*; *földözékharc* már alakváltozatként sem szerepel). Úgy vélem, irodalmi és köznyelvünk mai fejlettségi fokán ez az eljárás már nemcsak megengedhető, hanem a jövő érdekében feltétlenül szükséges, az egyedül helyes út volt.

A magam részéről az eddig említettekben látom az ÉrtSz.-nak egyik nagy értékét: a szótár józan és mértéktartó nyelvhelyességi állásfoglalása, a köznyelvi kiejtés normalizálására való törekvés, az akadémiai helyesírás szerinti írásmód, az alakváltozatokkal szemben az irodalmiak tekinthető alakok előnyben részesítése mind-mind a formák teljes egységének kialakítása irányában hatnak, s így évszázados viták mielőbbi eldőlését; nyugvópontra jutását könnyíti meg a szótár. Ebben az irányban hat a szótár címszavai-

nak nyelvtani szerelése is: a kötőhangzó, a birtokos személyrag, a vonzatok stb. felől adott tájékoztatásnak használatot egységesítő ereje vitathatatlan.

Am a szónak a forma csak egyik eleme, s hiába rendelkeznek egy nyelv egységes, szépen szabályozott formakészlettel, ha az ezekhez kapcsolódó jelentések dolgában a nyelvközösségen belül zavarok lennének. Éppen azért értelmez az értelmező szótár, hogy ezeket a zavarokat megszüntesse, illetőleg elejüket vegye. A mi értelmező szótárunk jól szolgálja ezt a célt. Az értelmezések differenciáltak, de nem feleslegesen bonyolultak. A jelentésárnyalatok szép rendben követik egymást, ahogyan egyik a másikból kialakult, illetőleg ahogyan mai nyelvünkben egymással összefüggnek. A gondos felépítés folytán számos szócikk valósággal kész jelentéstani értekezés, csak ki kellene bővíteni egy kicsit. — Az ismertető részéről nem lenne ildomos, ha bogarászni kezdené, melyik szócikknek melyik részletével nem ért egyet. A kisebb nagyobb hibák majd a használat során úgyszólamint kiderülnek apránként. Célszerűbb, ha inkább arról esik szó, hogy ideológiailag általában hogyan sikerültek az értelmezések, hiszen a szótár az értelmezéseken keresztül a közgondolkodásnak nem kis hatóerejű tényezője. Erre a körülményre az eddigi ismertetőik közül többen is felhívják a figyelmet. HÉRA ZOLTÁN szerint (Népszabadság 1959. nov. 6.) „a világnézeti fogalmak magyarázata helyenként elnagyolt, bizonytalan vagy torz.” Ebben HÉRA ZOLTÁNNAK többször igaza van: egyes címszavak értelmezéséből valóban egyértelműbb és pártosabb állásfoglalásnak kellene kidomborodnia. E célból bizonyos szócikkek példamondatait is meg lehetett volna rostálni. Azonban annak a jelentőségét is meg kell látnunk, hogy az ÉrtSz. — BÓKA LÁSZLÓ szavaival — olyan mű, amely „egy évszázad történelmének gazdasági, társadalmi, művelődési változásait a technikai mérőeszközök pontosságával regisztrálja”; „ahol pedig az értelmezés még nem megnyugtató, nem elég világos, nem eléggé egyértelmű, ott a szótár a földrengésjelző érzékenységgel jelzi, hogy ott a múlt kísértetei még belengik a közgondolkodás értelmes világosságát” (Kortárs 1960. I, 140). Megítélésem szerint a nagy egész tekintetében sikeres volt a szerkesztőknek abbéli törekvése, hogy a múlt kísértetei minél gyorsabban eltűnjenek a nyelvi tudatból. Úgy tudjuk, az első két kötet tapasztalataiból a szerkesztőség levonta a szükséges tanulságokat, és ezeket a következő köteteknél már hasznosítani fogja.

Az értelmezéseknek szerves része az egész szónak, illetőleg a mellékjelentéseknek használhatóság szempontjából való minősítése. Ezek a minősítések utalnak a szó vagy egy jelentésárnyalat szociális elterjedtségére, hangulatára stb., s ez óriási segítséget jelent különösen az írói munkában. — Az értelmezéseknek támasztékul szolgál, a stílusértéket is szemlélteti a példa, s az ÉrtSz. csak úgy ontja a szobnál szebb idézeteket. Érdemes volt a gyűjtést olyan kiterjedten végezni! De a költői példákban is lényegesebb, hogy a szótár a szavak egymáshoz való kapcsolásának lehetőségeit oly nagy gondnal dolgozta ki. A gyakoribb jelzők, az igékhez kapcsolódó kifejezések fontos útbaigazításokkal szolgálnak, ha pl. arra kíváncsi valaki, hogy a *csinál* igével helyes-e az a szerkezet, amelyet használni akar. Tapasztalhatjuk naponta, hogy a frazeológiai szókapcsolatok meg a szó-lások, közmondások használatában mennyi zavar van; az ÉrtSz. a több szóból álló lexikai egységek pontos felépítéséről is tájékoztat. Mindezen adatok birtokában egy-egy szó mai nyelvbéli helyzetéről a szótár adta lehetőségek határain belül teljes képet kapunk.

Az ismertető ennyit elmondva a Magyar Nyelv Értelmező Szótáráról talán eleget is tett feladatának. Mert folytathatná ugyan a szempontok felvetését: a szokásos jelzők megadásában bőkezű vagy szűkmarkú volt-e a szótár; az értelmezetlen összetételek és származékszavak elég jellemzők-e, élnek-e; milyen a nyomdai előállítás; gondos-e a korrektúra; kiismeri-e magát a filológiailag képzetlen olvasó is a rövidítésszisztemben (azaz elég olvasható-e a szótár); stb., stb.; de mindezzel már olyan részletek kérdések taglalásába bocsátkozna, ami ellene mond az ismertetés műfaja szokásos keretének. Hadd tegyek hát pontot írásom végére ez után a mondat után: Köszönjük a szerkesztők mindegyikének, hogy népünk és nyelvünk iránti felelősségtudattól áthatva, egyéni ter-veik valóraváltásáról tíz évig csaknem teljesen lemondva, megalkották ezt a hatalmas művet, s jelentős értékkel gazdagították szocialista kultúránkat.

FÁBIÁN PÁL

K. E. Майтинская: Венгерский язык II

Грамматическое словообразование. Moszkva 1959. AH.226 l.

I. A címben jelzett tárgykörnek azt az elnevezését, amelyet a szerző alkalmaz: grammatikai szóalkotás, a magyar nyelvészeti irodalomban nem szokták használni. Az elnevezés találó, mert a vele jelzett szóalkotásmódot szembeállítja a másik fő típussal, a lexikológiai szóalkotással, azaz a jelentésváltozással. A grammatikai szóalkotás körébe főleg a szóképzés és a szóösszetétel tartozik. Mindjárt a könyv elején fel is veti a szerző a kérdést: hol a helye a szóalkotástannak: a lexikológiában, a szintaxisban, a morfológiában, vagy talán egyik helyen sem, hanem külön fejezetben, mint a grammatikának sajátos része? Mivel MAJTYINSZKAJA a tisztán lexikológiai szóalkotással, a jelentésváltozással nem foglalkozik, úgy látja, hogy a tárgyalás anyag részben a morfológiához, részben a szintaxishoz áll közel. Ezért sem itt, sem ott nem tárgyalja, hanem a nyelvtan sajátos külön fejezeteként kezeli. Ez a külön fejezet alkotja MAJTYINSZKAJA nyelvtanának második kötetét.¹

A több mint kétszáz lapos könyv egyik figyelemre méltó sajátossága maga a terjedelem. Ez ugyanis azt jelenti, hogy MAJTYINSZKAJA műve mind ez ideig a legrészletesebb áttekintést nyújtja a címben jelzett tárgyról, sőt nem egy részletében tüzetesebb lesz még az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült nyelvtannál is. Ezért most és még jó ideig nélkülözhetetlen forrás nemcsak az orosz, hanem a magyar nyelvészek számára is.

A könyv az elvi bevezetésen kívül három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik: a morfológiai szóalkotás (= szóképzés), a szintaktikai szóalkotás (= szóösszetétel) és a morfológiai—szintaktikai szóalkotás (= szófaji átcsapás) fejezeteire. A harmadik fejezet felvétele új a magyar nyelvről szóló grammatikai irodalomban, ezért erről mint problémáról is kell egyet-mást mondanunk. Ezt azonban majd alább tesszük meg, a kérdéses fejezet ismertetésekor.

A tárgyalás módszere szinkronikus, a leírás a mai magyar nyelvállapotra irányul. Mindamellett kitér a szerző az egyes képzők kialakulásának a magyarázatára is, de nem volt szándéka, hogy ezen a területen kutatómunkát végezzen, csupán az ismertebb és hozzáférhetőbb magyar szakirodalom alapján summázza az ide vágó eredményeket. (D. BARTHA KATALINNAK „A magyar szóképzés története” című egyetemi tankönyve még nem állt rendelkezésére a könyv írása idején.)

Már rámutattunk a munka egyik fő értékére: gazdag anyagára. A másik nagy erénye MAJTYINSZKAJA munkájának az a sok termékeny szempont, amelyet a könyv bevezetésében mintegy elméleti előkészítésül felsorakoztat. Ezért további feladatunk mindenekelőtt az lesz, hogy ismertessük ezeket a szempontokat és rámutassunk, hogyan alkalmazza őket a szerző. Hiba, ha valamely munka bevezető részében szép és értékes tételeket találunk, de ezeket a mű részletei nem tükrözik — állapítja meg egy elméleti szempontból igen jelentős tanulmány Изв. АН. ОЛИЯ. 1959. évf. 3. sz.). Nos, MAJTYINSZKAJA könyve példa lehet arra, hogy ha valamit a bevezetésben elméleti szempontból ígérünk, hogyan kell azt később a gyakorlatban lépésről lépésre megvalósítani. A „vezérelvek” bemutatása után további feladatunk az lesz, hogy a könyv három nagy fejezetének sajátosabb kérdéseit, problémáit ismertessük. Itt-ott arra is rá fogunk mutatni, mennyiben egyezik meg MAJTYINSZKAJA felfogása a mi akadémiai nyelvtanunkéval, illetőleg mennyiben tér el attól.

2. a) MAJTYINSZKAJA egyik fő törekvése, hogy a magyar nyelvnek a szóalkotással kapcsolatos jellegzetességeire felhívja a figyelmet. Ezt részben a finnugor nyelvekre való kipillantás révén, részben az oroszsal való szembeállításal próbálja megvalósítani. Így például rámutat arra, hogy az igenevek főnevesülésének (*tanuló, dolgozó*) az oroszban korántsem olyan nagy a szerepe, mint egyes finnugor nyelvekben. Viszont: a produktív főnévképzők száma meg a magyarban kisebb, mint az oroszban. Összetételek tekintetében ismét nálunk gazdagabbak a lehetőségek. Az oroszban több a produktív kicsinyítő képző. Stb. Az ilyen összehasonlító megállapítások különösen alkalmasak a nyelvi struktúra jellegének a felismertetésére, nem utolsósorban a magyarul tanuló oroszok számára, s a nyelv művelésnek is hasznára lehetnek.

¹ Az első kötet, amely 1955-ben jelent meg; a fonetikát és a morfológiát tartalmazza. Ismertette IMRE SAMU: NyK. LIX, 251—8.

b) MAJTYINSZKAJA művének egyik fő érdeme és tanulsága, hogy a képzők funkcióját, jelentését a tárgyalás egyik vezető szempontjává teszi. A funkció kérdése szoros összefüggésben van a produktivitás kérdésével, ez pedig a nyelv rendszerszerűségével. Említi a szerző, hogy VINOGRADOV éppen a produktivitás figyelembevételével jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy a szóképzésben is van rendszerszerűség. Az összefüggés a képzők funkciója, produktivitása és rendszerszerűsége között érthető: a képzőfunkció, képzőjelentés adja meg azokat a kategóriákat, amelyek a nyelv ábrázoló—közlő funkciója szempontjából elsősorban számításba jönnek, s nem a képzők alaki megjelenésében, alakváltozataiban mutatkozó összefüggések. De az is világos, hogy egyidejű rendszert csak többé-kevésbé produktív (tehát új szavak létrehozására alkalmas) képzők alkotnak. A produktivitás mérlegelésével azonban MAJTYINSZKAJA nem áll meg ott, hogy megállapítja egy-egy képzőnek produktív vagy improduktív voltát, mert fontosnak tartja leszögezni, hogy a produktív képzőnek is van improduktív használata. Azaz: a produktivitás vagy improduktivitás nem a képzőre mint olyanra, hanem a képzőre mint funkció, jelentés hordozójára vonatkozik. Mivel pedig egy-egy képzőnek több funkciója, jelentése lehet, a produktivitást az egyes jelentésekhez, sőt ezeken belül, ha szükséges, egyes morfológiai kötöttségekhez mérten kell megállapítani. Például a *-ság, -ség* képző produktív főnévképző, az elvont tulajdonság kifejezésére (*jóság, szépség*), de *-i* képzős denominális melléknemekhez nem szokott járulni. Tehát ugyanaz a képző egyik jelentésében lehet produktív, a másikban improduktív. Sokszor a kivétel is szabályszerűséget mutat. Például az *-ás, -és* képző általában minden igéhez járul, de *-hat, -het* képzős igéhez rendszerint nem. (Ez csak a mai használat szabálya, mert régebben gyakran járult ehhez is!) De az, hogy az *-ás, -és* képzős ige minden igéhez járul, önmagában még mindig nem pontos megállapítás a képző produktivitását illetően, mert ez a produktivitás csak a „cselekvés” jelentésre vonatkozik, a „cselekvés eredménye” jelentésre nem, vagy ha igen, akkor csak nagyon korlátozottan. A produktivitás szempontja már eddig is ismerős volt a magyar szakirodalomban, de ilyen következetes alkalmazására eddig még nem került sor. Készülő akadémiai nyelvtanunk MAJTYINSZKAJA művével párhuzamosan, de tőle függetlenül szintén alaposan figyelembe veszi a képző produktivitását, sőt emellett még gyakoriságát is. A képzőproduktivitásnak a képző funkciójával, jelentésével összekapcsolt olyan pontos vizsgálatát azonban, amilyenre MAJTYINSZKAJA adott példát, ez idő szerint még nem végezte el. MAJTYINSZKAJA munkájában éppen ezt tartom a legjelentősebbnek, s talán nem véletlen, hogy könyve bevezetésében éppen ennek a kérdésnek szánja a legnagyobb teret a szerző, s táblázatainak beosztása is főleg ezt szemlélteti.

c) Egy következő szempont, amelyet a szerző állandóan figyelembe vesz az egyes képzők tárgyalásakor, a szó grammatikai jellege, azaz alaktani vonatkozása a szóképzéshez. Például a kötőhangzó minőségét sokszor nem a szó fonetikai jellege, hanem képzője határozza meg, így az *-alom, -elem* képzős szavak kötőhangzója nyílt *a, e* (*nyugalmat, engedelmet*), de például a *malom* szó kötőhangzója már *o* (*malmot*), holott ragtalan alakban éppúgy *-alom* hangsorra végződik, mint a *nyugalom*. Sokszor a tövégi hang másképpen viselkedik ugyanazon hangtestű toldalék előtt attól függően, hogy az képző vagy rag; például az *a, e* végű szavak végső magánhangzója változatlanul megmarad az *-i* képző előtt (*moszkvai, velencei*), de *á-ra, é-re* változik a birtokos személyrag előtt (*almái, körtéi*). Az egyes képzőtípusok elhatárolásában, jellemzésében folyton szerepet kap MAJTYINSZKAJA könyvében a tőhöz való kapcsolódás és a kötőhangzó szempontja. A szerző itt többnyire úgy jár el, hogy valamely képző és tőalak összefüggését egy másik toldalék kapcsolódásmódjára való utalással világítja meg, például azt mondja, hogy az *-s* képző úgy kapcsolódik a szőtőhöz, mint a *-k* többesjel. Ezen a ponton a mi akadémiai nyelvtanunk a nyelv rendszerszerűségét jobban feltáró eljárást próbál alkalmazni, a képzőnek a tőhöz való kapcsolódását nagyobb alaktani összefüggésben igyekszik bemutatni, amennyiben támaszkodhat a tövek és a toldalékok kapcsolódásának a szabályszerűségeit ismertető olyan bevezető fejezetre, amely a tövek, képzők, jelek és ragok problémáit közösen tárgyalja. Mert noha igaz az, amit MAJTYINSZKAJA az *i* toldalékkal kapcsolatban mond, a legtöbb esetben a tövek és a toldalékok kapcsolódásmódjában nincs különbség képző, jel és rag között, hanem éppen fordítva: a kapcsolódásmódot mai nyelvünkben lényegében a toldalék hangtestének fonetikai jellege dönti el (például az, hogy magánhangzóval kezdődik-e vagy mássalhangzóval, testes toldalék-e vagy egy mássalhangzóból áll-e stb.), függetlenül attól, hogy képző, jel vagy rag-e a toldalék. Így az előbb említett *-s* képzőre az jellemző, hogy úgy kapcsolódik a tőhöz, mint általában az egy mássalhangzóból álló toldalékok (például a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag, az *-m, -d* birtokos személyragok stb.). A *-ni* főnévi igenévképző, a *-na, -ne* módjel, a *-nak, -nek* személyrag lényegében egyformán kapcsolódik a tőhöz,

bizonyos esetekben nyílt kötőhangzóval (*mondani, mondana, mondanak*), függetlenül funkciójuk és jellegük különbözőségétől.

d) A képzők rendszerének bemutatásában fontos szerepet biztosít MAJTYINSZKAJA a szinoním és az antoním jelentésű képzők párhuzamba, illetőleg szembeállításának. A -z igeképzőnél például rámutat az -l hasonló szerepére (*zongorázik, hegedül*). Ugyanígy szembeállítható egymással a gyakorító -g és a mozzanatos -n: *dörög : dörren ; a fosztóképző egyrészt szembenáll az igénevképzővel: érelen : éret*, másrészt a nomen possessoris képzővel: *csillagatlan : csillagos*. Hasonló szembenállásokat mutat be MAJTYINSZKAJA az improduktív képzők köréből is: a *sül : süt* esetében például -l visszaható és -t kauzatív képző szembenállását láthatjuk. Az -ít igeképző három más képzővel alkot ellentétpárt: az -ul, -ül-lel (*tanít : tanul*), az -ad, -ed-del (*szakít : szakad*) és az -odik, -edik, -ödik-kel (*világosít : világosodik*).

e) Fontos és számunkra talán a legérdekesebb annak az átmeneti vagy komplex kategóriának a vizsgálata, amely mintegy hidat alkot egyrészt a lexikológiai szerepű toldalék (képző), másrészt a mondattani szerepű vagy mondattani szerepet is vállaló toldalék (rag, jel) között. Nem a magyar szakirodalomban jelkategorianak ismert toldalék-típusról van itt szó, hanem olyan képzőkről, illetőleg ragokról, amelyeket egy tőlünk távolabb álló nyelvtani szemléletmód másképpen minősít, mint mi: képzőkről, amelyeket ragszerűeknek, és ragokról, amelyeket képzőszerűeknek is lehet tekinteni. Itt van mindjárt az igénevképzőknek a kérdése. A magyar nyelvtani szakirodalomban az igeneveket alkotó toldalékokat képzőknek szokás tekinteni. Ezzel szemben az orosz nyelvtani szemléletmód szerint — s ez lényegében megegyezik a más európai nyelvek nyelvtanaiban megnyilvánuló szemléletmóddal — az igeneveket nem a képzett szavak között, nem a szóképzésről szóló fejezetben, hanem az igével foglalkozó morfológiai részben szokták tárgyalni. Az orosz nyelvtanok a „словообразование”, tehát „szóalkotás, szóképzés” című részben sorolják fel a képzőket, és a „морфообразование”, tehát „alakképzés” című fejezetben, az ige szófajával kapcsolatban az igenévi toldalékokat. MAJTYINSZKAJA is így jár el: az igenév toldalékait az I. kötetben, a morfológiai részben tárgyalja, s itt, a szóalkotásról szóló kötetben már nem foglalkozik az igenevekkel, kivéve azokat, amelyek már valóságos főnevekké, mellénevekké, határozószókká alakultak, mert ezek a kötet harmadik fő részében, a szófaji átcsapásról szóló részben kapnak helyet. (Ezekről később lesz szó.) Meg kell említenünk, hogy az igenévi toldalékoknak ragszerű felfogására a magyar szakirodalomban is van példa (FOGARASI, Művelt magyar nyelvtan 1843. 239). Az igenevekről szóló munkámban magam is a következőket voltam kénytelen megállapítani: „az igénevképző funkciója közel áll a rag funkciójához” (KÁROLY, Igenévszisztemen a kódexirodalom első szakaszában 17). S amit MAJTYINSZKAJA a finn *-mise ; -minen*-képzőről mond, hogy tudniillik ezt mint a IV. infinitivus végződését tartják számon, holott az, mivel esetragokat vehet magához, inkább főnévképzőnek számít (17. lap), teljesen egybevag azzal, amit én a *-ma, -mä* képzős finn főnevekről írtam (i. m. 13). MAJTYINSZKAJA eljárását tehát a maga szempontjából és az európai grammatikai szemlélet szempontjából indokoltnak kell tartanunk, s amíg be nem bizonyítjuk, hogy a magyar szemléletmód a helyes, vagy legalábbis a magyar nyelvre vonatkozólag helytállóbb, addig nem emelhetünk kifogást ellene, bár hozzá igazodnunk sem kell. — A képző, jel, rag problémája még nem tekinthető tisztázottnak a szakirodalomban, s az elvi tisztázás előtt részletkérdésekben sem foglalhatunk el határozott álláspontot. Még nálunk sem teljesen egységes a felfogás a mellénevekhez járuló *-n, -an, -en ; -ul, -ül*, valamint a *-lag, -leg ; -szor, -szer, -ször* toldalékoknak a minősítése (ragok-e, vagy képzők) dolgában. MAJTYINSZKAJA ezeket képzőknek tekinti, nálunk többnyire a ragok közé sorolják őket. Az igéből való igeképzést MAJTYINSZKAJA többé-kevésbé átmeneti, közbülső kategóriának tekinti a szóképzés és az alakképzés között, különösen a *-hat, -het* képzőt: jelentése az igei alapszó jelentését nem változtatja meg, hanem csak a modalitás szempontjából módosítja, minden igéhez hozzájárulhat, s igenév általában nem képezhető a vele alkotott szóból, csak *-ó, -ő* képzős, de ez is az általános szabálytól eltérően következetesen passzív jelentésű (*adható*). A toldalékok jellegének a miénktől eltérő szemléletű vizsgálata (még akkor is, ha megmaradunk saját osztályozási hagyományunk mellett) igen tanulságos a magyar nyelvtanírás számára, mert az egyes képzők, képzőcsoportok olyan tulajdonságaira vet fényt, amelyek nálunk nem domborodtak ki eléggé vagy — a régi nyelvtani hagyományok elavulásával együtt — feledésbe merültek.

f) A szerző nagy gondot fordít a szóösszetétel és a szóképzés, a szószerkezet és a szóösszetétel közti átmeneti jelenségek vizsgálatára is. Ezek a kérdések már nálunk is az érdeklődés középpontjában állanak, nem kis mértékben helyesírási vonatkozásaik miatt.

3. A következőkben a könyv egyes fő fejezeteiről mondanánk el lényegesebb észrevételeinket.

A) Az első nagy fejezet a morfológiai szóalkotást tárgyalja, tehát a s z ó k é p z é s t. A képzők tárgyalásának rendjében a képzett szó szófajisága szerinti öt csoport alkotja a legfőbb kategóriákat: képzett főnevek, melléknevek, számnevek, igék, határozók. Ez öt csoporton belül a további alosztályok MAJTYNSZKAJA rendszerezésében nem az alapszó szófaja szerint, hanem a képzett szó jelentése szerint alakulnak. A főnévképzők például a következő három főbb jelentéstani csoportra oszlanak: 1. személyek megnevezése; 2. tárgyak és elvont fogalmak megnevezése; 3. emocionális jelentés: kicsinyítés, kedveskedés, nagyítás. E csoportokon belül a szerző előbb a produktív, majd a nem produktív képzőket tárgyalja, további jelentéstani alosztályok ismertetésére már az egyes képzőknél kerül sor. A főnévképzés fejezetének a végén szemléltető táblázat foglalja össze az összes képzőket, úgy, hogy itt a három jelentéstani főcsoportot ugyancsak jelentéstani alosztályok parcellázzák kisebb szakaszokra, s ezeken belül vannak az egyes képzők felsorolva. Itt esik szó arról is, hogy milyen alapszóból képeznek főnevet. Az osztályozás fő szempontja tehát a jelentés, de a részletes tárgyaláskor az anyag nincs nagyon elaprózva morfológiai szempont szerint, hanem a fő jelentéseken belül képzőtestek szerint halad a szerző. Elvi rendszerezés és gyakorlati célú tájékoztatás szövédi itt tehát egybe jőzőn mérlegelés alapján. A produktív képzőkkel részletesebben foglalkozik a szerző. A -né képzőnél foglalkozik a képzőnek és a nő összetélteli utótagnak az alaki viselkedése közti különbséggel. Az -ék képzőnél érdekesen elemzi azokat a sajátosságokat, amelyek a képzőt a -k többesjel rokonának tüntetik fel. E sajátosságok: a) az utána következő kötőhangzó minősége; b) az, hogy birtokos személyragot nem kaphat a vele képzett szó, s c) hogy többes számú állítmánnyal jár együtt, ha alany. Az -és, -és képzőnél tüzetesebb elemzést találunk arra vonatkozólag, hogy ez a képző mennyiben áll közel az ige formaképző toldalékaihoz. Érdekes annak a megemlítése, hogy nem minden alapszóhoz járul egyforma gyakorisággal. (Értelemző szótárunk gyakorlata is ezt látszik igazolni!)

A melléknévképzők két fő jelentéstani csoportja: 1. emocionális jelentésárnyalat nélküli és 2. emocionális jelentésárnyalatú (kicsinyítő és nagyító) képzők. E két fő csoporton belül a két alcsoport morfológiai jellegű: 1. tisztán toldalékkal való szóalkotás; 2. toldalékkal és összetétellel kapcsolatos szóalkotás. Ez utóbbi csoportba azok a képzők tartoznak, amelyekkel ellátott szó mindig csak jelzővel együtt fordul elő: *jószívű, egy-szemű, kétléves, szöszdudal, földalatti, névszerinti* stb. A képzett szó és jelzője sokszor nem szóösszetételt, hanem szószerkezetet alkot: *kitűnő előmenetelű (hallgató)*. E csoportokon belül az egyes képzőtestek szerint tárgyalja a szerző az anyagot. Az igehez járuló fosztóképzőt (*-ılan, -ilen; -italan, -telen*) nem tekinti igenévképzőnek (hasonló viselkedésre vö. KÁROLY, i. m. 18; bár más vélemények is vannak). Számítalan olyan finom megfigyelés található a könyvben, mint például az, hogy a *-hatatlan, -heteilen* képző igazi műveltető igehez nem szokott járulni (nincs például *jözheteilen*).

Az igeképzés két fő csoportja megfelel az alapszó szófajisága szerinti tagolásnak, mert az első csoportba az igei alapszóból, a másodikba a névszói alapszóból képzett szavak tartoznak. Az osztályozási szempont megváltozása MAJTYNSZKAJÁNÁL csak lát-szólagos. Az igeből való igeképzés ugyanis jelentéstani szempontból is lényegesen más jellegű, mint a névszóból való. Az igeből való igeképző az igeinek nem annyira szótári jelentését, mint inkább csak a grammatikai jelentését változtatja meg, még pedig a modalitás (ható képző), a cselekvés alanyához és tárgyához való viszony (tárgyas—műveltető, szenvedő, visszaható—mediális képzők) és az időhöz való viszony (gyakorító, mozzanatos képzők) szerint. Így ezek a képzők közbülső helyen állnak az ige alakképzése és a szóképzés, a morfológia és a lexikológia között. Ez a világos és funkció szerinti tagolásmód nálunk nem szokott érvényesülni. A mi nyelvtanainkban az ige jelentéstani osztályozása és a képzők osztályozása között nem egyszer éles ellentmondás mutatkozik, mintha a kettő nem tartoznék szorosan össze, s a képzők csoportosításában heterogén szempontok szerint kerülnek egymás mellé a képzők, a fent említett három funkcionális sík határainak az elmosásával. MAJTYNSZKAJA valódi igeképzőknek, tehát lexikológiai értelemben új igék képzőinek csak a névszókhoz járuló igeképzőket tekinti. Ezeket kisebb jelentéstani csoportokra csak a táblázatban osztja, a részletes tárgyaláskor képzőtestek szerint halad. Az igehez járuló igeképzők funkcióját illetően MAJTYNSZKAJA felfogását — amely megfelel az orosz nyelvtaníródalomban tükröződő felfogásnak — támogatja az a körülmény is, hogy az ismertebb európai nyelvekben a modalitást, a cselekvés alanyához és tárgyához való viszonyt (műveltetés, visszahatás) és a tartósságot, mozzanatoságot többnyire nem képzőkkel, hanem szintaktikai eszközökkel fejezik ki (segédigével, névmás és határozó segítségével). Az orosz nyelv ilyen szempontból

némi hasonlóságot mutat a magyarhoz, amennyiben gazdag visszaható és mediális igeképző-rendszere van, s a tartósság—mozzanatosság kifejezése is következetes, még a magyarnál is következetesebb morfológiai rendszer (praefixumok és szuffixumok) útján valósul meg benne.

A határozószók képzéséről szóló fejezetben felsorolt képzők két fő osztálya az alapszó melléknévi, illetőleg számnévi jellege szerint alakul. Az itt felsorolt képzőket a magyar nyelvtanok általában az alakképzés (ragozás) körébe utalják. Melléknevekhez járuló képzők: *-n, -on, -an, -en; -ul, -ül; -lag, -leg*. Számnevekhez járuló képzők: *-szor, -szer, -ször; -onként, -anként, -enként; -osával, -asával, -esével*. A kérdés elméletileg tisztázatlan voltára már utaltam fentebb.

B) A könyv második fejezete az összetett szavakkal foglalkozik. A bevezető részben a szerző az összetett szó és a szószerkezet elkülönítésének nehézségeiről tesz említést. Igen figyelemreméltó, hogy MAJTYINSZKAJA az összetett szavak tárgyalásában is állandóan tekintetmel van a produktivitás szempontjaira, s a legrelevánsabbban éppen ezért a jelzős összetételekkel foglalkozik. Ezek jelentéstani elemzése sok tanulságot rejt magában. Az összetett szavak felosztása világos és egyszerű, szófajok szerint történik: összetett főnevek, melléknevek, stb. Ez osztályokon belül különülnek el a mellérendelt és az alárendelt összetételek. Ennek az osztályozásnak az az előnye, hogy általa könnyen megtalálható minden típus. Nálunk már jó ideje az összetételi előtag mondattani funkciója szerinti osztályozás a szokásos (jelzős, határozós stb. összetétel), s csak az így kapott kategóriákon belül vétetik figyelembe a szófaji szempont. A mellérendelt és az alárendelt összetett szavakat is jobban elkülönítjük. MAJTYINSZKAJA az összetett szavak között tárgyalja az igekötős igéket is, sőt ezeknek jelentékeny teret szán. J. SOLTÉSZ KATALINNAK „Az ősi magyar igekötők” című munkáját, mivel ez később jelent meg, nem ismeri. Az igekötők bizonyos általánosabb problémáinak és a hat legrégibb igekötőnek az ismertetésében SOLTÉSZ munkája részletesebb. Érdekes MAJTYINSZKAJÁNÁL az igekötők osztályozása és az igekötős igéknek a nem igekötős összetett igéktől való elkülönítése. A grammatikai elvontság szempontjából az igekötőknek három típusát különbözteti meg: az első típusba a *meg* tartozik, mint a leginkább grammatikalizált igekötő. A második típusba lényegében a többi ősi igekötő tartozik, a harmadik típusba az *át-*, a *túl-* és az *ide-, oda-*. A *bele-, neki-* stb. előtagokat nem számítja igekötőnek, mert ezek jobban elkülönülnek az igétől, például az első személyben felveszik az első személy ragját: *belém, nekem*. Nem veszi igekötőnek MAJTYINSZKAJA az élő esetragos határozószókat, amilyen például az *abba-*, a *végig-*, a *félre-*, s az olyan megcsontosodott szóalakokat, mint *körül-*, *jenn-*, *haza-*. Az igekötőknek a nem igekötőktől való elválasztása egyes esetekben nem elég meggyőző, például az, hogy miért igekötő a *vissza-*, és miért nem az a *félre-*.

C) Mint már ismertetésem elején említettem, a könyv harmadik fejezetében a szerző olyan típust tárgyal, amely a magyar nyelvteni szakirodalomban mint a grammatikai jellegű szóalkotás típusa nem szerepel. A fejezet címe: Morfológiai—szintaktikai szóalkotás, alcíme: Szóalkotás szófaji átcsapás útján. Az itt tárgyalt eseteket nálunk részben a szóról szóló tudományág, pontosabban a szójelentéstan hatáskörébe utalják; részben a szóképzéstan keretébe illesztik. Lássuk csak, mi tartozik ide! Ide tartoznak először is azok a főnevek, amelyek melléknevekből vagy igenevekből (főleg *-s* képzős melléknevekből és *-ó, -ő* képzős igenevekből) váltak főnévvé: *lakatos, sertés, bükkös, üstökös; arató, tanuló, bolygó, itató* stb. A szóalkotásnak ezt a módját nálunk a szójelentéstannak abban a szakaszában szokták tárgyalni, amely a szavak szintagmatikus kapcsolatain alapuló jelentésváltozást, az ellipszissel párosult tapadást foglalja magába. (Vö. GOMBÓCZ, A magyar történeti nyelvten vázlata IV. Jelentéstan 1926, 103—9.) A szerző is rámutat arra, hogy az itt tárgyalt szavak mondattani tapadás útján keletkeztek, illetőleg az így keletkezettek analógiájára jöttek létre. A szerző helyesen ismeri fel, hogy ezek a szavak egy-egy produktív szóalkotási típust alkotnak (például *-s* képzős melléknevek foglalkozást jelentő személyek nevének a képzésére: *asztalos*), s ennek megfelelően helyet kell kapniuk a grammatikai szóalkotástanban. Ezen az állásponton van akadémiai nyelvtenunk is, azzal a különbséggel, hogy ezt a képzőfunkciót nem külön fejezetbe utalja, hanem a képzők ismertetéséről szóló részben tárgyalja, úgyhogy például az *-s* képzőt kétszer veszi számba: egyszer mint melléknévképzőt és egyszer mint főnévképzőt. MAJTYINSZKAJA eljárása is indokolt, sőt az a tény, hogy ő az igenév végződését alakképző szuffixumnak, nem pedig képzőnek tartja, rá is kényszeríti őt arra, hogy az *-ó, -ő* végződésnek képzőszzerű funkcióját a többi, általa is valóban képzőnek tekintett formánstól elkülönítve tárgyalja.

Kevésbé meggyőző, hogy a melléknévi igeneveknek a melléknévi használatával is itt foglalkozik, mert a *zavart, vontatott, visszataszító, csikorgó, állandó, mulandó*-féle ige-

nevekből lett melléknevek típusa már valóban inkább a jelentésváltozások körébe utalandó, s alig beszélhetünk itt produktív szóalkotási módról, még azokban az esetekben sem, amelyekben a szerző ilyet lát (például *átközött, áldott*). Az említett igeneveknek ugyanis e g y e d e n k é n t kell elszenvedniük a jelentésváltozást, s nem tudunk megnevezni olyan funkciót, amelyben ez a jelentésváltozás — éppen a funkció miatt — szokásos vagy gyakori volna. Viszont annyiban megint csak a szerzőnek van igaza, hogy a szófajkategória-változással járó jelentésváltozások némileg elkülöníthetők a többi jelentésváltozástól a grammatikai aspektus szempontjából — lévén a szófaj grammatikai kategória is —, s így a grammatikai szóalkotás keretében való tárgyalásuk indokolt lehet.

Ugyanezt kell mondanunk a ragos főnévből vagy igenévből lett határozószónak (*módjával, végre, kapásból, kötve*) az ide sorolásáról is.

4. MAJTJINSZKAJA könyve tehát igen hasznos és tanulságos mű. Legyen szabad most egy-két megjegyzést tennünk olyan részletekre, amelyekkel nem értünk egyet. Úgy gondolom, e megjegyzésekhez elsősorban az szolgáltat okot, hogy a szerző egyrészt már régebben nem magyar környezetben él, s így az egyes szavak használatát értékelő megállapítása itt-ott nem vág egészen egybe a mai magyar átlagos nyelvérzékkel, másrészt a — különöscn nyelvünk történetére vonatkozó — szakirodalom nem áll kellő mértékben rendelkezésére. Így például nem egészen helytálló az a megállapítása, hogy a *kezdés* főnév gyakorlatilag szinte alig használatos (30), gondoljunk csak a *kezdés időpontja* szókapcsolatra, amely lépten nyomon felbukkan. Nem állíthatjuk a szerzővel együtt azt, hogy a *-ság, -ség* képző a *-féle* képzős szavakhoz csak olyankor járul, ha az alapszó számnév (*ezerféleség*), mert az ilyenek sem ritkák: *árúféleség, asztalféleség* (35). Nem fogalmazhatjuk meg merev szabályként, hogy a *-mány, -mény* képző egyszótagú szavakhoz kötőhangzóval kapcsolódik, mert ilyenek is vannak: *élmény, festmény* (43). Olykor szembetűnő a könyvnek az a hiányossága, hogy nem tesz különbséget *pr o d u k t í v í t á s* és *g y a k o r í s á g* között. Így megállapítja, hogy az *-ás, -és* képző érzékszervek tevékenységének megnevezésére szolgáló főnevek képzőjeként nem produktív (32), pedig az összes ismertebb ilyen cselekvőfolyamatot ennek a képzőnek a segítségével nevezzük meg: *látás, hallás, szaglás, ízlés, tapintás* már mintegy félévezred óta (például a Vitkovics-kódexben ezeket a neveket találjuk, a mai elnevezésektől némileg eltérőleg, de az *-ás, -és* képző használata szempontjából a maival egyező módon: *látás, hallás, kóstolás, illatozás, illetés*). Produktívnak tehát produktív ez a képző ebben a használatban, csak az ide tartozó esetek száma nagyon korlátozott és előreláthatólag a dolog természetéből kifolyólag az is marad. A produktivitás és a gyakoriság szempontjának a keverését látjuk abban a megállapításban, hogy a *-ság, -ség* képző *-s* képzős melléknevekből csak kis produktivitással képez foglalkozásneveket, mivel az *-s* képzős foglalkozásnevek nem gyakoriak (36). Egyrészt nem is ritkák, másrészt ha azok volnának is, ez csak azt jelentené, hogy képzőnk ilyen szerepben nem gyakori, de produktívításához akkor sem férne kétség, hiszen ma is alkotunk vele ilyen szavakat. Ugyanez áll az *-s* képzőnek arra a funkciójára is, amely valamilyen minőséget, sajátást jelez ki (64), hiszen ma is gyakran járul így az *-s* képző idegen szavakhoz is: *heurisztikus, resignációs, kleptomániás*. (A képző produktívításának a megállapítása szempontjából az idegen szóhoz való járulás vagy nem járulás igen termékeny szempont!) Nem pontos megállapítás, hogy *hulla* szavunk a nyelvújítás korában megalkotott képzővel létesült, s hogy olyan képzők, mint az *-or, -ap, -ep* stb., ebben a korban keletkeztek (48). E képzőket a nyelvújítás csak felelevenítette. Hibás feltevés, hogy *bíró* főnevünk akkor szakadt el a *bíró* melléknévtől, amikor *bírni* igénk elvesztette „ítélni” jelentését (203). Ilyen jelentése igénknek soha nem volt. Ilyen nyelvtörténeti jellegű tévcdés még akad egy-kettő a könyvben, de az ilyen irányú vizsgálat — mint már említettük — nem volt fő törekvése a szerzőnek.

Túlásagosan kategorikus az a kijelentés, hogy összetett szavak csak szószerkezetekből keletkezhetnek (147). Ma már világosan látjuk, hogy az összetett szavak keletkezése nemcsak — sőt talán nem is elsősorban — a szavaknak a mondatban való lassú összetapadása útján megy végbe, hanem újabban inkább analogikusan, kész minták szerint. A szerző nagyobb fontosságot tulajdonít az összetett szó összetétel-jellegének a megállapításakor a hangsúlynak, mint ahogy ezt mi tennők (149). Nem szabad elfelejteni, hogy egyrészt hosszabb összetett szavaink nem feltétlenül csak szóeleji hangsúlyt kapnak, másrészt azt, hogy a megkülönböztető jelző jelzett szava többnyire közös nyomaték alá esik jelzőjével, csakúgy, mintha összetett szó volna: *A barna ruhámat add ide, ne a szürkét!* mondat *barna ruhámat* jelzős szerkezete hangsúly szempontjából nem különbözik a *vászonruhámat* összetett szótól. Végül még egy megjegyzés: nem értem, miért tekinti MAJTJINSZKAJA a *sietve, futva* stb. igeneveket határozószóvá vált igenévként a

többiekkel szemben (216). Csak azért, mert nincs az igenévnék névszói bővítője? Ez — véleményem szerint — nem elégséges ok a szófajkategória-változáshoz.

5. Befejezésül megemlítjük, hogy MAJTYINSZKAJA munkája mint tankönyv is figyelmet érdemel. Világos szerkezete, eléggé részletező előadásmódja, az orosz nyelvvel való állandó párhuzamok a magyar adatokat értelmező példák révén, a kitűnő áttekinthetést nyújtó szemléltető táblázatok jó segítséget adhatnak azoknak az orosz egyetemi vagy főiskolai hallgatóknak, akik meg akarnak ismerkedni a magyar nyelvvel, sőt fordítva: mindez az orosz szóképzést tanulmányozni akaró magyaroknak is hasznos. Még tudományos szempontból is értékesíthetők az egymással párhuzamba állított orosz és magyar adatok, mivel alkalmasak a két nyelv strukturális megfeleléseinek és különbözőségeinek a megfigyelésére.² Az orosz és a magyar megfelelések és meg nem felelések gyakorlati, például műfordítási szempontból is figyelmet érdemelnek. Hogy a szerző gondolt ilyesmire is, annak közvetlen bizonyosságai az olyan megjegyzések, amilyenekre példa lehet a magyar gyakorlati képzős ige és az orosz folyamatos igealak közti különbségre való rámutatás (109). A szerző a szóalkotás és a nyelvművelés összefüggéseinek néhány elméleti kérdésével külön foglalkozott az 1960. évi pécsi nyelvművelő konferencián elhangzott hozzászólásában (lásd a konferencia anyagát magában foglaló kiadványt).

KÁROLY SÁNDOR

Balázs János: Sylvester János és kora

Budapest 1958, Akadémiai Kiadó. 473 (+ 2) l.

1. Sylvester János „vala az” — mint Kazinczy írta — „a’ ki’, kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, melyet öelötte senki nem merészlett, ... annak törvényeit... tudományos rendbe fzdte. Ö... az, a’ ki a’ tetrachordont el vetvén, fülünket azon mennyei zengzethez fzkottatta, melyet a’ szép-egű Hellász’ boldog fjjai az Istenek’ magzatjaiktól tanúltanak...” (Kazinczy: MRég. XI; vö. BALÁZS 378). Ö az, akinek nevéhez fűződnék az első magyar nyelvű nyomtatványok, s ő az első, aki kétségkívül a görög textus alapján tolmácsol bibliai szövegeket (250). Kezdeményező a magyar etimológiai kutatásokban is (290), sőt stílusvizsgálatunk (284—5) és nyelvművelésünk (283—4, 288) benne, Sylvestertben tisztelheti egyik legrégebb munkását. Ö „az első, európai mértékkel mérve is kimagasló magyar filológus” (294), ő az erasmusi humanizmus magyarrá váltója (378).

BALÁZS JÁNOS monográfiájában nagy humanistánk műveinek, életének és a kor mozgalmainak rajza egységes képbén tárul elénk.

A szerzőnek tudományunkat érdeklő eredményei közül helyes írástörténeti megállapításait és Sylvester nyelvtanárra vonatkozó kutatásainak foglalatát emeljük ki; ezeket ugyan — legalábbis részben — közölte már több folyóirat hasábjain és egy berlini tanulmánygyűjtemény lapjain, de jelentőségük és a Sylvester-monográfia adta időszerűség megokolja ismertetésüket.

² Talán nem lesz tanulság nélküli, ha egy-két példát bemutatunk. A *fájdalom* 'боль': *fájni* 'болеть'; *borzalom* 'ужас': *borzadni* 'ужасаться'; *ártalom* 'вред': *ártani* 'вредить' stb. adatmegfelelésekből az látszik, hogy amikor a magyarban egy ige és a belőle képzett főnév áll egymással szemben, illetőleg amikor a főnévnek és az igének közös töve van, akkor az oroszban — legalábbis látszat szerint — főnév és belőle képzett ige található. (Az adatok mögött meghúzódó történeti valóság az, hogy az ilyen esetek egy részében a főnév az igéből való elvonás útján alakult ki.) Más eset: a *felvirágozni* 'украшать цветами'; *bekeretezni* 'воставить в рамку'; *bimbózni* 'покрываться бутонами' stb. egymással szembeállított magyar és orosz adatok azt mutatják, hogy ebben a funkcióban sokszor nincs megfelelő orosz képző, tehát amit a magyar egyetlen szóval, képző segítségével fejez ki, azt az orosz csak szószerezettel tudja megvalósítani. Végül egy harmadik példa: a magyar -s képzős főnévnek az oroszban nagyon sokszor praepozíciós főnév felel meg, például *fiókos szekrény* 'шкаф с ящиками', *cukros kávé* 'кофе с сахаром' stb. A képző egyik funkciójának az ismertetésében (valamilyen minőség, tulajdonság megjelölése elvont jelentésű főnévi alapszóból képzett szó segítségével) azonban az derül ki a példákból, hogy ebben a kategóriában az oroszban is mindig képzett szó felel meg a magyarnak: *dallamos* 'мелодичный': *dallam* 'мелодия'; *bűnös* 'преступный': *bűn* 'преступление' stb.

2. Helyesírástörténeti kérdéseket többször is tárgyal BALÁZS: Husz Orthographia Bohemicájáról szólván (43—4), a német ortográfia kialakulását tárgyaló részben (109—15), Dévai Bíró szabályzatának ismertetésében (164—74) s nem utolsó sorban Sylvester írásmódjának vizsgálatában (199—204, 424—6).

Nemcsak a magyar, hanem általában a latin betűs helyesírás történetének szempontjából is figyelemre méltók az európai írásrendszerek tipológiáját illető megállapításai. Fölveti azt az érdekes kérdést, hogy milyen jegyekkel jelölték a vulgáris nyelveknek azokat a hangjait, amelyeknek a latinban külön jelük nem volt; a szokásos betűkapcsolást (például a $c + s = cs$ -t, $s + z = sz$ -et) és új jel alkotását ezúttal számon kívül hagyva, a következő táblázatban mutatja be a megoldási módok alap gondolatát és eredetét (115):

	Helyesírási rendszer	Az újítás módja	Az újítás forrása
1.	német	föleírás	a latin írás módosítása
2.	olasz	görög betűk alkalmazása	a görög írás
3.	cseh	mellékjelek használata	a héberi írás

Ezt a kérdést különben a szerző részletesen kifejti „Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben” című, ugyancsak 1958-ban megjelent jeles dolgozatában (StudSlav. IV, 251—91). A cseh helyesírás mellékjeleinek használatát csak részben származtatja a héberből, a magánhangzók hosszúságának a latin eredetű apexszel való jelölése ugyanis régi európai hagyomány (i. h. 258—9, 282). BALÁZS eredményei — bár külön nem mondja ki — világot vetnek a fonetikus írás diakritikus jeleinek eredetére is.

Talán nem fölösleges megemlítenünk azt a különben ismert ortográfiai reformot, amely szerint az *i* és a *j* (*ĭ*) hangot a XV. század vége óta (a magyarban az 1590-es évektől) mind a mai napig úgy különböztetik meg, hogy az *i* és a *j* (*ĭ*) hang (régii) közös betűjének két változata közül az egyiket a magánhangzó, a másikat a mássalhangzó jelölésére foglalják le (hasonló újításnak köszönhetjük mai *u* és *v* jelölésünket); nem lenne érdektelen kijelölni ennek a hangjelölési reformnak a helyét sem BALÁZS gondolatébresztő tipológiájában.

Az *i* és a *j* (*ĭ*) hang jelölésének története már csak azért is érdekes, mert Sylvesternek egy helyesírási reformja is beletartozik. Mint ismeretes, Grammaticájában felsorolja a latin betűknek azokat a mellékjeles alakjait, valamint kapcsolatait, amelyek alkalmasabbá teszik írásunkat a magyar nyelv hangjainak jelölésére (Ab; CorpGramm. 7, XVII); ezek között látunk (a *gh* után) egy különös alakú betűt, amely abban különbözik a gót *y* ismertebb alakjától, hogy két pont van vajta, és jobb szárának a vége (majdnem vagy egészen vízszintesen) jobbra hajlik (*ŷ*). A jel alakját leírta TRÓCSÁNYI (MNy. XII, 224) is. Azokban a szövegrészekben, amelyeket átnéztem, e jel majdnem mindig az *i* + *j* hangkapcsolatot (vagy az *ij* diftongust) jelöli (például: ÚT. I, 72^a: *ijfelbe*); e jel párja alakra abban különbözik tőle, hogy jobb szárának a vége nem jobbra, hanem (majdnem vagy egészen vízszintesen) balra hajlik (l. a BALÁZS könyve 255. lapján levő fakszimile 8. sorát); ez — legalábbis igen sokszor — a *ji* hangkapcsolatnak (vagy *ji* kettőshangzónak) a betűje. Sylvester részben ezzel az újítással érte el, hogy ortográfiájában az *i* hangot a *j*-től majdnem mindig meg lehetett különböztetni.

Sylvester kvantitás-jelöléséhez is ryújt adalékot BALÁZS; szerinte az *o*-t az *o*-tól nem különbözteti meg, szövegeiben az *o* hang jelölésére használt *o* igen ritka, az *ú*-ra sárvári nyomtatványokban nem talált példát (425. — KNEZSA ezzel szemben úgy véli, hogy Sylvester e hosszú magánhangzókat *o*-val, illetőleg *ū*-val írja: A magyar helyesírás története. 1959.² 15).

Hadd utaljunk még a szerzőnek Dévai Bíróval kapcsolatos helyesírástörténeti megjegyzéseire is. Véleménye szerint a vagylagos hangjelölés szokásos volt a német ortográfiai irodalomban, és Dubois latin—francia nyelvtanának első részében is hasonló elven alapuló rendszerrel találkozunk (172—3); úgy gondolom, Dévai Bíró helyesírása előzményeinek kutatása szempontjából hasznos lenne egyszer bővebben ismertetni az említett

német és francia jelölésmódot. Ugyancsak az OrthVng.-ra vonatkozik egy másik megállapítása: e szerint Dévai Bíró ismerte Stanislaw Zaborowskinak, a neves lengyel humanistának Orthographiáját (170; vö. BALÁZS, Zur Frage des Erwachens der osteuropäischen Nationalsprachen: Kny. a „Deutsch-slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten” című, Berlinben megjelent kötetből. 38, 59–60).

3. Nemesak itt deríti föl XVI. századi nyelvtudományunk európai kapcsolatait, ez a szándéka végig vonul az egész kötetben, s különösen a Sylvester Grammatica Hungarolatináját tárgyaló V. fejezet (185–237) több részében.

A Grammatica mintáinak kutatásában főleg Reuchlin hatásának kimutatásával gazdagította tudásunkat a szerző. Megállapította, hogy Sylvester a magyar magánhangzók rendszerezésében a „De rudimentis Hebraicis” írójának nyomdokain haladt (204–7; erre l. BALÁZS: MNy. LII, 185–92; AO. VII, 65–75). Sylvester grammatikameghatározásának mintáját is új úton kereste: BALÁZS szerint nem Melanchton, hanem Guarino vagy valamely más, Guarinót követő humanista hatott ebben a latin–magyar nyelvtan írójára (196).

Szerzőnk — helyesen — nemesak a mintákat igyekszik számba venni, hanem azt is, hogy belőlük merítve, a négyszáz év előtt dolgozó tudós mennyire „tudta a nyelvi tényekhez alkalmazkodó, öncélú rendszerbe foglalni anyanyelvének grammatikai elemeit” (236): Sylvester állást foglalt a szóelemző írásmód mellett, s a mellékjeles rendszer elveit szabályokba foglalta; a magyar névragozásnak a latin deklinációktól való különbözőségét „elég jól látta, de a latin *casus*rendszer szorításából még nem tudott teljesen kiszabadulni”; jelentős még a magyar alanyi és tárgyias igeragozás megkülönböztetésére irányuló kísérlete és több más elméleti észrevétele.

BALÁZS Sylvesternek az európai nyelvtanirodalom fejlődéstörténetében való helyét is kijelöli: arra a fokra helyezi, amelyen Dubois latin–francia nyelvtana van; az olasz és a spanyol vulgáris nyelvű grammatikai irodalom akkor már előbbre haladt, a német és lengyel viszont csak ott tart, ahol Hegendorfernek vulgáris tolmácsolatú latin nyelvtana (232).

4. A monográfia számos részlete közül ne hagyjuk említetlenül a ritmikai (294–310) s különösen az összehasonlító ritmikai (299–303) megjegyzéseket, a Krakóban 1527-ben kiadott nyelvgyakorló könyv magyar részének (78–84), Sylvester bibliafordítása stílusának, fordítói módszerének (248–60, 420–1) jellemzését s a sok forrás alapján megalkotott színes korpét. Nincs terünk az irodalomtörténeti és pedagógiatörténeti érdekű fejezetek vázolására, s le kell mondanunk a krakkói és a wittenbergi humanizmus szemléletes rajzának, Nádasdi plasztikus arcképének bemutatásáról.

A könyv értékes nyelvtudományi eredményel, a szerzőnek a klasszikus és modern nyelvekben való jártassága, széles látóköre, Sylvester és más humanisták versrészleteinek művészi fordítása: mind arról tanúskodik, hogy BALÁZS JÁNOS nemesak kitűnő ismerője, hanem méltó monográfusa is nagy humanistáknak.

VÉRTES O. ANDRÁS:

Peter Hartmann: Wortart und Aussageform

Heidelberg é. n. (1956), Carl Winter. 185 [+ 2] l.

Magától értetődő, de gyakorlatilag sokszor figyelmen kívül hagyott igazság, hogy általános nyelvészeti kérdésekről és általában a nyelvről nyilatkozni csupán korszerűen értékelt széleskörű nyelvi anyag alapján lehet; a nyelv életének efféle konkrét megfigyelését semmiféle elvont, adatok nélküli okoskodás nem pótolhatja. Ezért kell érdeklődéssel fogadnunk minden olyan kísérletet, mely eddigi általános nyelvészeti látóhatárunkon bizony alig megjelenő nyelvi rendszerek felé fordítja a kutatók figyelmét. P. HARTMANN, e rendkívül szorgalmas nyugatnémet indoeuropeista, bevallottan az általános nyelvészeti dokumentáció gazdagítása céljából tette közzé „Untersuchungen zur allgemeinen Grammatik” című, többkötetes kiadványának első részeként a jelen munkát, melyben megbízható standard-összefoglalások, sőt bizonyos mértékben személyes:

tapasztalat alapján¹ tárja fel három nyelvrendszer, a maláji, az évé (Ewe) és az eszkimó szerkezeti sajátosságait. A kiválasztás szerencsésnek mondható már csak azért is, mert e mű áttanulmányozása után az olvasónak valóban az a benyomása, hogy nem csupán az aránylag csekély számú logikai-szintaktikai viszonyok² különböző kifejezési módjaiba nyert betekintést, hanem egyszersmind a glottogonikus fejlődés három szakaszába is. A három rendszer összehasonlíthatóságát a könyv három részének azonos szempontjai, sőt azonos címei biztosítják: mindhárom szakaszban — rövid általános tájékoztatás után — előbb a nyelvi eszközök alkatával és változásaival ismerkedünk meg (Bildung und Abwandlung der Sprachmittel; alfejezetek: a) Dingbezeichnungen, b) Eigenschaftsbezeichnungen, c) Bezeichnungen für Vorgänge, Zustände, Tätigkeiten), majd pedig a nyelvi eszközök szintaktikai alkalmazásával előbb az egyszerű, majd az összetett mondatban (Die Sprachmittel im Satz; alfejezetek: a) Attributbildung, b) Zur Prädikatbildung, c) Satzgefüge). E rendszernek vannak ugyan „indoeurópai” jellegű korlátai: ilyen például „tárgyjelölések” és „tulajdonságjelölések” szétválasztása. Ne feledjük azonban, hogy az utóbbi rész voltaképpen az attributív szintagmák tárgyalására szolgál, bár HARTMANN-nak, ami kissé meglepő, szilárdan megalapozott szintagmatana nincs, tehát könyvében nem egyszer éppen azok az alapkategóriák homályosulnak el, illetve igényelnének világosabb kifejtést, amelyeknek bemutatásához a szerző új szemléltető anyagot kíván szolgáltatni. Nem kevésbé akadályozza HARTMANN előadását az a jóformán ki sem küszöbölhető körülmény, hogy példáit németre, tehát egy fejlett flexiójú indoeurópai nyelvre kénytelen fordítani; amint különösen néhány eszkimó példával próbáljuk igazolni, magyarra, vagyis egy finnugor nyelvre fordítva sokkal könnyebben lehet egyes nem-indoeurópai nyelvi típusokat legalább valamelyes mértékben megértetni.

*

I. A maláji, pontosabban az indonéz nyelv leírásához HARTMANN legfontosabb forrása O. DEMPWOLFF kézikönyve (Einführung in die malaiische Sprache. Berlin—Hamburg 1941); ezenkívül figyelembe vette E. PINO újabb művét (Bahasa Indonesia. Groningen-Djakarta 1950), s olykor, de inkább csak kitékintésként FR. MÜLLER egy-két adatát (Grundriss der Sprachwissenschaft. II/2. Wien 1882). Feltűnő — mind itt, mind pedig a két másik fejezetben — a Les langues du monde 2. kiadásának teljes mellőzése, továbbá a különböző kétnyelvű szótárak szó- és kifejezőkészletének kirekesztése, ami különösen azért meglepő, mert HARTMANN nemcsak szintaktikai, hanem lexikológiai kérdésekkel is (szóképzés, szóösszetétel) rendszeresen foglalkozik. Lexikológiai alapvetés nélkül egyébként éppen a malájihoz nyúlni nem is lehet: amint egy összefoglaló táblázat (I. számozatlan lap) igen jól mutatja, a változatlan alakú lexikális egységet („unverändertes lexikalisches Wort”) csupán számos, flexiómentes prefixum és szuffixum teszi alkalmassá különböző nyelvtani kategóriák jelzésére. Ezek közül elsőnek (a „Dingbezeichnungen” c. fejezetben, 19 kk.) az attributív szintagmák egyik faja kerül bemutatásra, hiszen pl. a ’hüvelykujj’ neve, *ibu djari* szó szerint a. m. ’anya-ujj’, HARTMANN fordítása szerint ’Mutter der Finger’ (19). Ami azonban már itt némileg zavaró, az a kérdéses szókapcsolat nem eléggé beható elemzése: a kommentár oly szűkszavú, hogy a nyelvben gyakorlatilag nem járatos olvasó egyelőre azt sem tudja meg belőle, melyik szó jelenti az ’anyát’ és melyik az ’ujjat’, s hogy a *djari* szón a szám (pluralis) és az eset alak (genitivus) van-e valamiképpen jelezve vagy sem. Ami a két szó jelentését illeti, szerencsére hamar előkerül (i. h.) egy ’szülők’ jelentésű, lexikalizált szókapcsolat: *ibu-bapa* ’anya-apa’ (s nem ’Mutter und Vater’, amint H. nem éppen szerencsésen fordítja); ha mármost ezt összevetjük a 61. lapon (!) olvasható *bapa saja* ’Vater mein’ mondatkezdettel, akkor végre megtudjuk, hogy *ibu* csakis ’anya’ jelen-

¹ Amint az előszóból kiderül, HARTMANN mindhárom nyelvtípussal gyakorlatilag is foglalkozott: az alaszakai eszkimóval ALFRED SCHMIDT münsteri, az évé-vel (Ewe) nem kisebb afrikanológus, mint D. WESTERMANN berlini, s a malájival O. KAROW bonni professzor vezetése alatt.

² Hogy minden „grammaire générale”-nak csakis ezek a viszonyok lehetnek biztos alapjai, arra HARTMANN korábban is rámutatott: amint mindjárt jelen műve 1. jegyzetében hangsúlyozza, „schon in einer früheren Untersuchung (Nominale Ausdrucksformen im wissenschaftlichen Sanskrit, Heidelberg 1955) konnte vermutet werden, dass die menschliche Art in formal-geistiger Hinsicht, trotz mannigfaltigster Variationsmöglichkeiten im einzelnen, doch auf verhältnismässig wenigen [én ritkítottam] syntaktisch-logischen Grundkonstituenten beruht” (9).

téssel bírhat. Persze mindeme keresgélést szintaktikailag csak akkor tudjuk hasznosítani, ha egy negyedik helyen (20) megtaláljuk az *ibu djari* kifejezés szerkezetét megértető alaptörvényt is, ti., hogy a malájiban mindenféle jelző feltétlenül a jelzett szó után áll, tehát — BALLY terminológiájával élve — a *déterminé* + *déterminant* képletből kell kiindulnunk. Nem lett volna helyesebb ezt a szóképzésben is érvényesülő elvet mindjárt akkor közölni, amikor az első konkrét példákra került sor, s nem vallott volna-e óvatosabb eljárásra, ha a nem attributív jellegű, de ugyanitt említett *ibu-bapa* 'szülők' kifejezéssel kapcsolatban mindjárt közli a szerző: kötőszó nélküli parataktikus szerkezetrel vagy, ha tetszik, hendiadysszal van dolgunk (vö. *ia-fia*)? — A magyarázatok hiányosságára, nehezen összekereshetőségére íme még egy példa. A 22. lapon, DEMPWOLFF nyomán, ezt a nem éppen népmesei egyszerűségű, hanem nyilván nyelvmestertől származó mondatot olvassuk: *orang pen-jurat itu lain daripada jang men-jurat* 'Mensch Schreiber der (ist) verschieden von (dem) der (gelegentlich) schreibt', vagyis 'az írnök nem olyan ember, mint az, aki éppen ír'. E mondattal kapcsolatban HARTMANN sajnos csak a *pen-jurat* nomen agentis-t és a *men-jurat* nomen actionis-t magyarázza (az utóbbi itt a ragozott igét pótolja), de sem azt nem tudja meg az olvasó azonnal, mi is itt az *itu* szóelem, sem pedig azt, miféle szó *lain*, *daripada* és *jang*. Ismét csupán a példák egymásra vonatkoztatása és szinte az egész első fejezet kicédulázása segít: a 24. lapon a *tuau itu* 'jener Herr' szintagma elárulja, hogy *itu* nem vonatkozó, hanem távolra mutató névmás, tehát a közelre mutató *ini* (vö. 57) párja³ (32—33). A keresgélés további részleteit talán fölösleges is előadni: csak annyit még, hogy a *daripada* partikuláról először csak jóval távolabb, a 68. lap egyik jegyzetében hallunk (*daripada* 1. 'vom Ort', 2. 'seit', de az elrendezés már tőlünk származik), s hogy a „melléknévi” és „igei” jelzőt (vagy értelmezőt)⁴ kapcsoló *jang*-ról ismét másutt van szó, a 34. lapon, persze utalás nélkül a korábban magyarázat nélkül hagyott *jang men-jurat* mondatpéldára! Ehelyett hamisítatlan indoeurópai szemléletről tanúskodik a szerző következő megjegyzése: „Interessant ist auch [!], dass die 'nota relationis' *jang* nicht nach Genus, Numerus veränderlich ist wie unsere Relativpronomen” (i. h.). Alakilag változatlan vonatkozó névmásokat igazán nem kell még indoeuropeistáknak sem Indonéziában keresniök; elég a román *ce* vagy az olasz *che* hasonló sajátágaira gondolniuk...

Természetesen senki sem kíván a szerzőtől, alig 50 lapon, rendszeres indonéz nyelvtant; mindössze azt óhajtanók, hogy vagy tartalmazzon a szöveg pontosabb utalásokat, vagy pedig az indoeurópai szellemű fordítást mindenkor kísérje megfelelő szó szerinti átültetés, az egyes szavak magyarázatával és a lehető legkevesebb betoldással. Új-e ez a kíváncsalom? Mintha már FINCKNÉL (Die Haupttypen des Sprachbaus) és a 'Les langues du monde' szövegközléseiben is láttunk volna effélet.

Mindeme nehézségek ellenére HARTMANN összefoglalása persze bőven tartalmaz érdekesebb részeket; ezúttal csak néhányra óhajtunk utalni. A nemek megkülönböztetésére csupán nominális attributív szintagmák szolgálnak (29: a 'kakas' *ajam djantan* 'Huhn-Mann', a 'tyúk' pedig *ajam betina* 'Huhn-Weib' (HARTMANN pontoskodó fordítása szerint: „Huhn-Weibchen”, de az indonéz szóban nincs diminutív képző). — A többes alak (30) pusztá szóismétlés, esetleg gyűjtőnév-képzővel: *buah* 'gyümölcs', *buah-buah* 'gyümölcsök', *buah-buah-an* 'mindenféle gyümölcs'. A pluralist — a beszédhelyzetnek megfelelően — sokszor beleértik a mondatba: *buah itu nanas dan pisang* 'a gyümölcs ananász és banán' (persze több darab mindegyikből). — A legegyszerűbb mondat szerkesztése is tele van, főleg az indoeurópai nyelvekhez képest, különös buktatókkal; e kérdést: *ki fáradt?* így kell megfogalmazni: *siapa-kah jang lelah*, vagyis 'ki vajon, aki fáradt?', s a felelet így hangzik: *saja-lah jang lelah ini* 'én vagyok fáradt', vagyis maláji gondolkodás szerint: 'én bizony, aki fáradt itt' (33). Ebből a példából egyébként az is kiderül, hogy *ini* 'ez' szócskának 'itt' jelentése is van, sőt nyilván az utóbbi volt az eredetibb. — A *lelah* 'fáradt' jelentésű tőből *ber-* praefixummal 'fáradozni' jelentésű szó képezhető, ez azonban nem ige, hanem csupán állapotjelölés, hiszen pl. 'tegeződni vkivel' így fejezendő ki: *ber-aku dan ber-engkau* (50; vö. *aku* 'én', *engkau*, *kau* 'te' (32), a kifejezés jelentése tehát: 'én-te állapotban levés'). — S végül még egy gyöngyszem: ezt a mondatot „beismered-e bűnödöt?” így mondják: *kau-aku-kah dosa-mu*, ahol is *kau* 'te', *aku* 'én', *kah* kérdő partikula, *dosa-mu* pedig 'bűn-tied' (vagy 'bűn-

³ Megjegyzendő, hogy e deiktikus elemekről még a „Pronomen” című alfejezet sem mond semmit!

⁴ E fogalmakra HARTMANN E. LOCKER nyomán hivatkozik: Nominales und verbales Adjektivum. Wien, 1951.

tied'). Ennek alapján a maláji mondatot HARTMANN így próbálja megértetni: 'du-ichst-? Sünden deine' (67), vagyis 'te *énezed-e [magadénak ismered-e el] a bűneidet?'

2. Az elsősorban lexikális és szintaktikai (de nem morfológiai!) eszközöket hasznosító, indonéz állapot után több tekintetben fejlettebb grammatizálást mutat az egyik ismert szudáni nyelv, az *évé*. HARTMANN kalauza ezúttal elsősorban mestere, D. WESTERMANN, akinek három művére történik utalás, köztük évé-német szójegyzékére (Grammatik der Ewe-Sprache. Berlin 1907; Die Sudansprachen. Hamburg 1911; Wörterbuch der Ewe-Sprache. Berlin 1905, 1954). Ezenkívül a szerző hasznosított számos fontos feldolgozást, például P. MERIGGI egyik érdekes cikkét (La structure des langues groupantes: Psychologie du langage. 1933, Paris, 185 kk., az évéről: 212 kk.), amely jórészt szintén WESTERMANN megfigyelésein alapul. HARTMANN azonban számos tekintetben merészebben fogalmaz, mint a csupán gyakorlati célokat szem előtt tartó WESTERMANN, s míg emez még hol 4, hol 8 „szófaji” vélt felismerni ebben az afrikai nyelvben is, HARTMANN utal egyrészt nomen és verbum alaki azonosságára (vö. *kú* 'Tod' és 'sterben', *zo* „Fuss, Geher” és 'gehen' 78), másrészt pedig arra a tényre, hogy a mi igéinknek megfelelő töveket elsősorban kísérőszók (névmások, valamint temporális vonatkozású igék) különböztetik meg a világosabban nominális jellegű szavaktól (79). Mindezt persze HARTMANN azzal is érthetőbbé tehetné volna az indoeurópai nyelvek ismerői számára, ha legalább itt-ott utal az évé-típusú afrikai nyelvek közép-amerikai „vetületeire”, többek közt a francia-kreol nyelvjárásokra, melyeknek nyugat-afrikai szubsztrátuma régóta közismert.⁵ Mindenesetre az évében egész sor olyan jelenséget találunk, aminek a malájban nyoma sincs. Ilyen mindenekelőtt a fonológiai értékű zenei hangsúly (80 kk.), mely különösen a szóképzésben jut nagy szerephez; az enklitikus, vagyis a tárgyiszók végéhez járuló artikulusz, amely itt is deiktikus elemből, mégpedig közelre mutatóból fejlődött ki (pl. *ame* 'Mensch' *ame-á* vagy *ame-lá* 'der Mensch (da, hier)' (87), a pluralist jelző *-wo* 'ők' névmás, amely a főnevek végéhez járul (vö. *ame-wo* 'Mensch-en'; *ame-á-wo* 'Mensch-die-en, die(se) Menschen 87);⁶ az attributív és praedikatív szintagma világos elválása, esetleg külön alakokkal (*ati lá ko* 'der Baum [ist] hoch'; *ati kóko lá* 'der hohe Baum' 92); a nyugalmi állapotot jelölő szó (*le*), amely betölti a létige (97, 111) és a vhol levésre, tartózkodásra mutató elöljárószó funkcióját (118), stb. Meglepő módon nem említi HARTMANN a maga helyén a fokozás kifejezését valamely 'felülmúl' jelentésű „ige” (pl. *wú*) segítségével,⁷ részletesen foglalkozik azonban azokkal a cselekvésszó-csoportokkal, melyek a különböző idők grammatikai jelölésére szolgálnak. A pusztá cselekvésszó többnyire aoristos-értékű (100); a szokásosan ismétlődő cselekvés jelzésére az „igetűhöz” járuló *na* 'weilen, sich aufhalten' szolgál (103), a befejezett cselekvés jelzésére a *vo* 'fertig sein' szó (i. h.), végül a jövő idő kifejezésére *vá* (*á*) (i. h.), mely 'kommen' jelentésű, és funkció szempontjából a francia *il va pleuvoir* típusú szerkezetekben jelentkező *va*-val vehető össze. Érdekes módon egyes bővítménytípusoknak is cselekvésszók felelnek meg: az 'adni' jelentésű *ná* fejezi ki,⁸ az instrumentalist (eszköz- és állapothatározót) pedig a 'venni' jelentésű *tsó* (119); a 'das Kind kam mit Weinen...' mondatkezdett tehát mellérendelészzerűen így szerkesztendő: „Kind-das na hm Weinen kam...’ (i. h.). Az ún. „Akkusatív des Zieles” (nach, hin zu, bis) kifejezésére szintén ige szolgál, az 'elérni' jelentésű *dé*. Mindez arra mutat, hogy az

⁵ A régebbi irodalmat idéztem *Esquisse de la structure grammaticale des patois français-créoles c. tanulmányomban* (Zeitschr. f. franz. Sprache u. Lit. LVIII, 257–95); az afrikai szubsztrátum kérdésével először a III. romanisztikai kongresszuson foglalkoztam (Revue de Linguistique Romane IX, 336–45), majd később a kopenhágai néprajzi kongresszus nyelvészeti szakosztályában (1938) és a párizsi általános nyelvészeti kongresszuson (1948). A szubsztrátum jelentőségét kissé túlozza, de megbízható új francia-kreol adatokat közöl S. SYLVAIN, *Le créole haïtien. Port-au-Prince 1936*. Vö. még É. JOURDAIN, *Du français aux parlers créoles*. Paris, 1956, 288 kk. (a Martinique szigetén beszélt francia-kreol nyelvről).

⁶ Vö. a Haiti szigetén beszélt francia-kreolban is: *bét* 'állat', *bét-la* 'az állat', *bét-yo* (vö. fr. nyelvjárási *ieux*, a. m. 'eux') 'állatok', *bét-la-yo* 'az állatok' (SYLVAIN, i. m. 27).

⁷ Vö. SYLVAIN, i. m. 50; a haiti francia-kreolban is: *li ris passé-m* „il est plus riche que moi”. A *wú* szóelem használatáról HARTMANN-nál másutt esik szó, az eszkimó fokozással kapcsolatban.

⁸ Vö. *é-ná ga-m* 'er gab Geld mir'; *é-gblò nya ná amé* 'er sagt(e) Wort gab Mensch', vagyis 'er sagte dem Menschen das Wort' (115). A haiti kreolban a francia (nyelvjárási) *bailler* ige játszik hasonló szerepet: *I'a poté-l ba zót* 'il le leur apportera' (SYLVAIN, i. m. 62, szó szerint: 'il va porter le bailler autres').

évé par excellence dinamikus, főleg cselekvésmozzanatokat festő nyelv: bár nincs sem flexiója, sem igazi igéje, cselekvésszavai az egész nyelvtani rendszer egyik gőcpontját alkotják.

3. Az eszkimóval, pontosabban a nyelvnek az alaszakai (és kisebb mértékben grönlandi) nyelvjárásával foglalkozó harmadik fejezetben HARTMANN-nak kétség-telenül az a legnagyobb érdeme, hogy — észrevehetően mesterének, A. SCHMITT-nek útmutatása nyomán (145)⁹ — a lehetőséghez képest igyekezett az eszkimó nyelv rendszerét mintegy belülről megragadni s nem indoeurópai sémákba szorítani.¹⁰ Sokszor azonban a német fordítás kényszere a valóságos állapot megragadását HARTMANN-nak mégis nagyon megnehezítette; éppen ezért az alábbiakban — anélkül, hogy az eszkimó-uráli kapcsolatok kérdését újra felvetnők¹¹ — hadd fordítsunk le magyarra néhány HARTMANN idézte példamondatot és szószervezetet.

Az egész itt leírt eszkimó nyelvállapotra a jelző + jelzett szó kapcsolat jellemző; közvetlenül ezzel a szintagma-típussal magyarázandó persze nemcsak számos összetétel, pl. *igdllo-mio* 'Haus-Bewohner'; *igdllo-ko* 'Haus-Rest, Ruine' (133), hanem a birtokviszony kifejezése is, vö. *igdllo-ma gula-a*, ami magyarul pontosan annyit mint 'házamnak [a] teteje', bár HARTMANN kénytelen a következő bonyolult magyarázathoz folyamodni: „Haus-es mein-es Dach dessen”; -ma bezeichnet, dass 'mein Haus' Unter-glied [Attribut] zu 'Dach' ist" (135). Ugyanezen szintagma határozza meg a tárgyat tartalmazó mondatok szerkezetét is: a jelöletlen tárgy ugyanis az állítmányként használt nominális alak előtt áll, az állítmány végén pedig a birtokos személyragokhoz hasonló személyjel utal az alanyra: *atanera-me piskutsi-a atora-a*, HARTMANN nehézkés magyarázata szerint a. m. 'Herrn-seines (eigenen) Willen dessen Tun-sein' [= 'er tat den Willen seines Herrn'] (135), vagyis 'ura akarata [szó szerint: akarata] tette' [szó szerint: 'az ő tette']. Vagy egyszerűbb példában: *pami-a tangerra [q] ka* 'Tochter'seine Sehsache-meine' anstatt 'ich sehe seine Tochter' (136), vagyis 'a lányát [szó szerint: 'lánya'] látom' [szó szerint: látásom']. Voltaképpen mintha az eszkimó nyelv egész ún. tárgyas ragozásában efféle 'széna-kaszálni' típusú szerkezetek lappanganának. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzunk FINCK régebbi példájára is: *teriangniap orssok takwá* 'der Fuchs sieht (oder sah) den Speck' (SB. Akad. Wien 1905, 285), ami kb. a. m. 'a rókának szalonnalátása' (a „relativus” grönlandi -p, alaszakai -m ragjáról ld. még HARTMANN-nál: 164 kk.). Még az a — nálunk újabban elvi szempontból is megvizsgált — tény (vö. ANTAL L., MFLy. LV, 19—21), hogy a magyarban a *fiaim*-féle alakokban a többesjel megelőzi a birtokos személyragot, pontos párhuzammal igazolható az eszkimóban: itt is — HARTMANN példáját idézve (157) — *qitunneraq* 'vkinek a fia', *qitunnera-ka* (< -aq-ka) 'fiam', *qitunneran-ka* (< -at-ka) 'fiaiim' (többes számban) és *qitunnerag-ka* (< -ak-ka) 'fiaiim' (dualisban). Mondanunk is felesleges, hogy pl. a *fiaim* alak mennyivel világosabb magyarázatot nyújt, mint ha HARTMANN-nak ezt kell írnia: 'Söhne-mir-zugehörig' (i. h.).

Még számos részletet idézhetnénk HARTMANN-nak az eszkimó nyelvek szerkezetére vonatkozó elemzéséből; számunkra természetesen azok a legérdekesebbek, amelyek strukturális egyezéseket mutatnak az uráli nyelvekkel is. Nem annyira „névszó” és „ige” számos egyezésére gondolunk ezúttal (146; ezzel kapcsolatban maga HARTMANN is megjegyzi, hogy minden eszkimó ige voltaképpen nomen actionis vagy participium), hanem például az eszkimó esetrendszerre, amelyet — a már érintett relativus-on kívül, melynek többnyire genitivus-féle jelentése van — négy „adverbialis eset” alkot: localis, ablativus, vialis és terminalis (166). Valamennyinek — a localis kivételével, melynek végződése a sing.-ban -me, a plur.-ban -ne (i. h.) — terjedelmes, hogy úgy mondjuk hangtanilag „tartalmas” ragja van: (abl. -mik, -nik; vialis: -kun, -gun, pl. *qaya-kun* 'kajakkal, kajak segítségével'; terminalis: -mun, -nun), ami talán arra mutat, hogy a névszókhoz eredeti-

⁹ A legfontosabb elvi szempontokat szerzőnk A. SCHMITT következő cikkéből merítette: Der nominale Charakter des sogenannten Verbums der Eskimosprache: Kuhn's Zeitschr. 73 (1956), 27—45. Egyéb forrásai L. L. HAMMERICH, Personalendungen und Verbalsystem im Eskimoischen. Kopenhagen 1936; J. HINZ, Grammar and Vocabulary of the Eskimo Language, Bethlehem PA. 1944, 2. kiadás 1955; W. THALBITZER, Eskimo: BOAS: Handbook of American Indian Languages. Bulletin 40/1, 967—1069. Washington 1911.

¹⁰ Persze nagyon tanulságos lett volna az ázsiai eszkimók egyszerűbbnek vélt mondat szerkesztését is összevetni az alaszakai és a grönlandi szintagmatípusokkal; erre az érdekes kérdésre azonban egyelőre csupán egyetlen jegyzet utal (126 l., 193. j.).

¹¹ Ld. e kérdés bibliográfiáját a 125. l. 188. jegyzetében.

leg önálló adverbiumok izesültek; ez a folyamat egyébként napjainkban is folytatódik; amennyiben számos térszínnevet jelentő szó mintegy névutóként járulhat a relativusban álló alapszóhoz (169). Tisztázottnak mondható az esetrag és birtokos személyrag sorrendje is: a sorrend a magyarból ismertnek felel meg, tehát *ilora-n-ka-ne* 'Freunden meinen bei' olyanféle alakulat, mint *barátaimnál* (169).

Nem követhetjük minden részletében HARTMANN három párhuzamos elemzését; anyagfeltáró módszerét azonban talán az elmondottak is érzékeltették. Most befejezésül fel kell vetnünk egy gondolatot. Mindazoknak, akik — mint HARTMANN — egy-egy nyelvállapot leírását nem ama szigorúan strukturalista elvek szerint végzik, melyeknek alkalmazását például a Language mellékleteiként közölt leíró nyelvtanokban találjuk, tehát akiknek már előadásuk módja következtében is kevésbé kell ragaszkodniok a kizárólagosan szinkron leírásnak kissé rideg szempontjaihoz, érdemes lenne fontolóra venniük, nem világítaná-e meg jobban mindeme kevéssé ismert nyelvi rendszerek miibenlétét legalább egy-egy nyelvtörténeti kitekintés, egy-egy jelenség előzményeinek és esetleg eredetének diachronikus feltárása. Azt hisszük, szinchronia és diachronia efféle óvatos összekapcsolása nem bontaná meg az elemzés egységét, sőt éppen ellenkezőleg, legalább részben magyarázatát adná a szigorú diachroniában csupán leírható, de alig magyarázható jelenségeknek. S még egy elv alkalmazása lenne hasznos: folyamodjunk lehetőleg mindig beszélt nyelvi példákhoz s ne bibliai példamondatokhoz, melyeknek távoli nyelvekre fordítása sokszor lehet erőltetett és mesterkelt, anélkül azonban, hogy e szinte stilisztikai jellegű mozzanatokot az általános nyelvészet művelője észrevenni és kiküszöbölni képes volna.

GÁLDI LÁSZLÓ

Cercetări de Lingvistică

Anul III. Ianuarie—decembrie 1958. Academia Republicii Populare Romîne. Filiala Cluj. Institutul de Lingvistică. 327 l.

A Román Népköltársaság Akadémiájának kolozsvári fiókja gazdag tartalommal adta ki évkönyvének harmadik kötetét, amely egyben megemlékezés EMIL PETROVICI akadémikus 60. születésnapjáról. Amint D. MACREA közönteje (11—6) is hangsúlyozza, PETROVICI a legkiválóbb élő román nyelvészek egyike; különösen dialektológiai kutatásai (I. e kötetben egy dél-moldvai nyelvjárás hangrendszerének leírását: 119—34) és a román nyelvtanosszal kapcsolatos gyűjtői és szerkesztői tevékenysége fogják sokáig a román nyelvtudomány egyik legszebb korszakát jelenteni. Munkásságának sokoldalúságát nálunk is jól ismerik; Budapesten magyar nyelven tartott előadásai nagy érdeklődést és rokonszenvet keltek iránta, s ezt a rokonszenvet tovább táplálja, melengeti most ez az évkönyv, mely nagy gondnal és hozzáértéssel tárja föl a magyar—román nyelvi és művelődési kapcsolatok számos területét. Alábbi összefoglalásunkkal is elsősorban ezekre a kutatásokra szeretnők felhívni olvasóink figyelmét.

Mielőtt azonban a magyar vonatkozásokat tárgyalnók, hadd tekintsük át röviden egyrészt a kötet néhány általános nyelvészeti adalékát, másrészt pedig azokat a román nyelvészeti vonatkozású cikkeket, melyekből elvi tanulságok is szűrhetők le. Két cikk, E. CÎMPEANU adaléka, valamint L. és M. SECHE közös közleménye lexikológiai vonatkozású: az előbbiből (Unele probleme privind rolul cuvintului în cunoaşterea. 161—73) különösen érdekes az indulatszók (163) és a segédszók (165—6) lexikális jellegének vizsgálata. Érinti CÎMPEANU az onomatopoeiák szófaji jellegét is (163); abban persze aligha érhetünk vele egyet, hogy az efféle szók „a fogalomalkotás fokára még nem jutottak el” (i. h.). — Az expresszív szók vizsgálatában kétségtelenül messzebbre jut a másik cikk (Cu privire la legătura dintre sensul și forma cuvintelor onomatopoeice. 185—97), melyben L. és M. SECHE különösen a hangutánzó- és hangfestő szók alakváltozatainak gazdagságával foglalkozik (189 kk.). — D. D. DRĂȘOVEANU az alany és az állítmány logikai kapcsolatát vizsgálja (Despre natura raportului dintre subiect și predicat. 177—83), s megállapítja, hogy e viszony alapvonása nem a mellérendelés, hanem az a tény, hogy az állítmány alárendelt viszonyban van az alannyal szemben.

A román nyelv őstörténetével kapcsolatos kérdéseket két közlemény fejtegeti. A Balkán-félsziget praelatin etnikumára vonatkozik az I. I. RUSȘVÉ (Studii ilirice. III. 89—107), aki az illir nyelv *satam*-jellegét igyekszik igazolni, de az altant nem az illirből, hanem a trákból származtatja. G. GRIGLEA a romanizáció korába nyúl vissza (Elemente pentru a cunoaște istoria formării limbii și poporului român, 53—61), s néhány gazdasági

vonatkozású latin szó (pl. *solum > sor*) bizonyos területeken való megmaradásából próbál etnogenetikai érvet kovácsolni.

A belső román kérdéseket érintő cikkek közül hadd emeljük ki D. MACREA tanulmányát (Pe marginea discuțiilor despre limba literară. 17—33), amely az irodalmi nyelv kutatásának néhány problémáját világítja meg. Ellentétben AL. GRAUR akadémikussal, aki a szépirodalmi nyelv vizsgálatát és a stilisztikát hajlandó az irodalomtörténészeknek átengedni, MACREA a nyelvészek jogait védelmezi, s teljes határozottsággal így fogalmazza meg álláspontját: „A nyelvi eszközök tanulmányozása nélkül éppen úgy nem lehet tudományosan értékelni az irodalmat, mint ahogyan a festészetet sem lehet a színek ismerete és tanulmányozása nélkül” (20). Nem kevésbé érdekes, amit MACREA a folklór nyelvvel kapcsolatban mond: véleménye szerint ezt a nyelvallapotot nem igen lehet minden fenntartás nélkül az irodalmi nyelv (értsd: irodalmi köznyelv) körébe vonni (29), hiszen a folklór szükségszerűen tájnyelvi színezetű. Elgondolkodtató az is, hogy MACREA nagyon hiányolja a román irodalmi nyelv régebbi korszakaira, tehát a XVI—XVII. századra vonatkozó kutatások elmélyítését (i. h.); mintha e kor nyelvállapotának történeti és főleg stilisztikai értékelése magyar vonatkozásban is nagy hézagokat mutatna.

Most tekintsük röviden át a kötet magyar vonatkozásait. I. PÁTRUȚ (Contribuții slave și maghiare la formarea subdialectelor daco-române. 63—74) a román nyelvjárási tagozódás alloggott mozzanatait vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a mai állapothoz bizonyos magyar és szláv „adstratumok” is hozzájárultak: a nagyjából észak-erdélyi *t', d', n* ejtés szerinte a magyar *ty, gy, ny* hanggal rokonítható; az *oa* diftongus *o* ejtésének mintája és forrása, PÁTRUȚ szerint, szintén a magyarban keresendő (68—9). E kérdések természetesen további vizsgálatot igényelnek; különösen fontos lenne az erdélyi bilingvizmus részleteinek vidékenkénti fonetikai felderítése mind magyar, mind román kísérleti személyek segítségével. Hasonlóképpen új felvételekre lenne szükség a magyar jövevényszavak mai reális elterjedésének megállapítása végett; eleve valószínű, hogy a régebbi feljegyzésekből a mai állapotra csupán nagy óvatossággal lehet következtetni. — KELEMEN BÉLA olyan régi erdélyi román énekeskönyvekkel foglalkozik, melyeknek van bizonyos nyelvjárástörténeti értékük is (Precizări și completări la Bibliografia românească veche. 75—87); nem említi azonban, hogy az egyik általa tanulmányozott ritka kiadványból van példány a MTA Könyvtárában is. — P. NEIESCU (Există legătură între cantitate și accent? 135—42) azt a kérdést vizsgálja, mennyiben felel meg a magyar nyelv román jövevényszavaiban hosszú hangzó a román hangsúlyszavak (vö. *armurar* > *ármurár*, *cioban* > *csobány*, stb.), s fordítva: mennyiben adják vissza a románok hangsúlyos szótaggal a hosszú magyar magánhangzót (vö. *cseléd* < *cilediu*, *szerszám* > *sársam*, stb.). E kérdést sem tarthatjuk azonban véglegesen elintézettnek: mintha a szerző (egyetlen jegyzeten kívül, vö. 140, 7. j.) nem vette volna eléggé figyelembe a román nyelv belső hangsúlyozási tipológiáját. — Nagyon érdekes AL. BORZA tanulmánya a régi román növénynevekről (Numiri românești de plante în vocabulare și dicționare din secolele al XVII-lea—XVIII-lea. 199—218); a jeles román botanikus bőven merít T. Corbea XVIII. sz. eleji kéziratok szótárából is, amely — mint éppen e folyóirat hasábjain állapítottam meg (vö. NyK. XLVIII, 73—5) — nem más, mint Szenczi Molnár Albert 1611-ben megjelent latin—magyar szótárának igen hű fordítása. Az új szemelvények és fényképhasonmások nagyon érdekesek. Mikor látjuk azonban a szótár teljes szövegét is nyomtatásban (párhuzamosan Szenczi Molnár szövegével), a magyar—román könyvkiadás egyik reprezentatív termékeként? Bőven merít BORZA más magyar vonatkozású szótári kéziratokból is, így A. A. Praedetiis Naszódy művéből, amely 1793 óta szintén kiadásra vár. Az Anonymus Caransebesiensisnek tulajdonított kéziratok szótárt (egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban) BORZA megfelelően a XVII. végéről datálja (1693—1700), ámde egy sokkal régebbi magyar forrás, Szikszai Fabricius (1590, 1630) hatását fedezi fel benne, ami egymagában is arra vall, hogy jóval régebbi, alighanem még a XVII. század első felében keletkezett művel van dolgunk. — V. PAMFIL (Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Oraștie”. 227—48) a Heltai Gáspár bibliájából fordított szásvárosi román Ószövegség tájnyelvi elemeivel (közöttük sok magyar eredetű tájszóval) foglalkozik; örvendetes, hogy a szerző az eredeti kiadáshoz folyamodott, s nem M. ROQUES ismert bilingvis kiadásához (Paris, 1908), amely csak a Genesis I. könyvét tartalmazza.

A kisebb közlemények közül hadd emeljük ki BLÉNY GÉZÁÉÉ (259—60): a román gyermeknyelvi *bui* imperativust és az *abua*, *bua* igét hozza kapcsolatba a római gyermeknyelvi *buare* 'inni' igével. Az ötlet szellemes, s ha elfogadásra talál, újabb adalék a román nyelv latin eredetű szókészletéhez.

A kötetet a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet működéséről, a Bolyai-Egyetem tudományos ülésszakáról, valamint egy román szinoníma-szótár tervéről írt beszámoló zárja le. Az ismertetések rovatában BLÉDY GÉZA KNIEZSA ISTVÁN Szláv jövevényszavaival, PIA GRADEA pedig GÁLDI LÁSZLÓ szótártörténeti monográfiájával (vö. NyK. LX, 488 kk.) foglalkozik; további ismertetések az NyK. 1957. évi kötetére s a mi Acta Linguisticánkra hívják fel a figyelmet. Olvashatunk a Kolozsvárt 1957-ben megjelent egykötetes Román—magyar szótárról is; CsÁK L. észrevételei (303—4) jó lexicográfiai érzékről tanúskodnak.

GÁLDI LÁSZLÓ

Mélanges linguistiques

publiés à l'occasion du VIIIe Congrès International des Linguistes à Oslo, du 5 au 9 août 1957. Bucarest 1957, Éditions de l'Académie de la République Populaire Roumaine. 301 l.

Rövid idő alatt szokásossá vált, hogy a Román Népköztársaság nyelvészei külön-külön (vagy kötetekben) teszik közzé egy-egy nemzetközi nyelvész kongresszus alkalmával a kongresszus témáihoz csatlakozó előadásait. A müncheni névtudományi, a moszkvai szlavisztikai és a liszaboni romanisztikai kongresszusra összeállított kötetek is mind megérdemelnék a magyarországi ismertetést.

Egy ilyen alkalomra szerkesztett gyűjtemény tematikáját az illető kongresszus programja határozza meg. Mivel azonban egy-egy nemzetközi összejövetel általában központi és időszerű kérdéseket vitat meg, némileg jellemzi ez a kötet is a román nyelv-tudomány egy részének (s ezen keresztül egészének) színvonalát, érdeklődési körét stb. A most bemutatandó tanulmánygyűjtemény végigolvasásából kiderül, hogy Romániában gazdag és sokoldalú marxista igényű nyelvtudományi tevékenység folyik: a román nyelvészek szemlélete, módszere és tematikája általában jóval túlhaladt az újgrammatikus iskolán és több területen magas színvonalat ért el. — „A Román Népköztársaság nyelvészeti tevékenységéről”-ről D. MACREA bevezetője számol be (9—15); a szerző tollából néhány évvel előbb magyarul is olvashattunk hasonló munkabeszámolót (vö. Nyr. LXXVIII, 308—16).

A kötet huszonegy tanulmánya — az oslói kongresszus egyes főbb program-pontjainak megfelelően — hét csoportra oszlik: indoeurópai nyelvészet, fonológia, jelentés, a nyelvi érintkezések problematikája, dialektológia, lexicográfia, az új ábécék kérdése és a grammatika alkotják a csoportokat. Itt említjük meg, hogy két német és egy angol nyelven írott dolgozat kivételével a gyűjtemény francia nyelven készült. Ismertetésemben elsősorban az általános, illetőleg a magyar szempontból jelentősebb vonatkozásokra szeretném felhívni a figyelmet.

Az indoeurópai nyelvészetet három írás képviseli. Legjelentősebb G. IVĂNESCU tanulmánya: „Az idő, a cselekvés aspektusa és tartama az indoeurópai nyelvekben” (23—61). Az imponáló bibliográfiai apparátussal megírt tanulmány a szláv nyelvészetben kidolgozott ige-aspektus kérdéseit vizsgálja általános távlatban és a román nyelven belül. — A csoport másik két írása: I. FISCHERnek „A »De rerum natura« címének értelme” (17—21) és I. ŞIADBEINEK „Az albán nyelv latin elemeiről” (63—9) szóló tanulmánya.

Az eleven román fonológiai kutatásokat négy írás képviseli. ANDREI AVRAM „A román félmagánhangzók fonológiai szempontból” (71—9) című tanulmányában a JAKOBSON által kidolgozott bináris (vagyis a megkülönböztető jegyek ellentétére felépített) módszer segítségével elvégzett vizsgálatai alapján arra a meggyőző eredményre jut, hogy a mai románban a (diftongusokban előforduló) |ɛ| és az |ɔ| „nem-szótagalkotó” magánhangzó, más szóval félmagánhangzó.

A nálunk is jól ismert EMIL PETROVICI „Egy szláv fonológiai rendszer és egy újlatin morfológiai rendszer összeszövődése”-ről (81—9) ír érdekes tanulmányt. Idevágó elveinek egy részét magyarul is kifejtette (vö. I. OK. IX, 1—11; az előadás vitája uo. 12—25). Mint ismeretes, PETROVICI professzor a román nyelvben a hangrendszer számos lényeges pontján a szláv hatás figyelembevételének fontosságát tanítja. Ez az összefüggő elmélete főleg a palatalizált, illetőleg labializált mássalhangzók, a diftongusok kérdésében, de voltaképpen az egész román fonémarendszer megítélésében polarizálta a román fonológusokat. Amikor itt röviden újból összefoglalja idevágó nézeteit, egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy ennek a szláv fonológiai hatásnak ellenére a román nyelv továbbra is megtartotta újlatin morfológiai rendszerét.

A. ROSETTI professzor szintén ismerős Magyarországon. „A fonológia és a hang-

változások" (91—5) című rövid írása a szerzőre annyira jellemző tömörséggel négy csoportra osztja a hangváltozásokat: 1. a fonológiai rendszerre kiható hangváltozások, amelyek *a*) teljesen, *b*) részlegesen átalakítják a nyelv fonéma-rendszerét; 2. a fonológiai rendszerre nem ható hangváltozások, amelyek közül *a*) egyesek éppen ezért el is tűnnek a nyelvből, *b*) mások azonban egyes fonémáknak extra-fonológikus változatait eredményezik. — Ami a hangváltozások lefolyását illeti, itt — részben FÓNAGY IVÁNNAL szemben — hangsúlyozza, hogy ezek a parole-ból a langue felé, illetőleg az egyes szavaktól az egész szókészlet irányában haladnak.

EM. VASILIU írásának címe: „A román mássalhangzók osztályozása a disztribúció kritériumai alapján” (97—112). A szerző a svéd BENGT SIGURD nyomán az *a d h e r e n c i a* szempontjából vizsgálja és csoportosítja a román konzonzantizmust. Az adherencia nem más, mint a mássalhangzóknak a magánhangzókhoz való közelsége, illetőleg közelségi sorrendje. Így például, ha *x* és *y* mássalhangzó és *V* tetszőleges magánhangzó viszonya általában *xyV* vagy *Vyx* vagy *xyVyx*, akkor az illető nyelvben az *y* mássalhangzó adhe-rensőbb, mint az *x*. VASILIU a funkcionális és a statisztikai módszer segítségével megajánolja a román mássalhangzók és mássalhangzó-kombinációk adherencia-rendszerét. Eredményei elsősorban tipológiai szempontból értékesek.

TATIANA CAZACUNAK „A jelentések dinamikus »strukturálása«” című tanulmánya (113—27) egyedül képviseli a s z e m a n t i k á t. A „s t r u k t u r á l á s” a jelentések mikro-strukturájának (egy szón belül) és makro-strukturájának (egy nyelv szavainak összességében) összefoglaló fogalma; azért s t r u k t u i á l á s, nem pedig s t r u k t ú r a, mivel ez a műszó „dinamikusan jelzi a strukturális szervezés [szerveződés] aktusát vagy processzusát” (113). — A szójelentések rendszerezésében a szerző kiter a szócsaládokra, a szinoním és antoním szövegyüttesekre, valamint a mechanikus sorrendben előforduló szavakra (pl. a hét napjai). Jelentős újítása a genus-species viszony rendszerező szerepének hangsúlyozása. A valamilyen szempontból asszociatív kapcsolatban levő jelentésű szavak olvasása — s nyilván megértése, olvasás nélkül is — rövidebb ideig tart, mint az ilyen kapcsolat nélküli szavaké. Ezt a szerző kísérleti lélektani módszerrel bizonyítja is: egy tachistoszkóphoz kapcsolt kronoszkóp mérte ezredmásodpercekben a kísérleti alanyok olvasásának idejét. — Az így egy nyelvre megkapott asszociatív törvényszerűségekhez még hozzájárulnak az egyén tapasztalatai révén kialakult kapcsolatok. Természetesen a közösségi tényező a döntő: a gyakran azonos nyelvi és nem nyelvi környezetben (kontextusban) előforduló szavak asszociatív kapcsolata társadalmilag meghatározott. Lényegében és végső soron ez a szójelentések makro-strukturájának alapja. — A közlés során mind a beszélő, mind a hallgató s z e l e k c i ó útján választja ki a szójelentések mikro-strukturájából az éppen „szükséges” árnyalatot. — Érdemes megjegyezni, hogy a szerző annak ellenére, hogy világosan megmondja: a szójelentések rendszere mind „mikro”, mind „makro” vonatkozásban nyílt, mégis a s t r u k t ú r a szót használja. (Ilyen nyílt rendszerek esetén a s z i s z t é m a a szokásosabb.) — T. CAZACU kísérlete figyelmet érdemel nemcsak kísérleti lélektani apparátusa miatt, hanem főként azért, mivel a szinkrón jelentésben ilyen jellegű kutatásai nélkül számos érintkező diszciplína (pl. diakrón jelentésben; szinkrón alaktan, stilisztika stb.) régi jelentésstani eredményeket ismételve csak félfoldalasan tud fejlődni.

A n y e l v i é r i n t k e z é s e k (Langues en contact) problématikáját két írás képviseli. I. COTEANU „A kevert nyelvekről (Az isztroromárról)” (129—48) szólva hangsúlyozza, hogy az egyik nyelvnek a másikra való hatását nem belső „értékei”, hanem a nyelv által hordozott kultúra szintkülönbsége teszi lehetővé. Ez a kulturális fok határozza meg azután a beszélők társadalmi-nyelvi öntudatát is. A nyelvek egymásra hatása szempontjából számbajövő jelenségek között a szerző a következő növekedő fontossági sorrendet állapítja meg: szókölcsonzés, képzőkölcsonzés, tükörszö, tükörszerkezet, alaktani alaque, kevert szóalak s végül kevert mondat. A szókölcsonzés szempontjából természetesen az ún. grammatikai szavak (kötőszó és névelő) nehezebben kerülnek át az egyik nyelvből a másikba, mint az ún. lexikai szavak. — COTEANU az isztrorománt ért szláv alakítani és mondattani hatás rövid bemutatása után az isztroromán névszó és ige alakítani egyszerűsödését foglalja össze. Az egyszerűsödés magyarázata rendkívül érdekes. A környező szláv grammatikai rendszer ugyanis bonyolultabb, mint az isztrorománé. A szerző azonban utal arra, hogy az átvétel iránya általában a szerbhorvátból és a szlovénből az isztrorománba történik; a beszélők isztrorománul tudnak jobban. S a viszonylag bonyolultabb morfológiai szerkezetű szláv szóalakok átvételének legkönnyebb módja a flexió csökkentése vagy elhagyása. Az átvett szavak egyszerűsödése azután kihat az egész isztroromán alakrendszerre. — COTEANU dolgozata szép példája a külső és belső nyelvészet szempontjai együttes (de nem összekevert) felhasználásának.

MIRCEA ZDRENGHEA a „Román—német nyelvi kapcsolatok” címén (149—58) főként az erdélyi szásznak és a románakkal nyelvi kölcsönhatásáról ír. Tömör összefoglalása inkább az érintkezések külső keretét rajzolja fel. A közös hadseregen belüli német > román hatás vizsgálatában figyelembe vehetőnek látszik a magyar közvetítés lehetősége is; így például a román *haptac* valószínűleg inkább a magyar *hapták* átvétele, mint közvetlenül a német *habt Acht* kifejezésé.

A dialektológiai fejezetben GRIGORE BRÎNCUŞ „A román »passé simple« értékéről” (159—73) írva számot ad ennek a közvetlen elbeszélő múlt időnek az olténiai nyelvjárásokból való visszaszorulásáról. A tanulmány értékes kísérlet egy mondattani jelenségnek — helyszíni gyűjtésen alapuló — nyelvjárási feldolgozására.

B. CAZACU „A beszélőnek a nyelvi ténnyel kapcsolatos reagálásáról” ír (175—88). A szerző a témát nagyvonalúan az információelmélet és a modern közléskutatás keretébe helyezi bele. Voltaképpen arról értekezik, hogy a kommunikációs folyamatban a tények megfigyelése nemcsak kívülről történhetik pl. a nyelvész (vagy más harmadik személy) által, hanem a beszélgető partnerek egyike (aki természetesen egyszerre beszélő és hallgató) is állandóan tesz észrevételeket magával a beszédfolyamattal kapcsolatban. B. CAZACU ezekből a nyelvészett számára is fontos megfigyelésekből és reagálásokból mutat be néhány típust: stílári megjegyzéseket, népetimológiai törekvéseket, hiperkorrekt alakokra és az intenzív kifejezésre való igyekvés jeleit stb. — A nyelvérzék és a nyelvvel kapcsolatos félig-meddig naiv elmélkedések valóban figyelembe veendő: hozzátartoznak a nyelvközösségnek, illetőleg csoportjainak és tagjainak lingvisztikai portréjához.

MARIUS SALA tanulmányának tárgya hasonló az előzőhöz: „Megjegyzések a »Román Nyelvatlasz« adatközlőinek reagálásához” (189—99). — A cikk a Román Nyelvatlasz protokollumainak (tehát a gyűjtők által az adatok mellé írt megjegyzéseknek) rövid csoportosítása és feldolgozása. Az adatközlő bizonytalan válasza, illetőleg a választ kísérő bármilyen megjegyzése mind útmutatásul szolgálhat magának az adatnak az interpretálásában.

A lexicográfiai fejezetben két tanulmány az egynyelvű szótárak kérdéseivel foglalkozik, három pedig a kétnyelvűekével. — V. BREBAN „A prepozíciók az egynyelvű szótárakban” (201—5) című jól körülhatárolt témájú írásában arra az eredményre jut, hogy mivel az előjáró szavak is szavak, helyük van a szótárakban. Csak-hogy mivel nem lexikális szavak, mindegyikük szócikke szükségszerűen egy-egy kis grammatikai monográfia. De mivelhogy a prepozíció (akárcsak a kötőszó, a névelő és a segédige) morfémák,¹ nem szabad olyan jellegű jelentést keresni bennük, mint egyéb szavak esetében. — Érdekes, hogy BREBAN a „morfémák” szótározásával kapcsolatban hivatkozik CZUCZOR és FOGARASI szótárára mint magyar lexicográfiai gyakorlatra. A CzF.-ban ugyanis toldalékelemek, vagyis vendryesi „morfémák” is külön szócikket kapnak. Hadd jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy a CzF. ezen eljárása a gyökerésző szótárírás maradványa, ma már nálunk is kiment a divatból. Viszont az angol szótárírás jobban megközelíti a morféma-szótár vagy morféma-tár műfaját. Elméletileg erről BLOOMFIELD nyomán H. STURTEVANT is tett fűtőlag említést (vö. An Introduction to Linguistic Science. New Haven 1947, 52. lap, jegyzet).

A másik tanulmány IORGU IORDANÉ: „A definíció alapelvei az egynyelvű szótárakban” (223—34). A nálunk is jól ismert IORDAN professzor a „Dictionarul limbii romine literare contemporane” szerkesztése, revíziója, illetőleg megvitatása kapcsán foglalja össze a szótári definíció kérdéseit. A szerző gazdag gondolatmenetéből itt csupán két részletet emelek ki. Egy helyen a lexikai definíciók mellett a grammatikai definíciók fontosságára mutat rá; a grammatikai definíció voltaképpen a relatív motiváltság megmutatásával társítja a származékszót az alapszóhoz (pl. *váltás*: a *vált* cselekvése és annak eredménye). — A másik: a nem nyelvész szakemberek szerepét hangsúlyozza az értelmezésben. Úgy véli, hogy a specialistáknak először egyedül, majd később a nyelvészekkel együtt kell megszerkeszteniük a területükre vonatkozó szócikkeket.

A kétnyelvű szótárírás problematikáját három szerző tárgyalja, — mégpedig három nyelven és meglehetősen eltérő módon. — MARIA ILIESCU „A kétnyelvű szótárak alapvető kérdései” (207—21); KELEMEN BÉLA „Adalékok a kétnyelvű szótárak szerkesztéséhez” (235—48),² és LEON D. LEVITZKY „Kétnyelvű szótárak: javaslatok”

¹ A morféma itt a vendryesi kb. 'járulékos, módosító grammatikai elem' értelemben szerepel. Ez az egyébként nálunk is elterjedt szóhasználat — noha érthető — egyáltalában nem helyeselhető.

² A tanulmány — némileg módosított változatban — magyarul is megjelent: Az új román—magyar magyszótár szerkesztésének legfontosabb elvi és gyakorlati szempontjai (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 33—47. Kolozsvár, 1956.).

(249—56) című tanulmánya együttesen aránylag világos képet nyújt a mai román két-nyelvű lexikográfiáról. — Bennünket természetesen KELEMEN BÉLA írása érdekel legjobban, mivel a kolozsvári román—magyar szótár szerkesztésének sajátos kérdéseit ismerteti. Ennek a szótárnak — a legtöbb kétnyelvű szótártól eltérő módon — az a különlegessége, hogy teljesen megfordítható: mindkét része mind a román, mind a magyar anyanyelvűek számára használható lesz. KELEMEN mintaszerűen mutatja be azokat a könnyítéseket és megoldásokat, amelyet a két együttélő nyelv párhuzamos és eltérő lehetőségei megkívánnak.

Az új alfabetumokat VLADIMIR DRIMBÁNAK „A Romániában beszélt tatár nyelv ábécéje” (257—67) című írása képviseli. A Dobrudzsában élő mintegy 21 000 tatár számára az anyanyelvű iskolázás és művelődés igényeinek kielégítésére 1956-ban — nyelvészek bevonásával — új, latin betűs ábécét állítottak össze. DRIMBA ennek az alfabetumnak a fonetikai és fonológiai alapjait foglalja össze.

A grammatikai fejezet két írásból áll. Hát ez nem sok; ha jól meg-gondoljuk: mégiscsak a grammatika a lingvisztika központi ágazata. Am az oslói kongresszuson sem kapott központi helyet (nem úgy, mint a párizsin vagy még a londonin is), ez a kötet pedig Oslóra készült. — I. PÁTRUȚ „A román »semleges« nemről” (291—301) mutatja ki, hogy az bizony általános grammatikai szempontból nem tekinthető neutrumnak. Továbbá azt igyekszik valószínűsíteni, hogy az eddig föltett szláv hatással szemben belső újlatin, román fejlődés eredménye az a különleges román kategória, amely egyes számban a hímnemű, a többes számban pedig a nőnemű szavakkal tart közösséget.

FLORICA DIMITRESCU „A »szólás« [locution] fogalmá”-ról ír (269—89). Időközben megjelent a szerző ilyen tárgyú kandidátusi értekezése is: Locuționile verbale în limbă română. [Ígés szólások a román nyelvben.] Bucarest 1958, 233 lap. — Ez a dolgozat főként a „locution” és az „expression” meghatározásával, illetőleg egymástól elhatárolásával foglalkozik. A román locution és a francia locution itt nem is annyira szó-lással, hanem inkább lexikai egységgel volna fordítható; az expression pedig talán frazeológiai egységgel. A szerző a szabad szókapcsolatok felől elindulva az összeforrás első stádiumába helyezi az expressionokat, s a másodikba a locutionokat. A lényegbe vágó különbséget abban látja a két kategória között, hogy „míg az expressionok csak lexikális egészt alkotnak, addig a locutionok — ezen felül — grammatikai értékkel is rendelkeznek, mivel besorolód-nak a különféle szófajokba és grammatikailag úgy viselkednek, mint ezek” (288—9). — DIMITRESCU jelentősen túlmegegy szerény terminológiai célkitűzésén; utat mutat a grammatikai jellegű frazeológia művelésében.

SZÉPE GYÖRGY

Friedrich Kainz: Psychologie der Sprache

II. Band: Vergleichend-genetische Sprachpsychologie. Zweite, umgearbeitete Auflage. Stuttgart 1960, Enke. XII + 760 l.

KAINZ kitűnő nyelvélektanának első kiadását e folyóirat lapjain ismertettük (NyK. LX, 448—59). A szerző a nagy munka II. kötetének új kiadásában az amúgyis világos szerkezeten nem igen változtatott, de számos részt tetemesen bővített; például a gyermek nyelvvel csaknem kétszer nagyobb terjedelemben, mintegy 170 lapon foglalkozik, az afáziasok nyelvéről szóló fejezeteket — a többi között — a genetikus hangkutatást tárgyaló lapokkal gyarapította, külön fejezetet kapott a silentiumra kötelezettek jelbeszéde. A feldolgozott irodalom sokkal nagyobb, mint az első kiadásban, amely mostoha viszonyok között, 1943-ban látott napvilágot. A tárgymutató is sokkal részletesebb. Az állatok „nyelvéről” szóló részt ezúttal nem iktatta be a szerző a II. kötet anyagába, mivel ez a könyvet túlságosan nagyra duzzasztotta volna; az idevágó érdekes anyagot külön kiadványban szándékozik közzétenni.

VÉRTES O. ANDRÁS

Baranyai Erzsébet—Lénárt Edit: Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai

Tanulmányok. Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. 316 l.

1. A szerzők — a lélektan ismert művelői — tanulmányaik során V—VIII. osztályos általános iskolai tanulók írásbeli fogalmazását vizsgálták részben iskolai dolgozatok elemzése, részben pedig kísérletek (adott szöveghez való vázlat íratása stb.) alapján (13). Kutatásukat elsősorban lélektani szempontok irányították, de tanulmányaikat haszonnal forgathatják a stilisztika művelői is. A mai stilisztika ugyanis korántsem szorítkozik normatív szempontokra, mint a szerzők vélik (8); mind a leíró, mind a történeti stilisztika kérdései sokszor alig elválaszthatóan fonódnak össze lélektani problémákkal.

A kötet öt tanulmánya közül négy elsősorban az írásmű szerkezetének lélektani hátterét igyekszik megvilágítani.

1. BARANYAI ERZSÉBET dolgozata (A vázlatkészítés közben folyó gondolkodás, a mondanivaló sűrítése és strukturálása: 15—34) szerint a vázlatkészítésnek — még 14 éves korban is — meglevő nehézségét főleg az okozza, hogy a tartalom sűrítéséhez általános fogalmak szükségesek, az általános fogalmat jelölő szó pedig esetleg nem is fordul elő abban a szövegben, amelyhez a gyermekeknek vázlatot kellett készíteniük: ez is amelletl szól, hogy a vázlat készítéshez szükséges az elvonó gondolkodás készsége. A vázlatkészítéskor tapasztalt elvonás folyamatának nyelvi megfelelőjét abban látja a szerző, hogy „megszüntetjük a mellékmondatokat és ezeket mondatrészekké alakítjuk át” (33). Úgy vélem, hogy a tanulmány összefoglalásának ezt az érdekes megállapítását bizonyos határok közé kell szorítani (a fő szövegben ez meg is történt: 21), hiszen — például — bölcséleti munkák számos absztrakciója is mellékmondatokban öltött testet. — Figyelemreméltó megállapítás, hogy csak kevés 14 éves gyerek tudta jelezni a vázlatban a mondanivaló tárgyainak (illetőleg részeinek) egymáshoz való viszonyát, az alá-, illetőleg fölrendeltséget (31, 305).

2. A két szerző közös munkája: „A gondolatmenet, bevezetés és befejezés” (35—152); ebben négy olyan logikai vonást állapítottak meg, amelyek biztosítják a közlési sikerét, ezek: a relevancia (a tárgyba való tartozás, vö. 101), az egyenesség, a megszakíthatatlanság és az előremozgás (81).

3—4. LÉNÁRT EDIT két következő tanulmánya („Logikus összefüggések a tartalom kisebb köreibben”: 153—218, „Változatok a gondolati folytonosság kifejezésében: 219—250) szintén szerkezeti kérdéseket tárgyal. Az utóbbi dolgozathoz kiemelkedik a tárgyi összetartozás nyelvi kifejezőmódjával foglalkozó rész, amelyben a „kapcsolásnak” két faja között tesz finom különbséget a szerző. Az elsőre példa ez: „... a legnagyobb irodalmi csoport a népies baloldal volt. E h e z a csoportéhoz tartozott József Attila” (226): a *csoport* szót a dolgozat írója e két esetben azonos jelentésben használta. Másképpen kell megítélnünk a következő példát: „... a szocializmust építi. E b b e n a nagy munkában képzett szakemberekre van szükség”. Az utóbbi esetben (és a hasonlókban) a mutató névmás mintegy közöltnek mutat be valamit, amiről eddig nem esett szó. „E b b e n a nagy munkában” — írja a fogalmazó diák, holott nagy munkát voltaképpen nem említett. „A fogalmazó pusztán ezzel a pszichológiai bűvészfogással már el is fogadtatja az új jelentést az összefüggés tartóoszlopának” (227); a „kapcsolásnak” ez a faja fejlettebb, mint az előbb említett: adatok tanúsítják, hogy inkább jobb fogalmazók dolgozataiban fordul elő (227—8). — Az egyéni nyelvfejlődés szempontjából azok az eredmények sem érdekelnek, amelyek a „fogalmazási mozzanatoknak” a következő relációk szerint való formálását vizsgálják: idő- és térbeliség, hasonlóság és különbözőség, a szűkebb értelemben vett „egymáshoz rendelés”, az alárendelés, ellentét, causa, ratio és cél (233—50).

5. BARANYAI ERZSÉBET „Személyes és személytelen hang a fogalmazásban” című dolgozatában — a többi között — az oratio recta és az oratio obliqua használatával is foglalkozik. A kísérleti dolgozatokban feltűnt, hogy a tanulók „elbeszélő hang közben egyszerre a beszélő hangba csapnak át, anélkül azonban, hogy a beszélő személytől elválasztnának magukat valamilyen forma alkalmazásával. Például: „... és hívta a számarat, hogy jöjj ide mellém” (261). Megemlíthetjük, hogy ECKHARDT SÁNDOR találóan *f ü g g ő e g y e n e s b e s z é d n e k* nevezte el a az ilyen nyelvi jelenséget, s példát idézett rá a XVI. századból meg a mai népnyelvből (MNY. XLVI, 147—50); a mai előbeszédben nem ritka.

2. A szerzők szövegelemzéseinek és célszerűen kidolgozott kísérleteinek számos — elsősorban lélektani — eredményét említetlenül hagyjuk.

Fent ismertetett vizsgálataik — különösen a vázlatkészítés és a gondolatmenet tanulmányozása — során talán nem lett volna fölösleges pontosan megállapítani a pedagógiai előzményeket, különösen azt, hogy hány gyermek tanult vázlatot készíteni az iskolában; igaz, hogy ez nem könnyű feladat, már csak azért sem, mert a tanítási gyakorlat — tudomásom szerint — ebben nem egységes.

Bizonyára hasznos lenne e kötet módszereinek alkalmazása és továbbfejlesztése a fiúk (férfiak) és lányok (nők) stíluskülönbségének vizsgálatában. Az ilyen célú kutatás jogosultságát talán eléggé igazolják a fiú- és leánygyermek egyéni nyelvfejlődésében, valamint beszédpatológiájában mutatkozó határozott különbségek.

BARANYAI ERZSÉBET és LÉNÁRT EDIT könyve alkalmas arra, hogy hasonló célú kutatásoknak kiindulásul szolgáljon. Munkájuk érdeme az is, hogy adalékokat nyújtott a közlés és a gondolkodás sokat hangoztatott, de aránylag keveset vizsgált kapcsolatának ismeretéhez.

Ha a kötet újabb kiadásban is megjelenne, célszerű lenne a tanulmányok stílusát még formálni, az idegen szavak egy részét kiküszöbölni, s a kiadó készíttette francia összefoglalásból a nyelvi és stílusbeli hibákat kigyomláni.

VÉRTES O. ANDRÁS.

Donald Smeltzer: Man and Number

An Account of the Development of Man's use of Number through the Ages
New York 1958, Emerson Books, Inc. 114 l.

1. D. SMELTZER a következő mottóban adja meg könyvének alaphangját: „... man has learned to aid his exceedingly limited perception of number by an artifice which was destined to exert a tremendous influence on his future life. This artifice is counting and it is to *counting* that we owe the extraordinary progress which we have made in expressing our universe in terms of number.

It is to his *articulate ten fingers* that man owes his success in calculation. It is these fingers which have taught him to count and thus extend the scope of number indefinitely” (TOBIAS DANTZIG, Number: The Language of Science).

Ez a mottó egyrészt találoan mutat rá, hogy az emberi értelem történetében milyen fontos kiváltképpen a számnevek története, másrészt pedig egyben exponálja is a könyv négy fejezetének (I. Man Learns to Count; II. Number Recording; III. Early Calculating Devices; IV. The Modern Number System) mondanivalóját.

2. A számnevek története egy nyelvi kategóriának — egy szófajtának — is a története. Felderítésén nyelvészek is sokat serénykedtek — sőt serénykednek is — a nyelvtudomány sajátos módszereivel, a számfogalmakat jelölő szavak etimológiájának tisztázásával. Így az etnográfusokkal egyetemben jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy ma már eléggé teljes képet tudunk alkotni a számnevek kialakulásának folyamatáról. SMELTZER könyvének első fejezete (1—28. l.) az idevonatkozó néprajzi és nyelvészeti kutatások eredményeinek felhasználásával követi nyomon lépésről lépésre — persze csak nagy vonásokban — e folyamat alakulását.

Lássunk ízelítőül néhány részletet ebből a fejezetből.

A legősibb állapotra vonatkozólag a következőket mondja a szerző: „Any numerical ideas would probably be vague and limited and confined to immediate concrete situations; they may have been able to tell when the number of objects in a group was increased or decreased — just in some cases a bird knows when an egg is removed from its nest; but like the bird, they were probably only able to do this when the group was very small.

Early man, with his vague and limited sense of number, probably had no number words. We tend to think of number words and symbols as essential to any idea of number, but in fact it is possible to have some sense of number without either, and without being able to count. This point can be illustrated by referring to specific situations. We can see, for example, that in building a simple hut, primitive men, unable to count, might feel quite confident that they had the necessary corner posts” (20—3. l.).

A fejlődés következő szakaszára vonatkozólag ezt olvashatjuk: „At an early stage the human mind must have become aware of the distinction between one object and

two objects, and between these and larger groups which were not distinguished from one another but merely gave a vague impression of 'many'. ... Man appears to have been at this stage for a vast period of time. It was only very gradually as human life developed and numerical considerations forced themselves on man's attention with increasing frequency that his conception of number became more definite and that he began to be able to recognize groups of more than two objects. ... As man's use of speech developed he no doubt began to give some expression to the simple ideas of number of which he had become aware. The use of number words followed and enhanced his conception of number" (4. 1.).

Tudjuk, hogy az ujjaknak milyen fontos szerepük volt a számnevek kialakulásában. Erről így ír SMELTZER: „Man may at a very early stage have used his fingers to express numbers, for in his attempts to communicate with his fellows gestures were probably at least as important as sounds. We can imagine him trying, for example, to indicate that he had seen three horses by holding up or pointing to three fingers while indicating 'horse' by some recognized sound or gesture. When later man took to tallying, his fingers formed a convenient set of tallies which always went with him. True, the fingers are limited in number, but as we shall see this is an advantage rather than otherwise — and they have the important advantages that they are readily distinguished from one another and that being attached to the hands they always remain in the same order. These two advantages make it possible, in finger tallying, to refer to the size of a collection" (14. 1.).

S még egy részlet a mai állapotra vonatkozólag: „To-day the gesture language of number is used sometimes to give emphasis but it is much less important than in earlier times. The schoolboy's fingers may help his surreptitious communication of answers in the arithmetic class, and many children and adults resort to their fingers as an aid to reckoning, but the reduced status of the fingers is clear from the furtive and rather ashamed way in which this is usually done. The decimal basis of our number system remains, however, as a permanent monument to the great part played by the fingers in the development of man's facility with number" (28. 1.).

3. Ezek a részletek alkalmasint eléggé meggyőzően illusztrálják, milyen páratlan világossággal és egyszerűséggel foglalja össze a szerző a számnevek kialakulására vonatkozó eddigi kutatások — köztük a nyelvészeti kutatások — eredményeit. Ez jellemzi a további három fejezetet is.

A második fejezet (29–55. 1.) a számok jelölésének történetét tekinti át a legrégebb időktől kezdve az egyiptomi, a sumér–babiloni, a maja és az azték, a kínai, az indus, a görög és a római számjelölés módjainak ismertetésével egészen napjainkig. Itt esik szó a számok csomókkal és rovásokkal való jelöléséről is (Kína, Peru, India, Perzsia, középkori Anglia stb.).

A harmadik fejezet (56–78. 1.) a számolási eljárások történetével foglalkozik. Kiemeli egyebek között, hogy mily nagy szerepe van mind a mai napig a különféle segédeszközöknek — így a primitívebb vagy fejlettebb számológépnek — a számolási műveletek elvégzésében.

A negyedik s egyben utolsó fejezet (79–112. 1.) a mai modern tízes számrendszer kialakulásának folyamatát ismerteti. Ennek elindítója az indus–arab tízes számrendszer, mely először alkalmazta a helyérték elvét s a zéró szimbólumot. Ez döntő jelentőségű volt a további fejlődés szempontjából. Erre vonatkozólag még egyszer idézünk SMELTZER könyvéből: „It was when the Indian system was developed so as to combine three important features that it became noteworthy. These features were the use of

- (a) single code symbols,
- (b) the principle of place value,
- (c) a zero symbol.

These remain the most important features of our number system to-day..." (82. 1.).

4. SMELTZER munkáját egy rövid, válogatott bibliográfia (113–4. 1.) és számos illusztráció egészíti ki. Az illusztrációk szerves tartozékai a könyvnek s jelentős segítséget nyújtanak ahhoz, hogy világos képet alkothassunk magunknak a számnevek fejlődésének bonyolult és hosszadalmas folyamatáról. Különösen ki kell emelnünk a 10–11. lapokon levő illusztrációkat, melyek azt szemléltetik, hogy milyen kis mennyiséget tud áttekinteni egyszerre még a mai ember is. S ez sokkal inkább így volt a fejlődés korábbi szakaszaiban.

5. SMELTZER könyve nem nyelvészeti munka, bár szükségképpen felhasználja a nyelvtudomány bizonyos eredményeit is. Szempontjai nem nyelvészeti szempontok, mert

a számnevek kialakulását az emberi értelem fejlődésének egyetemes perspektívájába beállítva vizsgálja. De éppen ezért igen hasznos és eszméletető olvasmány a nyelvész számára is, aki a maga sajátos módszereivel végső soron szintén az emberi értelem fejlődésének történetével foglalkozik, hiszen az emberi értelem legfontosabb produktumát, a nyelvet vizsgálja s annak titkait igyekszik kifürkészni.

Sajnálatos, hogy magyar nyelven mindeddig nem íródott a SMELTZERÉHEZ hasonló munka. Érdeemes volna gondolkozni magyarra fordításán.

KOVÁCS FERENC

Beérkezett könyvek, folyóiratok

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. II. E—Gy. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 1137 l. + 1 t.

Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: PAIS DEZSŐ. Írták: BENKŐ LORÁND, T. LOVAS RÓZSA, NÉMETH G. BÉLA, RUZSICZKY ÉVA, SZILÁGYI FERENC, TOMPA JÓZSEF, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 289 l.

Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 212 l. — [A tartalomból: GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar törzsi helynevek; PAIS DEZSŐ: Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához; TERES-CSENKO NATALJA MITROFANOVNA: A nyenyec nemzetségevekről; VÉRTES EDIT: Adalékok az osztják személynévkuatáshoz.]

KODÁLY ZOLTÁN: A magyar népzene. A példatárát szerkesztette VARGYAS LAJOS. 3. kiadás. Bp. 1960, Zeneműkiadó. 307 l.

LAVOTHA ÖDÖN: Ész nyelvkönyv. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 240 l.

B. SIMOND RENÉE: Verancsics Faustus Dictionarivmának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 78 l.

GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. [4] 168 l. + 8 melléklet.

DRÓSZEGI VILMOS: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Bp. 1960, Magvető. 252 l. + 13 melléklet.

Tórem-Isten népe. Osztják népmesék. Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: GULYA JÁNOS. Bp. 1960, Európa. 166 l.

Kalevipoeg. Fordította: BÁN ALADÁR. Bp. 1960, Európa. 346 l.

Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. X. (1960), fasc. 1—2. — [A tartalomból: SEREBRENNIKOV, B. A.: Über den Charakter des Verbalsystems des Alt-Kasantatarischen; HUSSON, R.: Le fonctionnement du larynx comparativement dans la parole et dans le chant; N. SEBESTYÉN, IRENE: Zur Frage der determinierenden Deklination im Juraksamojedischen; HAJDÚ, P.: The Form of the Object in Forest Yurak; KOVÁCS, F.: Some Remarks on Uralic Numerals; KOROMPAY, B.: Die finnisch-ugrische Ethnologie; VÉRTES, E.: Beiträge zur Frage des finnisch-ugrischen bezeichneten Akkusativobjekts.] — Tom. X. (1960), fasc. 3—4. [A tartalomból: ORSZÁGH, L.: Problems and Principles of the New Dictionary of the Hungarian Language; GRUSOW, L. P.: Die Vokale der Waldmundart des Marischen im Lichte der Versuchsergebnisse; BEKE, Ö.: Nomen und Verbum; MOÓR, E.: Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte VII.; FOKOS-FUCHS, D. R.: Aus der Syntax der ural-altäischen Sprachen.]

Magyar Nyelv. LV. (1959) évf. 4. sz. — [A tartalomból: PERÉNYI JÓZSEF: Magna Hungaria kérdéséhez; MÁRTON GYULA: Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról; JUHÁSZ JENŐ: Izé.] — LVI. (1960) évf. 1. sz. [A tartalomból: SZABÓ T. ATTILA: A magyar bilabialis *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez; ANTAL LÁSZLÓ: Hány esete van a magyar főnévnek?; PAIS DEZSŐ: *Üldöz, kísért*; VÉRTES EDIT: Észrevétel a magyar magánhangzó-rendszer finnugor előzményeinek és megfelelőiseinek terminológiájához; BÁRCZI GÉZA: *En*; JUHÁSZ JENŐ: *Feled*; KÁLMÁN BÉLA: Fokos Dávid hetvenöt éves; PAPP ISTVÁN: Emlékezés Pápay Józsefre.] — 2. sz. [A tartalomból: IMRE S.: A szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válás a Bécsi és Müncheni Kódexben; BÁRCZI G.—PAIS D.: A finnugor szókezdő **p* különféle magyar megfelelőiseihez; JUHÁSZ J.: *Olvás*; RADANOVICS K.: *Atval* 'vitricus', *jial* 'privignus'; S. HÁMORI A.: Juhász Jenő.] — 3. sz. [A tartalomból: LIGETI L.: Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról; BÁRCZI G.: Örmény jövevényszavaink kérdéséhez; PAIS D.: Megjegyzések hangrendmegkülönböztető szóalakpárok jelenségéhez; BALÁZS J.: Még egy ősi magyar igenévszó; FOKOS D.: Egy permi táltosnévről. Szélütés; BALÁZS J.: Mészöly Gedeon emlékére.]

Magyar Nyelvőr. 84. (1960) évf. 1. sz. — [A tartalomról: RÁCZ ENDRE: A pécsi nyelv-művelő konferencia; A pécsi nyelv-művelő konferencia határozatai.] — 2. sz. [A tartalomról: BÁRCZI G.: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I.; GÁLDI L.: Mutatvány a Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából; BEKE Ö.: A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez; VÉRTES O. A.: Juhász Jenő; KÁLMÁN B.: Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete.]

Néprajz és Nyelvtudomány (Acta Univ. Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica) III–IV. 1959–60. — [A tartalomról: HAJDÚ P.: Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben; NYÍRI A.: Ugor vagy finnugor eredetű-e *szó* szavunk?; VELCsov MÁRTONNÉ: Testrészneveinkből alakult mértékneveink története II. *öl.*]

A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1–2. Szeged 1959.

Aarni Penttilä Juhlakirja 5. VIII. 1959. Jyväskylä. 1959. 249 l. — [A tartalomról: LAKÓ, GYÖRGY: Unkarin kielen sananalkuisista soinnillista klusiicista; MÁGISTE, JULIUS: Lisiä Viron kielen historiaan; WICKMAN, Bo.: Die lappischen Nomina auf Nom. Sing. -es.]

CHOMSKY, NOAM: Syntactic Structures. s'-Gravenhage 1957, Mouton & Co. 116 l. (Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata. Nr. IV.)

COLLINDER, BJÖRN: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960, Almqvist and Wiksell. 416 [10] l.

Ybsen-Ordbok. Ordforrådet i Henrik Ibsens samlede verker. Szerkesztette: IVERSEN, RAGNALD. Oslo 1958, Gyldendal Norsk Forlag. XXXIII + 1192 has.

ITKONEN, ERKKI: Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. Helsinki 1960, Suom.-ugril. Seura. X. 188 l. [Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen. VII.]

KETTUNEN LAURI: Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. Helsinki 1960, MSFOu. 119. IV [2] 252 l. + 3 térkép.

LAGERCRANTZ, ELIEL: Lappische Volksdichtung IV. Helsinki 1960, Suom.-ugril. Seura. 222 l. [MSFOu. 120.]

MANDLER, GEORGE—KESSEN, WILLIAM: The Language of Psychology. New York 1959, John Wiley & Sons. XVIII + 301 l.

MELBERG, HÅKON: Origin of the Scandinavian Nations and Languages. I. 1–2. (Scandinavian and Celtic Series.) Halden, Norway 1960. 951 l.

STIPA, GÜNTER: Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen. Helsinki. 1960, Suom.-ugril. Seura. 250 l. [MSFOu. 121.]

TAULI, V.: The Structural Tendencies of Languages. Helsinki 1958.

VACHEK JOSEF (DUBSKÝ, JOSEF közreműködésével): Dictionnaire de linguistique de l'École de Prague. Utrecht—Anvers 1960, Spectrum Éditeurs. 103 l. (Comité International Permanent de Linguistes.)

WICKMAN, Bo.: Some Problems concerning metaphony especially in Livonian <: Språkvetensk. Sällsk. i. Uppsala Förhandlingar 1958—1960. 25—48.

American Studies in Uralic Linguistics [Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series Vol. 1.] Bloomington 1960. — [A tartalomról: AUSTERLITZ, R.: Two Nascent Affective Suffixes in Finnish?; HARMS, R. T.: Stress and Juncture in Finnish; INGEMANN, FR.: Morphophonemic Alternations in Eastern Chermis; LOTZ, J.: The imperative in Hungarian; MINN, E. K.: The So-Called Past Tenses in Chermis; OINAS, F. J.: Concord in Balto-Finnic and Preposition Repetition in Russian; POPPE, N.: On Some Altaic Loanwords in Hungarian; RAUN, A.: The Equivalents of English „Than” in Finno-Ugric; RISTINEN, E. K.: An East Chermis Phonology; SEBEOK, TH. A.: Eighteenth Century Chermis: The Evidence from Pallas; JEPS, V. J.: Phoneme Subsystems and Correspondences in Chermis Dialects.]

Current Anthropology. A World Journal of the Sciences of Man. Sponsord by the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, Inc. Vol. I. (1960). No. 1. — [A tartalomról: HYMES, D. H.: Lexicostatistics so far.] — Vol. I. No. 2. [A tartalomról: GIDDINGS, J. L.: The Archeology of Bering Strait.] — Vol. I. No. 4. [A tartalomról: More on Lexicostatistics.] — Vol. I. No. 5. [A tartalomról: BRIGHT, W.: Social Dialect and Language History; TAX, SOL: Aboriginal Languages of Latin America.]

Journal de la Société Finno-Ougrienne. 61. Helsinki 1956. — [A tartalomról: AALTO, P.: La Société Finno-ougrienne 1933—1958; BERGLAND, KNUT: The Eskimo Uralic Hypothesis; RAVILA, P.: Ersämordwinisches Wörterverzeichnis.]

Kalevalaseuran Vuosikirja. 40. (1960.) — [A tartalomról: WEÖRES GYULA: Karjala 1700-luvun unkarilaisessa kirjallisuudessa; ITKONEN, T. I.: Lapin noitien 'kaksintaistelu' peuralaumasta; ITKONEN, ERKKI: Lappalainen haltijatartari ja sen siperialainen vastine; VILKUNA, KUSTAA: Vuoden neljännekset ja viikkolasku; NISSILÄ, VILJO:

Perämeren *kallat*; ÅSTEDT, KAARINA: Mytologisista *nenä*-yhdyneisistä; Kalevalaseuran vuosikirjojen 1—40 etnologinen hakemisto; Kalevalaseuran vuosikirjojen 31—40 sisällysluettelo.]

Keel ja Kirjandus. II. (1959) évf. 12. sz. — [A tartalomlomból: KONT, I.: *lane*-liide eesti kirjakeeles; RÄTSEP, H.: Põhimõttelist seoses siintaksialase diskussiooniga; KOKLA, P.: Keeleuurijana maride maal; NURKSE, R.: Mõningaist bibliograafilistest aspektidest materjalide kogumisel eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu jaoks.]

Lingua. Vol. VIII. (1959). No. 3. — [A tartalomlomból: COWAN, H. K. J.: A Note on Statistical Methods in Comparative Linguistics.] — No. 4. [A tartalomlomból: SEBEOK, THOMAS, A.—ZEPS, V. J.: On Non-Random Distribution of Initial Phonemes in Cheremis Verse; TAILLEUR, OLIVIER GUY: Plaidoyer pour le Youkaghir, branche orientale de la famille ouralienne.]

Slavia. XXIX. évf. (1960), 4. f. — [A tartalomlomból: Трубачев, О. Н.: Из истории названий каш в славянских языках; АДАМОВА, З.: A magyar irodalom története 1849-ig.]

Ural-Altäische Jahrbücher: Bd. XXXII. (1960). Heft 1—2. [A tartalomlomból: ITKONEN, E.: Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten; SCHLACHTER, W.: Lappische Passivsyntax V. Die Funktion des Subjektes in passivischen Satz; HAJDÚ, P.: Ein Handbuch der uralischen Sprachen; SAUVAGEOT, A.: Sur la grammaire historique du hongrois; HAMP, E. P.: Notes on Ket Phonemics; ANGERE, J.—MENGENS, K. H.: Eine Bibliographie der paläoasiatischen Sprachen.]

Virittäjä. 1960. 1. sz. — [A tartalomlomból: VAHROS, IGOR: Venäjän ja suomen kielen kosketuksista jalkaverhojen nimitysten alalla; LOPMERI, J. A.: Sauvo ja Savo; KODOLÁNYI, JÁNOS: Eräistä unkarilaisista kansantavoista; SADENIEMI, MATTI: Unkarin kielenhuoltokonferenssi; RAPOLA, MARTTI: Aatteen ja toiminnan traditiot Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa; KEINONEN, ARVO: Sanoja ja asiota. Verba docent; JOKINEN, RAIJA: Aarni Penttilä—Juhlakirja 5. VIII. 1959; VIRTARANTA, PERTTI: Julius Mägiste: Woten erzählen; POSTI, LAURI: Lauri Hakulinen: Handbuch der finnischen Sprache I.]

Word. Vol. 15. (1959). No. 3. — [A tartalomlomból: LURIA, A. R.: The Directive Function of Speech, II. Dissolution in Pathological of the Brain; JUNGEMANN, FREDRICK H.: Structuralism and History.] — Vol. 16. (1960.) No. 1. [A tartalomlomból: INGEMANN, FRANCES: Eeva K. Minn: Derivation (= Studies in Cheremis, Vol. 4), VII + 99 pp. Bloomington 1956.]

Библиографический указатель литературы по языкознанию изданной в СССР с 1918 по 1957 год. Выпуск 1. Книги и сборники на русском языке, изданные в СССР 1918—1955. Szerkesztette: Дебец, Н. П.—Дубровина, В. Ф.—Ижевская, М. Г. Москва 1958, Изд. АН СССР. 366 l.

Елисеев, Ю. С.: Синтаксические словосочетания в современном финском языке. Москва 1959, Изд. АН СССР. 122 l.

Майтинская К. Е.: Венгерский язык III. Сиктаксис. Москва 1960, Изд. АН СССР. 376 l.

Марузо, Ж.: Словарь лингвистических терминов. Ford.: Андреев, Н. Д. Szerk.: Реформатский, А. А. Москва 1960, Изд. Иностранной литературы. 436 l.

Матусевич, М. И.: Введение в общую фонетику. 3. kiadás. Москва 1959, Учпедгиз. 134 l.

Вопросы Языкознания. IX. (1960) évf. 1. sz. — [A tartalomlomból: Хэмп, Э. П.: О долготе гласных в венгерском языке; Яглом, И. М.—Добрушин, Р. Л.: Теория информации и лингвистика; Николаева, Т. М.: Что такое трансформационный анализ? — 2. sz. [A tartalomlomból: О перспективной плане наших языковедческих исследований на ближайшие годы; Керт, Г. М.: Некоторые саамские топонимические названия на территории карельской АССР; Белокрицкая, С. С.: Различные типы омонимии и способы их различения при машинном переводе; Языковедческая библиография в национальных республиках (Латвия, Эстония).]

Советская Этнография. 1960. 2. sz. — [A tartalomlomból: Шпунунова, Г. В.: Народное искусство коми. (Узорное ткање, вязанье, вышивка.)]

Современное хозяйство, культура и быт малых народов Севера. Szerk.: Долгих, Б. О. Москва 1960, Изд. АН СССР. 216. l. — [A tartalomlomból: Долгих, Б. О.—Файнберг, Л. А.: Таймырские нганасаны; Соколова, З. П.: Современные селения и жилища ваховских хантов.]

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

Kézirat beérkezett: 1960. VI. 1. Példányszám: 700. Terjedelem: 16 (A/5) ív + 60 oldal melléklet

1960/51509 — Akadémiai Nyomda V., Gerlóczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok	213
SAL ÉVA: Az ugor első szótagi nyílt * <i>a</i> hangról	243
VÉRTES EDIT: A szurguti osztják nyelvjárások hangjelöléséről és hangmegfeleléseiről	255
A. KÖVESI MAGDA: Adalékok rokonságneveink történetéhez	281
MAGDICS KLÁRA: A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben	301

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RADANOVICS KÁROLY: Szófejtések	323
ERDÉLYI ISTVÁN: <i>Táltos</i>	328
GULYA JÁNOS: Az orosz Урал, -a 'Uralgebirge' etimológiájához	332
KÁLMÁN BÉLA: Chanti szöveg	338
VÁSZOLYI ERIK: Letkai nyelvmutatványok	341
KOROMPAY BERTALAN: Megjegyzések Kalevala kiadásaink szövegéhez	351

ISMERTETÉSEK—SZEMLE

N. KAKUK ZSUZSA: Németh Gyula 70 éves	354
FOKOS DÁVID: N. Sebestyén Irén 70. születésnapjára	356
LAKÓ GYÖRGY: Loványi Gyula 1883—1960	359
KÁLMÁN BÉLA: A Szovjetunióban lakó finnugor és szamojéd népek lélekszáma	360
VÉRTES EDIT: Verba docent	361
VÉRTES EDIT: Aapni Penttilä Juhlakirja	364
KOVÁCS FERENC: Молописьменные языки народов СССР	364
GULYA JÁNOS: А. Н. Баландин, Основные правила произношения и правописания мансийского языка	366
VÁSZOLYI ERIK: Adalékok a komi írásbeliség történetéhez	368
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>J. Mägiste, Woten erzählen</i>	373
FÁBIÁN PÁL: A magyar nyelv értelmező szótára I—II.	375
KÁROLY SÁNDOR: <i>K. E. Майтунская, Венгерский язык II.</i>	379
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Balázs János, Sylvester János és kora</i>	385
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>P. Hartmann, Wortart und Aussageform</i>	387
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Cercetări de Lingvistică</i>	392
SZÉPE GYÖRGY: <i>Mélanges linguistiques</i>	394
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fr. Kainz, Psychologie der Sprache II.</i>	397
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Baranyai Erzsébet—Lénárt Edit, Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai</i>	398
KOVÁCS FERENC: <i>D. Smeltzer, Man and Number</i>	399
Beérkezett könyvek, folyóiratok	401

Melléklet: JUHÁSZ JENŐ: Szómutató *Munkácsi Bernát*, „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” című művéhez (külön füzetben 1—58 l.)

Ára 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 28,— Ft

SZÓMUTATÓ

MUNKÁCSI BERNÁT

„Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben”
című művéhez

Összeállította

JUHÁSZ JENŐ

Előszó

MUNKÁCSI BERNÁT, a magyarral rokon meg a vele hajdan érintkezésben állott népek történetének és nyelvének nagyérdemű kutatója, néhány hónap híján 60 esztendővel ezelőtt fejezte be „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” című nagy műve első kötetének írását. A bevezetésben a szerző a kérdés történetét adja, a következőkben pedig összeállítja „amaz árja és kaukázusi egyezéseket, melyeknek megfelelői a rokon nyelveken kívül a magyarban is kimutathatók, esetleg csak a magyarban található” (IV. 1.). A munka — a szerző maga írja — „első kísérlet a finn—magyar nyelvekbe jutott régi árja és kaukázusi elemek rendszeres tárgyalására” (uo.), s ilyenformán úttörő vállalkozásnak tekintendő. Folytatása, amelybe az árja és a kaukázusi nyelvek hatásának azon adatai kerültek volna, „melyek a magyarban nem, hanem csupán a rokon nyelvekben található” (uo.), nem jelent meg.

A kritika nem fogadta kedvezően MUNKÁCSI tanulmányát. Szemére vetették, hogy olyan nyelvekkel hozza kapcsolatba a magyar nyelvet, amelyeknek még egykorú állapotáról is csak igen fogyatékos ismeretek állottak a kutatók rendelkezésére, fejlődésükről, múltjukról, egymáshoz való viszonyukról pedig éppenséggel alig tudhattak valamit. Rámutattak arra, hogy MUNKÁCSI állathívogató meg hangutánzó szavakat is bevon hasonlításai körébe, s kifogásolták, hogy kénye-kedve szerint szabadlja részekre a magyar és a vele kapcsolatba hozott idegen nyelvi szavakat, stb., stb. Nem kétséges, hogy azok a nehézségek, amelyekre a kritika utalt, csakugyan fennállottak, s bizonyos az is, hogy MUNKÁCSI a jelzett hibákat, tévedéseket sok esetben elkövette. Vitathatatlan az is, hogy MUNKÁCSI eljárása a magyar és az árja, illetőleg kaukázusi szók egyeztetésében sokszor egyáltalában nem, más esetekben viszont nem eléggé módszeres.

De MUNKÁCSI nagy jövevényező-tanulmányát mindezek ellenére is olyan műnek tartjuk, amelyet kutatásainkban ma sem mellőzhetünk, s amelyet tanácsos és érdemes ma is figyelembe vennünk. Nem szólva terjedelmes tudománytörténeti bevezetésének tanulságos voltáról, különösen két területen kell hangsúlyoznunk az „Árja és kaukázusi elemek” (ÁKE.) jelentőségét, illetőleg használhatóságát: a finnugor nyelvek árja (iráni) elemeinek a kutatásában és a finnugor összehasonlító nyelvészetben.

Ami az előbbi területet illeti, elég arra utalnunk, hogy MUNKÁCSI műve a finnugor-árja kapcsolatokra vonatkozó újabb kutatásokhoz is alapul szolgált. Például HANNES SKÖLD „Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen” című értekezésében (Lund, 1925) kizárólag olyan egybevetésekre alapozza megállapításait, amelyek már MUNKÁCSI tanulmányában megtalálhatóak, s messzemenően értékesítette az ÁKE.-t HERMANN JACOBSON is (Arier und Ugrofinnen. Göttingen, 1922), noha MUNKÁCSI egybevetéseit — természetesen — alaposan megrostálva vonta be vizsgálódásai körébe.

Ugyancsak több körülmény teszi kívánatosá az ÁKE. felhasználását a finnugor-nyelvészetben. Ilyen mindennek előtt az, hogy könyvében MUNKÁCSI a különféle finnugor nyelvek szavainak egész seregét hozza kapcsolatba olyan magyar szavakkal, amelyeket — a rokonnyelvi szavakkal együtt — árja, illetőleg kaukázusi eredetűnek magyaráz. Noha ezen rokonnyelvi szavaknak árja, illetőleg kaukázusi vonatkozásait az esetek többségében nem is tudja kellően tisztázni, a kérdéses rokonnyelvi szóknek a magyarral való vagy egymásközötti valamilyen összefüggését számos esetben sikerül valószínűsítienie, s e közben gyakran olyan hangtani és jelentéstani utalásokat használ fel bizonyítékokul, amelyek a finnugor nyelvek etimológiai szótárainak a készítése közben joggal számot

tarthatnak figyelmünkre. Egy másik körülmény, amely miatt az ÁKE.-ra sűrűn rá vagyunk utalva, az, hogy e könyvében MUNKÁCSI nagyszámú vogul szó nyelvjárási változatait közli máig is kiadatlan szótári hagyatékából. Minthogy korszerű, tudományos vogul szótárunk nincs, s ilyennek a megjelenésére még hosszú ideig nem számíthatunk, MUNKÁCSI kéziratos feljegyzéseinek az ismerete vogul tagú etimológiák helyességének az eldöntéséhez igen lényeges. Ezek az ÁKE.-ban publikált MUNKÁCSI-féle feljegyzések azonban a kutatás számára mind ez ideig szinte elvesztek! Az „Árja és kaukázusi elemek”-hez ugyanis csupán magyar szómutató készült, s benne a kéziratból közölt vogul szókat és a különféle finnugor nyelvi szavakra vonatkozó fejtegetéseket a kutatók csak az esetben tudnák nyelvészeti vizsgálódásaik során értékesíteni, ha vállalkoznának e nagy-terjedelmű műnek egyénenként külön-külön történő kicédlülésére.

A magyar nyelvész társadalom a folyó év március 12-én ünnepelte MUNKÁCSI BERNÁT születésének 100. évfordulóját. A Magyar Tudományos Akadémia Finnugor Bizottsága úgy határozott, hogy ezen jubileumi év alkalmából nagynevű tudósunk munkájának megbecsüléseképpen és sok értéket tartalmazó műve könnyebb felhasználhatósága érdekében a Nyelvtudományi Közlemények mellékleteként elkészítteti és megjelenteti — az ÁKE.-ban foglalt magyar szómutató kiegészítésül — a tárgyalt egyéb finnugor és szamojéd nyelvi szavak mutatóját. Az ennek összeállításával járó fáradságos munkát JUHÁSZ JENŐ vállalta, és túlnyomó részének az elvégzését is neki köszönhetjük. Az ő váratlan halála után a végső simításokat ERDÉLYI ISTVÁN hajtotta végre.

Budapest, 1960. november 8.

LAKÓ GYÖRGY

Bevezető tájékoztató

MUNKÁCSI BERNÁT „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” című 1901-ben megjelent műve (rövidítve: ÁKE.) a rokonyelvi adatok gazdag tárháza. Használatát azonban megnehezíti, hogy csak magyar szómutatója van. Ezt a hiányt pótolja ez a szómutató, amely az uráli nyelvek MUNKÁCSI művében előforduló szavait tartalmazza az egyes nyelvek szerint betűrendben.

MUNKÁCSI adatainak helyességét ellenőriztem — összevetve őket az ÁKE. forrásainak adataival. Ezzel alkalmam nyílt a szómutató nagyon is kívánatos lerövidítésére. Ha ugyanis MUNKÁCSI egy nyelvjárásból több adatot is közöl ugyanarra a szóra, akkor csak a forrásaként szereplő szótár címszóját vettem fel a mutatóba, például: AHLQVIST északi osztyják *käs, käsi* és PATKANOV irtisi osztyják *keže, köče* alakjaiból csak a *käs* és *keže* alakokat. Ugyanígy tettem CASTRÉN egyes számjéd nyelvekbeli adataival is.

Ha azonban ugyanarról a szóról több szerzőnek van egymástól többé-kevésbé eltérő adata, akkor mindegyik szerzőnek egy-egy adata szerepel a szómutatóban.

Ha a forrásban több nyelvjárási adat van, akkor csak az elsőt vettem fel. Legszembetűnőbb ez GENETZ orosz—lapp adatainál. Például a teri *pa;sse*, kolai *pa;ss*, notozeroi *po;ss*, akkalai *po;s* adatok közül csak az első, a *pa;sse* szerepel a mutatóban.

Nem vettem fel azoknak az összetételeknek második tagját, melyekben MUNKÁCSI csak az első tagot fejtegeti. Például a votják *mu-žem* szó csak a *mu-žem* alatt szerepel, s a *-žem* alatt nem.

MUNKÁCSI nem követte forrásai hangjelölését, hanem egységes hangjelölésre törekedett. Például: az *η* helyett *ñ*-t, az *ï, î, i* helyett egységesen *i*-t ír. Néha azonban átírás nélküli alakokat is közöl, például a md. *ä*-t nem írja át a tőle megszokott *ê*-re.

Ahol elírást találtam, ott a MUNKÁCSItól közölt alak előtt zárójelben szerepel a forrásában található helyes adat. Például a zürjén (*peščera*;) *pečera* azt jelenti, hogy a szó WIEDEMANN szótárában *peščera*, az ÁKE-ben hibásan *pečera*.

Az igék tövét feltüntettem ott, ahol MUNKÁCSI is így tesz, bár forrásaiban az infinitivus szerepel.

{.....} = a forrásban szereplő adat, utána az ÁKE adata.

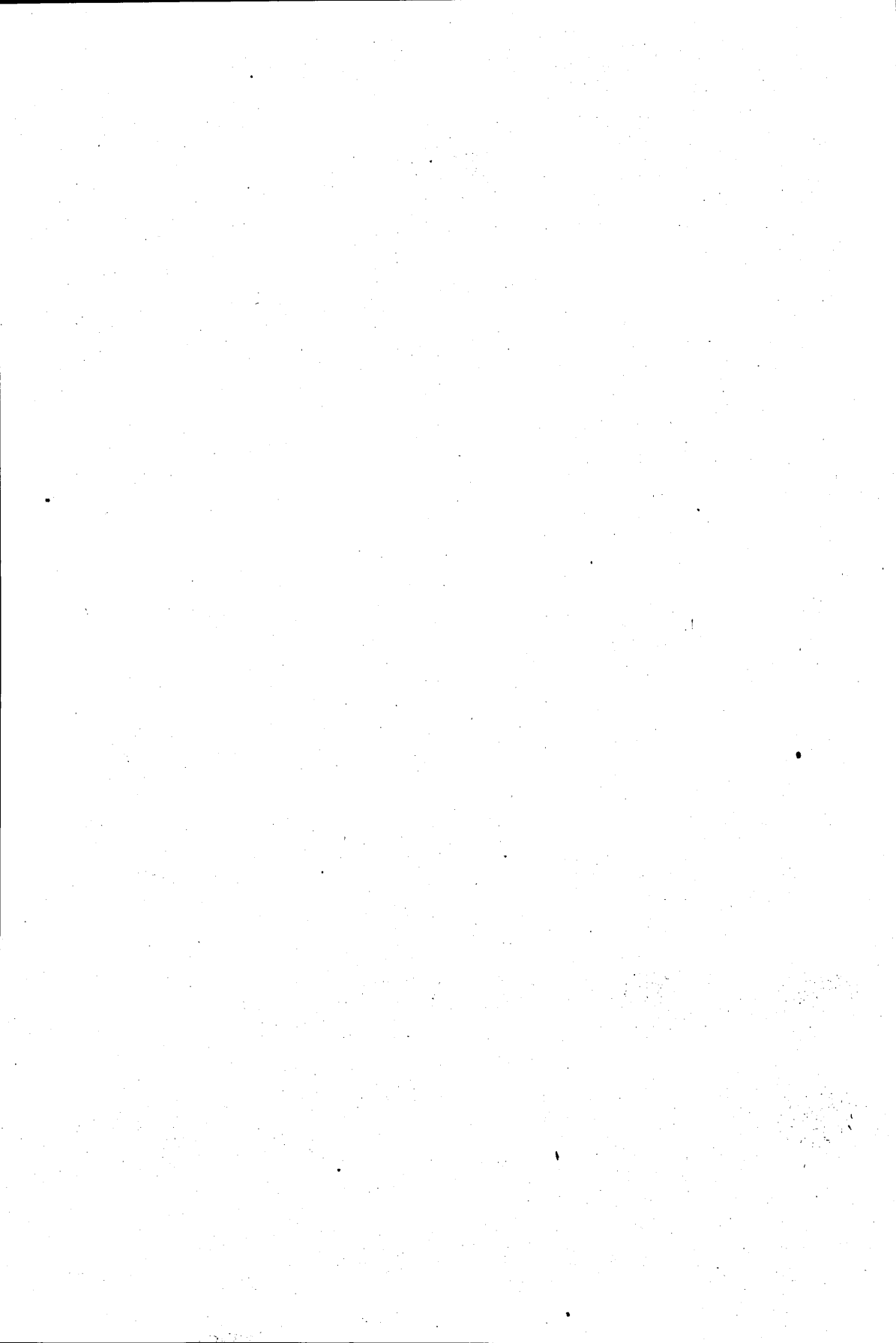
x-szel jelzem, a ha szó azon a lapon többször előfordul.

Minden nyelv szómutatóját megelőzi:

I. MUNKÁCSI azon forrásainak felsorolása, amelyeknek adataival az ÁKE. adatait összevettem.

II. MUNKÁCSI változtatásai forrásai hangjelölésén.

III. A betűrend.

Osztyák (chanti)

I. MUNKÁCSI források:

AHLQVIST, A.: Über die Sprache der Nordostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik. Helsinki, 1880. Rövidítése: A.

CASTRÉN, M. A.: Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. 1849. (Második kiadása A. SCHIEFNERTŐL 1858.) Rövidítése: C.

HUNFALVY PÁL: Az északi osztyák nyelv. Vologodszki fordításainak és orosz—osztyák szótárának alapján tekintettel mind Castrén déli osztyák grammatikájára, mind a Reguly hozta szójegyzékre s eredeti osztyák énekekre (NyK. XI, 1). Rövidítése: H.

PÁPAI KÁROLY: Déli osztyák szójegyzék. Az elhunyt kutató gyűjtései alapján összeállította MUNKÁCSI BERNÁT (NyK. XXVI, 9; különnyomatban az ÜgF. 12. sz.). Rövidítése: PK.

PATKANOV, SZERAFIM: Irtisi-osztyák szójegyzék (NyK. XXX, 407, XXXI, 55, 159, 291, 424; különnyomatban az ÜgF. 14. sz.). Rövidítése: PSz.

MUNKÁCSI BERNÁT osztyák gyűjtése a VNGy. II, 725—737. Rövidítése: M.

II. MUNKÁCSI hangjelölési változtatásai:

AHLQVISTNÁL: *i* helyett *é, i*, például: *amér-, xilem*; *ï* helyett *ï̄*, például *mï̄*; *t, n, g, x* helyett *l, ñ, γ, χ*, például: *arta'a-, ev-leñgi, joyan, xõt*; *d, t* helyett *d̄, t̄*, például: *kend̄, otam*.

CASTRÉNNÁL: *á, é, ê, ó* helyett *ā, ē, ī, ō*, például: *ātem, ēbet, īrg-, ōda*; *a, t, n, d, t, k* helyett *l, ñ, t, d̄, k̄*, például: *āl, koñar, ō'la, ata, pak*; *ä* helyett *l*, például: *šiglei*; *ž, c, η, w* helyett *ž̄, č̄, ñ̄, v*, például: *keže, ičex, aña, kova*.

HUNFALVYNÁL: *i* helyett *ï, ê*, például: *sami, purém*.

PÁPAI KÁROLYNÁL: az *η, gh* helyett *ñ, γ*, például: *ēger-neñ, khultēñ, ñoyej*.

PATKANOVNÁL: az *η* helyett *ñ*, például: *añka*.

Saját adataiban: *η, a* helyett *ñ, l*, például: *kōlañk, laux*.

Ha a szavak között volt északi osztyák, az került első helyre. Egy szerző ugyanarra a nyelvjárásra hozott több adatából csak az elsőt vettem fel a mutatóba.

III. Betűrend: *a (ā), a, b, c, č, d, d̄, ž, e (ē), g (gh, γ), χ (kh), é, i (ï), ï (ï̄), j, k, l (l̄), l, m, n, ñ, ñ̄, o (ō), o, p, r, s, š, š̄, t, ts, u (ū), ü, v (w), z, ž*.

(*ābel* PSz.:) *ābel* 342

āč l. *oš*

ādel A; C, PSz. *at* 513

ādēm; C *ātem*; PK *ātēm* 151

ājem C, PSz; C *ējem* 385

akar A 120x

āl l. *ōt*

amér- A 385; C, PSz *emerd-* 388, 525

amért- A 525

āmēs A 525

aña C, PSz 132

āpel l. *ēbel*

apérli-törli 372

apsi A 496

1. *ār* 'sok' C, PSz 91x, 505

2. *ār, āra* 'ének' PSz, M 237, 524; C *ārex* 237, 524, 525; PK *erēx* 524, 525

ārg- C, PSz 237, 524, 525; C, PSz *īrg-* 237⁸
524

ār-joñ C, P; *ūrχ-joñ* 562x, 606

armat- A 136

ār-söt C, PSz 562x

artala- A 136

Ās C, PK; PK *Ēs* 533

asa A; C, PSz *ata*; PSz *asi* 155

asveša-nur 487

at l. *ādel*

ātem, ātēm l. *ādēm*

ata l. *asa*

avér-nē A; PK *ēger-neñ* 625

čegajem l. *sākijak*

čama C 345

čam joñ 345x

čenk l. *šañk*

- čēnk-mōj*- C 346
ēbel PSz 216, 647x; C, PSz *ēbet* 216, 342, 647; C, PSz *āpel* 216, 342
ēger-neñ l. *avēr-nē*
ei, *ej* l. *i*
ējem l. *ājem*
emerđ- l. *āmēr*-
erēx l. 2. *ār*
Ēs l. *Ās*
ēsēm-jīnk C, PSz 597
et-vāx C, PSz 247, 248x
ev-leñgi A 439
ēj l. *i*
χaīl- PSz 318
χaīnt C, PSz 385
χaj- PSz 389
χaleu C, A, PSz, M 299, 300; PSz *χallik* 299; *khāttēx* 299, 300; C, PSz, M *kallek* 299, 300; *kallik* 300
χāp l. *χōp*
khār l. *χor*
χar-mōx l. *kār-mōx*
χasl- A 359
χašna A 326, 328
χāt C, A, PK, PSz 96, 261, 332, 335, 342, 595; C *kāt*; C, PSz *χōt* 332, 335; l. *még*: *χōt-puñgél*
χatl, *khātel*, *χatt* l. *χotl*
khāttēx l. *χaleu*
χīlem-imi A. M 625
χo A, M 98, 387; PK *khū* 97, 98, 387
χodai l. *χol*
χol 'reggel'; (C *χodai*;) *χodaj*; PK *khultēñ* 523
χōl 'fenyő' A, PSz; C, PSz *χūt* 270, 290x
A χūl 290
χolēx A, PSz 351, 625; C, A, PSz *χūlaχ* 300, 351; A, PSz *χulēx* 300, 351, 625; C, PSz, M *kōlak* 351, 420, 625; C, PSz, M *kōlañk* 74, 180, 351, 409, 420, 482, 625; *kolañk* 270; PK *kūlaχ* 351; PK *kallāχ* 300, 351
χomte C 155
χont C, PSz 251, 320
χonst- A, PSz 251, 320
χoñsipsa A 321
χōp, *χāp* PSz 1^a
χor A; PK *khār*; C *kār* 620
χōs l. l. *χūs*
χōt l. *χāt*
χōteñ C, A; C, PSz *kōtteñ* 626
χotl, *χatl* A, PSz; C *χatt*; PK *khātel* 331
χotl- A 331
χot-puñgél A 254
khū 'ember' l. *χo*
χū 'távol' A, PSz 366
χūd- l. *xullem*
χui A, C, PSz; PSz *kui*; PK *kuj* 387
(χujem C:) *χujēm* 318
χul 'kőhögés' A, PSz; C, PSz *χūt* 418
χūl 'fenyő' l. *χōl*
χūlaχ, *χulēx* l. *χolēx*
(xullem A:) *χūl*-; PSz *χūd*- 40
χulēm A 429
1. *χūs* 'csillag' C, A, PSz 357, 359x; A, PSz *χōs*; PK *kās* 357
 2. *χūs* 'húsz' A, PSz 606, 647
 1. *χūt* 'fenyő' l. *χōl*
 2. *χūt* 'kőhögés' l. *χul*
i C, H, PSz 217, 221; *i* 217, 647; C *ei* 217, 220; PK *ej*, *ēj* 217; C, H, PK, PSz *it* 217, 220x, 221, 647; C, H, PSz *it* 220x, 221; C *ja* 217, 221
iēex C 132, 496
idai l. *jētīn*
iki C, H, PSz 292
(i C:) *il* H 437
ima PSz 68, 94, 98
imi H, PSz 625
int-vuax 82
ipi l. *jipi*
irg- l. *erg*-
is H 232
it, *it* l. *i*
itn, *ittēn* l. *jētīn*.
ja l. *i*
jādam C, PSz 546
jāg-, *jik*- C, PSz 223
jaχ PK, PSz, M 90—1
jaxon l. *joyan*
jantk- l. *jont*-
jāntl- C 223
jāñk C, PSz; PK *luñk*, (*liχ*;) *liχ* 223
jar l. *lör*
javo' l. *joyol*
jōj l. *lui*
jeaga l. *joyan*
(jeternai C:) *jeternai* 626
jem C, H, PK, PSz 380, 504, 535
jēmīñ-χot A 364
jēñk C, PSz; PSz *joñk* 499; *jeng* 74
jert C, A, PK, PSz 136, 235
jertl- A 136
jeternai l. *jedernai*
(jētīn A:) *jētēñ*; C, PSz *idai*; C *itn*; PK *ittēn* 236
jēvet l. *lābēt*
jība l. *jipi*
jik- l. *jāg*
jipi, *ipi* PSz; C, PSz *jība*, *jiveχ* 237
jiv-leñgi A 439
joyan A; PK *jaxon* 381, 382x; C *jeaga* 381
joyol A, PSz 577; C *jōyol* 517; PSz *jōgol*; *javol* 255
joχ PSz 437
joχēr l. *tāgār*
jom C, A, H 235
jont- A, PSz 161, 177; C *jantk*- 161
joñ C, PSz 345
još-kavan l. *kuñnañ*
juχ 'fa' C, A, PK, PSz, M 200, 264, 290
juj l. *lui*
jung l. *luñk*
jūndex C 300
kabak C 410
kačēx C 342
kagi l. *kova*

- kaiñi* C, PSz; *keñe* 328
kaislal- l. *kašalal-*
kallek, kallik l. *χaleu*
kāmen l. *kim*
kāñ C, PSz; PK *kōēñ* 387
kar 'harkály' A 330
 1. *kār* 'hím' l. *χor*
 2. *kār* 'héj' C, A, PSz, M 58
 (*kār-mōχ* C:) *χar-mōχ* 452
 1. *karta* 'vas' A, PSz 47, 133x, 262, 391,
 393, 394x, 407, 572, 643
 2. *karta* 'nd'var' A 403x
 (*kāsi* A:) *kāsi* 286; l. még: *kās*
kās A 320, 321; C, PSz *keže*; C *kiče* 321
kās-muš A 321
kās A 286x; l. még: *kāsi*
kašalal-, *kaislal-* A 384, 385
kašeu A, M 408, 409
 1. *kāt* 'ház' l. *χāt*
 2. *kāt* 'két' C, A, PSz 220, 221, 223, 342
kati A, H 9
kāt- A, PSz 342; *katt-* P, M 67
kāsi l. *kāsi*
katt- l. *kāt-*
kavan l. *kūñnaj*
kqlqχ l. *χolēχ*
kyllik l. *χaleu*
kqlqχ l. *χolēχ*
kqs l. l. *χūs*
keceχ l. *keši*
keže 'betegség' l. *kās*
keže 'kés' l. *keši*
keł PSz, M; *kol* 499
ken A, PSz 499; *kēna* PSz 390
kend A; A, PSz *kēs*; *künē* 400; C *kenē* 400x
keñar C, A, PSz; C, H, PSz *koñar* 98
keñe l. *kaiñi*
kēs l. *kend*
keši A, PSz 405; M *kēsi* 406, 407; C, PSz
keže 75, 405—7; PK *keceχ* 405—7
kēt C, PSz; (C, PSz *kōt*;) *kot* 499
kevel C 75
kiče l. *kās*
kili A, PSz 498
kim A; C, PSz *kāmen* 437
kiti 9
kol l. *keł*
kōlak, kōlañk, kōlañk l. *χolēχ*
koñar l. *keñar*
korēgh, korēg l. *kurēk*
kort A 337, 403, 648
kot, kōt l. *kēt*
kōtten l. *χoteñ*
kova, kagi C, PSz, M; PK *kōghōi* 284x
kōēñ l. *kāñ*
kōghōi l. *kova*
kui, kuj l. *χui*
kūñnaj, kunχñi C, PSz; PK *kungi*; A *još-*
kavan 420x
kur C, A, PSz, M 389, 434
kurēk A, PSz, M 301x, 352; C *kurek* 301,
 352; (PK *korēgh*;) *korēg* 352
kut C, H, P 570; A, PSz *kūt* 595
kütēp A, PSz 514, 570, 650; *kütēp* 301
kutreñ A 408
künē l. *kend*
lābēt C, A, PSz, M 25, 230, 339—42x, 344,
 554; C, PSz, M *tābet, tābēt* 25, 230, 339,
 342x, 344; *sābēt* 340x; *sabat* 43, 340
 PK *jevet* 339, 342
lakkē PK 434, 435
lal A 438
lān l. *lōn*
lañi A 518
lār l. *lōr*
lauχ l. *lou*
lant l. *lont*
lāna-jax 436x
lābāndā l. *lebēndē*
legel- C; C, PSz *tēgd-* 444
lēyo A 439
lek A 442; C *lēk* 442x; C *lök*; PK *lökk* 442
lēl A, PSz 436x, 437; C, PSz *tēt* 436x
 (*leñgīr* A:) *leñgēr* 438
leñgi l. *ev-leñgi*
lēpek A 521, 522
lēr A 228, 251; PSz *ler* 251; PK *lēr* 228;
 C, PSz *lort* 228, 251; C *turi* 228
 (*levi* A:) *levi* 439
lebēndē A; *lābāndā*; PK *lipp* 443
lēr l. *ler*
lēt A 437, 438
Léwē-poul 439
līχ l. *jañk*
liker C 93, 261, 566x; *likar* 476
lipet C, A, PSz 496
lipp l. *lebēndē*
li A; C *teg* 594
 (*lilttem* A:) *līj-*; C, PSz *tei, lüi* 242
 1. *loχ* 'lō' l. *lou*
 2. *loχ* 'csont' l. *lū*
 3. *loχ* 'öböl' A, PSz; C, PSz *lōχ*; PK *lōχ* 447
 1. *loχ* 'lō' l. *lou*
 2. *loχ* 'hotalp' A; C, A *toχ*; PSz *tōχ* 438
loχ-mqk l. *lou*
loi l. *lui*
lol- A, PSz 637
lōn 'in' A, PSz; C, P *lān*; C *ton* 367, 368
lont C, A, PSz; C *lōnt*; A, PSz *lunt*; C, PSz
tunt; PK *lant* 449
lōnd-, tuñd- C, PSz 421, 507; *luntl-* 507
lopat C 235
lor 'gyökér' l. *lēr*
lōr 'tō' A, PSz; C, PSz *tōr*; PK *tor*; C *jar*;
sar 608; C *lār* 608
lort l. *lēr*
 (*lou* A, PSz:) *lou* 322, 437, 444; C, PSz *loχ*
 437, 444, 445, 577; C, M *loχ* 321; C, PSz,
 M *lauχ* 321, 444—5; C, PSz, M *tau* 321
 437, 444, 445; *loχ-mqk* 452
louχ, louχ l. *lū*
louniñ A 180
Lo-us 439
lōχ l. 3. *loχ*
lök, lökk l. *lek*
lu 'ō' H 54

- lū 'csont' A, PSz 447, 577; lū 9; C, PSz loux 447; loux 9; PSz lox 447; C teu 447*
lui A 318; luj PSz 612, 613x; loi C, PSz 612; (C, PSz tui:) tuj 318, 612, 613; PK juj 612, 613; PK jzj 612
lunt l. lont
lunil- l. loñd-
luñ A, PSz, M; C, PSz tuñ 576, 593
luñgétl- A, PSz 507, 576
luñk A, PSz 264, 502; M toñx; jung 502
lut 'száj' l. tüt
lüi l. lüllem
lix, luñk l. jañk
mada l. met
mag l. mavé
mayta, magdi C, PSz 283x, 313, 597
mānt l. moñs
maña, moña C, PSz 369
mardad- C, PSz 464x
maugel l. megél
mavé 'méz' A, PSz 254, 467, 468x, 476; mawi 89; C, PSz mag 151, 254, 467, 468; PK meü 254
mavé-réx 564
-maq l. lox-mak, lou a.
meg l. mi
megdeñ l. meudañ
megél A, PSz 459, 460x; C meget 459, 460; C, PSz maugel; PK mejet 459
meyuték PK 181
mej- C, PK, PSz; H mij- 184
mejet l. megél
meñ C, A, PSz, M; PK meñ 461
meñk A, PSz; PK möñk 457
met C, A, H, PSz; H mada 480
meudañ A, PSz; C, PSz megdeñ 181
meul A 181
meü l. mavé
meñ l. meñ
mij- l. mej-
milek 181
mis A, PK, PSz; C, PSz mis 619
mi A; A, PSz mū 98, 469; C meg 469, 470; PK möx 469; l. még: morax
mox C, A; C, PSz, M möx; C, PSz mōk; A moñx 452
moxsañ l. muxsañ
mōk l. mōx
mōkñ C, PSz 452
moña l. maña
moñs- A, PSz; C monñ- 525
moñs A, M; C, PSz, M mānt 525
moñx l. mox
morax, mūrēx A, PSz 172, 173, 564; C, PSz mōrak (mōrenk:) mōreñk 172, 173; l. még: mi
mores C 283
mort A 464x, 465x
(mortijn A:) mortēñ 464, 465
moš A, H; H muš 320x
mōx l. mi
mōñk l. meñk
mū l. mi
muji A 180x, 181; (PK mughuj:) mujui 180
mūgol, mūyol C, PSz 255, 553; PK muxél 255
mughuj l. mujji
mugu-sir C 572
muxél l. mūgol
muxsañ A, PSz 180x, 181x; C, PSz moxsañ 180, 181
mūrēx l. morax
muš l. moš
muši A, PSz 328, 459
nāgar l. nōgor
nal A; C nül 342
nāmél A 482, 595; C, PSz nāmat 83, 482
naras, naras-jux A, PSz 476
nari l. nori
nart l. nōr
navé A, PSz; PSz nova; C, PSz nevi; PK negi 489; C nova rox 522; A navi-vox 247, 248
navéti-nē A, M 625
nē A, PSz; C, A, PSz neñ 346, 625
negér l. noger
negi l. navé
 1. nem 'nem' H 478, 480
 2. nem 'név' C, A, H, PSz 40, 483, 485*neñ l. nē*
neñk 'nyü' A, PSz; (C, PSz nink:) niñk; PK hiñg 490
nevi l. navé
nimsar-imi A, M 492, 625
nink, niñk l. neñk
niñktañ-nē A, M 625
niseñ A 359
nit-söt C, PSz 562x
noger 'nyereg' C; PK negér 487, 488
nōgor, nāgar PSz 'dió' 457
nōgor-lēta-nē 625
(nōpetlajem PSz:) nopetlaj- 342
nōr A, PSz; C nart 348, 546
nori A, PSz; nari 348
nova l. navé
nul 127
nūpét A, PSz 342
nur l. asveša-nur
nül l. nal
(nādem C:) nādem 223
ñal l. ñol
ñañ C, A, H, PK, PSz 188, 477, 646
(ñara-mag PSz:) ñar-meü 467
ñarsa, ñarsa l. ñorsa
ñat l. ñol
ñiñg l. neñk
ñoja A, PSz; C, PSz ñoga 360; PK ñojej 360x; C, PSz ñoqoi 360
ñox C, PK, PSz, M 360
(ñojés PK:) ñujes-morēx 172
ñol 'nyil' A, H; C, PSz, M ñot; C, PSz ñal; PK ñal 477
ñol 'orr' C, A, PSz; C, PSz ñat 546
(ñongil 'Schnecke' A:) ñoñél 'Schleim' 255
ñor A, PSz 368

- ňorsa* A, PSz 487, 546; (C, PSz *ňarša*:)
ňarša 487; *ňarsa* 546
ňot l. *ňol*
ňuga l. *ňuka*
ňuxes-morëx l. *ňoxës*
ňuka A, PSz, M; A, M *ňuga* 324
oba-taxta A 312
oda C, PSz 385
ox C, A, PSz, M 98, 460; C, PSz *oux* 460;
 C, A, PK, PSz *ux* 98, 460; C, PSz, M *ux*
 460
ol l. *ot*
on l. *un*
ondër, undër C, A, PSz 305, 493, 640 (MUSz
 832 *untër*:) *untër* 177
onžex l. *undí*
ont l. *unt*
oňët A, PSz 559
oňti A, PSz, M 576
oňti-lu A 141
op l. *up*
ord- l. *ort-*
ori A 122
 1. *ort* 'úr' l. l. *ürt*
 2. *ort* 'szolga' C, A, H, PK, PSz, M 498,
 499x
ort- A; C, PSz *ord-* 140
ortí l. *otí*
orti A, M 84, 133, 382, 616, 643x
ort-në A 133
 1. *os* 'juh' l. *oš*
 2. *ös, os* 'még' C, PK, PSz; PK *oš* 229
oš 'juh' A, PSz 383x; C, PSz *oš* 383; A, PSz
os; C, PSz *oš* 383x
osl- A 375
ot C, PSz 73, 336; C *ól, ál* 336
(otí M: *ortí* 502x, 644, 651; *utí* 502
otam A 376
oux l. *ox*
oulay A 497
ožla 375
 1. *pa* 'és' C, A, H, PSz 230, 231
 2. *pa* 'másik' C, A, PSz 231
pa'la C, PSz 154
paža C, PSz 519
paž l. *pož*
Pairäxta PSz, M 147
pälëñ A, PSz; C, PSz *pëleñ, pëteñ*; PK *pëlëñ*
 267
pan-në A, M 625
pant A, PSz 83, 629; PSz *pent* 629
pañ A, PSz; C, PSz *pän* 613
paraš l. *porés*
päs l. *pös*
pat l. *poš*
paž l. *pož*
pälü l. *pol*
pëdem C, PSz; *pelëm* 171
pe'la C, PSz 150, 155, 251, 364; PK *pöte*
 150, 364
peđar C, PSz 155, 251
peg l. *pëg*
pegai C 421
pëlek C, PSz; *pülek* 254
pelëm l. *pëdem*
pëleñ 'zivatar' l. *pälëñ*
peleng 'fészek' l. *pít*
pelëñña A, PSz 328; C, PSz *peñnai* 328, 626
pëlt l. *pilot*
pent l. *pant*
(peñas = peñas C, PSz:) *peñas* 519
pëš, pësi A, PSz 273
pet l. *pít*
pëteñ l. *pälëñ*
peñnai l. *pelëñña*
(pëg C, PSz:) *peg* 231
pëya *pëlek* A 151
pëlëñ l. *pälëñ*
pëlek l. *pëlek*
pilna 231
pilot A; A, M *pilt* 128, 642; *pëlt* 642
pintš, pütš 268
pira C, PSz 258
pít- A 97
(pít C, PSz:) *pít*; PSz *pet*; PK *pëleñg* 216
piti-rëx A 564
pütš l. *pintš*
pürim l. *pürëm*
počë PK 271
pöyol A, PSz, M 252—4; A, PSz *püyol* 252;
 C, PSz *pügol* 253; PK *puxët* 253, 403;
püxël 403; PK *puxël* 253, 254
pož C, A, PSz 68, 255, 274, 546; C, PK,
 PSz *paž* 274, 275, 546; PK *pžž* 274
poyleñ A 439
pol A, PSz 128, 643; PK *palü* 128
polt C, PSz; (PSz *püfen*:) *puteñ* 251x
pon 'halászhaló' A, PK; PK *pön*; A, PSz
pun 176
poñal l. *püñgël*
por A, PSz 134, 515x
porés A, PSz; (C *paraš = paraš*:) *paraš* 283
pös C, A, PSz; C *päs* 323
pöšëx A 155, 156, 452
poš 'szar' A 635; C, PSz *pat* 251, 635
pöte l. *peđa*
püyol, püxët stb. l. *pöyol*
pülal- 266
pun l. *pon*
püñgël A, PSz 254, 255, 576; C, PSz *poñal*
 255
pürëm A 171, 271; H *purëm voj* 271x; H
pürim 271
pürim voj 271
pürsëñ voj A 271
püsëñ A 282
put C, A, H, PK, PSz 95, 259, 260, 595
puteñ l. *polt*
puv A, PSz 266
püfen l. *polt*
räba C, PSz; PSz *räpa* 521x
ram, räm l. *röm*
räpa l. *räba*
rav A, PSz 534x; C, PSz *rau* 287, 534;
raw 287
rëx l. *morax*

(*ringim* A:) *rëngëm* 523
roḡ l. *navé* a.
rom A, PSz 82, 505, 506; H *rom* 507; *rām*
 506; C, PSz *ram* 82, 505, 507
sabat l. *lābēt*
sābēl 'nyak' A; PSz *sābet* 223
sābēt 'hēt' l. *lābēt*
sāgar C, PSz 546; *sagar* 620
sāgat l. *sōyol*
saghēr l. *tāgār*
saxēl PK 555
sai 'homok' l. *sei*
saj 'hely' A 226
saja C 227
(*sām* A:) *sam* H; C, PK, PSz *sem* 232
sami A, H 570
sanki C; PSz *sanka*; *sank*, *senk* 633
 1. *sar* 'tó' l. *lōr*
 2. *sar*, *sara* 'sōr' l. *sqr*
sāraḡ, *sarak* l. *sorēḡ*
sareh, *sarni*, *sarha* l. *sorni*
sarheñ *vax* PK 141
sās l. *šānš*
sasal PSz, M; PK, M *sosél*; C, PSz, M *sast*
 311
sat 'só' l. *sol*
sāt, *sat* 'száz' l. *sōt*
sav-nē A, PSz, M; C, M *sau-neñ* 625
sax l. l. *soḡ*
sqr M 546; PSz, M *sar* 66, 545, 546x; *sqr-*
jūnk 545; *sara* 66
sākijak A 185, 187; C *cégajem* 185
seg C; C, PK *seḡ* 202, 203; PK *sōg* 202
sei A; A, M *sai*; PK *sēghe* 242
sēl A; (*tīt-vāḡ* PSz:) *tīt-vax* 585; A *sēl-voj*
 247, 248, 585
sem l. *sām*
senk l. *sanki*
sehš A, H, PSz; C, PSz *sēs* 359, 585; C, PSz,
 M *sent* 251, 585
(*sevtem* A:) *sēw-* 76
sēghe l. *sei*
sip-lu 223
sir A, PSz 134, 571, 572x
sis-kurek A 301
sī A 577
sīp A 435
sōyol A; C, PSz *sāgat* 348, 649
 1. *soḡ* 'Stör' C, A, PK, PSz 202, 203; C,
 PSz *sōḡ*; PK *sax* 202
 2. *soḡ* 'bör' C, A, PSz 321, 324
sōit A 82
sol A, PSz 542x, 546; PSz *sot* 542; C *sat* 542,
 546
sōr- C, A, PSz 538
sorēḡ, *sāraḡ* A, PSz; PK *sarak* 547
sōres A 143x; A *sūrt* 143; PK *sort* 143x
sorni A, H, M 141, 382; A, PSz *sarni* 19, 82,
 141, 382; C, PSz *sarha*, *sorha* 82, 141; PK
sareh 141
sorot, *sōrot* l. *sāras*
sort l. *sōres*
sos- A 142

sosél l. *sasal*
sot 'só' l. *sol*
sōt 'száz' C, A, PSz 41, 233, 244, 560; C,
 PSz *sāt* 41, 233, 244, 335, 342, 560; H,
 PK *sot* 43, 244, 595; PK *sat* 27, 560
sōg l. *seg*
suñ 'szög' C, A, PSz 566
 1. *sur* 'szár' C, A, PSz 556, 557
 2. *sur* 'szürke' C, PSz 583
sūrt l. *sōres*
schak l. *schok*
šaka 633
šānš, *šāš* A, PSz; M *sās* 359
šaňk A; C, PSz *čenk* 346
šaňkan A 326
šaräs l. 2. *šores*
šāš l. *šānš*
šavēl A 344
(*šēnk* A:) *šenk* H 633
(*šiglei* = *šiglei* C:) *šiglei* 185, 187, 626; (C
šudai = *šudai* C:) *šudai* 185, 626
šoit 'ág' A 385
šoit 'ezüst pénz' A 82
schok, *schak* 10x
šoka A 185, 187
šomši-rēḡ A 564
šoňgot A, M 581
šudai l. *šiglei*
šunš A, PSz 328
šūñit 581
šagil-voj A 185
šak-voj A 185, 187
šāras A, PSz 82, 243; H *šaras* 243; A, PSz
šāres 243; *šāris* 82, 88; PSz *šorēs* 642;
šores 243; C, PSz *šōret* 251; C, PSz *šōrot*
 155, 243; *šorot* 251; C, A, PSz *tāras* 243
šiglei l. *šiglei*
šogor A, M 499
 1. *šorēs* 'tenger' l. *šāras*
 2. *šorēs* 'ezer' PSz 83, 142, 233, 242, 244x,
 642; C *tores* 83, 142, 233, 244x; PSz *tōres*
 41; C, PK, PSz *toras* 242, 243; C *taras*
 83, 142, 233, 242—4x; *tāras* 41; PK *tūrēs*
 242; *turēs* 244; Reguly *šaräs* 242
šōret l. *šāras*
šudai l. *šiglei*
šur H 442
tābet, *tabet* l. *labet*
(*tāgār* PSz:) *tāgar*; PK *saghēr*; *joḡer* 630
tāgat l. *tāḡit*
tāgert C, PSz 191, 441
tagutem l. *tevētēm*
(*tāḡit* A:) *taḡēt* PK; C, PSz *tāgat* 312, 313;
taḡta 312
tal A, PSz, M; C *tede* 342
(*tañ-* A, PSz:) *tañl-* 576
tau l. *lou*
tauḡ, *tāva*, *tāvēn* l. *tové*
tede l. *tal*
teg l. *lē*
tēgd- l. *legel-*
tei l. *tüllem*
tēt l. *lēl*

1. *teu* 'csont' l. *lū*
 2. *teu* 'tó' l. *tū*
tevétem A; C, PSz *tagutem* 599, 600; *toutem* 599
tēs A, PSz 163
tēsta- A, PSz; C, PSz *tišt-* 163
tijut l. *tul*
tin C, A, PSz 82
tišt- l. *tēst-*
tit-vāχ l. *sēl*
tivet l. *tul*
(Tiwēs M:) Tiwēs 439
tīyil, tīyit, tīwit l. *tul*
todek C, PSz 57
 1. *toχ* 'tó' l. *tū*
 2. *toχ, tōχ* 'hótalp' l. 2. *loχ*
toχlén, tōχlén voi A, PSz 451
ton l. *lōn*
tonχ l. *luñk*
tōr, tor l. *lōr*
tōrém A, C; M *tūrēm* 635
tōrin A 82
tou l. *tū*
toutem l. *tevétem*
tové A, PSz; PSz *tāva* 591, 592x; (*taux* C:) *tāux* 591; C *tāven* 591, 592
tovēna A 592
tū 'tó' A 98, 577, 607; *tu* 542; C *teu*; C, PK, PSz, M *toχ*; C *touχ* 321, 607
tūget, tughét l. *tul*
tui, tuj l. *tui*
tul A, PSz; A *tīyil* 594, 595x; *tīyit* 595; PK *tūghet* 594; C *tūgöt* 595; PSz *tivet*; PK *tijut* 594; *tivet*, M *tīwit* 594, 595
tunt l. *lont*
tun l. *luñ*
tund- l. *loñd-*
türém l. *törém*
turt l. *lēr*
tut 'tüz' A, H, M 582, 595; C, M *tūt* 582; C, M *tughét* 584; C *tūget* 222, 582
tūt 'száj' C, A, PSz; C, PSz *lut* 554
tūghet, tūgöt l. *tul*
 1. *tāras* 'ezer' l. 2. *šorés*
 2. *tāras* 'tenger' l. *šāras*
tārasmet C 242
tor C 209
toras stb. l. 2. *šorés*
tōtχa C 155
turés, türés l. 2. *šorés*
ubét l. *ūpet*
ūgor A 82, 119, 566
uχ, ūχ l. *oχ*
ulām A 628; *ulām* 127
(un A:) ōn 10, 514
undér l. *ondér*
unñi A 269; C *unža, onzēχ* 269, 648
unt 'has' C, A, PSz 492x, 566; C, PSz *ont* 305, 492x
untir l. *ondér*
(unñil A:) unñil 517
up, ūp C, A; C *op* 132
ūpēt, ubét C, A 342
 1. *ūr* 'úr' l. 1. *ūrt*
 2. *ūr* 'ok' l. *vōr*
ur- H 51
uri PK 503x
 1. *ūrt* 'úr' C, A, M 84, 97, 244, 372, 464, 615, 616, 642; M *urt* 84, 142, 642, 643; C, PK *ort* 244, 464, 615, 616; C *ūr* 615
 2. *ūrt* 'leánykérő' C, A, H 499, 596, 616, 643; M *vort* 499, 596, 643; l. még: *ort-nē*
urunghi l. *vorña*
ūs C 628
ūšém l. *vošém*
us, vis A 179, 365
usa, visa A, M 150, 364
uškuv A 364
ušlti- A 179
ušti l. *ošti*
ūrχ-joñ l. *ār-joñ*
vāχ l. *et-vāχ*
(wānder C:) vander 72
vañχrēp, vañkrēp A 119, 640; *vāñχrēp* 139
var C, M 500, 501x; l. még: *ver*
varas 'haj' A, H; C *vāres* 499
varnai l. *vorña*
vas l. *voš*
vas A, H; C *vat* 510
vāt l. *vōt*
vat l. *vaš*
váč l. *voš*
vārres l. *vorš*
vel- C, A 129x, 643
(vēlīm A:) velīm PK 486
vel-pas 129
venš A, M; A, H, M *veš* 282
veñ C, A, M 346, 499; C, M *voñ* 499
ver PK 500, 501; l. még: *var*
verek A 82, 499
veš l. *venš*
vērti-rēχ A 564
vését- A 637
vēs-vēs-nē A 625
vis l. *uš*
visa l. *usa*
vobi-nē A, M 625
voχ l. *sēl-voχ, navī-voχ*
voi A; C *vōje* 626
vokai C 626
voñ l. *veñ*
vōr A 138, 139; A *ūr* 138, 139, 572
vorna '-ért, miatt' 138
vorña 'varjú' A 624, 626; C *varñai* 420, 624, 626x; PK *urunghi* 624
vorš A; PK *vārres* 626
vort l. 2. *ūrt*
voš C, A, PK, M 253, 383, 510; A *vas*; PK *váč* 383
(vōšém M:) vošém; (M *ūšém*;) *ušém* 176
vōt, vāt C, A 10. 263

Vogul (manysi)

A MUNKÁCSITÓL idézett vogul adatok helyességét — legalább is részben — ellenőriztem, összevetve őket a következő szójegyzékek adataival:

AHLQVIST, AUG.: Wogulisches Wörterverzeichnis (SUS. Toim. II.). Rövidítve: A.

SZILASI MÓRIC: Vogul szójegyzék (NyK. XXV; különnyomatban 1896). Rövidítése: Sz.

Az ÁKE. vogul adatainak mutatómba való felvételénél egészen más eljárást követtem, mint a többi nyelvénél. Az ÁKE.-ben ugyanis MUNKÁCSI sok olyan vogul adatot közöl saját gyűjtéséből, amely sehol máshol nem található meg. Ezért a vogul mutatóba minden nyelvjárási adatot belevettem.

Ahol MUNKÁCSI közli, hogy adata mely nyelvjárásból való, ott nem is néztem utána más szójegyzékekben. Csak ott ellenőriztem az adatait, ahol azokat nyelvjárás jelzése nélkül közli. Ezek elé vagy után \emptyset jelet tettem, és ezt követi, hogy melyik szójegyzékben találtam azonos vagy hasonló adatot. Például: *ärgin* \emptyset A azt jelenti, hogy ezt a szót MUNKÁCSI nyelvjárás jelzése nélkül közli és megtaláltam AHLQVIST Wörterverzeichnisében. Vagy: *täm-uj* \emptyset Sz = MUNKÁCSINÁL nyelvjárás nélküli adat és megvan SZILASI szójegyzékében. Vagy: *il-* \emptyset M = nyelvjárás jelzése nélküli adat MUNKÁCSI Vogul szómutatójából (VNGy. II, 628—725). MUNKÁCSI Reguly gyűjtéséből is idéz. Ennek jelzése: \emptyset R, például: *labati* \emptyset R. Csillaggal (*) jelöltem azokat a nyelvjárás jelzése nélküli adatokat, amelyeket egyik szójegyzékben sem találtam meg, például: **poš-*.

Zárójelbe tettem a címszót, ha MUNKÁCSI nem olyan alakban közli, ahogy a forrásban van. Például: (*quiam:*) *χuj*- \emptyset A = nyelvjárás jelzése nélküli adat, AHLQVIST szójegyzékében *quiam*, az ÁKE.-ben *χuj*-.

I. Az igéknek általában csak a tövét hozza MUNKÁCSI, például a saját Szómutatójából való *änkwäti* alakot is az ÁKE.-ben *änkwät-* alakban. Ugyancsak változtat Szómutatója hangjelölésén is. Például: *χätän*: az ÁKE.-ben: *χätän*. AHLQVIST adatait is átírja: *i* helyett *ē*, például: *šovél*; *ī* helyett *ē*, például: *hēlk-uora*.

II. A nyelvjárások rövidítése: AK = alsó-kondai, AL = alsó-lozvai, AT = alsó-tavdai, D = déli, É = északi, FK = felső-kondai, FL = felső-lozvai, FT = felső-tavdai, K = kondai, KL = középlozvai, L = lozvai, P = pelimi, T = tavdai.

A szómutatóban első helyen az északi-vogul adat áll jelzés nélkül. Például: *lai*, KL *lai* = *lai* északi-vogul, *läi* pedig középlozvai alak. Vagy: *jünt-* 223 = MUNKÁCSI északi-vogul adata.

Néha a nyelvjárásjelzést megismétlem, például: P *ä'ir* 151, 254, P *äir* 468 = mindkét alak a pelimi nyj.-ból való, de más lapon található.

Néha a címszó északi-vogul nyelvjárási adata után is kiteszem az É (= északi) jelzést, mert a két címszó nem ugyanazon a lapon található. Például: *apsi* 496x, É *apsi* 154, 496.

II. Betűrend: *a* (*ā*), *q* (*q̄*), *b*, *c*, *č*, *d*, *đ*, *ä* (*ā*), *e* (*é*, *ē*, *ē*), *γ* (*gh*), *χ* (*k̄*, *kh*), *i* (*ī*, *ī*), *ī*, *j*, *k*, *l* (*l̄*), *l̄*, *m*, *n*, *ñ*, *η* (*ñ*), *o* (*o*, *ō*, *ō*, *ō*), *ö* (*ȫ*), *p*, *r*, *s*, *š*, *ś*, *t*, *t̄*, *u* (*u*, *ū*), *ü* (*ǖ*), *v* (*w*), *z*.

a'ir 151, 254, 468, P *a'ir* 151, 254, P *air*
 468, L *air*, T *our* 254, 468.
axwtēs, KL *oxwtēs* 352
awwēs OM 88
aj- OSz 284
ākér 119, 120x, 122, ØR *agar*, *akar* 120,
 P *oakér*, L *akér* 119
*āk*w, KL, P, K *oakw*, AL *āk*, T *āx* 357;
 P *oakw-sirkī* 492
*āk*wé 217, É *akw* 217, 220x, OSz *āk*wé 43,
 95, 222, KL *āk*wé, *āk*w 217, 220x, *āk*w
 OSz 221, 350, 647, AL *āk*w 217, K *āk*wāʔ,
*āk*w, P *okwei* 217, **okw* 220, *āk* OSz 43,
 T *uki* 217, **au* 220, 221, 647, OSz *au*
 220x, **ou* 220
al 'felső rész', K *āl* 437
āl 'öl' 342
āl- 129, 643x, D *āl*- 129x, 643x
ālēm, K *almēx*, T *almāx* 151
alés 129, 643, É *als* 129, *ālš* 129, 643
alēš-, D *ālēš*- 129
alyā, *alyāl* 543
alyat-, D *ālkāt*- 129
alš l. *alés*
alat T 123, T *alat* 529
āmért- 388, 525
āmés OM 525x, *āmis* 525
(āmeslam:) *āms*- OSz 525
āmpēr 368
antél l. *antil*
*ānāk*wé 132
ānš, *ās* 98, 154, 155
ānšér 125, 184, 404, 633x, T, K *ānšér* 633,
 L, P *ānšér* 633x, **ānšér* 404
ānšux 292
ānt, KL *ānt*, K *ōnt*, T *ānt* 559
āntél l. *antil*
(ānqurmāti:) *ānqurmāt*- OSz 137
ānker 119
ānkw, KL *oānkw*, P *oānkw*, T *oān*, *oānk* 132
ānkwāt- OM 137
āpēr 237, 371, KL *oapēr*, *oapriñ*, *oapēr*-
 371, AL *apreñ*, P *jepriñ* 372; l. még:
apriñ
apī, KL *apē* 496
apreñ l. *apēr*
apriñ 514; l. még: *apēr*
āpsī 496x, É *apsī* 154, 496
ārés, KL *ogrés* 84, 244
āryēn, K *āryēn* 394, *ārgin* OA 82, 247
ārī 500, 501, É *ārpi* 500, L *ār*, *ārp*, *oarp*,
 K *ār*, *oarp*, P *oarp* 500, T *ārī* 500, 501
ārī' 91x, 505, K *ārī*, T *āru* 505
ārpi l. *ārī*
*ār*t- 137
ārtél- É, KL 136
*ār*tīñ 136
as l. l. *ās*
As OM 533
ās l. *ānš*
at 'szag' 216, 342, 647, **āt* 216, 647, K *āt*
 342, T *āt* 216, 342, 647
āt 'haj' 342, 352, T *āt* 342, K *ōt* 352

ātēm, K *oatem* 368
at-pén, K *ātpén*, *ātmén* 605, L, P *ātpén* 605x
ātwés 159, 246—50, KL *ātwés* 246, AL
atwés 82, 246, 250, FK *ātkhwés*, P *oatwés*
 246, K *oatkwés* 246, 250x, T *āiikhuš* 246
au l. *akwé*
 **awraç* 344
qah l. *ōh*
qxsä l. *oxsä*
qj- 318
qjka 292, 625
qjmat- T 622
qk l. *āk*w
qker l. *ākér*
q̄l- OM 383
q̄lmēx, *q̄lmāx* l. *ālēm*
q̄ln OM 142, 248x, 551, **oqln* 142
(q̄nip:) *q̄nēp* OM 525
q̄ni' 154
q̄ntél-lāu l. *ontollou*
 **q̄ntél-sāt* 562
q̄ntēr 140, 177, 305, 493, 640, KL *oq̄ntēr*
 493, 640, KL *wq̄ntēr* 140, 493, 640
q̄ntil, K *q̄ntél*, P *q̄ntél*, T *antél* 141
q̄nu T 648
q̄h AL 132
q̄ntél l. *q̄ntil*
q̄p̄ T 131
q̄pa FL; KL *ōpā* 131
q̄pāris É, FL 131x
q̄ple, *q̄plikwé* 131
 1. *q̄r* 'cége' l. *ārī*
 2. *q̄r*, *oqr* 'nagybátya' L 84, 133x, 643x
q̄réml-, P *ōréml*-, K *ōrm*- 136
q̄ri Szügvai 122
q̄rp l. *ārī*
q̄s 'maga' KL 513
 1. *q̄s* 'szintén' É, KL, AL *ōs* 229, 230x, K
ūs, *us*, FK, P *ōs*, T *q̄s*, *as* 229
 2. *q̄s* 'juh' KL *ōš*, AL, P *q̄s* 383, K *os* 383x
q̄stér 494, 495, KL *q̄stér*, P *q̄stér*, K *ōstér* 494
q̄tér É, AL 84, 88, 142, 159, 244, 464, 615,
 616, 642, 643, KL, P, K *ōtér* 84, 88, 244,
 464, 615
q̄tér-lušm AL 447
q̄tkhwés, *q̄twés* l. *ātwés*
q̄ulēx-pat l. *q̄wlēx*
q̄utā 576
q̄wlēx, AL *q̄ulēx-pat*, K *owlēx* 497
q̄ax l. *šex*
q̄āris l. *šāris*
q̄āyēlt̄xp l. *sānkwēlt̄xp*
q̄ākējēx l. *šakajix*
q̄ix l. *šex*
q̄ōl l. *šul*
q̄ou l. *šī*
q̄ōx l. *šex*
q̄uk-it l. *šaxw-vit*
q̄uraxaj T 547
 -*ā* (kérdő) 150, 364
ā'ir l. *a'ir*
āx l. *āk*w

äit l. at
 äitkhuš l. ätwés
 äülü T 605
 äir l. a'ir
 äk, äkw, äkw', äkwä', äkwé l. äkwé
 äl l. al
 äl- l. al-
 äles P 129
 äléšl- l. aléšl-
 älkät- l. alxat-
 äls l. aléš
 änt l. änt
 äñ l. öñ
 äñšer, äñšér l. äñšér
 äpé l. apí'
 äpérèx P 301, 455, 564, AL äprä, äprèx, T
 äprijèx, äpérjèx 564
 äryén, ärgín l. äryén
 äri l. arí'
 äri l. arí
 äru l. arí'
 1. äs 'hüg' 9, 132, 154, 496, AL, P, K äs
 132, 154, 496
 2. äs 'nagyapa' P 154
 ät, ät l. at
 ätmén, ätpén l. at-pén
 1. äü 'egy' l. akwé
 2. äü 'leány' T 157
 äkwä 625
 äl, jël ÖM 336
 älém 385
 älém-xälés ÖM 455, 456
 äry- K 524, 525, T ärykütí 524, T jerk- 237,
 *ërk- 525, L jerr- 524
 äri' 237, 524, 525, L jëri 237, KL, AL jëri,
 K ëri, P jëri, FT jëru 524, AT ëru 524,
 525x, T ëru 237
 ërk- l. ëry-
 ëru l. ëri'
 ësém l. ësém
 ësém- E, K 567x, *ëssém- 525, KL jísém-,
 AL jëssém-, P jëssém- 567
 ësërmä 237, 525, 567x, 568, K ësërmä 567,
 568, K ësërérm 237, AL jësermä 237, 567, P
 jëserém 237, 567, KL jëserém, iserém, T
 isirém 567
 ëssem- l. ësém-
 ët, KL itá, AL, K it, P jët, T itu, jitu 236,
 *ëti 236, *iti 237*
 (khäxmil:) xäxmil ÖSz 538
 khajèx l. xäjèx
 xajer puç K 255
 xajt- l. xojt-
 xäjèp, xäjèpá FL 347
 xaleu, xälleu 299
 xälp 321, 322
 khamléx-ëkwä 625
 xans- ÖM 272x, 365
 xañsi, xäsi 359
 *xañst- 588
 xäp ÖM 10
 xäpçä, xäpyä 264, K khopkhé, khöpyé 264x
 khapsél l. khop-sél

xär, D khör 620
 xarés 390
 khärkhaj l. xarçej
 xas, KL käs, AL khaš 296
 xaslä, K käslä-pom, KL käslä-pom, AL
 käsel-pom, P kosél-pum, T kišlä 395
 khaš l. xas
 xasép-jüw, P khašpé jü 291
 xäsi l. xañsi
 xä l. xäjçä
 xäjèx, KL, K khajèx, K khajèx, P khajèx 284
 xajt- l. xojt-
 xajt-él ÖSz 486
 1. khäl l. xol
 2. khäl l. xul
 khälés D 456, D khols 97, 456, ÖSz khäls 97
 khältän, khälti l. khwolít
 xamli, xamali, AL khämsél 427
 xän 147, 368
 xäjçä, Szigvai xä 437
 xänt 64, 91x, 316, AL khänt 316, KL khönt
 91x, 316x, K khönt, T khänt 316x
 xäpi 428x
 xarçej 329, 428, 594, L, K khwarkhei 329,
 428, P kharkhi 329, 428, T kharkhaj 329
 khäri, khöri KL; P, K khwari, khwar-kat
 297
 khärkhi l. xarçej
 xars-xars uj, L khors-uj, P khors-khors 328
 xässuj 326, 328, E xässi 326, KL khašsi
 326, 328, K khösi, khösi 326, P khašsi
 326, ÖR käšvei 328
 xat ÖSz 385
 xätän ÖM 180, *xätän 626
 xätel, L khätel, K khötél, P, T khotél 331
 xätl-, xätél-, K khöt- 331
 khätlu T 605
 xät-pén, KL khöt-pén, K khöt-pén 605
 xäut 270, 290x, KL, K, P khäut 270, 290
 xojt-, AL khwajt-, P khwojt- 317, 318; E
 xajt-, KL khojt- 317, xol, KL khwol, AL
 khal, K khwä, T khul, khöl 523
 khöl l. xul
 (qölam:) xöl- ÖA 40
 khöläit l. khwolít
 xölit l. khwolít
 khols l. khälés
 kholt- l. xul-
 khön- l. xün-
 khönt l. xänt
 khöntép l. xüntep
 khöñs, khöñs l. xös
 khopkhé, khöpyé l. xäpçä
 khoppé P 264, 265, KL khoppä 264, AL
 khoppä 264x
 khop-sél P; AL khapsél 427
 khör l. xär
 khors-khors, khors-uj l. xars-xars uj
 khöri l. khäri
 xös 357, T khöñs, khöñs 125, 278, 332,
 357—9, 641
 khösi, khösi l. xässuj
 khös l. xüñs

khötél, khotél l. *χātél*
khöül- l. *χāt-*
khötpén, khötpén l. *χqt-pén*
χuj 387
 (quiam:) *χuj-* OA 318
 **χul* 'madárganéj' 419
 1. *khul* l. *χol*
 2. *khul* l. *kwol*
χul- OM 323; **χult-*, P *khult-*, L *kholt-* 323
χula 270, 300, 351, 590, AL *khulléχ*, T
khuláχ, K *khwgléχ* 300, 351, KL *khuléχ*,
 P *kuléχ* 351
χulax-ǰjká 625
khuláχ, khuléχ l. *χulax*
khulét l. *khwolít*
khulléχ l. *χulax*
χult-, *khult-* l. *χul-*
χul 127, 317—20x, K *khöl*, P *khql* 317
χul- OSz 126, 319, **χul-* 318
 **χulém* 318
χum-pi' OM 498
χün- 387, 388, L, P, K *khün-*, T *khön-* 387
χünt OM 385
χüntép 388x, 602, KL *khüntép* 388, T
khöntép 388x
χuh's 'urina' 125, 278, 404, 422
χuh's 'Banurdwm' 326, 327x, KL *khuh's*,
 T *khōs* 326
χuh's- 422
khuh's-khaššei KL; Al *khuh's-khašši*, T
khunš-khaškhaj 326
χüp 305
χūs 278, 518, 606, 647, KL *khūs*, AL, P,
 T *khus* 606
khwaji- l. *χojt-*
khwašpé ju l. *χašép-juw*
khwql l. *χol*
khwqlt, khwqltän, khwqltiñ l. *khwolít*
khwqri l. *khārji*
khwqrkhei l. *χarχéj*
khwar-kat l. *khārji*
khwoji- l. *χojt-*
khwol l. *χol*
khwgléχ l. *χulax*
khwolít KL; AL *khqalti, khqaltän, K khwalt,*
khwqaltän, P khwólti, khwqaltin, T khulét,
kholaít 523, **χolít* 237
khworéχ KL; P *khworéχ, K kworéχ* 352
inär 488
intan l. *jemtan*
is l. *jis*
is l. *jés*
is- E, L, P 231
isém, KL, AL, P isém, K esém, T osém
 636—7
iserém, isirém l. *esermä*
isém l. *isém*
isti l. *ist*
is l. *vis*
 1. *is* 'juh' l. l. *šs*
 2. *is* 'húg' K 154
is-khar P 157
iskhöli l. *vuskétéχ*

ist L 264x, 265, K *isti* 264x
itu, it, itä, iti l. *et*
jā 381, 382x, KL, AL, P, T *jā*, K *jō* 381, 382
jāntew 576, E *jāntew* 300, 576, P *jāntēñ*
 576
jānk 223
jǰk P; KL *joqk* 357
jǰlem K 313, 546
jamés 150, 380, 504, 535, 542, T *jumqs* 542
ǰaut 255, 577
ǰā l. *jā*
jāni' 10, 514, KL *jāni* 514, KL *jāneñ* 439,
 514, FL *jāniñkwé* 439
jékw- 223
jél l. *él*
jelpiñ, L jelpi 570
 (jemtan:) *intan* OA 82
jepriχ l. *ǰpér*
jeprin P 237
jeri, jēri l. *ēri'*
jerk-, jerr- l. *ery-*
jēru l. *ēri'*
jēs AL; T *is* 237, 376
jēsémép P 567x
jēsém-t-, jēsém-t- l. *esém-t-*
jēsém-taχt- AL; P *jēsém-taχt-* 237
jēsérém, jēsérmä l. *esermä*
jēt l. *et*
jéwer, jeur 445
jimlat T 237
jipi' 237
jis, is OM 232
jisém-t- l. *esém-t-*
jiserém l. *esermä*
jitu l. *et*
juw 200, 264, 290, K *juw, P jū* 264
jō l. *jā*
joqk l. *jǰk*
joyo, OSz ju 437
jol 437
ǰert T 231
ju l. *joyo*
jū l. *juw*
jumqs l. *jamés*
jünt- 223
 (Kalm:) *kalm* OM 398
kašs- OSz 320, 321
káptér K; T *káptär* 298
kar 330, L *kär* 330, 428, K *kwär-kwär* 330
kärtä 403, 405, OA *karda* 403
kasäj 342, 405, E *kasäj* 405, 407x, K *käsi*
 342, 405
kasäp, kasäp-täl FL; KL *käšäp-toal, AL*
käšäp-tal 291
käsel- 157, 384x, 385, KL *koqšél-, K käsél-*
 384
käseuw 408, 409, 576, E *käsew* 576, KL
käsi, AL käsi 408, 409, P *koqšēñ* 180,
 408, 576, 625, K *koasēñ* 408, 409, T *käsēñ*
 157, 180, 408, 409, 482, 576, 625
käslä-pom l. *χasli*
käsvei l. *χāssuj*
käs l. *käs*

kaš 'öcs', KL *käš*, AL *käs*, P *koš* 132, K *käs* 132, 154
käs 'nadrág' 286x, KL *käs* 286
käsél- l. *kásél*-
kät 336, 342, P *koqt*, K *koät*, T *kät* 342,
 K *koät-päs* 389
kät-xypi 428
kät-syr, T *kät-sar* 556; P *koqt-sar* 389, 556;
 l. még: *sqr*
käti ÖM 9, 120
kaw ÖM 10, 445, ØSz *käu* 445, 577, **käu* 10
kasi, *käsi* l. *käseuw*
kälm l. *Kalm*
käptär l. *käptér*
kär l. *kar*
käsäj l. *kasäj*
käsél-pom l. *χasli*
käsēñ l. *käseuw*
käsi l. *kasäj*
käslä-pom l. *χasli*
 1. *käs* l. *χas*
 2. *käs* l. *kaš*
käšäp-toql, *käšäp-tal* l. *kasäp*
käs, *käs* l. *kaš*
kät l. *kät*
kät-sar l. *kät-sar*
käu, *käu* l. *kaw*
käyin, *käin*, P *kän* 421
keinä K; T *kuhgä* 390
känäs 426
kēšs 327, 400x, É *kēs*, KL *keš* 400
 1. *kēr* 'vas' 47, 133, 391—4, 643, K, P *kēr*,
 T *kēr* 391
 2. *kēr* 'kéreg' ÖM 57
kēs, *kēs* l. *kēšs*
 -*keš* l. *vit-keš*
keur l. *kiwr*
 (ki':) *kül* ÖM 498
kēñ l. *kēyēñ*
kislä l. *χasli*
 -*kis* l. *vi-keš*
kit ÖM 220, 223
kiwr 492, ÖR *keur* 75
koasēñ l. *käseuw*
koššél- l. *kásél*-
košsēñ l. *käseuw*
koqt l. *kät*
koqt-sar l. *kät-sqr*
koät, *kät-päs* l. *kät a.*
koj, T *kuj*-, L, P, K *kwäj*- 397, 398
kojmit-, L, P, K *kwäjmet*- 397, 398
kölēx K 368
korék, L, P *kwärēx* 301x
kosél-pum l. *χasli*
koš l. *kaš*
kömp- K 303
kös AL; KL *kuš* 416
kučurē l. *kūturiš*
kuxr-lušm KL 447
kuj- l. *koj*-
kulēx l. *χulax*
kuhgä l. *keinä*
kuš l. *kös*

kuša D 430, 433
kutu l. *kütuw*
kutkē K 430
kūturiš 430, 432, T *kučurē* 430, 432, 433
kütuw 430—32, L *kutu* 430—33, **kütü* 433
karar-kwän l. *kar*
kwašertaxt-, *kwašert*- l. *kwosértaxt*-
kwäj- l. *koj*-
kwäjmet- l. *kojmit*-
kwäl l. *kwol*
kwän l. *kwon*
kwärēx l. *korék*
kwätl l. *kwofl*
kwol, L, K *kwäl*, T *khul* 336
kwon, L *kwän* 513
kwons ÖM 404
kworēx l. *khworēx*
kworēs ÖM 329
kwort 408
kwosértaxt-, P *kwašert*- 407, 408, KL
kwašertaxt- 407
kwofl 301, 513, 514, 595, 650, L *kwätl* 301,
 513x, 514, 650
labati ÖR 443
la'il, T *lael* 434x, AŁ *lol*, K, P *lol* 434
layēr ÖM 630
läi, KL *läi* 439
laj- l. *läj*-
 (lašniñ:) *lašniñ* ÖA 125, 327
läpēx, KL *loypēx*, AL, P *läpēx*, K *loäpēx*,
 T *läpāx* 443
läš- l. *läš*-
latt-, *loit*- D 526
läw-, KL *loyy*- 526, 577, ØSz *lay*- 526
lā 435, 436
lay- l. *läw*-
läx, KL *loqkh*, *lōkhw*, P *lōkw* 447
lāngha, *lānghe* l. *läñxä*
länsiñ l. *läñxsäñ*
läñsiñ l. *läñsiñ*
läñxä, KL *lünkhq*, AL *lāngha*, K *läñyē*, P
lānghe 436
läñxsäñ, K *länsiñ*, T *läñsqñ* 180
läpēx l. *läpēx*
läw 577, É *lou* 345, 577, AL, P *lau* 345,
 603, 605, 607
läi l. *lai*
läj- ÖM 184; ØSz *laj*- 184, 284
länt T 526
läpāx l. *läpēx*
läš-, *läš*-, *lois*- ØSz 232.
 (läi':) *läi* ÖM 594
lēkw É, L 439
lengä kum ÖR 439
lēp- ÖM 496
lili ÖM 158
läpi l. *tepek*
lo l. *läw*
 -*lo* l. *šip-lu*
loyy- l. *läw*-
loqkh l. *läx*
loypēx l. *läpēx*
loqš- l. *läš*-

loqšēx K 590
loitt- l. latt-
loäpēx l. *läpēx*
loy- l. *läw*
lōkhw l. *lāx*
lō-khwoñy K 304
loi l. *lui*
lōkw l. *lāx*
lol, lol l. *la'il*
lōmēt K 529
lōnt, lōnt l. *lūnt*
lō-saq K 304, 620
lōsm, lošēm l. *lusēm*
lou l. *lūw*
lowint- 345, 421, 507, 577, É *lowint-* 576
 1. *lu 'csont'* l. *luw*; l. *még šip-lu*
 2. *lu, lū 'lō'* l. *läw*
lui É, KL, K, P 435—6; AL *loi* 436
luiké KL 435, 438
lū-mis 304
lämpänt K 482
lūnt 449, L *lunt* 449, 486, K *lōnt*, T *lōnt* 449
lūptā ØM 496
lusēm, L lušm, K lošm, T lošēm 447
luw 'csont' 140, 577, P *lu* 140
luw 'lō' 322, 444, 577, L *lū* 437, 444, 542,
 K *lō, lox-* 444, 445, 542, 577, T *lu* 437, 444
läm-uj ØSz; P *lämi*, KL *läm-ojkw* 328
lämänt K 482
läm-ojkw l. *läm-uj*
lēnk 223, 264, É *lēnx* 223, L, K, T *līx* 223
lēnkwi Szigvai 224
lēpek, lēpi 521, 522
līx l. *lēnk*
mā 98x, 352, 469, KL *mō* 352, 469, K, AL,
 P *mō*, T *mā* 469, **māy-*, **mōy-* 470
Mā-āñkuw 470
ma'i 40, 89, 151, 254, 468x, 476, **mau* 40
ma'il 459, 460, KL, AL *mail*, K *māul*, P
ma'il, T *moul* 459
ma'ir l. *māyēr*
mail l. *ma'il*
māj-, māj- ØSz 184
majt 255, 553
mā-kwol 336
(man:) *mān, mänä* ØM 480
mañ 'meny', KL, P *māñ*, AL *māñ*, T *miñ*
 461, K *māñ* 154, 461
māñ 'kiesi' ØM 369; *māñ-ta'il* ØM 275
mañsi 454—6x, K *māñs* 454, 455x, AL
mañs 454, T *māñči, māñši* 454, *māñči* 456
māñ-ta'il l. *māñ*
maš l. *mos*
(mat:) *māt* ØSz 480
mau l. *ma'i*
māxi, moxi, moki 452
mākhwēl P 169
māñs l. *mañsi*
mārx, mīrx, mārx . *morax*
mārsā l. *morše*
mārt l. *mōrt*
mārt- l. *mōrt-*
mārtēp T, P 464

mārtēs, mārtasiñ l. *mōrts*
māš l. *mos*
māul l. *ma'il*
mā l. *mā*
māir l. *māyēr*
māj- l. *māj-*
 *-*mān*, *-*men* 605
mān, mänä l. *man*
māñ, māñ l. *mañ*
māñči, māñči, mēñši l. *mañši*
māt l. *mat*
māter 480
māwēl, L *māul* 181
 -*men* l. -*mān*
mēñkw ØM 457
mīč-āx l. *miš*
mīl ØA 574
mīñ l. *mañ*
miš 619
miš T 619, T *muš* 157, 619; T *miš-āx*,
mīč-āx, T *miš-kērēx* 157
mō, mōy- l. *mā*
mōxi l. *māxi*
mōxsun, P muksēn 181
mōjt ØM 525
mōjt- ØSz 525
moki l. *māxi*
mōñ l. *mūñi*
morax 172, 173, É *morēx*, KL, P *mārxēx*,
 AL *mōrēx*, K *mārxēx*, T *mārx* 172
(morše:) *maršā* ØA; *moššā* 534
mōrt 464x, 465x, AL *mārt* 464, L *mārt* 464x
mōrt-, AL, P, T *mārt-*, KL *mōrt-* 464x
mōrts, mortēs, mīrtēs, KL, K mōrtēs, P
mārtēs 464x; **mārtasiñ* 465
mos 319, 320, K *māš*, AL *maš* 320
moššā l. *morše*
(mōt:) *mōtēn* ØM 376
moul l. *ma'il*
moutēk T 181
mōwint-, mūyint- 577
mūy'r, ma'ir, K māir 474
mūyint- l. *mōwint-*
muksēn l. *mōxsun*
muñi, K mōñ 452
muš l. *miš*
muškelēx T 157
nā'ir 487, FK *nayēr, KL, P nairā, AL nair*
 487, 488, AK *nayrā, nairā, T naurā* 487,
 488x, ØM *nā'irā* 525
nal, K nāl 342
nali-mān 605x, KL, AL, K *nälmen* 605x,
 P *nälmen* 605
nalwā, nalwā' 543
nam 376, 483, 485, D *nām* 40, 225, 376,
 483—5
nāñ, K nā'i, T nou, nū 576
nāñk 270x, K, P *ñix* 270
nāp, L nōp 486
nāt- 342
nāxēr, AL nor 457
nām- ØSz 529
nāmt ØM 529

nār l. *nor*
nārt, *nort* 546
nāt 342
nā'i l. *nañ*
nāl l. *nal*
nälmen l. *nali-män*
näm l. *nam*
näurä l. *na'ir*
nē 'nō' 625
nē- (tagadószó) 477, 479x, 480
nelmén l. *nali-män*
nēm 477, 479x, 480, **nem* 480
nē-mäter 477, 479, 480
nément l. *hamét*
nöp l. *nāp*
nor, *nqr* 348
nqr l. *nur*
nor l. *nāxér*
nor-kwol 336
nort l. *nart*
nou, *nū* l. *nañ*
nūk, *KL nūx* 597
nul 127
nur É, L; K, T *nqr* 487
nūx l. *nūk*
nāl, *KL nāl*, *K nōl*, *P nāl*, *T nēl* 477; l. még:
nāl-kuora
hamét 482, 595, *K nément* 482x
hah ØM 188, 477, 646, *K hoqh*, *KL hāh* 477
hāri', *hāri'*, *K hōri*, *KL hāri*, *T hārō* 368
hāri'-sir māxém 281
hasmāp-tār 477
hāl-lau ØSz 562, **hollau* 606
hāri' l. *hāri'*
hār-puj T 266
hāsém K 477
hāt-, *K hōt-* 477
hau *KL* 476, 487
hāwel 360x, É *hau*, *KL*, *K hōul*, *P hāul'*,
T hōul 360
hāl, *nāl* l. *nāl*
hāh l. *hāh*
hāri l. *hāri'*
hārō l. *hāri'*
hēl l. *nāl*
hēl-kuora l. *nāl-kuora*
hēlm 223
hē—hē K; *T hi—hi* 479
 1. *hix* 'vörösfenyő' l. *nānk*
 2. *hix* 'nyű' l. *hiñk*
hīlu T 605
hīmsér 492
hīmsér-ēkwā 625
hīm-vīrs 492
hīñk, *hīñ* 328, 490, 491, *K hīx* 490, *K hīx-*
vuj 328
hi—hi l. *hē—hē*
hīr ØM 200, 269
hīs K, *AL* 359
 (*nāl-kuora*): *nāl-kuora* ØA; *K nōl-khūri* 595
 l. még: *nāl*
hoqh l. *hāh*
hoxs ØM 518

nōl ØM 389, 546; l. még: *nōl-sāt*
nāl l. *nāl*
nōl-khūri l. *nāl-kuora*
nollau l. *hāl-lau*
 (*nōl-sat*): *nōl-sāt* ØSz 562
nōnsl- l. *nūnsl-*
nöp l. *nūp*
nōri l. *nāri'*
nōrsi 546, *K nōris*, *nōrs* 487
nōt- l. *nāt-*
nōu K 360
nōul, *nōul* l. *nāwel*
 (*nūl*): *nūl* ØA 200
nūnsl-, *AL nōnsl-* 279
nūp K; *T nōp* 477
oah l. *ōh*
oaker l. *āker*
oakw l. *ākwo*
oain l. *āln*
oankhw, *oankw* l. *āñkw*
oantēr l. *āntēr*
oapēr, *oapriñ*, *oapērl-* l. *āpēr*
oqr l. 2. *ār*
oqrēp l. *ari*
oqrēs l. *arēs*
oqrp l. *ari*
oqtēm l. *ātēm*
oqtewēs, *oqtewēs* l. *ātewēs*
 (*oqsā*): *oqsā* ØSz 314
oqxwēs l. *āqxwēs*
oj- É, *KL* 622
okw', *okwei* l. *akwe*
 (*ontollou*): *antēl-lau* ØSz 562, 606
ōh, *oah* *KL*; *L āh*, *oqh* 132, *K oñ* 154
ōht l. *āht*
ōny, *ōñk* l. *āñkw*
ōpā l. *āpa*
ōpārēs *KL* 131
or l. *ur*
ōreml-, *ōrm-* l. *āreml-*
os l. 2. *ās*
ōs l. 1. *ās*
ōš l. 2. *ās*
osém l. *isém*
ōstēr l. *āstēr*
ōt l. *āt*
ōtēr l. *ātēr*
ou l. *akwē*
our l. *o'ir*
owlēx l. *owlēx*
-p 291, É *-pā* 264, *P -pē* 291, *P -pē* 264,
T -pā, *KL -pē*, *-pā*, *AL -pā* 264
pajā, *KL pāle*, *AL pājā*, *K pājā*, *P pāj*,
T pāji 613
pājēti 280x, *KL pājēti* 280
pāl 64, 140, 254, 576, *T pāl* 254, 576
palēm, *palm*, *L*, *T*, *P palēm*, *pālm* 171
pālā 304
pans-, *pans-* l. *pons-*
pāntukwē 153x
pāht 153x, *KL*, *AL pāht*, *K pāht*, *P pāht*,
AT pāntē, *FT pāntē*, *T pāntē*, *OR pānt*
 153

- paql* l. *paul*
para l. *por*
pärén 160, 161, 445, L 543, L *pärwén* 543,
 L(Reguly) *päruen* 160, 161, 445, L(Re-
 guly) *puärn* 160
pärén-pi' 160
pasen OSz 188, 646
paskha l. *pässä*
päšt', KL *päsi* 273
pässä 323, 352, L *possä*, T *paskha* 323, K
pösye 323, 352
paššém l. *posim*
pašä 150, 155, 251, 364, 365, K *päsä* 150,
 KL *päsä* 155, 364, 365
pašär 251, *pašér*, *päsér* 155
(pät:) *pöt* OA 95
pat- OM 97
patés 127x, 642, 643
paul 252, 253x, 352, KL *poël* 252, 352, AL
pël, K *poul*, *pöul*, T *paql* 252, P *powël*
 252, P *poul* 352
-pa l. *-p*
paĵ, *paĵä*, *pāĵä* l. *paĵä*
paĵ- AL, P *paĵ*-, K *paĵ*- 280
pājér, *pōjér* 147
pāĵilti l. *pajilti*
pājiréxš K 147, 644, K *pojréxš* 147
paĵiti AL 280
paĵwés P 252
paĵe l. *paĵä*
paĵsl-, *paĵšl-* l. *paĵsl-*
paĵš- l. *paĵs*
pāht, *pāht* l. *pāht*
para l. *por*
päsä l. *päsä'*
pašm l. *posim*
paš l. *poš*
-pä l. *-p*
päxléhs FT; AT *puxléhs* 148
päĵi l. *paĵä*
päkwér K, P 170x, 171
päl l. *päl*
pälém, *päl* l. *palém*
pänk l. *puñk*
päri, *pär* D 258
päruen l. *pärén*
päsä, *päsä* l. *pašä*
päsér l. *pašär*
päst l. *poist*
päwël, *päul* AL 445
-pè l. *-p*
-pël OSz 231
(pēlēmi:) *pēleĵi* OM 297
pērək l. *pērək*
pērĵ- É, L, K 165
pērək É, L, AL 271, 547, **pērək*, **pērək* 9
pēr-m- K, KL, AL 164, 165
pil; L, P *pul*, K *pol* 173
piš T 179
pišši: *jel-pišši* P 282
 1. *piš* (üdvözlés) T 150, 365x
 2. *piš* 'böjtölés' OM 179, 365
pit- T 280
(piti:) *piti*, *pit* OM 216
-pè l. *-p*
pi' 274, 275, 498, P *pü*, FT *pou* 274, 275,
 AL *pu*, K *pou*, FK *pü*, AT *pü* 274
pišyi KL 283
paĵj- l. *paĵ*-
paĵs L 518
poël l. *paul*
poist T 224, 265, 394, FT *poist* 264x, AT
päst 224, 264, AT *pošt* 264
pōjér l. *pājér*
pojréxš l. *pājiréxš*
pol l. *pil*
pöl l. *paul*
(polves:) *polwes* OSz 251
pöl- OM 126
poltä 284, 486
pon 176
pons- 279, 280, K *pans*- 276, 278, 279, OA
püns- 518, P *panš*- 276, 278, 280, T *punš*-
 276, **panš*- 280
ponsl-, KL *panšl-* 276, 279x, *punšl-*, *ponšl-*
 K *pansl-* 276
poñ, *poñk* l. *puñk*
por 134, 515x, É *porä* 515x, KL, P *pörä*
 134, 515, AL *pora*, K *pörè*, AT *para* 515,
 FL *pära* 134, 515x
poripané L 625
pos, L 518
pos- OM 273
pošéx 155, 156
pösye l. *pässä*
posyéläxw: *jal-posyéläxw* 282
posyukwé 155
posim 282, 283x, KL *pašm* 282, 283, AL
paššém, T *pošém* 282
possä é. *pässä*
poš l. *poš*
pošém l. *posim*
pošulaxt T 282
poš 251, 422, 635, KL *poš*, K, P *päs*, T *poš*
 635
 **poš*- 422
pošt l. *poist*
pot l. *püt*
pöt l. *pät*
pou, *pou* l. *pi'*
poul, *powël* l. *paul*
pü l. *pi'*
pöul l. *paul*
pu, *pü*, *pü* l. *pi'*
puärn l. *pärén*
pü-, *püw*- 577
pux K 255
puxléhs l. *päxléhs*
puĵ T; K *pül* 266
pul l. *pil*
pül l. *puĵ*
pülaĵt, K *püllaxt* 266
püllem T 282
pum-ġspä 632
püns-, *punš-* l. *pons-*
punšl- l. *ponsl-*

puñk 346, 491, KL, K *pāñk* 258, 346, 491,
 P, AL *poñk*, T *poñ* 346
puñk-xapi 428
pupi' 264
put 259—61, 595, L, P, K *put* 259—61, T
pot 259
puuñ 173, 174x
pūw- l. *pūy-*
pūwél 445
rakt, *rayt* 531
rakw 235, 525, *rāxw*, T *rux* 235
 (rakui:) *rakw-* OA 525
rasy-, AL *rāss-* 528
raw 534x, KL *rau* 534
rāw-, KL *rōy-* 577
rāñy- 530
rättēn, *rättēn* l. *rottī'*
rāxw l. *rakw*
rāss- l. *rasy-*
reñsei T 440
 (rēs-jiw:) *rēs* OM 290; *rēs-jiw* OM 200
rēt OA 529
rōy- l. *rāw-*
rottī' 532, 533, K *rättēn*, P *rättēn* 532
rux l. *rakw*
ruma, *rumalaxti* 317
ruš OM 251
sā'ir, K *soir*, *soqr*, T *šār* 549
sax l. *sāñk*
sāyā 633
sai, KL *sāi*, AL, K *sāi*, T *sēi* 241
sailā, KL, P *sailā*, K *saila* 556
sair, *sāir* AL 546, K, T *soqr* 546, 620, D
sā'ir, *sāir* 620
saj É, KL 226, 227
sajik 227
sajit 227
saka, D *sāk* 633
sakwalēx 185, 187, KL *sakwalēx*, AL *sāk-*
wé'ēx, K *sakulāx*, P *sakwēlax*, T *sakulēx*
 185
sāli = *uj-qjka* 625
sa'itpā T 264x
sankān, KL *sāñkwēn* 326
sāns, *sās* 359
sāñk, KL, AL *sax* 346
 (sāñkeli:) *sāñkēml-* OM 633
sāñkw 565, KL *sāñkw* 565x, AL *soñkw*, T
suñ 565
sāñkwēltēp, L *šāñghultēp*, T *čāxēltap* 326
sāñkwēlti, L *šāñghulti* 326
sarā KL; K *sarē*, T *sarā* 546, AL *sara* 66, 546
sārlā 537x, 538x
sās l. *sāns*
 1. *sāt* 'hét' 25, 230, 245, 339—42, 382, 529,
 554, K *soāt* 225, 339, 342x, 344, 382, T
sāt 225, 339, 341x, 342x, 344, 382, 554,
 L *soqt*, *sāt*, P *sāt* 339
 2. *sāt* 'száz' 41, 233, 335, 336, 342, 559, 561,
 595, KL *soāt* 243, 559, KL *šōt* 243, 559,
 561, P *šōt* 244, 559, K *šōt* 244, K *šōt* 559,
 FT *šōt* 559, **sāt* 43
sāt- 578x, T *sāt-*, K *sāt-* 578

sātmil OM 538
saul K 312
saurp-ēkwā 625
 1. *saw* 'sok' l. *šau*
 2. *saw* 'inség' OM 97
sawl-, KL *šaul-* 279
sakulāx l. *sakwalēx*
sāl l. 1. *sōl*
sāqr l. *sair*
sāpēx-sar KL 556
sāpla-khworēx AL 352
sār 556, 557; l. még: *kāt-sār*
sāra l. *sarā*
sārēh l. *sārhi*
sārē l. *sarā*
sārhi 88, 101, 141, 142x, 353, É *sorhi* 19,
 44, 141, É *sorni* 82, 141, KL *sarni* 141,
 K *surēh*, *surih* 141, 602, AL *sarēh* 141,
 142 (Cuno zorni 142)
sārp, KL *šurp*, AL *šōrp* 559, **šorp*, **šoarp*
 49
sārp-sam 360
sāsi l. *sosi'*
sāt l. *sūnt*
sāt l. *sāt*
sāt- l. *sāt-*
sāter 41, 83—4, 88, 142, 159, 233, 242—5,
 642, KL *šōtēr* 83—4, 233, 242, 244x, KL
šōqtēr 242, 244x, K *šōtēr* 84, 233, 242,
 244x, AL *šōtēr*, T *šatērā* 242, P *šqtēr* 242,
 244x
sāu l. 1. *sāw*, 2. *sāw*, 3. *sāw*
sāul l. *soul*
sāus l. *sāwēs*
 1. *sāw* 'szó' 538, 575—7, **sāu* 321
 2. *sāw* 'csillag' 9, 358, KL, K *sāu* 358
 3. *sāw*, *sāu* 'bór' OM 321, 324
sāwēs 460, 549, É *sāus*, AL *sāu* 460, 549
sāwhax-nē 625
sāy- 542
sāi, *sāi'* l. *sai*
sā'ir, *sāir* l. *sair*
sāj- P; T *sēj-* 241
sāk l. *saka*
sāk- l. *šagīram*
sāñkw l. *sāñkw*
sāsī', K *sās* 132, P *sās* 132, 154; l. még:
šāsē
sāt l. 2. *sāt*
sāt- l. *sāt-*
sei l. *si'*
 1. *sēi* 'homok' OM 242
 2. *sēi* 'genny' l. *sai*
sēilē l. *sīlā*
sēj- l. *sāj-*
sēkw 349x, 350, KL *šēkw* 349, K *sēkw* 349x
 (selkori:) *selkovi* OSz 203
sēmēl l. *simi*
sēmēl 568—70, KL, AL, P *šēmēl* 569x, 570,
 K *sēmēl*, T *šimēl* 569
sēñxw 223, 417
sep OA 203
sēr l. *sir*

sētep OM 348, 514, T *sitā* 514
sij l. *suj*
sim OM 159, 232
simi, L, P *simel*, *sémel* 570
sipél 342, 496
sir 58, 134, 571, 572x, 644, KL *šir*, P *sér* 571
sirki K; P *oqkw-sirki* 492
sitā l. *sētep*
sī 202, 203, L *ši*, *ši*, K *seš*, P *ši*, T *šou* 202
silā, K *sēilē*, KL *sīl*, P *sīl* 555
soqr, *soär* l. *sā'ir*
soat, *soät* l. 1. *sāt*
sōliš OM, **sōlisi* 374
soqs l. *sūns*
sōpél l. *sūpél*
sop-lə l. *šip-lu*
solp-jūw l. *solp-jū*
solvél 542, 543x, 546
 1. *sōl* 'nyárs', KL, P *šat*, AL *šat*, K *šat* 555
 2. *sōl* 'igaz', P *soł* 127
solp-jū P; AL *solp-jūw*, K *sōlp-jūw* 264
soñkw l. *sañkw*
sōp l. *sūp*
sor 538, 545, 546x
sorni l. *sārhi*
Sornikwé 141
sorhi l. *sārhi*
sorhi-āln 141
sor-vit 355
sosī, L *šas*, K *sāsi*, T *šošu* 564
sossél, L *sosla*, *sostā* 311
sōtēr l. *sātēr*
suj OM; OSz *sij* 577
sūléml- K 582x
sūns, K *soqs*, AL *šus*, T *šoš* 328
sūnt 471, 553, 554x, KL *sut*, AL *šat*, K
sunt 553
suñ l. *sañkw*
sūp, Szigvai *sōp* 460, 553, 554, 608
sūpél, K *sūpél-vuj*, T *sōpél* 445
sūr- 279, 538, KL *šurr-* 279
suréh, *suriñ* l. *sārhi*
sūrl-, KL *šurl-* 279
sut l. *sūnt*
 (šaggram:) *sāk-* OA 48
šakwalēx, *šakvələx* l. *sākwalēx*
šal l. 1. *sōl*
šānghultēp l. *sāñkwéltēp*
šatērā l. *sātēr*
 (šau:) *saw*, *šau* OSz 504
šat l. 1. *sōl*
šas l. *sosi'*
šatēr l. *sātēr*
 1. *šau* l. *sawés*
 2. *šau* l. *šau*
šaw T 364
šax, *šak* l. *šex*
šākwələx, *šākulēx* l. *sākwalēx*
šāñkwén l. *sankān*
šāñkwénti KL 326
šār l. *sā'ir*
šāsē KL; AL *šās* 132; l. még: *sāsī*
sāt l. 2. *sāt*

šāul- l. *sawl-*
šex l. *šex*
šekw l. *sēkw*
šémel l. *sémel*
ši l. *sī'*
šimél l. *sémel*
šimān L 261
šimt- L 261
šip-lu KL, P; KL *sop-lə* 447
šir l. *sir*
šiseñ T; K *šišwé*, KL *šošwā* 576
ši l. *sī'*
šoarp l. *sārp*
šōatēr l. *sātēr*
šōāt l. 2. *sāt*
šorp, *šōrp* l. *sārp*
šoš l. *sūns*
šošu l. *sosi'*
šošwā l. *šiseñ*
šōt l. 2. *sāt*
šōtēr, *šōter* l. *sātēr*
 1. *šou* l. *sī'*
 2. *šou* l. *ši*
šoul OA 312, 313x, OA *šovél* 312, 313, *šovél*
 OA 312, **soul* 313, K *saul* 312
šūl l. *šul*
šuarp l. *sārp*
šurl- l. *surl-*
šurr- l. *sūr-*
šus l. *sūns*
šakajix, K, P *šakējāx*, T *čakējāx* 185, KL
šakājix 185, 187x
šāli 585
šāñ, *šāñi* 154
šāris OM 88, 243, 251, **čāris* 82
šārkeš OM 206, 594
šax l. *šex*
šakājix, *šakējāx* l. *sakajix*
šāñk-oqñ P 154
šās l. *sāsī'*, *šāsē*
šex KL; AL *šax*, K *čax*, T *čix*, *čōx* 541,
 P *šax* 541x, 542x, L *šax*, *šak* 10x, L *šax*,
šex 541
šaxw-vit K 597, **sākw-vit* 597, 598, KL
šūx-ūt, AL *sūk-ūt*, T *čuk-ūt* 597
 1. *šēns* 'háncs héja' 251, 359, É *šēš* 585x
 É *šēs* 359, É *šēs* 585x
 2. *šēš* 'szúz' KL 585, KL *šēs* 584, 585x
šēs, *šēs* l. 1. *šēš*, 2. *šēš*
ši L, P; T *čou*, *šou* 331, 332, K *šou*, *šou* 331
širki l. *oqkw-sirki*
šis P 154
šōl, *šōlén* l. *šul*
šou, *šou* l. *ši*
-šout l. *tonšut*
šūl 578—80x, É *šūli*, *šūliñ* 578, 579, AL
sul, P *sūliñ* 579, T *čol* 579x, K *sól* 580,
 K *sōlén* 579
šūx-ūt, *sūk-ūt* l. *sāxw-vit*
ta OM 54
ta'il l. *tauil*
tāxēm l. *takēm*
taxmēñ l. *tākmēñ*

taxt, toxt, L, K, P *toxt* 591
taıl T 436, 437
taj- ØSz 184, 284, *täj-* ØSz 184
tajt 255, 437, 438
täkém 599, 600, KL *täxém*, AL, K, P *taxém*,
 T *täxém* 599, T *täxém* 600
täkmiñ, KL *taxmeñ* 599
tal, täl ØM 438
 1. *täl* 'tél', L *toal*, T *täl* 342
 2. *täl* 'tfileveles ág', K *toal* 275
talkwé, T *tälki* 436, L *tälkwé* 437, 438
tän, KL, K, P *tön*, T *tän* 367, 368
täp 435, 438, T *tép* 435, 438, 496, L *toxp* 435
täpléx É, P 589, 590, L, K *tapléx* 589, 633,
 T *täplix* 589, T *täplix* 633
tär 228, 251, L, P *tär*, K *toqr*, T *tärčéx* 228
taréh, *taréh* l. *taréh*
tärés 228, 251
tarhé l. *taréh*
tärwitiñ, T *tärkutëñ* 543
(tauil:) *ta'ıl* ØA 341, 344, 574
taut l. *tawët*
(taw:) *tav* ØM 54
tawänt 344
tawët, *taut*, KL, K *täut* 594
tql- ØM 637
tqlä l. *tülä*
tqr l. *tär*
tärém ØM 94, 635, *törém* ØM 635
täréh l. *taréh*
tärëñ l. *tärew*
tärés, KL, K, T *törés*, AL, T *qaras* 143
tärew, *täreuw*, T *tärëñ*, K *törwë* 576
tarxént- l. *torwint-*
taréh KL; AL *taréh*, FK *täréh*, P *taréh*,
tarhé 142
tari' 201, 269, KL *täri* 269, *(täri:)* *täri* ØA
 201, 211, 269, T *torä* 269
tärs-, KL, K, P *törs-* 143
täs- 142, 279, 644, KL *tös-* 279
täsl-, KL *tösl-* 279
tqul ØM 608
tquliñ-uj ØM 451
tqul l. *tqwël*
 1. *tqut* 'sí' 438
 2. *tqut* 'tüz' K 582, 595
tqw ØM 142
tqw- 577
tqwël ØM; ØSz *taut*, *(toul:)* *tqul* ØA 324
täxém, *täxém* l. *täkém*
täj- l. *taj-*
täkw-qsä KL 513
täl l. *tal*
tälki, *tälkwé* l. *talkwé*
tän l. *tän*
tänër D 438, 533
täplix, *täplix* l. *täpléx*
tärčéx l. *tär*
täri, *täri* l. *tar'i'*
tärkutëñ l. *tärwitiñ*
(tärmil:) *tärmel* ØA 635
täut l. *tawët*
täl l. l. *täl*

tép l. *täp*
ti ØM 54
tin ØM 82
tippiw, KL *tippé* 264, P *tippé* 264, 265
tis 163
tist- 163
tü ØA 54
tül- 444
to l. *tür*
toql l. 1. *täl*, 2. *täl*
toqp l. *täp*
toqr l. *tär*
töy-, *tow-* K 577
toxt l. *taxt*
toj l. *tüw*
töja l. *tüjä*
toj-pöñ l. *tuj-pöñk*
töjt- l. 1. *tüjt-*
ton ØM 54
tön l. *tän*
tonsüt L, P; K *ton-squt* 331
tor l. *tür*
törém l. *täreñ*
törës l. *tärës*
(torgam:) *torq-* ØA 48
torsl- l. *tärs-*
torü l. *tar'i'*
törwë l. *tärew*
torwint-, T *tarxént-* 543
tös l. *tus*
tös- l. *täs-*
tösl- l. *täsl-*
tqul l. *tqwël*
tow- l. *töy-*
tow- l. *tür*
tü- D 576
tuj l. *tüw*
tüj- ØSz 529
tüjä É, K; KL, P *tüjä*, Szigvai *töja* 593
tuj-pöñk AL; T *toj-pöñ* 593
tujt 'úri szán' 486
tüjt 'hó' ØM 525, 529
 1. *tüjt-* 'elrejtenti' 601, 602x, AL, KL, K, P
tujt-, T *tüjt-*, *töjt-* 601
 2. **tüjt-* 'havazni' 525
tül P 587x
tüli ØM 308; l. még: 1. *tüjt-*, *tunt-*
tülmax 520, 626, 634
tülmax-qjka 625
(tulmentam:) *tülment-* ØA 308
tülä 10, 318, 322, 447, 612, 613, KL *tul*, AL
tülä, K *tqlä*, P *tulë* 612, T *tuläsém* 447, 612
tunt- KL 602, T *tunt-* 601; l. még: 1. *tüjt-*,
tüli
tur 'torok' ØM 74, 96
tür 'tó' 94, 542, 608x, KL, P, K *tür* 608x,
 AL *tor* 608, T *tow-* 608, T *tö* 321, 542,
 577, 607
turép 514
tur-lu P 447
turmën 514
turuq, L *turrei* 329
tus L, K; T *tös* 554

- tűw* 363, 576, 593, L, P *tuj*, K, T *tøj* 593
uj 328, 626, É *vøj* 626, KL *vuj* 328, K *vøj*
 626
uj-ahš-gjka 625
ujtsi l. *utši*
uki l. *akwē*
ulām 127, 628
ulēm ŌM 126, 318
ul'pā, KL *ulpe* 264, P *ul'pē* 264, 265
ūniñ 514
ūs- 184, 404
up 132
up-gjka 134
ur 134, 138, 139, 572, 644, É *ūr* 138, 139,
 572, KL *ur*, T *or*, K *vor* 138
ur- ŌM 51
urai l. *ūrei*
urcuχ l. *voršék*
ūrei 503x, 602, L *ūri* 503, 602, K *vorēi*
 503x, 602, K *vori*, T *urai* 503, P *vuri* 503,
 602
uri-nēkwe 625x, 626, É *urēñ-iki* 625
ur 'szellem' 501, **ürt* 502x
ürt 'rész' ŌM 140, 602, *urt* 140x, 602; l.
 még: *vort*
ürt- l. *ürtti-*
ürti l. *vort*
 **ürtti-*, **ürt-*, K *vort-*, P *vurt-* 140
ur-utši 644
 1. *ūs*, *us* 'szintén' l. l. *qš*
 2. *ūs* 'ész', KL *ūs*, AL *us* 376
 3. *ūs* 'város' 253x, 383, P *uš* 383
ūsēm, K *ūsēm*, P *ušmä* 176
ūsēr 615
uška 619, L *uška* 9, 619, L *vaška* 619
uš l. *viš*
ušlam 628
ušmä l. *ūsēm*
uš, *uš* l. *viš*
ušēm l. *ūsēm*
uška l. *ušká*
ušsam 376
utši 147, 501, 644, 651, É *ušsi* 147, 501,
 644, KL *utš* 147, 641, 644, KL *utš* 644,
ujtsi ŌM 501
 (vā'i-:) *va'i-* ŌSz 309
 (vālem-) *valēm* ŌA 486
vāni', KL *voani*, P *vani* 150
vānkēr l. *vānkēr*
vāns ŌM 184, 632
vānχert-, *vānχrit-* 119
vānkēr 119, 139, *vānkēr* 640x
vārmēl ŌSz 538
vāsi', KL *vōsi* 618x
vaška l. *ušká*
vāta 159, T *vāta* 159x
vāta-χum 159x
vātalaxti 159x
vatēp, *vatip* l. *voṭēp*
vqχrep P 119
vqni l. *vāni'*
vqntēr 'vidra' l. *vōntēr*
vqntēr 'gyomor' l. *qntēr*
vāršex, *vāršix* l. *voršék*
vāt- l. *voṭ-*
vāta l. *vāta*
vērē P; AL, K *vēri* 500, 501
 (vēriti-) *vērit-* ŌSz 604
viš K 150, 156, 259, 510, KL *wyš*, AL, P
iš 150, 156, T *uš* 156, L *uš* 156, 510,
 **wiūs*, **uš* 9, K *viš-nē*, KL *wiūs-ogai* 157
vit 40, 64, 336, 652
vit-χān 147
vit-kēs, K *vit-kis*, ŌM *voṭ-kēs* 147
voqni l. *vāni'*
vøj l. *uj*
voñsāl ŌM 481, 482x, ŌSz *vuhšāl* 481
 (vōntēr-) *vōntēr* ŌSz, *vqntēr* 270
vqr l. *ur*
vōr, *vuor* ŌM 98
vqrēχ K 140
vorēi l. *ūrei*
vorēp, AL *vōrp*, K *vōrēp* 626
vorēp-nē 625
vori l. *ūrei*
vqrl- K 140
vqrlēχ K 140
vōrp l. *vorēp*
voršék, K *vāršex*, P *vāršix*, T *urcuχ* 626
vort K; P *vurt*, T *ürti* 140; l. még: *ürt*
vort- l. *ürtti-*
vqs K 628
vōsi l. *vāsi'*
vōš-pent AL 650
vōt ŌM 10, 263, 525, ŌM *vuot* 10
voṭ- 'hócipót felkötni', L *vāt-* 631
vōt- 'wehen' ŌM 263, 525; l. még: *vōtl-*
voṭ-kēs l. *vit-kēs*
vōtl- P 279; l. még: *vōt-*
voṭēp 513x, KL, K *voṭēp* 513x, 514x, AL
vatēp, T *vatip* 513
vuj l. *uj*
vujt- K 622
vulu P 140
vuhšāl l. *voñsāl*
vuor l. *vōr*
vuot l. *vōt*
vuri l. *ūrei*
vurt l. *vort*
vurt- l. *ürtti-*
wyš l. *viš*
wuškélēχ T; P *iškhōli* 157
wiūs, *wiūs oqi* l. *viš*
zorni l. *sqrñi*

Zürjén (komi)

I. MUNKÁCSI forrásai:

WIEDEMANN, J. F.: Syrjänisch—deutsches Wörterbuch (Szentpétervár, 1880).

GENETZ, A.: Ost-permische Sprachstudien (SUS. Aik. XV/1; külön 1897-ben).

A mutatóban a WIEDEMANN-tól származó adatok jelöletlenek, GENETZ adatait a szó előtti G jelzi. Például: *bał, bala, G bála*. Ha GENETZ adata címszó, akkor a G a szó után van, például: *mož G*.

Csillag (*) jelzi, ha az ÁKE. adatait a két forrásmunkában nem találtam. Például: **vetimis*.

II. MUNKÁCSI hangjelölési változtatásai:

WIEDEMANN-nál: *ai* helyett *ai (aj)*; például: *baidög, jaj* (a *botajiny* alak maradt olyan, mint WIEDEMANN-nál volt); *y* helyett *i*; például: *bil munní*; *dž* helyett *ž*; például: *žožög*. MUNKÁCSI mindenhol csak az igetővet idézi például: *art-*, *börj-*.

GENETZ adataiban az *y* helyett *i*-t találunk, például: *biž*. Egy helyen pedig GENETZ *o*-ja helyett *a*-t: *požom ~ požam*.

III. Betűrend: *a, b, d (ď), ž, ž (ž), e, g, i, i, j, k, l (l), m, n (ń), o, o, ö, p, rs s (ś), š, t (t), č, č (č, ts), u, v, z (z), ž*.

agas 404

ar 'év' 505

art-, artal-, artas- 136, 137

as 513

ačim 513

baď 151, 283, 313, 284x, 597

badeg, baidög, baidök, G badeg 284, 486

bał, ba'la, G bála 304x

ban l. *bon*

bat-mam 154

batsa 154

beď, G beď 176, 177x

berd 254, 516x, 557

bérdon G 516

bidmal- 520

bil munní 266

biž l. *böž*

bon, ban 151

bord 516x

botaj- 176, 177x

bör 258, 516

börj- 165

böz 256—8, 281, 516, G *biž* 256

bugil 'kores' 169

buris 283

bus 519

daďa 154

dar 75, 81, 389

das 11, 25, 43, 68, 86, 340, 602—4x, G *da*
81, 602

das-das, dasjes-das 562

daš 81

doď, doid 486

dom, dom- 76, 81

don 'érték' 81

dor 'oldal' 81

doz 596; *ňöl-doz* 596

döra 81

dözmi-, dözmödcí- 214, 215

žožil l. *žožul*

žožög 301, 303, 404

(*džodžul:*) *žožul, žožil* 311

žon-viž 179, 364

žor 583

etiža 55

eziš 82, 246, 248—50x, *eziš* 246

gaďa 298

gag 328, 412

(*gartny:*) *garta-* 47

gač 286

gerskan, gerčkan, gerčki- 329

gira 154

giž- l. *giž-*

gibid, gibad 302

gim 67

gir 75

- girža* 388, *girža* 388, 650
girk 492
gison G 308 l. még: 1. *guš*
giš, *gič* 408
giž 404
giž- 272, (*giž-*) *giž* 365
gor 'csengés' 526
gorš 552, (*goriš:*) *goriš* 47
gort 47, 71, 253, 337x, 391, 403, 405, 648,
 G *gort* 47
gos 389, 553
goriža G 388
gögil 423
gögör 423, 424, G *gögor* 423
göp 71, 427, G *göp* 427
göpöl, *göpöv* 427
gör 68
gu 71, 303, 306
gu- 308x
gublan 303
gudji- l. *kodji-*
gu'u 299x, 300x
gum 421, 556, G *gum* 556
gumal- 388, 389, G *gumal-* 388
gumála G 556
gumlal- 388
 1. *guš* 'titok' 308x; l. még: *gison*
 2. *guš* 'rabló' 289
guza 289
is 216, 647x
iči-pi G 156
iča G 156
ičet, *učet* 150, 156, (*ycot:*) *ičot* 156
ič-moň 156, 461x
iz 9
iz-ki 577
ižda 605
ilda 605
irgön 82
irmaš- 372, 373
irsál- 372
iš- l. *uš-*
ičot, *ycot* l. *ičet*
iž, G *ož* 383x
jaj 360
 (*jemdon*) *jendon* 82, 247
jord 79
još (o: *jos*) 648
jöz 360
ju 381, 382, *ju* G 381
ju- 184
juan 184
jugid 532
-ka, *-ko* 333, *-ku* 336
kabreg, *köbrög* 303
 1. *kad* 'mocsaras part' 335, 385, 386
 2. *kad* 'idő' 331
kairja- l. *kar-*
kaj 284, 451
ka'a 299, 300
kaň 387
-kar: *ki-kar* l. *ki a.*
kar- 57, 67, **kairja-* 56
karga 352
kargi- G 330
karta 10, 403x, 405, G *korta* 403
kebös, *kebes* 408, 409, *kevös* 408
kel 'sögornő' 498
keh, *kih* 323, 613
ker- 57, 63, 557
keral- 57
kerka, *kerku* 333, 337, G *körku* 333; l. még:
-ka
 **keröm* 79
keš l. *kos*
kevös l. *kebös*
kezmí- 321
ki 336, 389, *iz-ki* 577, **ki-kar* 388, 389
ki' 321, 613
kih l. *keh*
kirniš l. *kirniš*
kička l. *kiči*
kiž- l. *kiz-*
kik 221x
kikjamis l. *kökjamis*
kil- 40
-kim l. *šin-kom*
kimin, *kimina*, *kinim*, G *komón* 605x
kimör, *kunör* 63
kimös 429
kinim l. *kimin*
 1. *kir* 'kutya' 387
 2. *kir* 'fekete harkály' 59, 330
kirla 58
kirniš, *kirniš*, G *körnisch* 353
 (*kyrtš:*) *kirs*, *kirc* 649
kisk- 380
kiš, G *kaš* 649
kiči 432, (*kytši:*) *kiči* 430, 433x, G *kička* 433
kiž 606, 647
kiz-, *kizmi-* 418, (*kizny:*) *kiž-* 46
kođ 'csillag' 358
kođ 'hogyan' 385, 486, *koid* 486
kodi 'melyik' 55
kodji-, *gudji-* 305, 306x
 (*kodziny*), (*kodzyny:*) *kođži-* 306
kožul 326, 491, *köžil* 326
kožul 'csillag' 332, 357—9, (tévesen 'han-
 gya' jelentésűnek mondja) 327x, 491
kožul-kot 326
koid l. *kođ*
kok 9, 99, 389, 434
kok-gum 556
kol- 126
kola 336
koli 127
kolk 127, 419, 420, 452, *kułk* G 419
kom 'sarok' 82
komí-mort 455
komín 604
komis 606, 607x
 1. *kor* 'levél' 10
 2. *kor* 'kéreg' 46
korčaga 426
 (*kos:*) *keš* 552x
koš- 58

(kosmyny:) *košmi-* 553
kot 'hangya' 326
kot-kožul l. *kožul*
kočis-duk 407, 408, *kočis-duk* 407
kómón l. *kímín*
körnís l. *kírnis*
korta l. *karta*
koš l. *kiš*
köbila 154
köbrög l. *kabreg*
köžil l. *kožil*
köin 387
kökjamis, *kikjamis* 606
 1. *köl* 'kötél' 82, 499
 2. *köl* 'bélféreg' 328, 412
köm 324, 400
köh 387
köhés, *könes*, G *köhís* 426
kön-tar 285
körku l. *kerka*
körög 300
kört 47, 69, 72, 133, 142, 262, 391—4, 404,
 407, 535, 772, G *kört* 391
kört- 393, 394
körtas 393
körtöd 392, 393
körtös 392
kösa 'fonadék' 154
köš 416
 (kötš:) *köč* 489
kočis-duk l. *kočis-duk*
krisa 154
 -ku l. -ka
kub 75, 305
kul 11
kulk l. *kolk*
kulmi- 318
kunör l. *kimör*
kurda 408
kurdas 408
kurgi-, G *kurgi-* 330
kurid 392, 408x
kurög 300, 301x, **kürög* 404, G *kurog* 300,
 301x
kuti 430, 431, 433
kuč 'sas' 299
kučik 9, 324
kuvarkan 352
kuvšin 417
 (kuz), *kuz-turín* 290, 291
kürög l. *kurög*
kwait 385
kwaiti-mín 605
 (kwaitömys:) *kwaiti-mis* 606
lebatš l. *lobač*
li 447, 577; G *lo* 447
lidži- 507, 577
liž l. *löž*
lij- 184
liján 184
li-sóm 447x
lo- 184
loan 184

lobač (o : *lebatš*) 451
lol 139, 158
lop 'lép' 139
lopata 154
lo l. *li*
lob 535
löž 439, 440, G *liž* 439
lud 469
ludik 57
lun 593
ma 40, 80, 407, 631, G *ma* 467
majög 82
mala-muš 458, 467
mala-zi 467
mam 68
ma-siš, *ma-siš* 404
 (mata), *mjata* 154
mež 74, 82
mij, *muj* 480
mik 180x, 181, G *mök* 181
mil 472
 -mín 604
mín 184; l. még: *monti-*
minda 605
mint- 184
mír 474
 -mis 606, 607x, 647
mišk- 234
mž 184x
mžji- 306
mjata l. *mata*
moid, *moid-* 525
mol 'Perle' 172, 646, G *mul*, *mul'i* 172
moň, G *muň* 461
morös, *moros* 459, 460, G *mörös* 459
mort 11, 66, 68, 82, 456
moš l. *muš*
mök l. *mik*
mömda G 605
monti- 184; l. még: *mín*
möröl 474
mörös l. *morös*
mož G 184
mös, G *mösk* 619
mu 469, 470, G *mu* 469
mu-dör 471
muj l. *mij*
mul, *mul'i* l. *mol*
muň l. *moň*
murtal- 464x
murtas, *mürtös* 464x
mus 553
muš 80, 159, 645, *moš* 458, 459
mu-tor 470
hamöd, G *hamöt* 482
ňañ, G *ňañ* 10, 75, 188, 477, 646
nar 348
ne-, *ni-* 478—80
nek 478
ňela-mín 604, 607x
ňelamis 606
nelk 478
nem 478, 480, 481, *nöm* 478

- ne-una* 478, 480, 481
neveža 154
ni- l. *ne-*
nižul, nižül 490, 491
niga 154
nim 'név' 267, 483, G *nim* 40, 483
nimal (o : *nimál*) 489x
nimji- 306
ni-nöm 481, G *ni-nom* 478
nija 55; l. még: *sija*
nir 460
ňol l. *ňöl*
(ňolöd:) *ňolet* 221x
nom, G *num* 490, 491
nomir 491
nop 486x
nöm l. *nem*
nöb, G *nup* 486x
nök 75, 597
ňöl, ñol 477
ňöl-doz l. *doz*
ňöm 478
num l. *nom*
nup l. *nöb*
ögir l. *ögir*
okmís l. *ökmís*
ol 'Streu' 123
(or:) *ord* 463
 1. *ord* l. *or*
 2. *ord* 'oldal' 133, 138—40, 404, 572
ordal- l. *ortal-*
ord-li G 138
orš 494x, 495
orši 495
ort 501, 502x
ortal-, ordal- 501
ortso, ortson 138, 139x 499
ozir 615, 616, *ozer* 615
oziš 82, 159, 246, 248, 250x, *oziš* 246; l. még:
öziš
ož l. *íž*
ögir 535, (*ögyr:*) *ögir* 82
ökmis, okmis 606
öksi 147
önir 488
öš 619
öška 619
öš-mös 'Vieh' 620
öt 217, 220x, 221x, *ötik*, G *ötik* 217, *öti* 217,
 220x, 221x, *ötik* 217, 220, 222, 350
öziš 82, **öziš* 246; l. még: *oziš*
özji- 637
pasji- 306
pel, pel-ëuh 613
(pestalny:) *pestal-* 273
(peššera:) *peššera* 154
pešköd- 234
peššera l. *peššera*
 1. *pež* 'rénszarvas' 273
 2. *pež* 'piszok' 518, 557
pi 68, 274, 498, G *pidán* 274
pī, pija, pūl, piv 266
piški 273, 365; *pišti* 273
piv l. *pī*
piž- 276, 278—80x, (*puziny:*) *puž-* 276, 280
pižed- 276, 279
pič, pič 271
piž 646
piž 282
pod 66
pogreb l. *pögreb*
pom 491
ponol, ponul 268, 269x
ponöl 268—70
ponul l. *ponol*
porš 66
potka l. *pötka*
pož 281
požom, požum, G (*požom:*) *požam* 268x,
 269x
pügreb, pogreb 303
pört 261, 408
pörtas, si-pörtas 261
pös 277
pötka, potka 451
pöž- 280x, 281
praža 154
pčela 154
pu 264, 554
pu-, pul-, puw- 280x
pur 134, 515x
pusta 154
puš 282
puw- l. *pu-*
(puziny:) *puž-* l. *piž-*
raka 186, 530
ram 82, 505—7
(ramdyny:) *ramt-* 505
ravest-, G (rušti:) *rušt-* 530x
regid 532, 533, 557, *regid* 532
rekmi- 82
rekti- 82, 557
rikti-, rigti- G 532
rit 593
rič l. *ruč*
ričeg l. *rudzeg*
(rögöza:) *rögöza* 154
römd-, römid 535
römiš 82
römt- 535
(rudzeg,) *ružeg, ričeg* 404
ruš l. *ruč*
rušt- l. *ravest-*
ruč 74, 520, *ruš, ruč*, G *rič* 520
sa 'korom' 568
saj 226, 227
sajal- 227
sajin, sajö 227
sajkid 226
sajö l. *sajin*
sar 'tenger' 82, 608
sariž 82
sarni l. *zarni*
šölöm l. *sölöm*
sep l. *söp*
ser 'tarkaság' 134, 557, 572x, *vir-ser* 228

- séra*, G *séra* 557
sérol G 328
serög 557
setör, G *sétör* 563, 564
ši (*o* : *si*) 460
ším l. *šim*
(šim-bugël bugil:) *šin-bugil* 169
(šin-kom:) *šin-kim* 429
si-pörtas l. *pörtas* a.
(sir:) *šir* 573x
šís, *šís* 252, 404
šísög, *šísög* 303
sizim 43, 340x, **sizim* 341, G *šizim* 343—5
ši 54
šija 54, 55; l. még: *nija*
 1. *šil* 'öl' 438
 2. *šil* 'faggyú' 360
(sim:) *šim*, *šim* 569, 570
ši-mín, *šinim* 605
šinöd 'levegő' 417
širöd- 49
šís l. *šis*
smola 154
šo 41, 233, 308, 336, 560, 562
sod, *soid* 347, 348
sož l. *söz*
soid l. *sod*
soj- 184, 284
soja 154
sojan 184
sol 542x, 546
sot- 49
(sotš:) *soč* 80, *soč* 357
söz, *sož* 'tisztá' 584, 585x
söla 185, 187, G *söla* 185
sölöm 158, 232, *šelöm* 158
sön 367, 368
söp, *sep* 438
(šukes:) *šu* 553, 554, *šukes* 552x
sunal- 580
sunas- 580
sunjal- G 580, 581
sur 62, 66, 355, 545, 546, G *sur* 545
šur, G *šur* 11, 80, 558x, 559, 562
šurs 41, 83, 88, 159, 233, 242—4
šaž l. 2. *šat*
 (1. *šat:*) *šat* 72, *šait* 72, 82, *šāt* 'ezüst pénz'
 72
 2. *šat*, *šač*, *šaž*, *šait* 'ág' 385
ši l. 2. *ši*
šir l. *šyr*
 1. *ši* 'hang' 538, 576, 677, G *ši* 576
 2. *ši*, *ši* 'nyárs' 538
ši-gor 526
(šyr:) *šir* 438
šot 'karó' 555
šom 'savanyú' 232
šondä, *šonid*, *šonöd*- 73
šor 537, 538, G *šor* 537
šoč l. *soč*
šört 134, 643
šu- 576—8, G *šu*- 576
šural- 538
tašti 82, 389
tí 538, 577, 608, *tö* 608
těj l. *toj*
tíla 48
tjute l. *čuh*
toj 284, 599, G *tij* 599
tom l. *tum*
ton 593
tö l. *tí*
tön 593
törít 593
tözd-, *töztömmöd*- 163
tu- 82
tul 264
tulis, G *tulós* 593
tum, (*tom*) 82
turin, *turun* 82
čal l. *čal*
čan l. *čan*
čapki- l. *čapki*-
čih l. *čuh*
čuž- l. *čuž*-
čal, G *čal* 613
čan, *čan*, G *čan* 205x, 445
čap : *vartan-čap* 194
čapki-, G *čapki*- 194
čeg- 48
čel l. *čöl*
čer l. *tšör*
čeri 547x, 549; **čeri* 10; (*tšerik:*) *čerik* 547x
čin- 647
čir 'szikra' 58
čig 223
čot- 190
čož l. *čöz*
čöl, *čel* 342
(tšör:) *tšör*, *čer* 557
(tšörs:) *tšörs* 75
čöč 535
čöz 132, **čöz* 583, *čöz* 583, **čoz* 132
čuh 613x, *čuh* 10, 612, KLAPROTH *tjute* 613,
 G *čih* 612
čuš 554
čuž-, G *čuž*- 583
už 388
ul-paš G 123
um- 614x
ur 57
uš- 231, 233x, 234, G *iš*- 231
ušköd- 233, 234
učet l. *ičet*
už 'csödör' 445, 649
va 40, 308, 336
variš, G *váriš* 626
vartan-čap 194
važ 183, 184
veknid, *vekni* 510
velal- 309, 498, 589
vel-dor 437
velöd- 589
vem 486
verezja l. *vörny*
vermi- 604

verős 68, 84, 498, 499x, 616, 642
(vešt:) *veš* 143
veti-min 605, 607, **vetimis* 606, 607
vetos 127, 642, *vetös* 127, 642x, 643
 1. *vež* 'irigység' 374
 2. *vež* 'zöld' 632
 3. *vež* 'világos' 365x, 650
veža 365
vezör 374—6, G *vižor* 376
vi- 129
 1. *viž* 'egészség' 150, 364x, 365
 2. *viž* 'böjtölés' 179, 365x
viž- 365
viža 150, 364x
vir-ser (munni) 228.
(višem:) *viš* 162, 163
viš- 162, 163
vičku l. *vičko*
vičko 333, 364x, **vič-ko* 179, *vičku*, *vičkua*
 364, G *vičku* 333
vičmöd- 364x
vižor l. *vezör*
(vyit,) *vižta* 605
vil 128
vo 73
vož 388
vožir 633
voj- 224, 622
vojöd- 224
voķ 132
voľ 'takaró' 123, 126
voles 123x

voškolt-, *vošlal-* 224
vöj 'csapda' 127
völ 498
vöra 'tögy' 80, 151, 254, 468
vörís l. *vörnny*
vörk 82, 499
vörkaš 185, 499, 642
(vörnny:) *verezja* 56, *vörís* 492
vösna 82
vösniäd, vösni 510x
völli-, *vöt-* 224
vudž 119
vudž- 184
vug 118, 159, 374, 382, 566, G *vug* 82, 118
vugir 82, 119x, 306, 374, 640
vugral-, *vugiri-* 119
vurd 72, 84, 245, 463
(vurdys:) *vurdis* 84
vurín, vurun 66, 82
vuz 158, 159
vuzal- 159
zarri 44, 82, 87, 142, **zarri* 19, 141, 353,
 **sarri* 88
zarnial- 141
zer 235
zib 74
zin 417
zon 44, 82
zonka 82
zör 'szemöles' 574
žin 'csengés' 325
žinjan 326

Votják (udmurt)

I. Az ÁKE. forrásai:

MUNKÁCSI BERNÁT: A votják nyelv szótára (Budapest, 1896).

WIEDEMANN, F. J.: Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch—deutschen und deutsch—wotjakischen Wörterbuche (Reval, 1851).

MUNKÁCSI adatai a mutatóban jelöletlenek, WIEDEMANNÉI W-vel jelzettek. Csillaggal (*) azokat az adatokat jelöltem, amelyeket a fenti két szótárban nem találtam meg.

II. WIEDEMANN *dž* hangjelölése helyett MUNKÁCSI *ž*-t használt. Például: *žuges*.

Ha MUNKÁCSI akár az ÁKE.-ben, akár a szótárában több nyelvjárásból közöl alakokat, akkor csak egyet, a szótárában címszóként szereplőt vettem fel a mutatóba.

III. Betűrend: *a, b, d (d'), ž, ž, ž, ä (e), g, i, i (è), k, l (l), m, n (ñ, ñ), o, p, r, s (š), š, t (t'), c (ć), č (č, č), u, o, v (w), z, ž.*

-a (kérdő) 364
až, až 278, 388
al l. *mun-al*
andan 10, 72, 82, 247
ar, aräs 74, 505
as 513
ačim 513
azbar 403
Aziz, aziz 247, 248
azveš 10, 82, 247—50x, *azveš* 246x
bad 151, 284x, 313, 597, *bad-pu* 283
-baš l. *šabaš*
bazla 328
ber 258, 516
(birj-:) *birj-* 165
biž 256—8, 281, 516
bodž 176, 177x, 555
bord 254, 516x
botal- 176, 177x, 646
botos 127; l. még: *čoňari-botos*
bun 151
bur 150
burd 516
burmi- 365
burčim 152
das 11, 25, 43, 86, 340, 602—4x
dışät- 600, 601x
-don l. *ñil-don*
dor 81
dum- 76, 81
dun 82
dur 81

duri 75, 81, 389
duz 596
žadžäg l. *žadžäg*
žiček 404
žadžäg 301, 303, *žadžäg* 303, 404
žeg, žek 404
žec-na-a? 364
žiči 520
žob 536
žom-ak 535
žož 329, 649
žuges W 206
žaki 186, 530
žog 'gyorsan' 394, 532, 533
žomit 535
žoz 530x
žuš- 530x
äkä 133
äksej 147
eňär 488
eňerčak 488
(äst-:) *ästi-* 637
ežgon l. *iž-gon*
gäral l. *gär-*
gäri 76
(gid-kwaž:) *gid-ka-až* 333, 403, *gidk'-až* 333,
 336, 403
gibäd 303
gär 75
(gär-:) **gäral-* 76
(gärik:) *gärik* 492
gär-pum 389, *gär-puň* 388, 389, 650

**gir-viliti-* 388
giži 404
gop 427
gopal 427
gopjal- 427
gožjal- 272
goži- 365
gu 303, 306, 471
gud- 305, 471
gudži- 305, 306, 471
gulon 11
gumi 421, 556, **gum* 421, **guma* 421
gumilt- 388, *gumilt-* 389
gur 389, 526
gurt 47, 71, 253, 337, 391, 405, 648
iskal 1. *iskal*
iči 150, *iči-meň* 156, 461x
iz 9
ib- 383
(ëm-:) *im-* 614
ëmët- 614
(ërgon-:) *irgon* 82, 247, 249
ëromä 1. *ërom*
iskal 10, 619, *iskal* 619
iž 383x
(iž-gon-:) *ežgon* 383
joz 360
ju 74, 82
-ka-, -ko 333, 336 (1. még: *korka, kunoka*),
-ku 336, *-kwa* 333
(kab-:) **kabzá* 372
kađ 385, 486
-kaj 1. *kej-kaj*
kal 82
(?kali-:) **kali* 498
kapči 410
kar 452
kar- 57, 63, 557
kej-kaj 284
(kelt-:) *kel-* 126
ken-dukta 285
keňžali 311
ken-meň 461
(kerti-:) *kert-* 393
keč 489
ki 336
kibi 412
kibili 412
kizili 1. 1. *kizili*
kizni- 1. *kizni-*
 1. *kizili* 'csillag' 278, 327, 332, 357, 358,
kizili 359
 2. *kizili* 'hangya' 1. *kuzili*
(kizni-:) *kizni-* 418
ki-kur 388, 389
kil 321
kion 387
kiz- 46
-kéd 1. *čëň-kéd*
(kidokin-:) *kidok* 366
kizž 278, 404, *kizž-pu* 649
kijäd 419
kik 187, 221

kil- 383
kil 127, 317, 318
kil- 318—9, 389
killi- 318
kim- 140
kimäs 429
kin 323
kinaž 147
kir 330
kirašin 147
kirnizž 74, *kirnizž* 353
kisk- 380
kisno- 146x
kiš 324, 649
kizž 278, 404, 606, 647
kizž 74, 418-
kobi 305
koral- 57
korka 333, 336x; 1. még: *-ka*
kort 47, 69, 72, 133, 142, 249, 262, 391—4,
 407, 535, 572
kortnal- 391
kočo 299
-ku 1. *-ka*
 1. *kud* 'melyik' 55
 2. *kud* 'mocsaras part' 335, 385, 386
(kudž-:) *kudži-* 306
kud-inti 385, 386
kuzili 326, 327, *kizili* 491
kuk 99, 389, 434
kumi 144
kunoka 333, 336, *kuno-kwa* 333
-kur : *ki-kur* 388
kuräg 300, 301
kurit 408x
kus 234
kut 327
kuča 432, *kuča-pi* 430
kužo 147, 292
koži 404
kol 328, 412
köm 322, 323
koňa 605
koš 407
koži 329
-kwa 1. *-ka, kunoka, kwala* ; *kwaä* 333, 336x
kwaž 329
kwaä 1. *-kwa*
kwaka 285
kwala 285, 336, 649
(kwalim-:) *kwamil* 144
kwamin 605, 607
kwar 10
kwaš 552
kwasmi- 553
kwat 385, *kwat-ton* 604
kwazi 328, 329
kwiň 323
lipät 302
li 140, 448
lid- 'szám' 578
(lidž-:) *lidži-* 507
li-šom 447, 448

lobal- 394, 446, 604
lud 469
luž 439, 440, *luž* 74
lul 158, *lul-* 139
lun 336
lup 139
luž 1. *luž*
ma 480
mađ, mađ- 525
(majäk:) *majäg* 82
maj-si 467
mar 480, 574
meň 1. *iči-meň, ken-meň*
mertal- 464x
mertan 464
mes 619
-mın 605, 607x
mında 605
(mirik:) *mirk* 474
-mıs 606x, 607x, 647
mışk- 234
mış 184
 1. *mu* 'föld' 469, 470
 2. *mu* 'méz' 80, 467, 631
mud- 471
Mu-dor 471
mulı 172, 646
mur 574
muräs 459, 460
murt 11, 66, 68, 82, 456, 502
mus 553
muš 159, 458, 459, 645
muz 471
muzä 471
mu-žem, mužem 10, 469x, 470
muzon 376
møł 458, 467
møla 459
ñaň 188, 477, 646
ñe- 478
nižili 328, 490, 491
ñil 477
ñim 376, 482, *nim* 267
ñil-don 604
ñil-pi 140
ñil-pu 200
nimi 490, 491, *nimi-kut* 304
nipi 486
nir 460
ñuläs 200
numir 491
nun-al 336
noki 75, 597
ñor 200
odig 217, 220—22, 350, 394, 604; *og* 217,
 220, 394
(ožo:) *ožo, ožo* 184
og 1. *odig*
omirt- 388
osto 380x
oš 9, 619
oš 376
ožo 1. *ožo*

ožon 394, 604
pal 150
paläg 149, 151, 281
pallan 127, 149, 151, 163, 281, 282
paräs, pars 66, 404
patak 281
pi 'gyermek' 274, 498
pišem 266
piči 156
pičiat- 156
piž 188, 249, 646
pid 66, 389x, 434, 573
pili 304
pir-nimi 171
pirostoј 147
pěrsal- 281
piči 573, 629
pič 271, *pič* 329
piž 282
piž- 280x, 281
pižni 573
(pošk-:) *pos-* 281
poški 273, 365
pož 518
pu 264, 554
pudo 389
puň, pum 258, 491
pur 134, 515x
purtäs 261
purti 261, 408
pus 518
puz 452
puž 281
pužej 273
puži 273x, *puži* 272
pužim 268x, 269x
poči 613
poš 277, 278
pož- 276—80x
poži, pož 323
požl- 276, 278—80
šabaš 150, 364x, 365x
saj 'hüvösség' 73, 226
sajkit 'hüvös' 227
šala 185
sarne 1. *zarñi*
-ser : *vir-ser* 549
serär 328
šezi 10
ši 'haj' 460, 549
sijal- 349x, *sijal* 73
sijam W 73
(šin:) *šin* 323
šir-pu 573x
šiz- 577
šizd- 578
šizim 343, 344, *šizim* 344, *šizim* 343, 345,
šizim 341, *sizim* 340x, *šizim-don*, *šizim-*
das 604x
sil 49, 360x
silal 542, 543
šim- 1. *šin-*
šin 75

- (šin-:) šim- 306
 šíha 1. so
 šínal 75
 (so:) šíha 605
 sogí 404
 su 568
 1. šu 'száz' 41, 233, 308, 336, 560, 561
 2. šu 'száj' 552—4
 šužal- 585x
 šulem 158, 232
 šulo 127
 sur 62, 66, 355, 545, 546
 šur 558x, 559, 562
 šuräs 442
 suron 575
 šurs 41, 83, 88, 159, 233, 242—4
 šurš 249x, 252, 404
 sut- 'égetni' 49
 sutär 563, 564
 šužal- 376, 650
 suzer 58, 68, 80, 245, 357
 son 367, 368
 šali 555
 šača 385
 šer 'köszörűkő' 209
 ši-bodi 538
 šu- 576, 578
 (šumas:) *šum 232
 šundi 73
 šunít 73
 šunt- 73
 šur 537
 šur 'folyó' 537, 538
 tamis 606, tamis-ton 604
 táj 599x, 600
 tilo-burdo 451
 tir 574
 tolon 593
 ton 604
 tu 593
 tuala, tuä 336x
 tuž 404
 tulis 593
 tunnä 593
 turin 66
 tušti 82, 389
 to 608
 tol- 306
 čers 1. čers
 čapki- 48, 194, 234
 (čers:) čers 75
 čag- 48
 číni 612, 613
 čěn-kéd 417
 (čohari:) čonari botos 127, 642
 čorig 546, 547
 čuke 203
 čuhí 205x, 445
 čut 190
 čut- 190, 306
 čuž- 1. čuž-
 čoli 613
 čog 394, 565x
 čoč 535
 čuk 524
 (čuž:) čuž ataj 583, čuž-murt 132
 udmurt 455
 ug 480
 uj- 1. ul-
 ukmis 606, 607, ukmis-ton 604
 ul- 380
 ul-, uj- 621, 638
 umoj 380
 urd 138—40, 572
 urdäs 134, 138, 139, 499, 572, 642
 (urd-kič:) urd-kič 138
 urd-li 138, 140
 uris 494x
 urt 147, 501, 502x
 (urtä:) urtsä 138, 139
 uš- 232—4
 usi 404
 uski 147
 uski- 233x, 234
 usto 380
 uzi 497
 uzir 615, 616
 uzves 82, 246, 248, 250x
 už 'csödör' 445, 649
 ož 480 (tagadó ige)
 or 503
 (erom:) eroma, eromä 317
 važer 404, 633
 val 134, 498
 val- 123, 124, 126x
 valal- 309, 498, 589
 valäs 123x, 126
 valt- 631x
 vand- 577
 var 498x, 500
 variš 626
 varm-aj, varm-aka, var-mumi 134
 važer 184
 vera, vora 151, 254, 468
 ves 509, 510
 (vest:) vestin 230
 vij- 129, vij- 643, vi- 643
 (vijim:) vijim 486
 vir-ser 228, 549
 viš 143
 viš- 162, 163
 višak 509, 510
 viš-ton 604x
 1. viž 'böjt' 179, 365
 2. viž 'ész' 376
 vi 127
 viž- 404
 vij- 1. vij-
 vijal- 127
 vil- 383
 vil 126, 128, 322
 viltči- 1. gir-viltči-
 (vir-) viriš 492
 viž- 184
 vož- 365
 vormi- 604

votás 127, 642x
vožo 150, 364x, 365
vož 'zöld' 632
vožal- 364
vu 308, 336
vudor 72, 84, 245
vuž 119
vug 'akasztóiv' 118, 159, 374, *vugir* 82
vugež 119
vugir l. *vug*
vuko 333, 336
vu-kužo 147
vuz 151, 158, 159, 645

vuzal- 158
 1. *vuž 'ó, ócska'* 183, 184
 2. *vuž 'görbe fa'* 119
vera l. *vera*
zarež 88, 364, 577, *zariž* 82, 88, 155
zarhi 10, 19, 88, 101x, 141, 249, 353, *zarni*
 87, KLAPROTH *sarne* 141
zarhial- 141
 -žem l. *mu-žem*
zēñ 417
zīr 574
zor 235

Cseremisiz (mari)

I. MUNKÁCSI források:

BUDENZ JÓZSEF: Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár (NyK. IV, 332; külön 1866). Rövidítése: B

SZILASI MÓRIC (GENETZ ÁRVID közreműködésével): Cseremisiz szótár (NyK. XXVIII, 435; XXIX, 34, 189, 416; XXX, 37, 172, 270; külön UgF. 13. sz.). Rövidítve: Sz

ТРОИЦИЈ, V. P.: Cseremisizko—russzkij szlovarj (Izv. Arch. Iszt. Etn. XI—XII; külön 1894). Rövidítve: Tr

Más források is voltak, de azokat nem tudtam összehasonlítani az ÁKE. adataival.

II. MUNKÁCSI források hangjelölésén a következő változtatásokat hajtotta végre:

BUDENZ alakjaiban: *i* helyett *ï*, például: *nina*; *ä* helyett *ä*, például: *pätal*; *ö* helyett *ö*, például: *mör*.

SZILASI adataiban: *g* helyett *γ*, például *ayotan*; *η* helyett *ñ*, például: *jeñ*.

ТРОИЦИЈ cirillbetűs szavait latinbetűs átírásban közölte és a következő hangjelölési változtatásokat eszközölte: *z* helyett *γ*, például: *ayun*; *нz* helyett *ñg*, például: *eñger*; *ы* helyett *ë*, *ê*, *o*, például: *jeñ*, *mokšëñce*, *očaj*; *э* helyett *e*, *é*, például: *joñgež*, *šapreñge*; *e*, *ë* helyett *ö*, például: *küzö*, *sügö*; *ю*, *я* helyett *ü*, *ä*, például: *jogo-vüüd*, *kärš*.

III. Betűrend: *a*, *d*, *ä*, *ž*, *e* (*ä*, *é*), *ê*, *g* (*γ*), *χ*, *i*, *j*, *k*, *l* (*l*), *m*, *n* (*ñ*, *η*, *ñ*), *o* (*o*), *ö* (*ö*), *p*, *r* (*r*), *s* (*š*), *š*, *t*, *č* (*tš*, *č*), *u*, *ü*, *v* (*w*), *z*, *ž*.

abtan l. *ayotan*

abun l. *ayun*

ayotan, *abtan* Sz; B *autan* 313

**ayul*; B *aul* 313

ayun Tr; Sz *abun*, *awon* 313

ayur Sz 313

ak B, Sz; B *äk* 406

**alángë* 547

añgîr l. *änger*

anzal l. *onžol*

ater B 128

aul l. *ayul*

autan l. *ayotan*

awon l. *ayun*

-*dakše*, -*dikše* 'tíz' 43

(*eğeremše-vod* B; Tr *эгеремше-вом:*) **ege-*

remše-vot, *eğeremše vot* 127, 641

äk l. *ak*

endejšë l. *indikše*

enerčak 488

änger, *angîr* B 82, 119, 306, 640; Tr *eñgèr*

119

er- B; Sz *irej-* 297x

erekt- B; Sz *χirik-* 297x

(*erge* B: *ergä* 455, 498, 499; Sz *erye* 498—500

eške, *ške* B 513

ešt-, *išt-* B 379

(*eštaraš* B: *eštaraš*; Sz *eštaraš*, B *štraš* 150,

628; (Sz *öštöraš:*) *öštöraš* 628

eštör B 150, 628; Sz *öštör* 628

gaval l. *jal-gaval*

god, *godom* l. *kot*

(*хурь* Tr: *χir*; B *ir* 'síkság' 406

χirik- l. *erekt-*

χoza l. *oza*

χuná l. *uná*

ige Tr, Sz; B *iga* 133

ik B, Tr; B *ikte* 95, 218, 220x, 221x, 647;

B *iktat* 647

ime-šu B, Tr 552

im-šüz B 552

indikše B 43, 603; **indekše* 234; B *endejšë*

603

ir l. *χup*

irej- l. *er-*

išir, *iser* B 406

iške B 224, 264, 265, 648; Tr *iško* 224, 264

išt- l. *ešt-*
izāj B 132, 232, 496; Sz, Tr *izaj*, Tr *oza* 496;
 B *zāj* 132, 496
 (*jal-gaval* B:) *jal-kaval* 428
jal-kavalža Tr 428
jeñ Sz; Tr *jeñ* 502; B *jiñ* 502x
jer B 135; B *jar* 'tó' 135, 644
jiñ l. *jeñ*
jog- B, Tr 382
jogo(-vüd) Tr 381, 382x
joktar- B, Tr 382
jol B, Tr 434
joñgez Tr 517
jur B, Tr 235
kajik Tr; Sz *kek* 'madár' 451
kała l. *kola*
kandakše B 43, 234, 603, 604; B *kändäxše*
 603
 **karal-* 76
kargěč Tr 330
karka Sz 59
karše B; Tr *kärš* 328, 329, 650; Sz *karoš* 328,
 650
karšt- l. *košt-*
kače l. *kočo*
kaval B 428
 (*kede* B:) *kädä* 298; B *käda* 499
keder l. *küdör*
kek l. *kajik*
kem B 323, 400
kändäxše l. *kandakse*
kèhër B; Tr *kèher-vurdo* 420
kär- B; Sz *ker-* 57
kerde Sz 390—1; Tr *kerdo* 390, 393
kerge B, Tr 330, 428
 (*kermenga* B-) *kervenga* 499
kärš l. *karše*
kertelni Sz 405
kervenga l. *kermenga*
ket B; Sz *kid*, *küt* 'kéz' 468
kinde B 188, 402, 646; B *kindä*, *kinda*
 402
kürthë l. *kürthö*
kit l. *ket*
kize l. *küzö*
kod- B, Tr 126
kok, *kokta*, *koktot* B 221, 647
koklu, *kolo* B 606
koksa B 234, 314
kokta, *koktot* l. *kok*
kol- 'hallani' B 40
kola, *kała* B 412
kolenga, *kolenka* B 499
kolo l. *koklu*
kom B 323x
komoš l. *kumuž*
koprak (Tr: *eyü-konpak*) 428x
kopšángë Tr 547
kor- B 58
korem 'völgy' B 58
korka B 59
korno B 442
korčak 'fazék' Sz 426

kosa-tale B 290, 291, 648; *kosa-tala*, *kuzi-*
vondo Tr 290
košt- 'fájni' B; B, Sz *karšt-* 257
kot, *kod*, *god* B; Tr *godom* 331
kočo 'keserű' B 407x, 573; Tr *koče*, *kače* 407
kož B 290
körgö B 492
 1. *kudo* 'ház' B 46, 332, 335, 558, 589; B
kuda 96, 233, 332, 335
 2. *kudo* 'melyik' B 55
kugo B 147
kugoža B; Tr *kuguzá* 147
kü-kede B 298
kukšin B (Appendix) 417
kumuž B, Tr; B *komoš* 323x
kup B 424x
kürnoš, *kürtmaž* B; Tr *kurmuž* 353
kutkuž B 137, 299
kuzi-vondo l. *kosa-tale*
kü- B 346
küdör B; Sz *keder* 298
kürthö B 47, 142, 391, 393, 394; B *kürthë* 391
küzö B, Tr 405—7; Sz *küzö* 405; B *kize* 405,
 407
küzgö B 499
laksak B 428
 -*lände*, -*lände* l. *mülände*
 **lebez* 520, 522
lève l. *löve*
lim l. *lüm*
lippë l. *löve*
liväl l. *liväl*
lopšänge Tr 443; **lopšänge* 547
löve B; Tr *lève*; **lippë* 443
 1. *lu* 'tíz' l. *luo*
 2. *lū*, *lu* 'csont' B 448
lud- 345, 507
ludo 'kacsá' 450
luo, *lu* 345, 606
lüm, *lüm* B 267, 483; (Tr *люмь*.) *lüm* 483
liväl B 436, 437; B *liväl* 436
ma l. *mo*
mári B 3; **mari* 456; *Mári* 80
meł Tr 459
melände l. *mülände*
merang, *moren* B 489
mışš l. *müks*
mülandë l. *mülände*
mo, *ma* 'mi' B 479
mokšunzo B; Tr *mokšënce* 180, 181x
moren l. *merang*
mošk- B; Sz *mušk-* 234
mož l. *mužo*
mökto Tr 181
mör Tr; B *mör* 172
mušk- l. *mošk-*
mužanče Tr; Tr, Sz *mužan* 320
 (*mužo* B:) *mož* 320
mü B, Sz 40, 467, 644; B *mü* 467
müdü-vuj Tr 470
mü-kinde Tr 467
müks B, Tr 458, 644, 645; B *müxš* 458;
 **mışš* 80

- mülände* B 469, 470; B *melände* 470; Tr
mlandé 469
ner B; **nēr* 460
ni- B 'nem' 479
nine, nina B 54
oba Tr 131, 573
oĵgo B, Tr; B *oĵxo* 406
ola B, Tr 360
onžol, anzal B 278
ongo B 82, 118, 233, 382, 573; *oņgo* 566
org- B 301
örtük B 406
oš l. *uš*
őštor l. *eštör*
oza, zoza B 292, 406
oza l. *užo*
ozaĵ l. *ižāĵ*
ožo, oža 445
ördö Tr 138—40, 572, 644; Tr *ördöž* 138,
139, 572, 642; B *örtöz* 139
ört Tr 502x
örtöz l. *ördö*
őštöräs l. *eštäräs*
pad l. *pot*
paž l. *pač*
panda B, Tr 177x; Tr *vondo* 177
pašteĵ B 256, 257x
pat l. *pot*
patal B 263, 598
pač Tr 256, 257x; B *paž* 256
(nele Tr:) *pēle* 254
pež B 323
pēče Tr; B *piče*; Tr *puča* 273
pil Tr; B *pil* 266
pín Tr 268, 269x
piče l. *pēče*
pizir-, pizirt- B 402
pižas l. *pūžakš*
pižkom, pižgom B 323
pomuž B 137
porsén Tr 152
pošteĵ B 256, 257x
pot B 95, 259—61, 573; B *pat, pad* 95,
259—61
poč B 256, 257; B *pōč* 256, 257x
pörgö l. *pü-erge*
pöštür B 272, 273
pu B 264, 554
pura l. *puro*
purmo B, Tr 171
puro, pura 57
pušked- 234, 635
pušto B 646, 648
puča l. *pēče*
pü-erge B 455, 498, 499; **pörgö* 498, 499
pünžö B 268x, 269x
pürdüž, pürdöž B 516
pütö Tr 178x
pūžakš, pižas B 216
püž-vüd Tr 277, 278
rašt l. *rüžd*
ribāž B 74, 520; B *rebež* 74, 520, 522; Tr *rē-*
vēž 520, 522; B *rövöz* 520, 531; **rübüž* 521
rok B, Tr 531
rövöz l. *ribāž*
rumbuk Tr 535, 536
rübüž l. *ribāž*
rüm Tr 535, 536, 589, 644
rümbük B 535, 536
rüžd, rašt Tr; B *rüšt* 533
sagur-, saur- B 313
sar 'fakó' B, Tr 557
saur- l. *sagur-*
se, sede B 54
séra B, Tr 545; B *sra* 62
**sota* 49
sörtnö l. *sörthö*
sra l. *séra*
(cwoze Tr:) *sügö-kol* B, Sz 203
šagal B, Tr 198
šagertén l. *šogertén*
sakt- 577
šanalt- B 581; B *šanalt-keĵ-* 581
šanēkalās Tr 582
šankalém Tr 581
šanžal, šančal l. *šinžal*
šapréngé Tr 548
l. *šar 'sörény'* B 549x
(2. šar 'ideg' B:) *šar* 549; **šer* 648
šel B 49, 360; B *šel* 360x
šem 'hét' B 341, 343, 345; B *šim* 340, 341,
343—5
seme B, Tr 569x; B, Tr *šim*, B *šimä* 569
шемшале l. *шешшале*
šengal B 594
(шешшале Tr:) *šenk-šále* B; *(шешшале* Tr:)
šemšale 311
šär, šer l. 2. *šar*
**šer 'tej'*; Sz *šör* 598
šerenge Tr 547
šéyar Tr; (B *šügär:*) *šüyar* 539, 540; B, Sz
šigar 539
šēncäl l. *šinžal*
šéžar l. *šuzar*
šüdir l. *šüdir*
šigar l. *šéyar*
šil B 49, 360
(šiläm B:) *šila-* 49
l. *šim 'hét'* l. *šem*
2. *šim, šimä 'fekete'* l. *šeme*
šinž- B 309
šinžal B 368, 542; B *šanžal* 542; **šanžal* 368;
Tr *šančal, šēncäl* 542
šēšer l. *šošer*
škal l. *uškal*
ške l. *eške*
**šobdi* 82
šobulžo l. *šovulžo*
šogertén Sz, Tr; Tr *šagertén*; B *šagarten* 544x
šogulžo, šoyulžo l. *šovulžo*
šokš B 437, 438
šokšo, šokša B 593
šokt- B, Tr 577
šolo B, Tr 74, 573; **šol* 573x
šopo, šapa B (B szótárában *sapa* sajtóhiba)
232

- šoša l. šošo
 šošar l. šušar
 šošer Sz; Tr šožer; (B šišér:) šišér 598
 šošo B, *šoša 593
 šovulžo B 311, 313; Tr šovëlčo 311; B šobulžo
 311, 313; *šogulžo 311; *soyulžo 313
 šožar l. šušar
 šožer l. šošer
 šön, šün 'in' B 367, 368
 šör l. šer
 šörtňö B 353, 394, 644; Sz, Tr šörtňe 19, 101,
 141, 142; *šörtňö 82
 štráš l. eštaráš
 šu 'nyílás' B 553, 554; l. még: ime-šu
 šubo B 132
 šud- l. šüd-
 šudo, šuda l. šüdö
 šur B 80, 558x, 559x, 562
 šuzar B, Tr; B šošar; Tr šezar 245, 357;
 *šožar 79
 šüd- B, Tr 578; Tr šud- 578x
 šüdö B 41, 233, 335, 437, 468, 560, 561,
 589, 644; B šüde 560; B šuda 233, 308,
 335, 558; *šudo 43
 šüdür B, Tr, *šidür 75
 šüdür- B, Tr 75
 šügár l. šéyar
 *šüle 550x
 šün l. šön
 šürtö B 58, 134, 643
 šüz l. im-šüz
 tedä l. 2. ti
 teň, tňh B 604
 ter l. tor
 1. ti 'tetú' B 599x; Tr to 599
 2. ti, tide 'ez' B; B tedä 54
 tírvä l. tírvö
 tíšem l. tížem
 tírbä l. tírvö
 to l. 1. ti
 tor 'el' Sz 81, 609; *ter 81
 torl- B 213
 tňh l. teň
 tu, tudo 54
 tugur, tubur B 313
 tumd- B 589
 tunem- Sz 588, 589; B tühem- 588; *tunukt-
 589
 turgede B 298, 499; B turkăda 499
 tül B 437
 tühem- l. tunem-
 tírvö B 402, 437; B tírvä, tírbä 402
 tížem B 43; *tíšem 41, 244
 *čodra-kede 298
 čükt- B; Tr čükt- 314
 čüčü Tr 132, 583
 umula B; Tr umla 406
 unä, xunä B 406
 úndula B 406
 undur B 406
 uskal l. uškal
 uš B, Tr; B oš 375
 (uškal Sz:) uskal; B škal 619
 užo Tr; (B óza:) óza 616
 užä B 645
 užal, vužal- Tr 645
 ül B 437
 üpš B 216x, 647x
 üpš- B 216x
 üšküz B; Sz üškež 619
 wabš l. wävs
 wäd- l. wüď-
 vadar B, Tr 80, 137, 151, 233, 254, 468;
 Tr vodar 151, 233, 254, 468
 wadož l. wodož
 val B; *vül 437
 wapš l. wävs
 varákš l. waraş
 varasenga Tr 548
 (waraş Sz:) waraş; B, Tr varákš 626
 vaša Tr 128, 643
 vaš B, Tr; B váš 230
 vaštar B, Tr 72, 495x; B voštor 495,
 573
 (gamə Tr:) vato; *vätö; Sz vätä 631
 vävs Tr 128; Sz wabš, wapš 643
 vaz- l. voz-
 (vázok 'öl' B:) vázek; Tr vočik 143
 verež B 137x, 233; Tr vèrèž 137x; Tr vürüz
 137x, 233, 535
 verge B 499
 verlängè 548
 vätä l. gamə
 váš l. vaš
 vid l. vüt
 vid-, wid- l. wüď-
 vilä l. vilö
 vit l. vüt
 vod l. vot
 vodar l. vadar
 wadož Tr; (Sz wadož:) vadož 644
 volne B 248; Sz vulne 142, 551
 vondo l. panda
 voštor l. vaštar
 vot Tr; B vod 127, 128, 641; l. még: egeremše-
 vod
 vočik l. vázok
 voz- B 232—4; *vaz- 75, 232—4
 wöd- l. wüď
 vörgeňe l. vürgeňe
 vuj-koprak Tr 428
 vulne l. volne
 vužal- l. užal
 wüď- Sz; *wäd- 630, 631; Sz wöd-, wid- 630;
 B vid- 75, 79
 vül l. val
 vilö B, *vilä 498
 vürgeňe B, Tr 82; vörgeňe 247
 vürüz l. verež
 vüt B, *vüt 40, 336, 468; B vid 336, 468
 zäj l. izäj
 -ža B, *-ža, *-žä 147

Mordvin

I. MUNKÁCSI forrásai:

AHLQVIST, AUG.: Versuch einer Mokscha—mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis (Szentpétervár, 1861). Rövidítése: A

BUDENZ JÓZSEF: Mordvin közlések — III. Moksza- és erza-mordvin szótár (NyK. V, 81). Rövidítése: B

WIEDEMANN, F. J.: Grammatik der Ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen Mordwinisch—deutschen und Deutsch—mordwinischen Wörterbuch (Szentpétervár, 1865). Rövidítése: W

PAASONEN, H.: Mordwinische Lautlehre, Helsinki, 1893 (SUS. Toim. XXII).

Ua.: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen, Helsinki, 1897 [SUS. Aik. XV/2.] Rövidítésük: P.

Az igéknek általában a tövét közölte MUNKÁCSI. Más forrásokból merített adatai jelöletlenek a mutatóban.

II. MUNKÁCSI hangjelölési változtatásai:

AHLQVISTnál: *i* helyett *í*, például: *kirga*; *y* helyett *j*, például: *jalga*; *t* helyett *č*, például: *čanga*; *đ* helyett *ž*, például: *polmanža*.

BUDENZnél: *ï* helyett *i*, például: *uris*; *ë* helyett *é*, *i*, például: *kërsi*, *libirdi*.

WIEDEMANN adataiban: *y* helyett *i*, például: *sivel*; *tš* helyett *č*, például: *čokol*; *tš* helyett *č*, például: *čanžav*.

PAASONEN adataiban: *â* helyett *â*, például: *azâr*; *î* helyett *â*, például: *kârRta*; *η* helyett *ñ*, például: *penkš*; *ε* helyett *e*, például: *sera*.

III. Betűrend: *a*, *ä* (*e*), *f*, *i* (*ə*, *è*), *j*, *k* (*g*), *l* (*l*), *m* (*m*), *n* (*n*, *ñ*), *o*, *p* (*p*, *b*), *r* (*r*), *s* (*s*, *c*, *č*, *z*, *ž*), *š* (*č*, *ž*), *t* (*t*, *d*), *u* (*é*, *â*, *â*), *v* (*ó*).

aksârks, *aksurks*, *askurks* P 241

akša B 314

amela- B 388

aña l. *hiz-aña*

ardi-, *ardo*- B 373x

artše-, (*arše*-) *arše*- B 136

askurks l. *aksârks*

azîr A 88, 159; P *azâr* 244, 464, 614, 637;

azîr 244, 614, 615; *azor* 642, 643; W, P

azoro 88, 159, 244, 464, 614, 615, 637, 642

ata P 155

ekše, *âškü* 241

âr, *jâr* 375

er'ä, *er'ä* l. *er'vä*

erke W, B; B *ârhkä*, *ârke* 135; W *jâr'hke* 135,

644

er'deks 79

ärvä, *er'va* 80

es B; P *es*, *äs* 513

ese 55

eske W; A *äska* 648

eže-, *äže*- B 637x

âškü l. *ekše*

âštâr, *aštîr* P 238, 239; P *jâštâr* 238

fams A 221

fka l. *öe*

fûja- l. *pivte*-

ifkä l. *öe*

ilšcan B; P *lišcan* 221

iňgel P 463

iňksa P 463

it'des P 139x; P *it'das* 139, 572, 642, 645

-*er'vä*, *er'väähä* (134), 644; *er'ä*, *er'anä* (sajtó-

hibák) 644

it'ois l. *rivés*

jalga A 267, 434

jâr l. *âr*

jâr'hke l. *erke*

jâštâr l. *âštâr*

joňks A 517, 76

jož, *jožo*

jo B 375

jo B 382

kajksa l. *kavkso*

- kafta* A 187
gaganä A.284x
kalava l. *kaval*
kalbras A, B 75
kargo, karga B 352
kardo, karda B 403
kardas B 403
gaste- A 395
kadi- B 389
kaval A; P *kalava* 360
kavso W; A *kafksa* 234, 603
kavs A 47, 415x
keme, kämä 323, 400
kämen W; A *kemen* 606
kenar A; B *kenere*; W *känir* 420
ker B 58
keř- A 57, 79; *kür-* 79
keret W; A *kärat* 75, 80
keres W 426
kerža l. *kirža*
kesk A; B *keska* 234
ked 'bör' B 68
küd 'kéz' W 336, 468; B *keđ* 468
(ki W): ki 397
kir- B 390
kërft- 390
kirvaža-, kërvaža- P 296
kürhks A; *kirks* 330
kirža A; B *kerža* 390
kirda W; A *kirda* 58
kirta- l. *kâr^{Rta}*
kiska W 433x; *kiska* 430
kirga A 47
kirgaks A 288
kirda l. *kirda*
komš A, W 278x, 321, 404, 518, 606, 647
koñdamo, kođama B 317
kopaška A 428x, 589
(koper B): koper 428x
korš A; B *korěš, korš, korč* 329
koz W 418, 589
koz- B 46, 74
koža W; B *kožä* 293, 295
kozamo W 418
kođama l. *koñdamo*
kote l. *kudo*
kovil A 75
kovš W 416
kränš B 74, 353; B *krantš*; P *krañč*; (A *krandiš*;) *krandiš* 353
kši B 188, 646; W *kše, kšä* 646
kšine l. *kšni*
kšna-, šna- B, P 325
kšni A, B 392x, 394; P *kšnä*; (W *kšine*;) *kšine* 392x
kštimä 80
kštir 75; *kštir, šterä* 80
kukšin A, W 417
kulä, gulä B 299, 300; A *-gula* 299x, 300, 432; W *gulka* 299; A *gulu* 299, 432
kule- B 40
gulka, gulu l. *kulä*
kumaža l. *pumaža*
- kuñdä* P 317x
kurka B 301
kurgo B 553
kuroks 288
kërsi B 328, 329
kâr^{Rta}- P; *kirta-* 296, 297
kuz B 290
kusu W 290, 291
kučka B 234
kud l. *kudo*
kučka, kučka-levks l. *kuču*
kudo B 96, 233, 261, 291, 332, 333, 335x;
 B *kud* 291, 332, 335x; *kudu* 558; *kote* 46
kuču B 430—33; B *kuču-lefks, kučka, kučka-*
 levks 430
kuvaka B 366
lambafti- B 446
lefks l. *levks*
lem 'név' B 40, 225; (W *leme*;) *leme, lem* 483
leñge W; B *länge, lengä*; (A *leñga*;) *lenga*
 450
lepäde- B 443
levks, lefks P 444; l. *még*: *kuču* a.
liende- B; A, B *lije-*; A *liinde-* 440, 444
liñti-, liñta- l. *liöte-*
lije- l. *liende-*
libirde-, libirdi- W 443
lišme, lišmä P 445, 620; B *lišme* 57
liščan l. *iliščan*
liöte-, liñti-, lišta-, liñta- P 263
lojso, lojca l. *lovso*
lomañ B 155, 317
lov W, B; A *lou* 9
lovaža B 448x
lovi- 421, 507; *lovo-* 507
(lovso W): lovco; lojso; A, B *lojca* 597
mando, manda B 177x
mař l. *umar*
mastor W, B 470, 471; (A *mastir*;) *mastar*
 470
mäkš W, B 80, 167; *mekš* 167, 458, 459, 645,
 653; B *meš* 80, 459; P *meš* 458
mälhkä, mälhkenä B 460
menel, menäl A 462; (W *mänel*;) *meñel* 462,
 569
meš, meš l. *mäkš*
med A, W 40, 151, 167, 254; B *mäd* 167;
 B *međ* 80, 466, 631; *med-* 89
(meñkas P): meñkas; W *meñkas*; P *ñetkas*
 311
mije- B 184
mirde A; B *mirdä* 456; *mirä* 79
moda B 470
muske- 234
nal B 477
narmen A 451
narva- B 451
ñat B 54
nei, neike W 55
neř W; B *när* 460
ñetkas l. *meñkas*
niz-aña W 132
numolo B 489x; B *numël*; A *numäl* 489

- udei* W 80; *nudej* 291, 412, 476; P *nudej* 475; B *hude* 261, 476; B *hudi* 261, 412, 475, 476
oza- B 232—4, 486, 589
ocā B 132, 496
od B 126
odar B 80, 137, 233, 254, 468
(pakstra A, B:) *pakštra* 150
balža W, P; P *baža*; A, P *pažā* 155
paňan B 155
para l. *paro*
parni W; B *parne*, *parna* 161, 445
paro, *para* B 57, 332
paročī A, W; B *parši* 332
parčej, *parsi*, *pūrRci* P 153
parši l. *paročī*
paz l. *pavas*
pažā, *baža* l. *balža*
pada, *pad* B 281
pata W, B 155
pavas B 167, 173, 174, 637; B *paz* 173, 332, 637
peješ, *pājs* l. *peňks*
pel 'felhō' B; W *pāle* 266
peňks, *peňx*, *pāňf*, *pejšs*, *pājs* P 263
peze- W 273
petkel W 75; A *petkel* 80
pi- A; *pije*- 280
pifti-, *pifta*- l. *pište*-
pije- l. *pi*-
pileks B 288
piž- B; A *piš*- 235
pize, *piza* B 216
pizeme, *pizem* B 235
piskeze- 234; *piskeze*- 636
piše B 57, 72, 268, 270; B *piča* 72, 270
piže 156
pište-, *pifti*-, *pišta*-, *ftija*- 262; *pižta*- 262, 263
pičk- W; A *pičk*-, B *pečk*- 365
pišta- l. *pište*-
pilmanža l. *polmanža*
pičk- l. *pičk*-
polmanža, *pilmanža* A 448
pongo B 137
poč P 519
počf B 188, 646
prea-kopaška A 428
promo l. *puromo*
pula l. *pulo*
pulakš W 75
pulaza W 448
pulo W; *pula* 74
pumaža W; *kumaža* 448
puromo, *pērēm* B; A *burim*; W *promo* 171
pušt- P 277—9
pušto B 74, 249, 648; *pušta* 74, 80
pūrRci l. *parčej*
(rangams W:) *raňg*- 530
Rau, *Rau* 83; *Rav* 533; *Ravo* 533x; *rava* 533
reve W 80, 134, 643
rives P 520, 522x; W *rives* 74; P *rivis*, *irvis* 520
ronga, *rungo* B 531
ruzei W; A, B *uris* 80
sal B 368, 542x
san B 367, 368x
saňgo P 49, 565; P *saňga*, *caňga*, *saňgo* 565;
A *čaňga* 49
šarko, *šathka* B 328
sazor W, P 58, 79, 245, 357, 637; *sazər* 79;
sazər 245, 637; (P *sazār*;) *sazər* 357
šado W 41, 80, 233, 308, 335x, 336, 468,
558, 560; A, W *šada* 41, 80, 233, 308,
335x, 336, 468, 558, 560, 561x
sā B 54
seel W; A *sejel*; B *sājel* 550; *sejel* 550x
(sāja W:) *sāja* 80
sājel, *sejel*, *sejel* l. *seel*
šājät 557
sel B 438
selei W; A, B *sāli* 74; *selej*, *sāli* 573x
semā B 345
sāpā B 341, 438
seŕa W, P; A, P *čerā*; *seŕā*, *čerā* 201
(sārge W:) *sārge* 547; (A *sārgā*;) *sārjā* 547,
548
sed, *sād* 'szén' B 49; *sād*, *sed* 569
sed 'hid' P 347, 348x; B *sed* 88, 335, 470;
P *sed* 347x, 348x; W *sede* 88, 335, 470
sedi B 232
seve- B 184, 284, 341
si B 599x
ci l. *či*
sim-, *sēm*- B 69
(sindems W:) *sihde*-.; (A *sindan*;) *sihde*-
562, 563
sirā, *šire* l. *sire*
širhā P 141, 142; *širhe* 19; *sirnā* 101; A
sirnā 82; W *sirne* 82; (P *širhe*;) *širhe* 141
sisem W 340, 341x; (P *šisēm*;) *šisem* 343;
P *šisim* 343—5
(šive P:) *šive* 184
šivl, *šivl* l. *šivel*
šij, *šj* P 242
šire W; A, B *sirā* 80; *šire* 11
širne, *širhe* l. *širhā*
šivel W 49; P *šivl*, *šivl*, *šivl* 360
skal B 619
čokol W 185, 233, 589; P *čokov*, *čokov* 185
corai 79
sod B 49x, 568
sola- B 637
šolgī- B 267
sodo- W; A *sodi*- 486
sta- W; A *stea*- 79
stīf l. *tehtēr*
šura A, W 80, 559, 562; *šuro* 558; *šurā* 558x
šurā A, B 134, 643; A *šurā* 58
šuro l. *šura*
šudoms W; *šudāms* 578x
čaňga l. *saňgo*
čanžav W 328
šaba B 132
čapamo B 232, 390; B *šapama* 232, 390, 398
šada-ved A 195, 196
čavka A, W 187

- šeer 'haj' W; A šäjär 549; šäjär, čer, čert 548
 šejer 'egér' A, B 438, 533; čeber 533
 čemeň, šämen B 570
 čepade- l. tapude-
 čer l. čeer
 čerä l. seřa
 čert l. čeer
 čeber l. šejer
 či W, B 331, 332; čí 331; ši A, B 49, 331, 332; ci 49
 čije- B 537
 či l. či
 ška B 241
 šna- l. kšna-
 čofks B 185, 187
 čokšne W, B; čokšnet 241x
 šterä l. kštir
 šcatäj, ščäta P 583
 ščava B 583
 ščäta l. šcatäj
 šukštoru W; A šukšteru 564
 šuz, čuz B 80
 tapude-, čepade- B 194
 targ- B 48
 tä B 54
 tehter, stit B 79
 tica 384
 tırva l. turva
 tolga B 608
 tonajt- B 589
 tonado-, tonadi- B 588
 tonavle- W, B 589
 tožän A 41, 244
 trā- W, B; A trea- 79
 tundo B 592—3; B tunda 592
 ture- W; ture- 213
 tuřgado- W; (A tuřgadan:) tuřgadi- 213
 turva W, B; tırva 402
 tuvo, tuva B 74, 197x
 ufams A, P 221
 ukštura W; A uštir 72; ukštör B 495; uštör 495x
 umar B, P 74, 221; B, P mar 221
 umarav l. umbrav
 umok W, B 523
 umbrav B 74; W umrav 80; umarav 74
 undo, unda B 305, 492
 ura l. 2. uro
 uras l. uros
 uras l. uras
 uris l. ruzei
 1. uro 'mokus' W 57
 2. uro, ura 'ár (szerszám)' P 137, 233, 291 412
 uros 'árva' W, P 145x, 167, 183, 233, 412;
 P urus 145, 233; (P uras:) uras 145, 167
 (uras P:) uras 'kandiszno' P 616
 urva W; (P orbä:) orbä, er'ä 134, 644
 orbä l. orbä
 uzere W, B 75; A uzir 72, 75, 80; B uzer 72
 uća B 383
 uštör, uštir l. ukštura
 ušto- W; A, B usti- 637
 (udime W:) udime 476, 486; udime 486
 udi- B 126
 van- B 99
 varaka W 625, 626
 varma B 73
 varšej B; (B varsi:) varši 626
 vaz W, B 618x; A, W vaza 80, 618
 vasen-, vasin- l. vasoh-
 vaska 143
 (vasoh W:) vason; B vasen, vasin- 230
 vaš, vaše B 155; B vaša 155, 156
 vača l. vačo
 vašenä A 155
 vašev W; B vašej 155
 vačo W, B 222; B vača 222, 223; B vacoda,
 vačeda 222
 vadka W 80
 ve 'egy' W 218, 220, 221x; P vejke 218,
 218—22; P vejka, vejke 218; P ifka 218,
 221, 222; P fka 218
 (veikse W:) vejkse; A vehksa 234, 603
 velf, velfka A 437
 velks A 437
 vehš, vehas P 282
 verä 80
 veriskä W; A verskä 74; veris 74, 80; P
 vireš, veräs 165, 167, 645
 (vergez W:) vergez 66; vetęis 167, 185, 499,
 642; vetęis 167, 185, 499; vęrgas 185; A
 vęrgas 44, 66
 verskä l. veriskä
 (vest A:) vest 218, 220x
 vešinšne W; (W veženitse:) veženče 156
 veškine l. viškine
 ved 'vız' W, A 40, 308, 336, 468, 652; (B
 väd:) väd 468
 ved-, veda- W 276, 630; B väte-, vete- 276;
 väd-, vada- 75, 79, 631; B väť- 630
 vädma B 75
 vireš l. veriskä
 vęrgas, vęrgas l. veręez
 viškine W; B veškine 156, 510

Finn (suomi)

MUNKÁCSI művében az igék és névszók t ö v é t közölte, és csak ritkán az infinitívust, illetőleg a nominatívust. A mutatóban az igék infinitívusi, a névszók nominatívusi alakban szerepelnek.

Az irodalmi adatok mellett néha nyelvjárási alakok is vannak az ÁKE.-ben, például: *metsä* (irod.), *mettä*, *medtä*, *messä*. Ezek közül csak az irodalmi alak szerepel a mutatóban.

Betűrend: *a, d, e, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, y, ä (ö)*.

aamu 523
ahingas 494
ahrain, atrain 494
ahtera 238, 375
aivo, aivena 134
ajaa 224, 621, 638
akka 23
ala, ala- 437x
(ammentaa:) ammeltaa 388
ammo 523
ampua 383
anoppi 525
antaa 512
appi 131, 573
arvata 136, 137x
arvo 136, 137
askele- 224
atrain l. *ahrain*
-deksan 43, 68, 340
ehtoo, ehto 236, 237
ei, en, et 480
emä 23
ensi 593
hakata 48
hakki 185, 187
hako 142
hanhi 68, 301
hanka, hangas 565
hanko 49, 565
heimo 67
heisi 344
helinä 56
hemmata 536
hempeä 536, 570
hepo 68, 70, 80
hüva 404
hilja 486
himeä 569

hirvas 559
hirvi 49x, 68, 559
hiuka 223
hius 460, 549
hopea, hopia 19, 82, 248
huhmari, hummaret 375
huove 581x
huutaa 577, 578x
(hyhmä:) hyhmiö, hymmiö 375
hyvä 570x
hyy 348, 349, 363
hyyde 348—50
hyppyä l. *hyytää*
(hyysi:) hyösi 344
hyytyä 348, 349
hyytää, hyppyä 348—50
hyöriä, hääriä 49
hyösi l. *hyysi*
hämy 569
hämärä 569x
hääriä l. *hyöriä*
istua 232, 233x, 486
isä 379
itse 513
jaksaa 314
jalka 267, 434
joka 44, 55
joki 381, 382x
joutsu 314, 459
julmus 323
juoda 184, 314
juoma 66
juosta 381
juottaa 381
juvä 44, 72, 82, 372
jänne 300
järvi 135, 644
jää 74, 499

kaara 59
 kaari 68
 kaarne 353
 kaataa 67
 kaatio 285, 286x, 288
 kadota 389
 kahdeksan 43, 68, 234, 603
 kahja 417, 418
 kaipastua 399
 kaivaa 388
 kaivata 399
 kakka 67
 kaksi 68, 187, 219—21, 647
 kaksi-kymmentä 604
 (kamana:) kamala 48
 kamara 47
 kamma 67
 kampela 63
 kampi 47
 kampura 47, 63, 67
 kansa 63
 kappio 47
 1. kara 'riegel' 57, 68
 2. kara 'metallrost' 392
 karas 57
 karata 68
 kares 57
 karhu 'eke' 58
 karjua 68
 karkea 58
 karmias, karmia 57
 karmu 58
 karna 392
 karsas 57
 karsi 58
 karta 47, 392x
 kartano 68, 403
 kartuta 68
 karvas 63, 68
 kasata 58
 kasea 293
 kastaa 394
 kasuri 44
 kasvaa 293
 katkera 407, 408x, 573
 katsoa 67, 385x
 kattaa 67
 katto 67
 kauha 47, 416
 kauka 366
 kaula 67
 kavuta 67
 kehrä 1. keträ
 keino 397
 keittää 346
 ken 55
 kenkä 324, 400
 kepeä 410
 kerä 68
 kerma 58
 kerta 58
 kesti 68
 keski 234, 380, 650

keträ, kehrä, keträ-puu 75
 keträtä, kehrätä 75
 kiertää 75
 kiira 58, 296
 kiireet 58
 kimura 47
 kirja 58, 272
 kirjata 58
 kirjava 272
 kirsi 58
 kitua 127, 318x
 kivi 64
 kohina 56, 67
 kohita 67
 kohjo, kohko 417
 koira, koiras 387
 kokoon 510
 kollo 68
 kolme 323
 kolme-kymmentä 604
 komea 67
 kontti 385
 kopare, kopero 427
 koppa 67, 427, 428x
 koputtaa 67
 kora 428
 koro 58
 korsi 68
 korveta 297
 koso 293, 295
 koste 394
 kosu 46
 kota 46, 67, 68, 163, 233, 333, 335, 644, 653,
 lapsen kota, vasikan kota 335
 kotelo, koteri 335
 koti 96x, 334
 kotka 137, 299
 koto 96x, 334, 335, 644, 653
 kotti 286
 kotva 332
 koukku 67
 kousa 47, 416
 kovera 75
 kuka 44, 55
 kukaan 480
 kuksina 417
 kulta 69
 kumpu 67
 kuningas 51
 kunta 64, 91, 316x, 317
 kuolia 418
 kuoppa 71, 427
 kuoppero 427
 kuori 46
 kupo 47
 kuppi 67
 kuras 59, 67
 kuri 68
 kurikka 59
 kurkku 47, 553
 (kussakka:) kussaka 52
 kutea 318
 kuu 'háj' 372

- kuulla 40
 1. *kuusi* 'fenyö' 290
 2. *kuusi* 'hat' 219
Kuutola 463
kylmä 323
kymmenen 606
kyrsä 646
kyy 412
kyynele 569
kyynär-pää 388
kyynärä 420x, 421
kyyrä 344
kähä 417
kämpyrä l. *kampura*
kärki 58
kärme 68
kärsiä 68
käsi 67, 336, 342, 468
käsikkä 499
käyrä 344, 423
köhkä 417
köhä 74, 417, 418, 466
köysi 499
laakso 428
lahti, laksi 447
lai l. *laji*
-lainen 317
laji, lai 317
laksi l. *lahti*
lanka 450
lapsi 444
laulaja 56
lehmä 445, 620
leijua 344
leikata 442
lennin 444
lentää 440, 444
lie- 184
lintti 286
lintu 449, 451, 486
lippu, lippua 443
lohi 69
losko 191
lossa 191
lukea 63, 67, 345, 421, 507
lukeminen 56
lukija 67
luotanan 239
luu 448
luuta 239
lysää 597
lyödä 184, 442
lyöhyä 344
löyly 344
löytää 344
maa 469—71
maha-paita 252
marjo 597
makea 468
maksa 553
Mana 458
Manala 458
mantu 471x
me- (névmás) 43
mehiläinen 458, *mesiäinen* 458, 459
meiskata 344
melkeä 267
meri 69
mesi 18, 23, 40, 80, 89, 225, 254, 459, 466
mesiäinen l. *mehiläinen*
metsä 459
mi- (névmás) 479
mies 68
miniä 461
minä 43, 53
morsian 68
murska 534
murtaa 534
museva 473, 518
musta 473, 518
mustua 349
muutama 376
myrkkyy 10, 18, 72, 225, 466, 653
myydä, myöä 184
myyrä 344
myöä l. *myydä*
myös 229
mänttä, mäntty 177
mätä 182
määrä 344
möyhätä 344
nahka 324
ne 54
neljäs 221
nepa 68
nän 55
nilja, nila 486
nimi 23, 40, 44, 225, 263, 267, 483—5, 533
nitoa 486
noki 597
nuoli 477
nämät 54
olka 224
olla 224
omina 72, 74
onki 118, 163, 233, 306, 382, 640, 653
onkia 118
onsi 305, 492, 644
ora 137, 233, 382, 653
oras 'vadkan' 616
oris 445, 616, 649
orpana 134
orpo 145x, 233, 382, 653
paahtaa l. *pahtaa*
paarma, parma 171, 271
paha 162
pahtaa, paahtaa 277—9
paimen 68, 70
paita 252x
parempi 151
parma l. *paarma*
paska 234, 636
pata 95, 259—61, 573
pato 128, 643
perse 256, 257x
perä 258x

pesä 216
 pestä 273
 (petkel:) petkeli 75
 pettu 269
 pettäjä 268, 269
 pihka 72
 pihkua 72
 piimä 11, 263, 597
 pilvi 266, 267
 pisku 72, 156
 piskuinen 157
 poika 68, 70, 274
 polvi 448
 pontinen 175
 potea 163x
 puoli 58, 255
 pursto, pyrstö 256, 257x, 466
 pusertaa 402
 puu 264x, 554
 pyhä 179, 365
 pyrstö l. pursto
 pyöhtää 262
 Päivälä 463
 pää 491
 pääkkä, pääkkänä 134
 rakentaa 557
 rapa 533
 rastas 239
 rauta 69, 394
 repo 521, 522
 riemu 507
 rikevä 532x
 risti 239
 ronkkua 530
 ruma 535
 runkko 531
 rupi 529
 räähkä 239
 röhmiä 228, 441, 507
 saani 286
 sade 18, 192, 235
 sala 308
 salata 308
 salakka 551
 sale 486
 salko 555
 sama 44, 345
 sana 58, 325
 sanko 'henkel' 565
 sanoma 66
 saps 50
 sappi 341, 435, 438
 sara 557
 sarastaa 58
 sarja 58
 sarvi 49, 80, 558x, 559
 sata 27, 41, 43, 335, 336, 340, 437, 468, 560,
 561x
 sataa 192, 235
 satama 192
 sato 192
 sauva 74
 se 54

seitsemä, seitsemän, seitsen 43, 225, 340—45,
 604
 seiväs 239
 selkä 594
 seura 317
 siehtar l. siestar
 siestain 564
 siestar, siehtar 564x
 siide 348—50x
 siili 550x
 siityä 348, 349
 sika 18, 197
 sikka, sikko 197
 silakka, silahka 551
 silava 49, 360x
 silmä 323
 silo 486
 silta 347x
 sima 69
 sinä 43, tinä 53
 sisar 66, 80, 357
 sisälisko 311
 sitoa 486
 siunata 578
 soida 577
 sonni 205, 445
 sorkka 559
 sota 578
 soukka 504
 suka 404
 sukksi 'si' 438
 suku 197
 sulka 608
 sulkea 267
 suo 608
 suoja 593
 suola 69, 368, 542
 suoni 367, 368x
 suu 372, 460, 471x, 552—4x, 608 /
 suvi 363, 593
 sydän 159
 syksy 314
 syli 438
 syntyä 582
 syysi 49, 569
 syttyä 49
 syy 184
 syyllä 344, 574
 syödä 184, 341
 sänki 565
 särki 547, 548
 säyly 344
 sää 332
 sääri 557
 taale 598
 taas 230
 taatto 68
 taka 229, 593
 talla 570, 588
 tallata 588
 talo 48
 tappaa 48
 tarkka 48

tarvas 62
te- (névmás) 43
tehdä 600
terä 81, 609
tila 48
tinä l. *sinä*
tora 213
tores 48
torkkua 48
torua 213
touko 592x
tuhat 41, 43, 244
tuho 214, 215
tuo 54
Tuonela 463
tupakka 52
turja 590
turkkia, turkata 48
turpa 402, 437
tyrmiäs 57
tytär 79
tyventyä 344
tyyntyä 344
(tyyni:) tyynä 344
työ 618
täi 599x, 600x
tämä 44, 54x
täpära 570
täristä 48
täysi 344
(täytyä:) täyly- 349
udar 66, 137, 233, 468, *utara* 80
opera, uoppera 372, 514, 535
uros 44, 84, 372, 615, 616
uuhki 44, 383x
uoppera l. *opera*
uusi 126, 128
uuttu, uutu 384
vaaska 143
(vahder:) vahtera 72, 495x, 573

valkea 486
vanha 183, 184
vanhalainen 317
vara 51
varata 51
vares, varis 625, 626
vasa 18, 80, 618x, 619
vasara 72, 75
vasempi 434
vasikka 44, 80, 618x
vaski 69, 142, 247x, 652
vasta 'oppositus' 230
vastaan 230
vata 127
venhe, vene 282
vesi 40, 336, 468, 652
vetää 79, 276, 631
viha 'giftsaft' 72
(viilellä:) viile- 129
viisi 219
vika 162
vilkkua 486
vireä 507
voi 600
vuode 124, 126
vuosi 73
vähä 156, 159, 510
ydin 224, 476, 486
yhdeksän 43, 68, 234, 603
yksi 43, 95, 218—21, 647x
ylä 437
ymmertää 375x
ympäri 372
yrkä, yrkö 455, 498x, 500
ytelä 216
äes 404
äitelä 216
äyräs 344
ääni 224x

Ész

I. Az ÁKE. forrása:

WIEDEMANN, F. J.: Estnisch—Deutsches Wörterbuch (Szentpétervár, 1869; második kiadása HURT gondozásában uo. 1893).

II. Változtatások WIEDEMANN szótárának hangjelölésén: *ay*, *ea*, *ei*, *iü*, *oe*, helyett *au*, *ea*, *ei*, *iü*, *oe* például: *kaus*, *hea*, *leida-*, *hius*, *poeg*; *õ* helyett *o*, például: *korbe-*; *ñ* helyett *ñ*, például: *hang*.

A csillaggal (*) jelölt szavakat a szótárban nem találtam meg.

III. Betűrend: *a*, *ä*, *e*, *h*, *i*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *o*, (*õ*), *p*, *r*, *s*, *t* (*c*), *u*, *ü*, *v*.

<i>aher</i> 238	<i>kär</i> 'görbület' 423
<i>aja-</i> 224, 621	<i>kkedr-:</i>) <i>keder</i> 75
<i>aru</i> 136	<i>kē-</i> 346
<i>arva-</i> 136	<i>kide</i> 127
<i>äes</i> 404	<i>kidu-</i> 'betegeskedni' 318
<i>elajas</i> 57	(<i>king-:</i>) <i>king</i> 324, 400
<i>hang</i> , <i>hañk</i> 565	<i>kiŕg</i> 296
<i>helve</i> , <i>helves</i> 57	<i>koda</i> 90, 333, 558
<i>hämara</i> 569	<i>kodu</i> 90
<i>hea</i> 570	<i>kond</i> 316
<i>hing</i> 417	<i>košk</i> 'var a fejen' 234
<i>hiŕw</i> , <i>hiŕwe</i> 559	<i>kozu-</i> 293
<i>hius</i> 549	<i>kõlja</i> 57; <i>kõlja</i> 418
(<i>hiw-:</i>) <i>hiw-</i> 404	<i>kõha</i> 417
<i>hobo</i> 80	<i>kõhi-</i> 46, 417
(<i>hõbbe-:</i>) <i>hobe</i> 19, 82, 248	<i>korbe-</i> 297
<i>hüva</i> 570	<i>korveta-</i> 297
<i>hübi-</i> 348, 349	<i>kubu</i> 'kéve' 47
<i>hüdma</i> 577	(<i>kukk-:</i>) <i>kuk</i> 67
<i>istu-</i> 232	<i>kulm</i> 140, 429
<i>ize</i> 513	<i>kult</i> , <i>kuht</i> 414
<i>jõkse-</i> 381	<i>kurk</i> 553
<i>jom</i> 'áradat' 381	<i>kussakas</i> 52
<i>jõt-</i> 381	<i>kutsikas</i> 430
<i>jõgev</i> 381	<i>kuts</i> 18, 430, 432
<i>jõgi</i> 381	<i>kutsik</i> 18
<i>jüvä</i> 72	<i>kü</i> 412
<i>kabi</i> 47	<i>künar</i> 420
<i>kaeba-</i> 399	(<i>künars-nukk-:</i>) <i>künar-nukk</i> 388
<i>kard</i> 47x, 392	<i>laht</i> 'õbõl' 447
<i>karedus</i> 392	<i>lahti</i> 447
(<i>kärnes-:</i>) <i>kärnas</i> 353	<i>laps</i> 444
<i>kasta-</i> 394	(<i>leidma-:</i>) <i>leida-</i> 344
(<i>käts</i> , <i>kätsas-:</i>) <i>kats</i> , <i>katsas</i> 285—6	<i>leiku-</i> 442
(<i>katsuma-:</i>) <i>kacu-</i> 385	<i>leil</i> 344
<i>kaus</i> 416	<i>lenda-</i> 440, 444
(<i>ärg</i> 58, 330, 428	<i>lind</i> 449
<i>kärk</i> 'kavics' 58	<i>lipp</i> 443

- (liputama:) lippu- 443
 (lõng:) long 450
 luge- 421, 507
 *lugemine 56
 lutikas 57
 lü 448
 mā 19, 469
 māda 182
 mälv 460
 mänd 177
 mezi 467; mesi 18, 19
 (mezilane:) mesilane 458
 minij 461
 mosk- 234
 mürk 'méreg' 72; mürk 18, 466
 nei 55
 nüdu- 486
 nimi 19, 483
 (nī:) nii 55
 nī-sama 345
 nöl 477
 (nüd:) nüid 55
 ora 137
 oravas 57
 ori 'csődör' 616
 õz 492
 ohtu, (õhta:) ohta 236
 ong 118, 640
 (õnnistama:) õnnista- 578
 pada 95, 259
 pahem 151
 paras 57
 parm 'bögöly' 171
 parv 'tutaj' 515
 pask 636
 pära 258
 pedaja 269; (pedajas:) pädajas 57; pedagas
 268
 peikel 75
 perse 256
 pilve 57, 266
 (piskuse:) piskuse- 157
 pizikene 157
 pizut 157
 pīma 263, 597
 poeg 274
 pode- 163
 pudene- 520
 (puñg:) pung 169
 raba 533
 rebane 19, 521
 (rõm:) rom 82
 rubi 'sömör' 529
 rumal 535
 saba 49
 sada 'száz' 19, 335, 558, 560, 561x; sadda
 27
 sada- 192
 sadu 192, 235; saddo 18
 salakas 551
 -sama 345
 sañg 'kengyel' 566
 sarv 558
 sãrg 547
 sãr 557
 seitse 343
 siga 197; sigga 18
 silakas, (silk:) silkk 551
 sild 347x
 siunama 578
 sil 550
 sõja 593
 sõl 368, 542
 (soo:) sõ 'mocsár' 608
 sõh 367
 (sõber:) sõbr 317
 soda 578
 sona 325
 sohh 205, 445
 sora 58
 sora- 58
 soster 564
 sozar 357
 suga 404
 sugu 197
 suvi 593
 süvele- 348, 349x
 süzi 569
 taga 593
 tald 570, 588; tall 588
 *tarvo 62
 täbar 570
 täi 599
 teivas 239
 tera 'él (schneide, schärfe)' 609
 tora 'felkelés' 213
 torele- 213
 toug 592
 tsiga 197
 cañk 566
 tubakas 52
 turi 'nyakszirt' 590
 uhe 'juh' 383
 üks 218
 üvä 72
 vaher, vahter 495; vaster 72
 vares 625
 vazam 151
 vazikas 618; vasik 18, 618; vasikas 618
 vähe 156
 vähene 156
 veata- 631
 veda- 276, 631
 virge 507
 vili- 129
 vödi 124

Lív

I. MUNKÁCSI forrása:

SJÖGREN, J. A.: Liwisch—deutsches und deutsch—liwisches Wörterbuch. — Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von FERDINAND JOH. WIEDEMANN (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil II. — St. Petersburg, 1861).

II. Változtatások a szótár hangjelölésén: *aa, a* helyett *ā, ā*, például: *umār, kārānd*; *ū* helyett *ū*, például: *pedāg*; *a, u, ū* helyett *ā, ū, ū*, például: *āggas, sū'gl, kū*; *q* helyett *ö, o, ö, ö*, például: *öbdī, sōna, sozar, vadōr*.

āggos 404
(gūr:) *kōr, kūr* 423
īra, irā 559
jog 381
(juokš:) *juokse* 381
kārānd 403
kārāda 47, 392
(kāršnos:) *karnos* 353
kier 75
kumb 'csésze' 75
kuodā 96, 333
kutški 430
kū 412
me'iz 467
mīha 461
ora, (vora:) *vora* 137
öbdī 82, 248
pada 'Kachel' 259
pārmas 171
paska 636
(pedāg:) *pedāg* 269
(pērz:) *pērz* 256
puoga 274
raba mā 533
rebbi 521
rumāl 535
sad 192, 235
sada 192
salā' 560
(salāk:) *salaak* 551
(sēmāda:) *sēma* 69
(siga:) *siga'* 197
silk 551
sonn 205
sora 558
sōna 325
(sōzār:) *sozar* 80
söv 593

suol 368
(sūgl:) *sū'gl* 344
süzār 357
umār 74
uodild 124
(ūdog:) *ū'dog* 236
ūks 218
vādōr 495
varikš 625
vāški 618x; *vaški* 80
(vazār:) *vazar* 72
zustar 564

Egyéb finnugor nyelvek és nyelvjárások

Jelzések: *a* = aunusi, *k* = karjalai, *kel* = keleti finn, *nyj* = finn nyelvjárási, *ve* = vepsze, *vót* = vót.
astraga vót, *azrag* ve 495; *azrain, azroan* k 494
ābrās a 344
āges ve 404
eht ve 236
āh ve 224
hōbed ve 82, 248
kadjad ve 285
*kahto-, kaitto-, kasso-*nyj. 385
kassa- vót 684
kasta- ve 394
kātsat vót 286
kacu- ve 385
kauh ve 416
kābrū k 344
kezerdā- ve 75
koadiat, koadiet k, *koadied, koadiaized* a 285
koda ve 333
kūgrā k 344

- lahti* vót 447
maamo k 68
mügrä k 344
mäntä vót 177
mesi vót 467; *mezi* k 466—7; *mezi* ve 80;
miezi ve 467
mügrä k 344
ohtago vót 236
pada k, ve 259
pärm ve, *pärmas*, *pärma* vót 171
pata vót 259
perseh ve 256
poika, *pojo* vót 274
saa- vót 192
sada ve 560
sanu- ve 325
sarv ve, *sarvi* vót 558
sata vót 560
sestrikaine ve 564
siga ve, *sika* vót 197

sizar a, k 357
sohar vót 357
sola ve, *söla* vót 368
soasar vót 564
stauts ve 239
šada k 560
šarvi k 558
šärgi k 547
tautsa kel 239
tougo k 592
čedrä-puu vót 75
čivi vót 64
čöhä vót 417
ü vót 349
ühsi vót 218
vasa ve 618
vasikka vót 618
veneh ve 282
voassi-kivi k 286
vos 'év' ve 73

Lapp

I. MUNKÁCSI lapp adatait a következő művekből merítette:

FRIS, J. A.: *Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adivneta brevi grammaticae lapponicae adumbratione* (Christiania, 1887). Rövidítése: Fr

GENETZ ARVID: Orosz—lapp nyelvmutatványok (NyK. XV, 74, 287; külön az UgF. 1. sz.). Rövidítése: G

HALÁSZ IGNÁC: Svéd—lapp szótár a Lule- és Pite-lappmarki szövegekhez (NyK. XIX, 329; külön az UgF. 7, 8. sz.). Rövidítése: HL — Déli-lapp szótár (UgF. 10. sz.). Rövidítése: HD — Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel (Budapest, 1896). Rövidítése: HP

QVIGSTAD, J. K.: *Nordische Lehnwörter im Lappischen* (Christiania, 1893). Rövidítése: Q

WIKLUND, K. B.: *Entwurf einer urlappischen lautlehre I. Einleitung, quantitáts-gesetze, accent, geschichte der hauptbetonten vokale* (SUS. Toim. X).

Csillaggal (*) azokat a szavakat jelöltem, amelyeket a fenti művekben nem találtam meg.

II. MUNKÁCSI forrásai hangjelölésén a következő változtatásokat eszközölte:

FRISnél: *ä* helyett *δ*, például: *oaðde*; *æ* helyett *ä*; például: *gäcçe*; *g* helyett *γ*, például: *loye*; *η* helyett *ñ*, például: *maññe*; *nj* helyett *ñ*, például: *ñivñ*.

GENETZnél: *o* helyett *ω*, például: *viwitte*.

HALÁSZnál: *o'*, *u'* helyett *o'*, *u'*, például: *čó'řevě*, *čú'wťé*.

WINKLUDnál: *ä* helyett *ā*, például: *bāsse*.

III. Betűrend: *a* (*ā*, *g ā*), *b*, *d* (*ā*, *δ*), *e* (*é*, *ē*, *é*, *ä*, *æ*), *g* (*γ*), *h*, *i* (*i*), *i* (*ī*), *j*, *k* (*k*), *l* (*l*), *m*, *n* (*η*, *ñ*), *ñ*, *o* (*ö*, *ó*, *ω ö*), *p*, *r*, *s*, *š*, *t* (*t*), *c*, *č* (*tš*), *u*, *v* (*w*).

aibr G 236

aika-orhole HD 134

aiv'de l. *arvedet*

akt G, HL 218; **akht* 43; HD, HL *akta*

218, 220x, 221; HD *akte* 95; HP *akta*,

ekte; Fr *ofta* 218

(*ālmok* Fr:) *almok* 72

arāpāč, *arbuje* l. *oarbes*

ārēvuo, *ārva* l. *arvo*

arvade stb. l. *arvedet*

(*ārvok*:) *arvok*, (*ārvok*:) *ervok*, *irvok* Fr 507

(*arvedet* Fr:) **arvede* 136; **arvade* 137;

HD *ārveñi*; HL *arviciñi*; G *aiv'de* 136

arvo Fr; HL *ārēvuo*; G *ārva* 136

ačče Fr 379

(*balva* Fr:) *balva*; G *palv* 266; HL *palāva*

266, 267

bāsšē W; HL *passie*; HD *piše* 179

batte Fr 95; **patte* 259; **pate* 95, 259

bača Fr 155; HD *pāča* 150, 155; HP *pahhča*;

HL *pāhčča* 155

bāsse Fr; **pesse* 216

bācce Fr; HP *pēhcé*; HD *piecie*; (HL

piehcie;) *piehcie*; G *piecce* 270; *peššā* 268

boanda Fr; **boandda*; HD *počntā*; HP

ponnta; **bonda* 175

boaro Fr; G *poara* 171

boarre, *borre* Fr; **porev* 516

boaco; HL *počuj*; HP *pōcuj*; G *poaza*;

HD *pūce* 273

bondda l. *boanda*

borre l. *boarre*

buođđo 128, 643; **puodo* 128

buođđo- Fr; **puotto* 128

buoiđde Fr; HD *puoiñie*; HL *puojētie*; G

pijte 252

buocca Fr; HL *puo'ccie*; HP *pūhca*; (G

pičči;) *pičči*- 163

(*buočča* Fr:) *puočča*; G *pičč* 258

dienda Fr; **teuvas* 344

dikke Fr 599, 600; **tikke* 284; HP *tihhké*;

HD *tihkie* 599; G *tihke* 599, 600

doarro- Fr; HD *toara*-; HL *toarriet*-; HP

torrū-; G *toarra*- 213

duhat Fr 41, 244
duolbba Fr; HP *tólēpa* 587; HL *tuolāpa* 587x
 (duolbmot Fr:) *duolbmot-*; HL *tuolmuot-* 588
ēhč l. *ječa*
ēkte l. *akt*
ärteg Fr; HP *ērhtik*; HL *iertik* 139x
ärvok l. *arvok*
gama Fr; HP, HL *kāma*; G *kām*; *kabmak*
 324, 400; HP *kāmak*; HD *kāmaka* 324
garanas Fr 353; **karanēs* 74; HD *kāreņēs*;
 G *kārnas* 353
gardde Fr 403
garden Fr; **kārāta*; HP *kārēta*; **keārēta*;
 G *kārt* 403
garžže Fr; HP *karēčē*; HL *karhčies* 390;
 HL *karēčie* 390x
garnjel Fr; HD *ķardnel*; G *ka,rñel*; HP
karēgñēl 389; *kardñel* 389, 650
 (gārra Fr:) *garra*; **kar* 46
garre Fr 59
 (gässag Fr:) **kassok* 499
gastas Fr; **kāstas* 394
gačča l. *gæččat*
gavtse Fr; HD *kaktse* 603
gärddo l. *girddo*
 (gæccat Fr:) **gäčča-*; **gäčča-*; HP *kähčča-*;
 G *kiehčči-* 385; HL *keähčča-* 385x
gäčče Fr; HD *kiečie*; HL *kiehčie*; G *kiečče*
 406
girddo Fr 392; Q *gir'dō* 393; Fr *gierddo* 392;
 Q *gier'do* 393; Fr *gärddo* 392
goatte Fr 333; HD *koatie* 96, 333; HL
kohtie 333; HL *kohtie* 96, 333; HP *kōhtē*
 333; G *kiojtē* 333; G *kuojtt* 333, 335
gobmar Fr 47
 -*godda* Fr; G -*kojnt* 316x
gōssa- W 417—8; **guossa-* 74; **gos-* 46;
 G *kōsse-* 417x; **kos-* 46
 (gullat Fr:) *gula-* 40
guossa Fr; **kuossa* 290
guossa- l. *gōssa-*
guow'dē l. *kūwt*
 (hōmo Fr:) *hāmo* 67
 (hūlddo Fr:) **hildo*; (Fr *ilddo*:) **ildo*;
 **jilto* 225
iektu l. *jikti*
iemñe-kojnt G 316x
iertik l. *ärteg*
ieč l. *ječa*
iktu l. *jikti*
ilddo l. *hūlddo*
irkke Fr 455, 498; (Fr *irgge*:) *irge* 455, 498,
 500; HL *irēkie* 498, 500
irvok l. *arvok*
iče l. *ječa*
jalā HL 224
jalttest HD 224
jaure, *javvre* Fr 135
jedna, *jiedna* Fr; HP *jētna*; HL *jietna*; G
jinn 224
jæhkkke, *jehkkie* l. *jiekkke*
jehti l. *jikti*
jele- Fr 380

jellō l. *jiellō*
jētna l. *jedna*
ječa Fr; HD *iče*; HL *ieč*; HP *ēhč*; G *jičč* 513
jiedna l. *jedna*
 (jiekke Fr:) *jiehkke*; **jæhkkke*, **jehkkie* 225
jiekta l. *jikti*
 **jiellō*, **jillō*, **jellō* 225
jierhte G 139
jiessa- Fr 224
jietna l. *jedna*
jikti, *jehti* Fr; HL *iektu*; HP *iktu*; G *jiekta*
 237
jillō l. *jiellō*
jilto l. *hūlddo*
jinn l. *jedna*
jičč l. *ječa*
jokka Fr; HL, HP *johko*; HD *juhka*; G *jokk*
 381
 (joksat Fr:) *jokse-* 314
juedde- Fr 381
juglo Fr; **jūlo* 225
juhka l. *jokka*
jūlo l. *juglo*
 (juokke Fr:) *juokke* 55
juokse HL 459
 (juolgge Fr:) *juolke* 434
kabmak l. *gama*
ka,rñel l. *garnjel*
kaktse l. *gavtse*
kām, *kama*, *kāmak* l. *gama*
kar l. *gārra*
karanas l. *garanas*
karas Fr 47
kārata l. *garden*
kardñel, *kardñel* l. *garnjel*
kare Fr 59
karēgñēl l. *garnjel*
karek 57
kāreņēs l. *garanas*
karēčē, *karēčie*, *karhčies* l. *garžže*
kārnas l. *garanas*
kārt l. *garden*
kārv G 352
kassok l. *gässag*
kāstahtēt HP; G *kastē-* 394
kāstas l. *gastas*
kauča Fr 416
kā Fr; **ki* 44
keähčča- l. *gæččat*
keārēta l. *garden*
kähčča- l. *gæččat*
 **kāino* 397
 **kāja* 397
 **keppe* 410
kārēta l. *garden*
 **kārsi* 75
kēssače- HP 385
ki l. *kā*
kiähčča l. *čieča*
kiehčie l. *gäčče*
kiehčči- l. *gæččat*
 **kierkeč* 158, 330; **kirgeč* 330
kiečie, *kiečče* l. *gäčče*

kirgeč l. *kierkeč*
kiččim l. *čieča*
kijj G 387
kiotte l. *goatte*
kippe G 428x, 429
kohtie l. *goatte*
koqjévuot HD; HL *koqjévuot*; HP *koivüt*; G
koajva- 388
**koaryis* G 158, 330
koartih HD; *körätä*, *korbe*- 297
koatie, *köhté*, *kohtie* l. *goatte*
-koim l. *-godda*
koivüt l. *koqjévuot*
kokse Fr; **kuase* 47
koppe G 427
(kor Fr:) *korr* 59
körätä l. *koartih*
korr l. *kor*
kos- l. *gossa*-
(koss G:) *köss* 417
kösse- l. *gossa*-
kotfo Fr 332
kuase l. *kokse*
kuekte l. *kuókte*
(kukke G:) *kukke* 366
-kulme l. *čalme-kulbme*
(kuókte HL:) *kuekte* 221
kuossa l. *guossa*
kuovdde l. *küvt*
kuoitt l. *goatte*
küvt G; **kuovdde*, **guow'dē* 412
kvokso 359
**kvolmes*, **kvolmes* 323x
korbe- l. *koartih*
lodge Fr 449, 451; HP *loddé*; HL *loddie*;
 HD *lattie*; G *lointe* 449
loye Fr 577; **lokke* 345, 605; **luhkē* 345
lointe l. *lodde*
lokka- Fr 507; G *lokke*- 345, 507
lokke, *luhkē* l. *loye*
luokta Fr 447
madde Fr 471; G *mant* 471x
majta G 597
(mänā HD:) *māna* 369
maññē Fr; HP *maññe*; HL *maññie*; HD
māññā; G *mañña* 461
mant l. *madde*
maññe, *māññā*, *maññe*, *maññie* l. *maññe*
mākta Fr 472
mēlhke l. *mīlke*
mā'lēka l. *mīelgga*
mālked Fr 267
māndde Fr 177
mēssē l. *mīesse*
meče Fr 259
mīelgga Fr; HD *mīāllka*; HP *mā'lēka*; G
mīlk 459
mīesse Fr; HL *mīessie*; HD *mīesie*; HP
mēssē 619
(miētta Fr:) *miētta*; HL *miēta* 467; G *mītt*
 167, 467
mīlk l. *mīelgga*
mīlke Fr; **mēlhke*; G *mīelk* 597

mīrkkō W 72, 466x; **mīrko* 225
mītt l. *miētta*
mīr l. *muorra*
muokir HL; *muoker* 170x
muorra Fr, HL; HP *mūrra*; HD *muora*;
 G *mīrr* 473
mūr-koaryis G 158, 330
nabma Fr; HP, HL *namma* 40, 483; HD
nummā; G *namm* 483
navva Fr 491; HL *čogrvie-navva* 490; **hava-*
lak 490, 491; (Fr *njivnja*;) *nivh* 490
ni- G 479
nummā l. *nabma*
**nuovca* 345
havalak, *njivnja* l. *navva*
hommel Fr; HD *hūgmele*; G *hūoim* 489
hūlla HP; **hūol*, **hūola* 477
hūoim l. *hommel*
oaddē Fr 124
oaggo- Fr 118
oarben Fr; HD *oarpene*; (HP *oarpēna*;) *orēpēna*; G *vioirpen* 134
oarbes Fr 145x, 167, 183; HP *ōrhpēs*; HL
arāpāč; HD *arbuje* 145
oarpene l. *oarben*
oar'va l. *vuōr'be*
obme l. *ome*
ofta l. *akt*
oftse l. *oktse*
ohče l. *uce*
oires l. *orries*
oktse, *oftse* Fr 603
ome, *obme* Fr 523
orbole l. *aika-orbole*
orēpēna l. *oarben*
orhpēs l. *oarbes*
orries HL 445, 649; G *oires* 445
or'va l. *vuōrbe*
ott G 126
pahhča l. *bača*
pa;sse G 179, 365
**paje*- 263
palāva, *pālva* l. *balva*
**pārew*, **pārrew* 171
passa- HP 273
passie l. *bāssē*
paške G 636x
pate, *patte* l. *batte*
pāča l. *bača*
pēhčē l. *bācce*
pāhčča l. *bača*
pesse l. *bāsse*
petšā 268
piehcie, *piecie*, *piecce* l. *bācce*
piše l. *bāssē*
pijte l. *buoidde*
pičč l. *buočča*
pičči- l. *buocca*
poazaj l. *boaco*
poāntā l. *boanda*
poara l. *boaro*
poacuj l. *boaco*
ponnta l. *boanda*

porev l. boarre
 pōcuj l. boaco
 pūhca- l. buocca
 puodo l. buođđo
 puoitie, puojetie l. buoidde
 puotto- l. buođđo-
 puo'ccie l. buocca
 puoča l. buočča
 pūce l. boaco
 rāmm G 505
 répé l. rieban
 rāšme Fr 80
 rieban Fr 521, 522; HD riäwo; HL riehpie
 521; HP répé 521. 522
 robme Fr; HP ropmé; HD rypmies 535
 route l. ruovdde
 ruobbe Fr 529
 ruovdde, route Fr 394
 rypmies l. robme
 saadne Fr; G sāinne 325
 sagge Fr, W 565x; G sañke 565
 sāinne l. saadne
 saltte Fr, W; (Q sceltte:) saeltte 542; *salte
 542, 544
 (sarva Fr:) *sarvva, *sorr 49; *sarv 68
 sarves Fr 559
 sédda l. sāja
 seämma l. sämma
 sāja, siegja Fr; HP sédda; G sijj 242
 sceltte l. saltte
 sämma Fr; *seämma, *siemā 345
 *sär 82
 sargge Fr 547
 sevñ G 580
 siegja l. sāja
 siemā l. sämma
 sijj l. sāja
 sivva HL 184
 siille G 542
 siñn l. suodna
 soabbe Fr 74
 sokka-godde Fr 316x
 sokke Fr; G šaikke 197
 sorv l. sarva
 *sorvo- 538
 (suevve Fr:) sueve 349, 362; (Fr suövve:)
 suöwwe 349; suöwwe 362
 suodna Fr; HD suöñak; *suona; G siñn
 367
 (suolggai Fr:) suolga 342, 486
 suona, suöñak l. suodna
 suöwwe l. suevve
 šádda- W; HP šadda-; HD šitte- 582
 šaikke l. sokke
 šaldde Fr 347
 šanti- G 582
 šitte- l. šádda-
 štur luhkē HD 607
 takke- Fr 600
 teuvas l. dievda
 tihhkē, tihke, tihkie, tikke l. dikke
 tiñje W; G tāj; W tuoji 618
 toara-, toarra-, togrriet- l. doarro-

togrruo HL; HP törrü; HD toarā; G toarra
 213
 tólepa l. duolbba
 törrü l. togrrus
 torrü- l. doarro-
 tūjj, tuoji l. tiñje
 tuoläpa l. duolbba
 tuolmuot- l. duolbmot
 tuope- Fr 48
 (tuoret Fr:) tuor- 48
 cäkke Fr 561; čehkē 561, 603, 606
 coakke, coke Fr 198
 čabba Fr; (Fr čabbes:) čäbbēs 570
 čädda Fr, HP 569
 (čalme-kulbme Fr:) čalme-kulme 429
 (čavvadak Fr:) čavadak 342, 349x, 350
 čehkē l. cäkke
 čéčau l. čeča
 čidna Fr 568x
 čieča Fr 341, 343, 345; HD čiče; HP čéčau
 343; G čihčem 343, 345; HL kiähča; G
 kiččim 345
 čihpi- l. čuoppa-
 čičte l. čuötte
 (čoarvve Fr:) coarvve 559x; čoarvve, čoarve
 558x, 562; HP čo'rěvé 558; HL, HD
 čoarvie; G čioarve 558; HL coarvie-navva
 490
 čodda Fr 471, 553; HP čottō; HL čotto 553;
 *čuid 471 G čont 471x, 553, 554
 čo'rěvé l. čoarvve
 čotto, čottō l. čodda
 čo'wka l. čuovgga
 čádda- l. čuogja
 čupte l. čuötte
 čuodde l. čuvdde
 čuoggo- Fr 48
 čuogja- Fr; HL čuoja-; HP čádda- 577
 čuohppa- l. čuoppa-
 čuohtie l. čuötte
 (čuoll G:) čuol 574
 čuölgo W 555
 čuoppa- Fr 194; *čuoppe- 48; HL čuohppa-;
 G čihpi- 194
 čuorre Fr 583
 čuotie l. čuvdde
 čuötte Fr 41, 560, 561x; HD čuotie 560,
 561x; HL čuohtie; HP čuhtie; G čičte 560
 čuovgga Fr; HP čo'wka; HL čuoukas, čuoukis
 314—5; G čürv 315x
 čute l. čuvdde
 čuid l. čodda
 čūrtie l. čuvdde
 čuv l. čuwwa
 čuvdde Fr 612x; HP ču'wtē; HP čūrtie;
 HD čuotie 612; *čuodde 613; *čute 10
 čūrv l. čuovgga
 čuwwa HD 471, 553x; čuv 553x, 554
 uejv-kuehp G 428
 uhhcē l. ucce
 uhcekač HL 156
 uhccie, uhče l. ucce
 urhče- G 373

ucc Fr 156; *uce, *uče 259, 510; HP *uhhcé*;
 HL *uhccie*; HD *uhče, phče*; G *ucc* 156
 (*vāijet* Fr:) **vaije*- 129
vaišie HD 512
 **varg* 44
vätta G 127, 641
vatta- G 125, 126x, 129, 643
vä'rēhca, vārcā l. *viercca*
 (*væēter* Fr:) **væēēter* 72
viercca Fr 165; Q *vierca* 165, 167, 645; Fr
vārcā 167; HP *vä'rēhca*; HL *vierēhca* 165
vīhp G 131
vīsse l. *vuöse*
viije- l. *vuögje*-
viñk G 118
 (*vioitte*- G:) *vioitte*- 126
viörpen l. *oarben*
viorre G 137
virčče l. *vuoraš*
 (*višne-kīppe* G:) *višne-kīppe* 428
vogga l. *vuogga*
vohhpa l. *vuoppa*

vorēhča l. *vuoraš*
vōwta l. *vuōvdda*
vūddē-, *vuōddē*- l. *vuögje*-
vuogga Fr, HL 118, 640; HP *vogga*; **vuogg*
 306
vuögje- Fr; HD *vuojje*- 621; **vuojje*- 621,
 638; HP *vūōddē*-, *vūddē*-; G *viije*- 621
vuohppa, wuohpa l. *vuoppa*
 **vuoj* 600
vuojje-, *vuojje*- l. *vuögje*-
vuokke- G 118
vuoksa Fr 44, 640
 **vuōlla*, **vuōla* 640
 (*vuolppo* Fr:) **vuōlpo* 640
vuoppa Fr; HL *vuohppa*; HD *wuohpa*; HP
vohhpa 131
vuoraš Fr; HP *vorēhča*; HD *vuōrhče*; G
virčče 626
 **vuōrbe*, **oar'va*, *oarva*, **or'va*, *orva* 640
vuöse Fr; G *vīsse* 618
 (*vuōste* Fr:) *vuoste* 230
vuōvdda Fr; **vōwta* 492

Szamojéd

I. MUNKÁCSI adatainak a következő művekben néztem utána:

CASTRÉN, M. A.: Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen (A. SCHIEFNER rendezte sajtó alá, Szentpétervár, 1855). MUNKÁCSI CASTRÉN adatait HALÁSZ IGNÁC: „Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése” (NyK. XXIII, XXIV.) című cikkéből idézi. Ha MUNKÁCSI CASTRÉN adatait idézi — HALÁSZ közvetítésével — a mutatóban nem jelzem. HALÁSZnak nem CASTRÉNTól vett adatai után H-t írok.

DONNER, OTTO: Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen (Helsinki, 1874—88). Rövidítése: D.

II. CASTRÉN alakjain MUNKÁCSI a következő változtatásokat tette: *á, é, í, ő* helyett *ā, ē, ī, ō*, például: *hārad* — *hārad*, *sēr* — *sēr*, *fi* — *fī*, *sōr* — *sōr*. Az *y* helyett *i*, például: *syr* — *sir*; *η* helyett *ñ*: *harnη* — *harña*; *l, n* helyett *l, ñ*, például: *pilo* — *pilo*, *nenanη* — *ñehañ*.

1. Jurák (nyenyec)

hādi 290
halsu 412
χārad D; C *hārad* 403
harna, *harona* 74, 353
mā 460
nīm 481, 484
hava 490
hero 487
-hi: *tū-hi* 477
ñiberu 491
ñibi 492
pi- H 281
pilo 171
pul 516
scar 544
ta 593
tea, H *tean* 568
to 608
tū-hi 477
vada- H 79, 631
vādisei 127, 150
vār 517
varña H 625

2. Tavgi (nganaszan)

badī'e 127, 150
bāra 517
fadi- 281
fejaja 613
fi- 281
ñuli 516

kalšua 412
kamarabty' 75
koita 318
ku'a 290
kula 351
mou 470
ñannenka 492
ñim 484
ñintu H 482
ñomú 490
(*sēr*;) *sār* 544
tāñ 368
taña 593

3. Jeniszeji-szamojéd (enyec)

badī'o 150
balo 517
feri- 281
fi- 281
fitu 613
fulu 516
kadi H 290
kate D 318
kođoluo 412
kuluke 351
nenoggo 492
ñigga 487
ñaba 490
ñe-ro H 481
ñi' H 484
(*siro'*;) *siro* 544
tadda- 589
ti' 368

tō 593
tōia- H 589
tubae H 612

4. Osztják-szamojéd (szelkup)

kāde 290
 (*kor-hyr*) *kor* 620
kōd 318
kues 250
kule 351
muñát H 460
nenka 491
nep 484
nar 487
neu 491
neva 490
niimarä 491
niuri 491
peča 519
pël 516
sak 541
sir 620
sour 567

tagi 593
tānamta- 589
ten 368
tu 608
telka 613
čagebal 199
čen 368

5. Kamasz-szamojéd

bāri H 625
ko'd H 290
khüli H 352
mara H 517
mü' H 460
 (*narga* H:) *narge* 487
nim 484
phi- 281
phidi 613
 (*neneŋ:*) *neneŋ* 492
then 368
theña 593
thu 608

TARTALOM

Előszó	1
Bevezető tájékoztató	3
Osztják (chanti).....	5
Vogul (manysi)	12
Zürjén (komi).....	24
Votják (udmurt).....	30
Cseremisz (mari)	35
Mordvin	39
Finn (suomi)	43
Észt	48
Lív	50
Egyéb finnségi nyelvek és nyelvjárások	50
Lapp	52
Szamojéd	57

